УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Никола С. Лазић

ПОЛИТИЧКЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ БИРАЧА У СРБИЈИ 30 ГОДИНА НАКОН ОБНОВЕ ВИШЕПАРТИЗМА

Докторска дисертација

Београд, 2026.

UNIVERZITET U BEOGRADU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

Nikola S. Lazić

POLITIČKE PREFERENCIJE BIRAČA U SRBIJI 30 GODINA NAKON OBNOVE VIŠEPARTIZMA

Doktorska disertacija

Beograd, 2026.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Nikola S. Lazić

POLITICAL PREFERENCES OF VOTERS IN SERBIA 30 YEARS AFTER THE RESTORATION OF THE MULTIPARTY SYSTEM

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2026

Ментор: проф. др Милош Бешић, редовни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Чланови Комисије:

_____
Проф. др Славиша Орловић, редовни професор
Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

_____
Проф. др Деспот Ковачевић, ванредни професор
Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

_____
др Петар Матић, научни сарадник
Институт за политичке студије, Београд

Датум одбране: _____

Изјаве захвалности

Израда докторске дисертације представља дуг и захтеван пут. Није га могуће успешно окончати без подршке људи који својим знањем, стрпљењем и разумевањем доприносе његовом остварењу. Овом приликом желим да се искрено захвалим свима који су на различите начине били уз мене на овом путовању.

Посебну захвалност дугујем својој породици, Катарини и Огњену, на неизмерном стрпљењу, разумевању и безрезервно пруженој подршци током читавог процеса рада на дисертацији, прихватајући сва захтевна прилагођавања и пречеста одрицања која су била неминовна.

Захваљујем се и својим пријатељима и колегама, чија су подршка, охрабрење и разумевање представљали драгоцен ослонац и били непроцењиво значајни од истраживачке замисли до коначно завршеног текста.

Захвалност упућујем ментору, редовном професору др Милошу Бешићу, на указаној подршци, експертизи, несебичном преношењу знања и драгоценим саветима. Његово научно искуство, креативност, критички приступ и посвећеност снажно су ме подстицали и значајно допринели квалитету овог рада.

Искрену захвалност дугујем и члановима комисије, редовном професору др Славиши Орловићу, ванредном професору др Деспоту Ковачевићу и др Петру Матићу, научном сараднику, на пажљивом читању рукописа, инспиративним примедбама, критикама и сугестијама, које су допринеле унапређењу научног квалитета дисертације.

Посебно се захваљујем мр Милени Глигоријевић и пензионисаној редовној професорки др Јелици Стефановић-Штамбук, које су овај рад пратиле од његових првих верзија до коначног рукописа. Њихова критичка запажања и савети били су ми драгоцена подршка и подстицај.

Захваљујем се и Делегацији Европске уније у Републици Србији, која је финансијски подржала спровођење опсежног теренског истраживања. Без те подршке прикупљање емпиријских података, који представљају темељ ове дисертације, није било могуће реализовати.

Политичке преференције бирача у Србији 30 година након обнове вишепартизма

Сажетак

Докторска дисертација о политичким преференцијама бирача у Србији после три деценије од обнове вишепартизма има за циљ да објасни структуру преференција интеграцијом различитих теоријских приступа изучавању изборног понашања. Истраживање у дисертацији пошло је од претпоставке да изборна одлука појединца није резултат деловања једног фактора, већ исход међуделовања социодемографских обележја, психолошких механизама, рационалних процена и вредносних образаца.

Интегрисано су на више нивоа тестирана четири основна теоријска приступа: социолошки, психолошки, рационални и вредносно-ставовски. Утврђиван је њихов капацитет експланације битних разлика између гласача и апстинената, партијских преференција, и односа према власти и према опозицији. Методолошки, дисертација је заснована на теренском истраживању спроведеном почетком 2024. године методом анкете лицем у лице на репрезентативном узорку од 1525 грађана Србије. Квантитативна обрада података вршена је применом дескриптивних, биваријантних и мултиваријантних статистичких техника, и додатно логистичком регресијом.

Резултати указују да социодемографске варијабле имају значајан, али ограничен и посредован утицај. Мотивација је дисперзирана. Вредносни обрасци делују селективно и неуједначено. Економски и тематски фактори имају допунску улогу, условљену политичким контекстом. Најзначајнији налаз је доминантна улога личности политичких лидера. То је кључни механизам интеграције различитих мотива гласања и најјачи предиктор изборне одлуке. Изборно понашање у Србији структурисано је, пре свега, односом према политичком поретку док је персонализација политике централни механизам артикулације политичких преференција.

Кључне речи: политичке преференције, политичко понашање, изборна мотивација, партијски лидери, политичка култура, ауторитарна политичка култура, партијска идентификација, вредности, демократија, институције.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политичко понашање и изборна мотивација

УДК број: 327:324(329(497.11))

The Political Preferences of Serbian Voters 30 Years After the Restoration of Multiparty System

Abstract

This doctoral dissertation examines voters' political preferences in Serbia three decades after the restoration of multiparty politics. It aims to explain the structure of these preferences by integrating different theoretical approaches to the study of electoral behavior. The study underlying this dissertation is based on the premise that an individual's electoral choice is not determined by a single factor, but rather emerges from the interplay of sociodemographic characteristics, psychological mechanisms, rational evaluations, and value patterns.

The study encompasses four main approaches—sociological, psychological, rational, and value-based and attitudinal—tested at multiple levels: through differences between voters and abstainers, party preferences, and attitudes toward government and opposition. Methodologically, the dissertation draws on a field study conducted in early 2024 through face-to-face survey interviews with a representative sample of 1525 Serbian citizens. The quantitative data were analyzed using descriptive, bivariate, and multivariate statistical techniques, alongside logistic regression.

The results indicate that sociodemographic variables have a solid, though limited and mediated, influence. Voters' motivations are multifaceted. Value patterns operate selectively and unevenly. Economic and context-based factors play a supplementary role, with their influence being shaped by the political environment. The most important finding is the dominant role of political leaders' personalities. Personality constitutes the key mechanism through which different voting motivations are integrated and the strongest determinant of electoral choice. Electoral behaviour in Serbia is shaped primarily by attitudes toward the political order, with the personalization of politics serving as the central mechanism for articulating political preferences.

Keywords: Political preferences; Political behavior; Voting motivation; Party leaders; Political culture; Authoritarian political culture; Party identification; Values; Democracy; Institutions.

Scientific Field: Political Science

Scientific Subfield: Political Behavior and Voting Motivation

UDC: 327:324(329(497.11))

САДРЖАЈ

УВОД 1
1. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДИСЕРТАЦИЈЕ 2
2. ХИПОТЕЗЕ 6
3. МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА 7
4. КРАТАК ОПИС САДРЖАЈА ДИСЕРТАЦИЈЕ 12
5. ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ДИСЕРТАЦИЈЕ 14
ПРВИ ДЕО 16
ПРИСТУПИ У ИЗУЧАВАЊУ ПОЛИТИЧКОГ ПОНАШАЊА 16
1. СОЦИОЛОШКИ ПРИСТУП 16
1.1. Колумбијска школа 16
1.2. Друштвене групе и изборно понашање 19
1.3. Ограничења социолошког приступа 22
2. ПСИХОЛОШКИ ПРИСТУП 24
2.1. Мичигенска школа 25
2.2. Кључна концептуализација 26
2.3. Партијска идентификација 29
2.4. Имиџ партије и кандидата 37
2.5. Тематско гласање 40
3. РАЦИОНАЛНИ ПРИСТУП 44
3.1. Теорија рационалног избора 45
3.2. Економско гласање 46
3.3. Ретроспективно и проспективно гласање 48
3.4. Ограничења рационалног приступа 52
4. ВРЕДНОСНО-СТАВОВСКИ ПРИСТУП 52
4.1. Вредности као детерминанта политичког понашања 53
4.2. Механизми преношења вредности 56
4.3. Грађанске вредности и култура 59
4.4. Ограничења вредносно-ставовског приступа 61
4.5. Применљивост вредносно-ставовског приступа у Србији 62
ДРУГИ ДЕО 64
ЕМПИРИЈСКИ НАЛАЗИ И ЊИХОВА АНАЛИЗА 64
1. Демографија 64
1.1. Изборна одлука као одраз социодемографских фактора 65
1.2. Демографија и партијске преференције: биномијална регресиона анализа 72
2. Демократска оријентација 76
3. Слободни избори 103

4. Протестна партиципација 114
5. Политичке вредности и политичка култура 124
5.1. Ауторитарна политичка култура 135
5.2. Ауторитарна политичка култура у Србији 138
6. Надзор 145
7. Друштвена правичност и социјална једнакост 155
8. Идеолошка дихотомија левица–десница 168
9. Социјални капитал 185
9.1. Интерперсонално поверење 185
9.2. Поверење у институције 193
10. Морал, конзервативизам, алтруизам и емпатија 209
10.1. Морал 209
10.2. Конзервативизам 224
10.3. Алтруизам 232
10.4. Емпатија 242
11. Религиозност, национализам, патриотизам и ауторитарна личност 255
11.1. Религиозност 255
11.2. Национализам 266
11.3. Патриотизам 276
11.4. Ауторитарност 281
12. Друштвена нетолеранција 289
12.1. Социокултурна дистанца 294
12.2. Ставови према мигрантима 300
13. Питања заштите животне средине и економски развој 305
14. Праћење медија 314
15. Међународна политика и партијски расцепи 323
16. Персонална аутономија 328
17. Косовско питање као детерминанта политичке преференције 335
18. Перцепција друштвених претњи 340
ТРЕЋИ ДЕО 350
ПРЕДИКТОРИ ПОЛИТИЧКИХ ПРЕФЕРЕНЦИЈА БИРАЧА У СРБИЈИ 350
1. Разлози гласања као детерминанта изборног понашања 350
2. Политичари као предиктори партијске преференције 364
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА 376
БИБЛИОГРАФИЈА 392
ПРИЛОЗИ 406
1. Образац анкетног упитника 407
2. Листа табела 423
3. Листа графикона 425

БИОГРАФИЈА 428
ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ 429
ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ ДЕЛА ПРЕТХОДНО ОБЈАВЉЕНОГ АУТОРСКОГ РАДА 430
ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА 431

УВОД

Политичке преференције грађана чине једну од важних истраживачких области савремених политичких наука. Проучавања настоје да непосредно повезују индивидуалне ставове, вредности и политичко понашање грађана са функционисањем демократског поретка. Њихово формирање, као и одлуке грађана о учешћу у изборном процесу, указивању политичког поверења и промени изборне подршке, непосредно су повезани са функционисањем демократског политичког поретка. Политичко понашање и преференције грађана утичу на стабилност политичких система, легитимитет власти и квалитет демократске репрезентације. Због тога је изучавање, у првом реду, политичких преференција бирача и изборног понашања, један од релевантних задатака емпиријске политикологије.

Гласање формално јесте индивидуални чин. Ипак, истраживања изборног понашања показују да су изборне одлуке несводиве нити на рационално калкулисање изолованих појединаца нити на једну димензију. Одлуке настају у вишеструкој узајамности деловања: друштвених структура, психолошких механизама, вредносних опредељења и контекстуалних околности. Изборна одлука је, стога, истовремено и друштвени и психолошки феномен. Условљена је: политичком социјализацијом, припадношћу различитим социјалним групама, емоционалном идентификацијом са политичким актерима, ауторитетом лидера, као и проценама актуелних политичких и економских прилика.

Развој теорија изборног понашања током двадесетог века одражавао је настојање да се ова комплексност системски обухвати. Рана социолошка објашњења посматрала су изборно понашање као директан одраз класне, верске или етничке припадности. Потом су психолошки модели ставили у фокус афективне везе и идентификацију са политичким партијама и лидерима. Каснији рационални приступ, првенствено економски правац, наглашавао је лични интерес и евалуацију учинка власти. Прегледно, теоријски оквири су се постепено ширили и усложњавали. Савремена истраживања све чешће настоје да ове приступе не посматрају као међусобно искључиве, већ као комплементарне аналитичке перспективе које осветљавају различите аспекте истог феномена.

Посебну сложеност у проучавању изборног понашања уноси контекст постсоцијалистичких друштава. Институције, партијски системи и обрасци политичке социјализације у њима су релативно млади и подложни честим променама. Стабилне социјалне и идеолошке линије поделе су често слабо артикулисане. Поверење у институције је ограничено, а политичке преференције грађана су изразито флуидне. Србија је адекватан случај овакве класе појаве. Након обнове вишестраначког система почетком деведесетих година, политички живот обележава особени контекст. Обликују га дубоки друштвени расцепи, институционални дисконтинуитет, учестале промене политичких актера и значајне трансформације вредности грађана.

Упркос релативно дугом периоду формалног постојања изборне демократије, политичке преференције бирача у Србији и даље показују висок степен колебљивости. То се огледа како у променљивој изборној подршци појединим партијама, тако и у осцилацијама излазности. Изразита персонализација политике и истуреност лидерства, као и доминантна улога масовних медија, додатно компликују класична објашњења изборног понашања искључиво социодемографским или психолошким моделима. Уочени процеси захтевају свеобухватни аналитички приступ који истовремено релационо укључује структуралне социолошке, психолошке, рационалне и вредносне димензије политичког понашања.

Испитивањем у овој дисертацији су, због свега наведеног, обухваћене разлике између гласача и апстинената, политичких преференција бирача различитих партијских опредељења и различити односи према власти и опозицији. Оваква перспектива омогућила је проучавање политичког понашања не као искључивог избора између конкретних политичких актера, већ као израза ширих образаца политичке културе, нивоа политичке интеграције и степена идентификације грађана са постојећим политичким поретком.

1. ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Предмет дисертације су политичке преференције бирача у Србији објашњене обједињењем различитих теоријско-методолошких приступа и модела изучавања и објашњавања понашања бирача. Испитана су четири основна приступа: социолошки приступ (социодемографски модел), психолошки приступ (партијска идентификација, имиџ партије и кандидата, тематско гласање), рационални приступ (економски модел) и вредносно-ставовски приступ. Почетно издвојени проблемски чиниоци стања и научне празнине указали су на потребу систематичног емпиријског проучавања феномена политичких преференција бирача у Србији. Отуда је проистекла процена да је сазнајно вредно предузети на оригинални начин, обједињењем преовлађујућих појединачних теоријских приступа и њихових методолошких модела, квантитативно емпиријско проучавање и доћи до научних сазнања о и даље недовољно целовито објашњеном феномену.

Остварењем ове изворне научне замисли, реализоване како упоредном анализом постигнутих налаза спроведеног истраживања са односним домаћим и међународним подацима, тако и релационим утврђивањем експланаторне моћи устаљених предиктора, повећава се научни сазнајни фонд о политичким преференцијама бирача у Србији после више од три деценије од успостављања вишестраначја. Стога изложена научно заснована и потврђена сазнања у овој дисертацији могу имати прекогранични утицај и на будућа истраживања. Имају и непосредну домаћу применљивост за политичке актере и могућа унапређења институционализованог партијског система.

Општи циљ дисертације проистекао је из одређења предмета и његовог сазнајно усмереног тежишта. Тај циљ је систематско проучавање политичких преференција бирача у Србији обједињавањем (интеграцијом, односно синтезом) основних теоријско-методолошких приступа и модела како би се целовито политичке преференције објасниле и тиме допринело увећању постојећег научно утемељеног знања и његове друштвене корисности.

Предмет је усредсређен полазним критичким увидом на фонд научних сазнања. Утврђено је да ниједан појединачни теоријско-методолошки приступ и модел не може у потпуности објаснити сложену динамику изборног понашања грађана Србије, те их је неопходно интегрисати. Политичке преференције бирача у Србији могуће је објаснити тек обједињењем социолошких објашњења друштвених расцепа, психолошких тумачења механизама идентификације и афективне везаности, рационалних процена учинака власти, и дубљих вредносних образаца који обликују однос грађана према политици, демократији и поретку.

Основни теоријски и методолошки приступи истовремено су посматрани на истраживачким нивоима:

1. политичких преференција гласача *vs* апстинената,
2. политичких преференција бирача према партијској опредељености,
3. политичких преференција бирача власти и бирача опозиције,
4. политичких преференција бирача власти и бирача опозиције по различитим друштвеним расцепима.

Дисертација је, саобразно општем одређењу предмета и постављеног циља, емпиријски ослоњена на резултате обимног теренског истраживања. Спроведено је почетком 2024. године, методом анкете лицем у лице, на репрезентативном узорку од 1525 пунолетних грађана Републике Србије. Меријам (Merriam) и Госнел (Gosnell) су први пут примењујући методу анкете у спроведеном истраживању изборног понашања 1923. године, које је било систематично усмерено на испитивање разлога неизласка бирача на изборе[1], утрли пут емпиријској политикологији Чикашке школе. Отуда се методолошко утемељење дисертације

[1] Ivan Šiber „Tri klasična pristupa istraživanju ponašanja birača“, *Politička misao: časopis za politologiju* XL(2), 2003, 88–103; стр. 89. Истраживање избора за градоначелника Чикага, одржано 3. априла 1923. године, које су спровели Charles Edward Merriam и Harold Foote Gosnell објављено је 1924. године под називом *Non-voting: Causes and Methods of Control* (видети ближе Литературу дисертације).

заснива на емпиријској грађи прикупљеној анкетним истраживањем. Тим путем обезбеђено је тестирање различитих теоријско-методолошких приступа и модела изборног понашања, као и релационо упоређивање експланаторне снаге појединих фактора у објашњавању политичких преференција бирача у Србији.

Повезивањем дескриптивне анализе и мултиваријантних статистичких техника идентификовани су кључни предиктори политичког понашања и издвојена ограничења појединих приступа и модела у специфичном друштвено-политичком контексту Србије. На тај начин се истовремено допринело и емпиријском познавању изборног понашања у Србији и широј теоријској расправи о применљивости класичних и савремених модела изборне анализе.

Операционализација чинилаца предмета укључила је до сада уобичајено издвајана обележја. Најчешће издвајано обележје је распрострањеност и јачина везаности грађана Србије за нацију. Сматра се последицом три групе фактора: наслеђене традиционалне културе и патријархалног друштва; наслеђа ауторитарног режима, као и утицаја ситуационих околности.[2] Давање на важности националном идентитету држи се изразом патријархалне ауторитарности и традиционалне свести. Оне су утемељујуће за подређивање индивидуе ауторитету вође и захтеву групне лојалности.

Тако Кузмановић сматра[3] да ауторитарност извире из традиционалистичког културног обрасца као веома добре основе за прелазак из комунистичке ка традиционалној култури, као што је претходно био за прелазак у комунистичку културу. Доласком комуниста на власт ауторитарна свест је значајно ојачана. Заправо она представља културну константу. Наглашавањем култа вође, партијске дисциплине и хијерархије, ауторитарна култура и комунистичка култура утицале су на опстанак комунистичког поретка, потхрањивањем културно детерминисане ауторитарности и конституисања ауторитарног обрасца и оријентације појединца.[4]

Током четири и по деценије трајања комунистичког режима није дошло до потирања, већ развијања ауторитарног модела. Замена ауторитета се огледала једино у идеолошком преобликовању релевантних сфера. Спојили су се традиционални и нови видови ауторитарности. Учвршћен је ауторитарни модел, као и понашање појединца према институцијама, групама и људима. Такво наслеђе комунистичке владавине додатно је допринело очувању и учвршћењу ауторитарног менталног склопа. Одликују га ригидност, неаутономност и поданички менталитет. Тиме је читава нација постала подложна утицају популистичких покрета и харизматских вођа. Из комунистичког периода задржало се и: „олигархијско устројство политичких партија, нетолеранција према другачијим политичким мишљењима и третирање политичких противника као непријатеља које треба уништити.“[5]

Према Антонићу неуспела комунистичка модернизација довела је до кризе марксистичке теорије модернизације.[6] Социјалистичке земље су сломом својих поредака ушле у транзицију. Будући да су политичке елите у овим друштвима и пре комунизма закасниле са модернизацијом, то је погодовало снажењу ауторитарног миљеа. Антонић издваја каузалне механизме стварања „ауторитарне класне коалиције“[7] коју су образовале и одржавале, „државна бирократија, конзервативна аристократија, и зависна буржоазија.“[8] Не само што овакав социјални миље није омогућавао спровођење потпуне модернизације (економске, политичке и културне) аргументује Антонић[9], већ га оставља у наслеђе комунистичким

---

[2] Мирјана Васовић и Милена Глигоријевић, „Демократске промене у Србији и процес деетнификације друштвене свести“, *Годишњак Факултета политичких наука* 5, 2011, стр. 103–118.
[3] *Ibid*., стр. 106.
[4] *Ibid.*
[5] *Ibid*., стр. 105–106.
[6] Слободан Антонић, „Модернизација“, у Ђорђе Вукадиновић и Предраг Крстић (приредили) *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 233–272, Београд: Група 484, 2003; стр. 230–241 и стр. 236.
[7] *Ibid*., стр. 247.
[8] *Ibid*.
[9] *Ibid*.

властима. Њихова се ауторитарна визија и праксе модернизације уливају у тај ток одоцнелог развијања.

Србија је након Хладног рата, слично већини комунистичких земаља Источног блока, напустила један облик ауторитаризма. Напуштање осликава одржавање вишестраначких избора. Међутим, истовремено није постала демократска држава, већ нови тип режима. Већину режима некадашњих комунистичких држава обележава спајање демократске процедуралности и аутократске владавине. Стога их Владисављевић типологизује као хибридне, односно мешовите режиме.[10] Такмичарски ауторитаризам је најраспрострањенији облик таквих режима. Ауторитарна власт је „еволуирала из једностраначког бирократског социјализма, изграђеног у миљеу национално и институционално сложене заједничке југословенске државе, у вишестраначки популистички ауторитаризам на упрошћеном националном и институционалном терену Србије.“[11]

Налази истраживања професора Бешића указују аксиолошки да је вредносни конзервативизам детерминишућа димензија, тако да су вредносни расцепи у Србији и даље у сфери конзервативних и модерних, а не постмодерних вредности.[12] Ти расцепи су тековина комунистичког наслеђа и недостатка економског и културног напретка. Економско-етатистички концепт и културни конзервативизам[13] стабилан су темељ одбране партијских интереса који су у суштини антидемократски, чиме је антидемократска оријентација на вишем нивоу од демократске.[14]

Дивержеово (Duverger) политиколошки капитално вредно испитивање организације партија и вођства[15], отворило је и потоњи напредак у сагледавању обележавајуће тенденције персонализације власти у политички мање развијеним друштвима[16]. Позивајући се на Дивержеа, у тврдњи да је власт у мање развијеним друштвима изузетно персонализована, а партије у њима у највећој мери окупљене око једне личности, Орловић[17] заснива аргумент о председенцијализацији партија у Србији. Укључио је у аргументацију и додатну тврдњу да и најразвијенија друштва одликује кретање ка индивидуализацији партијских ауторитета. Издвајајући у наведеном раду конкретна исказивања персонализације политике[18] Орловић држи да се овај ток, најпре, најизразитије огледа у председенцијализацији партија, а да је истуреност масовних медија у посредовању политичке комуникације утицала на односно мењање модалитета политике и политичког управљања водећи „медијализацији модерне политике“[19]. Председенцијализација је детерминисана концентрацијом моћи и власти у рукама лидера, наставља Орловић аргументацију. Може се уочити и у тенденцији преваге извршне власти у односу на законодавну. Лидер је на врху пирамидалне хијерархије у политичким партијама и означава средиште моћи. Доминација лидера, кроз персонализацију и кампању чији су центри и стожери, сменила је доминацију партија. Бирачи и медији усредсређени су на лидера. Изборне поруке и програм су персонализовани и значење им даје лидер. Изборне одлуке бирача своде се на опредељивање за самог лидера који персонификује партију и

---

[10] Небојша Владисављевић, „Избори, демократија и такмичарски ауторитаризам у Србији 1990-2020“, у Милан Јовановић и Душан Вучићевић (приредили) *Кога, како и зашто смо бирали*: *избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 991–1010, Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020; стр. 991–992.

[11] *Ibid.,* стр. 992.

[12] Милош Бешић, „Вредносне оријентације и партијске преференције у Србији“, у Славиша Орловић и Деспот Ковачевић (приредили) *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији*, стр. 175–197, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2020.

[13] Милош Бешић, „Грађанска политичка култура: Србија у Европи“, *Социолошки преглед* 50(3), 2016, стр. 299–326.

[14] Милош Бешић, „Вредносне оријентације и партијске преференције у Србији“, *ibid*.

[15] Maurice Duverger, *Les partis politiques*. Paris: Librairie Armand Colin, 1951.

[16] Maurice Duverger, *Introduction à la politique*. Paris: Gallimard, 1964. На српском језику објављена је као *Увод у политику*, у преводу Гордане Поповић, и издању београдске Савремене администрације 1966. године.

[17] Славиша Орловић, „Председенцијализација партија у Србији“, *Политички живот* 14, 2017, стр. 7–25.

[18] *Ibid*., стр. 8–16.

[19] *Ibid*., стр.16.

политику. Отуда Орловићев закључак да се председницијализација политике претвара у председницијализацију и саме власти. Лидери су, све чешће, популарнији од самих партија и њихова личност и имиџ играју веома важну улогу у политичком опредељивању бирача.[20]

Укључујући у операционализацију предмета претходно изнета, најчешће издвајана, обележја политичког контекста и њихове детерминанте, одабрано је да се политичке преференције бирача у Србији испитају пресечно.

Временски се зато фокусирало на 2024. годину обухватајући је анализирањем као постизборну годину када се могу прегледно обухватити и протекли избори и оно што им је непосредно претходило. Емпиријско истраживање спроведено је на почетку 2024. године. Додатно, добијени налази нису третирани изоловано. Полазно су упоређени са резултатима *Европског проучавања вредности* (*European Values Study* – EVS)[21] до 2017. године, а потом и са налазима других релевантних домаћих и међународних емпиријских истраживања.

Просторно предмет обухвата територију Републике Србије, изузев Косова и Метохије из разумљивих контекстуалних разлога. Теренско истраживање спроведено је на репрезентативном узорку од 1525 испитаника. Смештањем истраживања у прекогранични, пре свега европски, компаративни оквир обезбеђена је упоредивост података кроз методолошки дизајн истраживања и почетно спроведену анализу резултата релевантних европских истраживања феномена којем је ова дисертација посвећена.

Одређени предмет је *дисциплинарно* у области политичких наука. Коришћен је интердисциплинарни приступ базиран на политичкој социологији у ширем смислу. Ужа област којој предмет припада је политичко понашање и изборна мотивација. Теоријски оквир захтевао је анализу социолошког, психолошког, рационалног и вредносног приступа и њихових методолошких поступака у изучавању и објашњавању понашања бирача. Теоријски постулати ових приступа су тестирани и на квантификованим налазима извршеног теренског истраживања. Тиме је ојачана интердисциплинарност дисертације.

Општи циљ дисертације наглашен је на почетку. То је систематско проучавање политичких преференција бирача у Србији обједињавањем (интеграцијом, односно синтезом) основних теоријско-методолошких приступа и модела како би се постигло целовито објашњење које доприноси увећању постојећег научно утемељеног знања и његовој друштвеној корисности. Разложен, следствено теоријски и операционално одређеном предмету истраживања и тежњи дисертације да пружи одговор на постављено главно истраживачко питање, усмерен је на достизање наредних научних и друштвених циљева.

Научни циљеви дисертације су научна дескрипција, класификација и типологизација, као и објашњење. Дескрипција је остварена у уобличавању теоријског оквира описном критичком анализом теоријско-методолошких приступа у изучавању и објашњавању политичког понашања бирача у Србији. Такође, постигнут је и описом стања појаве у испитиваном раздобљу и утврђених ставова испитаника. Класификација и типологизација достигнуте су издвајањем обележја модела теоријских приступа и варијабли појаве за чије су се истраживање користиле, као класификационом и типолошком обрадом добијених података анкетног испитивања. Циљ објашњења (експланације) остварен је емпиријским доказаним кључним варијаблама политичких преференција и изборног понашања бирача. Основне групе варијабли биле су: социодемографске карактеристике; партијска идентификација, имиџ кандидата и партије, теме у кампањи; економски модел гласања; и вредносни обрасци. Квантитативно је засновано објашњење зашто су те варијабле кључне, зашто се таквим могу сагледати једино обједињењем сва четири основна теоријска приступа, као и зашто је личност лидера најјачи предиктор изборне одлуке грађана Србије. Будући да је овај предиктор доказан задовољени су и критеријуми могућег научног циља прогнозе. Иако је откривена логика

[20] *Ibid*.

[21] European Values Study (EVS), доступно на https://europeanvaluesstudy.eu/ приступљено 15.6.2024. Коришћени подаци су из EVS (2022), *EVS Trend File 1981-2017*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7503. Data file Version 3.0.0, doi:10.4232/1.14021.

образовања преференција бирача у Србији, будући да поставкама истраживање није било одређено за каузално доказивање, не може се сматрати да је достигнут хеуристички циљ.

Друштвени циљеви су увећање практичне, друштвено релевантне вредности сазнања постигнутих у овој дисертацији која су добијена спроведеним истраживањем и то у два узајамно повезана правца.

Први правац тиче се пружања емпиријски заснованог увида о логици формирања политичких преференција и изборног понашања бирача у Србији битног доносиоцима политичких одлука, институцијама надлежним за спровођење изборног процеса, као и политичким актерима, у првом реду актерима који се баве грађанским и политичким образовањем. Утврђивањем да поверење у институције код значајног дела бирачког тела постаје посредовано поверењем у политичког лидера, дата су примењива сазнања потребна за унапређено осмишљавање политике грађанског образовања. Сви добијени квантификовани резултати указују да се образовно мора надићи пуко упознавање грађана с формалним институционалним уређењем како би се подстакли на разумевање институција независно од личности која их тренутно представља. Овим постигнућем дисертација доприноси промишљању мера усмерених ка јачању институционалног, а не искључиво персонализованог легитимитета политичког поретка. Тако се посредно доприноси и стабилности партијског система и демократских процедура као претпоставци независности институција.

Други правац постављеног друштвеног циља односи се на стратешки побољшане начине подизања политичке партиципације и квалитета доношења изборних одлука грађана Србије. Разоткривањем структуре и хијерархије детерминанти политичких преференција, дисертација пружа поуздан основ за унапређивање информисаности бирача о сопственим мотивима политичког опредељивања. Сви актери политичког живота, заинтересовани да допринесу свеснијем учешћу бирача у изборном процесу, њиховом изласку на изборе и одговорнијем коришћењу права на бирање политичких представника, као основног права и суштине демократског поретка, имају у овој дисертацији садржана научно заснована сазнања која могу лако преточити у практично деловање усмерено на унапређивање умрежене информисаности грађана низом постојећих и нових медија.

Остварење ова два повезана друштвена циља омогућава да сазнања дисертације, поред научне, имају и непосредну практичну применљивост, како на националном плану, тако и, узимајући у обзир сродност политичких контекста, на плану региона западног Балкана и дела југоисточне Европе.

2. ХИПОТЕЗЕ

Хипотетички оквир истраживања у овој дисертацији чини општа хипотеза и шест посебних хипотеза.

Општа хипотеза:

Партијски лидери су кључни фактор политичких преференција и опредељивања бирача за кога ће гласати дистинктно према степену различите ауторитарности партија и гласача, те је изборна одлука детерминисана и ауторитарном политичком културом и традиционалним вредностима.

Посебне хипотезе:

Прва посебна хипотеза је да *социодемографске варијабле значајно детерминишу изборно понашање објашњавајући политичке преференције бирача у Србији*.

Основна премиса ове хипотезе је да политичко опредељење бирача одређује његов социјални положај. Односно, изборна одлука одређена је социјалном групом којој бирач припада. Кључне варијабле које детерминишу политичке преференције бирача у Србији јесу: ниво образовања, године старости, тип насеља, запослење, и слично.

Друга посебна хипотеза јесте да је *партијска идентификација значајна детерминанта изборног понашања која објашњава политичке преференције бирача у Србији*.

Основна премиса ове хипотезе је да се партијска идентификација, дефинисана као осећај привржености одређеној партији, прихватање њених идеолошких начела, њених кандидата и програма, манифестује гласањем за ту партију. Према класичном моделу претпоставља се да се партијска идентификација стиче афективно током ране социјализације, то јест у детињству и током адолесценције унутар примарних група. Ревизионистички модел партијске идентификације претпоставља да је треба посматрати као наклоност бирача према некој партији на основу кумулативних евалуација учинка партије. Према овом моделу промена партијских преференција је могућа на основу преиспитивања учинка. Потребно је сагледати класични, ревизионистички и интегративни модел.

Трећа посебна хипотеза је да *имиџ партије и кандидата представља значајну варијаблу изборног понашања која објашњава политичке преференције бирача у Србији*.

Основна премиса ове хипотезе је да су имиџ кандидата и партије важни фактори при доношењу изборне одлуке бирача.

Четврта посебна хипотеза јесте да је *тематско гласање значајна детерминанта изборног понашања која објашњава политичке преференције бирача у Србији*.

Доношење изборне одлуке на основу тема које су покренуте у кампањи, основна је премиса ове хипотезе. Тема се дефинише као скуп питања у одређеној области на основу којег бирач има одређени став у заснивању доношења своје изборне одлуке.

Пета посебна хипотеза је да *економски модел (економско гласање) значајно детерминише изборно понашање које објашњава политичке преференције бирача у Србији*.

Рационална одлука бирача за алтернативу која најбоље задовољава његове преференције је основно полазиште хипотезе. Кључна детерминанта овог модела је задовољење интереса бирача, односно да бирач бира ону алтернативу која му доноси највећу корист.

Шеста посебна хипотеза јесте да је *гласање према вредносној оријентацији значајна варијабла изборног понашања која објашњава политичке преференције бирача у Србији*.

Основна премиса је да бирачи у Србији изборне одлуке доносе на основу вредности. Битне детерминанте политичких преференција и изборног понашања у Србији су: конзервативне, националне и традиционалне вредности *vs* либералне, демократске и модернистичке вредности.

Постављени хипотетички оквир омогућио је да се синтетички размотре синергетски ефекти варијабли и модела. Конкретно се радило о релационом утврђивању начина на који свака од категорија предиктора по хипотезама детерминише партијске преференције појединачно, и какав је њихов узајамно здружени (синергетски) ефекат. Пример синергетског ефекта је појачавање партијске идентификације привржености лидеру, узајамно здружено утичући на политичке преференције бирача и његову изборну одлуку.

3. МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Методе примењене у истраживању биле су мешовите квантитативно-квалитативне. Ради тестирања постављених хипотеза превагу су имале квантитативне методе. Појединац је био јединица опсервације и кључни извор информација за варијабле коришћене у конципираном процесу тестирања хипотеза.

Међу примењеним конкретним статистичким методама и техникама, поред дескриптивне статистике и биваријантних метода, употребљене су и све релевантне

мултиваријантне методе. Оне су обезбедиле валидност и поузданост (релијабилност) података, са једне стране, као и методе које су имале инференцијалне капацитете у конкретном тестирању постављених хипотеза, са друге стране. Најчешће су од мултиваријантних метода коришћени мултиваријантни регресиони модели, што је стандардна процедура у истраживањима овог типа. Два доминантна модела су била линеарна регресија (*Ordinary Least Squares* – OLS) и логистичка биномијална регресиона анализа. Другим речима, коришћењем ових мултиваријатних регресионих метода по истој, или сличној преовлађујућој процедури тестиране су све хипотезе. Тиме је омогућено упоређивање њиховог експланаторног капацитета, као и рачуна вероватноће и свих других релевантних стохастичких калкулуса у процени ефекта сваке поједине предикторске варијабле на зависне варијабле.

Када је реч о емпиријским подацима, коришћене су две врсте: *примарни* и *секундарни*.

Примарни подаци прикупљени су анкетном методом у обављеном квантитативном истраживању на репрезентативном узорку грађана Републике Србије од 1525 испитаника. Као метод узорковања за ову категорију података (примарних података који су самостално прикупљени) коришћено је вишестепено кластер случајно узорковање (*multistage cluster random sampling*). То значи да је методом узорковања од свих бирачких места, пропорционално по величини, изабран релевантан број бирачких места. У оквиру њих, као другостепене јединице узорковања, била су случајно изабрана домаћинства. Такође, унутар домаћинстава испитаници су бирани случајно. Тако, када је реч о примарним подацима у спроведеном истраживању, до њих се дошло путем три јединице узорковања: примарне, секундарне и финалне. Примарне су изборне јединице у урађеном вишестепеном кластер случајном узорковању (*multistage cluster random sampling*). Секундарне су домаћинства бирана случајним узорком (*random sampling*) у оквиру изабраних примарних јединица узорковања. Финалне јединице узорковања, тј. сами испитаници, случајно су бирани (*random sampling*) методом последњег рођендана члана унутар домаћинства.

Секундарни подаци најпре су укључили све стандардизоване и доступне базе података интегришући део питања која се тичу постављених хипотеза. Коришћени су подаци из *Европског друштвеног истраживања* (European Social Survey – ESS)[22], обављеног почетком 2023. године за Србију[23]. Најважније међународно истраживање, на чије се податке посебно фокусирало, јесте већ напред наведено *Европско проучавање вредности* (European Values Studies – EVS) за Србију и остале европске земље из 2017. године.[24] Коришћен је пројект и база података *Упоредног истраживања изборних система* (*The Comparative Study of Electoral Systems* – CSES).[25] Секундарни подаци омогућили су компаративну перспективу тестирања, по потреби, истих хипотеза упоређивањем нумеричких вредности за Србију и друге земље.

---

[22] European Social Survey (ESS), доступно на https://www.europeansocialsurvey.org/, је најобухватнија отворена научна инфраструктура података прикупљаних сваке друге године почевши од 2002/2003. Истраживањима је до данас обухваћено 38 европских држава. Подаци у овим земљама добијени су путем анкетирања, лицем у лице, случајног узорка грађана старијих од 15 година обухватањем њихових ставова, уверења и понашања. Обрађени подаци могу се користити како за домаћа тако и прекогранична упоређивања.

[23] Најновији подаци *Европског друштвеног истраживања* (ESS) за Србију, доступни из истраживања обављеног почетком 2023. године, коришћени су из: European Social Survey, European Research Infrastructure (ESS ERIC), *ESS11 - integrated file*, edition 4.1 [Data set]. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, https://doi.org/10.21338/ess11e04_1, 2025.

[24] European Values Studies, *ibid*.

[25] База података пројекта, раније реализованог под називом Упоредно проучавање истраживања избора (Comparative Study of Election Surveys), доступна је на http://www.cses.org/. Пројекат, који је покренут 1994. године у традицији *Мичигенске школе* проучавања политичког понашања и изборног одлучивања, укључује тимове истраживача из 60 држава посвећених анализирању постизборних резултата, као што је по дизајну за ову дисертацију спроведено емпиријско истраживање. Прикупљени подаци организовани су тематски и временски модуларно, уз модул интегрисаних лонгитудиналних података по свим варијаблама. Као главни секундарни извор коришћен је модул скупа интегрисаних података (IMD) из 2018. године (The Comparative Study of Electoral Systems (www.cses.org). CSES INTEGRATED MODULE DATASET (IMD) [dataset]. December 4, 2018 version. doi:10.7804/cses.imd.2018-12-04). Додатно је консултован и зборник радова интерпретација резултата обраде

Битни секундарни подаци, према методолошком дизајну истраживања у овој дисертацији, били су и налази истраживања предизборног мњења у Србији у периоду 1990-2020. године. Срећко Михајловић је та истраживања типологизовао према функцији[26] на следећи начин:

1) „истраживања предизборног мњења као сервис изборне кампање“[27];
2) „истраживања предизборног мњења у функцији задовољења сујете наручиоца (циљ: испоручити наручиоцу жељени рејтинг и имиџ)“[28];
3) „истраживања предизборног мњења у функцији медијског спектакла (циљ: задовољити радозналу публику)“[29];
4) „научна истраживања предизборног мњења (циљ: објаснити зашто се дешава то што се дешава и зашто се баш тако дешава)“[30];
5) „изнуђена комбинација претходних типова…истраживања предизборног мњења (циљ: покушај компромиса између онога што тражи наручилац и научног приступа овој теми)“[31].

Научна истраживања, као релевантни извори секундарних података, била су искључиви избор за ову дисертацију.

Коришћени извори за секундарне податке, који су настали употребом социодемографског модела у истраживању изборне мотивације у нашој средини током последње две деценије[32], указали су на важност одређених социодемографских варијабли. Нађено је да узраст, ниво образовања, материјални стандард и урбано/рурално пребивалиште представљају значајне чиниоце „чијом комбинацијом настају диференцирани профили гласача политичких партија у Србији“[33].

Значајни извор секундарних података било је и истраживање *Јавно мњење Србије (JMC) 2012*. То је опсежна постизборна студија јавног мњења, која је омогућила обухватну анализу фактора који утичу на варијације индивидуалног изборног понашања. Истраживање је спроведено анкетом крајем 2012. и почетком 2013. године после одржаних мајских избора 2012. године. Упитник је укључивао варијабле које су обезбедиле анализу политичког понашања из политиколошког, социолошког и социјално-психолошког угла. Подаци овог истраживања упоредно су представљени у објављеним резултатима истраживања јавног мњења Србије (JMC) за 2018. годину[34]. Претходећа наведеним била су истраживања јавног мњења Србије спровођена почев од 1997. године.[35]

података које је приредио један од покретача пројеката Ханс-Дитер Клингеман (Hans-Dieter Klingemann), Hans-Dieter Klingemann (ed.), *The Comparative Study of Electoral Systems*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

[26] Срећко Михаиловић, „Истраживања предизборног мњења грађана 1990-2019“, у Милан Јовановић и Душан Вучићевић (приредили) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 273–301, Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020; стр. 274–276.

[27] *Ibid*., стр. 275.

[28] *Ibid*.

[29] *Ibid*.

[30] *Ibid*., стр. 276.

[31] *Ibid*.

[32] Владимир Гоати, *Партијске борбе у Србији у постоктобарском раздобљу*, Београд: Фондација Friedrich Ebert; Институт друштвених наука, 2006; Срећко Михаиловић, „Мишљење грађана о легитимитету власти у Србији“, *Зборник радова Института за криминолошка и социолошка истраживања* 23(1), 1994, стр. 118–130; Зоран Славујевић, *Политички маркетинг* (друго допуњено издање). Београд: Факултет политичких наука; Чигоја штампа, 2002; Зоран Славујевић, „О слоганима политичких странака и кандидата“. *Социолошки преглед* 39(1), 2005, стр. 47–80. Груписани радови делом прате класификацију професора Зорана Павловића представљену на предавањима одржаним 2017. године на Универзитету у Београду – Факултету политичких наука.

[33] Према: Зоран Павловић, *Предавања (презентације) 2017. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду*, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2017.

[34] Бојан Тодосијевић, (ур.), *Представе о Европској унији и Русији у јавности Србије: јавно мњење Србије 2018 – JMC 2018,* Београд: Институт друштвених наука, 2021.

[35] Ради се о истраживањима: JMC 122 (1997); JMC 124 (1998); JMC 125 (1999); JMC 137 (2000); JMC 143 (2000); JMC 167 (2001) и JMC 172 (2002). Наведена су према: Бојан Тодосијевић и Зоран Павловић. *Пред гласачком*

Када се ради о иностраним секундарним изворима емпиријских података укључена су и социодемографска истраживања из више држава која су показала да је пол често веома важна детерминанта бројних политичких и политички релевантних диспозиција, попут нивоа политичког активизма, интересовања, знања и слично.[36] Истраживања су утврдила распрострањеност мњења јавности како је „*политика мушки свет*“[37]. Налази упозоравају и на образац „понашања појединих жена да, када су малобројне, избегавају да се истичу и покушавају да неутрализују родне разлике“[38].

Обухваћени су и секундарни извори података који доказују релевантност партијске идентификације за изборну партиципацију и оријентацију у различитим временским и друштвено-политичким околностима током последње две деценије.[39] Готово несумњив закључак професора Павловића је да партијска идентификација, ако није најважнија, онда је свакако једна од пресудних детерминанти изборне одлуке.[40] Овом суду у прилог говоре бројна

кутијом: политичка психологија изборног понашања у Србији. Београд: Институт друштвених наука; RIC графичког инжењерства TMF, 2020.

[36] Michael X. Delli Carpini & Scott Keeter, *What Americans Know about Politics and Why It Matters*, Yale University Press, New Haven, CT: Yale University Press, 1996; Jeffery J. Mondak & Mary R. Anderson, “The Knowledge Gap: A Reexamination of Gender-Based Differences in Political Knowledge”, *The Journal of Politics* 66(2), 2004, стр. 492–512; Sidney Verba, Kay Lehman Schlozman & Henry E. Brady, *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995; Lena Edlund & Rohini Pande, “Why Have Women Become Left-Wing? The Political Gender Gap and the Decline in Marriage”, *The Quarterly Journal of Economics* 117 (3), 2002, стр. 917–961; Daniel Wirls, “Reinterpreting the Gender Gap”, *Public Opinion Quarterly* 50(3),1986, стр. 316–330.

[37] Sidney Verba, Kay Lehman Schlozman & Henry E. Brady, *ibid*.; Sidney Verba, Nancy Burns & Kay Lehman Schlozman, “Knowing and Caring about Politics: Gender and Political Engagement”, *The Journal of Politics* 59, 1997, стр. 1051–1072.

[38] Јелена Лончар, „Избори и представљање жена у Србији од 1990 до 2020. године“, у Милан Јовановић и Душан Вучићевић (приредили) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 869–889, Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020; стр. 871. Лончар у прилог односног налаза наводи наредне изворе: Karen Beckwith, “Numbers and Newness: The Descriptive and Substantive Representation of Women,” *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique* 40(1), 2007, стр. 27–49: Kathleen A. Bratton & Leonard P. Ray, “Descriptive Representation, Policy Outcomes, and Municipal Day-Care Coverage in Norway”, *American Journal of Political Science* 46(2), 2002, стр. 428–437; Debra L. Dodson, *The Impact of Women in Congress*, Oxford: Oxford University Press, 2006; Michael D. Minta, “Gender, Race, Ethnicity, and Political Representation in the United States”, *Politics & Gender* 8(04), 2012, стр. 541–547; Beth Reingold, “Women as Officeholders: Linking Descriptive and Substantive Representation,” *Conference paper*, Paper presented at the Political Women and American Democracy Conference, University of Notre Dame, May 25–27, 2006.

[39] Синиша Атлагић, *Партијска идентификација као детерминанта изборне мотивације: теоријске контроверзе и проблеми емпиријског истраживања*, Београд: Фондација Friedrich Ebert; Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2007; Зоран Павловић, „Предиктори апстиненције младих у Србији“, *Примењена психологија* 6, 2013, стр. 5−21; Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Чиниоци изборне апстиненције” у Зоран Лутовац (ур.) *Политичке странке у Србији – структура и функционисање*, стр. 137−156, Београд: Friedrich Ebert Stiftung; Институт друштвених наука, 2005. Све је наведено према Зоран Павловић, *Предавања (презентације) 2017. године*.

[40] Зоран Павловић, *ibid*., 2017. Такође, Павловић је наводио и наредна истраживања као релевантна: *Промене раширености партијске идентификације у Србији, 1990-2006*. Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука и CESID, 2006; *Промене интензитета партијске идентификације у Србији, 1992-2004*, Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, 2004; *Стабилност партијске идентификације у Србији, 1993-1996*, Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, 1996; *Раширеност партијске идентификације у Србији, 1990-2005*, Београд: Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука, 2005. Павловић укључује у ову групу истраживања и свој рад: Зоран Павловић, „Предиктори изборне апстиненције младих у Србији“. *ibid*., 2013. Уврстио је у вредна проучавања представљања популистичких ставова, изборне излазности и изборног опредељивања: Бојан Тодосијевић. „Популистички ставови, излазност бирача и изборно одређивање“, у *Грађани Србије и популизам: јавно мњење Србије 2017*, стр. 95-129. Београд: Институт друштвених наука, Центар за политичка истраживања и јавно мњење, 2017; Слободан Антонић, „Изборна колебљивост у Србији: поређење и објашњење“, *Социолошки преглед* 39(3), 2005. стр. 229–250; Зоран Стојиљковић, *Партијски систем Србије*, Београд: Службени гласник Београд, 2008; Душан Вучићевић, „Улога политичких партија у процесу консолидације демократије у Србији“, *Политичка ревија* 2, 2012, стр. 31–65; Деспот Ковачевић, „Институционализација партијског система у Србији“, *Политички живот* 10, 2014, стр. 63–

истраживања спроведена у Србији и њихови налази сагледани у светлу налаза иностраних истраживања, у првом реду у Сједињеним Америчким Државама (САД, Америка). Значајне секундарне изворе чине истраживања о изборној волатилности у Србији[41], као и амерички извори података који омогућавају упоредни угао посматрања[42].

Истраживања у свету која јасно потврђују повезаност имиџа кандидата, као и партија, са изборним исходима[43], чинећи битан фактор у доношењу изборних одлука бирача[44] под значајним утицајем политичке комуникације[45], а коришћена у радовима домаћих аутора, такође су уврштена у секундарне изворе.

Кратко приказане групе секундарних извора показатеља изборних одлука обухватају и оне чији се налази могу сматрати најопштијим о односу образовања и изборних преференција. Општи налаз да су образованији бирачи наклоњенији политички либералнијим гледиштима и опредељењима, као и да су склонији прихватању више продемократских, а одбацивању углавном ауторитарно-конзервативних ставова и вредности поткрепљују конкретни подаци више истраживања.[46]

73; Деспот Ковачевић, *Институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ*, докторска дисертација, Београд: Факултет политичких наука Универзитет у Београду, 2019.

[41] Владимир Гоати, *Политичке партије и избори у демократском поретку*, Београд: Центар за слободне изборе и демократију (ЦеСИД), 2001; Владимир Гоати, *Партије и партијски системи у Србији*, Ниш: Одбор за грађанску иницијативу, 2004.

[42] Према истицању Синише Атлагића у: *Партијска идентификација као детерминанта изборне мотивације: теоријске контроверзе и проблеми емпиријског истраживања*, Београд: Friederich Ebert Stiftung; Факултет политичких наука, 2007. године то су налази: о партијској идентификацији од 1952. до 1988. године (Center for Political Studies, *National Election Studies Election Surveys*, 1993) и од 1952. до 1998. године (*National Election Studies (NES)*, 2001), као и позитивним мишљењима америчких грађана о председнику Бушу од 2001. до 2006. године (University of Minnesota 2006).

[43] Зоран Павловић у „Le parti c'est moi. Имиџ лидера као детерминанта изборне оријентације у Србији од 1990. до 2020. године", у Милан Јовановић и Душан Вучићевић (приредили) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 167–201, Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020. Он наводи, *ibid*., стр. 167 следеће изворе: Jerry L. Allen & D. J. Post, „Source valence in assessing candidate image in a local election", *Communication Research Reports* 21, 2004, стр. 174–187; Peter A. Andersen & Robert J. Kibler, „Candidate valence as a predictor of voter preference", *Human Communication Research* 5, 1978, стр. 4–14; Brooks Aylor, „Source credibility and presidential candidates in 1996: The changing nature of character and empathy evaluations", *Communication Research Reports* 16, 1999, стр. 296–304; Kim L. Fridkin & Patrick J. Kenney, „The role of candidate traits in campaigns", *The Journal of Politics* 73 (01), 2011, стр. 61–73; Dan Nimmo & Robert L. Savage, *Candidates and their images: Concepts, methods, and findings*, Akron, OH: Goodyear Publishing Company, 1976; S. Mark Pancer, Steven D. Brown & Cathy Widdis Barr, „Forming impression of political leaders: A crossnational comparison", *Political Psychology* 20 (2), 1999, стр. 345–368.

[44] Зоран Павловић, *ibid*., наводи радове: Arthur H. Miller, Martin P. Wattenberg & Oksana Malanchuk, „Schematic assessments of presidential candidates", *American Political Science Review* 80(2), 1986, стр. 521–540; као и Tamir Sheafer, „Charismatic communication skill, media legitimacy and electoral success", *Journal of Political Marketing* 7(1), 2008, стр. 1–24.

[45] Такође Павловић, *ibid.*, укључује радове: William L. Benoit, Mitchell S Mckinney & Robert Holbert, „Beyond learning and persona: Extending the scope of presidential debate effects", *Communication Monographs*, 68(3), 2011, стр. 259–273, и Kim L. Fridkin & Patrick J. Kenney, „The role of candidate traits in campaigns", *The Journal of Politics* 73(01), 2011, стр. 61–73.

[46] На пример, Бојан Тодосијевић и Зоран Павловић у студији: *Пред гласачком кутијом: политичка психологија изборног понашања у Србији*, Београд: Институт друштвених наука; RIC графичког инжењерства TMF, 2020, наводе радове: Gabriel Almond & Sidney Verba [1963], *The Civic Culture*: *Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, London: Sage, 1989; Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990; Jos D. Meloen, „Authoritarianism, education and democracy", in Russell F Farnen, Hank Dekker, Rudiger Meyenberg & Daniel B. German (eds.) *Democracy, Socialization and Conflicting Loyalties in East and West: Cross-National and Comparative Perspectives*, стр. 20–38, New York: St. Martin's Press, 1996; Rune Stubager, „Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict", *European Journal of Political Research* 48(2), 2009, стр. 204–233; Zoran Pavlović, Bojan Todosijević & Olivera Komar, „Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans", *Problems of Post-Communism* 66(6), 2019, стр. 402–417.

Најпоузданији секундарни извор података о политичким и ситуационим предикторима поверења у институције било је истраживање професора Бешића.[47]

4. КРАТАК ОПИС САДРЖАЈА ДИСЕРТАЦИЈЕ

Основно излагање у овој дисертацији организовано је у *три дела*. Претходи им *уводни део*. После основног излагања следи *завршни део* посвећен целовитом извођењу закључног саопштавања о домету постигнутих резултата и вредности налаза, ограничењима и слабостима дисертације, њеним научним и друштвеним доприносима, као и правцима настављања истраживања које омогућава.

Уводни део прегледно је поставио истраживање од проблемског склопа из којег је издвојен, потпуно одређен и циљно димензиониран његов предмет, теоријски и практично значајан на основу дебата које се воде, преко хипотетичког оквира и методолошког приступа до резултата и доприноса.

Први део дисертације, насловљен *Приступи у изучавању политичког понашања*, детаљно критички расветљава четири основна теоријско-методолошка приступа и њихове моделе истраживања и објашњавања политичких преференција грађана и изборних одлука које доносе. Подробном анализирању подвргнуте су теоријске концептуализације *социолошког приступа* (социодемографски модел), *психолошког приступа* (партијска идентификација, имиџ партије и кандидата, тематско гласање), *рационалног приступа* (економски модел) и *вредносно-ставовског приступа*. Приступи су изложени и расправљани хронолошки, укључујући и методолошке поставке сваког, будући да се примењују у изучавању и објашњавању изборног понашања бирача у Србији.

Најпре је темељно критички анализиран социолошки приступ изучавању политичког понашања бирача, јер је по настанку и најстарији. Потанко је у оквиру тог приступа обрађен социодемографски модел: основне концепције, развој, данашња употреба, предности и мане.

Затим је психолошки приступ био предмет критичке анализе. Почело се од такозваног дугорочног модела партијске идентификације у оквиру њега. Затим је испитан његов такозвани краткорочни модел. Посебно се посветило обради чинилаца имиџа партија и кандидата, и тематском гласању. Посматрани су на следећи начин: полазно партијска идентификација (основне концепције), развој (класични, ревизионистички и алтернативни приступ), савремена употреба, предности и мане. Онда је, по истом обрасцу, то урађено за имиџ партије и кандидата. На крају је тако сагледано и тематско гласање.

Потом се прешло на критичко анализирање рационалног приступа изучавању политичког понашања бирача, и том склопу најзначајнијег економског модела. Истоветним редоследом (основне концепције, развој, данашња употреба, предности и мане) сагледана је сазнајна конструкција овог приступа.

Завршно је анализиран вредносно-ставовски приступ. Овај најмлађи теоријско-методолошки приступ и модел популаризован је у последњих двадесетак година. Такође је обрађен на истоветан начин као и претходни: основне концепције, развој, данашња употреба, предности и мане.

Критичко испитивање теоријских концептуализација условило је аналитичко гранање. Продубљење и проширење полазног теоријско-појмовног апарата уследило је свуда где се испоставило потребним укључити бољу грануларност и употпунити концептуални регистар.

После адекватне критичке обраде теоријске стране предметне теме дисертације и конкретних истраживачких модела у *другом делу*, под насловом *Емпиријски налази и њихова анализа*, прешло се на образложено саопштавање резултата дизајнираног емпиријског истраживања обједињеном применом сва четири теоријско-методолошка приступа за

[47] Милош Бешић, „Политички и ситуациони предиктори поверења у институције“, *Годишњак Факултета политичких наука* 6, 2011, стр. 119–148.

сазнавање политичких преференција бирача у Србији каквим се испољавају после више од тридесет година од успостављања вишестраначја. Издвојене варијабле у свим приступима су обједињене за интегрисану квантификацију теренским истраживањем. Кроз призму четири теоријско-методолошка приступа аналитички вишеслојно, и узајамно повезано, а не одељено, квантификоване су политичке преференције у Србији:

- гласача *vs* апстинената;
- бирача према партијској опредељености;
- бирача власти и бирача опозиције;
- бирача власти по различитим друштвеним расцепима; и бирача опозиције по различитим друштвеним расцепима.

Најпре су разложени резултати по демографској варијабли, а за њом редоследом по варијаблама: демократска оријентација; слободни избори; протестна партиципација; политичке вредности и политичка култура; надзор; друштвена правичност/социјална једнакост; идеолошка дихотомија лево-десно; социјални капитал; морал, конзервативизам, алтруизам, емпатија; религиозност, национализам, патриотизам, ауторитарност; друштвена нетолеранција; питања заштите животне средине и економски развој; праћење медија; међународна политика и партијски расцепи; персонална аутономија, међународна оријентација. Резултати који се односе на за Србију посебно битне детерминанте политичких преференција о питању Косова и Метохије, уз варијаблу перцепције друштвених претњи саопштени су у завршници овог другог дела излагања у дисертацији.

Трећи део, чији наслов гласи *Предиктори политичких преференција бирача у Србији*, образлаже два кључна добијена емпиријска налаза о детерминантама политичког понашања бирача. Најпре су представљени сазнати разлози због којих испитаници гласају на изборима. Потом је представљен најбитнији истраживачки налаз да су политичари најјачи предиктор партијских преференција бирача у Србији. Ови кључни квантитативни налази из спроведеног теренског истраживања путем анкете лицем у лице, постигнути су интегрисањем постулата сва четири теоријско-методолошка приступа (социолошког, психолошког, рационалног и вредносно-ставовског) и њихових модела. Тиме је омогућен поуздано чињенично заснован и теоријски утемељен одговор о ваљаности постављених хипотеза. Дисертацијом је научно кредибилно одговорено да је, због особене динамике дугог трајања неслегнутог мењања политике и политичког живота у Србији, објашњење политичких преференција бирача неизводљиво иједним појединачним устаљеним теоријско-методолошким приступом и моделом. Једино њихова обједињена примена омогућава објашњење да због колебљиве политичке динамике, одређене наслеђем предемократских облика политичке организације, бирачи једину сигурну оријентациону котву својих политичких преференција налазе у политичким лидерима. Квантификовано и релационо је утврђена изборна мотивација и објашњено политичко понашање, путем најпре проблематизације свих теоријско-методолошких приступа, а потом њиховог обједињеног примењивања. Емпиријски је, на случају Србије, потврђено важење теоријске тврдње о персонализацији политике као особености хибридних режима друштава у транзицији.

Завршни део дисертације, *Закључна разматрања*, синтетише постигнуто предузетим истраживањем, обликованим најпре свеобухватним критичким анализирањем концептуализација, категоризација и објашњења која четири основна теоријско-методолошка приступа пружају својим развијеним моделима проучавања политичког понашања, а затим њиховим обједињењем за емпиријско истраживање ове дисертације како би доследно испунила и теоријске и практичне научне захтеве. Сводно су представљени налази спроведеног теренског истраживања јавног мњења у Србији, анкетом лице у лице почетком 2024. године на репрезентативном узорку од 1525 испитаника, о детерминантама политичких преференција бирача у Србији и добијени дубљи увид у политичко понашање и изборну мотивацију бирача. Саопштена су и ограничења и слабости дисертације проблематизовањем методолошког приступа и утврђивањем зашто су добијени подаци какви јесу, тиме служећи за покретање делиберације о унапређивању истраживања теме којој је посвећена.

Сабрани су научни и друштвени доприноси које је ова дисертација дала у прилог стабилности партијског система и демократских процедура као предуслова независности институција и неопходности побољшања политичког образовања и партиципације у изборном процесу за доношење изборне одлуке и излазак на изборе као веома важних компоненти демократског система, у којем је право на бирање политичких представника основ и суштина демократије. Будући да је дисертација објаснила политичке преференције бирача у Србији, њихово политичко понашање и изборну мотивацију, непобитним утврђивањем опредељености за лидере као најјачем предиктору, саопштени су и могући правци даљег истраживања политичких преференција грађана Србије. Наставак проучавања утрт овом дисертацијом битан је за продубљивање сазнања о политичком понашању и изборној мотивацији бирача у нашој земљи како би за све њих поредак постао демократски легитиман.

5. ОСТВАРЕНИ РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ДИСЕРТАЦИЈЕ

Остварени резултати спроведеног теренског истраживања потврђују полазну претпоставку да ниједан појединачни теоријско-методолошки приступ самостално не поседује довољан капацитет објашњења политичких преференција бирача у Србији. Систематским поређењем експланаторне моћи двадесет предиктора, мером *Nagelkerke псеудо-R²* на истраживачком нивоу *власт vs опозиција*, утврђивана је хијерархија предиктора. Моделом истраживања који је провераван добијеним примарним подацима очекивано је да је процена политичког лидера на врху и да је доминантни предиктор политичких преференција бирача, док социодемографске и вредносно-идентитетске варијабле делују претежно посредно, кроз с њим блиско повезане предикторе. Очекивано је емпиријско потврђивање да се поларизација *власт vs опозиција* у Србији првенствено одвија као сукоб два супротстављена одговора на питање легитимности поретка оличеног у личности лидера, а не као сукоб идеологија, програма или друштвених интереса.

Заснивајући на проверености и потврђености кључно постављеног одређеног налаза дисертација теоријски уводи и разрађује следеће главне аналитичке концепте. Прво је то *концепт вертикалне интеграције* политичког легитимитета и институционалне супституције лидером, прецизно именујући механизам посредством којег поверење у институције код бирача владајуће коалиције постаје посредовано поверењем у лидера. Други концепт описује механизам којим гласачи грађанске опозиције остају организовани у полицентричну, недовољно интегрисану мрежу подршке. Овим се остварује значајан теоријски допринос обједињавањем, а не изолованим третирањем, социолошког, психолошког, рационалног и вредносно-ставовског приступа проучавању политичког понашања. Тако се доприноси и ширем разумевању персонализације политике у хибридним политичким системима.

Методолошки допринос дисертације огледа се у систематском, упоредивом мерењу објашњавајуће моћи великог броја детерминанти јединственом статистичком логиком, чиме је, по први пут, на овако свеобухватан начин квантитативно одмерена релативна тежина експланаторне моћи сваког од четири теоријско-методолошка приступа у случају Србије. Триангулацијом не само различитих теоријско-методолошких перспектива и модела, већ и података спроведеног теренског истраживања с подацима међународно стандардизованих база (*European Values Study*, *European Social Survey*) компаративно се добијени налази ситуирају у шири европски контекст емпиријских сазнања о политичком понашању бирача у нашој земљи.

Емпиријски допринос дисертације огледа се у идентификовању коегзистенције аутентичног, социјалдемократског и ауторитарног разумевања демократије међу грађанима Србије. Документују се и асиметричне структуре партијске конкуренције између вертикално интегрисаног легитимитета власти и плуралног, недовољно интегрисаног легитимитета опозиције.

Научну и друштвену оправданост спроведеног истраживања потврђују наведени резултати. Научно, дисертација увећава фонд знања о политичким преференцијама бирача у Србији након више од три деценије од успостављања вишестраначја. Она нуди, по први пут, интегративни теоријско-методолошки и мерни оквир преносив и на друге хибридне и

постсоцијалистичке политичке системе региона западног Балкана и дела југоисточне Европе. Друштвено, добијени налази пружају основ за осмишљавање политика грађанског и демократског образовања које су усмерене на јачање институционалног, а не искључиво персонализованог легитимитета власти. Тиме дисертација доприноси деловањима усмереним ка стабилности партијског система и демократских процедура, као и за унапређивање политичке партиципације грађана Србије у изборном процесу који ће водити легитимном демократском поретку за све.

ПРВИ ДЕО

ПРИСТУПИ У ИЗУЧАВАЊУ ПОЛИТИЧКОГ ПОНАШАЊА

1. СОЦИОЛОШКИ ПРИСТУП

Детерминанта *социолошки*, у означавању приступа изучавању изборног понашања, јесте аналитички показатељ есенцијалног значаја приписиваног социодемографским карактеристикама појединца у објашњењу његовог изборног понашања. Према социодемографском теоријском приступу и његовом методолошком моделу, условно схваћеном[48], изборна одлука се сматра производом социјалне припадности. Односно, држи се да је положај бирача у оквиру друштвене групе којој припада одређује његову изборну одлуку. Последично се изборно понашање појединца посматра превасходно условљеним његовом припадношћу одређеној друштвеној групи.

Тодосијевић и Павловић[49], позивају се на Кларка (Clarke) и његове сараднике[50], настојећи да најпрегнантније представе срж социјалне динамике која је обухваћена овим најстаријим истраживачким приступом проницања у политичко понашање. Најсажетије зашто се појединац политички понаша како се понаша, бира како бира или уопште не гласа објашњава се условљеношћу социјалном групом којој припада. Та група омеђује друштвени простор унутар којег се образују интерперсоналне интеракције чинећи кључни посредујући утицај друштвеног окружења и групних норми на индивидуалне ставове и понашање, као и повратно индивидуалних ставова и понашања на односну групу и друштвено окружење.

1.1. Колумбијска школа

Основна претпоставка на којој социолошки приступ заснива проучавање изборног понашања јесте да политичко опредељење појединца условљава његов социјални положај унутар шире друштвене структуре. Приступ, познат и као *политичко-социолошки модел*[51], добио је теоријско утемељење истраживањем Пола Лазарсфелда (Paul F. Lazarsfeld) и сарадника, које су спровели током председничке кампање 1940. године. Резултати су објављени у студији *The People's Choice*[52]. Реферирано истраживање сматра се прекретницом у развоју емпиријске анализе политичког понашања и полазном тачком *Колумбијске школе*. Она се класификује као теоријски правац неговања *социолошког модела*[53], јер наглашава пресудни утицај социодемографских и социоструктурних фактора на изборне одлуке.

Лазарсфелд, Берелсон (Berelson) и Годе (Gaudet), у наведеној студији која се сматра класичном, показују да је изборна одлука бирача дубоко укорењена у стабилним социјалним обрасцима. Опредељење није примарно резултат рационалне процене програмских позиција кандидата нити интензивног утицаја медијске кампање. Први пут коришћеном панел-

---

[48] Јасна Милошевић сматра да због неодређености тачних варијабли и њихових релација социодемографски приступ не испуњава нужне услове да се квалификује моделом изборног понашања, иако је значајан приступ који усмерава даља истраживања. Видети ближе у: Јасна Милошевић, „Основни приступи у проучавању изборног понашања", *Психологија* 30(3), 1997, стр. 279–294; стр. 281.

[49] Бојан Тодосијевић и Зоран Павловић, *Пред гласачком кутијом: политичка психологија изборног понашања у Србији*, *ibid.,* стр. 138.

[50] Harold D. Clarke, David Sanders, Marianne C. Stewart & Paul Whiteley, *Political choice in Britain*, Oxford: Oxford University Press, 2004.

[51] Ivan Šiber, „Tri klasična pristupa istraživanju ponašanja birača", *ibid.,* стр. 89.

[52] Paul F. Lazarsfeld, Bernard Berelson & Hazel Gaudet, *The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*, New York: Columbia University Press, 1968. Студија је први пут објављена 1944. године.

[53] Тодосијевић и Павловић*, ibid.,* стр. 138.

анализом током председничке кампање 1940. године, Лазарсфелд, Берелсон и Годе дошли су до података који поуздано показују да већина бирача рано формира своје политичко опредељење. Утврдили су да таква опредељеност задржава изузетно висок степен стабилности у изборном понашању. Промене у ставовима, уколико и када до њих дође, најчешће воде ка усклађивању ставова појединаца са доминантним обрасцима политичког понашања друштвених група којима припадају, а не ка новим политичким обрасцима. Посебно је показано да појединци, који су у почетку одступали од *типичног* гласања своје социјалне групе, током кампање теже да хармонизују, односно прилагоде изборне одлуке припадајућој социјалној средини. Тако изборно понашање делује као механизам репродукције социјалне структуре, а социјална припадност чини примарни оквир унутар којег се политички ставови формирају и стабилизују.[54]

Оквирно представљени налази су добијени истраживањем спроведеним на узорку од 600 испитаника у једном округу савезне америчке државе Охајо, у седам узастопних истраживачких таласа током изборне кампање 1940. године. Резултати су показали релативно ограничени утицај тема кампање, медијских садржаја и личних карактеристика кандидата на изборно понашање бирача. Социоструктурне варијабле, од типа насеља, социоекономског статуса, религијске припадности до занимања, показале су се као кључни предиктори изборних одлука. Установљено је да су мануелни радници и припадници католичке вероисповести у већој мери подржавали *Демократску странку*. Припадници средње класе и протестанти показали су израженију склоност ка *Републиканској странци*. Већина испитаника формирала је изборно опредељење знатно пре одржавања избора. Такође је бележен и упадљиво низак број прелазака опредељених бирача између странака.[55]

Током кампање неопредељени гласачи су се углавном приклањали ставовима већ опредељених бирача, најчешће у складу са постојећим линијама друштвене припадности. Када је ипак долазило до промене политичког става, она се углавном одвијала у смеру јачања идентификације са социјалном групом којој је појединац припадао.[56] Дотичуће нове информације током кампање селективно су прихватане, служећи углавном потврђивању већ постојећих уверења.[57]

Наведени налази неизбежно отварају и нека методолошка питања. На пример, да ли је особени временски контекст одвијајућег рата у Европи, могао утицати на опредељеност бирача. Такође, није искључена ни могућност да постојана опредељеност није последица дубоке вредносне усидрености појединца у односну социјалну групу него пуке инерције неинформисаног гласања.

Припадност друштвеној класи, старосној и родној групи, занимању, као и верској или етничкој заједници, кључни су параметри обликовања политичке оријентације појединца у овом моделу изборног понашања. Социодемографске карактеристике, као што су класни статус, старосна припадност или породични образац политичког понашања, условљавају различите типове гласања — класно, групно, породично и генерацијско.[58] Основни закључак и оријентир *Колумбијске школе* да је политичко понашање производ социјалног положаја, а не резултат индивидуалне рационалности, садржи афористични исказ Лазарсфелда и сарадника: „човек мисли политички онако како друштвено живи“ (*a person thinks, politically, as he is, socially*)[59].

---

[54] Lazarsfeld, Berelson & Gaudet, *ibid*., стр. 25–35.
[55] *Ibid*.
[56] *Ibid*.
[57] *Ibid*.
[58] Синиша Атлагић, *Партијска идентификација као детерминанта изборне мотивације: теоријске контроверзе и проблеми емпиријског истраживања*, *ibid*., стр. 22–26.
[59] Lazarsfeld, Berelson & Gaudet, *ibid*., стр. 27. Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 139, наводе да та крилатица гласи „*човек политички мисли оно што је социјално*“, а као извор дају страницу 69 из године 1968. Чини се да је за овакав недовољно исправан превод извор издање *The People's Choice* из 1968. године, иако у библиографији наводе коришћење другог издања објављеног 1948. године.

Разрада приступа и истраживачког модела изложеног у *Народном избору* (*The People's Choice*) уследила је продубљеним секундарним анализирањем обрађених података истраживања из 1940. године и спровођењем нових теренских испитивања. Како би се створила компаративна основа обављено је панел испитивање опредељености бирача током председничке кампање 1948. године у другој средини. Усредсређење је било на *унакрсне притиске* (*cross-pressures*) како би се утврдило да ли су фактор непостојаности бирачког опредељивања.[60] Даље проучавање довело је до емпиријски целовито уобличеног концепта *креатора јавног мњења* (*opinion leaders*) и модела *двостепеног комуникацијског тока* (*two-step flow of communication*) путем проширења контекстуалног опсега испитивања интеракција и ван изборних кампања.[61] *Колумбијска школа* је овим путем постала један од темељних теоријских приступа у проучавању политичке социологије и социолошких, као и политиколошких испитивања избора и политичког понашања бирача.

Берелсон, Лазарсфелд и Макфи (McPhee) у студији *Гласање* (*Voting*)[62] образлажу висок степен постојаности изборне одлуке и њене дубоке укорењености у социјалним предиспозицијама бирача. Због тога је бирачка одлука током изборне кампање подложна релативно ограниченим променама. Анализа података, до којих су дошли панел испитивањем у кампањи за председничке изборе 1948. године, показала је веродостојност раније утврђене значајније стабилности изборних преференција у односу на ставове о појединачним политичким питањима и непоколебљивости опредељења већине бирача током кампање. Установљене промене у изборном понашању, поготово приклањањем другој партији или поновним опредељивањем за почетно одабрану, јављају се превасходно код појединаца изложених *унакрсним притисцима*. Када социјална припадност, политичка уверења и партијска идентификација појединца нису међусобно усклађене њихово узајамно деловање дехармонизује опредељивање бирача. Отуда и назив унакрсни притисци. Нестабилност гласања не произилази из рационалног преиспитивања изборних опција и оцењивања алтернативе, већ проистиче из структурне неусклађености социјалних и политичких оријентација. Код бирача чији су друштвени положај, групна припадност и партијска привржености у хармонији, изборна одлука је дугорочна, релативно отпорна на краткорочне утицаје кампање и актуелних догађаја.[63] Сазнајна граница приступа овде се јасно увиђа. Унакрсним притисцима се објашњава настанак нестабилности опредељења бирача, али не и како је појединачни бирач когнитивно отклања.

Искорак, начињен истраживањем Елију Каца (Elihu Katz) и Пола Лазарсфелда у једном округу савезне америчке државе Илиноис, био је установљавање утицаја масовних медија на одлучивање популације жена о свакодневним питањима.[64] Утврђено је да масовни медији углавном делују посредно, било да се ради о куповини, одлукама о модним изборима, бирању филмова који би се гледали или заузимању ставова о јавним питањима. Појединци праве своје изборе под посредованим утицајем. Овај утицај врше *креатори јавног мњења*.[65] То су појединци унутар уже друштвене средине, обележене групном блискошћу. Својствено им је да су изложенији медијским садржајима, посвећеније прате информације у одређеној области и уживају поверење у односној средини. Активно преношење медијских садржаја припадајућој групи чини деловање појединца наведених својстава посредницима између медија и односне групе.[66]

---

[60] Bernard Berelson, R., Paul F. Lazarsfeld & William N. McPhee, *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*, Chicago: University of Chicago Press, 1954.
[61] Elihu Katz & Paul F. Lazarsfeld, *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*, Glencoe, IL: The Free Press, 1955.
[62] Berelson, Lazarsfeld & McPhee, *ibid*.
[63] *Ibid.,* стр. 38–42.
[64] Katz & Lazarsfeld, *ibid*.
[65] *Ibid*., стр. 15–42.
[66] *Ibid*., стр. 321–334.

Кац и Лазарсфелд изложили су још један једнако значајан налаз у истој студији *Лични утицај* (Personal Influence).[67] Њен поднаслов већ наговештава да је део улоге људи у комуникацијском току контекстуалан. Установили су да посреднички механизам *двостепеног комуникацијског тока*[68] не води успостављању једнаке утицајности посредника у свим областима доношења одлука. Посредујући ауторитети су и специфични за одређени домен, а не универзално меродавни.[69] Плуралност креатора јавног мњења проистиче из интерсекционалних динамичних обележја посредујућег утицаја између масовних медија и друштвених група, битна је допуна у теоријском приступу *Колумбијске школе*. Додатно, емпиријски је потврђен закључак да политичке преференције појединаца настају унутар друштвене мреже, а не изоловано.

Отворена питања тачног функционисања посебних друштвених група у мрежи одвијања посредованих утицаја, односно одвијања посредованих утицаја и утврђивања да ли је свака друштвена група у стању да врши утицај, када, колики, како, зашто и са којим учинцима, доћи ће у средиште даљих истраживања иницираних радом научних предводника *Колумбијске школе*.

1.2. Друштвене групе и изборно понашање

Основна премиса социолошког приступа је да постоје социодемографске групе које показују значајну хомогеност у изборном понашању. Дефинисане су, између осталог, доходовним карактеристикама, као и другим социјалним факторима који утичу на понашање чланова. Појединац је припадник више таквих група. Ипак, његово изборно понашање најчешће одређује доминантна група чији је члан. Ако се од почетка изборне кампање уочи да одређена социодемографска својства кореспондирају са јединственим изборним моделом, појединци тих карактеристика ће у већој мери гласати за одређену партију.[70]

Лазарсфелд и сарадници први су систематски применили концепт социјалне логике у проучавању политичког понашања.[71] Посебно су истраживали утицај на изборне одлуке непосредних друштвених кругова: породице, пријатеља, сарадника/колега и суседа. Њихова истраживања потврђују да појединац размишља и делује политички као социјално биће чији ставови и избори произилазе из његовог друштвеног положаја. Социјалне карактеристике значајно обликују политичке преференције. Из тога не произилази да ће сви чланови исте друштвене групе имати идентичне ставове или да ће на њих утицати исти аспекти заједничких искустава.[72]

Роберт Мертон (Robert Merton), у оквиру теорије референтних група, указује да утицај друштвених група на ставове и понашање појединаца није ни униформан ни механички.[73] Примарне групе често представљају непобитни кључни оквир социјалне оријентације. Ипак, њихов утицај није предетерминисан. Утицај зависи од степена кохерентности унутар саме групе, као и од односа између групних и ширих друштвених вредности. Када унутар примарних група постоје конфликтне или нејасне оријентације, појединци могу умањити значај групних норми и оријентисати се доминантним вредносним обрасцима ширег друштва или других референтних група. Мертон је утврдио и да друштвена припадност не одређује политичко понашање директно, већ посредно. Политичко понашање појединца формира се

[67] Katz & Lazarsfeld, *ibid*.
[68] *Ibid*., стр. 309–320.
[69] *Ibid*., стр. 137–308.
[70] Милошевић, *ibid*., стр. 281.
[71] Lazarsfeld, Berelson & Gaudet, *ibid*.
[72] Alan S. Zuckerman, "Returning to the Social Logic of Politics", у Alan S. Zuckerman (ур.) *The Social Logic of Politics: Personal Networks as Contexts for Political Behavior*, стр. 3–20, Philadelphia: Temple University Press, 2005.
[73] Robert King Merton, *Social Theory and Social Structure: Toward the Codification of Theory and Research*, New York: The Free Press, 1968. Прво издање објављено је 1949. године.

кроз сложен процес одабира референтних оквира, у којем могу истовремено бити изложени утицајима више група различитог нормативног интензитета.[74]

Кембел (Campbell) и сарадници[75] отворили су нови угао релационог посматрања односа између појединца, групе и друштва. Настојећи да динамичне интеракције обухвате концептом идентификације, проширили су анализирање концептом *блискости* (*proximity*) група *свету политике* (политичком систему). Блискост, или проксималност, је мера перципиране повезаности групе са политичким простором, било да је то удаљеност њене оријентације од политике, било да је могуће ближе усмерена на политику чиме утиче на њен свет. Осим партија, све друштвене групе присности су заправо изван света политике.[76] Како већина присних група остварује основно деловање изван формалног оквира политичког система, према Кембелу и сарадницима неопходно је подробно одгонетнути вид и степен њихове оријентационе блискости политици и тиме близину свету политике.

Групе се као перципирани субјекти могу категорисати саобразно оријентационој блискости свету политике. Неке групе се могу квалификовати као више политички оријентисане.[77] Када се анализира интуитивна процена блискости показује се зависном од виђења непосредне учестале повезаности групе са јасно одређеним политичким елементима од политичких питања, преко кандидата, до партија. Динамичну блискост група изван света политике том свету, Кембел и сарадници сажели су наредном односном правилношћу: „Уколико је блискост групе значајна за партијско сврставање могло би се претпоставити: како се блискост између групе и света политике повећава, политичка особеност групе расте. Или, из угла појединца: како перцепција блискости између групе и света политике постаје јаснија, расте подложност појединачног члана утицају групе у политичким пословима“[78].

Већ су истраживања Лазарсфелда и сарадника истакла значајан утицај личних контаката и друштвених односа на изборно понашање, нарочито на неопредељене бираче. Лични утицај — кроз блиске односе и неформалне комуникационе канале — може мотивисати гласаче да изађу на изборе или да промене своје опредељење. Налаз који наглашава важност друштвених мрежа у процесу доношења политичких одлука илуструје сложену природу политичке кохезије, потврђујући да су демократски избори пре свега колективни, а не пуки индивидуални чин. Лазарсфелд и сарадници основано су наглашавали да политичко мишљење појединца није искључиво производ рационалне процене, већ је, у великој мери, последица социјалног учења и утицаја малих, блиских друштвених група. Међутим, као и Мертон, и они су показали да утицаји унутар примарних група нису униформни. Битан закључак је да комплексни и разноврсни фактори обликују политичке преференције и понашање који произилазе из темељније тврдње о друштвености.[79]

Према Липсету (Lipset)[80], појединци, чак иако нису освестили лични интерес у доношењу изборне одлуке, могу бити „подстакнути да гласају под друштвеним притисцима и унутрашњим осећањем друштвене дужности“[81]. Такође, различитости изборног понашања, повезане са социоекономским статусом, често рефлектују различите степене усклађености са нормама које су преовлађујуће у различитим друштвима.[82] Липсет је сагласан да истраживања друштвеног понашања указују да је слеђење ових норми повезано са друштвеним положајем појединца.[83] Интензитет конформизма, како Липсет наводи, зависи од степена контакта са

[74] *Ibid*., стр. 287–295.
[75] Angus Campbell, Philip E. Converse, Warren E. Miller & Donald E. Stokes, *The American Voter*, Chicago: University of Chicago Press, 1980.
[76] *Ibid*., стр. 311.
[77] *Ibid*.
[78] *Ibid*.
[79] Zuckerman, *ibid*., стр. xv.
[80] Seymour Martin Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*, Garden City, NY: Doubleday, 1960.
[81] *Ibid*., стр. 200.
[82] *Ibid*.
[83] *Ibid*.

доминантним друштвеним групама.[84] У одређеним случајевима, притисци унутар групе могу бити усмерени не само ка гласању већ и ка апстиненцији. Тако се објашњавају, на пример, ниже стопе излазности жена у периоду када су традиционалне норме одређивале њихову друштвену улогу.[85]

Неизлазак на изборе као облик политичког протеста, опозиционе партије често користе у условима ограничене изборне слободе. Када на референдумима ниједна понуђена опција није прихватљива, масовни неизлазак може представљати облик изражавања политичког незадовољства. Унутар група где су норме усмерене против гласања, уобичајени образац се мења. Тако они који следе норме (конформисти) постају негласачи, а они који се не уклапају у доминантне норме, попут радника или маргинализованих група, најчешће гласају.[86]

Липсет подробно показује да политичка партиципација, укључујући и гласање, није искључиво резултат индивидуалне рационалне процене интереса, већ произилази, у значајној мери, из друштвених норми и групних очекивања којима је појединац изложен. Према његовом тумачењу, појединци често гласају зато што се гласање у њиховом друштвеном окружењу перципира као пожељно, морално обавезујуће или друштвено очекивано понашање. Има средина и где доминантне норме политичке апатије или неповерења према политичком систему подржавају апстиненцију као социјално прихватљив, па чак и пожељан образац понашања. Посебно је потанко образложио да су разлике у партиципацији тесно повезане са социјалним положајем појединца. Нижи социоекономски слојеви чешће делују у условима слабије интеграције у доминантне друштвене норме, што се може одразити нижим степеном њихове политичке партиципације. Зато гласање и негласање не представљају само политички избор, већ су и индикатор степена друштвене интеграције и усклађености са преовлађујућим нормативним обрасцима.[87]

Посебну пажњу у оквиру социолошког приступа заслужује објашњење преференција и понашања религијском припадношћу. Сматра се да је она међу најстабилнијим предикторима политичких избора појединаца. Религијско гласање често се показује као један од најпостојанијих и најјачих образаца политичке лојалности, нарочито у друштвима са високим степеном пиларизације. Пиларизација представља друштвени феномен успостављене чврсте везе између припадника одређене верске групе и гласачког понашања исказујући „политичко-конфесионалну сегрегацију друштва“.[88] Пиларизована друштва су сегментисана у различите конфесионалне заједнице. Осим што деле специфичне верске норме и стилове живота, оне поседују и сопствене институционалне механизме од социјалне и образовне подршке, до културних и рекреативних активности. Тиме омогућавају члановима готово потпуну друштвену интеграцију унутар групних верских оквира утичући у великој мери и на њихово политичко понашање.

Оваква друштвена организација може водити стабилизацији образаца конфесионалног/религијског гласања, пошто бирачи систематски подржавају политичке партије које представљају интересе њихове верске заједнице. Како указују историјски примери, ови облици религијске повезаности, ипак, нису нужно трајни. На пример, у Холандији је током 70-их година прошлог века дошло до процеса депиларизације. Тада су се три доминантне конфесионалне странке, Католичка народна партија, Хришћанско-историјска унија и Антиреволуционарна партија, које су заступале различите хришћанске традиције, ујединиле у нову, обухватнију политичку формацију, Хришћанско-демократски апел (CDA).[89] Наведена трансформација илуструје да се и чврсто укорењени модели гласачке лојалности могу мењати под утицајем ширих друштвених и политичких процеса.

---

[84] *Ibid*., стр. 202.
[85] *Ibid*.
[86] *Ibid*., стр. 203.
[87] *Ibid*., стр. 179–186.
[88] Noor Hamid Khan Mahsud & Amin, Husnul, “Theoretical Approaches to the Study of Voting Behaviour: A Comparative Analysis”, *Sir Syed Journal of Education & Social Research* (SJESR) 3(3), 2020, стр. 65–73; стр. 67.
[89] *Ibid*.

Прегледно, социолошки приступ, укључујући и познија усложњавања теоријског апарата, задржава неколико трајних вредности у изучавању изборног понашања. Успостављањем социјалне припадности као емпиријски проверљивог и релативно стабилног предиктора гласања, Лазарсфелд, Берелсон и Годе, а потом и Берелсон, Лазарсфелд и Мекфи, поставили су основе правцу истраживања који политичко опредељење посматра као друштвено утемељени, а не искључиво индивидуални чин.

Увођењем концепта унакрсних притисака, као и доприносом Каца и Лазарсфелда откривању механизма двостепеног комуникационог тока и структурног слоја креатора јавног мњења, социолошки, односно социодемографски приступ утврдио је да утицај друштвене средине на бираче никада није непосредан, већ да се увек преноси путем интерперсоналних односа и референтних група.

Мертоново разликовање чланских и референтних група, Кембелова структурна анализа перципиране политичке блискости, те Липсетова анализа групног конформизма додатно су проширили полазни приступ. Потврђено је емпиријски да друштвена група делује путем диференцираних механизама нормативног притиска и селективног излагања чланова информацијама, а не као монолитни блок. Уочен феномен пиларизације и депиларизације у Холандији сведочи да групно утемељени обрасци гласања, иако релативно постојани, нису нужно трајни. Подложни су и они променама под утицајем опсежнијих процеса друштвених и политичких измена.

1.3. Ограничења социолошког приступа

Социодемографски приступ, иако јесте аналитички користан, оптерећен је и ограничењима. Често своди друштвене групе на статичне категорије, занемарујући њихову психолошку и целовиту интерактивну димензију. Кембел, Конверс (Converse), Милер (Miller) и Стоукс (Stokes)[90] утврдили су да социодемографске карактеристике не делују као непосредни узроци изборног понашања, већ као структурни услови обликовања стабилније оријентације и перцепције политичког света. Према њиховом тумачењу, друштвена припадност појединца утиче на начин његовог доживљавања политичких актера, питања и институција. Тај утицај реализује се посредно, кроз формирање дугорочних ставова и идентификација. Изборна одлука се стога не може разумети као директна последица једне социјалне варијабле, него као крајњи резултат конвергенције више фактора. Ти фактори делују на различитим нивоима почев од социјалног положаја и групне припадности, преко политичких перцепција, до непосредних мотивација у тренутку гласања. Овакво разумевање омогућава превазилажење редукционистичког социодемографског приступа, указујући на потребу да се друштвене структуре анализирају у интеракцији са психолошким и когнитивним механизмима политичког понашања.[91]

Левин (Levine)[92] наглашава да групе нису нужно скуп појединаца са великим степеном сличности, већ пре свега заједнице чији чланови показују међузависност и интеракцију. Из те перспективе, апстрактне категорије као што су друштвена класа, етничка припадност или религија не могу саме по себи представљати стварне друштвене групе.[93] Слично томе, заједничка идентификација са политичком партијом или покретом не подразумева нужно постојање праве групне структуре. Психолошка везаност, као најслабији облик групне повезаности, није довољна за формирање јединствене и функционалне групе.[94]

---

[90] Campbell, Converse, Miller & Donald E. Stokes, *ibid*.
[91] *Ibid*., стр. 295–300.
[92] Jeffrey Levine, "Choosing alone? The social network basis of modern political choice", у Alan S. Zuckerman (ур.) *The Social Logic of Politics: Personal Networks as Contexts for Political Behavior*, 132–151, Philadelphia: Temple University Press, 2005.
[93] *Ibid*.
[94] Zuckerman, *ibid*., стр. 3–20.

Саобразно овом схватању групне динамике, аутори, попут Шахтера (Schachter)[95] и Газаниге (Gazzaniga)[96], додатно наглашавају социјални контекст као кључни фактор у формирању мишљења и ставова. Они истичу да ваљаност и исправност мишљења зависе од усидрења особе у друштвено окружење. Отуда је неопходно разумевање ове правилности, формулисане са упориштем у Фестингеровој теорији когнитивне дисонанце[97]: „Мишљење, уверење, став је *тачан*, *ваљан* и *исправан* у мери у којој је укотвљен унутар групе људи сличних веровања, мишљења и ставова“.[98] Таква перспектива усмерава пажњу на значај интерперсоналних односа, групне динамике и друштвене подршке у формирању и одржавању политичких ставова. Ово су аспекти које социодемографски приступ у великој мери занемарује. Ту лежи и његово главно ограничење. Ослањањем на статичне и апстрактне категорије, уз све допуне и унапређења, често превиђа психолошке механизме и интеракцијске процесе који обликују стварна социјална понашања, политичке преференције и изборне одлуке.

Главни сазнајни недостатак социодемографског приступа у проучавању изборног понашања проистиче из остајања на дескрипцији. Иако описује корелације, некада и потанко, између социодемографских карактеристика и изборних резултата, не пружа дубинска објашњења механизама ових веза. Истраживачки модел претпоставља постојање јасно дефинисаних и одељених политичких партија, које директно представљају и артикулишу интересе одређених друштвених група, што у стварности најчешће не постоји. Поједностављења изолованим посматрањем, али ни покушаји обухватања динамике односа појединца, група и политике друштвеним мрежама, не захватају комплексност одвијања вишеслојних и замршених интеракција. Варијабле које овај приступ користи нису увек прецизно концептуализоване за операционализацију улога и функција актера у процесу доношења изборне одлуке. Социодемографске карактеристике могу деловати индиректно, преко посредничких или интервенишућих варијабли, као што су лична уверења, групна динамика или утицај медија, које овај приступ не узима довољно у обзир, или када их и укључује, не дефинише их довољно прецизно.[99] Такође, изоставља комплексност и варијабилност индивидуалних мотивација и психолошких фактора који могу имати важну улогу у изборном понашању.

Упркос ограничењима социолошки приступ је ревитализован. Последњих година користи се у компаративној политикологији за истраживање конфесионалног гласања у Европи[100] и образовних расцепа (*diploma divide*) у западним демократијама[101]. Налази указују да се групно гласање преображава, али не и превазилази. Сазнајно пробитачне могућности приступа остају истраживачки корисне напуштањем статичких ограничења која су проистекла из његове рутинизације у 20. веку.

Коришћени социолошки приступ за објашњавање политичких преференција и политичког понашања бирача у Србији показује ограничену, мада не и занемарљиву експланаторну снагу. Јасна Милошевић налази да је у истраживању изборног понашања социодемографски приступ најраспрострањенији. Правећи пресек истраживања током

---

[95] Stanley Schachter, *The Psychology of Affiliation: Experimental Studies of the Sources of Gregariousness*, Stanford: Stanford University Press, 1959.
[96] Michael S. Gazzaniga, *The Social Brain: Discovering the Networks of the Mind*, New York: Basic Books, 1985.
[97] Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Palo Alto, CA.: Stanford University Press, 1957.
[98] Stanley Schachter & Michael Gazzaniga (eds.) *Extending Psychological Frontiers: Selected Works of Leon Festinger*, New York: Russell Sage Foundation, 1990, стр. 119.
[99] Милошевић, *ibid*., стр. 283.
[100] Најзначајнији радови су: José Ramón Montero, Paolo Segatti & Kerman Calvo (eds.) *Religious Voting in Western Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2023, и Martin Elff, Ruth Dassonneville & Kamil Marcinkiewicz, “After Secularisation? A Comparative Analysis of Religious Cleavages in Western Europe”, *European Journal of Political Research* 65(3), 2026, стр. 889–912.
[101] Издвајају се истраживања: Mark Bovens & Anchrit Wille, *Diploma Democracy: The Rise of Political Meritocracy*, Oxford: Oxford University Press, 2017, и Matt Grossmann & David A. Hopkins, *Polarized by Degrees: How the Diploma Divide and the Culture War Transformed American Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2024.

деведесетих година прошлог века утврдила је да су нађене варијабле, које у значајној мери детерминишу политички избор: степен образовања, стамбени статус, генерацијске разлике, радни статус и национално опредељење. Испоставило се да је међу њима национална припадност најјачи предиктор. Истовремено је изнела да се ограничења приступа јасно уочавају у неодређености типа утицаја (директног или индиректног), као и интервенишућих варијабли да би се изводљиво објаснило политичко понашање социодемографским обележјима.[102]

Тодосијевић и Павловић указали су да је социодемографски профил бирача у Србији значајан предиктор изборног понашања, мада сам по себи недовољан. Саветују да је неопходно спојено посматрати социодемографска обележја са политичким контекстима, нивоом институционалног поверења и краткорочним факторима изборне кампање.[103]

Атлагић је додатно нагласио да се партијска идентификација у Србији формира другачије него у класичном моделу *Мичигенске школе*. Уместо кроз дуги процес демократске социјализације, партијска идентификација у Србији образује се у околностима убрзане и испрекидане партијске транзиције, условљавајући продубљену неравномерност и неуниформност. Због тога статичне социјалне категорије попут класе, пола, религијске заједнице, или група од старосних до доходовних или професионалних имају слабије предиктивне капацитете него што је то у изворном америчком моделу истраживања.[104]

Може се закључити да је социолошки приступ применљив у Србији као полазна истраживачка основа. Користан је да се уоче обрасци политичког понашања и разлика у гласању као што су генерацијске, образовне или регионалне. Међутим, неупотребљив је за објашњавање *зашто* ти обрасци настају и *како*. Будући да је главно опште ограничење социолошког приступа описивање корелације, али не и издвајање конкретних механизама који стоје иза њих потврђено, методолошким приступом и израдом инструмента емпиријског истраживања брижљиво ће се водити рачуна да се из перспектива других теоријских праваца заштити од његовог уплива.

2. ПСИХОЛОШКИ ПРИСТУП

Психолошки приступ изучавању политичког понашања један је од значајнијих теоријских оквира у савременим политичким наукама. Почевши од средине двадесетог века значајно је проширио број фактора које је неопходно укључити у анализу политичких одлука појединаца. За разлику од ранијег првенственог фокусирања на институционалне и социолошке детерминанте понашања, различити правци психолошког приступа наглашавају индивидуалне унутрашње психичке процесе. Ставови, емоције, вредности и когнитивне шеме издвојени су као кључне детерминанте политичког деловања и посебно изборног понашања појединца.

Психолошки приступ различити аутори називају различито. Коришћењем посебних термина означавају различита тежишта приступа. Тако Атлагић разликује ставовски и социо-психолошки као битне одреднице психолошког приступа.[105] Тодосијевић и Павловић га дефинишу као психосоциолошки или социопсихолошки приступ.[106] Шибер о истом приступу говори као о политичко-психолошком.[107] Овде се, у складу са поставкама спровођења критичке теоријске и концептуалне анализе, овај приступ обухвата једним, заокруженим

[102] *Ibid*., стр. 282.
[103] Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 209.
[104] Атлагић, *ibid*., стр. 25–26.
[105] Атлагић, *ibid*., стр. 28–30.
[106] Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 141.
[107] Шибер, *ibid*., стр. 93–96.

називом: психолошки приступ, јер психолошке варијабле држи кључним у изучавању изборног понашања.

Основна претпоставка психолошког приступа јесте да бирачи изборне одлуке доносе на основу процене и вредновања три главна чиниоца изборног процеса. Та три чиниоца су: политичке партије, кандидати и актуелни политички проблеми.[108] Аналитички су обухваћене следеће процесне димензије: идентификовање политичких проблема сматраних друштвено битним у самом изборном раздобљу; појединчева субјективна процена релевантности сваког од њих; евалуација појединца у погледу степена у којем је актуелна власт испунила његова односна очекивања; процену степена поклапања политичких ставова појединца о одређеним питањима са политиком одређене партије.[109]

Психолошки модел изборног понашања полази од становишта да појединац поседује афективне и несвесне пориве који у великој мери одређују његову изборну одлуку. Нико не гласа за одређену политичку партију само зато што је радник, православац или зато што је млад, већ због развијене афективне блискости и осећаја припадајућег поистовећења (идентификације) са ставовима које та партија заступа и њени кандидати.[110] Овај феномен колективног и афективног карактера политичке припадности превазилази индивидуалне демографске карактеристике.

2.1. Мичигенска школа

Студија *Бирач одлучује* (*The Voter Decides*) Кембела и сарадника[111] прекретница је у развоју политичке психологије и изучавању изборног понашања. Увела је у научни дискурс две пресудно битне иновације: методолошку и супстанцијалну.[112] Истраживање председничких избора 1952. године, на којем се студија темељи, уз поређење са резултатима истраживања обављеног 1948. године, спроведено је на репрезентативном узорку америчких грађана. Акцентоване су психолошке варијабле: партијска идентификација[113], ставови према кључним политичким питањима[114] и евалуација кандидата.[115] Ауторе су изненадиле незнатне промене изборних опредељења током кампања. Емпиријски резултати водили су их закључку да је партијска опредељеност, у смислу дугорочне привржености одређеној партији, стабилна психолошка оријентација, централна за динамичније разумевање понашања бирача. За разлику од формалног партијског чланства, партијска идентификација се тумачи као унутрашњи, афективни однос појединца према одређеној политичкој опцији који је и саставни део личног поимања. Партијска идентификација се више не посматра кроз формалну припадност одређеној политичкој партији, већ као „психолошка варијабла доживљаја себе“.[116] Наведена студија означила је почетак систематског емпиријског приступа анализи изборног понашања, покренутог 1948. године, која се институционално и теоријски артикулисала као *Мичигенска школа*.

Теоријски и емпиријски домети психолошког приступа додатно су проширени капиталним делом *Амерички бирач* (*The American Voter*)[117], објављеним 1960. године. Сматра се да представља својеврстан манифест *Мичигенске школе* изборне анализе јер пружа главнину

---

[108] *Ibid*., стр. 94.
[109] *Ibid*.
[110] Атлагић, *ibid*., стр. 28.
[111] Angus Campbell, Gerald Gurin & Warren E. Miller, *The Voter Decides*, Westport, Conn.: Greenwood Press, 1971. Студија је први пут објављена 1954. године.
[112] Павловић, Зоран. „Партије без партијских присташа? Партијска идентификација у Србији у периоду 1990–2020“, у Милан Јовановић и Душан Вучићевић (приредили) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 133–165. Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020, стр. 134.
[113] *Ibid*., стр. 88–111.
[114] *Ibid*., стр. 112–135.
[115] *Ibid*., стр. 136–156.
[116] Шибер, *ibid.,* стр. 94.
[117] Campbell, Converse, Miller & Stokes, *ibid*.

трајно релевантних чињенично заснованих налаза о изборном понашању.[118] Студија је настала на основу података прикупљених током председничких избора у САД и 1952. и 1956. године и садржи дубље испитивање интеракција индивидуалних психолошких процеса и друштвених утицаја на изборно понашање.[119] Аутори су утврдили да појединац не усваја ставове који обликују његово политичко понашање искључиво кроз примарне групе, већ се често понаша као политички свестан члан тих група, те његове преференције могу значајно утицати на доношење изборних одлука. Истраживања су показала да у динамици односа унутар група може постојати друштвени притисак на усмеравање политичких одлука, најчешће испољаван у односима супружника.[120]

Разумевање сплета друштвених процеса омогућава објашњење зашто привржености одређеној партији, односно партијска идентификација, не само да може бити стабилна, већ и да јача током времена. Психолошки механизми који подстичу партијску лојалност додатно се оснажују екстрапсихичким факторима, пре свега друштвеном комуникацијом унутар примарне групе. Комуникација у оквиру примарне групе утиче на консолидацију политичких ставова. Делује као фактор ојачавања већ постојећих уверења, јер појединац не реагује само на рационалну процену политичких објеката и догађаја, већ тежи да у друштвеној стварности пронађе потврду сопствених политичких уверења. Када су примарне групе идеолошки хомогене и активно укључене у политичке дискусије, долази до додатне кохезије и радикализације ставова њихових чланова.[121]

Кључно питање у оквиру овог теоријског приступа јесте: откуда потиче лојалност бирача одређеној политичкој партији? Испитује се да ли је партијска идентификација резултат рационалне процене појединаца да управо партија којој су склони представља најефикаснији инструмент за остварење њихових личних и колективних циљева, или је по среди афективни однос у којем усмеравају своје ставове саобразно емотивно вођеним перцепцијама партијских политика. Резултати истраживања доследно показују да је партијска идентификација чвршћа и дуготрајнија од ставова о конкретним политичким питањима. Овај феномен делимично се објашњава недовољном информисаношћу и суштинском незаинтересованошћу бирача за програме политичких партија, као и нејасним разликама међу партијама.[122]

2.2. Кључна концептуализација

Два су кључна концепта психолошког, односно политичко-психолошког приступа која захтевају критичку анализу. Први концепт је *когнитивна и афективна мапа политике*. Други концепт је *партијска идентификација*. Шиберово образлагање оба концепта може се узети као стандард разматрања.[123]

Основу *концепта когнитивне и афективне мапе политике* чини Левинова (Kurt Lewin) примена теорије поља у друштвеним наукама.[124] Друштвене интеракције, следећи Левинову замисао, посматрају се као одвијање узајамног утицања одређених чинилаца унутар једног друштвеног подручја поступно водећи образовању постојано повезане и дуготрајне структуре доживљавања стварности. Када се когнитивне мапе уобличе дефинишу како ће појединац надаље доживљавати своје окружење, примати и обрађивати нове информације и тако доприносити да се његов однос са окружењем постојано чува, што укључује и његову политичку опредељеност.[125]

---

[118] Zuckerman, *ibid.*, стр. 3.
[119] Тодосијевић и Павловић, *ibid.*, стр. 141.
[120] Campbell, Converse, Miller & Stokes, *ibid*., стр. 76.
[121] *Ibid*., стр. 293.
[122] Шибер, *ibid*., стр. 95.
[123] *Ibid*.
[124] Kurt Lewin, *Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers*, New York; Evanston & London: Harper & Brothers, 1951.
[125] Шибер, *ibid*., стр. 95.

Концептом партијске идентификације покушава се да успостави мерљива и трајнија детерминанта политичких преференција појединца од његовог опредељивања за конкретне изборне програме партија до њихових кандидата. Замисао опредељене појединачне блиске везаности и трајне привржености одређеној политичкој партији, независно од њене програмске и кадровске понуде, а тако да условљава дугорочно политичко опредељивање омогућава и да се установи степен у којем такав однос постоји. Концепт партијске идентификације је битан у утврђивању политичких преференција бирача јер пружа разумевање како једном успостављена партијска идентификација дугорочно утиче на политичко опредељивање појединца, без обзира на варијабле као што су конкретни партијски кандидати или изборни програми.[126]

Целовито сагледан *мичигенски модел* проучавања изборног понашања објашњава изборне одлуке индивидуалним ставовима, уводећи емотивне варијабле у анализу политичког понашања. Наглашавањем разликовања краткорочних и дугорочних фактора утицаја на изборне одлуке и настојањем да изгради спону између њихових социолошки и историјски дугорочних детерминанти и ефемерних политичких и друштвених уплива уобичајених у сваком циклусу избора[127], превазишао је редукционистичка ограничења социолошког, односно социодемографског модела. *Мичигенски модел* несумњиво пружа важан аналитички оквир разумевања афективних димензија политичке оријентације и стабилности изборног понашања. Партијска идентификација, као дубоко укорењени психолошки феномен превазилажења површних и непостојаних политичких ставова, остаје један од кључних аналитичких концепата у проучавању савременог политичког понашања.

Ипак, овај приступ није лишен концептуалних и методолошких ограничења. Његови основни недостаци могу се сврстати у неколико међусобно повезаних категорија. То су теоријска редуктивност, културно и институционално контекстуална ограниченост, проблеми мерења кључних конструката и недовољно разумевање динамике промене политичких ставова. Изношене критике психолошког приступа и издвајана ограничења *Мичигенске школе*, као заснивајуће овог начина проучавања политичког понашања и обликованог модела истраживања, која су нађена остваренim прегледом литературе, прегледно интерпретирамо према врстама истицаних слабости сажете у четири групе.

Један од централних приговора упућиваних психолошком моделу изборног понашања јесте његова склоност редукционизму. Психолошки приступ, посебно у оквиру *Мичигенске школе*, тежи да објашњење изборних одлука заснива превасходно на стабилним, унутрашњим, афективним оријентацијама бирача, попут партијске идентификације. Иако тај концепт поседује извесну предиктивну вредност, његовим апсолутизовањем занемарује се комплексност политичког понашања, често условљеног ширим структурним, економским, културним и медијским факторима. Психолошки модел уобичајено игнорише рационалне компоненте процеса одлучивања, као и контекстуалне услове који обликују политичко окружење.

Управо се други значајан недостатак односи на ограничену применљивост овог приступа ван културолошког и институционалног контекста САД где је настао. Европски истраживачи указали су да је потребно критички преиспитати да ли је *мичигенски модел* психолошке идентификације бирача са политичком партијом применљив у западноевропским земљама.

Холандски политиколог Розема показао је да се *каузални левак* (*funnel of causality*), као предвидљиви ланац бирачевог одлучивања, развијен у оквиру *мичигенског модела*, суштински разликује у европском контексту од контекста у Сједињеним Америчким Државама.[128] Разлика, између осталог, проистиче из различитих институционалних оквира. Парламентарни

[126] *Ibid*.
[127] Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 141–142.
[128] Martin Rosema, "Partisanship, candidate evaluations, and prospective voting", *Electoral Studies* 25(3), 2006, стр. 467–488.

систем преовлађује у већини европских држава док председнички систем карактерише САД. Поред тога, амерички политички систем заснован је на двопартијској структури, а у већини европских земаља доминирају вишепартијски системи, обухватајући широк идеолошки спектар од крајње левице до крајње деснице. Услед ових институционалних и партијских специфичности процес политичке идентификације у Европи је флуиднији и непостојанији него што је у америчком контексту. Стога Розема утврђује како је у европским условима корисније посматрати партијску повезаност бирача као двостепени процес евалуације и формирања ставова, а не као чврсту и трајну психолошку идентификацију са партијом.[129]

Еванс (Evans)[130] налази ограничену подесност примене *мичигенског модела* у европском контексту, посебно његовог концепта партијске идентификације, због структурне и системске различитости европских политичких система у односу на политички систем Сједињених Држава из којих потичу и модел и конкретни концепт.[131] Познати проблем „путовања" концепата поготово није заобишао концепт партијске идентификације. Његова пустоловност сматра се најспорнијом јер је готово „таутолошки"[132]. Употребљивост му препречује партијска конкуренција у Европи јер није стабилно двопартијска као у САД, и системска различитост образаца политичког везивања бирача. Еванс, ослањајући се на радове и других европских колега, истиче да су у демократским земљама старог континента припадност друштвеним групама и идеолошки ставови веродостојније детерминанте бирачке одлуке од ма какве психолошке сродности бирача са партијама, како се из овог критичког угла може читати „*psychological affinity to a party*"[133].

Брзина друштвених промена и у САД и у Европи после објављивања *The American Voter*, класичне студије *Мичигенске школе*, направила је резове који су захватили и изборно понашање. Бирачи нису у могућности да нађу трајне политичке оријентире у партијама унутар Европе, због њиховог варијетета, као и организације у непостојане омање скупине политичара, налик клубовима, у сталном процесу раздвајања и спајања како живописно показује партијска сцена Француске.[134] Додаје и постојање отклона „процеса социјализације од непосредног политичког утицаја"[135]. Наведене стварне чиниоце односа бирачког тела и партија у Европи *мичигенски модел* не може обујмити, посебно не посредованост тог типа односа партијском идентификацијом. Уколико се тога прихвати ризикује да чиниоце деформише или да се „прерастегне" до непрепознатљивости.

Еванс признаје да је методолошки партијска идентификација употребљива „контролна варијабла… и користан показатељ *сржи* гласа датог или намераваног".[136] Закључује да у европском контексту идеолошки постав бирача чвршће сидри његово изборно понашање од партијске идентификације. Стога се може сматрати потврђеним да је у европском контексту идеологија бирача поузданији и информативнији предиктор од партијске мотивације.[137] Као што показују наведене, уз низ сличних европских критика, психолошки модел је ограничен развијањем у условима стабилног двопартијског система Сједињених Америчких Држава. Из целине прегледом обухваћене литературе, да адекватност његове примене ограничава вишепартијска структура политичких система, снажнија идеолошка поларизација и другачији облици политичке социјализације. Следствено је у таквим условима партијска идентификација мање стабилна, а изборно понашање подложније рационалном изборном просуђивању и контекстуалним утицајима.

---

[129] *Ibid*., стр. 471–476.
[130] Jocelyn J. Evans, *Voters and Voting: An Introduction*, London: SAGE Publications, 2004.
[131] *Ibid*., стр. 25.
[132] *Ibid*.
[133] *Ibid*.
[134] *Ibid*., стр. 62–63.
[135] *Ibid*., стр. 63.
[136] *Ibid*., стр. 64.
[137] *Ibid*., стр. 195.

Трећи проблем односи се на методолошке изазове у мерењу кључних конструката као што су партијска идентификација, евалуација кандидата и афективни ставови према политичким објектима. Мада се ови концепти најчешће мере анкетним истраживањима, њихова валидност и поузданост могу бити доведене у питање давањем социјално пожељних одговора, временском нестабилношћу ставова и сложеношћу интрапсихичких процеса који обликују политичка опредељења.[138]

Мичигенски модел недовољно одговара и на питање динамике промене политичког понашања. Наглашавањем трајности и стабилности партијске идентификације потцењује улогу краткорочних фактора као што су медијске кампање, кризе, скандали или промене у програмским понудама партија. Савремена емпиријска истраживања указују да су бирачи често несталнији и склонији променама него што то претпостављају класични психолошки модели.[139]

Имајући у виду изложено, може се закључити да *мичигенски модел* несумњиво поседује високу аналитичку вредност у тумачењу афективних и когнитивних основа политичког понашања. Међутим, мора се и критички опрезно примењивати. Нужно је и да се допуњава другим теоријским перспективама и прилагоди специфичним друштвено-политичким контекстима.

2.3. Партијска идентификација

Партијска идентификација је важан концепт у теоријама политичког понашања. Уобичајено се дефинише као дугорочна и стабилна привржености бирача одређеној политичкој партији. Славујевић је одређује „као осећање привржености одређеној партији, као прихватање од стране бирача њених идеолошких и политичких ставова, облика политичког деловања и лидера, укључивање у њене активности и гласање за њене кандидате, а тиме и као успостављање јасне дистанце према другим политичким партијама“.[140]

Значај партијске идентификације први су истакли Кембел и сарадници[141]. Утврдили су да овај концепт представља веома стабилну и трајну предиспозицију, превасходно одлучујућу у изборном понашању појединца.[142] Према њиховом схватању, политичка партија функционише као социјална група са којом појединац може развити одређени облик идентификације, позитиван или негативан и различитог интензитета. Партијска идентификација најчешће настаје током процеса ране социјализације, унутар породице или других примарних социјалних група. Формира се афективно и пре него што појединац стекне бирачко право. Висок степен поклапања партијских преференција родитеља и деце сведочи томе у прилог. Једном успостављена, партијска идентификација остаје релативно стабилна током читавог живота. Делује као трајан психолошки ослонац појединцу, бивајући извор стабилности и предвидљивости његових политичких ставова и понашања. Штавише, делује као *перцептивни филтер* појединцу да селективно опажа политичку стварност. Зато лакше прихвата информације које су у складу са његовим партијским убеђењима и интернализује их. Супротстављене или неусклађене информације појединац често игнорише или интерпретира на начин сагласан његовим постојећим уверењима. Степен селективности расте јачањем афективне везе са партијом.[143]

Механизми настанка и развоја партијске идентификације, посебно утицаја породице и примарних група на формирање партијских преференција код деце и адолесцената, предмет су анализе бројних студија током друге половине 20. века. Међутим, већина истраживања

[138] Упореди Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 141–142; Rosema, *ibid*., стр. 471–476.
[139] Rosema, *ibid*., стр. 467–470.
[140] Зоран Славујевић, *Политичко комуницирање, политичка пропаганда и политички маркетинг*, Београд: Grafocard, 2009, стр. 169.
[141] Campbell, Converse, Miller & Stokes, *ibid*.
[142] *Ibid*., стр. 121–167.
[143] *Ibid*.

потиче из Сједињених Америчких Држава и Велике Британије. То донекле ограничава могућност доношења општих закључака услед специфичности политичких култура и институционалних уређења ових друштава. Ипак, основни налази и обрасци уочени у процесу стицања партијске идентификације не могу се основано довести у питање.

Мирјана Васовић прегледно је свела[144] налазе тих заснивајућих радова о овом предмету[145]. Издвојила је да истраживања утврђују како је приближно две трећине деце до десете године у стању да правилно именује основне политичке партије у својим земљама. До дванаесте године већина показује јасне преференције према одређеним политичким партијама које су усклађене са социјалном и религијском припадношћу родитеља. Међутим, мање од половине деце тог узраста може прецизно да објасни вредности и циљеве залагања партија за које показују склоност. Предочени резултати указују да је у раној фази реч о афективној, а не когнитивној идентификацији.[146]

Теоријским расправама о природи партијске идентификације доминирају два прилаза. Један је класични прилаз. Други прилаз је ревизионистички. Класични прилаз заснива се на радовима Кембела и сарадника.[147] Посебно држи, саобразно датој евиденцији у *Америчком бирачу* (*The American Voter*), да партијска идентификација, стечена у раном детињству, има велике изгледе да опстане током целог живота и делује као функционални пречистач појединчевог примања и тумачења нових политичких информација.[148] Тако психолошка повезаност са политичком партијом појединчеве идентификације подстиче његово селективно прихватање информација које појачавају осећај привржене опредељености. Заговорници овог прилаза наглашавају да се такав однос образује као резултат идентификације са социјалним групама, пре свега породицом. Иако признају могућност промене, она се, према њима, дешава искључиво као последица дубоких преокрета у ширем друштвеном контексту или у животу појединца.[149] Следи и закључак да утврђене чињенице говоре да политички садржаји и актери, у контексту конкретне изборне кампање, нису ти који ће пољуљати темеље дубоко укорењене идентификације бирача.[150]

Класични модел метафорички приписује партијској идентификацији аристотеловску дејственост *непокренутог покретача* (*unmoved mover*), или како се у домаћој социологији истиче, *немотивисаног мотиватора*.[151] Овако се означава постојана веза појединца и партије која је, углавном, неизмењива. Наставши у неполитичком, породичном и најопштије, параполитичком окружењу, партијска идентификација је, у великој мери, отпорна на упливе конкретних политичких збивања, кампања или економских флуктуација.[152]

Ревизионистички прилаз преиспитује претходну претпоставку о стабилности партијске идентификације. Његови заступници партијску идентификацију не посматрају као независну, већ као зависну варијаблу. Тврдећи супротно од представника класичног прилаза настоје да докажу како партијска идентификација одражава текућу наклоност бирача према партији на основу кумулативне евалуације њених резултата. Њихово полазиште је да се политичке преференције мењају у складу са проценом успешности партије, као и очекивањима грађана о њеном будућем деловању. Ради истицања мисаоне потке ревизионистичког прилаза

---

[144] Мирјана Васовић, *У предворју политике*, Београд: ЈП Службени гласник, 2007.
[145] Навод према Васовић, *ibid*., стр. 171: Jack Dennis & Donald J. McCrone, "Preadult Development of Political Party Identification in Western Democracies", *Comparative Political Studies* 3(2), 1970, стр. 243–263; Robert E. Dowse & John A. Hughes, "The Family, the School, and the Political Socialization Process", *Sociology* 5(1), 1971, стр. 21–45; Robert D. Hess & Judith V. Torney, *The Development of Political Attitudes in Children*, Chicago: Aldine Publishing Company, 1967; M. Kent Jennings & Richard G. Niemi, *The Political Character of Adolescence: The Influence of Families and Schools*, Princeton: Princeton University Press, 1974.
[146] *Ibid*.
[147] Campbell, Gurin & Miller, *ibid*.; Campbell, Converse, Miller & Stokes, *ibid*.
[148] Campbell, Converse, Miller & Stokes, *ibid*., стр. 146–167
[149] Атлагић, *ibid*., стр. 35.
[150] *Ibid*.
[151] Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 144.
[152] *Ibid*.

Атлагић[153] се позива на критику класичног прилаза Бреда Локербија (Brad Lockerbie)[154], ослоњену на Фјоринино (Fiorina) полазно истраживање[155]. Ревизионистичко становиште, истиче Атлагић, држи партијску идентификацију рефлексијом појединчевог евалуативног мишљења о постигнућима партије и њеним будућим акцијама.[156]

Фјорина, посвећен трагању за одговором на питање већ формулисано као „да ли се игра политичара одвија пред слепом публиком“[157], а проистичуће из пропозиције класичног прилаза о постојаној одрживости и тешкој измењивости партијске оријентације, укључио је нове податке у одвијајућу дебату. Уведене чињенице из индивидуалне равни омогућиле су му увид из „микро основе у односе економских околности и изборних исхода на макронивоу“[158]. Тиме се открива да је партијска идентификација, ипак, рационална, промењива оријентација разборитог бирача, заснована политички, иако не увек доказиво и економски.[159] Формативни фактор, уз личну перцепцију стања, сплетен је у *ретроспективну евалуацију*, као когнитивни аспект. Партијска идентификација отуда престаје да се посматра као линеарна привржености и линеарно одређујућа бирачевог избора. Зато је *ретроспективно гласање* (*retrospective voting)* за Фјорину „како појединачно разложно, тако и системски пожељно“[160].

Чак и када се у економској агрегираној статистици и изборним резултатима не може за све нивое избора у САД и у сваком раздобљу наћи директна економска заснованост ретроспективног гласања[161], показује се да партијска идентификација није искључиво питање идентитетске везаности бирача. Резултат је разумног расуђивања свесног, а не *лакомисленог* (*silly*) појединца[162], који процењује претходни просек учинка партије за коју је гласао, пре него што одлучи да ли ће и како гласати на изборима који се одвијају. Другим речима, бирачи не оцењују одређену партију позитивно због унапред постојеће наклоности, већ наклоност према партији настаје као последица позитивне евалуације њених претходних постигнућа.[163]

Атлагић[164], обухвата и становиште Макуена (MacKuen) и сарадника[165], да су *проспекције*, то јест будућа очекивања бирача, а не ретроспективна евалуација, кључни фактор промена у партијској идентификацији.[166] Локерби је ток дебате о недовољно доказивој економској заснованости ретроспективног гласања већ преусмерио на доказивање економске основаности *проспективне евалуације* као фактора одржања или мењања партијске идентификације.[167] Аргументоване налазе проспективне евалуације систематично је изложио у раду објављеном 2002. године[168]. Перспективом *проспективне евалуације* предузео је још једно проширење психолошког правца у покушају да веродостојније стварности постави виђење партијске оријентације. Демонстрирао је да су партијске идентификације промењиве и објашњиве. Међу политичким евалуацијама појединца, *проспективне*, усредсређене на будућност, снажније утичу на измену саобразно *егоцентричном* сагледавању политичког

---

[153] Атлагић, *ibid*., стр. 37.
[154] Brad Lockerbie, “Change in Party Identification: The Role of Prospective Economic Evaluations”, *American Politics Quarterly* 17(3),1989, стр. 291–311.
[155] Morris P. Fiorina,“Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis”, *American Journal of Political Science* 22(2), 1978, стр. 426–443.
[156] Атлагић, *ibid*., стр. 37.
[157] Fiorina, *ibid*., стр. 427.
[158] *Ibid*.
[159] *Ibid*., стр. 429.
[160] *Ibid*., стр. 430.
[161] *Ibid*., стр. 440.
[162] *Ibid*., стр. 429.
[163] Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 144.
[164] Атлагић, *ibid*., стр. 37.
[165] Michael B. MacKuen, Robert S. Erikson & James A. Stimson, “Peasants or Bankers? The American Electorate and the U.S. Economy”, *American Political Science Review* 86(3), 1992, стр. 597–611.
[166] *Ibid*.
[167] Lockerbie, *ibid*., 1989.
[168] Brad Lockerbie, “Party Identification: Constancy and Change”, *American Politics Research* 30(4), 2002, стр. 384–405.

понашања.[169] Када истраживање у истој једначини поставља и социотропске и еготропске тврдње, еготропске се „показују статистички значајнијим“[170].

Партијска идентификација, сагледавана као стамени концепт психолошког приступа, држана је за независну варијаблу. Истицање њене истрајности, па чак и јачања током животног циклуса, као и претежне издржљивости упркос тешким друштвеним и личним преломним временима, ипак није могло да потре нађене промене. Оне су захтевале да се ставе под лупу, како је то учинио Фјорина. Продубљено анализирање промена партијске идентификације у том смеру предузео је Локерби. Узео ју је за зависну варијаблу у прикупљању података евалуативне процене бирача током битног политичког пресврставања у САД у периоду 1990-1992. Аргументујући да је „постојећа партијска идентификација функција пређашње партијске идентификације и промена“[171], тестирао је претпоставку о значајнијем утицају *проспективних политичких евалуација* на промене партијске везаности од ретроспективних. Признајући сва ограничења једнаког језичког формулисања питања/тврдњи за обе врсте процена, добијеним налазима направио је први корак у доказивању експланаторне пробитачности *проспективног прилаза* политичким евалуацијама мотивисаних бирача који се воде егоцентричним економским очекивањима. Мада није могао да разграничи да ли у проспективном процењивању претеже очекивање раста националног благостања или личне добробити, динамизовао је објашњавање измењивости партијске идентификације.

Потребно је подсетити да је Локерби, већ у раду из 1989. године, установио промењивост партијске привржености. Тиме је утро трасу објашњавања економске вођености политичких евалуација појачавши утицајност *проспективног прилаза* психолошког приступа. Распространило се прихватање да је промењивост партијске идентификације појединаца, и то током кратког временског интервала, понекад током једног изборног циклуса, последица „њихових очекивања у вези са способношћу партија да омогуће економски напредак“[172]. Тодосијевић и Павловић, у прилог разумевању промена партијске оданости, прикључују и налазе Ниемија (Niemi) и Вајсберга (Weisberg)[173] о утицају процена стања економије током одвијања изборне кампање. Ове евалуације су под утицајем различитих изборних дешавања и под дејством тада манифестних фактора, као што су тренутно економско стање и имиџ лидера, односно партијског кандидата.[174] Овај прилаз комплементаран је рационалистичком схватању људске природе у политикологији, одређењем човека као бића оријентисаног интересима, чије бројне активности имају за циљ максимализацију личне користи.

Прилог дебати о мењању партијске идентификације, из различитих контекстуалних разлога и уважавањем различитих људских побуда, дао је и Дели Карпини (Delli Carpini)[175]. Повукао је додатну линију разликовања партијски *аполитичних присталица* (*apolitical partisans*) насупрот *функционалним присталицама* (*functional partisans*).[176] Ова два дистинктно оријентисана праваца привржености различито се образују. Први тип привржености обликује социјализација (породица, непосредно окружење) и не подразумева нужно активно интересовање за политику. Осећање партијске припадности не проистиче из свесног евалуирања политичких ставова или вредности, нити на њу утиче већа префињеност бирачког тела растом образованости и информисаности.[177] Други тип, функционална привржености, у већој мери се заснива на интересима који се рационално процењују и политичкој информисаности. Однос тако мотивисаних појединца према окружењу је политички

[169] *Ibid*., стр. 399.
[170] *Ibid*.
[171] *Ibid*., стр. 392.
[172] Атлагић, *ibid*., стр. 93.
[173] Richard G. Niemi & Herbert F. Weisberg, “What Determines the Vote?”, у Richard G. Niemi & Herbert F. Weisberg (уред.) *Controversies in Voting Behavior*, стр. 137–151, Washington, DC: Congressional Quarterly, 1993.
[174] Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 144.
[175] Michael X. Delli Carpini, “Political Distillation: The Changing Impact of Partisanship on Electoral Behavior,” *American Politics Quarterly* 11(2), 1983, стр. 163–180.
[176] *Ibid*., стр. 166
[177] *Ibid*., стр. 165–166.

освешћенији јер припадност партији изводи из разложне и информисане процене политичке понуде и резултата које односна партија остварује, као и њеном способношћу да испуни личне интересе и друштвене циљеве који су за њега пожељни.[178]

Дели Карпини објашњава политичку идентификацију и њене промене динамичнијим концептима процеса *политичке дестилације* (*political distillation*)[179] и пристрасности (*partisanship*)[180]. Одређујући да је политичка идентификација састављена од различитих чинилаца, метафорички, различитих *тачки кључања* (*boiling points*)[181] на којима испаре, мењајући преостале, показао је да се током времена одвија и дестилација концепта пристрасности, као чиниоца политичке идентификације, при чему рационална, функционална пристрасност има најнижу тачку кључања.[182] Закључује да је због ове динамике и посматрање у различитим периодима давало донекле различите резултате о партијској идентификацији бирача у САД. Дели Карпини је посебно предузео мерење функционалне пристрасности као чиниоца партијске идентификације. Применио је четворосмерну анализу проблема варијансе рашчлањавањем утицаја пристрасности, употребе политичких медија, образовања и интереса у кампањи на три скупа понашања, а као зависне варијабле ставове (ставовску концептуализацију и рационализацију, постојаност ставова и понашања, и политичку партиципацију)

Разуђивањем монолита политичке идентификације прецизнијим издвајањем њених чинилаца, у овом случају партијске пристрасности као процесне и то у два правца, *аполитичном* и *функционалном*, афективна логика психолошког приступа није само релативизована. Омогућено је њено сагледавање у нераздвојивости од рационалног расуђивања. Стога је оправдано, у психолошком приступу проучавању, концептуализовати партијску идентификацију дезагрегатно. Битно је при томе уважити Дели Карпинијев предлог да би било погодније „говорити о функцији пристрасности у конкретним изборима, односно конкретном раздобљу, него говорити о функцији пристрасности *per se*“[183].

Павловић истиче и покушаје *измирења* два ревизионистичка прилаза[184] детронизовању партијске идентификације класичног правца психолошког приступа, којем је то крунски аргумент у објашњавању политичког понашања и изборних одлука вођених афективном силницом. Ерик Грунендајк (Eric Groenendyk) дошао је до интегрисања помирительске теоретизације *двоструке партијске идентификације* (*dual motivations theory*). Спојено је користио теоријски приступ социјалног идентитета и рационалног приступа.[185] Предочио је да савремене политичке поделе не обележава првенствено идеолошка поларизација ставова. Пре су то различите мотивационе деобне структуре, истовремено постојеће међу присталицама исте партије, када је та партија изложена критичким оспоравањима или ривалитетима. Његов модел разликује *пристрасну мотивацију* (*partisan motivation*) наспрам одзивне *мотивације* (*responsiveness motivation*).

Један део присталица, мотивисаних лојалношћу, побуђен је да заштити партијски идентитет од спољашњих критика, нарочито у условима интензивне партијске конкуренције.[186] Опречно, појединце могу водити и грађанске побуде. Како би били исправно

---

[178] *Ibid*., стр. 166.
[179] *Ibid*., стр. 166.
[180] *Ibid*., стр. 167.
[181] *Ibid*.
[182] *Ibid*.
[183] Delli Carpini, *ibid*., стр. 173, Атлагић овај Дели Карпинијев предлог преводи како је „боље говорити о функцији партијске идентификације у одређеним изборима, односно специфичном тренутку, него говорити о партијској идентификацији *per se*“, Атлагић, *ibid*., стр. 38.
[184] Зоран Павловић, „Партије без партијских присташа? Партијска идентификација у Србији у периоду 1990–2020“, у Милан Јовановић и Душан Вучићевић (приредили) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 133–165, Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020, стр. 138–139.
[185] Eric Groenendyk, *Competing Motives in the Partisan Mind: How Loyalty and Responsiveness Shape Party Identification and Democracy*, New York: Oxford University Press, 2013, стр. 1–22.
[186] *Ibid*., стр. 23–48 и 73–90.

добри грађани, заснивају партијске преференције на непристрасним рационалним евалуацијама, личним уверењима и отворености за преиспитивање сопствених политичких ставова.[187] Ова двострука мотивација лежи у основи партијске идентификације. Грунендајк је потврдио и да у околностима високо поларизованог бирачког тела модел двоструке мотивације има експланаторну вредност.[188]

Пружена аргументација важан је корак ка превазилажењу дихотомије између стабилне, идентитетски утемељене привржености и флексибилне, рационално засноване оријентације. Како Павловић закључује, Грунендајков модел је значајан јер указује на сложену повезаност психолошких и когнитивних механизама који обликују политичко понашање савременог бирача, те може имати и једно и друго тежиште саобразно постојећим условима.[189]

Павловић укључује у надилажење класичног психолошког прилаза партијске идентификације разрађивање и концептима когнитивно-психолошке теорије схема[190] и социјално утемељеног самоодређења.[191] Истиче да први концепт држи схеме, односно структуре, као пружајуће хеуристичке ослонце ношења појединца са информацијама, те партијска идентификација не представља идентитетску одредницу него „когнитивну *пречицу* у политичком резоновању".[192] Интерпретира да други концепт држи партијску идентификацију когнитивним и емоционалним спојем, те је „вид социјално утемељеног самоодређења које укључује како когнитивне, тако и афективне компоненте".[193] Служи појединцу, без јасне опредељености припадања за одређујуће оријентисање у социјалном миљеу и да се носи са недостатком политичких информација.

Гоати је истицао да концепт партијске идентификације иако потиче из Сједињених Држава налази важну примену као аналитичко средство и у европским земљама.[194] Наводи да је корисно послужио за разликовање мање и више идентификованих чланова. Висок степен партијске идентификације карактерише чланове који сигурно гласају за своју партију, доживљавају је као средство за реализацију важних личних или друштвених циљева, и доживљавају њен утицај као стабилизујући фактор у политичком животу.[195] Интензивна и широка партијска идентификација спречава нагли пад подршке некој партији, као и успон нових политичких актера који би могли да наруше стабилност политичког система. Партијска идентификација у овим условима има снажан ефекат на снижавање уплива променљивих фактора на исход избора, чиме доприноси предвидљивости изборних резултата и смањењу волатилности у политичком животу.[196]

Павловић у систематизовању значаја партијске идентификације због њених ефеката, реферира класификацију Расела Далтона (Russell J. Dalton)[197], која следи схватања већ наведеног класичног приступа Кембела и сарадника[198]. Овде три класификацијске категорије наводимо према Павловићу.

---

[187] *Ibid*., стр. 109–130.
[188] Eric Groenendyk, "Competing Motives in a Polarized Electorate: Political Responsiveness, Identity Defensiveness, and the Rise of Partisan Antipathy", *Political Psychology* 39(S1), 2018, стр. 159–171
[189] Павловић, *ibid*., стр. 138.
[190] Павловић, *ibid*., стр. 138 наводи рад: Paul M. Sniderman, Richard A. Brody and Philip E. Tetlock (eds.), *Reasoning and Choice: Explorations in Political Psychology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
[191] *Ibid*., стр. 138 наводи рад: Donald P. Green, Bradley Palmquist and Eric Schickler, *Partisan Hearts and Minds: Political Parties and the Social Identities of Voters*, New Haven, CT: Yale University Press, 2002.
[192] Павловић, *ibid*., стр. 138.
[193] *Ibid*., стр. 138–139.
[194] Владимир Гоати, *Политичке партије и партијски системи*, Подгорица: Центар за мониторинг (ЦЕМИ); Факултет политичких наука у Подгорици, 2007, стр. 129.
[195] *Ibid*., стр. 129
[196] *Ibid*., стр. 130.
[197] Russell J. Dalton, "Party Identification and Its Implications", у William R. Thompson (ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, стр. 1–18, Oxford: Oxford University Press, 2016.
[198] Campbell et al., *ibid*.

1) „Партијска идентификација *олакшава доношење политичких одлука*.“[199]
Сумарно, према Далтону, како су политички феномени комплексни, а општа политичка писменост грађана релативно ниска, партијска идентификација делује као когнитивни кључ који поједностављује процес обраде политичких информација. Једном када бирач успостави партијски идентитет, као најбољи израз својих интереса, сви нови политички догађаји, информације или теме се кроз њу филтрира смањујући когнитивно оптерећење и олакшавајући процес одлучивања.

2) „Партијска идентификација *мотивише политичку партиципацију*.“[200]
Истраживањима је потврђено да бирачи са израженим партијским идентитетом учесталије учествују у политичком животу, не само у гласању већ и у другим облицима политичког активизма. Овај облик политичке привржености подразумева претходну одлуку о подршци одређеној политичкој опцији, што резултује стабилнијом и предвидљивијом електоралном динамиком. Поред тога, особе са израженим партијским идентитетом, и када нису информисаније од партијских непристаша, често су политички самопоузданији, што додатно стимулише њихово учешће у политичким активностима.

3) „Партијска идентификација *омогућава стабилност политичком систему*.“ [201]
Висока идентификација грађана са постојећим политичким партијама смањује вероватноћу дестабилизујућих појава. Њихове гласове је мање вероватно да ће привући новонастали популистички покрет или демагошка партија. Због тога партијска идентификација функционише као фактор институционалне конзистентности и кохезије изборне политике доприносећи тиме општој стабилности политичког система.

Различита теоријска сагледавања партијске идентификације омогућавају различита предвиђања будућих трендова политичког понашања грађана. Берглунд (Berglund) и сарадници[202] упоређивали су валидност теорија према ваљаности предвиђених одвијања партијске идентификације. *Прва перспектива*, *теорија модернизације* најављује опадање партијске припадности. Аргументује очекивање да порастом образовања и политичке информисаности грађанство више не зависи од чврстих партијских веза како би смислено учествовало у политичком животу. *Друга перспектива* усредређена је више на *политичке него друштвене саодноснице* партијске идентификације. Упућује на знатну нелинеарност промена партијских веза. Када је динамика политичке конкуренције конфронтациона може се очекивати да ће погодовати политичкој идентификацији. Њеном опадању водиће стабилнија политичка динамика међу великим партијама.[203]

Док прва перспектива предвиђа линеарно опадање партијске идентификације, друга омогућава увиђање да то није појава монотоне динамике и линеарног типа, него је условљена контекстуалним политичким променама. На први поглед, рани налази емпиријских истраживања као да су указивали на исправност очекивања теорије модернизације. Међутим, укупне чињенице не говоре у прилог да тако линеарно број људи који изражава партијску припадност временом опада, а ни развој у том правцу није исти у свим земљама. Микротеорија у основи претпоставке модернизације о когнитивној мобилизацији грађана која нужно води ка нижем степену партијске идентификације, до сада, није опште потврђена у емпиријским

[199] Павловић, *ibid*., стр. 139.
[200] *Ibid*.
[201] *Ibid*.
[202] Frode Berglund, Sören Holmberg, Hermann Schmitt & Jacques Thomassen, “Party Identification and Party Choice” in Jacques Thomassen (ed.) *The European Voter: A Comparative Study of Modern Democracies*, стр. 106–124. New York: Oxford University Press, 2005.
[203] *Ibid*.

студијама. Међутим, емпиријски налази нису у потпуности ни на страни друге антиципаторне перспективе.[204]

Кључни налази упућују да расправа о развоју и улози партијске идентификације у савременим демократијама не дозвољава једноставне закључке о линеарности њене динамике. Напротив, чињенице указују да је сложен и значајније промењив феномен. Услови, као што су степен конфликтности међу партијама, униформност политичке понуде и структура партијског система, играју значајну улогу у одређивању степена партијске припадности. Све указује да је развој партијске идентификације, у великој мери, зависан од специфичног политичког, културног и институционалног контекста. Упркос модернизацији, у неким случајевима, очување релативно високог степена партијске идентификације омогућавају јасне партијске бинарности, снажне идеолошке разлике и традиција партијске мобилизације. Са друге стране, раст политичке флуидности, нови облици политичког активизма ван традиционалних партија и појава нових покрета изазивају фрагментацију веза између бирача и партија.

Расел Далтон сматра да уколико желимо да разумемо опште политичко понашање појединца, то можемо учинити постављањем само једног питања у анкети. То је питање партијске идентификације.[205] Партијска припадност пружа концептуални оквир за многе грађане, обликујући њихове политичке ставове, утичући на њихово учешће у политичком животу и системски утемељујући целокупни партијски систем.[206] Далтон тврди да и у ситуацијама када ниво партијске пристрасности опада, услед пораста когнитивне мобилизације или опште информисаности бирача, она и даље остаје *камен темељац* разумевања политичког понашања.[207]

Међутим, Далтон и Велдон (Weldon) скрећу пажњу да када се нивои припадности смањују, мења се и сама природа изборне политике. Тада резултати избора постају нестабилнији. Бирачи, у тим околностима, све чешће доносе одлуке на основу лидера, тема кампање или тренутних догађаја, а не на основу унапред формиране партијске опредељености. Њихово упозорење је да смањење снаге партијских веза води уласку мањег броја бирача у изборни процес са унапред донетом одлуком, а излазност и учешће у изборима може да опадне. То свакако није повољно за демократски поредак.[208]

Појаву партија зелених или нове левице у Европи током 80-их прошлог века, као и партија екстремне деснице почетком 21. века, Далтон и Велдон приписују вероватној повезаности са већим бројем *невезаних* бирача, односно оних који немају развијену стабилну партијску идентификацију.[209] Посебно забрињава појава нових политичких актера, популистичких или екстремних партија које брзо настају у срединама где су традиционалне партијске везе ослабиле. Иако ти случајеви могу представљати легитиман израз јавних интереса, могу настати и као резултат експлоатације ситуације од стране политичких елита, или као краткорочна реакција на драматично питање или догађај. Ово је посебан изазов за земље у развоју. Без стабилне партијске идентификације, њихови партијски системи ризикују хроничну нестабилност. Флуидна јавност, мање везана за партије, такође може бити подложнија демагогији и експлоатацији од стране незадовољних или радикалних политичких актера. Такође, мање образована јавност и мање робусно цивилно друштво могу бити мање отпорни на такве позиве.[210]

Партијска идентификација, у класичној перспективи, првенствено је била одговор на проблем ограничене политичке софистицираности бирача, док су партије представљале

---

[204] *Ibid*.
[205] Dalton, *ibid*.
[206] Russell J. Dalton & Steven Weldon, "Partisanship and Party System Institutionalization", *Party Politics* 13(2), 2007, стр. 179–196.
[207] *Ibid*.
[208] *Ibid*.
[209] *Ibid*.
[210] *Ibid*.

поуздане сигнале о политичкој понуди. Када елите мање поуздано испуњавају улогу сигнала, тај механизам губи снагу, а партијска припадност сама по себи, постаје извор нових изазова за одговорну изборну демократију.[211] Налази истраживања Пола Горена (Paul Goren)[212] показују да су партијски идентитети стабилнији од различитих политичких вредности као што су идеја једнаких могућности, ограничена власт, традиционалне породичне вредности и морална толеранција. У пракси, партијска идентификација има тенденцију да ограничава прихватање неких од ових вредности, док те вредности не ограничавају, саме по себи, партијску идентификацију. Узимајући у обзир све изнете закључке о трансформацији улоге партијске идентификације у савременим демократским системима, где она више није само унутрашња, непромењива веза гласача са партијом, него саставни део сложенијих механизама припадности и мобилизације, настају кључна истраживачка питања.

Критичким прегледом иностране теоријске литературе и емпиријских истраживања, као и њихове домаће рецепције, истраживачке примене и посебности спровођених истраживања, налази се да је потребно уважити корисности психолошког приступа на следећи начин. Важно је, у контексту Србије, испитати да ли партијска идентификација има карактер дубоко укорењене, стабилне привржености, на шта упућују класични теоријски приступи, или је, пак, подложна променама и евалуацијама на основу текућих перформанси странака и политичких догађаја, као што истичу ревизионисти. Поред тога, истраживање треба да утврди колика је тежина *аполитичне* партијске идентификације настале социјализацијом у породици или заједници, без интензивног политичког ангажмана, у односу на *функционалну* припадност, формирану рационалном проценом интереса и политичких информација. Такође, поставља се питање значаја улоге когнитивне компоненте у Србији, то јест значаја политичког знања и евалуације учинка партија у формирању и промени идентификације. Коначно, неизбежно је питање да ли лидерски фактор (личност, харизма и видљивост водећих актера) има већу тежину у идентификацији бирача од политичког или идеолошког профила партије?

2.4. Имиџ партије и кандидата

Политичко оглашавање (политичко рекламирање), као саставница политичког маркетинга, више је од седам деценија предмет систематских истраживања. Савременој продукцији темељи су постављени у Сједињеним Америчким Државама још током Ајзенхауерове (Eisenhower) кампање 1952. године. Због тога је данас постигнуто значајно проширење истраживачког фокуса. Анализирањем се обухватају: регулаторни механизми, утицај рекламирања на излазност, перципирање кандидата и изборних исхода, као и ефекти негативног оглашавања.[213] Посебно место заузима истраживање оглашавајућих политичких порука, односно спотова. Два су њихова разликована типа. Први је *проблемски*, односно *тематски* (*issue*) *спот*, који комуницира јавне политике. Други је *персонализовани* (*image*) спот, усмерен на изградњу пожељних личних и симболичких обележја. Доминантном улогом медија дошло је до персонализације кампања. Прелазак ка дигитизованој средини додатно је појачао значај персонализације политичког представљања и оглашавања, односно политичког имица као централног ресурса политичког маркетинга. Повезаност политичког оглашавања, имица и стратегија комуникације је оквир унутар којег се може разумети и шири успон политичког маркетинга у савременим демократијама.[214]

---

[211] Dalton, *ibid*.

[212] Paul Goren, "Party Identification and Core Political Values", *American Journal of Political Science* 49(4), 2005, стр. 881–896.

[213] Бојан Клачар, „Стратегије рекламирања партија и кандидата на парламентарним и председничким изборима 2022. године", *Српска политичка мисао* 1(специјални број), 2022, стр. 105–126.

[214] Jesper Strömbäck, "Political Marketing and Professionalized Campaigning: A Conceptual Analysis", *Journal of Political Marketing* 6(2–3), 2007, стр. 49–67; Cwalina, Wojciech, Andrzej Falkowski & Bruce I. Newman, *Political Marketing: Theoretical and Strategic Foundations*, Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2011.

Најопштије се налази да је успон политичког маркетинга, подстакнут развојем информационо-комуникационих технологија, довео до значајних промена у начину промовисања политичких партија и њихових актера. Аналогија између економског и политичког тржишта све је наглашенија. Може се код Славујевића наћи, готово начело, таквог развоја како политика која није у стању да опстане на тржишту постаје неупотребљива.[215] Један од кључних начина за успешну *продају* политичке понуде јесте примамљиво *паковање*, односно имиџ. Имиџ политичких партија као индикатор изборног понашања почео је да се у оквирима психолошког приступа засебно и темељитије истражује касније у односу на партијску идентификацију.[216]

Атлагић[217] се позива на Ђованија Сарторија (Giovanni Sartori)[218] издвајањем његовог истицања да баш путем имиџа партије комуницирају са својим бирачима, због чега је замашан део њихових изборних стратегија усмерен на изградњу адекватног имиџа за специфичне сегменте бирачког тела до којих теже да *досегну* (које *таргетирају*) као циљне групе. Атлагић наводи и Хејга (Hague) и Харопа (Harrop)[219] зато што сматрају да је данас имиџ партије кључна одређујућа формирања изборне одлуке бирача. Они тврде да је данас за бираче од пресудног значаја компетентност партија, чиме је престало да буде важно шта политичка партија *говори,* већ да ли и у којој мери оставља утисак актера способног да *речено и оствари*.[220]

Савременост карактеришу нагле промене и појава нових неизвесности на које политичке партије морају благовремено реаговати и према којима се морају стратешки одредити. Улога маркетиншких стручњака у изборним кампањама подразумева конструисање слике о способности партије да адекватно одговори динамици савремене политичке средине. Имиџ је важан јер партијама омогућава и истицање сопствених специфичности и диференцијацију у односу на конкуренте. Програмским приближавањем партија овај аспект постаје још значајнији. Илустративан пример у Србији пружа Либерално-демократска партија. То је дужи временски период била једина партија континуирано посвећена питању положаја ЛГБТ популације. Услед тога била је изложена осудама традиционалнијих делова друштва. Истовремено је уживала и снажнију подршку појединих друштвених група. Оне су због те специфичности Либерално-демократске партије први пут биле мотивисане да се политички активирају и учествују у изборним процесима. Тако је ова партија изградила имиџ заговорника алтернативних стилова живота, права особа различите сексуалне оријентације и ширих либертаријанских вредности.

Према Славујевићу, имиџ политичке партије представља широку когнитивно-емотивну слику коју појединци кумулативно формирају о одређеној странци током читавог животног века.[221] Сумирајући његове налазе истичемо да је битним издвајао значајну улогу имиџа посебно у друштвима где је достигнут основни политички консензус, односно сагласност кључних политичких актера о темељним принципима те политичке заједнице. Када су системске вредности стабилне и дубоко укорењене, изборни исходи се у већој мери заснивају на разложним проценама конкретних јавних политика, попут унапређења образовања, реформе здравственог система или измена пореске политике. Зато је веома важно у којој мери односна партија оставља утисак компетентности, то јест да ли представе које грађанима пласира подстичу развој поверења у њу.

---

[215] Славујевић 2009, *ibid*., стр. 239. У целости, сажетак из којег се наводи гласи: „Политика која није способна да се издржава од продаје на тржишту, која је само трошак и која бар не враћа, ако већ не увећава у њу уложена средства, сматра се неуспешном."

[216] Richard J. Trilling, *Party Image and Electoral Behavior*, New York: Wiley-Interscience, 1976.

[217] Атлагић, *ibid*., стр. 30.

[218] Наведено према Атлагић, *ibid.*, стр. 30: Giovanni Sartori, *Stranke i stranački sustavi*, Zagreb: Politička kultura, 2002, стр. 284.

[219] Навод према Атлагић, *ibid*., стр. 30: Rod Hague & Martin Harrop, *Comparative Government and Politics*, 6th edn., New York: Palgrave Macmillan, 2004, стр. 143.

[220] Атлагић, *ibid*., стр. 30.

[221] Славујевић, *ibid.*, стр. 93.

Сваки политички систем који се у великој мери мора ослањати на поверење грађана представља пожељан и стабилнији систем. Развој телевизије допринео је персонализацији изборних кампања. Отпочела је доминација слике над речју, учинивши страначке лидере централним чиниоцима политичке утакмице. Ги Дебор је кореницу друштвену промену повлачења непосредованог искуства пред представама и посредовање људских односа сликама које се емитују путем електронских медија теоријски објаснио као „друштво спектакла."[222] Изградња подесно пријемчивог имица политичког лидера постала је од пресудног значаја. Истраживања показују да приказивање умирујућих и позитивних емоционалних израза кандидата може у значајној мери утицати на промену бирачких преференција. Позитиван имиџ лидера, или партије може имати и мобилишући ефекат, нарочито на грађане који су до тада били политички пасивни или незадовољни постојећом политичком понудом.[223] Томе у прилог сведочи случај Љубише Прелетачевића Белог. Током председничких избора 2017. године он је успео да мобилише значајан део младих, до тада потпуно незаинтересованих за политику, управо захваљујући специфично изграђеном имиџу.[224]

Када је реч о имиџу политичких кандидата, кључно питање је како и у којој мери личност и индивидуалне особености кандидата могу утицати на изборно понашање бирача. Класично становиште психолошког модела полази од претпоставке да је имиџ кандидата само пројекција партијске идентификације претежно утичуће на изборну одлуку. Проистиче из тог угла гледања да се бирачима одређени кандидат допада само због тога што је испред партије са којом се идентификују. Сматра се и да је гласање засновано на имиџу ирационално, јер личне карактеристике кандидата не би требало да имају значајну везу са спровођењем јавних политика. Тодосијевић и Павловић[225] указују на становиште Ниемија и Вајсберга[226] о неоправданости сматрања ирационалним уколико одређени кандидат бирачу делује стручно или способно. Иако се, на први поглед, може чинити неочекиваним, бројна истраживања показују да личност кандидата значајно утиче на изборну одлуку. Поједина истраживања упућују и на чињенице да бирачи често подржавају кандидате са којима се поистовећују, односно оне за које сматрају да су им слични.[227]

Будући да је грађанима знатно лакше да процењују личност политичких актера него апстрактне политичке идеје, персонализација политике може довести до шире укључености грађана у изборне кампање. Негативна последица све већег значаја имица и оглашавајућег *паковања* политичког производа јесте занемаривање политичких програма и изборних платформи странака и кандидата. Процењује се да се савремена политика све више приближава фази у којој је политички маркетинг надвладао суштину политике. Избори се данас, више него икада раније, добијају на основу харизматске привлачности лидера одашиљаних бирачима, а све мање на основу бирачеве рационалне евалуације ставова, програма и обећања. Политички процес се постепено претвара у медијски ријалити, у којем се политичари посматрају као звезде, а политика функционише по правилима шоу-бизниса.[228]

Удео негативних и деструктивних елемената у кампањама се повећава. Све се више напора усмерава ка дискредитацији политичких противника. Коришћењем етикета попут *лопови*, *издајници*, *мафија* или *страни плаћеници* подривачки се настоји да се уруши имиџ политичких опонената. Овој пракси нису одолеле ни политичке партије и политичари у

[222] Guy Debord, *La société du spectacle*, Paris: Buchet-Chastel, 1967.
[223] Славујевић, *ibid.*, стр. 93.
[224] Никола Лазић. „Антисистемски покрети у Србији као илузија политичких партија: анализа за време изборних година од 2014. до 2018: Доста је било, Покрет слободних грађана, Бели – само јако, Не да(ви)мо Београд", *Национални интерес* 39(3), 2020, стр. 109–128.
[225] Тодосијевић и Павловић, *ibid*., стр. 144.
[226] Niemi & Weisberg, *ibid*.
[227] Тодосијевић и Павловић, *ibid.*, стр. 144.
[228] John Street, "Celebrity Politicians: Popular Culture and Political Representation", *The British Journal of Politics and International Relations* 6(4), 2004, стр. 435–452.

Србији. Толика количина негативности деформише, у значајној мери, суштину изборних кампања. Не доприноси развоју поверења било у политичке партије, било у демократске институције. Временом су се формирали одређени стереотипи о домаћим политичарима, који постају прве асоцијације при помену њихових имена. Поред тога, све шира употреба друштвених мрежа у политичкој комуникацији омогућила је и унапређивање, али и брзо урушавање имица политичких актера.[229]

Услед приближавања странака у идеолошком простору и све сличнијих програмских понуда, имиџ и идентитет политичких актера избили су у први план. Данас се имиџ кандидата и партија често показује важнијим од самог програма. Орловић се позива на фон Бајмеово (von Beyme) становиште да стално преузимање тема и програмско прилагођавање слабе оригиналност партија.[230] Главни елемент диференцијације странака у данашње време све више постају њихови лидери, односно харизматски актери. Лидер неретко ужива већу популарност од сопствене странке.

Креирање имица кандидата или лидера, као и имица партија, заснива се на истраживању бирачких преференција и особина које одређене циљне групе очекују од идеалног политичког актера. Тематска окосница кампање се утврђује на тој основи, а централне поруке и слогани се саобразно креирају и тестирају, дефинишу се циљне групе и усклађују маркетиншки програми у складу са њиховим очекивањима. Савремена истраживања јавног мњења не служе само за предвиђање изборних резултата већ и за креирање или ремоделирање имица лидера и партија, посебно у односу на циљне групе чију подршку настоје да придобију.[231]

Иако је имиџ партија и кандидата од изузетног значаја, он сам по себи није довољан за изборну победу. Неопходно је да га прати јасно представљање грађанима програмских начела и анализа остварених резултата. Како истиче Орловић: „[Б]ирачи не воле мутну воду нити маглу, већ јасне идеје, програме, концепте и резултате. Чисте руке и чист образ – без шминке“[232]. Роси (Rossi) је у каснијим истраживањима закључио да теме у изборним кампањама имају ограничен утицај на изборно понашање. Бирачи проблеме заправо тумаче кроз призму већ формиране страначке лојалности и политичке опредељености. Масовни медији, према његовим налазима, немају значајан утицај на промену политичког опредељења, а особине кандидата нису у снажној вези са избором партије. Партијска припадност најчешће је повезана са припадношћу одређеним друштвеним групама, док припадност примарним групама – попут породице или радне средине – подстиче дугорочну везаност за одређену политичку партију.[233]

2.5. Тематско гласање

Тематско гласање (*issue voting*) заправо је мост између психолошког и рационалног приступа изучавању политичког понашања. Сматра се битним, темељито сагледаним психолошким стуб тог моста, да би као његов лук водило до носећег стуба рационалног приступа чије је настојање да отклони слабости психолошког приступа, као и социолошког.

Тему кампање, према Славујевићу, одређује „уочљив скуп проблема у вези са одређеним групним интересом који може бити издвојен и који изазива (или може да изазове) спорове у друштву, око кога се концентрише кампања одређеног учесника у виду дефинисања проблема и узрока његовог настанка, указивања на његов значај, као и предочавања начина

[229] Славујевић, *ibid*.
[230] Славиша Орловић, „Партијска сцена и предизборна кампања у Србији“, *Анализа политике* 1, 2011, стр. 10–12.
[231] Зоран Славујевић, „Истраживања расположења бирача за потребе изборне кампање“, *Политички живот* 1, 2011, стр. 35–38.
[232] Орловић, *ibid.*, стр. 12.
[233] Шибер, *ibid.*, стр. 93.

његовог решавања.“[234] Овакво одређење открива намеру политичких актера да у процесу изборне кампање обликују јавни дискурс фокусирањем на проблеме које издвајају као кључне за поједине друштвене групе или друштво у целини. Гласање на основу ставова о обликованим темама подразумева рационалан бирачев избор за који је посебно важна испуњеност три услова: „да је бирач свестан проблема који се покреће у кампањи и да га разуме, да је убеђен у његов значај и да уочава разлику између ставова које о њему имају различите странке или кандидати.“[235] Другим речима, рационално гласање претпоставља способност бирача да идентификује политички релевантан проблем, да процени његов значај и да разликује алтернативну политичку понуду.

Теме кампање могу бити усмерене на економске проблеме и предлоге за њихово решавање. Једнаку тежину у обликовању изборне одлуке могу имати и питања спољне политике, као и важни догађаји у земљи, региону или у међународном окружењу. Наведено већ указује на сложеност и динамичност изборног контекста, у оквиру којег се приоритети јавности често мењају под утицајем унутрашњих и спољних фактора.[236] Стојиљковић истиче да се ради о моделу *проблемског гласања*, који полази од претпоставке да и бирачи и кандидати располажу адекватним информацијама, што омогућава да се изборна одлука заснива на рационалном сагледавању проблема и понуђених решења.[237]

Тематско гласање претпоставља рационално сагледавање проблема и понуђених политика. Међутим, поставља се питање да ли бирачи приликом доношења изборне одлуке те информације вреднују као оријентир за процену будућег деловања политичких актера, или је држе као основу за оцењивање њиховог досадашњег учинка. Другим речима, питање је да ли тематско гласање има претежно *ретроспективни* карактер или се, пак, ослања на *проспективне* процене.[238] Резултати Фјорининих (Fiorina) истраживања показују да су за бираче процене резултата које су политичке партије остариле током периода у којем су обављале извршну власт значајније од обећања која су износили њихови кандидати током изборне кампање.[239] Милер (Miller) и Ватенберг (Wattenberg) дошли су до закључка да бирачи кандидата који тежи реизбору превасходно вреднују по његовом учинку током вршеног мандата, док су процене *изазивача* претежно проспективне, засновано на излаганим политикама и очекиваном будућем деловању.[240]

Велики број аутора истиче да *економска питања*, више него било која друга, представљају кључни фактор обликовања изборних одлука бирача. Тематско гласање се у том контексту значајно редукује на економско гласање. Бирачи, без обзира на превлађујући приступ (било ретроспективни или проспективни), процену учинка политичких партија и кандидата најчешће темеље на оцени сопствене економске позиције. Другим речима, централно мерило политичке успешности постаје процена самих бирача да ли се њихов материјални положај у претходном периоду поправио или погоршао, односно степен уверења бирача да ће одређени кандидат или политичка партија моћи да остваре обећани будући економски напредак.

Резултати савремених емпиријских истраживања сугеришу да тематско гласање далеко превазилази оквир економских тема. Поред економије, *политичка питања*, нарочито у области спољне политике, могу постати високо истурена (салијентна) и у значајној мери утицати на изборну одлуку бирача. Пример је питање европских интеграција. Оно у све већем

---

[234] Зоран Славујевић, *Походи на бираче у име државе и народа: изборне кампање у Србији од 1990. до 2016. године*, том I, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду; Чигоја штампа, 2017, стр. 227.
[235] Славујевић, *ibid.*, стр. 179.
[236] Атлагић, *ibid.*, стр. 91–94.
[237] Зоран Стојиљковић, *Партијски систем Србије* (друго измењено и допуњено издање), Београд: ЈП Службени гласник, 2008, стр. 340.
[238] Упореди напред 2.3.
[239] Fiorina, *ibid*.
[240] Arthur H. Miller & Martin P. Wattenberg, “Throwing the Rascals Out: Policy and Performance Evaluations of Presidential Candidates, 1952–1980”, *American Political Science Review* 79(2), 1985, стр. 359–372; 359.

броју држава постаје спорно и политички мобилишуће питање. Једно од истраживања вршених после *великог проширења* Европске уније 2004. године, показало је да преференције бирача у погледу проширења ЕУ све изразитије обликују изборно понашање, при чему интензитет овог утицаја варира у зависности од политичког значаја придаваног овој теми, али и програмске понуде политичких партија у погледу ставова о Унији.[241] Водећи се сличним налазима, поједини аутори предложили су и раније модел којим би објаснили варијације међу политичким партијама у тематском гласању о ЕУ путем два кључна фактора. Један су идеолошки постави странака. Други су њихове стратегије.[242] Према овом приступу, утицај питања о ЕУ на изборне резултате зависи како од програмског опредељења партија о унутрашњим питањима, тако и од њихових стратегија у вези са ЕУ. Емпиријски налази показују да идеологија партије одређује њену подршку основним идејама на којима се базирају европске интеграције, док стратешка разматрања могу објашњавати варијације у подршци партија конкретним институционалним облицима и функционисању ЕУ.[243] Формулисан оквир пружа релевантно полазиште за разумевање не само међупартијских разлика у ефектима гласања о питању ЕУ на националним изборима, већ и за ширу анализу варијација у тематском гласању у другим значајним политичким областима, укључујући и оне које превазилазе класичне економске теме.

Истраживања спроведена у САД већином су показала да су ставови гласача, када је реч о политичким питањима, често нестабилни и неконзистентни. Због тога се дуго сматрало да политичка питања имају релативно ограничен утицај на изборну одлуку. Међутим, Ансолабехер (Ansolabehere), Роден (Rodden) и Снајдер (Snyder) су дошли до налаза да амерички гласачи имају добро структурисане и врло стабилне преференције о политичким питањима, великог експланаторног значаја у моделима предвиђања исхода председничких избора, приближавајући се по релевантности партијској идентификацији.[244]

Покушавајући да продуби разумевање динамике тематског гласања, Егоров (Egorov) је анализирао информативне кампање у циљу разумевања избора тема кампање кандидата.[245] Полазећи од ограничења проистичућих из кратког трајања кампање и ограничене пажње бирача, поставио је да избор теме представља кључну стратешку одлуку кандидата. Пошто је бирачима тешко да прате већи број тема истовремено, аутор тврди да ће област коју кандидат на власти (*incumbent*) истакне као примарну уједно бити и тема коју ће усвојити и противкандидат (*challenger*). Уколико би противкандидат поступио супротно, ризиковао би да делује неинформисано или некомпетентно.[246]

Егоров објашњава да је одступање од овог правила рационално једино уколико је противкандидат сигуран у стабилну и широку гласачку подршку. Уколико, пак, кандидат који је врши власт изабере једну област, а противкандидат одбере различиту, рационално је и да кандидат који врши власт, уколико је компетентан у обе области, промени свој тематски фокус ради одржавања конкурентске предности. Изведена промена, у одређеним условима, може послужити као сигнал вишеструке компетентности. Уколико кандидати могу, уз ниске трошкове, обрађивати обе области тежиће да то и учине, како би повећали релативну информисаност и ефикасност својих кампања. Када је реч о информисаности гласача, уколико се процењује да већ поседују много информација о ставовима кандидата о одређеној проблемској области, рационално је да кандидати кампању усмере на неку другу област. Ако

---

[241] Catherine de Vries, "EU Issue Voting: Asset or Liability? How European Integration Affects Parties' Electoral Fortunes", *European Union Politics* 11(1), 2010, стр. 89–117, стр. 90.
[242] Petr Kopecky & Cas Mudde, "The Two Sides of Euroscepticism", *European Union Politics* 3(3), 2002, стр. 297–326.
[243] *Ibid*.
[244] Stephen Ansolabehere, Jonathan Rodden & James M. Snyder Jr., "The Strength of Issues: Using Multiple Measures to Gauge Preference Stability, Ideological Constraint, and Issue Voting", *The American Political Science Review* 102(2), 2008, стр. 215–232.
[245] Georgy Egorov, *Single-Issue Campaigns and Multidimensional Politics*, NBER Working Paper 21265, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2015.
[246] *Ibid*.

гласачи придају већу пажњу једној од области, расте вероватноћа да ће оба кандидата управо њу изабрати као примарну.[247]

Већина истраживача који се баве политичком обрадом информација сагласна је да Бајесово правило представља идеалну процедуру за обраду нових информација. Хил (Hill) наглашава: „Бајесово правило пружа доследан начин да се два улаза, *претходна уверења* и *нове информације*, трансформишу у *потоња уверења*. Грађани би када се суоче са новом информацијом требало да процене ту информацију и ажурирају своја уверења пондерисаном комбинацијом претходних уверења и значења те нове информације.“[248]

Најчешћа критика бајесијанских модела ревизије политичких уверења је да људи не ажурирају уверења путањом предвиђеном Бајесовом теоремом.[249] Постојећа истраживања показују да „грађани обрађују политичке информације уз перцепцијске пристрасности, као што су мотивисани скептицизам или пристрасно потврђивање, што значи да се количина учења из нових информација више мења у зависности од претходних уверења, него што би то био случај да се Бајесово правило објективно примењује.“[250]

Ова критика, како наглашава Булок (Bullock), има смисла. Међутим, пропушта два важна аспекта. Посебну пажњу захтева први: „да коришћење бајесијанских модела у истраживању јавног мњења не подразумева увек претпоставку да људи заиста користе Бајесову теорему како би променили своја уверења. Модели често пружају нормативно мерило на основу којег се процењује стварно мењање уверења... Да бисмо утврдили колико уверења људи одступају од нормативног идеала њиховог мењања морамо одредити тај нормативни идеал, а све шира примена бајесијанских модела у истраживању јавног мњења значи да непристрано бајесијанско ажурирање представља тај идеал.“[251]

Лари Бартелс (Larry Bartels) указао је како је гласачима лакше да интерпретирају теме у кампањама оних актера који су већ на власти, јер их лакше смештају на апстрактној идеолошкој димензији у односу на противкандидате.[252] Гласачима тај контекст умањује неизвесност омогућавањем да лакше разумеју актуелне поруке кандидата повезивањем са њиховим ранијим ставовима и деловањем.

Карминес (Carmines) и Стимсон (Stimson) су истраживање о тематском гласању засновали на претпоставци да су људи који гласају на основу тема покренутих у кампањи компетентнији и образованији од оних који не гласају тематски.[253] Ради прецизнијег разумевања различитих врста политичких питања, направили су разлику између *лаких тема* (*easy issues*) и *тешких* тема (*hard issues*). Питања симболичког значења, које се односе на опште политичке циљеве и исходе и дугорочно су саставни део политичке агенде, сврстали су у *лаке теме*.[254] Примери таквих тема су расна десегрегација, мигранти или ставови о приступању Србије Европској унији. Супротно томе, у *тешке теме* су сврстана питања превасходно техничког значења, које се односе на конкретна средства и процедуре политике и захтевају дубље познавање проблемске области, већу информисаност и виши ниво когнитивног ангажовања да би се могли разумети.[255] Међу тешке теме, из овог угла би спадала,

---

[247] *Ibid.*

[248] Seth J. Hill, “Learning Together Slowly: Bayesian Learning about Political Facts”, *The Journal of Politics* 79(4), 2017, стр. 1403–1418; стр. 1405. Напомена: сва истицања су Хилова. Енглески израз *posterior beliefs* преведен је као потоња уверења иако се, на пример, у бајесовској статистици одомаћио превод постериорна уверења или постериорна веровања.

[249] John G. Bullock, “Partisan Bias and the Bayesian Ideal in the Study of Public Opinion”, *The Journal of Politics* 71(3), 2009, стр. 1109–1124; стр. 1110.

[250] Hill, *ibid.*, стр. 1405.

[251] Bullock, *ibid.*, стр. 1110–1111.

[252] Larry M. Bartels, “Issue Voting Under Uncertainty: An Empirical Test”, *American Journal of Political Science* 30(4), 1986, стр. 709–728; стр. 725.

[253] Edward G. Carmines & James A. Stimson, “The Two Faces of Issue Voting”, *American Political Science Review* 74(1), 1980, стр. 78–91; стр. 78 и 84.

[254] *Ibid*., стр. 78–80.

[255] *Ibid*.

на пример, буџетска питања, финансијска политика или сложени међународни конфликти. Анализа Карминеса и Стимсона показала је да бирачи који гласају на основу *easy issues* нису ништа компетентнији од оних који уопште не заснивају своју изборну одлуку на тематском гласању. Другим речима, почетна претпоставка да тематско гласање подразумева виши степен политичке компетентности није потврђена у целости. Важи само за гласаче који своје одлуке заснивају на *hard issues*, док то није случај са онима који реагују на симболички интуитивне, то јест лаке теме.

Пол Горен (Paul Goren) истиче да ниво политичке експертизе гласача значајно утиче на степен тематског гласања. Тематско гласање постаје доминантан фактор изборне одлуке у случајевима када гласач располаже високим степеном знања, односно експертизе.[256] Што је степен експертизе виши, већа је вероватноћа тематског гласања. Према Горену, „политичку експертизу је најбоље схватити као спој политичког знања и когнитивне способности да се то знање организује и користи за разумевање политике. Што неко више зна о политици и што је већа његова способност да то знање интегрише у сопствени систем политичких уверења, то је његов степен политичке експертизе виши“[257]. Показује се да је политичка експертиза важан услов тематског гласања. Идеолошка или кључна политичка питања чине да такав начин одлучивања представља *луксуз* политички софистицираније, како би се могли интерпретирати Горенови налази. Виши ниво експертизе не само да повећава количину информација које гласачи обрађују, већ утиче и на дубину укорењености ставова. Линије раздела политичке експертизе не иду само између мање и више политички софистицираних гласача. Постоје и међу високо софистицираним бирачима. Најсофистицираније се одликују највишим нивоом експертизе. Ако би се Горенов закључак о компетентности бирача сумарно представио био би да су сви бирачи, у одређеној мери, способни за тематско гласање јер политичка начела могу бити *хеуристика* просуђивања целокупног бирачког тела, но да већа софистицираност повећава њену вероватноћу, али ни недостатак такве каквоће знања, информисаности и заинтересованости не спречава употребу ове хеуристике.[258]

Посматрано као рационалан избор гласача између понуђених могућности, тематско гласање подразумева да гласач, на основу доступних информација, формира свој став и гласа за ону политичку партију и/или кандидата најприближнијих по ставовима о њему најбитнијим питањима управо његовим ставовима или преференцијама. Као облику гласања, тематском гласању су најчешће склонији слабо партијски идентификовани, релативно боље информисани и образовани бирачи који показују већи степен политичке заинтересованости. Поред самих тема које се покрећу у политичким кампањама, за гласача је од кључног значаја и перцепција способности кандидата или партије да испуне дата обећања, додатно обликујући њихов имиџ и утичући на партијску идентификацију. Славујевић, међутим, упозорава да „тематско гласање може бити привид иза кога се прикрива рационализација изборне одлуке“[259]. Бирач, у таквом случају, више не мора нужно да гласа за политичку партију због прихватљивости њених ставова о одређеном скупу питања или одређеном питању, већ пре свега због поверења које у њу има.

3. РАЦИОНАЛНИ ПРИСТУП

Полазећи од аналогије са економском теоријом, Даунс (Downs) уводи модел у којем се политичко понашање тумачи као рационално усмерено ка остваривању јасно дефинисаних циљева. Основна претпоставка његовог приступа јесте да и бирачи и политичке партије делују рационално, настојећи да максимизују корист коју остварују из политичког процеса. У таквом

[256] Paul Goren, “Political Expertise and Issue Voting in Presidential Elections”, *Political Research Quarterly* 50(2), 1997, стр. 387–412.
[257] *Ibid*., стр. 391.
[258] Paul Goren, *On Voter Competence*, New York: Oxford University Press, 2012, стр. 85, стр. 157.
[259] Славујевић, *ibid.*, стр. 179.

оквиру, рационалност се не односи на саме циљеве које актери постављају, већ искључиво на избор средстава за њихово постизање. Бирачи, баш као и политичке странке, процењују политичке алтернативе кроз однос очекиваних користи и трошкова, при чему се претпоставља да ће изабрати ону опцију која, на основу доступних информација, доноси највећу нето добит.[260] Из оваквог схватања рационалности произилази и специфично разумевање улоге избора у демократском систему.

3.1. Теорија рационалног избора

Модел демократије који Даунс (Downs) заговара, проистичући из стремљења да је интердисциплинарно објасни, држи да избори имају пре свега инструменталну функцију и служе као механизам селекције власти. Сходно томе, рационално понашање бирача подразумева доношење одлуке о гласању у односу на очекивану корист, а не на основу личних, моралних или (не)политичких мотива. Иако аутор признаје да је овај модел поједностављен и да апстрахује од сложености стварних мотива понашања, он наглашава да је таква редукција неопходна како би се политичко понашање могло аналитички објаснити и предвидети. Рационални бирач стога представља концептуалну конструкцију, *просечног грађанина* који своју изборну одлуку заснива на процени тога која ће му странка или политика донети највећу корист у будућности.[261]

Овако постављен, Даунсов рационални модел омогућава формализацију просторног приступа гласању, у којем се преференције бирача и позиције странака распоређују дуж једнодимензионалног политичког континуума. Уколико се политички програми могу позиционирати на идеолошкој оси, рационални бирач ће подржати ону странку чија је позиција најближа његовој идеалној тачки, односно оној комбинацији политика која максимизује његову очекивану корист. У том контексту, теме у кампањи функционишу као носиоци различитих политика које бирач упоређује у односу на сопствене преференције.[262] Поред ове просторне логике избора, рационални модел обухвата и временску, односно ретроспективну димензију политичког одлучивања: бирачи у своје одлуке укључују оцену ранијег деловања власти, користећи прошли политички учинак као индикатор будућих исхода. У складу са тим, бирачи награђују оне политичке партије за које процењују да су деловале у складу са њиховим интересима, односно санкционишу оне које нису. На тај начин, просторни и ретроспективни модели гласања не представљају алтернативе рационалном избору, већ различите начине његове операционализације.[263]

Стратман (Stratmann) додатно прецизира концепт рационалног бирача, усредсређен само на оне грађане који гласају, у израђеном предиктивном математичком моделу. Дефинише га таквог бирача четвороструком способношћу: идентификовања релевантних политичких питања или фактора битних за разумну одлуку; њиховог рангирања по значају; процењивању учинка кандидата на њих; и уобличавању своје одлуке да логично гласа за кандидата од којег очекује да ће у највећем степену задовољити корист којој се нада.[264] Сажето, рационално гласање подразумева избор оне политичке алтернативе за коју бирач очекује да ће максимизовати његову добит. Уколико бирач нема овакву четвородимензионалну способност сматра се ирационалним или нерационалним бирачем.[265] Приступ је директно повезан са Даунсовом концепцијом гласања као процедурално исправног избора заснованог на очекиваној користи, при чему је сама рационалност садржана у разумном ваљаном поступку прорачуна очекиване корисности прихода (*expected utility incomes*), а не у квалитету самог

[260] Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York: Harper & Row, 1957, стр. 3.
[261] *Ibid*., стр. 4.
[262] *Ibid*., стр. 38–40.
[263] *Ibid*., стр. 36.
[264] William C. Stratmann, "The Calculus of Rational Choice", *Public Choice* 18(1), 1974, стр. 93–105: стр. 94.
[265] *Ibid*., стр. 95.

исхода у виду *ex post facto* вредноване каквоће или успешности одабраног.[266] Кључни аналитички допринос Стратмана огледа се у увођењу аналитичке технике питања или фактора *веровања* бирача да су битне за његову гласачку одлуку (*decision-components*) ради разумевања бирачке одлуке.[267] Значи *саставнице одлуке* (*decision-components*) су сви они фактори њеног разумног уобличења које је бирач способан да самостално идентификује битним, рангира их и према свакој од њих вреднује кандидате те из збира добијеног изведе прорачун њиховог упоредног пондерисања гласајући за „кандидата *највеће пондерисане вредности* (*the greatest weighted value*).“[268]

Полазећи од тога, Стратман наглашава да анализа рационалности не треба да буде заснована на спољашњим критеријумима, већ искључиво на бирачевој сопственој перцепцији релевантности интереса, чиме се рационални избор исказује као субјективно, али логички уређено одлучивање које води бирача да гласа за одређеног кандидата, а не да даје глас неком другом кандидату супротно овој логици.[269] Разматрајући рационално одлучивање из угла теорије игара, процена вероватноће изборног исхода у рационалном гласању, када се надмеће више од два кандидата, не подразумева рационалност нужног гласање за најпожељнију алтернативу, већ рационално може укључивати и стратешко опредељивање за кандидата који има веће шансе за победу, под условом релативно малих разлика у очекиваној корисити.[270] Најопштије Стратман је показао емпиријском операционализацијом рационалног избора да је могуће апстраховати факторе које бирачи опажају битним за гласачку одлуку коју доносе о питањима и кандидатима, јер упркос честим доношењима одлука на основу поједностављених процена и хеуристика, рационалност понашања је неупитна када се зна њихов начин посматрања „ствари на које се односи њихова одлука.“[271]

3.2. Економско гласање

Надовезујући се на Стратманово разумевање рационалног избора као процеса у којем бирачи идентификују и пондеришу релевантне елементе одлучивања, економски приступи изборном понашању додатно конкретизују садржај тих елемената. Хајнц Ојлау (Heinz Eulau) и Мајкл Луис-Бек (Michael Lewis-Beck) истичу у уводном тексту зборника радова који су уредили да се изборно понашање у савременим демократијама не може разумети без увида у економске услове у којима бирачи доносе одлуке.[272] Полазна претпоставка њиховог приступа јесте да избори имају реалне последице, при чему бирачи реагују на економске исходе приписане владајућим актерима. Рационално гласање се у оквиру овог приступа имплицитно дефинише као процес у коме грађани процењују економске перформансе власти и на основу те процене награђују или кажњавају политичке актере гласањем. Процењујући стање економије конкретним економским исходима, као што су незапосленост, инфлација и смањење/раст дохотка, глас бирача је или награда или казна изречена политичким актерима. Овакво изборно понашање се не заснива на идеолошкој лојалности, већ на инструменталној логици гласачевог руковођења проценом конкретних економских исхода.[273]

Постепено се у литератури консолидовала претпоставка да економски незадовољни бирачи имају тенденцију да гласају против владајућих, инкумбентних, странака. Рационалност се огледа у томе што гласање постаје средство корекције политичких резултата, при чему се

[266] Downs, *ibid*., стр. 36–40.
[267] Stratmann, *ibid*., стр. 95: стр. 105.
[268] *Ibid*., стр. 95.
[269] *Ibid*., стр. 95.
[270] *Ibid*., стр. 97.
[271] *Ibid*., стр. 105.
[272] Heinz Eulau and Michael S. Lewis-Beck (eds.), *Economic Conditions and Electoral Outcomes: The United States and Western Europe*, New York: Agathon Press, 1985, стр. 1–14.
[273] *Ibid*., стр. 1.

власт сматра одговорном за економско стање у друштву.[274] Истовремено, знатан број емпиријских истраживања показује да економско гласање има превасходно ретроспективни карактер.[275] Бирачи не морају поседовати детаљно знање о економској политици, већ се ослањају на поједностављене индикаторе економског учинка како би донели рационалну одлуку. У том смислу, рационалност не подразумева потпуну информисаност, већ способност да се, на основу ограниченог скупа доступних информација, донесе одлука која минимизира трошкове одлучивања и максимизује очекивану корист.[276]

Мајкл Луис-Бек, Вилијам Џејкоби (William Jacoby), Хелмут Норпот (Helmut Norpoth) и Херберт Вајсберг (Herbert Weisberg) такође полазе од становишта да економски контекст представља један од кључних оквира у којем бирачи доносе рационалне изборне одлуке. Бирачи не морају да поседују дубинско знање о економској политици, већ се ослањају на перципиране економске резултате како би донели одлуку о подршци или санкционисању власти.[277]

Бјукенен (Buchanan) и Талок (Tullock) развили су рационално-изборни модел у којем се колективне политичке одлуке објашњавају искључиво на основу мотивације и понашања појединаца. Политички процес се не посматра као аутономна сфера са сопственом унутрашњом логиком, већ као резултат међусобних интеракција рационалних актера који настоје да максимизују сопствену корист. Њихово поимање рационалности је доследност у избору средстава која воде остваривању циљева, без преиспитивања њихове вредносне исправности, што омогућава примену економског приступа на политичко одлучивање.[278] Политички процес се, стога, у околностима интересних разлика концептуализује као специфичан облик *узајамно пробитачне* (*mutually advantageous*) трговине и размене у којем појединци гласањем, укључујући и *ваљање гласова* (*logrolling*), преговарањем и компромисом настоје да унапреде сопствену позицију.[279] Саобразно се политичке одлуке доносе на основу рационалне процене очекиваних користи и трошкова, а због разлика у преференцијама и њиховом интензитету није могуће подразумевати неутралност утицаја исхода на различите актере већ управо видети диференцираност њиховог утицаја.[280]

Логика размене посебно долази до изражаја у условима већинског одлучивања, где појединци подржавају одлуке које им доносе највећу нето корист у односу на доступне алтернативе.[281] Допринос Бјукенена и Талока огледа се у увођењу концепта трошкова одлучивања као кључне компоненте рационалног избора у политици, разликовањем трошкова које појединац сноси као последицу колективне одлуке од трошкова који настају самим учешћем у процесу одлучивања. Рационални актери стога настоје да одаберу она правила одлучивања која минимизују укупне трошкове, што чини основу разумевања различитих облика институционалних аранжмана и изборних правила.[282] Анализирајући већинско гласање, Бјукенен и Талок показују да рационални избори који су индивидуални, нужно не воде, агрегирани правилима већине, Парето-оптималним колективним исходима.[283] Иако је

---

[274] *Ibid*., стр. 3.
[275] David J. Lanoue, "Retrospective and Prospective Voting in Presidential-Year Elections", *Political Research Quarterly* 47(1), 1994, стр. 193–205; Richard Nadeau & Michael S. Lewis-Beck, "National Economic Voting in U.S. Presidential Elections", *The Journal of Politics* 63(1), 2001, стр. 159–181; Douglas A. Hibbs, Jr., "Voting and the Macroeconomy", у Barry R. Weingast & Donald A. Wittman (уред.) *The Oxford Handbook of Political Economy*, стр. 565–586. Oxford: Oxford University Press, 2008.
[276] Eulau & Lewis-Beck, *ibid*., стр. 4–6.
[277] Michael S. Lewis-Beck, William G. Jacoby, Helmut Norpoth & Herbert F. Weisberg, *The American Voter Revisited*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008, стр. 365.
[278] James M. Buchanan and Gordon Tullock, *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962, стр. 11–13.
[279] *Ibid*., стр. 133–134.
[280] *Ibid*., стр. 161–162.
[281] *Ibid*., стр. 16–18.
[282] *Ibid*., стр. 97–99.
[283] *Ibid*., стр. 162–163; 170–171; 179.

већинско правило практично и широко примењено, оно може производити значајне *спољашње трошкове* (*external costs*) за мањине.[284] Рационални актери су, стога, подстакнути да подрже институционална решења која ограничавају домет већинске власти, јер тиме смањују ризик од будућих губитака.[285] Оваква анализа додатно учвршћује рационално-изборну логику као основу за разумевање политичких институција.[286]

3.3. Ретроспективно и проспективно гласање

Полазећи од претпоставке да бирачи не морају располагати детаљним знањем о економској политици како би доносили рационалне изборне одлуке, Фјорина (Fiorina) концептуализује ретроспективно гласање као једноставно и рационално правило одлучивања, засновано на процени резултата деловања власти, а не на анализи самих политика или њихових узрока. Бирач, према Фјорини, делује инструментално. Уколико се економски исходи перципирају као повољни, рационално је подржати инкумбентну власт, док се у условима погоршања економске ситуације рационалан избор помера ка алтернативним политичким опцијама. Рационалност се испољава кроз оријентацију ка исходима и смањењу трошкова политичког одлучивања.[287] Он посебну пажњу посвећује индивидуалном нивоу анализе, наглашавајући да су личне економске перцепције кључни посредник између макроекономских услова и изборног понашања. Бирачи у своју рационалну калкулацију укључују процену сопствене финансијске ситуације: да ли се побољшала, погоршала или је остала непромењена. Иако су такве процене субјективне и потенцијално оптерећене грешкама, оне представљају рационалну основу одлучивања, јер омогућавају повезивање личног искуства са перципираном одговорношћу власти. Сходно томе, рационални избор се не заснива на објективним економским индикаторима, већ на перципираним последицама које бирач приписује политичким актерима.[288]

Слично, Фјорини, Ачен (Achen) и Бартелс (Bartels) полазе од претпоставке да грађани своје изборне одлуке заснивају на процени претходних резултата власти, чиме избори функционишу као механизам селекције и санкционисања политичких актера. Такав оквир остаје компатибилан са рационално-изборним приступом, будући да подразумева минималне захтеве у погледу информисаности.[289] Међутим, емпиријски налази које износе ови аутори озбиљно доводе у питање претпоставку да бирачи рационално и доследно повезују политичке исходе са одговорношћу власти. Анализирајући економско гласање, аутори показују да бирачи своје изборне одлуке заснивају готово искључиво на економским кретањима у месецима непосредно пре избора, занемарујући учинак власти током целог мандата. Оваква временска кратковидост не представља изоловано одступање, већ систематско ограничење рационалне калкулације, што подрива претпоставку да ретроспективно гласање обезбеђује стабилан механизам демократске одговорности.[290]

Ачен и Бартелс уводе појам *слепе ретроспекције* (*blind retrospection*).[291] Указују да бирачи често кажњавају или награђују власт за догађаје који су изван контроле политичких актера. Кроз анализе изборних реакција на природне катастрофе, суше или чак случајне догађаје, аутори показују да рационалност у смислу оријентације ка санкционисању не подразумева нужно и способност исправног приписивања узрочности.[292] Као последица тога,

---

[284] *Ibid*., стр. 143–146.
[285] *Ibid*., стр. 72; 81–84.
[286] *Ibid*., стр. 63–64; 81–84.
[287] Fiorina, *ibid.*, стр. 426. Видети и напред 2. Психолошки приступ.
[288] *Ibid*., стр. 430–433.
[289] Christopher H. Achen & Larry M. Bartels, *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*, Princeton: Princeton University Press, 2017, стр. 91.
[290] *Ibid*., стр. 146–154.
[291] *Ibid*., стр. 116–117.
[292] *Ibid*., стр. 128–145.

иако гласање остаје формално рационално (усмерено на санкционисање и награђивање), суштински је неефикасно као инструмент контроле власти, јер се одлуке заснивају на погрешним информационим сигналима.[293] Сходно томе, закључују да ретроспективно гласање не може носити нормативни терет који му је додељен у рационално-изборним моделима демократије. Иако бирачи делују у складу са ограниченом рационалношћу и користе поједностављене хеуристике, исходи таквог понашања не обезбеђују систематску одговорност власти. Рационални избор, стога, задржава аналитичку вредност за опис понашања бирача, али не и довољан темељ за оправдање демократске контроле, што отвара простор за преиспитивање класичних претпоставки економског гласања.[294]

Ребека Морисон (Rebecca Morrison) и Питер Ордишук (Peter Ordeshook) полазе од критике широко распрострањеног става да експериментални налази у истраживањима о *необавезном нагађању* (*light guessing*) представљају облик понашања који доказује ирационалност бирача. Указали су да се бирачко понашање често тумачи као ирационално, јер не одговара строгој економској стратегији максимизације добити. Међутим, аутори истичу да овакво тумачење превиђа кључну чињеницу деловања бирача на основу сопствене перцепције процеса који генерише исходе. Наизглед нерационално понашање може, у том смислу, бити конзистентно са рационалним избором уколико се узму у обзир ограничене и погрешне информације којима актери располажу.[295]

Морисон и Ордишук даље показују да се велики део експерименталних одступања од *оптималне* стратегије може објаснити претпоставком да испитаници не доживљавају збивања као независна. Наиме, уколико појединци верују да се исходи генеришу као *избор без враћања* (*sampling without replacement*), њихове одлуке да увек не предвиђају најчешћи догађај постају рационалне у оквиру те перцепције. Рационалност се не дефинише у односу на објективну структуру експеримента, већ у односу на субјективни модел света који актери користе у својој калкулацији.[296] Посебну пажњу Морисон и Ордишук посвећују феномену такозване *коцкарске заблуде* (*gambler's fallacy*). Литература често нуди њену интерпретацију као доказ когнитивне грешке. Аутори, међутим, показују да овај образац понашања може бити рационалан уколико актери верују да су секвенце исхода ограничене структуром блока.[297]

Очекивање, у таквом контексту да ће се након низа истих исхода појавити супротан догађај није нужно погрешно, већ представља логичну последицу рационалне калкулације засноване на погрешној, али интерно конзистентној претпоставци о механизму генерисања догађаја.[298] Својом аргументацијом, аутори су показали да проблем рационалног избора не лежи искључиво у ограниченој информисаности или временској кратковидости бирача, него и у начину на који конструишу узрочно-последичне везе догађаја. Може се из два моделована случаја извести закључак да изборно понашање може бити истовремено рационално у субјективном смислу, али ирационално у односу на политичку реалност. То додатно чини комплексном процену домета рационално-изборних модела у објашњењу демократског одлучивања.

Норендер (Norrander) и Грофман (Grofman) сматрају да се грађанска партиципација у изборном процесу не може посматрати као изолован облик понашања, него континуум низа активности различитог степена захтева и личног улагања. У оквиру рационалног приступа, аутори праве јасну аналитичку разлику између активности ниског ангажмана, попут самог чина гласања, и активности високог ангажмана, као што су учешће у кампањама, јавно истицање страначких симбола или активно политичко убеђивање других бирача. Основна претпоставка јесте да се рационална калкулација користи и трошкова разликује у зависности

[293] *Ibid*., стр. 116–121.
[294] *Ibid*., стр. 154–158.
[295] Rebecca S. Morrison & Peter C. Ordeshook, "Rational Choice, Light Guessing and the Gambler's Fallacy", *Public Choice* 22(1), 1975, стр. 79.
[296] *Ibid*., стр. 80–82.
[297] *Ibid*., стр. 82–86.
[298] *Ibid*., стр. 82–85.

од нивоа захтева које одређена активност подразумева.[299] Управо у том контексту, Норендерова и Грофман развијају типологију бирача засновану на процени кандидата, разликујући *мотивисане*, *задовољне*, *индиферентне* и *политички отуђене* грађане. У овој класификацији, кључни рационални подстицај за партиципацију представља јасно уочавање разлике између кандидата. Што је разлика израженија, то је већа и очекивана корист од партиципације. Сходно томе, мотивисани бирачи, они који једног кандидата вреднују позитивно а другог негативно, имају највећи подстицај за активно учешће. Насупрот њима, *индиферентни* и *политички отуђени* бирачи, који не перципирају релевантне разлике или су незадовољни понудом у целини, имају знатно мању очекивану корист од учешћа. Стога рационално и остају пасивнији.[300]

Емпиријски налази које износе Норендерова и Грофман показују да рационални избор има ограничену моћ у објашњењу излазности на изборе, али изузетно јаку експланаторну вредност када је реч о активностима високог степена ангажмана. Иако различите категорије бирача могу у сличној мери излазити на изборе, мотивисани бирачи су вишеструко склонији учешћу у активностима које захтевају веће трошкове – материјалне, временске или социјалне. Овај налаз омогућава ауторима да *спасу* рационални приступ од критика које га одбацују на основу слабих резултата у објашњењу излазности, показујући да рационални подстицаји делују управо тамо где су трошкови партиципације највећи.[301] На основу свега изнесеног, Норендерова и Грофман закључују да рационалне моделе не би требало оцењивати искључиво на основу њихове способности да објасне сам чин гласања, већ, пре свега, кроз анализирање сложенијих и захтевнијих облика политичке партиципације. Активности које подразумевају високе трошкове јасно су повезане са рационалном проценом користи која произилази из разлике између политичких опција. Стога, рационални избор остаје аналитички релевантан приступ за разумевање политичког ангажмана грађана, нарочито у ситуацијама у којима је изборна понуда јасно диференцирана и политички значајна.[302]

Мартин Зекман (Martin Zechman) полази од уочене слабости класичних рационалних модела гласања, посебно оних који гласачку одлуку редукују на процену изборних платформи у кампањи, занемарујући претходно политичко искуство бирача. Насупрот томе, он истиче да национални избори у значајној мери представљају својеврсан референдум о учинку актуелне власти, те да рационални модели гласања морају укључити ретроспективне процене као релевантан извор информација. Зекман развија модел који омогућава сагледавање да бирач рационално комбинује знања о ранијем деловању странака са информацијама добијеним током кампање, чиме се рационални избор проширује изван статичне процене програмских позиција.[303] Посебно оспорава претпоставку *просторне покретљивости* (*spatial mobility*) кандидата и партија према којој они улазе у изборни процес без икаквих ограничавајућих политичких предиспозиција осим прилагођавања просторној расподели преференција бирача, те да то нема изборне последице као да бирачи нису ретроспективно оријентисани.[304] Међутим, рачуница бирачког тела је стварно динамичка. То се увиђа посматрањем делујуће бирачке ревизије јер током кампање бирачи мењају почетна очекивања на основу нових информација[305].

Зекман аргументује да је ова претпоставка емпиријски неодржива. Бирачи у стварности бивају изложени кампањи имајући већ формирана очекивања заснована на имиџу партија и претходном учинку. Њихова рационална калкулација, стога, не почиње од празног листа, него

[299] Barbara Norrander & Bernard Grofman, "A Rational Choice Model of Citizen Participation in High and Low Commitment Electoral Activities", *Public Choice* 57(2), 1988, стр. 187.
[300] *Ibid*., стр. 188.
[301] *Ibid*., стр. 189–191.
[302] *Ibid*., стр. 191.
[303] Martin J. Zechman, "Dynamic Models of the Voter's Decision Calculus: Incorporating Retrospective Considerations into Rational-Choice Models of Individual Voting Behavior", *Public Choice* 34(3-4), 1979, стр. 297–315.
[304] *Ibid*., стр. 297–299.
[305] *Ibid*., стр. 302.

укључује процену колико су нове програмске понуде конзистентне са ранијим понашањем политичких актера, што суштински ограничава маневарски простор странкама.[306] У центру његовог модела налази се рационални бирач који користи све доступне политичке информације како би проценио будуће понашање странака. Зекман концептуализује гласачку одлуку као двофазни процес. Најпре бирач процењује вероватноћу да ће странка спроводити одређене политике у будућности, а затим бира ону опцију која му доноси највећу очекивану корист. Процена се врши путем Бајесијанске ревизије.[307] Кључно је да почетни став, на пример, партијска идентификација, снажно утиче на то како ће нове информације бити интерпретиране. Почетна очекивања, заснована на партијском учинку, коригују се новим информацијама из кампање. Рационалност бирача испољава се систематским ажурирањем уверења, а не савршеном информисаношћу.[308]

Овај аналитички оквир подробније је развила Орит Кедар (Orit Kedar), полазећи од претпоставке да су бирачи превасходно оријентисани ка политикама, а не ка партијама као таквим, те да је изборно понашање могуће разумети тек узимањем у обзир начин на који се гласови преводе у конкретне јавне политике. Гласачка одлука концептуализована је као рационална процена усмерена ка постизборним исходима. При томе бирачи антиципирају начин на који ће институционални аранжмани – попут потенцијалних коалиција и поделе власти – утицати на коначни садржај политика. На овај начин, гласање за одређену партију представља инструментални избор усмерен ка максимизацији очекиване политичке користи, и није израз партијске лојалности.[309] Кедарова, у овом контексту, уводи појам *компензационог гласа* (*compensatory vote*) како би објаснила зашто бирачи често подржавају политичке партије чије су позиције идеолошки удаљене од њихових сопствених ставова рачунајући на динамику постизборног коалирања.[310]

Полазећи од рационалне логике, показала је да у политичким системима, са израженом поделом власти и очекиваним постизборним компромисима, бирачи рационално *прекорачују* своју идеалну позицију. Овакво понашање има за циљ да компензује будуће разводњавање политика коалиционим преговарањем, чиме гласање за екстремнију партију постаје средство за приближавање коначне политике бирачевој преференцији.[311] Кедарова посебно истиче да рационална калкулација бирача обухвата временски хоризонт који превазилази сам изборни дан. Наиме, бирачи не доносе одлуке искључиво на основу тренутне изборне понуде. Укључују у своју процену и очекиване постизборне фазе: коалиционе преговоре, међуинституционалну координацију и постепено обликовање политика. На тај начин, гласање постаје средство интервенције у будући процес креирања политика. Ово потврђује да рационални избор у савременим демократијама подразумева сложену, али систематичну процену користи у условима институционалне сложености.[312]

---

[306] *Ibid*., стр. 299–301.

[307] Томас Бајес (Thomas Bayes) прочитао је рад о проблему условне инверзне вероватноће Краљевском друштву 1763. који је објављен постхумно: Thomas Bayes, "An Essay towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances", *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 53, 1763, стр. 370–418. Савремена статистика држи је *Бајесову теорему*, уз измењени симболички исказ. Најопштије формулише правило ажурирања почетне, то јест приорне, вероватноће хипотезе измењене новим доказом, тако да је потоња, постериорна вероватноћа условљена односом почетне вероватноће, вероватноће доказа претпостављањем тачности хипотезе и укупне вероватноће доказа. Ова теорема примењена у политиколошком рационалном приступу политичком понашању као *Бајесијанска ревизија* (*Bayesian updating/Bayesian revision*) означава механизам учења бирача усмеравајући се да они не доносе одлуке *од нуле*, већ постепено прилагођавају ставове на основу нових политичких информација.

[308] Zechman*, ibid*., стр. 301–303.

[309] Orit Kedar, *Voting for Policy, Not Parties: How Voters Compensate for Power Sharing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, стр. 3–5.

[310] *Ibid*., стр. 17–30

[311] *Ibid*., стр. 17–22.

[312] *Ibid*., стр. 28–31.

3.4. Ограничења рационалног приступа

Полазно запажање Грина (Green) и Шапира (Shapiro) је да од педесетих година 20. века рационални избор доживљава снажан теоријски развој у политичким наукама, али да тај напредак није био праћен упоредивим емпиријским резултатима. Иако су рационални модели постали све формалнији, софистицираније и аналитички захтевнији, аутори указују на јаз између теоријске елаборације и стварног доприноса разумевању конкретних политичких процеса. Њихов основни циљ није одбацивање рационалног избора као научне области, нити критика његових основних претпоставки, већ систематска процена начина на који су ти модели емпиријски примењивани у политичким наукама. Критика је, стога, усмерена на методологију и праксу истраживања, а не на саму идеју рационалности као аналитичког полазишта.[313]

Грин и Шапиро истичу да су главни проблеми рационалног избора укорењени у његовој тежњи ка формулисању универзалних теорија политике. Та амбиција, према њиховом мишљењу, подстиче истраживаче да дају предност даљој теоријској елаборацији у односу на операционализацију и проверљивост хипотеза. Када се емпиријска истраживања ипак спроводе, она су често оптерећена карактеристичним методолошким недостацима. Хипотезе су формулисане тако да су тешко фалсификативне. Докази се бирају селективно. Алтернативна објашњења се занемарују. Емпиријски добијене аномалије се накнадно *покривају* модификацијама теорије. На тај начин, уместо да подаци тестирају теорију, теорија се прилагођава подацима. Зато је аутори означавају као централну *патологију* истраживања. Иако су њихови закључци у великој мери критички, Грин и Шапиро наглашавају да њихов приступ није антинаучни, нити антиформалистички. Напротив, прихватају тежњу рационалног избора ка научном објашњењу политике и не доводе у питање употребу формалних и математичких модела као таквих, али наглашавају да научна вредност било које теорије зависи од њене способности да буде подвргнута озбиљном емпиријском тестирању и да пружи увиде у стварно политичко понашање. Одсуством такве везе са емпиријом, теорија рационалног избора, упркос својој аналитичкој елеганцији, остаје више теоријски програм него емпиријски утемељен истраживачки приступ.

4. ВРЕДНОСНО-СТАВОВСКИ ПРИСТУП

Класици у психологији дефинишу вредности као оријентационе путоказе које појединцу пружају осећај смисла и омогућавају му да разуме, интерпретира и позиционира себе у социјалном и политичком окружењу, а у раним фазама развоја социјалне психологије и социологије, вредности су се претежно тумачиле као уверења о ономе што представља пожељну друштвену норму.[314] Вредности представљају релативно стабилне карактеристике личности, чија је основна функција да објасне мотиве и узроке ставова и понашања појединца. Као такве, оне су истовремено и кључни градивни елемент структуре личности и саставни део социјалног идентитета, а њихов утицај се рефлектује не само на политичке идеологије већ и на шири спектар друштвених појава које проучавају друштвене науке. У том контексту, сматрало се да је понашање појединца у друштву мотивисано његовим вредносним системом,

[313] Donald P. Green & Ian Shapiro, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, New Haven; London: Yale University Press, 1994, стр. 10–11.

[314] Бојан Тодосијевић и Зоран Павловић, „Идеолошки идентитет и изборно понашање: упоредна анализа дирекционог и проксималног модела политичког избора“, у Душко Радосављевић (уредио), *Идентитет и вредности човека у савременом друштву: психолошки аспекти*, стр. 162–176, Нови Сад: Факултет за право и пословне студије „Др Лазар Вркатић", 2015, стр. 163.

који може деловати двоструко: као ограничавајући фактор и/или као основ прилагођавања и рационализације понашања.[315] Поједине социолошке теорије одређују вредности као морална уверења, а њихова социјална димензија огледа се у томе што, иако се оне формирају на индивидуалном нивоу, сам процес формирања је заправо резултат деловања социјалне структуре и/или културе кроз процес социјализације. Будући да у друштвеној интеракцији највише вреднујемо оно што доприноси задовољавању наших потреба, а како су потребе друштвено условљене, то су и вредности, иако индивидуалне, по својој суштини заправо друштвеног карактера. [316]

У том смислу, вредности се у конкретном понашању најчешће испољавају посредством ставова, који представљају непосреднији ниво повезивања апстрактних уверења са конкретним објектима и одлукама.

4.1. Вредности као детерминанта политичког понашања

Полазећи од таквог разумевања односа између вредности и ставова, Кац (Katz) истиче да ставови не представљају једноставне когнитивне процене објеката. Сматра их психолошким инструментима који испуњавају одређене функције за појединца. Он истиче да се формирање и промена ставова не могу објаснити искључиво рационалном обрадом информација него у првом реду потребама које ти ставови задовољавају. Стога и разумевање политичког понашања и изборних одлука захтева анализу функција ставова у структури личности, јер исте политичке позиције могу служити различитим психолошким сврхама код различитих бирача.[317] У оквиру функционалног приступа, Кац посебно издваја вредносно-експресивну функцију ставова, којом појединци изражавају своје централне вредности и конструишу сопствени идентитет. Он наглашава да многи политички ставови служе потреби појединца да потврди слику о себи и да се представи као одређени *тип особе*, либерал, конзерватиВац, интернационалиста или традиционалиста. Политички ставови тако постају средство самоидентификације, кроз које се појединац позиционира као носилац одређеног вредносног обрасца.

Подршка политичким актерима и политикама често није мотивисана инструментално, пуком корисшћу, већ потребом за конзистентношћу личних вредности и политичких уверења.[318] Због такве везе са самопоимањем, ставови који имају вредносно-експресивну функцију нарочито су отпорни на промену. Њихова измена не подразумева само прихватање нових информација, већ и преиспитивање сопственог идентитета, што често изазива психолошки отпор. Управо из тог разлога политичке кампање засноване искључиво на чињеницама и рационалним аргументима имају ограничен домет утицаја када је реч о вредносно утемељеним ставовима.[319] Због свега наведеног, Кац истиче да функционални приступ омогућава превазилажење редукционистичких модела политичког понашања заснованих на претпоставци универзалне рационалности бирача. Анализа вредносно-експресивне функције ставова показује да изборне одлуке често произилазе из потребе за самоизражавањем и очувањем идентитета, а не из калкулације користи. Ова перспектива представља важан теоријски ослонац вредносно-ставовског приступа, постављањем вредности у само средиште објашњења политичких преференција.[320]

---

[315] Милош Бешић, *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација – генерацијски приступ: компаративна емпиријска студија вредности у земљама бивше Југославије*, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2014, стр. 17.
[316] *Ibid.*
[317] Daniel Katz, "The Functional Approach to the Study of Attitudes", *Public Opinion Quarterly* 24(2), 1960, стр. 163–204; стр. 164.
[318] *Ibid*., стр. 170.
[319] *Ibid*., стр. 172.
[320] *Ibid*., стр. 174.

Вредносне парадигме у индустријском друштву биле су засноване превасходно на односима контроле, моћи и расподели ресурса у економској сфери. Класна позиција представљала је основни оквир вредносних концепција и партијских преференција, при чему је била повезана са другим структурним варијаблама, као што су занимање, образовање и тип насеља. Дубоке трансформације у економији савременог друштва одразиле су се и на класну структуру, коју више не карактеришу јасне диференцијације и недвосмислени параметри. Границе између класа постале су све разливеније и самим тим мање релевантне. У таквом контексту, кључна питања савременог друштва, као и различити одговори и однос према тим питањима, постају нови основ политичког опредељивања гласача, независно од њихове класне припадности.[321]

У контексту разматрања промена у савременим демократијама, Расел Далтон указао је на помаке од гласања условљеног традиционалним социјалним детерминантама ка обрасцу у којем вредности и ставови имају све значајнију улогу у формирању политичких преференција. Слабљење класних и партијских идентификација отворило је простор да гласачи изборне одлуке све више заснивају на нормативним усмерењима и општим вредносним уверењима, а не на наслеђеним партијским лојалностима.[322] У том контексту, Далтон наглашава да су промене у друштвеној структури и образовном профилу грађана допринеле јачању когнитивне аутономије бирача омогућавајући непосредније повезивање вредности са политичким изборима. Према његовом мишљењу, гласачи постају све способнији да артикулишу сопствене ставове о друштвеним и културним питањима и да исте користе као критеријум при избору партија и кандидата.[323]

Посебан значај у овом процесу имају такозвана *нова политичка питања* уско повезана са постматеријалистичким вредностима, као што су заштита животне средине, људска права, родна равноправност и културна толеранција. Кроз ова питања вредности добијају непосредну политичку релевантност, функционишући као посредник између индивидуалних ставова и изборне одлуке.[324] Када услови погодују слабљењу дугорочне партијске идентификације вредности функционишу као релативно стабилни когнитивни оквири усмеравања политичких преференција. Иако појединачна питања могу варирати од избора до избора, основни вредносни склоп бирача обезбеђује континуитет у изборном понашању, а вредности бивају кључна спона између политичке културе и изборних одлука.[325] Важно је напоменути да вредности не делују изоловано, већ у интеракцији са идеолошким уверењима и перцепцијом политичких понуда. Према Далтону, бирачи процењују политичке партије у односу на степен подударности њихових програма са сопственим вредносним обрасцима, чиме је изборна одлука нормативно утемељени чин, а не искључиво инструментална калкулација.[326]

Рокич (Rokeach) уводи јасно разграничење између ставова и вредности. Дефинисао је став као релативно трајну организацију уверења усмерену ка конкретном објекту или ситуацији, док је вредности одредио као општа и трајна уверења о пожељним облицима понашања или пожељним крајњим циљевима егзистенције. Вредности за разлику од ставова трансцендирају појединачне ситуације и функционишу као општи стандарди усмеравања процена, понашања и моралног расуђивања. Својом општошћу вредности представљају стабилнији и дубљи ниво психолошке структуре личности који има кључну улогу у формирању политичких ставова и политичких преференција.[327] Рокич разрађује типологију

---

[321] Милош Бешић, „Вредносне оријентације и партијске преференције у Србији“, у Славиша Орловић и Деспот Ковачевић (прир.), *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији*, стр. 175–197, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2020.

[322] Russell J. Dalton, *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, Thousand Oaks, CA: CQ Press, 2013, стр. 155–158.

[323] *Ibid*., стр. 174.

[324] *Ibid*., стр. 175.

[325] *Ibid*., стр. 183.

[326] *Ibid*., стр. 207.

[327] Milton Rokeach, “The Role of Values in Public Opinion Research”, *Public Opinion Quarterly* 32(4), 1968, стр. 547–559; стр. 550.

вредности уводећи разлику између инструменталних и терминалних вредности. Инструменталне вредности односе се на пожељне облике понашања (одговорност, поштење, независност и др.), док се терминалне вредности односе на пожељна крајња стања (слобода, једнакост, унутрашња хармонија и сл.). Он истиче да појединци не поседују изоловане вредности, већ вредносне системе, односно хијерархијски уређене скупове вредности различите важности. Управо та хијерархија омогућава избор између алтернатива и различитих опција у ситуацијама вредносног конфликта, чинећи вредносне системе кључним механизмом доношења одлука, укључујући и политичке.[328]

На основу спроведених емпиријских истраживања, Рокич закључује да се различите друштвене и политичке групе систематски разликују у структури и рангирању (хијерархизацији) вредности. Показао је да вредносни обрасци јасно диференцирају, између осталог, религиозне и нерелигиозне појединце, либерале и конзервативце, као и присталице различитих политичких опредељења. Ове разлике нису случајне, већ одражавају дубље вредносне конфликте, попут односа између слободе и једнакости. Рокич истиче да су вредности далеко поузданији показатељи политичких подела и изборног понашања од појединачних ставова, који су подложнији краткорочним утицајима.[329] Због тога је и наглашавао да би систематско укључивање вредности у истраживања јавног мњења значајно унапредило разумевање политичког понашања. Изборни апели политичких актера не делују у вакууму, те њихов ефекат зависи од степена подударности вредносних система бирача и вредносних порука кандидата. Изборне одлуке превасходно и треба посматрати као резултат интеракције између релативно стабилних вредности и конкретних политичких понуда, чиме се вредности позиционирају у само средиште анализе политичких преференција.[330]

Вредности у политичком животу не делују непосредно. Оне се артикулишу и комуницирају кроз симболичке форме. Прос (Pross) истиче да се вредности увек манифестују кроз симболе и знакове који омогућавају њихову комуникабилност и друштвену валидност. Политички симболи упућују на одређену хијерархију вредности и не могу се разумети изоловано од ње. Кроз процес политичке комуникације симболи преносе вредносна значења и доприносе репродукцији постојећег друштвеног поретка, јер обезбеђују да се континуирано препознају и потврђују у јавном животу.[331] Указао је да вертикална структура вредности неминовно производи и хијерархију тумача јер актери немају једнак приступ интерпретацији политичких симбола. Ова неједнакост се огледа, пре свега, у различитом нивоу информисаности и политичког знања који директно утиче на расподелу моћи у друштву.

Политичке елите су привилеговани тумачи *виших вредности*. Оне учвршћују своју позицију репродукцијом симболичког поретка који легитимише њихову власт.[332] Идентификација са политичком заједницом заправо подразумева прихватање њене хијерархије вредности. Појединци који не прихватају доминантни вредносни систем ризикују политичку и друштвену маргинализацију, јер бивају искључени из комуникационог простора заједнице. Вредности делују као снажан механизам укључивања и искључивања, који обликује политичке ставове, лојалности и понашање грађана, обухватајући и њихове изборне преференције.[333]

Јуџин Михен (Meehan) разликује два основна приступа у проучавању политичких вредности: Први приступ полази од концептуалне и аналитичке разраде појма вредности у оквиру историјско-филозофске традиције. Емпиријска истраживања овог приступа усмерена су на идентификацију вредности присутних у друштву и његовим институцијама. Други приступ, који Михен сматра аналитички продуктивнијим, полази од непосредног проучавања

[328] *Ibid*., стр. 551.
[329] *Ibid*., стр. 555–557.
[330] *Ibid*., стр. 558.
[331] Harry Pross, "Hierarchy of Political Values and Their Communication", *International Political Science Review* 3(2), 1982, стр. 205–211; стр. 206.
[332] *Ibid*., стр. 207.
[333] *Ibid*., стр. 209.

политичких институција и политичке праксе. Настојећи да значење политичких вредности изведе из њихових конкретних, емпиријских манифестација, он посматра вредности као теоријске појмове чије значење мора бити укотвљено у посматрању и искуству.[334] Михен оспорава приступе који проучавање политичких вредности своде на апстрактну филозофску анализу лишену систематске емпиријске провере.[335]

Његова тврдња је да такви приступи почивају на погрешној епистемолошкој претпоставци да се значење појмова може извести искључиво из теоријских дефиниција. Његово становиште је да се значење појмова мора развијати кроз сталну интеракцију теорије и емпиријских истраживања. Без ове повратне спреге, проучавање вредности ризикује да остане одвојено од стварних политичких процеса и понашања грађана.[336] Управо из овог разлога, Михен наглашава да политичке вредности морају бити третиране као оперативни појмови који омогућавају повезивање нормативних уверења са конкретним облицима политичког понашања. Дати степен развоја дисциплине поставља примарни задатак истраживачима да тестирају постојеће теоријске оквире вредности применом на стварне политичке ситуације. Само на тај начин вредности могу постати аналитички користан концепт за објашњење политичких ставова, легитимизацију поретка и, посредно, изборних одлука.[337]

4.2. Механизми преношења вредности

Роберта Сигел (Roberta Sigel) усредсредила се на политичку социјализацију. Дефинисала ју је као процес кроз који појединци постепено усвајају политичке норме, вредности и обрасце понашања прихваћене у датом политичком систему. Она наглашава да овај процес започиње веома рано, најчешће у детињству, и у највећој се мери одвија ненаметљиво и несвесно, без експлицитне индоктринације или формалног политичког образовања. Управо због оваквог начина усвајања, вредности се интернализују као природне и неспорне, што им обезбеђује висок степен стабилности и дуготрајан утицај на политичко понашање у одраслом добу.[338] Полазећи од тога, Сигел истиче да стабилност политичког система у значајној мери зависи од степена унутрашњег прихватања (интернализације) доминантних политичких вредности код грађана. *Социјализован* грађанин није само онај који познаје институционална правила датог политичког система, већ онај који их доживљава легитимним и који је спреман да их преноси на наредне генерације. У том смислу, политичке вредности представљају основу континуитета политичког поретка, јер без широког вредносног консензуса политички систем не може да функционише стабилно и дугорочно.[339]

Кључну улогу у процесу обликовања и преношења политичких вредности играју примарни и секундарни агенси социјализације, пре свега породица, школа и шире културно окружење. Сигел тврди да политичке вредности не настају искључиво као резултат рационалног промишљања политичких алтернатива, већ као последица рано усвојених ставова о ауторитету, правди, послушности, учешћу и одговорности. Ови вредносни обрасци касније структурирају начин на који појединци тумаче политичке догађаје, процењују политичке актере и доносе изборне одлуке.[340] Политичка социјализација, сматра Сигелова, има превасходно конзервативан ефекат, јер доприноси репродукцији постојећих вредносних, политичких и институционалних образаца. Иако су, како признаје Сигелова, вредносне промене могуће услед генерацијских, друштвених и економских трансформација, основни

[334] Eugene J. Meehan, "The Study of Political Values", *International Political Science Review* 3(2), 1982, стр. 254–256; стр. 255.
[335] *Ibid*., стр. 254.
[336] *Ibid*., стр. 255.
[337] *Ibid*., стр. 256.
[338] Roberta Sigel, "Assumptions About the Learning of Political Values", *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 361(1), 1965, стр. 1–9; стр. 2.
[339] *Ibid*.
[340] *Ibid*., стр. 4-6.

скуп политичких вредности тежи репродукцији. Управо због тога се изборно понашање не може у потпуности разумети без увида у дубље, раном социјализацијом формиране вредносне структуре које дугорочно обликују будуће политичке ставове и понашање појединаца.[341]

Калош и Траснеа (Kallos and Trasnea) праве аналитичку разлику између *социолошког* и *аксиолошког* приступа политичким вредностима. Социолошки приступ вредности посматра као чињенице друштвеног живота које делују као фактори кохезије и легитимизације, без процене њиховог нормативног садржаја. Насупрот томе, аксиолошки приступ повезује вредности са историјским искуством, интересима и идеологијом друштвених група, наглашавајући њихову улогу у дефинисању критеријума политичког напретка. Овај приступ омогућава да се политичке вредности сагледају као нормативни оријентири који обликују политичке ставове и понашање грађана.[342]

Центар анализе аксиолошког приступа чини појам политичког прогреса. Калош и Траснеа га повезују са степеном у којем политички систем омогућава слободан и равноправан развој људске личности. Иако истичу да се политичке вредности не могу одвојити од историјског контекста у коме настају, аутори сматрају да ипак постоје општи критеријуми политичког напретка, као што су слобода и једнакост. Политичке вредности, у том смислу, делују као нормативни стандарди на основу којих грађани процењују легитимитет власти и усмеравају своје политичко понашање, укључујући и изборне одлуке.[343] Такве, политичке вредности имају посредничку улогу у политичкој култури, јер повезују индивидуална уверења са институционалним поретком. Према њиховом схватању, савремени човек све ређе доживљава вредности као изоловане категорије, а све више као међусобно повезан систем у чијем се средишту налазе управо политичке и моралне вредности. Овај систем вредности усмерава политичке ставове, обликује перцепцију легитимности и утиче на изборне одлуке, чинећи вредности кључним фактором у анализи политичког понашања.[344]

Шварц (Schwartz) полази од концептуализације вредности као пожељних, трансинституционалних циљева који служе као општа начела у животу појединца. Он истиче да вредности, за разлику од ставова, нису везане за конкретне објекте или ситуације, већ представљају шире оријентације које усмеравају процену понашања, људи и друштвених појава. Управо због своје општости и релативне стабилности, вредности имају пресудну улогу у структурирању политичких ставова и изборних преференција, делујући као основни критеријуми на основу којих бирачи процењују дате политичке опције.[345] Средиште Шварцове теорије држи теза да се вредности разликују према мотивационим циљевима које изражавају. Он идентификује десет основних типова вредности, изведених из три универзална захтева људске егзистенције: биолошких потреба појединца, потреба координисане друштвене интеракције и потреба очувања друштвених група. Ови вредносни типови омогућавају аналитичко повезивање појединачних вредносних приоритета са ширим политичким вредностима, будући да различите политичке опције апелују на различите мотивационе циљеве који стоје у основи вредности.[346]

Посебну пажњу Шварц посвећује структури односа између вредносних типова, указујући да вредности не функционишу изоловано, већ као структуриран и међусобно повезан систем. Он показује да између појединих вредности постоје односи компатибилности и конфликта, у зависности од последица које њихово остваривање има по појединца и друштво. Ова структурна организација вредности објашњава зашто су одређене политичке

---

[341] *Ibid*., стр. 7.
[342] Nicolae Kallos & Ovidiu Trasnea, "Political Values: Their Status and Social Function", *International Political Science Review* 3(2), 1982, стр. 182–189; стр. 183.
[343] *Ibid*., стр. 184.
[344] *Ibid*., стр. 186.
[345] Shalom H. Schwartz, "Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?", *Journal of Social Issues* 50(4), 1994, стр. 19–45; стр. 21.
[346] *Ibid*., стр. 23–25.

позиције за појединце међусобно искључиве, док су друге природно повезане, чиме вредности постају кључни механизам доследности у политичком мишљењу и изборном понашању.

На вишем нивоу апстракције, Шварц организује вредности у две биполарне димензије: отвореност променама наспрам очувања постојећег стања и самоусмереност наспрам самотрансценденције. Ове димензије имају директне импликације по политичко понашање, јер кореспондирају са кључним идеолошким поделама у савременим друштвима. Бирачи чији су вредносни приоритети усмерени на очување постојећег поретка и безбедност показују склоност ка традиционалним политичким опцијама, док они који наглашавају отвореност и самотрансценденцију чешће подржавају политике које афирмишу промене, права мањина и ширење демократске партиципације.[347]

Ослањајући се на опсежна компаративна истраживања у више десетина земаља, Шварц показује да основна структура вредности има универзални карактер, иако се конкретни приоритети разликују између друштава. Ова универзалност омогућава употребу вредности као поузданог аналитичког оквира за разумевање и објашњавање политичких разлика, како на индивидуалном, тако и на међудржавном нивоу. У том смислу, вредности представљају стабилан и теоријски утемељен основ за разумевање изборних одлука, посебно у анализама које превазилазе краткорочне утицаје економије или политичких кампања.[348]

Инглхарт (Inglehart)[349] полази од становишта да се друштва међусобно разликују по трајним обрасцима основних вредности, ставова и вештина, који заједно чине њихову политичку културу. Он истиче да економске и социополитичке промене утичу на културу, али да култура истовремено делује као релативно стабилан филтер кроз који појединци тумаче политичку стварност и доносе своје одлуке. У том смислу, политичко понашање не може се свести на краткорочне интересе или рационалне калкулације, јер је дубоко укорењено у вредносне обрасце које се формирају током социјализације и имају дугорочан карактер.[350] Стога се суштинске вредносне промене у друштву, према Инглхарту, не дешавају нагло, већ кроз процес међугенерацијске смене.[351]

Основне вредности појединаца обликују се у раним, формативним фазама живота, под утицајем нивоа економске и физичке сигурности у којима одрастају. Како млађе генерације, социјализоване у условима веће сигурности, постепено замењују старије, долази до померања доминантних вредносних приоритета у друштву. Овај процес има директне политичке последице, јер нове генерације у политику уносе другачије захтеве, теме и облике учешћа, што утиче на изборне преференције и структуру политичке конкуренције.[352] Промене у вредносној структури друштва, према Инглхарту, доводе до слабљења класичних социоекономских расцепа, попут класног гласања, и до појаве нових политичких подела заснованих на вредностима. Како материјалистичка питања губе централно место, политички конфликти се све више организују око тема животног стила, културних и моралних питања и степена индивидуалне аутономије. У таквом контексту, изборне одлуке бирача све мање зависе од краткорочних интереса, а све више од њихових дубљих вредносних усмерења, која постају кључни фактор политичког опредељивања.[353]

Тако, у друштвима која су достигла висок ниво економске сигурности опада значај питања физичке и економске егзистенције, док расте значај вредности везаних за квалитет живота, самоизражавање и учешће у доношењу одлука. Ове вредности не представљају само општи културни образац друштва, већ утичу и на појединце, обликујући њихове ставове према демократији, улози државе и политичким партијама, што се пак директно одражава на само

[347] *Ibid*., стр. 25–27.
[348] *Ibid*., стр. 27–29.
[349] Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.
[350] *Ibid*., стр. 3.
[351] *Ibid*., стр. 3–5.
[352] *Ibid*., стр. 21–23.
[353] *Ibid*., стр. 289.

изборно понашање.[354] Како би описао ово дугорочно померање вредносних приоритета у развијеним индустријским друштвима, Инглхарт уводи појам *тихе револуције* којим жели да истакне да ове промене нису ни површине, ни пролазне, већ да представљају дубоку трансформацију основних вредности које обликују политичке ставове и понашање бирача. Политичке одлуке појединаца, укључујући изборне преференције, у овом оквиру све више произилазе из вредносних образаца, а све мање из краткорочних материјалних интереса.[355] Посебно истиче да промене у вредностима не утичу само на избор партија и кандидата, већ и на стилове политичке партиципације. Са порастом постматеријалистичких вредности, бирачи све више показују склоност ка облицима политичког деловања који наглашавају директно учешће, протест и *елитама изазивајућу* политику. Ови облици учешћа одражавају вредносни акценат на аутономији и самоизражавању што, према Инглхарту, додатно потврђује тезу да вредности представљају кључни фактор у разумевању како изборних одлука, тако и ширег политичког понашања у савременим друштвима.[356]

4.3. Грађанске вредности и култура

Патнам (Putnam), Леонарди (Leonardi) и Нанетијева (Nanetti) полазе од сличне тезе Инглхартовој да ефикасност демократских институција и политичко понашање грађана не зависе примарно од формалних институционалних решења, већ од дубоко укорењених вредносних образаца који обликују начин на који грађани перципирају политику, власт и сопствену улогу у политичком процесу. Показују да су друштва која карактерише развијена *грађанска заједница*, обележена међусобним поверењем, нормама реципроцитета и активношћу у добровољним асоцијацијама, испољавају стабилније облике политичке партиципације и доследније изборно понашање. У таквом контексту, изборне одлуке не настају као изоловани индивидуални избори, већ као производ колективно усвојених вредности које усмеравају политичке преференције.[357]

Патнам, Леонарди и Нанетијева истичу да вредности попут међусобног поверења, спремности на компромисе и тежње ка општем добру директно утичу на начин на који бирачи вреднују политичке актере и институције. У друштвима у којима преовлађују вертикалне, клијентелистичке структуре и низак ниво поверења, политичке преференције се чешће заснивају на персонализованим очекивањима и краткорочним користима. Насупрот томе, у заједницама са снажно развијеним грађанским вредностима, бирачи теже да подржавају политичке опције које симболизују институционалну стабилност, транспарентност и дугорочни јавни интерес. На тај начин, вредносни оријентациони обрасци функционишу као кључни филтер кроз који се обликују изборне одлуке.[358] Попут Инглхарта, Патнам и сарадници сматрају да се политичке вредности не мењају брзо, те да избори ретко представљају тренутне реакције на актуелне догађаје. Напротив, изборно понашање је уграђено у историјски формиране културне обрасце одређене осећајем политичке компетентности и спремности грађана да учествују у демократским процесима. У том смислу, изборна одлука одражава дубље вредносне структуре друштва, а не искључиво програмске или персоналне разлике између политичких актера.[359]

---

[354] *Ibid*., стр. 66.
[355] Ronald Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977, стр. 4.
[356] *Ibid*., стр. 293–297.
[357] Robert D. Putnam, Robert Leonardi & Raffaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993, стр. 83–91.
[358] *Ibid*., стр. 167–172.
[359] *Ibid*., стр. 181–186.

Пипа Норис (Pippa Norris) у уводнику зборника који је уредила[360] полази од разликовања специфичне подршке политичким актерима и институцијама од дифузне, вредносне подршке демократском поретку као нормативном оквиру. Уводи концепт *критичких грађана* (*critical citizens*) обујмљујући њиме бираче који, иако показују незадовољство институционалним перформансама, остају непоколебљиво привржено посвећени демократским вредностима као нормативном политичком идеалу.[361] Вредност представља кључни оквир унутар ког се обликују политички ставови и изборне одлуке, јер бирачи не процењују политичке партије на основу њиховог учинка, већ и према степену у којем су њихове политике у складу са нормативним поимањем демократије.[362] Изборна одлука постаје начин артикулације вредносне критике, а не пука реакција на краткорочне политичке или економске факторе.[363] Вођено демократским идеалима изборно понашање нити подлеже нити се приклања искључиво програмским обећањима или личним карактеристикама партијских лидера, већ се држи процене усклађености политичких понуда са нормативним схватањем демократије, бивајући критички настројено према институционалној пракси.[364] Вредности, дакле, функционишу као важан критеријум селекције датих политичких алтернатива.[365]

Маквилијамс (MacWilliams) полази од тезе да подршка ауторитарним и антидемократским политичким опцијама не произилази примарно из економске несигурности или рационалне процене интереса, већ из дубоко укорењених вредности које обликују начин на који појединци поимају друштвени поредак, ауторитет и заједнички идентитет. Он показује да вредности као што су покорност ауторитету, нетолеранција према различитости и наглашена оријентација ка друштвеној хијерархији представљају стабилан психолошки и вредносни оквир који значајно утиче на политичке преференције и изборно понашање. У том смислу, изборне одлуке се не могу разумети без анализе нормативних уверења која претходе конкретним политичким контекстима.[366] Издвојио је механизам активирања латентних ауторитарних вредности и њиховог политичког мобилисања у околностима изазваног перципирања културне или симболичке претње, а не нужно механизмом реалне економске кризе.[367]

Он аргументује да политички актери који успешно апелују на страх од губитка идентитета, друштвеног статуса или моралног поретка успевају да конвертују вредносна уверења у стабилну изборну подршку. На тај начин, изборно понашање постаје средство одбране постојећег вредносног система, а не инструмент рационалне процене политичких учинака.[368] Посебну пажњу Маквилијамс посвећује улози моралних и културних вредности у обликовању политичких подела, указујући да се савремени политички конфликти све више померају са економских питања ка питањима идентитета, националне припадности и социјалних норми. Он показује да бирачи са снажно израженим ауторитарним вредностима показују већу спремност да подрже политичке лидере који обећавају ред, дисциплину и кажњавање *девијантних* група, чак и по цену ограничења демократских слобода. [369]

Велцелова (Welzel) полазна теза је да политичко понашање појединаца није примарно вођено краткорочним интересима или инструменталним калкулацијама, него дубље укорењеним вредностима које обликују начин на који грађани перципирају слободу, ауторитет

---

[360] Pippa Norris, "Introduction: The Growth of Critical Citizens?", у Pippa Norris (ur.) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, 1–28. Oxford: Oxford University Press, 1999.
[361] *Ibid*., стр. 2–4.
[362] *Ibid*., стр. 25–27; стр. 26.
[363] *Ibid*.
[364] *Ibid*.
[365] *Ibid*., стр. 6; стр. 13.
[366] Matthew C. MacWilliams, *On Fascism: 12 Lessons from American History*, New York: St. Martin's Publishing Group, 2020, стр. 9–15.
[367] *Ibid*., уводни део „Pogo Knows".
[368] *Ibid*., стр. 41.
[369] *Ibid*., стр. 73.

и легитимност власти. Увео је концепт *еманципативних вредности* (*emancipative values*) – *слободе избора* (*freedom of choice*) и *једнакости животних шанси* (*equality of opportunities*) – које делују као мотивациона основа политичке партиципације и подршке демократским институцијама.[370] Како ове вредности јачају, бирачи све више доносе политичке одлуке у складу са нормативним уверењима о томе каква власт *треба* да буде, а не искључиво на основу материјалне користи или партијске лојалности.[371] Велцел истиче да су вредности кључна посредујућа варијабла између растуће корисности слобода и њиховог институционалног зајемчења чиме су веза стања у друштву и изборног понашања.[372]

Побољшање животних услова, образовања и социјалне сигурности повећава *корисност слобода*, доводећи до јачања *еманципативних* вредности. Ове вредности затим усмеравају политичке преференције бирача ка оним актерима и политикама које промовишу индивидуална права, грађанску партиципацију и институционалну одговорност. Изборне одлуке, у том смислу, нису само реакција на тренутне политичке понуде, већ израз дугорочних вредносних оријентација које структурирају читав простор политичког избора.[373] Према Велцелу, управо су вредности те које објашњавају зашто слични економски или институционални контексти могу довести до различитих изборних исхода. У друштвима у којима су еманципативне вредности широко распрострањене, бирачи су склони да санкционишу ауторитарне праксе и подрже политичке опције које афирмишу демократију, транспарентност и грађанска права. Због тога, вредности представљају стабилан и релативно трајан аналитички оквир унутар којег се обликују политичке преференције. Као такве представљају кључни елемент за разумевање и објашњење изборног понашања.[374]

Критичко сагледавање доприноса показује да се, упркос разликама у теоријском пореклу и нивоу анализе, аутори, чији су радови напред критички анализирани, сагласни о неколико кључних тачака. Сажето се може закључити следеће. Вредности представљају релативно стабилнију и дубљу психолошку и културну структуру од појединачних ставова. Вредности се артикулишу кроз симболичке форме и институције политичке социјализације. Утицај вредности на политичко понашање расте управо у условима слабљења традиционалних, класних и партијских детерминанти изборног опредељивања. Ове конвергенције омогућавају да се вредносно-ставовски приступ третира као заокружена, премда унутар себе плуралистичка, истраживачка традиција.

4.4. Ограничења вредносно-ставовског приступа

Иако вредносно-ставовски приступ пружа теоријски утемељен и емпиријски плодан оквир за разумевање политичког понашања, његова примена у истраживању изборних преференција суочава се са низом методолошких и концептуалних ограничења, изведених управо из претходно изложених теоријских позиција.

Прво ограничење тиче се проблема *циркуларности* објашњења. Будући да се вредности најчешће операционализују посредством истих оних ставова и преференција које треба да објасне, постоји ризик да се вредносни конструкт користи у исти мах и као независна и као зависна варијабла. Тиме објашњење губи узрочну снагу и своди се на таутолошки опис повезаности сродних ставовских исказа.[375]

Друго ограничење произилази из спорне *мерне еквиваленције* вредносних инструмената у компаративном и лонгитудиналном истраживању. Дарен Дејвис (Darren Davis) и Кристијан Дејвенпорт (Christian Davenport) показали су да Инглхартов индекс постматеријализма,

[370] Christian Welzel, *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, стр. 7.
[371] *Ibid*., стр. 32–37.
[372] *Ibid*., стр. 56.
[373] *Ibid*., стр. 37–44.
[374] *Ibid*., стр. 44–53.
[375] Тодосијевић и Павловић, *ibid.*, стр. 165–167.

заснован на ипсативном (принудном) избору међу понуђеним циљевима, не задовољава основне критеријуме конструктне ваљаности. Проистекло је добијање појединачних одговора испитаника статистички блиских случајној расподели, те слабо предвиђају ставове о теоријски сродним друштвеним питањима.[376]

Слично томе, Дач (Duch) и Тејлор (Taylor) су указали да се померања у постматеријалистичким вредностима, у значајној мери, могу објаснити краткорочним економским условима (незапосленост, инфлација), а не искључиво дугорочном међугенерацијском сменом коју претпоставља теорија тихе револуције.[377] Фланаган (Flanagan), полемишући непосредно са Инглхартом, тврдио је да се уочене промене вредносних приоритета боље тумаче као померање дуж посебне ауторитарно-либертарне димензије, него као линеарни прелазак са материјалистичких на постматеријалистичке вредности, чиме се доводи у питање једнодимензионалност изворног модела.[378]

Треће ограничење односи се на напетост између претпоставке о *релативној стабилности* вредносних оријентација, на којој инсистирају готово сви наведени аутори, и емпиријски документоване нестабилности индивидуалних одговора на вредносне скале током времена. Тиме се отвара питање да ли вредносни системи заиста представљају дубоку диспозициону структуру личности или, барем делимично, контекстуално условљен и променљив исказ.

Четврто ограничење тиче се приступа *методолошког индивидуализма*. Усредсређеност на унутрашњу, психолошку раван политичког понашања носи ризик занемаривања институционалних, партијско-системских и структурних чинилаца (изборни систем, конфигурација партијске понуде, медијски контекст) који посредују, ублажавају или чак онемогућавају превођење вредносних оријентација у конкретну изборну одлуку.

Пето, универзалистичка претпоставка о постојању инваријантне, међукултурно упоредиве структуре вредности, коју заступа пре свега Шварц, у пракси се сукобљава са налазима да однос вредносних оријентација и позиционирања на политичкој левица-десница (*left-right*) оси значајно варира између друштава различитог историјског искуства и институционалног наслеђа. То ограничава домет директног преношења западноевропских и северноамеричких налаза на друге контексте.[379]

Најзад, вредносно-ставовски приступ показује ограничену *непосредну предиктивну снагу* у односу на краткорочне факторе изборног понашања попут оцене учинка власти, самих кандидата и мобилизацијских кампања. Зато се у савременој литератури све чешће третира не као самодовољно, него као комплементарно објашњење, које своју пуну аналитичку вредност остварује тек у комбинацији са структурним, институционалним и рационално-инструменталним моделима политичког понашања.

4.5. Применљивост вредносно-ставовског приступа у Србији

Специфичности постсоцијалистичке трансформације српског друштва чине вредносно-ставовски приступ посебно релевантним теоријским оквиром за истраживање политичких преференција бирача у Србији. Дугогодишња партијска нестабилност, висока изборна флуктуација и слабо институционализован партијски систем одговарају управо оним условима у којима, према Далтоновом моделу дезалигнације (расврставања), вредносне и ставовске

[376] Darren W. Davis & Christian Davenport, "Assessing the Validity of the Postmaterialism Index", *American Political Science Review* 93(3), 1999, стр. 649–664; стр. 649–651.
[377] Raymond M. Duch & Michael A. Taylor, "Postmaterialism and the Economic Condition", *American Journal of Political Science* 37(3), 1993, p. 747–779; стр. 747–750.
[378] Scott C. Flanagan, "Value Change in Industrial Societies", *American Political Science Review* 81(4), 1987, стр. 1303–1319; стр. 1303–1306.
[379] Jan W. Van Deth & Peter A. T. M. Geurts, "Value Orientations, Left-Right Placement and Voting", *European Journal of Political Research* 17(1), 1989, стр. 17–34; стр. 17–20.

оријентације бирача преузимају улогу коју су у консолидованим демократијама традиционално имале класна и партијска идентификација.

Драгомир Пантић је још почетком двехиљадитих указао да се партијско прегруписавање у Србији не може у потпуности разумети без анализе *културно-вредносних раскола*, међу којима посебно место заузимају подела на традиционалистичку и модернизацијску вредносну оријентацију, те однос према националном питању и наслеђу социјалистичког периода.[380] Зоран Павловић је, ослањајући се непосредно на Инглхартов концептуални апарат, показао да се вредности самоизражавања у Србији развијају спорије и неуједначеније него у консолидованим западноевропским демократијама, што упућује на закључак да се модели изведени из искуства развијених индустријских друштава морају прилагођавати специфичностима постсоцијалистичке и постконфликтне транзиције.[381] У истом смеру, Бора Кузмановић указује на феномен *ретрадиционализације* политичке културе у Србији, односно на јачање ауторитарних и патријархалних вредносних образаца током деведесетих година и њихову делимичну, али не и потпуну ерозију у наредним деценијама, чиме се потврђује релевантност Меквилијамсовог оквира ауторитарних вредности и за објашњење подршке популистичким и национално-конзервативним политичким опцијама у Србији.[382]

Истовремено, емпиријска истраживања указују да у српском бирачком телу и даље коегзистирају, у различитим сразмерама према друштвеним групама и генерацијама, традиционалистичко-колективистички вредносни образац и еманципаторно-индивидуалистички вредносни образац. При томе однос између ове две оријентације у значајној мери структурира не само гласање за конкретне партије, већ и шире димензије попут прихватања демократског поретка, односа према Европској унији и толеранције према мањинама.[383]

Примена вредносно-ставовског приступа на изучавање политичких преференција у Србији захтева, међутим, извесну методолошку опрезност изведену управо из ограничења изложених у претходном одељку. Инструменти конструисани и валидирани на узорцима из развијених западних демократија (Шварцов упитник вредности, Инглхартов индекс постматеријализма) не могу се безрезервно применити на српски контекст без претходне провере мерне еквиваленције, будући да историјско искуство ратова деведесетих, дуготрајне економске несигурности и убрзане, али непотпуне демократске транзиције обликује специфичне односе између појмова слободе, једнакости, ауторитета и националног идентитета, који се не морају подударати са структуром вредносних димензија утврђеном у стабилним, дугорочно консолидованим демократијама. Стога се примена овог приступа у истраживању политичких преференција бирача у Србији показује најплодоноснијом када се вредносне и ставовске варијабле комбинују са анализом партијске понуде, друштвено-структурних (образовних, генерацијских и регионалних) варијабли и краткорочних политичких околности, чиме се превазилази ризик редукционизма и обезбеђује чвршћа емпиријска утемељеност закључака о детерминантама изборног понашања у Србији.

---

[380] Драгомир Пантић, „Културно-вредносни расколи као детерминанте партијског прегруписавања у Србији“, у Јован Комшић, Драгомир Пантић и Зоран Славујевић (уред.) *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, стр. 95–128. Београд: Friedrich Ebert Stiftung, 2003; стр. 95–101.

[381] Зоран Павловић, *Вредности самоизражавања у Србији – у потрази за демократском политичком културом*, Београд: Институт друштвених наука, 2009, стр. 15–22.

[382] Бора Кузмановић, „Ретрадиционализација политичке културе“, у Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, стр. 257–284. Београд: Институт друштвених наука, 1998: стр. 257–266.

[383] Бешић, *ibid*.

ДРУГИ ДЕО

ЕМПИРИЈСКИ НАЛАЗИ И ЊИХОВА АНАЛИЗА

1. ДЕМОГРАФИЈА

Теренско истраживање спроведено је у периоду од 24. јануара до 7. фебруара 2024. године на случајном репрезентативном узорку од 1525 испитаника. Контрола узорка урађена је на 20% узорка како би се проверила веродостојност одговора. Квантитативно истраживање реализовано је методом индивидуалног интервјуа, при чему су анкетари користили преносни рачунар (таблет) са којег су читали питања испитаницима и директно уносили одговоре у програм. За унос података је коришћен професионални лиценцирани програм WARP IT за истраживање тржишта и јавног мњења. Након прикупљања података, извршена је постратификација узорка према полу, старости, образовању, типу насеља и региону.

Табела 1 – Демографске карактеристике

Величина узорка:	**1525**	**%**
Пол	Мушки	49.3
	Женски	50.7
Године старости	18-29	23.0
	30-44	26.5
	45-59	27.7
	60+	22.8
Образовање*	Основна школа	37.0
	Средња школа	39.1
	Факултет	23.9
Тип насеља	Град	66.0
	Село	34.0
Запослени у	Јавном сектору	14.0
	Приватном сектору	44.2
	Самозапослен-а	4.0
	Нисам запослен	37.8
Статус запослења	Стални радни однос	46.1
	Запослење на одређено време по уговору	16.6
	Незапослен-а, тражим посао	6.6
	Нисам запослен-а, не тражим посао	11.4
	Пензионер-ка	16.6
	Ученик/студент	2.7
Приходи домаћинства на месечном нивоу	До 80.000 РСД	21.4
	Од 80.001 до 120.000 РСД	23.8
	Преко 120.000 РСД	26.1
	Одбија да одговори	28.7
Регион	Војводина	27.0
	Београд	25.9
	Западна Србија и Шумадија	26.5
	Источна и јужна Србија	20.6
Тотал		100.0

* Приликом укрштања варијабли категорије *без школе, незавршена основна школа и основна школа* и *средња школа трогодишња или двогодишња* спојене су у категорију *основна школа*, а категорије *четворогодишња средња школа и гимназија* и *специјализација након средње школе* у *средња школа*.

1.1. Изборна одлука као одраз социодемографских фактора

Полазиште *Колумбијске школе* јесте да се изборно понашање не може разумети без увида у друштвени положај појединца, будући да припадност одређеним социјалним групама (попут класе, образовања, професионалног статуса и места становања) представља стабилан и релативно трајан оквир унутар којег се формирају политичке преференције. Релативна стабилност социодемографске структуре друштва, према Кембелу и сарадницима, представља један од разлога због којих изборни обрасци показују висок степен континуитета кроз време. За разлику од краткорочних политичких утицаја, као што су кампање, актуелна политичка питања или персоналне карактеристике кандидата, друштвене позиције појединаца мењају се споро и постепено.

Анализе засноване на социјалној структури омогућавају уочавање систематских разлика у политичком понашању различитих друштвених слојева, при чему те разлике опстају чак и у условима значајнијих политичких промена. Социодемографске карактеристике, међутим, не делују као директни узроци гласања, већ као структурни услови који систематски обликују вероватноћу подршке појединим политичким опцијама и нивое политичке партиципације.[384] Управо овај налаз чини социодемографске варијабле посебно релевантним за емпиријску анализу, јер омогућавају идентификацију дубљих и дуготрајнијих линија политичке поделе које структурирају политички избор и условљавају како изборну подршку, тако и нивое политичке партиципације.[385]

Партијска идентификација функционише као стабилан социјално-психолошки механизам који посредује између друштвених карактеристика појединца и његових политичких ставова. Иако је ово истраживање Кембела и сарадника усмерено на ставове о спољној политици, налази указују да припадност политичкој партији није пука изборна етикета, већ израз ширег групног идентитета који обликује начин на који појединци перципирају политичка питања. Партијска идентификација се, у том смислу, надовезује на постојеће социјалне разлике и доприноси стабилизацији политичких уверења, при чему бирачи различитих социоекономских профила показују систематске и трајне разлике у политичким ставовима.[386]

Берелсон, Лазарсфелд и Макфи полазе од претпоставке да се изборно понашање не може разумети изоловано од друштвене структуре у којој појединци делују. Социоекономски положај, религијска и етничка припадност, као и шири друштвени контекст, обликују политичке преференције, при чему различите друштвене групе развијају релативно стабилне обрасце гласања. Ове *групне традиције* не произилазе из појединачних одлука, већ из дуготрајне социјализације унутар конкретних друштвених категорија. На тај начин, изборна одлука се појављује и као одраз припадности одређеним друштвеним групама и/или позицијама, а не искључиво као резултат индивидуалне процене политичких алтернатива.[387]

Осим што утиче на партијске преференције, друштвена структура утиче и на ниво политичке партиципације. Појединци који су слабије интегрисани у локалну заједницу чешће показују склоност ка апстиненцији, док чланови група са јачим унутрашњим везама испољавају већи степен изборне стабилности и предвидљивости. Због тога су изборне преференције већине бирача релативно отпорне на краткорочне утицаје изборних кампања. Кампање најчешће делују на мањи број неодлучних бирача, док је већина бирача ослоњена на раније формиране социјалне и политичке оријентације.[388] Промене у изборном понашању јављају се углавном код појединаца који су изложени унакрсним друштвеним притисцима,

[384] Campbell, Converse, Miller & Stokes, *ibid.*, стр. 290–295.
[385] *Ibid*., стр. 333–336.
[386] George Belknap & Angus Campbell, "Political Party Identification and Attitudes Toward Foreign Policy", *Public Opinion Quarterly* 15(4), 1951, стр. 601–623; стр. 602.
[387] *Ibid*., стр. 61–65.
[388] *Ibid*., стр. 286–287.

односно код оних чије социјалне припадности упућују на различите и међусобно супротстављене политичке оријентације. У таквим случајевима, изборна одлука се често одлаже, док апстиненција или касна кристализација става постају вероватнији исходи.[389]

У делу *Промењени амерички бирач (The Changing American Voter)*, Норман Ни (Nie), Сидни Верба (Verba) и Џон Петрочик (Petrocik) показују да се изборно понашање не може посматрати као стабилна и непроменљива последица ране политичке социјализације, већ као процес који је подложан структурним друштвеним променама. Аутори истичу да се значајне промене у изборним уверењима јављају превасходно услед промене састава самог бирачког тела, односно уласка нових генерација бирача са различитим друштвеним искуствима и политичким приоритетима. У том смислу, социодемографске карактеристике, као што су старост, образовање и друштвени положај, остају кључни фактори у разумевању изборних образаца, али њихов политички ефекат варира у зависности од историјског и друштвеног контекста.[390]

На основу спроведених истраживања, Акен и Бартелс показују да изборно понашање у великој мери произилази из стабилних групних и партијских идентификација које су дубоко укорењене у социјалним идентитетима појединаца. Уместо да бирачи процењују политике и учинак власти, њихове изборне одлуке најчешће обликује припадност одређеним друштвеним групама, рано формиране партијске идентификације и перцепције обликоване групним идентитетима. Избори се, сходно томе, не могу тумачити као директан одраз програмских опредељења, већ пре као репродукција постојећих социодемографских подела унутар гласачког тела.[391] Сличног мишљења су Клингеман (Klingemann) и Фукс (Fuchs) који истичу да се однос грађана према држави и политичком систему не обликује искључиво кроз непосредна политичка искуства, већ и кроз дуготрајне социодемографске и структурне карактеристике друштва. Изборна партиципација, поверење у институције и партијска идентификација систематски варирају у зависности од старости, образовања, социјалног положаја и степена друштвене интегрисаности појединаца. Иако аутори указују на слабљење традиционалних облика партијске идентификације у западноевропским демократијама, они истичу да ове промене не доводе до нестанка социјално условљених образаца политичког понашања, већ пре до њихове трансформације у новим институционалним и друштвеним оквирима.[392]

Сажимајући Френклинове (Franklin) тезе може се рећи да полазећи од тезе како је изборна партиципација, у великој мери, навика која се формира у раним фазама политичког живота, заиста прва изборна искуства имају дуготрајан ефекат на касније понашање. Појединци, који не развију навику да гласају, задржавају образац апстиненције и у наредним изборним циклусима. То временом доводи до структурних промена у укупном нивоу излазности. Разлике у изборној партиципацији између старосних група не представљају привремену појаву, већ одражавају генерацијску динамику која се кумулативно преноси унутар гласачког тела и обликује стабилне социодемографске обрасце политичке партиципације.[393] Марија Грасо (Maria Grasso) показује да разлике у политичкој партиципацији између млађих и старијих грађана не представљају пуке ефекте животног циклуса, већ су у великој мери последица генерацијске социјализације у различитим историјским и политичким контекстима. Млађе генерације, социјализоване у периоду слабије идеолошке поларизације и ограничено перципиране ефикасности институција, показују нижи

[389] Lazarsfeld, Berelson & Gaudet, *ibid.*, стр. 33.
[390] Norman H. Nie, Sidney Verba & John R. Petrocik, *The Changing American Voter*, Cambridge: Harvard University Press, 1979, стр. 1–3.
[391] Achen & Bartels, *ibid.*, стр. 213–215.
[392] Fuchs, Dieter & Hans-Dieter Klingemann, „Citizens and the State: A Relationship Transformed", у Hans-Dieter Klingemann & Dieter Fuchs (уред.) *Citizens and the State*, стр. 419–443. Oxford: Oxford University Press, 1995,
[393] Mark N. Franklin, *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004, стр. 59–60.

ниво партиципације у гласању. Ови обрасци су релативно стабилни током живота и указују на дугорочне последице генерацијске смене по изборну излазност и структуру бирачког тела.[394]

Катлер (Cutler) је става да социодемографске карактеристике представљају један од најједноставнијих и најстабилнијих критеријума политичког избора, будући да бирачи имају тенденцију да подржавају партије и лидере који им сличе по основним друштвеним обележјима, као што су пол, језик, регион или религија. Овај механизам делује независно од партијске идентификације, економских процена и ставова о јавним политикама, што указује на то да социодемографска *сличност* функционише као самосталан оријентациони оквир у изборном понашању. Такав облик расуђивања није ограничен само на слабо информисане бираче, већ је подједнако присутан и код политички компетентнијих грађана, који социодемографске сигнале комбинују са другим критеријумима у процесу доношења изборне одлуке.[395] Ово становиште блиско је Попкиновој (Popkin) тези да бирачи не доносе изборне одлуке на основу потпуне и детаљне информисаности, већ да користе тзв. когнитивне пречице и *ниско-информационо рационално расуђивање* како би повезали ограничене информације са својим постојећим искуствима и уверењима. Политичке преференције се, стога, формирају кроз комбинацију друштвених идентитета, партијских инпута, медијских порука и свакодневних искустава, при чему социодемографске карактеристике појединаца играју важну улогу у одређивању тога које ће информације бити перципиране као релевантне.[396]

Оскарсон (Oscarsson) и Розема (Rosema) полазе од тога да изборна одлука најчешће не настаје као јединствен чин избора из целокупне понуде политичких партија, већ као двофазни процес. У првој фази бирачи, ослањајући се на опште критеријуме као што су идеолошка блискост, друштвени идентитети и социодемографске карактеристике, сужавају избор на ограничени скуп *прихватљивих* партија или кандидата. Тек у другој фази, унутар тог уже дефинисаног скупа, долази до коначне изборне одлуке.[397]

Утицај класне структуре на политичко понашање посебно је видљив у анализама класних подела Данијела Еша (Oesch). Према Ешу, савремена класна структура у западноевропским друштвима постала је знатно сложенија услед деиндустријализације, раста услужног сектора и *феминизације* тржишта рада. Политичка партиципација зато више није равномерно распоређена дуж класне хијерархије. Поједине категорије нискоквалификованих услужних радника и нестандардно запослених показују слабију укљученост у институције и већу склоност ка изборној апстиненцији. Еш зато, с правом, указује да се класне разлике у политичком понашању не исцрпљују у самом идеолошком избору партија, већ се све више испољавају неједнаком интегрисаношћу класа у институције израженом, пре свега, учешћем или неучешћем у изборима.[398]

Како би означили историјски формиране друштвене расцепе настале током процеса изградње националних држава и индустријализације, Липсет (Lipset) и Рокан (Rokkan) су увели концепт *друштвених расцепа* (*social cleavages*), сматрајући да су управо они ти који су трајно структурирали политичку конкуренцију у европским демократијама. Ови расцепи између центра и периферије, државе и цркве, као и између рада и капитала, нису остали на нивоу друштвених конфликата. Институционализовали су се кроз партијске системе и постали основа стабилних партијских припадности. Једном када су ови расцепи преведени у организационе и идеолошке обрасце политичких партија, значајно су сузили простор избора,

---

[394] Maria T. Grasso, *Generations, Political Participation and Social Change in Western Europe*, Abingdon: Routledge, 2016, стр. 18–21.

[395] Fred Cutler, "The Simplest Shortcut of All: Sociodemographic Characteristics and Electoral Choice", *The Journal of Politics* 64(2), 2002, стр. 466–490; стр. 466–470.

[396] Samuel L. Popkin, *The Reasoning Voter: Communication and Persuasion in Presidential Campaigns*, 2nd ed., Chicago: University of Chicago Press, 1994, стр. 7–11.

[397] Henrik Oscarsson & Martin Rosema, "Consideration Set Models of Electoral Choice: Theory, Method, and Application", *Electoral Studies* 57, 2019, стр. 1–15; стр. 1; стр. 14.

[398] Daniel Oesch, *Redrawing the Class Map: Stratification and Institutions in Britain, Germany, Sweden and Switzerland*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006, стр. 179–185.

усмеравајући бираче ка унапред дефинисаним политичким алтернативама. У том смислу, изборна одлука представља израз позиционирања појединца унутар ових друштвених расцепа, а не искључиво реакцију на краткорочне политичке догађаје или програмске понуде.[399]

Класен (Claassen) и сарадници показују да се савремени рурално–урбани расцеп у Европи не може свести искључиво на разлике у месту становања, већ да он функционише као облик *просторно утемељене свести* (*place-based consciousness*) који обухвата и идентитетске и вредносне компоненте. Рурална и урбана свест, према овим ауторима, не подразумевају тек пуку самоидентификацију са одређеним типом простора, већ и различите облике огорчености повезане са политичком моћи, расподелом ресурса и културом. Ови обрасци су пак систематски повезани са социодемографским карактеристикама, пре свега образовањем и приходом, при чему појединци са нижим социоекономским статусом показују израженије облике просторне огорчености. На тај начин, урбано-рурални расцеп се потврђује као обновљена и трансформисана димензија класичних друштвених подела, која структурира политичке ставове и изборно понашање у савременој Европи.[400] На овај приступ надовезују се Мекеј (McKay) и сарадници који констатују да се савремени урбано-рурални расцеп не исцрпљује само у разликама у политичким ставовима и/или партијском опредељењу, већ да се испољава и кроз различита очекивања грађана у погледу политичког представљања. Грађани из руралних средина, у знатно већој мери него они из урбаних, придају значај представницима који показују јасну повезаност са руралним срединама, сарађују са организацијама које заступају интересе села и који афирмативно говоре о значају руралних подручја за развој друштва у целини.[401]

Питање политичке мобилизације и апстиненције додатно осветљава Ероглу (Eroğlu) указујући на то да негативни ставови према политичким партијама у вишепартијским системима немају једнообразне политичке последице, већ да њихов ефекат зависи од односа између негативних и позитивних партијских везаности. Када непријатељство према већем броју странака није праћено јасном и стабилном идентификацијом са било којом политичком опцијом, такви ставови доприносе општем незадовољству демократским процесом, нижем осећају политичке ефикасности и повећаној склоности ка изборној апстиненцији или подршци екстремним политичким актерима. Насупрот томе, негативни ставови који су уклопљени у оквир јасне партијске идентификације могу деловати мобилишуће, учвршћујући партијску лојалност и подстичући учешће у изборима. Његови налази указују да изборно понашање не зависи од самог интензитета негативних емоција, већ од њихове структуре и односа према позитивним политичким везаностима, које су неравномерно распоређене дуж социодемографских линија.[402]

Партијски блокови груписани су на следећи начин:

Владајућа коалиција окупљена око Српске напредне странке и Социјалистичке партије Србије (СНС/СПС);

Грађанска/лево оријентисана опозиција:

- ДС (Демократска странка) – Зоран Лутовац,
- ССП (Странка слободе и правде) – Драган Ђилас,
- СДС (Социјалдемократска Странка) – Борис Тадић,
- Крени промени – Саво Манојловић,

[399] Seymour Martin Lipset & Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York: Free Press, 1967, стр. 23–37.

[400] Christopher Claassen, Sascha Göbel, Antonia Lang, Kathrin Ackermann, Petar Bankov, Kevin Brookes, Bartolomeo Cappellina, et al., "Measuring Rural and Urban Consciousness in Europe", *Electoral Studies* 95, 2025, art. 102912, стр. 1–3, 8.

[401] Lawrence McKay, Christopher Claassen, Petar Bankov & Christopher Carman, "Countryside Champions or Urban Allies? What Rural and Urban Citizens Want from Elected Representatives", *Electoral Studies* 95, 2025, art. 102937, стр. 3.

[402] Melek Hilal Eroğlu, "Relative Out-Party Hostility and Its Consequences in Multiparty Democracies", *Electoral Studies* 95, 2025, art. 102924.

– Зелено леви фронт – Не давимо Београд,
– Еколошки устанак – Ћута,
– Заједно – Небојша Зеленовић,
– Покрет Србија центар – СРЦЕ – Здравко Понош;

Национална/десно оријентисана опозиција:

– ДСС (Демократска странка Србије) – др Милош Јовановић,
– Народни покрет Србије – Мирослав Алексић,
– СРС (Српска радикална странка) – др Војислав Шешељ,
– НС (Народна странка) – Вук Јеремић,
– Двери - Бошко Обрадовић,
– Ми глас из народа – др Бранимир Несторовић,
– Доста је било – Суверенисти – Саша Радуловић,
– Заветници (За слободну Србију) – Милица Ђурђевић Стаменковски,
– ПОКС – Војислав Михаиловић;

Апстиненти.

Графикон 1: Политичке преференције мушкараца и жена (%)

Графикон 1 приказује дистрибуцију политичких преференција бирача према полу. Као што се из приложеног може видети, владајућа коалиција СНС/СПС има готово идентичан ниво подршке међу мушкарцима и женама (30.2% наспрам 30.1%), док грађанска опозиција бележи нешто већу подршку жена (18.9%) него мушкараца (16.9%). За разлику од грађанске, национална опозиција има знатно већу подршку међу мушкарцима (14.3%) него међу женама (8.2%), док је удео апстинента већи међу женама (42.8%) него међу мушкарцима (38.6%). Уколико узмемо у обзир све опозиционе странке заједно, резултати показују да је укупна подршка опозицији већа међу мушкарцима (31.2%) него међу женама (27.1%).

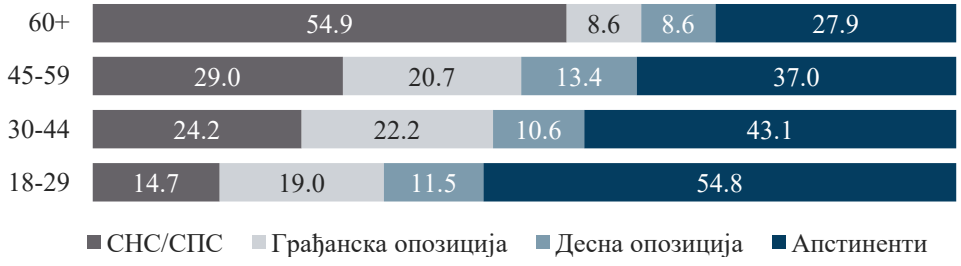

Графикон 2: Старосна структура и политичке преференције (%)

Када је реч о старосној структури бирача (Графикон 2), владајућа коалиција има највећу подршку међу најстаријим грађанима, док подршка опада што су старосне категорије млађе. Најнижи ниво подршке коалицији СНС/СПС забележен је у старосној категорији између 18 и 29 година, што указује на ниску популарност ових политичких партија међу најмлађим бирачима. За разлику од тога, грађанска опозиција ужива најмању подршку међу најстаријим

грађанима, док у осталим старосним групама има релативно уједначен ниво подршке која је нешто израженија међу млађом популацијом (18-29 година). Политичка партиципација градацијски опада са смањењем старости, те је апстиненција најизраженија међу младима.

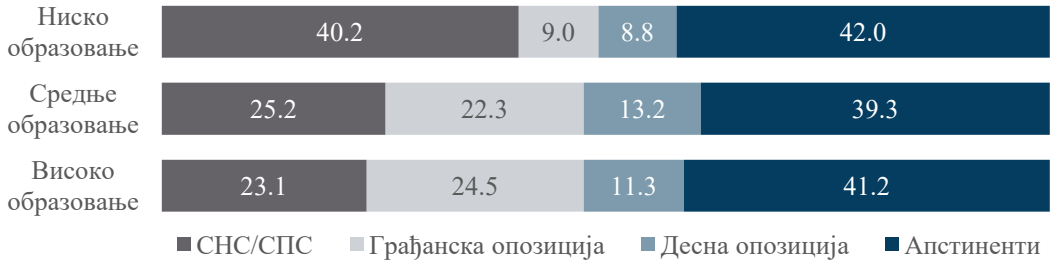

Графикон 3: Образовање и партијске преференције (%)

На основу анализе Графикона 3, који приказује однос између нивоа образовања и политичке подршке/апстиненције, можемо извући неколико кључних закључака. Владајућа коалиција СНС/СПС има највећу подршку међу грађанима са завршеним основним образовањем (чак 40.2%), док се ниво подршке смањује са порастом степена образовања. Насупрот томе, грађанска опозиција бележи највећу подршку међу високо образованим грађанима. Међутим, разлика у нивоу подршке коју високо образовани грађани указују владајућој коалицији и грађанској опозицији није у значајнијој мери изражена, што указује на уједначену расподелу политичких преференција у оквиру ове образовне категорије. Десна опозиција бележи релативно уједначен ниво подршке у свим образовним категоријама, уз благу превагу међу испитаницима са средњим образовањем. Када је реч о апстинентима, висок проценат апстинената присутан је у свим образовним категоријама у готово истој мери. Ипак, у поређењу са владајућом коалицијом и грађанском опозицијом, највећи проценат високо образованих испитаника припада управо категорији апстинената.

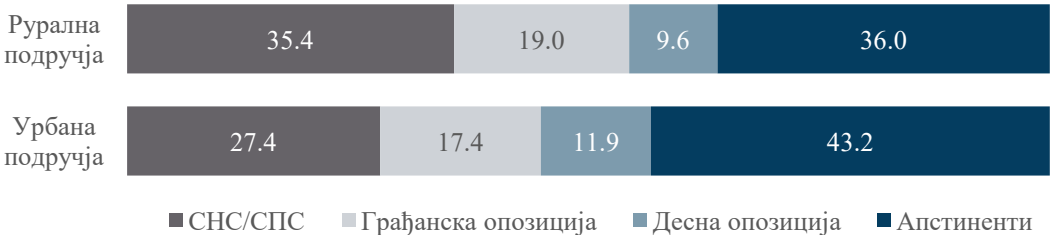

Графикон 4 – Урбано/рурално и партијске преференције (%)

Анализа Графикона 4 који приказује политичке преференције у урбаним и руралним подручјима указује на то да владајућа коалиција СНС/СПС ужива већу подршку у руралним подручјима (35.4%) него у урбаним (27.4%). Грађанска и национална опозиција бележе сличне нивое подршке у оба подручја. Истовремено, значајан проценат апстинената присутан је у оба типа насеља, али је нешто израженији у урбаним срединама (43.2%).

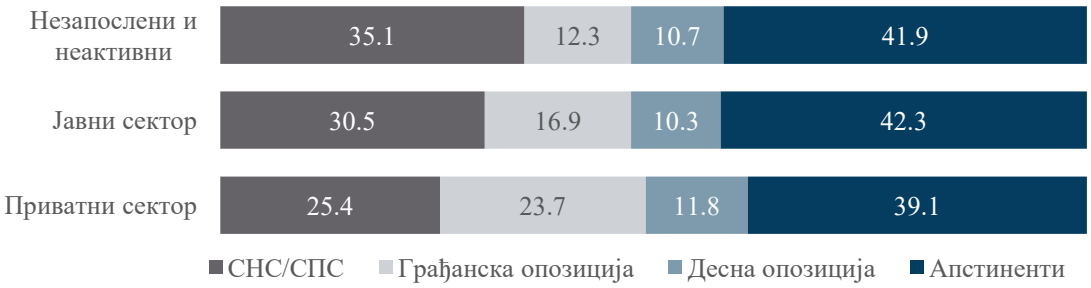

Графикон 5 – Сектор запослења и партијске преференције (%)

Подршка коалицији СНС/СПС највиша је међу незапосленима и неактивнима (35.1%), као и међу запосленима у јавном сектору (30.5%). Ови налази говоре у прилог томе да је подршка владајућој коалицији у великој мери повезана са испитаницима запосленим у државним институцијама и онима који зависе од економске и социјалне сигурности коју пружа држава (Графикон 5 напред). Грађанска опозиција бележи највишу подршку међу запосленима у приватном сектору (23.7%), мада и даље нижу од оне коју ова категорија пружа владајућој коалицији. Национална опозиција има релативно низак и уједначен ниво подршке у свим категоријама, док је висок проценат апстинената у једнакој мери присутан у свим групама. У целини посматрано, приказани резултати показују да владајућа коалиција ужива већу подршку у односу на грађанску и националну опозицију у свим анализираним категоријама када их посматрамо појединачно. Изузетак чини приватни сектор у коме опозиционе странке, збирно посматрано, имају виши ниво подршке од владајуће коалиције.

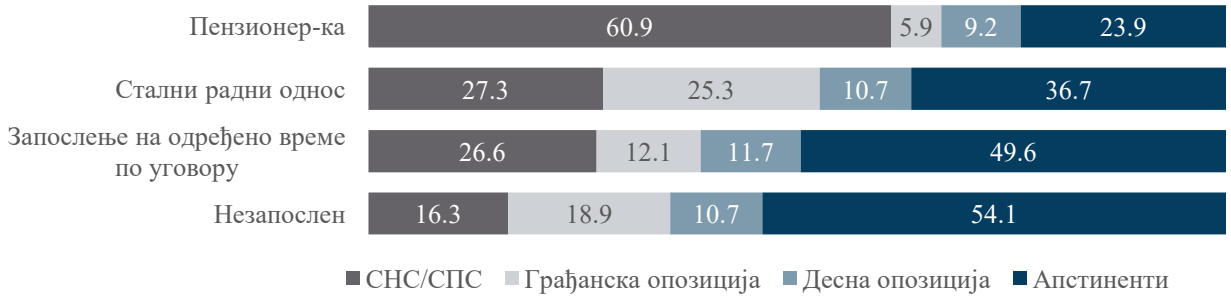

Графикон 6 – Запослење и партијске преференције (%)

Убедљиву подршку пензионера од чак 60.9% ужива коалиција СНС/СПС што указује на импозантну и константну лојалност ове категорије владајућој коалицији. Насупрот томе, подршка СНС/СПС међу незапосленима је знатно нижа (16.3%), док је међу запосленима на одређено време (26.6%) и запосленима у сталном радном односу релативно умерена (27.3%). Грађанска опозиција има највишу подршку међу запосленима у сталном радном односу (25.3%), иако и даље мању од оне коју ужива владајућа коалиција, док у категорији незапослених има умерену предност у односу на остале (изузимајући апстиненте). Десна опозиција има релативно стабилну, али и најнижу подршку у свим категоријама. Висок проценат апстинената присутан је у свим групама, посебно међу незапосленима (54.1%) и запосленима на одређено време (49.6%). Генерално посматрано, коалиција СНС/СПС ужива највећу подршку у свим анализираним категоријама, изузев међу незапосленима, при чему пензионери чине њено најзначајније и најстабилније бирачко упориште (горњи Графикон 6).

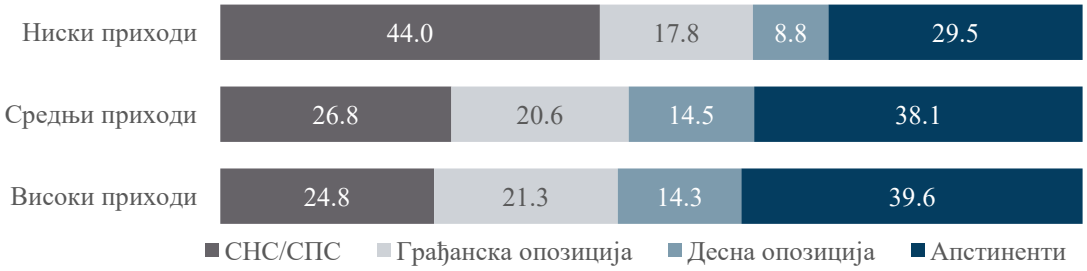

Графикон 7 – Висина прихода и партијске преференције (%)

Грађани са најнижим приходима најчешће гласају за СНС/СПС (44%) и представљају веома стабилно упориште владајуће већине. Иако ова подршка опада са растом прихода, она и даље остаје већа у односу на опозиционе странке посматране појединачно. Уколико их пак

посматрамо збирно, грађанска и национална опозиција имају виши ниво подршке код категорија бирача са средњим и високим приходима. Грађанска опозиција бележи највишу подршку међу грађанима са високим приходима (21.3%), нешто нижу међу грађанима са средњим приходима (20.6%) и најнижу међу онима са ниским приходима (17.8%). Десна опозиција има релативно стабилну подршку у свим приходовним категоријама. Слично томе, висок проценат апстинената присутан је у свим приходовним групама, посебно међу грађанима са високим (39.6%) и средњим приходима (38.1%), што значи да што су грађанима већи приходи, то је већа вероватноћа да ће апстинирати (Графикон 7 напред).

1.2 Демографија и партијске преференције: биномијална регресиона анализа

Када је зависна променљива мерена на интервалној или рацио скали, примена линеарне регресије представља адекватан статистички поступак. Често се у друштвеним наукама сусреће са зависним променљивама које нису континуалне, већ бинарне природе, то јест попримају само две вредности. Линеарна регресија није применљива у таквим случајевима. Зато се користи други аналитички модел – биномијална логистичка регресија.[403]

Основна карактеристика биномијалне логистичке регресије огледа се у специфичној поставци регресионе једначине. Уместо предвиђања конкретне вредности зависне променљиве, модел процењује логаритам односа вероватноћа да ће се одређени исход појавити. Другим речима, пошто је зависна променљива бинарна (нпр. 1 или 0), логистички модел израчунава вероватноћу да зависна променљива поприми вредност 1.[404] Због ове бинарне структуре променљиве, не може се претпоставити да је зависна променљива нормално дистрибуирана. Отуда се уместо нормалне дистрибуције, коришћене у линеарним моделима, код логистичке регресије за прорачун вероватноћа као основа примењује биномијална дистрибуција.[405] Кључни циљ логистичке регресионе анализе у овом истраживању је утврђивање разлика у степену политичких преференција уз контролу коварирајућих фактора. Бешић о основи логистичке регресионе анализе каже: „То значи да се регресионом формулом морају утврдити вредности регресионих коефицијената, али да се у процени вредности ових коефицијената вредности кључних коварирајућих варијабли држе константним, или другачије речено, да регресиони коефицијент наше независне варијабле 'контролишемо' вредностима коварирајућих предиктора.“[406]

$$\text{Вероватноћа } Y = log\ log\ \left(\frac{P}{1-P}\right)\ B0 + Bx1 + Bx2 \ldots + Bxn^{407}$$

Ова формула служи да се израчуна логаритамска вероватноћа за категорију 1 која је насупрот категорији 0. Овде је зависна варијабла организована на следећи начин: мушкарци су кодирани као 1, а жене као 0; стари као 1, млади као 0; урбано као 1, рурално као 0; итд. У првој категорији (мушки пол) видимо да је вредност коефицијента за СНС/СПС негативна. То значи да постоји негативна повезаност између предиктора и зависне варијабле, односно да се смањује вероватноћа да ће неко гласати за СНС/СПС уколико је мушког пола, а повећава уколико је женског. Из Табеле 2 видимо да када је коефицијент статистички значајан (означен звездицом); то означава ниво статистичке значајности од 99.9%.[408]

Биномијална логистичка регресија је, као и линеарна, предиктивна анализа. Значи да се могу израчунати вредности на основу предикције урађене регресионом формулом и за сваку категорију израчунати колико је вероватно да бирач буде 1, а не 0 на зависној варијабли. То

[403] Милош Бешић, *Методологија друштвених наука*, Нови Сад: Академска књига, 2019, стр. 230.
[404] *Ibid*.
[405] *Ibid*.
[406] *Ibid*.
[407] *Ibid*., стр. 233.
[408] *Ibid*.

значи да се може израчунати припадност одређеној референтној групи (демографској) за сваку партију (власт, опозиција, апстиненти, власт vs опозиција) и упоредити у којој мери се референтна група на основу рачуна вероватноће поклапа са сваком партијом у категорији 1 и 0 на зависној варијабли.

Табела 2 – Социодемографски предиктори партијских преференција: биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти[409]

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки	-0.286**	0.097	0.524***	-0.038	-0.440***
	(.142)	(.162)	(.196)	(.137)	(.170)
Старост	0.032***	-0.017***	0.007	-0.024***	0.030***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.555***	0.963***	0.649***	-0.336**	-0.956***
	(.161)	(.205)	(.232)	(.158)	(.195)
Високо образовање	-0.752***	1.108***	0.409	-0.145	-1.093***
	(.196)	(.231)	(.274)	(.185)	(.230)
Средњи приходи	-0.325**	-0.260	0.629**	0.231	-0.269
	(.165)	(.195)	(.243)	(.163)	(.194)
Високи приходи	-0.138	-0.040	0.564*	-0.054	-0.286
	(.209)	(.235)	(.291)	(.200)	(.245)
Градско подручје	-0.307**	0.020	0.077	0.255*	-0.254
	(.147)	(.170)	(.208)	(.146)	(.174)
Војводина	0.514**	1.249***	-0.113	-1.106***	-0.186
	(.219)	(.271)	(.283)	(.195)	(.267)
Западна Србија и Шумадија	0.768***	1.029***	-0.587*	-1.013***	0.233
	(.221)	(.277)	(.316)	(.199)	(.273)
Јужна и Источна Србија	0.877***	0.561***	0.463*	-1.295***	0.098
	(.226)	(.298)	(.280)	(.213)	(.279)
Константа	-1.973***	-2.119***	-3.373***	1.261***	-0.255
	(.360)	(.427)	(.519)	(.336)	(.451)
Nagelkerke R^2	.167	.106	.068	.116	.188

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Како бисмо објаснили табелу 2 користићемо конверзију логит коефицијента у процентуалне вероватноће. Кораци за конверзију логит коефицијента су следећи:

- Логит коефицијент је вредност из регресионе анализе (нпр. -0.286);
- Израчунавање *шансе* (*odds*): Експоненцирањем логит коефицијента добијамо шансе (odds). Формула: $odds = e^{logit}$
- Израчунавање вероватноће: Конвертовањем шанси у вероватноће добијамо вредност у процентима. Формула: вероватноћа = $\frac{odds}{1+odds}$

Види се у Табели 2 да мушкарци имају 42.9% вероватноће да подрже владајућу СНС/СПС коалицију, док жене имају 58.1% вероватноће да ће је подржати. С друге стране, мушкарци ће са 62.8% вероватноће подржати десну опозицију, односно 52.4% грађанску опозицију. Када упоредимо *власт vs опозиција*, веће су шансе да жене подрже власт, а мушкарци опозицију.

Посматрано по старосним категоријама, већу шансу (50.8% вероватноће) да подрже СНС/СПС имају старији грађани. С друге стране, упориште грађанске опозиције чине млади, али исто тако већина младих међу апстинентима. То значи да што је бирач млађи, већа је шанса да ће дати подршку грађанској опозицији или да ће апстинирати. Приказани налази потврђују тезу да старији гласачи чине стабилно упориште владајуће коалиције.

Када је реч о образовању, високо образовани испитаници имају највећу вероватноћу подршке грађанској опозицији (75.2%), што значи да су шансе да гласају за грађанску

[409] Овако се називају аутентични логаритамски регресиони коефицијенти за логистичку регресију.

опозицију чак три пута веће у поређењу са осталим категоријама. Висок степен подршке грађанска опозиција има и код средње образованих (72.4% вероватноће), а стабилну подршку ове категорије ужива десна опозиција (65.7% вероватноће). Када погледамо вероватноћу гласања за СНС/СПС у категорији високо образованих видимо негативну линеарну повезаност и вероватноћу од само 32%, а слично је и са испитаницима са средњим образовањем (36.2%). Највећу вероватноћу подршке коалиција СНС/СПС има код грађана са основним образовањем. У поређењу *власт vs опозиција*, образовање се јавља као снажан предиктор политичке оријентације грађана Србије: нижи ниво образовања повећава вероватноћу подршке владајућој коалицији, док средњи и висок ниво образовања повећава вероватноћу подршке опозиционим политичким партијама.

Према приходовним категоријама, добијени резултати показују да грађани са најнижим приходима имају највећу вероватноћу подршке владајућој коалицији СНС/СПС, док се код грађана са средњим приходом вероватноћа подршке смањује. Висок приход, с друге стране, није значајан фактор који утиче на подршку владајућој коалицији. Када је реч о грађанској опозицији, приход није од пресудног значаја за подршку овој групи партија, док десна опозиција показује нешто већу вероватноћу подршке у категорији бирача са средњим (65.2%) и високим приходима (63.7%).

У погледу територијалне дистрибуције, односно типа насеља, вероватноћа подршке владајућој коалицији СНС/СПС већа је у руралним подручјима (67.6%), док је у урбаним подручјима највећа вероватноћа апстиненције (56.4%).

Региони са Београдом су сврстани на горенаведени начин, при чему је одређени регион 1, а Београд нула. Подршку по регионима за СНС/СПС можемо поређати и интерпретирати градацијски. Београд је слаба тачка и мери најнижу вероватноћу подршке. У региону Војводине вероватноћа подршке расте на 62.6%. Потом у региону Западна Србија и Шумадија шансе за подршку расту 2.2 пута и вероватноћа износи 68.3%. Убедљиво највећу подршку мери регион Источна и Јужна Србија где су шансе чак 2.4 пута веће, чинећи убедљиву вероватноћу од 70.6%. Грађанска опозиција има највећу подршку у региону Војводина са готово 3.5 пута већом шансом у односу на остале регионе и 77.7% вероватноће да ће јој бирачи дати подршку. Слично је и с регионом Западна Србија и Шумадија где бележе 73.7% вероватноће. На крају долази регион Источна и Јужна Србија са солидних 63.7%. Национална опозиција највећу вероватноћу подршке има у региону Источна и Јужна Србија (61.4%) и Београду. Најмања пројектована излазност, тј. највише апстинената је у Београду, док је у осталим регионима партиципација на завидном нивоу.

Коефицијент детерминације R^2 који се користи за линеарну регресију није применљив за биномијалну логистичку регресију, јер се рачуна на основу коефицијената корелације, а корелације овде можемо да рачунамо само нумеричким варијаблама. Уместо тога у биномијалној логистичкој регресији користимо псеудо-R^2. Псеудо-R^2 представља апроксимацију коефицијента детерминације, односно вредности која је прилагођена да буде сличнија традиционалном R^2 из линеарне регресије. Најчешће користимо Нагелкерке псеудо-R^2 које мери колико добро независне променљиве објашњавају варијабилност зависне променљиве у моделу логистичке регресије.

$$Nagelkerke\ R^2 = \frac{1 - \left(\frac{L_0}{L_1}\right)^{2/n}}{1 - L_0^{2/n}}$$

Нагелкерке R^2 за СНС/СПС је 0.167, што значи да модел објашњава 16.7% варијабилности у подршци за СНС/СПС и то указује на умерену способност модела да предвиди подршку за ову коалицију на основу укључених независних променљивих. За грађанску опозицију Нагелкерке R^2 је 0.106, што значи да модел објашњава 10.6% варијабилности у подршци за грађанску опозицију и то указује на слабију способност модела

да предвиди подршку за грађанску опозицију. За десну опозицију је 0.068, што значи да модел објашњава 6.8% варијабилности у подршци за десну опозицију, такође указујуће на релативно слабу способност модела да предвиди подршку за десну опозицију. У категорији апстинената Нагелкерке R^2 је 0.116, што значи да модел објашњава 11.6% варијабилности у апстиненцији. То, такође, показује умерену способност модела да предвиди апстиненцију. Нагелкерке R^2 за *власт vs опозиција* јесте 0.188, то нам говори да модел објашњава 18.8% варијабилности у подршци власти у поређењу са опозицијом.

Демографски модел служи као референтни оквир за процену доприноса сваког појединачног кључног предиктора. У овом моделу приказана је вредност Nagelkerke R^2 искључиво за демографске варијабле, док се у наредним моделима на исти скуп демографских контролних променљивих сукцесивно додаје по један теоријски релевантан предиктор. Пораст вредности Nagelkerke R^2 у проширеним моделима, у односу на основни демографски модел, указује на степен у којем дати предиктор доприноси објашњавању гласања за поједине партије.

На пример, демографске варијабле саме за себе објашњавају 16.7% варијансе гласања за СНС (Nagelkerke $R^2 = 0.167$). Уколико се у наредном делу дода варијабла демократске оријентације, вредност Nagelkerke R^2 за гласање за СНС износи 0.174, што значи да демографске карактеристике у комбинацији са демократском оријентацијом објашњавају укупно 17.4% варијансе гласања за ову политичку опцију. Сходно томе, допринос демократске оријентације износи разлику између ова два модела, односно 0.7% објашњене варијансе, што указује на релативно ограничен објашњавајући ефекат ове променљиве.

На овај начин могуће је доследно и сукцесивно интерпретирати појединачни допринос сваког теоријски релевантног фактора, уз јасно раздвајање ефеката демографских карактеристика од ефеката додатих предиктора, те ћемо их тако и приказивати у свим наредним поглављима.

2. ДЕМОКРАТСКА ОРИЈЕНТАЦИЈА

Појам демократије представља један од најкомплекснијих и највишеслојнијих концепата у политичким наукама, јер обухвата не само нормативне, већ и институционалне и културолошке димензије политичког живота. Значење и суштина овог појма мењали су се током историје прелазећи пут од античког схватања демократије као непосредног учешћа грађана у процесу доношења одлука, па све до савремених концепција које демократски поредак тумаче као институционализовани механизам артикулације и посредовања различитих и често супротстављених интереса унутар плуралистичког друштва.

Корени демократске мисли датирају још из античке Грчке када је Аристотел (Ἀριστοτέλους) у предавачким белешкама за Ликеј (Λύκειον) који је основао 355 године пре нове ере, изложио поимања демократије. Касније су те белешке сабране у осмокњижну целину *Политика* (*Πολιτικά*)[410]. Аристотелова дефиниција демократије као облика владавине већине, истовремено упозорава на могућу дегенерацију у *охлократију*, уколико изгуби своје етичко упориште у врлини и самодисциплини грађана. Његово опојмљење демократије као етичког поретка који подразумева активно грађанство, не своди је само на институционални аранжман. У модерној политичкој мисли, Жан-Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau) поставља *Друштвеним уговором*[411] темеље концепта народног суверенитета идејом *опште воље* (*volonté générale*) као подређивања појединачног интереса општем добру. Монтескије (Charles-Louis de Secondat, baron de Montesquieu) у делу *О духу закона*[412] демократску слободу повезује са институционалном поделом власти и системом узајамне контроле, постављајући тиме темеље либералном разумевању демократије. Алексис де Токвил (Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville) је у студији *О демократији у Америци*[413], анализирао социјалне услове демократског поретка. Упозорио је на опасност од *тиранције већине*, истицањем значаја грађанског друштва које, својим удружењима и локалном самоуправом, треба да представља кључну противтежу државној власти.

Током 20. века, демократска теорија поново доживљава концептуалну диференцијацију. Џозеф Шумпетер (Joseph Schumpeter) у делу *Капитализам, социјализам и демократија* (*Capitalism, Socialism and Democracy*)[414] развија процедурално схватање демократије. Држећи је методом политичког одлучивања, заснованог на компетитивној борби политичких елита, утемељује елитистички приступ поимању демократије. Карл Попер (Karl Popper), у делу *Отворено друштво и његови непријатељи (The Open Society and Its Enemies*)[415] демократију дефинише као институционални механизам омогућавања мирне смене власти. Роберт Дал (Robert Dahl) у делу *Полиархија* (*Polyarchy*)[416] уводи концепт полијархије као емпиријски мерљив модел демократског поретка заснован на степену политичког учешћа и конкуренције. Нормативну теорију либералне демократије додатно развија Џон Ролс (John

[410] Aristotle, *Aristotle's "Politics"*, 2nd edn., Translated, with an Introduction, Notes, and Glossary, by Carnes Lord, Chicago: University of Chicago Press, 2013; Аристотел, *Политика*, превела са старогрчког др Љиљана Станојевић-Црепајац; предговор др Милош Н. Ђурић; редактор др Фрања Баришић; напомене и објашњења Љубомир Црепајац, 3. изд. Београд: Београдски издавачко-графички завод (БИГЗ), 1975.

[411] Jean-Jacques Rousseau [1762], *Du contrat social*, présentation, notes, bibliographie et chronologie par Bruno Bernardi, Paris: GF Flammarion, 2001.

[412] Montesquieu [1748], *De l'esprit des lois*, tome 1, Paris: GF Flammarion, 2025.

[413] Alexis de Tocqueville [1835-1840], *De la démocratie en Amérique*, choix de textes et notes par Philippe Raynaud, Paris: GF Flammarion, 2023.

[414] Joseph A. Schumpeter [1942], *Capitalism, Socialism and Democracy*, London: Routledge, 2006.

[415] Karl R. Popper [1945], *The Open Society and Its Enemies*, Vol. 1: *The Spell of Plato*; Vol. 2: *The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013.

[416] Robert A. Dahl [1971], *Polyarchy: Participation and Opposition*, New Haven: Yale University Press, 1972.

Rawls) делом *Теорија правде* (*A Theory of Justice*)[417], заснивајући демократију концептом *правде као поштености* (*justice as fairness*).

Јирген Хабермас (Habermas), у књизи *Између чињеница и норми* (*Between Facts and Norms*)[418], везује легитимитет демократске власти за комуникативну рационалност (*kommunikative Rationalität*) и делиберативни карактер јавне расправе (*deliberative Politik*), омеђене његовом теоријом дискурса. Тиме Хабермас сматра да избегава замку редукције демократије на пуко агрегирање преференција или гласање.

Средином 20. века развијају се партиципативни и социјални приступи демократији. Џон Дјуи (John Dewey) у делу *Јавност и њени проблеми* (*The Public and Its Problems*)[419] демократију тумачи као начин живота заснован на активном грађанству. Карол Пејтман (Carole Pateman), студијом *Учешће и демократска теорија* (*Participation and Democratic Theory*)[420], наглашава значај непосредног учешћа грађана у процесима одлучивања. Роберт Патнам (Robert Putnam) у колективном делу *Учинити демократију делотворном* (*Making Democracy Work*)[421] и самосталној ауторској монографији *Усамљено куглање* (*Bowling Alone*)[422] истиче улогу социјалног капитала и поверења као предуслова ефикасног функционисања демократских институција.

У савременој политичкој теорији, радикални приступи, попут оних које су развили Шантал Муф (Chantal Mouffe)[423] и Ернесто Лаклау (Ernesto Laclau)[424], у самосталним ауторским радовима и у заједничкој студији *Хегемонија и социјалистичка стратегија* (*Hegemony and Socialist Strategy*)[425] наглашавају конститутивну улогу конфликта у политици, одбацујући схватање демократије као статичног и хармоничног стања. Према њиховом схватању, демократија представља континуиран процес институционализоване артикулације друштвених антагонизама.

Овај кратки осврт на историјски развој демократске мисли, од античке етике грађанства до савремених делиберативних и партиципативних концепција, пружа јасно сазнање да појам демократије није статична категорија, него динамичан процес истовременог обухватања институционалне структуре, вредносне оријентације и културе политичког учешћа.

Шумпетер радикално преиспитује класичну демократску доктрину која демократију схвата као израз општег добра и рационално формиране *воље народа*. Полазећи од реалистичне претпоставке о ограниченој рационалности грађана и доминантној улози политичких елита, он демократију дефинише као институционални метод за доношење политичких одлука, у оквиру којег појединци стичу власт кроз конкурентску борбу за гласове бирача. Избори, у том смислу, према Шумпетеру, не представљају механизам артикулације јединствене народне воље, већ инструмент селекције политичког руководства. Сходно томе, демократска оријентација грађана не заснива се на активној и континуираној партиципацији, већ на прихватању правила политичке конкуренције и легитимности елитне власти која произлази из изборног процеса.[426]

Карл Попер демократију не дефинише као владавину народа у супстантивном смислу, већ као институционални аранжман који омогућава мирну смену власти и ефикасну контролу

---

[417] John Rawls [1971], *A Theory of Justice*, revised edn., Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.
[418] Jürgen Habermas [1992], *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, Cambridge, MA: The MIT Press, 1996.
[419] John Dewey [1927], *The Public and Its Problems*, Chicago: Gateway Books, 1946.
[420] Carole Pateman, *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
[421] Putnam, Leonardi & Nanetti, *ibid*.
[422] Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster, 2000,
[423] Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, London: Verso, 2000.
[424] Ernesto Laclau, *On Populist Reason,* London: Verso, 2005.
[425] Ernesto Laclau & Chantal Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, London: Verso, 1985.
.[426] Schumpeter, *ibid*., стр. 269–273.

носилаца моћи без прибегавања насиљу. Суштина демократског поретка, према његовом схватању, не лежи у томе ко влада, већ у могућности да се лоша власт уклони путем институционализованих процедура. У овом теоријском оквиру, демократија се одређује негативно – као супротност тиранији – при чему је њен основни задатак ограничавање моћи и заштита индивидуалних слобода. Овај институционални аранжман почива на прихватању критичке јавности, политичког плурализма и правила која обезбеђују одговорност власти, а не на претпоставци о јединственој народној вољи или моралној супериорности већине.[427]

Роберт Дал полази од јасног разликовања демократије као нормативног идеала и конкретних институционалних аранжмана који постоје у савременим државама. Полазећи од становишта да у великим и сложеним друштвима потпуна демократија није остварива, он уводи појам полиархије као облика *непотпуно демократизованог* режима који се одликује високим степеном политичке конкуренције и широком инклузивношћу учешћа. Полиархија подразумева постојање гарантованих грађанских права и политичких слобода, слободних и фер избора, могућност опозиционог организовања и надметања за власт, као и постојање алтернативних извора информисања. Кључна аналитичка димензија овог модела јесте интеракција између јавне контестације и инклузивности, при чему се демократизација схвата као процес који може напредовати дуж ових димензија, без достизања идеалног типа демократије.[428]

Према Далу, суштина демократије није у њеном формалном институционалном постојању, већ у степену до којег политички систем омогућава политичку једнакост грађана у учешћу и утицају на доношење одлука. Демократија је, према његовом схватању, трајан процес постепене институционализације идеала политичке једнакости и јавне контроле власти. Она подразумева не само постојање изборних процедура, већ и реалну могућност грађана да учествују у обликовању политичке агенде, да буду информисани, да слободно изражавају ставове и да имају једнаку тежину гласа у процесу одлучивања. Демократски поредак, како наглашава Дал, не елиминише друштвене неједнакости и конфликте, али успоставља институционалне механизме њиховог артикулисања и мирног решавања са једне стране, као и механизме јавне контроле власти, са друге стране. Вредност демократије не проистиче из њеног савршенства, већ из способности континуиране самокорекције кроз критику, одговорност и учешће грађана.[429]

Како истиче Џек Вокер, суштина демократског поретка, у Даловом теоријском оквиру, почива на постојању плуралистичког система у којем различите друштвене групе имају реалну могућност утицаја на процес доношења одлука.[430] Демократија не представља апсолутну власт већине, већ институционализовану конкуренцију мањина у оквиру заједнички прихваћених правила политичке игре. Схваћена на овај начин, демократија постоји само у друштвима у којима су слобода говора, доступност информација и могућност организације опозиционих ставова загарантовани као јавна добра. Далова полиархија представља управо такав модел система у којем „активне и легитимне групе у популацији увек имају високу вероватноћу да се њихов глас чује у некој кључној фази процеса одлучивања.“[431]

У оквиру либералне политичке теорије, демократија се схвата као институционални израз праведне сарадње између слободних и једнаких појединаца, а не као пука техника доношења колективних одлука. Полазећи од таквог становишта, Џон Ролс демократски поредак темељи на систему једнаких основних слобода које имају приоритет у односу на друге друштвене циљеве, будући да једино оне омогућавају равноправну политичку партиципацију и ефикасну јавну контролу власти. Политичка легитимност, у том смислу, не произлази из агрегиране воље већине, већ из чињенице да су институције уређене тако да њихова правила

[427] Popper, *ibid*., стр. 124–129.
[428] Dahl, *ibid*., стр. 1–9.
[429] Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, Подгорица: ЦИД, 1999, стр. 46–47, 121–125, 318–321.
[430] Jack L. Walker, "A Critique of the Elitist Theory of Democracy", *The American Political Science Review* 60(2), 1966, стр. 285–295; стр. 289.
[431] Robert A. Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, Chicago: University of Chicago Press, 1956, стр. 132.

и исходи могу бити јавно оправдани свим грађанима као разумним и равноправним учесницима у заједничком политичком поретку. Демократија је стога неодвојива од принципа правичности, јер само под тим условима политичке процедуре задобијају своју пуну нормативну оправданост.[432]

Полазећи од своје дискурзивне теорије права и демократије, Јирген Хабермас заступа становиште да се демократска легитимност савременог политичког поретка не може заснивати искључиво на исходима гласања, већ на квалитету процедура кроз које се формира политичка воља. Право и демократија, према његовом тумачењу, нису спољa повезани, већ испреплетени изнутра, будући да се правне норме могу сматрати легитимним само уколико настају кроз јавне, инклузивне и рационалне дискурсе у којима сви актери имају могућност учешћа. Демократски процес се, дакле, не своди на сажимање унапред датих преференција, већ подразумева комуникативно обликовање ставова кроз аргументовану јавну расправу. Из тог разлога, он наглашава да демократске институције морају да обезбеде услове у којима јавна сфера, цивилно друштво и формалне политичке процедуре функционишу као међусобно повезани канали кроз које се комуникативна моћ грађана преводи у правно и политички обавезујуће одлуке.[433]

За Џона Дјуија демократија се не може свести на скуп институционалних правила или уставних решења, већ представља динамичан процес који произлази из заједничког друштвеног искуства. *Јавност*, према његовом схватању, не постоји унапред као јединствен политички субјект, већ настаје онда када последице појединачних радњи постану довољно распрострањене да захтевају заједничко промишљање и колективну контролу. Из тог процеса израста демократска политика, која се обликује кроз комуникацију, јавну расправу и постепено институционализовање решења за управљање заједничким проблемима. Квалитет демократије, сходно томе, зависи мање од формалних процедура, а више од способности грађана да активно учествују у јавном дијалогу, критички процењују последице политичких одлука и заједнички обликују друштвене одговоре на изазове који их погађају.[434]

У својој критици доминантних емпиријских и елитистичких теорија демократије, Карол Пејтман истиче да је маргинализација учешћа грађана последица погрешног разумевања односа између партиципације и политичке стабилности. Насупрот схватањима која демократију своде на пуку изборну конкуренцију елита, Пејтман наглашава да учешће грађана има развојну функцију. Наиме, кроз активно укључивање у процесе одлучивања појединци стичу политичке вештине, осећај ефикасности и способност колективног деловања. Демократске диспозиције, према њеном становишту, не могу се третирати као унапред дате, већ се оне формирају кроз праксу партиципације, како у оквиру политичких институција, тако и у ширим друштвеним контекстима, нарочито у сфери рада. Демократија се, сходно томе, не исцрпљује у механизму селекције власти, већ представља процес који захтева институционалне аранжмане способне да прошире учешће и изван уског домена представничке политике.[435]

Полазећи од упоредне анализе функционисања регионалних институција у Италији, Патнам, Леонарди и Нанети показује да квалитет демократског поретка не зависи пресудно од формалног институционалног дизајна, већ од друштвених образаца који обликују понашање грађана. Уводећи појам *грађанске заједнице*, описују друштвене контексте у којима су развијени међусобно поверење, норме реципроцитета и густе мреже хоризонталног удруживања. Управо у таквим окружењима демократске институције показују већу ефикасност, одговорност и стабилност, док у срединама обележеним клијентелизмом и неповерењем оне остају формално присутне, али функционално ослабљене.[436] Настављајући анализу односа између друштвених веза и демократског функционисања, Патнам и сарадници

[432] Rawls, *ibid*., стр. 3–4; 52–54.
[433] Habermas, *ibid.*, стр. 118–131; 287–315.
[434] Dewey, *ibid.*, стр. 12–16.
[435] Pateman, *ibid.*, стр. 22–24; 42–44.
[436] Putnam, Leonardi & Nanetti, *ibid.*, стр. 83–91.

проширује ову тезу указујући да социјални капитал не представља искључиво институционални ресурс, већ шири друштвени потенцијал који обликује обрасце политичког поверења и грађанског ангажовања. Густе мреже удруживања, норме реципроцитета и међусобно поверење, према колективном мишљењу аутора, олакшавају координацију и колективно деловање, смањују трошкове политичке сарадње и јачају легитимитет демократских институција.[437] Супротно томе, ерозија ових хоризонталних веза доводи до пада поверења, пасивизације грађана и све већег ослањања на формалне, често неефикасне, механизме управљања. Стабилност и квалитет демократије, они закључују, зависе од дугорочно изграђених друштвених односа, а не искључиво од уставних правила или изборних процедура.[438]

Управо у *Усамљеном куглању* Патнам додатно радикализује ову тезу о опадању демократије, показујући да се у Сједињеним Државама током друге половине 20. века одвија систематска ерозија друштвених веза које су традиционално подупирале демократско функционисање. Он документује опадање учешћа у добровољним удружењима, локалним организацијама и неформалним облицима заједничког деловања, уз истовремени пад међусобног поверења и грађанске ангажованости. Овај процес Патнам тумачи као слабљење социјалног капитала, односно ресурса који омогућава кооперацију, колективно деловање и јавну контролу институција *одоздо*. Последице тога, према његовом мишљењу, не огледају се само у смањеном учешћу грађана, већ и у слабљењу одговорности власти, расту политичког цинизма и смањеној способности демократског поретка да производи легитимне и стабилне политичке исходе.[439]

Политичка подршка представља кључну претпоставку функционисања демократског поретка, будући да ниво поверења грађана у институције и њихова спремност да прихвате политичке одлуке директно условљавају стабилност и одрживост система, а у ситуацијама израженог неповерења и незадовољства институционалним деловањем, доводи се у питање способност политичког система да обезбеди легитимитет и ефективно управљање друштвеним процесима.[440] Радвеј (Radway) упозорава да изборни процеси, чак и у оквиру стабилних демократија, производе специфичне политичке притиске који могу подривати рационално управљање јавним пословима. Наиме, током изборних кампања, јавна сфера се проширује и укључује бираче који иначе нису политички ангажовани, а чије су политичке преференције често вођене поједностављеним националистичким или популистичким импулсима. У настојању да придобију управо ову проширену публику, политички актери често прибегавају реторици конфронтације, што може довести до слабљења институционалних стандарда демократског одлучивања. Радвеј стога закључује да избори, иако неопходан елемент демократије, носе у себи структурни ризик, будући да логика изборне кампање понекад потискује логику одговорног и рационалног управљања.[441]

О'Донел (O'Donnell) уводи појам *делегативне демократије* како би описао тип режима који формално испуњава минималне критеријуме демократског поретка, али у којем изостаје институционализована контрола власти. Иако се политичка власт успоставља путем слободних избора, изабрани председник се тумачи као непосредни израз воље нације и носилац мандата да управља по сопственом нахођењу, уз минимална ограничења од стране парламента, судства и других контролних институција. Избори у таквом систему функционишу као чин једнократне делегације власти, након чега грађани остају у пасивној улози, док механизми хоризонталне одговорности остају слаби или нефункционални. О'Донел наглашава да делегативне демократије могу бити релативно стабилне, али да су структурно

[437] *Ibid.*, стр. 167–177.
[438] Putnam, *ibid.*, стр. 19–48.
[439] *Ibid*., стр. 136–145, 338–342.
[440] Петар Матић и Ђорђе Стојановић, „Политичка подршка и утемељење демократских вредности", *Српска политичка мисао* 3, 2011, стр. 205–222; стр. 206.
[441] Laurence Radway, "The Curse of Free Elections", *Foreign Policy* 40, 1980, стр. 61–73; стр. 69–71.

склоне персонализацији власти, институционалној слабости и ерозији републиканских елемената демократије.[442]

Како истичу Липсет и Лејкин, демократија се у свом основном облику може дефинисати као политички систем у којем сви одрасли грађани имају право гласа на слободним, такмичарским и периодичним изборима за носиоце јавних функција. Ова *минималистичка дефиниција* демократије наглашава институционалне процедуре и компетитивност као кључне елементе демократског поретка, док питања социјалне једнакости или дистрибутивне правде остају у другом плану. Демократија се, по њиховом мишљењу, одржава онда када су осигурани отвореност политичке арене, плурализам интереса и непредвидивост исхода изборних процеса. Управо у том институционалном оквиру реализује се оно што Дал означава појмом *полиархија* – делује политички систем који комбинује највиши степен инклузивности са највећим степеном компетитивности. Демократски поредак се стога не може схватити као статично стање, већ као континуирани процес успостављања механизама који спречавају концентрацију моћи и обезбеђују једнакост грађана у политичком надметању.[443]

Тежња за демократским реформама послужила је као покретачка снага бивших социјалистичких земаља да теже чланству у Европској унији. Усвајањем принципа демократије, људских права и владавине права, ове државе настојале су да се ослободе ауторитарне прошлости, превазиђу наслеђе ауторитарних режима, ојачају демократске институције и обезбеде своје место у заједници европских народа. Кључну улогу у процесу демократске транзиције имала је Европска унија, која је кроз обезбеђивање институционалног и нормативног оквира за демократску консолидацију, као и кроз финансијску помоћ и политичке подстицаје, подржавала спровођење неопходних политичких и институционалних реформи у циљу успешне интеграције нових чланица.

На основу доступних емпиријских података и процена релевантних међународних институција, може се закључити да се демократија у Србији суочава са бројним изазовима. Ови изазови се манифестују како кроз институционалне слабости, тако и кроз дугорочне негативне трендове у кључним показатељима демократског развоја. Анализа развојне динамике демократије заснована на подацима пројекта *Варијетети демократије* (*Varieties of Democracy Project – V-Dem)*[444] указује да је након пада режима Слободана Милошевића дошло до значајног унапређења демократских капацитета (врхунац су достигли 2003. године). Међутим, након убиства тадашњег премијера Зорана Ђинђића, забележен је континуиран пад развоја демократије (Графикон 8). Како истиче Владисављевић, догађаји од 5. октобра 2000. године представљали су, пре свега, масовну политичку мобилизацију која је довела до смене власти, али није произвела дубинску трансформацију институционалног поретка. Промене до којих је тада дошло углавном су се одвијале у оквирима постојећих структура, док су бројне старе праксе наставиле да опстају.

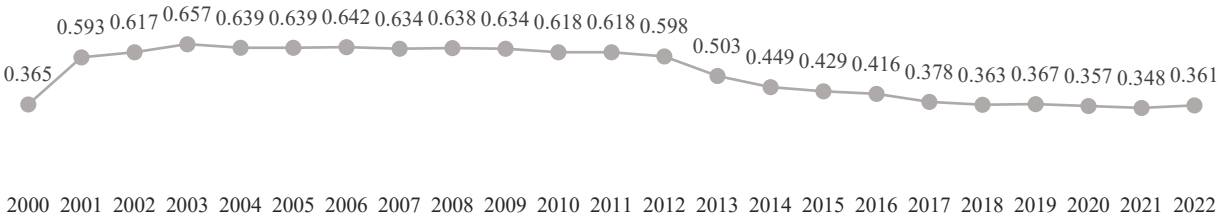

Графикон 8 – Индекс изборне демократије у Србији – тренд

[442] Guillermo O'Donnell, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy* 5(1), 1994, стр. 55–69.
[443] Seymour Martin Lipset & Jason M. Lakin, *The Democratic Century*, Norman: University of Oklahoma Press, 2004.
[444] *V-Dem Dataset*, доступно на https://www.v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/, приступљено 15.6.2024. године.

Сходно томе, сматра Владисављевић, 5. октобар 2000. године се може интерпретирати као ограничена демократска револуција, усмерена пре свега на промену политичких актера, а не на суштинску реконфигурацију политичког система.[445] Опадајући тренд демократског развоја нарочито је био изражен у периоду од 2012. године (ЕДИ = 0.598) до 2022. године (ЕДИ = 0.361), након чега се бележи његова релативна стабилизација. Према *Индексу људских слобода по земљама* (HFI index)[446], Србија је 2023. године заузела 68. место са укупном оценом 7.54, сврставши се у категорију *делимично слободних* земаља. Додатну потврду овим емпиријским налазима пружа и актуелна политичка ситуација у Србији, нарочито у контексту избора одржаних 2023. године. Након бројних оптужби опозиционих странака за нерегуларност изборног процеса, Европски парламент је усвојио резолуцију којом се указује на недостатке демократског интегритета изборног процеса у Републици Србији.[447]

У оквиру овог истраживања анализирано је у којој мери грађани перципирају демократију као *важну* (Графикон 9). Добијени подаци указују да већина испитаника демократију сматра значајном.

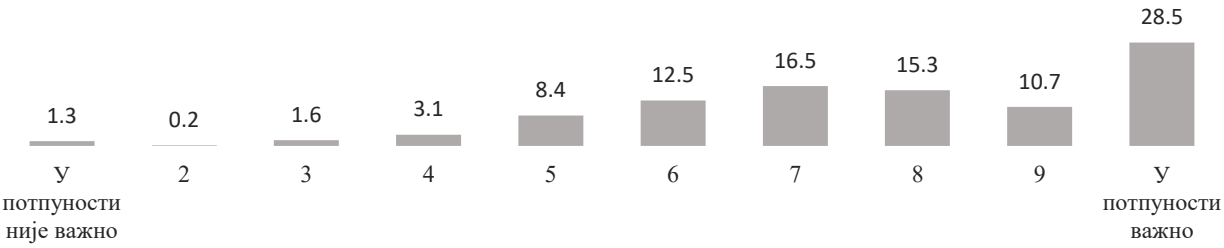

Графикон 9 – Значај демократије

Перцепција важности демократије као вредносног концепта представља један од кључних индикатора укупне политичке културе грађана и њене оријентације према либерално-демократском моделу власти. У том смислу, подаци о просечним оценама важности демократије у компаративном европском контексту пружају увид не само у доминантне обрасце перцепције демократије, већ и у дубље, структурне разлике између земаља. Међутим, упоређивање степена значаја који се придаје демократији у земљама обухваћеним *Европским проучавањем вредности* (Графикон 10 доле), уочава се да је Србија, упркос извесном напретку у последњих седам година, била и остала земља у којој се демократија оцењује као најмање важна у поређењу са осталим европским државама.[448]

Према приказаним подацима (Графикон 10 на следећој страници), просечна вредност за европске земље, на скали од 1 до 10, износи 8.68, што указује на високо нормативно прихватање демократије као пожељног облика политичког уређења. Већина држава Западне Европе, попут Немачке, Швајцарске, Норвешке, Данске, Шведске и Финске, позициониране су изнад овог просека, што потврђује тезу о постојању дубоко укорењене демократске културе у стабилним и институционализованим либералним демократијама. Насупрот томе, Србија се налази на самом дну листе, са просечном вредношћу од 7.19 у 2017. години, односно 7.70 у 2024. години. Иако се у овом периоду уочава умерен пораст, та промена је квантитативно незнатна и недовољна да Србију приближи просечним вредностима већине земаља Централне и Источне Европе. Ови резултати

[445] Небојша Владисављевић, „Мешовити режими, протести и 5. октобар“, у Душан Павловић (приредио) *Развој демократских установа у Србији – десет година после*, стр. 13–23. Београд: Фондација Heinrich Böll, Регионална канцеларија за Југоисточну Европу у Београду, 2010; стр. 21–24.

[446] Вајзвотер (Wisevoter) аналитичка платформа садржи *Freedom Index by Country*: https://wisevoter.com/country-rankings/freedom-index-by-country/, приступљено 15.6.2024. године. Приказани подаци пренети су из *Индекса људских слобода* (Human Freedom Index – HFI).

[447] European Parliament, JOINT MOTION FOR A RESOLUTION on the situation in Serbia following the elections: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2024-0106_EN.html, приступљено 15.6.2024. године

[448] European Values Study: https://www.gesis.org/en/european-values-study/data-and-documentation/5th-wave-2017, приступљено 15.6.2024. године.

указују не само на слабу вредносну интернализацију демократије, већ и на чињеницу да грађани Србије ређе перципирају демократију као суштински политички идеал.

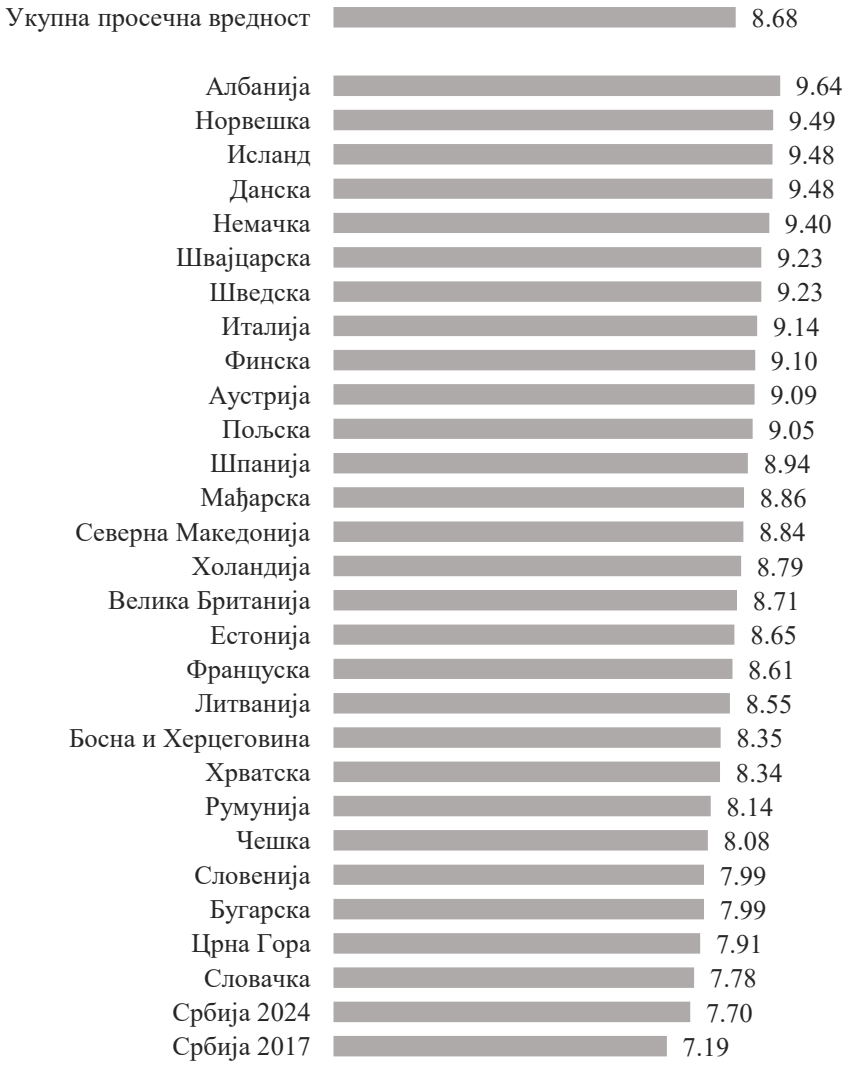

Графикон 10 – Значај демократије– поређење земаља

Оваква позиција Србије указује на постојање структурних дефицита демократске политичке културе. Наиме, упркос формалном постојању демократских институција и вишестраначког система, резултати емпиријских истраживања имплицирају низак степен унутрашње легитимности демократских принципа међу њеним грађанима. Такав однос може бити последица вишедеценијског процеса институционалног еродирања, доминације партикуларних интереса, као и перцепције да демократски политички процеси не доводе до побољшања животног стандарда. То значи да, посматрано у ширем компаративном оквиру, Србија бележи вредносно удаљавање од европског демократског језгра. Ова појава се не може објаснити само економским или геополитичким факторима, већ указује на постојање кризе поверења у сам демократски модел као релевантан и ефикасан оквир за решавање друштвених и политичких проблема. Налази указују на релативно ниску демократску оријентацију грађана Србије, уз присуство благог, али недовољног тренда раста, док упоредна анализа говори да се Србија налази у специфичној зони ограничене демократизације, у којој су нормативни идеали демократије формално присутни, али нису дубински интернализовани, нити повезани са јасно артикулисаним очекивањима од функционисања политичког система. Све претходно наведено има значајне импликације за разумевање отпора демократским променама и ограничених домета демократске консолидације.

Нижа вредност којом грађани Србије вреднују демократију у односу на грађане других европских земаља не могу се тумачити изоловано, већ искључиво у ширем историјском, институционалном и културолошком контексту у коме је обликована савремена политичка култура у Србији. Наиме, за разлику од већине земаља Централне и Источне Европе које су процес демократске транзиције започеле почетком деведесетих година прошлог века, Србија је у том периоду, уместо у процес политичке демократизације, ушла у период ауторитарне консолидације, међународних санкција, политичке изолације и оружаних сукоба. *Демократске промене* које су се одиграле током 2000. године представљале су важну прекретницу, али је убрзо након њих уследио период фрагментације политичких елита, институционалне нестабилности и слабљења владавине права. Како истиче Орловић, процес демократизације у постсоцијалистичким друштвима није могао произвести тренутну трансформацију постојеће политичке културе, будући да демократске навике, вредносни обрасци и институционални механизми захтевају време да се развију, јер, како наводи, „није могуће заспати као комуниста, а пробудити се као демократа“.[449]

Један од кључних изазова демократизације посткомунистичких друштава јесте време ауторитарног наслеђа у културним обрасцима. Систем вредности формиран у условима једнопартијске државе оставио је дубоке трагове и трајне последице у односима према власти, слободи и јавном интересу, услед чега се демократија често перципира као инструмент за стицање личних привилегија, а не као механизам колективног одлучивања и ефикасног механизма контроле власти.[450] У том контексту, демократија се не доживљава као резултат друштвене борбе за заједничке вредности, већ као функционални инструмент моћи у рукама политичких елита. Сходно томе, демократски поредак у Србији није се развио као последица друштвеног консензуса, већ као недовољно утемељен и често дискредитован институционални оквир.

Током претходних деценија, демократија у Србији се није одвијала кроз транспарентност, контролу власти и владавину права, већ је била обележена страначким запошљавањем, партијском лојалношћу и политичком трговином. Наиме, савремени ауторитарни режими више се не ослањају на пуку силу, већ користе правне институције како би свој политички доминантан положај представиле као демократски. У пракси, то значи да се уместо отворене репресије, примењују правне процедуре, изборни прописи, регулаторне мере и други правни механизми којима се само формално поштују демократска правила, али тако да се прилагођавају интересима владајуће политичке елите, што ствара привид легитимности, док се суштински механизми контроле власти и политичке конкуренције систематски ослабљују.[451]

Према Орловићу, суштинска карактеристика демократског система јесте постојање компетитивности и изборне конкуренције, јер само активно надметање различитих политичких опција може обезбедити стабилност и одговорност власти пред грађанима. У одсуству стварне политичке конкуренције и слободе избора, демократија се своди на формалну процедуру без садржаја и губи свој корективни потенцијал.[452] Сличног је става и Сартори (Sartori) који сматра да суштина демократског поретка није у неограниченој владавини већине, већ у трајном обуздавању моћи већине кроз права мањина и институционализовану улогу опозиције. Демократија се, према његовом мишљењу, не мери само тиме ко држи власт, већ у којој мери политички систем обезбеђује простор за организовану опозицију и штити је од репресије. Уколико се опозиција гуши или дискредитује, са политичке сцене не нестаје само један политички актер, већ се суштински урушава и народни суверенитет, јер грађани губе реалну алтернативу постојећој власти.[453]

---

[449] Славиша Орловић, „Класична и савремена схватања демократије“, *Годишњак Факултета политичких наука* 2, 2008, стр. 47–71.

[450] Вучина Васовић, „Нова раскршћа посткомунистичке демократије“, у Вучина Васовић и Вукашин Павловић (прир.), *Посткомунизам и демократске промене: демократска реконструкција државе и политичког система*, стр. 29–71, Београд: Југословенско удружење за политичке науке; Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2002, стр. 55–57.

[451] Kim Lane Scheppele, “Autocratic Legalism”, *University of Chicago Law Review* 85(2), 2018, стр. 545–584; стр. 546–548.

[452] Орловић, *ibid.*, стр. 49–50.

[453] Giovanni Sartori, *The Theory of Democracy Revisited*, Chatham, NJ: Chatham House Publishers, 1987, стр. 48–49.

Институционални проблеми попут дугогодишње корупције, неефикасности судства, селективна примена закона и медијске манипулације, довели су до формирања снажног осећаја немоћи и личне ирелевантности грађана у политичком процесу. Упоредо перцепција да избори не доводе до суштинских промена, да институције не функционишу и да политичке елите делују превасходно у сопственом интересу, резултирала је доживљајем демократије као апстрактне категорије, лишене стварног утицаја на свакодневни живот грађана. Оваква искуства и уверења често доводе до тога да се демократски процеси у Србији доживљавају као пука формалност, а избори као ритуали за репродукцију постојећих политичких актера. Последица оваквих уверења јесте ширење политичке апатије међу грађанима Србије, што има директан утицај на њихово ниско вредновање демократије као политичког поретка.

Институционално слабљење демократских механизама није се одвијало у вредносном вакууму, већ је било праћено специфичним политичким дискурсом који је релативизовао значај демократских норми и процедура и обликовао перцепцију демократије и њене друштвене пожељности. Тај дискурс се у Србији веома често испољавао кроз антиисторијске и антиевропске наративе, у којима се демократија третирала као споља наметнут модел, а не као унутрашња друштвена потреба. У том контексту, посебно су значајне контроверзе везане за питање независности Косова, интервенцију НАТО-а у бившој Југославији и односа са Европском унијом, кроз које се демократија у јавном дискурсу неретко повезивала са губитком суверенитета, *покоравањем Бриселу* и слабљењем националног идентитета. Овакви наративи производили су културну амбиваленцију према демократском моделу и одржавали дијахронију између формалне и стварне посвећености грађана тим вредностима, која је нарочито била изражена код појединаца са снажнијом ауторитарном оријентацијом. Према Стенеровој (Stenner), такве особе испољавају нетрпељивост према сложеним, конкурентним и плуралистичким политичким процесима и преферирају системе са јасним правилима и концентрисаном моћи, јер сложеност политичког живота доживљавају као непотребни конфликт и претњу друштвеној кохезији.[454]

Ландман и Робинсон (Landman & Robinson) истичу да су у бројним посткомунистичким државама ауторитарне праксе опстале не само због институционалних слабости, већ и захваљујући дубоко укорењеним културним обрасцима који фаворизују снажан центар моћи. У таквим друштвима, политичка стабилност, ефикасност и ред често се доводе у везу са концентрацијом моћи, док се отворени плурализам и политичка конкуренција перципирају као извор дестабилизације и конфликата. Ови наслеђени ставови у великој мери отежавају процес демократске консолидације и доприносе формирању амбивалентног односа према демократским вредностима и нормама.[455]

У светлу горе наведених структурних и културних фактора, не изненађује податак да је у Србији значај демократије као вредности ниже оцењен него у скоро свим другим европским земљама. Реч је о дубокој вредносној ерозији која је последица историјских неуспеха, институционалне дисфункционалности и политичке културе у којој демократија није ни довољно теоријски разјашњена, ни у довољној мери проживљена у свакодневној пракси.

Табела 3 – Процена важности демократије

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
СНС/СПС	442	7.39	2.084	.099
Лева опозиција	267	8.76	1.843	.113
Десна опозиција	165	7.38	2.062	.161
Апстиненти	590	7.51	2.018	.083
Тотал	1463	7.69	2.074	.054

[454] Karen Stenner, *The Authoritarian Dynamic*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, стр. 29–35.
[455] Todd Landman & Neil Robinson (eds.), *The Sage Handbook of Comparative Politics*, London: Sage Publications Ltd, 2009, стр. 421–425.

На Табели 3 приказана је процена важности демократије (оцењена на скали) међу присталицама различитих политичких партија, као и међу апстинентима. Резултати показују да присталице грађанске/леве опозиције придају највећу важност демократији у поређењу са осталим категоријама испитаника, са просечном оценом 8.76, што говори у прилог њиховој израженијој подршци демократским вредностима. Насупрот томе, гласачи СНС/СПС и десне опозиције имају сличне оцене важности демократије, са просечним вредностима 7.39 и 7.38, што приказује њихов умерено позитиван однос према демократском поретку. Апстиненти, са просечном оценом 7.51, такође испољавају умерено позитиван став према демократији, уз нешто већу варијабилност у својим оценама. Посматрано на нивоу целокупног узорка, просечна вредност важности демократије износи 7.69, што се може тумачити као општа, позитивна оцена значаја демократије међу испитаницима. Резултати упућују на постојање разлика у перцепцији важности демократије између различитих група бирача дефинисаних партијским преференцијама, при чему је подршка демократским вредностима најизраженија међу присталицама грађанске/леве опозиције.

Резултати једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) показују да постоје статистички значајне разлике процене важности демократије између различитих група бирача, у зависности од њихових партијских преференција ($F(3,1458) = 30.98$, $p < .001$). Другим речима, преференција одређене политичке партије утиче на то колика се важност придаје важности демократије.

Следећа Табела 4 приказује логит коефицијенте који показују повезаност између перцепције важности демократије и партијских преференција испитаника. Добијени налази указују на негативну повезаност између придавања значаја демократији и подршке коалицији СНС/СПС, што упућује на то да бирачи који придају већи значај демократији имају мању вероватноћу да подрже владајућу коалицију (47.3%).

Табела 4 – Демократија је важна: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.272*	0.119	0.504**	-0.047	-0.428**
	(.144)	(.168)	(.197)	(.139)	(.174)
Старост	0.032***	-0.017***	0.008	-0.024***	0.030***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.521***	0.944***	0.627***	-0.345**	-0.913***
	(.164)	(.210)	(.234)	(.162)	(.199)
Високо образовање	-0.679***	0.996***	0.425	-0.145	-0.972***
	(.199)	(.239)	(.277)	(.189)	(.235)
Средњи приходи	-0.371**	-0.227	0.605**	0.285*	-0.280
	(.166)	(.200)	(.243)	(.166)	(.198)
Високи приходи	-0.169	-0.040	0.559*	-0.028	-0.345
	(.211)	(.244)	(.292)	(.204)	(.249)
Градско подручје	-0.339**	0.100	0.042	0.253*	-0.327*
	(.150)	(.175)	(.210)	(.149)	(.178)
Војводина	0.610***	1.141***	-0.074	-1.185***	-0.119
	(.223)	(.278)	(.284)	(.199)	(.272)
Западна Србија и Шумадија	0.854***	0.842***	-0.590*	-0.991***	0.418
	(.225)	(.284)	(.321)	(.202)	(.280)
Источна и Јужна Србија	0.885***	0.409	0.470*	-1.279***	0.084
	(.229)	(.307)	(.280)	(.214)	(.285)
Значај демократије	**-0.108*** **	**0.317*** **	**-0.047**	**-0.057***	**-0.206*** **
	(.034)	**(.050)**	**(.045)**	**(.033)**	**(.043)**
Константа	-1.139***	-4.593***	-3.006***	1.692***	1.309**
	(.443)	(.596)	(.620)	(.429)	(.561)
Nagelkerke R^2	.174	.174	.068	.125	.219

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Супротно томе, перцепција важности демократије је позитивно повезана са подршком грађанској опозицији, односно бирачи који више вреднују демократију имају 1.5 пута већу

вероватноћу да подрже ову политичку опцију, односно 57.9% већу вероватноћу у поређењу са онима који демократији придају мањи значај.

Анализа показује да је веће уважавање демократских вредности повезано са нешто нижом склоношћу ка апстиненцији, што упућује на закључак да апстиненти, у просеку, исказују нешто слабију подршку демократским вредностима.

Уколико се анализа редукује на дихотомну поделу *власт vs опозиција*, добијени резултати додатно потврђују налаз о негативној повезаности између значаја који испитаници придају демократији и подршке владајућим политичким актерима. Конкретно, испитаници који придају већу важност демократском поретку имају значајно већу вероватноћу да подрже опозиционе политичке лидере и партије у односу на владајуће, и то за око 44.9%.

У целини посматрано, налази јасно указују на то да је перцепција важности демократије тесно повезана са партијским преференцијама бирача у Србији.

Бирачи који придају већу важност демократији имају већу вероватноћу да подрже грађанску опозицију, што указује на то да ова политичка опција успева да привуче гласаче који су оријентисани ка демократским вредностима. Насупрот томе, подршка СНС/СПС и владајућој коалицији негативно је повезана са значајем који бирачи придају демократији, што нам говори да бирачи који подржавају владајућу коалицију мање истичу демократију као кључни критеријум у својим политичким изборима. Иако десна опозиција и апстиненти показују благе негативне асоцијације са придавањем значаја демократији, ове везе су мање изражене и у неким случајевима нису статистички значајне. Налази указују на значајне разлике у односу према демократији између бирача владајуће коалиције и грађанске опозиције, док код десне опозиције није утврђена статистички значајна повезаност.

Перцепција демократије као вредности која није подједнако значајна као у другим европским земљама отвара два важна аналитичка питања. Прво питање односи се на процењени ниво демократије у Србији, а друго на концептуално разумевање самог појма демократије.

Када је реч о процени нивоа демократије у Србији, испитаницима је постављено питање у којој мери се Србијом данас управља на демократски начин? За мерење је коришћена скала процене од 1 до 10, где 1 означава *нимало демократски*, а 10 значи *потпуно демократски*.

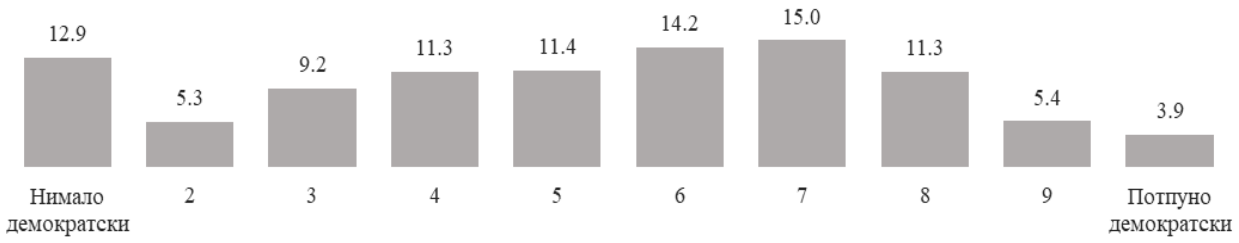

Графикон 11 – Процена нивоа демократије у Србији

Резултати показују да највећи број испитаника даје оцене које се налазе на средишњем делу скале, што говори у прилог томе да значајан део популације перципира Србију као земљу са израженим демократским дефицитом, али не и као потпуно ауторитарно вођену. Највећи проценат грађана додељује оцену 7, што указује на умерено позитивну перцепцију демократских процеса, уз истовремено препознавање постојећих недостатака (Графикон 11). С друге стране, значајан део испитаника оценио је ниво демократије у Србији најнижом оценом, што значи да велики број грађана сматра да се демократски поредак у Србији налази далеко од демократског идеала. Ови налази сугеришу да, иако у Србији постоји одређени степен подршке демократским вредностима, значајан део популације остаје скептичан у погледу пуне и доследне имплементације демократских принципа у пракси, те да грађани Србије своју земљу не доживљавају као демократску.

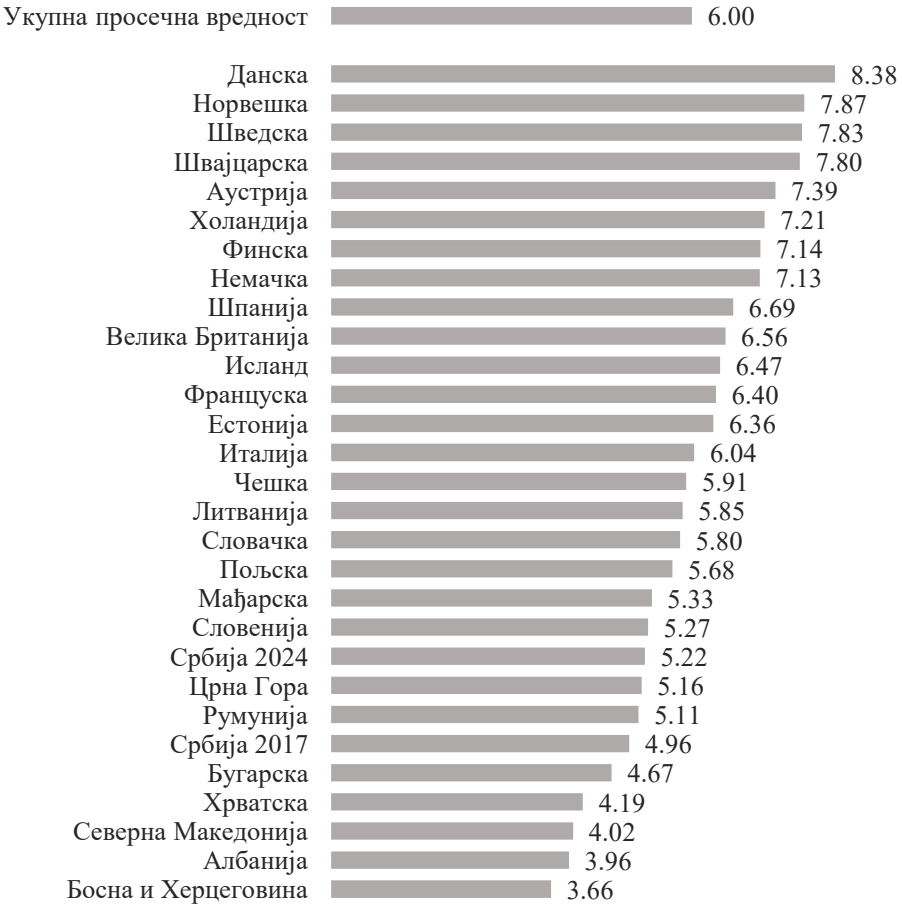

Графикон 12 – Процена нивоа демократије – поређење земаља

Упоредна анализа процењеног нивоа демократије у европским државама (Графикон 12), указује на значајне разлике у перцепцији демократских стварности међу грађанима Европе. Укупна просечна оцена 6 упућује на умерен ниво перципиране демократије у целокупном узорку. Међутим, изражена одступања у појединим државама указују на дубоко укорењене структурне и институционалне разлике у функционисању и доживљају демократских капацитета.

На самом врху листе налазе се Данска (8.38), Норвешка (7.87) и Шведска (7.83), што је у складу са дуготрајно консолидованим демократским институцијама, високим нивоом транспарентности власти, снажном улогом парламентаризма и ниским нивоом корупције. Ове земље представљају стандард демократске зрелости у европском контексту. Следе их Швајцарска, Аустрија и Холандија, што додатно потврђује повезаност између институционалне стабилности и владавине права са једне стране, и високог нивоа поверења грађана у демократски поредак, са друге.

Супротно томе, државе западног Балкана углавном заузимају најниже позиције на приказаној ранг листи. БиХ се налази на самом дну са оценом од 3.66, што одражава дубоку институционалну фрагментацију, хроничну политичку нестабилност и етнички сегментисан политички систем. Србија је, према процени из 2024. године, позиционирана са резултатом 5.22, што је ниже од регионалног просека, али представља благо побољшање у односу на 2017. годину (4.96). Овај маргинални помак свакако није довољно значајан да би указивао на било какав демократски напредак. Поред Србије, ниске оцене бележе и Црна Гора (5.16), Румунија (5.11), Бугарска (4.67) и Албанија (3.96), што потврђује структурну крхкост демократских институција у овом делу Европе.

У том контексту, Владисављевић прави аналитичку разлику између формално и неформално институционализованих демократија. Док се у стабилним, тзв. *старим*

демократијама, политички актери у великој мери придржавају формалних правила, у новим демократијама, попут Србије, политички живот се често одвија по неформалним правилима — клијентелизму, партијској лојалности и коруптивним мрежама. Овај раскорак између формалне институционалне структуре и стварне политичке праксе ограничава дубину демократске консолидације и доприноси дугорочној институционалној нестабилности.[456]

Дистрибуција приказаних резултата указује не само на постојање демократског јаза између *старих* и *нових* демократија, већ и постојаност институционалних дефицита у постсоцијалистичким друштвима. Посебно је индикативно да поједине државе чланице Европске уније, попут Румуније, Бугарске или Хрватске, такође бележе релативно ниске оцене, што доводи у питање претпоставку о консолидацији демократије као последици процеса европских интеграција.

Упоређивањем националних резултата са просечном вредношћу, може се закључити да грађани Србије, као и већина становника западног Балкана, демократски систем у својој земљи не перципира као у потпуности функционалан. Оваква перцепција може имати значајне импликације на легитимитет власти, мотивацију за учешћем у политици и ниво поверења у институције. Стога ови налази представљају важан сигнал како за доносиоце одлука, тако и за истраживаче политичких процеса, да перцепција нивоа демократије међу грађанима није само индикатор стања институција, већ и фактор који може утицати на саме исходе демократских процеса.

Табела 5 – Просечна оцена степена демократије у Србији

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
СНС/СПС	439	7.11	1.810	.086
Лева опозиција	262	3.00	2.318	.143
Десна опозиција	163	4.20	2.152	.169
Апстиненти	580	5.09	2.235	.093
Тотал	1444	5.22	2.570	.068

Просечна оцена степена демократије међу присталицама СНС/СПС износи 7.11, што указује на то да гласачи владајуће коалиције перципирају ниво демократије у Србији као релативно висок (Табела 5). Насупрот томе, бирачи који подржавају грађанску/леву опозицију степен демократије у Србији оцењују просечном оценом 3, што представља изразито низак ниво оцене степена демократије и указује да ова категорија грађана сматра да је демократија у Србији на веома ниском нивоу. Присталице десне опозиције оцењују степен демократије просечном оценом 4.2, што је такође испод укупног просека. Овај резултат указује на негативну перцепцију демократског поретка, иако мање изражену у односу на ставове присталица леве опозиције. Грађани који апстинирају од гласања дају просечну оцену 5.09 за степен демократије. Ова оцена је нешто нижа од укупног просека (5.22) и указује на то да ни апстиненти нису у потпуности задовољни нивоом демократије у Србији, али га не перципирају екстремно ниским.

Налази нам говоре да постоје изражене разлике у перцепцији демократије у Србији у зависности од политичких преференција грађана. Присталице СНС/СПС имају најпозитивнију перцепцију демократије у Србији, што нам указује и њихов релативно висок степен задовољства садашњим функционисањем политичког система. Насупрот томе, присталице леве опозиције имају изузетно негативну перцепцију демократије у Србији, док присталице десне опозиције заузимају умеренији, али и даље критички став. Апстиненти се позиционирају између ова два пола, што може бити одраз њиховог амбивалентног односа према политичком систему и генералног неповерења у постојеће институције.

[456] Небојша Владисављевић, „Демократија, консолидација демократије и пример Србије“, у Милан Подунавац (приређивач) *Устав и демократија у процесу трансформације*, стр. 195–207. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2011, стр. 202–204.

Разлике су евидентне и свакако статистички значајне (F(df=3,1440)=225.981, p<.001). Другим речима, постоје изразите разлике у перцепцији стања демократије, када се упореде гласачи СНС/СПС коалиције у односу на гласаче опозиције.

Табела 6 – Оцена степена демократије у Србији: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.029	-0.123	0.430*	-0.019	-0.039
	(.167)	(.189)	(.202)	(.140)	(.229)
Старост	0.035***	-0.015**	0.008	-0.024***	0.036***
	(.006)	(.006)	(.007)	(.005)	(.008)
Средње образовање	-0.220	0.786***	0.494**	-0.401**	-0.516*
	(.191)	(.236)	(.241)	(.165)	(.263)
Високо образовање	-0.353	0.709***	0.191	-0.149	-0.680**
	(.229)	(.267)	(.286)	(.191)	(.310)
Средњи приходи	-0.245	-0.383*	0.639**	0.283*	-0.351
	(.195)	(.220)	(.247)	(.167)	(.266)
Високи приходи	0.066	-0.135	0.590**	-0.037	-0.339
	(.242)	(.273)	(.298)	(.206)	(.324)
Градско подручје	-0.344**	-0.086	0.008	0.324**	-0.291
	(.175)	(.196)	(.212)	(.151)	(.236)
Војводина	0.837***	1.204***	-0.200	-1.258***	-0.048
	(.251)	(.310)	(.292)	(.202)	(.345)
Западна Србија и Шумадија	0.636**	1.212***	-0.736**	-1.031***	0.166
	(.251)	(.318)	(.329)	(.202)	(.360)
Источна и Јужна Србија	1.266***	0.532	0.369	-1.321***	0.240
	(.257)	(.333)	(.288)	(.217)	(.347)
Процењени степен демократије у Србији	**0.567*** (.043)**	**-0.485*** (.041)**	**-0.187*** (.040)**	**-0.002 (.027)**	**0.732*** (.056)**
Константа	-5.932***	0.342	-2.240***	1.244***	-4.940***
	(.540)	(.512)	(.568)	(.378)	(.727)
Nagelkerke R^2	.440	.360	.110	.128	.610

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Перцепција Србије као демократске државе позитивно је повезана са подршком владајућој коалицији СНС/СПС. Грађани који позитивно оцењују стање демократије у Србији имају 63.8% вероватноће да подрже ову политичку опцију. То значи да власт црпи значајан део своје подршке из корпуса грађана који постојећи институционални систем доживљавају као легитиман и демократски утемељен. С друге стране, перцепција да Србија није у довољној мери демократска држава корелира са већом вероватноћом подршке опозиционим актерима, пре свега грађанској опозицији. Грађани са критичким ставом према нивоу демократије у земљи имају само 38.1% вероватноће да подрже СНС/СПС, док су 1.6 пута склонији да подрже грађанску опозицију. Када је реч о десној опозицији, ефекат перцепције нивоа демократије је умерено негативан. Бирачи који слабије оцењују демократски карактер система имају 45.3% вероватноће да подрже грађанску опозицију, што указује на израженији осећај институционалне кризе у овом делу бирачког тела.

За разлику од гласача власти и опозиције, перцепција нивоа демократије у Србији није значајно повезана са апстиненцијом. Овај налаз нам говори да апстиненција није нужно мотивисана политичким разочарањем у демократске институције.

Најизраженији ефекат перцепције нивоа демократије уочава се у бинарној подели *власт – опозиција*. Бирачи који верују да Србија функционише као демократска држава имају чак 67.5% вероватноће да подрже власт у односу на опозицију. Супротно томе, критички оријентисани бирачи се у већој мери опредељују за опозиционе странке.

Из претходно наведених резултата у Табели 6 може се закључити да субјективна процена степена демократије представља предиктор партијских преференција. Владајућа коалиција добија подршку пре свега од оних грађана који прихватају институционални статус

quo као демократски легитиман, док опозиција, нарочито грађанска, остварује већу подршку међу оним грађанима који сматрају да Србија не испуњава у довољној мери демократске стандарде.

Када одузмемо социодемографске варијабле, Нагелкеркеов коефицијент детерминације (R^2) показује да перцепција демократског квалитета политичког система има значајну објашњавајућу улогу у формирању основне политичке поделе. У бинарном моделу *власт vs опозиција* објашњено је 42.2% варијабилности, што указује да начин на који грађани вреднују степен демократичности постојећег политичког поретка у знатној мери кореспондира са њиховим политичким позиционирањем. Релативно више вредности објашњене варијансе присутне су и код гласача СНС/СПС (27.3%) и грађанске опозиције (25.4%), што упућује на то да перцепција демократије има извесну релевантност у обликовању партијских преференција унутар ових политичких опција. Насупрот томе, код националне опозиције (4.2%) и апстинената (1.2%) овај ефекат је знатно слабији, што указује да процена демократског квалитета система има ограничену улогу у објашњавању њиховог изборног понашања. Резултати указују да перципирани демократски легитимитет политичког поретка представља важну, али не и једину димензију политичког опредељивања, чији је утицај израженији у оквиру основне поделе између власти и опозиције него у диференцијацији појединих опозиционих партија.

Перцепција у којој мери Србија функционише као демократија представља предиктор политичких преференција њених грађана. Бирачи који сматрају да је Србија демократска држава значајно чешће подржавају СНС/СПС и власт уопште, док они који демократски капацитет система оцењују негативно, показују већи афинитет ка грађанској и, у нешто мањој мери, десној опозицији. Одсуство статистички значајне повезаности код апстинената указује на то да њихово изборно неучествовање није систематски повезано са проценом степена демократије, те да објашњење апстиненције треба тражити и у другим факторима који овим моделом нису обухваћени. Ови резултати потврђују важну улогу коју перцепцирани ниво демократије од стране грађана има у формирању политичке лојалности, те да је доживљени легитимитет демократског система важан фактор подршке актуелној власти.

У савременом добу као и у прошлости, људи су често пружали масовну подршку недемократским политичким системима који су се неретко јавно декларисали као демократски. Чак и политички лидери чија пракса садржи изражене недемократске елементе неретко настоје да своје деловање легитимишу позивањем на демократију, уместо отвореним одбацивањем демократског поретка.

Нико никада себе није јавно обележио као антидемократу, чак и онда када политичка пракса показује супротно. Демократија, као нормативни идеал, носи изразито позитивну конотацију и као таква представља једну од најчешће коришћених речи у политичком дискурсу. Иако је у овом контексту лако разумети зашто се политички лидери на њу позивају, остаје питање зашто људи подржавају недемократске режиме огрнуте *плаштом демократије*. Да ли је реч о погрешном разумевању демократије или о уверењу да друштвени консензус сам по себи имплицира демократски карактер режима.

Шта грађани заправо подразумевају под демократијом, шта она за њих представља и које карактеристике сматрају њеним суштинским обележјима?

Са циљем да одговоримо на горепоменута питања, испитали смо на који начин грађани Србије разумеју појам демократије, при чему је коришћена стандардизована батерија питања преузета из EBC-а (*European Values Study*), која обухвата девет ставки груписаних у три концептуално различита схватања демократије:

Аутентично схватање демократије:

- Демократија је када људи бирају своје вође на слободним изборима.
- Демократија је када грађанска права штите људе од државног угњетавања.
- Демократија је када жене имају иста права као и мушкарци.

Ауторитарно схватање демократије:

- Демократија је када људи слушају своје владаре.
- Демократија је када војска преузима власт када је власт неспособна.
- Демократија је када верски ауторитети тумаче законе.

Социјалдемократско схватање демократије:

- Демократија је када људи примају државну помоћ за незапосленост.
- Демократија је када држава изједначава приходе људи.
- Демократија је када владе опорезују богате и субвенционишу сиромашне.

Испитаници су своје одговоре давали на једанаестостепеној скали, у распону од 0 (није карактеристика демократије) до 10 (суштинска карактеристика демократије). Процентуална расподела одговора за свих девет ставки приказана је у доњој Табели 7. Приказани резултати у указују на то да испитаници, у просеку, у већој мери препознају елементе аутентичног схватања демократије као њене суштинске карактеристике. Ови налази су охрабрујући, будући да наведене димензије представљају темељне принципе савремених демократских друштава.

Табела 7 – Поимање демократије

	Супротно демократији	1	2	3	4	5	6	7	8	9	То је демократија
Владе опорезују богате и субвенционишу сиромашне	3.2	9.3	3.3	5.0	7.8	14.9	9.7	11.1	11.2	10.8	13.7
Верски ауторитети тумаче законе	2.5	31.4	8.3	7.4	8.0	10.2	8.6	9.4	6.1	4.0	4.1
Људи бирају своје вође на слободним изборима	6.9	1.5	0.9	2.4	5.2	6.2	9.6	8.7	7.0	12.3	39.4
Људи примају државну помоћ за незапосленост	3.7	5.3	1.9	3.1	6.2	12.9	10.6	13.1	13.8	12.1	17.3
Војска преузима власт када је власт неспособна	3.6	26.0	5.2	5.9	7.4	13.2	10.9	10.4	6.6	5.1	5.6
Грађанска права штите људе од државног угњетавања	4.7	4.7	1.5	4.0	6.1	11.7	10.3	11.8	12.2	9.6	23.3
Држава изједначава приходе људи	3.9	7.7	3.1	5.7	7.1	14.3	11.3	10.7	12.8	10.4	12.9
Људи слушају своје владаре	1.9	22.8	5.7	6.6	7.3	14.2	9.7	10.7	8.9	5.7	6.5
Жене имају иста права као и мушкарци	5.4	1.5	1.1	3.3	5.7	9.5	9.0	8.4	8.6	10.0	37.5

Ипак, резултати такође показују да одређени део испитаника демократију схвата ауторитарно, истичући као њене суштинске одлике верско тумачење закона, послушност владарима и оправданост војне интервенције у ситуацијама у којима се цивилна власт процењује као неспособна. Присуство оваквих ставова може се разматрати у контексту дуготрајног утицаја традиционалних културних образаца и наслеђа ауторитарних облика

владавине. У анализама постсоцијалистичких друштава често се истиче да грађани прихватају поједине ауторитарне праксе не зато што одбацују демократију као вредност, већ зато што такве праксе доживљавају као извор стабилности, реда и ефикасности.

У оваквим околностима, концентрација политичке моћи у једном центру не перципира се као претња демократском поретку, већ као средство за избегавање конфликата, нестабилности и институционалне неефикасности. Управо ова *функционалн*а перцепција демократије омогућава да се ауторитарни елементи доживе као легитимни уколико доприносе очувању друштвеног реда и поретка.[457]

Истовремено постојање оваква два схватања демократије у популацији указује на потенцијалне друштвене тензије и идеолошке поделе које могу представљати ризик за процес демократске консолидације. Како истиче Линц (Linz), ауторитарни режими не почивају искључиво на институционалним механизмима контроле, већ и на дубље укорењеним обрасцима понашања, вредностима и уверењима грађана. У таквим порецима често се усваја став да је политика домен ограниченог броја *способних* појединаца, док је улога шире јавности сведена на пасивно прихватање донетих одлука. Склоност ка прихватању ауторитета, дакле, не мора нужно бити последица страха или принуде, већ резултат дуготрајне социјализације у којој се стабилност и ред повезују са јаким центром моћи, а политичко учешће доживљава као извор ризика и конфликта.[458]

С друге стране, резултати показују да део грађана Србије демократију схвата у социјалдемократском кључу, истичући значај социјалне правде кроз подршку концептима као што су једнакост прихода и државно субвенционисање сиромашних. Такво разумевање демократије указује на то да се у Србији социјална правда перципира као важна компонента демократског поретка. Овај аспект је од значаја за развој инклузивне демократије, која подразумева не само политичка права, већ и економску сигурност и једнаке животне шансе за све грађане. Иако је подршка принципима социјалне правде присутна, она је релативно умерена у поређењу са подршком традиционалним демократским правима и слободама, што се делимично може тумачити као наслеђе институционалног и идеолошког оквира бивше државе и социјалистичког режима.

Адам Пшеворски (Przeworski) сматра да се суштина социјалдемократске мисли огледа у прихватању демократије као средства и као циља друштвене трансформације. Социјалдемократске партије, које су настале унутар капиталистичког система, су уместо револуционарних промена, усвојиле стратегију постепених и институционално утемељених реформи усмерених на унапређење положаја радничке класе и смањење социјалних неједнакости. Демократија се, у социјалдемократском контексту, не своди искључиво на процедуре изборног одлучивања, већ се схвата као континуиран процес ширења политичког учешћа, инклузивности и социјалне правде, односно као средство за легитимно артикулисање интереса различитих друштвених група и механизам кроз који се социјални циљеви могу остваривати без нарушавања институционалног поретка.[459]

Према Мајеру (Meyer) и Хинкману (Hinchman), социјалдемократска теорија полази од уверења да демократски поредак не може бити ни стабилан, ни легитиман уколико се своди искључиво на постојање формалних институција и правних норми. Демократија, како ови аутори истичу, мора да обезбеди не само *формалну валидност* права, већ и њихову *стварну делотворност* у свакодневном животу грађана. Основни задатак социјалдемократске политике састоји се у превазилажењу јаза између правне једнакости и социјалне стварности, односно у стварању услова који свим грађанима омогућавају једнак приступ економским, образовним и социјалним ресурсима неопходним за остваривање политичке слободе. У том смислу, демократија постаје систем у којем се негативне слободе допуњују позитивним

[457] Steven Levitsky & Lucan A. Way, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, стр. 57–58.
[458] Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2000, стр. 66–70.
[459] Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, стр. 27–31.

правима, као што су право на рад, социјалну сигурност и образовање, јер тек кроз њих политичка права добијају стварни садржај и универзални карактер.[460]

Ингвар Карлсон (Ingvar Carlsson) и Ане-Мари Линдгрен (Anne-Marie Lindgren) истичу да социјалдемократија не представља догматски систем, већ динамичну традицију идеја која се развија у складу са друштвеним променама, остајући истовремено доследна својим темељним вредностима – слободи, једнакости и солидарности. Суштина демократског поретка, према овом схватању, лежи управо у равнотежи између ових вредности: слобода без једнакости води привилегијама, једнакост без слободе постаје принуда, док постојање обе без солидарности разграђује друштвено заједништво. Демократија се стога не своди на изборне процедуре, већ се схвата као начин друштвене организације који подразумева узајамну зависност, заједничку одговорност и активно учешће грађана у обликовању заједничког добра.[461]

Како истиче Стефан Бергер (Stefan Berger), једна од суштинских особености европске социјалдемократије јесте њена доследна и дуготрајна посвећеност демократском принципу као основи политичког деловања. Још од свог настанка, социјалдемократске партије су демократију схватале као нормативни идеал и као инструмент социјалне еманципације радничке класе. Током историјског развоја, овај однос према демократији пролазио је кроз различите фазе – од почетних колебања између директне и представничке демократије до потпуног прихватања плуралистичког модела након Другог светског рата. Управо је та еволуција, према Бергеру, омогућила социјалдемократији да постане један од најдоследнијих заговорника либерално-демократског поретка, у којем се политичка једнакост схвата као предуслов друштвене правде.[462] Слично томе, Џеф Дау (Geoff Dow) истиче да се социјална демократија историјски развила као настојање да се либерално-демократски поредак прошири допуњавањем политичке једнакости социјалном сигурношћу и економском праведношћу. Њена суштина не лежи у рушењу капиталистичког система, већ у његовој демократизацији, односно подређивању тржишних механизама демократским институцијама способним да исправљају неједнакости које слободно тржиште производи. Социјалдемократски пројекат, како Дау наглашава, заснива се на уверењу да демократски поредак може бити стабилан само уколико грађани имају стварне, а не искључиво формалне могућности за учешће у политичком животу. Због тога један од његових централних циљева представља стварање економске и социјалне основе која омогућава делотворно коришћење политичких права.[463]

На основу претходно изнетих налаза може се закључити да се Србија, условно речено, налази на својеврсној раскрсници: са једне стране, уочљива је снажна подршка основним демократским вредностима, док са друге стране постоји и значајна склоност ка прихватању ауторитарних концепата који имају потенцијал да подрију демократске институције и принципе. Овај парадокс указује на структурне слабости демократске консолидације и наглашава потребу за даљим јачањем демократских институција, унапређењем владавине права и изградњом поверења грађана у политички систем. Посебно значајну улогу у том процесу имају транспарентно и инклузивно управљање, као и механизми који подстичу активно грађанско учешће.

[460] Thomas Meyer, with Lewis P. Hinchman, *The Theory of Social Democracy*, Cambridge: Polity Press, 2007, стр. 2–5.
[461] Ingvar Carlsson & Anne-Marie Lindgren, *What Is Social Democracy? A Book about Ideas and Challenges*, Stockholm: Arbetarrörelsens Tankesmedja; Idé och Tendens, 2007, стр. 21–33.
[462] Stefan Berger, "Democracy and Social Democracy", *European History Quarterly* 32(1), 2002, стр. 13–37.
[463] Geoff Dow, "What Do We Know about Social Democracy", *Economic and Industrial Democracy* 14(1), 1993, стр. 11–48; стр. 12–15.

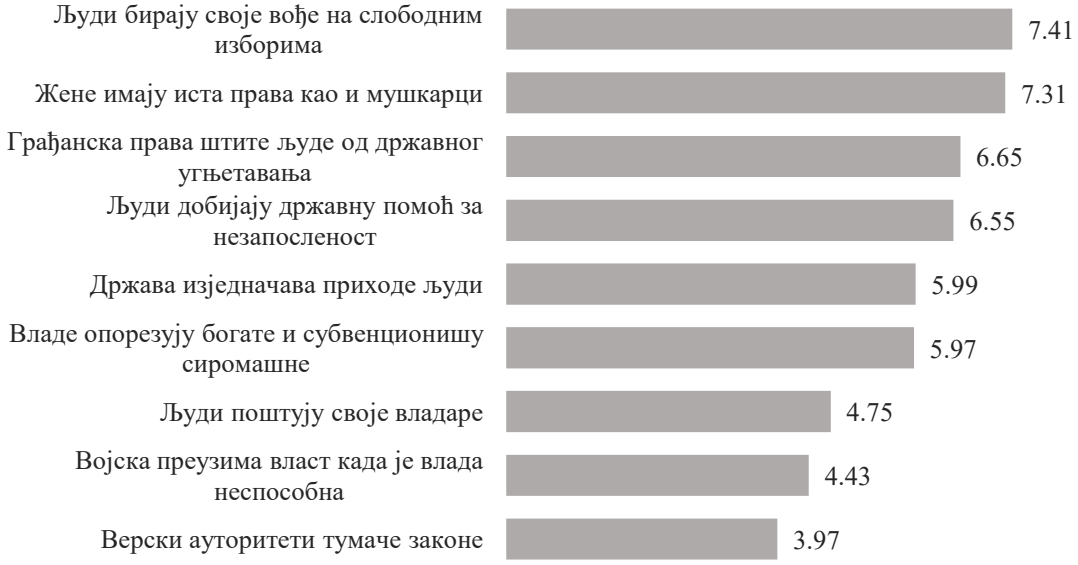

Графикон 13 – Поимање демократије – средње вредности

На Графикону 13 по хијерархији су приказане средње вредности свих девет ставки које мере различита поимања демократије. Ради јаснијег приказа и лакшег поређења, за сваку земљу представљена је средња вредност за све три ставке. Резултати показују да се Србија налази међу земљама са најнижим оценама аутентичног поимања демократије, али и међу земљама са највишим оценама ауторитарног схватања демократије. Поред тога, у случају Србије уочава се значајно смањење демократског и пораст ауторитарног поимања демократије у последњих седам година, што се готово у потпуности поклапа са проценама *V-Dem* и *Freedom House*.

Резултати истраживања показују (доле Табела 8) да је индекс аутентичног поимања демократије у Србији забележио пад у периоду од 2017. до 2024. године, са вредности 8.14 на 7.12. Овај тренд указује на то да грађани Србије у све мањој мери демократију поимају кроз њене суштинске, нормативне принципе, као што су слободни и фер избори, заштита људских права и родна равноправност. За разлику од овог показатеља, ниво социјалног поимања демократије остао је релативно стабилан током посматраног периода, што указује на конзистентност ставова грађана у погледу улоге државе у обезбеђивању социјалне правде и економске сигурности. Овај пораст указује на то да грађани у све већој мери препознају или прихватају елементе ауторитарног управљања као саставни део демократског поретка, што представља озбиљан изазов за консолидацију демократије у Србији.

Оно што је од кључне важности јесте поимање аутентичне демократије. Посматрано у регионалном контексту, Србија 2024. године бележи нижи ниво аутентичног поимања демократије (7.12) у поређењу са земљама као што су Словенија (8.48), Хрватска (8.24) и Бугарска (8.75). Ове разлике говоре у прилог томе да грађани наведених земаља, од којих су две део бившег југословенског простора, у већој мери демократију схватају кроз њене суштинске и либералне принципе него грађани Србије. Истовремено, у овом периоду Србија бележи релативно висок ниво ауторитарног поимања демократије (4.38), који је израженији него у већини земаља региона, што указује на све снажније присуство ауторитарних образаца у перцепцији демократије.

У поређењу са развијеним демократијама, попут Норвешке (8.88) и Шведске (9.09), Србија значајно заостаје по нивоу аутентичног поимања демократије. Овај јаз указује на постојање дубоких разлика у начину на који грађани различитих друштава разумеју демократију, као и на институционалне и политичке оквире који обликују те перцепције.

Табела 8 – Три поимања демократије; поређење земаља; средња вредност три индикатора по оријентацији

	Аутентична демократија	Социјална демократија	Ауторитарна демократија
Албанија	9.14	7.22	3.16
Аустрија	8.82	7.23	2.28
Босна и Херцеговина	8.28	7.41	4.10
Бугарска	8.75	6.12	3.41
Хрватска	8.24	6.93	3.99
Чешка	7.86	5.03	3.20
Данска	8.96	6.35	3.12
Естонија	8.63	6.45	3.38
Финска	8.83	6.89	3.93
Француска	7.64	6.11	4.06
Немачка	9.14	6.91	2.13
Велика Британија	8.36	5.93	4.45
Мађарска	8.36	6.24	4.07
Исланд	9.15	7.11	3.48
Италија	8.50	7.26	4.09
Литванија	8.28	7.13	3.53
Црна Гора	7.04	6.51	4.72
Холандија	8.46	6.26	3.54
Северна Македонија	8.27	6.64	4.70
Норвешка	8.88	6.91	3.38
Пољска	8.76	5.79	3.74
Румунија	8.21	6.63	4.98
Србија 2017	8.14	6.46	3.99
Србија 2024	7.12	6.17	4.38
Словачка	7.43	6.13	4.26
Словенија	8.48	6.04	3.01
Шпанија	8.27	7.02	4.37
Шведска	9.09	5.85	3.43
Швајцарска	8.84	6.59	3.16

Иако већина грађана Србије и даље демократију поима на аутентичан начин, у посматраном периоду долази до њене постепене ерозије, уз истовремени пораст ауторитарних интерпретација демократије. Ови налази указују на забрињавајуће тенденције у вредносним оријентацијама грађана и представљају значајан изазов за будући демократски развој Србије, посебно у поређењу са земљама региона и стабилним, развијеним демократијама.

Ради добијања јасније и аналитички прегледније слике, израчуната је једноставна разлика између аутентичног и ауторитарног поимања демократије, на основу приказаних средњих вредности за ове две димензије (Графикон 14 доле). Социјалдемократско поимање демократије није укључено у ову конкретну анализу, будући да је циљ непосредно поређење аутентичног и ауторитарног схватања демократије. Вредности приказане на графикону одражавају степен у којем аутентично поимање демократије преовлађује над ауторитарним поимањем. Добијени резултати показују да грађани Србије у великој мери изједначавају елементе аутентичне демократије са ауторитарним интерпретацијама, што указује на нестабилност демократских вредносних оријентација и на снажан утицај ауторитарних тенденција у друштву.

У том контексту, Линц истиче да кључна карактеристика ауторитарних режима није потпуно укидање политичког плурализма, већ његово контролисано и дозирано допуштање: опозиција може формално постојати, медији могу деловати, а избори се могу одржавати, али искључиво у оквирима које дефинише владајућа елита. Такав *ограничени плурализам*

производи привид демократије, док се стварна могућност смене власти и/или отворене политичке конкуренције систематски неутралише.[464]

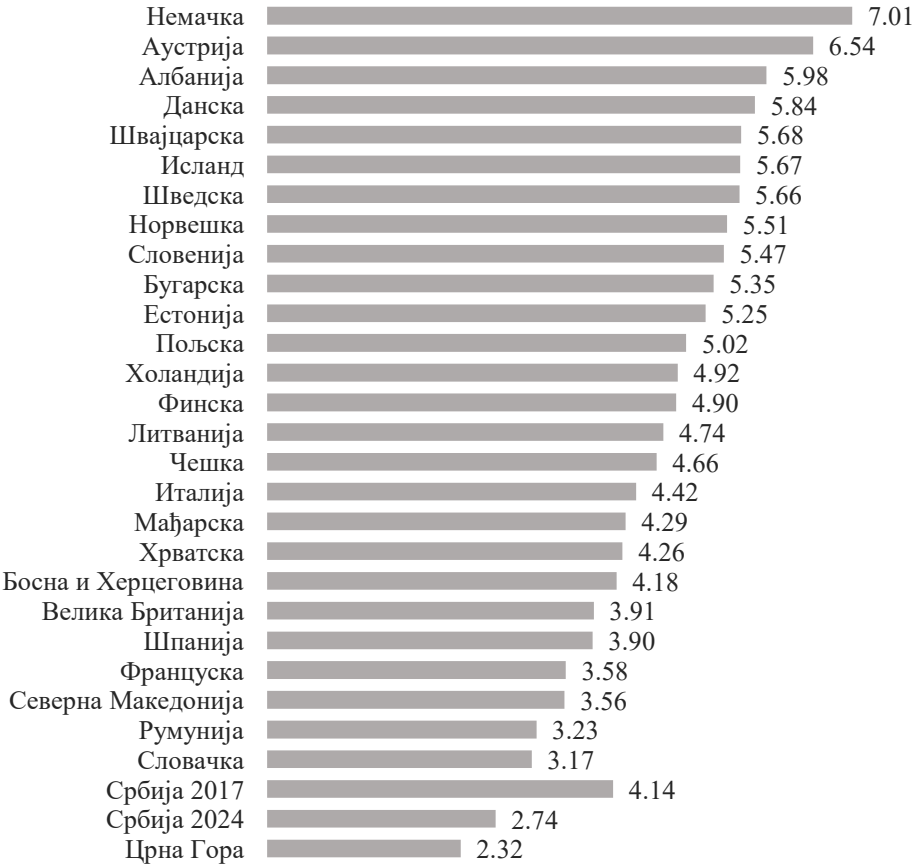

Графикон 14 – Разлике између средњих вредности аутентичног и ауторитарног поимања демократије

Слично, Норис (Norris) указује на то да изборни процеси у хибридним или ауторитарним системима не пропадају искључиво услед манипулација власти, већ и због дубљих институционалних слабости, као што су недовољна независност изборних комисија и медија, слабост правосудног система и одсуство ефикасних механизама контроле власти.[465] Овакве структурне слабости стварају окружење у којем грађани постепено губе поверење у демократију, будући да институције не функционишу као гаранти равноправности, већ као продужена рука политичке већине. У таквом амбијенту ауторитарне праксе се нормализују, док избори престају да делују као механизам демократске одговорности.[466]

У поређењу са 2017. годином, када је разлика између аутентичног и ауторитарног поимања демократије износила 4.14, у 2024. години уочљив је значајан пад те разлике на 2.74, што указује на промене у начину на који грађани Србије перципирају демократију. Упоредна анализа показује да је Србија, међу свим европским земљама, једина у којој је ова разлика израженија само у односу на Црну Гору, која бележи још нижи степен диференцијације између аутентичног и ауторитарног поимања демократије.

Овакви налази указују на структурни проблем у перцепцији демократских вредности и представљају озбиљан изазов за даљи демократски развој Србије. Посебно је проблематично то што овај тренд указује на слабљење јасних нормативних граница између демократских и недемократских елемената, као и на све већу спремност грађана да прихвате ауторитарне праксе као легитиман део демократског поретка. Приближавање аутентичног и ауторитарног

[464] Linz, *ibid.*, стр. 34–38.
[465] Pippa Norris, *Why Elections Fail*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, стр. 20–23.
[466] *Ibid*.

поимања демократије упућује на дубљу кризу демократске политичке културе и на дугорочне ефекте ауторитарних образаца социјализације, институционалне праксе и јавног дискурса.

Како упозорава Сартори, демократија почиње да се урушава изнутра у тренутку када се принцип већине тумачи као апсолутно право да се влада без ограничења. У таквом моделу, већина се представља као јединствени *народ*, док се критички гласови и мањински интереси третирају као нелегитимни или непријатељски. Иако систем формално задржава демократске процедуре, његова суштина поприма ауторитарне одлике, јер не постоји реална могућност смене власти, а институционални механизми контроле бивају маргинализовани.[467]

Док у демократски консолидованим земљама грађани релативно јасно раздвајају демократске вредности од ауторитарних елемената, у Србији ова разлика остаје замагљена. Овакви резултати могу се тумачити као последица вишедеценијског политичког искуства у којем је демократски дискурс често служио као реторичка фасада за праксе које су по својој природи биле ауторитарне. Стога грађани развијају нормализовано разумевање политичког система у коме, на пример, доминација једне странке, контрола медија или маргинализација опозиције нису нужно схваћени као антидемократски.

Пад разлике у односу на 2017. годину може се тумачити и као показатељ растуће друштвене равнодушности или адаптације на постојеће стање у којем се демократска правила све ређе доживљавају као кључни критеријум легитимности власти. Другим речима, слабљење способности грађана да препознају и јасно разграниче суштинске демократске вредности од псеудодемократских или ауторитарних елемената представља озбиљну препреку за даљу консолидацију демократије у Србији.

Како се може видети у доњој Табели 9, просечна вредност поимања аутентичне демократије највиша је међу бирачима грађанске опозиције (.7704) што указује на то да ова група у највећој мери препознаје и вреднује кључне елементе аутентичног демократског поретка. Насупрот томе, присталице десне опозиције (.6927) и СНС/СПС (.7013) бележе ниже просечне вредности, што упућује на мање изражену или мање јасно артикулисану перцепцију демократских вредности.

Социјалдемократско поимање демократије карактеришу укупно ниже просечне вредности у односу на аутентичну демократију, уз релативно мале разлике између посматраних група. Највишу просечну вредност имају присталице СНС/СПС (.6452), док је она најнижа међу присталицама десне опозиције (.5940). Ови налази указују на умерено присуство социјалдемократског поимања демократије међу свим, при чему је ова перцепција нешто слабије изражена међу бирачима десне опозиције.

Табела 9 – Просечна вредност поимања аутентичне демократије према партијским преференцијама

		N	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Поимање аутентичне демократије	СНС/СПС	433	.7013	.25889
	Лева опозиција	260	.7704	.28042
	Десна опозиција	166	.6927	.23930
	Тотал	859	.7206	.26381
Поимање социјалне демократије	СНС/СПС	428	.6452	.23758
	Лева опозиција	253	.6433	.24346
	Десна опозиција	164	.5940	.24635
	Тотал	845	.6347	.24161
Поимање ауторитарне демократије	СНС/СПС	424	.4822	.24508
	Лева опозиција	250	.3316	.24819
	Десна опозиција	166	.4218	.22341
	Тотал	840	.4254	.25028

[467] Sartori, *ibid.*, стр. 50–53.

Када је реч о ауторитарном поимању демократије, највише просечне вредности уочавају се међу присталицама СНС/СПС (.4822), што указује на релативно висок степен прихватања или толеранције према присутним ауторитарним елементима у демократским системима у овој групи. Супротно томе, присталице грађанске опозиције имају најнижу просечну вредност (.3316), што говори у прилог томе да је ова скупина најмање склона прихватању ауторитарних схватања демократије (према подацима изнетим у Табели 10).

Табела 10 – Аутентично схватање демократије: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.285**	0.011	0.517***	0.019	-0.379**
	(.145)	(.167)	(.197)	(.140)	(.173)
Старост	0.034***	-0.019***	0.008	-0.026***	0.031***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.493***	0.851***	0.642***	-0.327**	-0.858***
	(.165)	(.209)	(.234)	(.163)	(.199)
Високо образовање	-0.723***	1.044***	0.383	-0.129	-1.033***
	(.200)	(.235)	(.275)	(.189)	(.233)
Средњи приходи	-0.327**	-0.298	0.645***	0.238	-0.248
	(.167)	(.200)	(.243)	(.167)	(.198)
Високи приходи	-0.128	-0.071	0.545*	-0.052	-0.262
	(.213)	(.244)	(.295)	(.206)	(.251)
Градско подручје	-0.299**	0.004	0.104	0.249*	-0.237
	(.150)	(.173)	(.210)	(.150)	(.176)
Војводина	0.565**	1.400***	-0.111	-1.222***	-0.221
	(.224)	(.289)	(.286)	(.201)	(.273)
Западна Србија и Шумадија	0.779***	1.035***	-0.578*	-0.994***	0.268
	(.227)	(.295)	(.320)	(.205)	(.282)
Источна и Јужна Србија	0.818***	0.737**	0.453	-1.326***	-0.045
	(.232)	(.317)	(.283)	(.219)	(.288)
Аутентично схватање демократије	**-0.190**	**1.463*** **	**-0.316**	**-0.566** **	**-0.836** **
	(.293)	**(.377)**	**(.385)**	**(.284)**	**(.351)**
Константа	-1.937***	-3.093***	-3.191***	1.729***	0.213
	(.411)	(.510)	(.575)	(.394)	(.506)
Nagelkerke R^2	.162	.134	.070	.128	.184

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Аутентично схватање демократије, које подразумева подршку демократским процесима као што су слободни избори, заштита људских права и родна равноправност, снажно је повезано са подршком грађанској опозицији. Резултати бинарне логистичке регресије (горња Табела 10) показују да бирачи са аутентичним поимањем демократије имају чак 81.2% вероватноће да подрже исту. Истовремено, ова група бирача има значајно мању вероватноћу да подржи владајућу коалицију СНС/СПС (45.3%). У контексту *власт vs опозиција*, утврђено је да бирачи који поимају демократију на аутентичан начин имају значајно нижу вероватноћу (30.2%) да подрже актуелну власт у односу на опозицију.

Интересантно је да гласачи свих категорија, осим присталица грађанске опозиције, показују негативну корелацију са аутентичним поимањем демократије. Нагелкеркеове R^2 вредности говоре у прилог томе да аутентично поимање демократије није од пресудног значаја за доношење изборне одлуке и да као такво у релативно малој мери доприносе свим политичким опцијама, осим када је реч о присталицама грађанске опозиције. Ове вредности такође показују колики проценат варијабилности у зависној променљивој (перцепција аутентичне демократије) може бити објашњен независним променљивим у моделу. Релативно ниске вредности потврђују то да постоје и други фактори који утичу на перцепцију аутентичне демократије, поред оних који су укључени у овај модел.

Присталице грађанске опозиције изражавају истакнуто позитиван став према аутентичном поимању демократије, што говори у прилог томе да ова политичка опција

највише вреднује и подржава демократске принципе. Насупрот томе, присталице СНС/СПС, десне опозиције и апстиненти имају значајно ниже вредности вероватноће, што указује на слабију подршку или чак скептицизам према аутентичним демократским принципима. Из свега претходно наведеног може се закључити да аутентично разумевање демократије представља релативно важан предиктор политичког понашања: што је демократска свест израженија, већа је вероватноћа да ће појединац подржати грађанску опозицију и дистанцирати се од подршке владајућем блоку.

Табела 11 – Социјалдемократско схватање демократије: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.330**	0.013	0.514***	0.047	-0.402**
	(.147)	(.169)	(.198)	(.142)	(.174)
Старост	0.035***	-0.019***	0.008	-0.026***	0.031***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.531***	0.839***	0.644***	-0.295*	-0.845***
	(.167)	(.213)	(.234)	(.165)	(.200)
Високо образовање	-0.780***	1.118***	0.366	-0.141	-1.085***
	(.202)	(.236)	(.275)	(.191)	(.234)
Средњи приходи	-0.298*	-0.308	0.622**	0.226	-0.213
	(.170)	(.202)	(.244)	(.169)	(.200)
Високи приходи	-0.034	-0.010	0.496*	-0.136	-0.204
	(.216)	(.246)	(.295)	(.208)	(.255)
Градско подручје	-0.287*	0.020	0.095	0.225	-0.264
	(.152)	(.176)	(.210)	(.151)	(.177)
Војводина	0.644***	1.457***	-0.130	-1.325***	-0.203
	(.227)	(.290)	(.286)	(.205)	(.275)
Западна Србија и Шумадија	0.748***	1.048***	-0.552*	-0.966***	0.240
	(.228)	(.296)	(.319)	(.206)	(.283)
Источна и Јужна Србија	0.899***	0.740**	0.437	-1.377***	0.049
	(.235)	(.317)	(.284)	(.221)	(.290)
Социјалдемократско схватање демократије	**0.879*** (.337)**	**0.638* (.382)**	**-0.457 (.427)**	**-1.015*** (.319)**	**0.306 (.381)**
Константа	-2.684***	-2.465***	-3.098***	2.023***	-0.591
	(.430)	(.506)	(.581)	(.407)	(.518)
Nagelkerke R^2	.175	.115	.069	.139	.178

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Вредности Nagelkerke R^2 (контролисано социодемографијом) указују да аутентично схватање демократије има веома ограничену објашњавајућу моћ у анализираним моделима. Након искључивања демографских варијабли, објашњена варијанса износи 0% за СНС/СПС, 2.8% за грађанску опозицију, 8% за десну опозицију, 1.2% за апстиненте и 0% у моделу *власт–опозиција*. Ови резултати указују да аутентично поимање демократије не представља релевантан предиктор изборне одлуке, те да његов аналитички домет остаје ограничен и недовољан за објашњење политичких преференција у већини категорија.

Најзначајнији налаз у Табели 11 односи се на позитиван и статистички значајан утицај социјалдемократског схватања демократије на подршку СНС/СПС и грађанској опозицији, док је код апстинената ефекат негативан. Овакви резултати указују да бирачи који демократију превасходно повезују са социјалном сигурношћу, економском једнакошћу, заштитом радника, социјалном правдом и улогом државе у обезбеђивању социјалне стабилности имају већу вероватноћу гласања за владајућу коалицију СНС/СПС и грађанску опозицију. Категорија *власт vs опозиција* када је у питању социјалдемократско поимање демократије нема дистинктивну вредност.

Код СНС/СПС ефекат је нешто снажнији него код грађанске опозиције и приближно 2.41 пута је већа вероватноћа да са порастом социјалдемократског схватања демократије

вероватноћа подршке СНС/СПС расте. Код грађанске опозиције је то нешто ниже (1.89), што такође указује на позитиван ефекат, али мањег интензитета. Ово показује да се социјалдемократски елементи демократије у Србији не везују искључиво за опозициони блок, већ да и владајућа коалиција успешно мобилише бираче који очекују снажну социјалну улогу државе, економску заштиту и редистрибутивне политике. У контексту српског политичког система, то указује на постојање снажне државно-социјалне оријентације која превазилази класичне идеолошке поделе левице и деснице.

Табела 12 – Ауторитарно схватање демократије: Биномијална регресиона анализа - логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.329**	0.041	0.508**	0.027	-0.395**
	(.148)	(.172)	(.198)	(.141)	(.178)
Старост	0.035***	-0.020***	0.009	-0.026***	0.031***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.436***	0.677***	0.631***	-0.270	-0.703***
	(.168)	(.213)	(.234)	(.164)	(.204)
Високо образовање	-0.714***	0.987***	0.342	-0.101	-0.967***
	(.203)	(.236)	(.277)	(.190)	(.238)
Средњи приходи	-0.319*	-0.254	0.608**	0.205	-0.287
	(.170)	(.205)	(.244)	(.168)	(.203)
Високи приходи	-0.053	-0.086	0.509*	-0.079	-0.211
	(.216)	(.250)	(.295)	(.208)	(.258)
Градско подручје	-0.279*	-0.093	0.113	0.279*	-0.219
	(.152)	(.178)	(.210)	(.150)	(.180)
Војводина	0.844***	1.038***	-0.208	-1.181***	0.106
	(.236)	(.300)	(.299)	(.211)	(.287)
Западна Србија и Шумадија	0.891***	0.932***	-0.612*	-0.982***	0.397
	(.230)	(.302)	(.320)	(.205)	(.289)
Источна и Јужна Србија	0.950***	0.566*	0.426	-1.268***	0.179
	(.236)	(.320)	(.284)	(.220)	(.294)
Ауторитарно схватање демократије	**1.165*** (.308)**	**-1.838*** (.372)**	**-0.445 (.414)**	**0.340 (.292)**	**1.711*** (.364)**
Константа	-2.809***	-0.965***	-3.134***	1.141***	-1.376***
	(.413)	(.494)	(.569)	(.382)	(.505)
Nagelkerke R^2	.183	.145	.069	.125	.217

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Истовремено, негативан ефекат код апстинената показује да социјалдемократско разумевање демократије делује као фактор политичке интеграције, што значи да са растом оваквог схватања демократије значајно опада вероватноћа апстиненције. Другим речима, бирачи који демократију доживљавају кроз призму социјалне правде и економске сигурности имају већу мотивацију за гласање. Са друге стране, код десне опозиције није утврђен статистички значајан ефекат, што нам говори да социјалдемократска концептуализација демократије није централни елемент политичке мобилизације овог бирачког тела. Вредности Nagelkerke R^2 за социјалдемократско схватање демократије указују на веома ниску објашњавајућу моћ овог модела. Објашњена варијанса износи 0.8% за СНС/СПС, 0.9% за грађанску опозицију, 0.1% за десну опозицију, 2.3% за апстиненте и –1% у моделу власт–опозиција. Ови налази упућују на то да социјалдемократско поимање демократије нема значајну улогу у објашњавању политичког понашања у анализираном контексту.

Напред су у Табели 12 приказани резултати бинарне логистичке регресије која процењује утицај ауторитарног схватања демократије на вероватноћу подршке различитим политичким опцијама. Највиша вероватноћа подршке забележена је у категорији власт–опозиција, где појединци са ауторитарним схватањем демократије имају 84.7% вероватноће да подрже власт. Слично томе, бирачи са оваквим поимањем демократије имају 76.2%

вероватноће да ће гласати за СНС/СПС, што потврђује позитивну везу између ауторитарних ставова и подршке владајућој коалицији. Насупрот томе, појединци са ауторитарним схватањем демократије имају знатно мању вероватноћу да подрже грађанску опозицију – само 13.7% – што указује на то да овај вредносни оквир практично искључује подршку демократски оријентисаној опозицији. Када је реч о десној опозицији, појединци са израженим ауторитарним поимањем демократије имају 39.1% вероватноће да подрже исту, што указује на присуство нешто већих ауторитарних тенденција у односу на оне који пружају подршку грађанској опозицији, али знатно мањих у поређењу са гласачима који пружају подршку владајућој коалицији. Истовремено, код бирача са истим вредносним оквиром вероватноћа апстиненције износи 58.4%.

Најизраженији позитиван ефекат ауторитарног схватања демократије уочен је код подршке коалицији СНС/СПС. Резултати нам указују да пораст ауторитарног схватања демократије значајно повећава вероватноћу подршке владајућој коалицији. То значи да испитаници који демократију повезују са снажном државом, чврстим ауторитетом, политичком стабилношћу и дисциплином имају више него троструко веће шансе да подрже СНС/СПС у односу на испитанике са нижим нивоом овакве вредносне оријентације. Истовремено, код грађанске опозиције уочава се изразито негативан ефекат, који представља најјачи појединачни ефекат у овој табели. То нам показује да са растом ауторитарног схватања демократије драматично опада вероватноћа подршке грађанској опозицији, односно да је грађанска опозиција вредносно позиционирана као јасна супротност ауторитарним концептима демократије. Посебно је значајан резултат у категорији *власт vs опозиција*, где ауторитарно схватање демократије има снажан позитиван ефекат. *Odds* однос добијен експоненцијалном трансформацијом износи приближно 5.53, што значи да са растом ауторитарног разумевања демократије више од пет пута расте вероватноћа подршке власти у односу на опозицију.

Ово је веома важан налаз. Показује да је ауторитарна политичка култура један од кључних механизама политичке подршке владајућем блоку у Србији. Код десне опозиције није утврђен статистички значајан ефекат, што нам говори да ауторитарно схватање демократије не представља важан фактор мобилизације овог гласачког тела. Иако се десна опозиција често ослања на националне, традиционалне и суверенистичке теме, резултати показују да се њено гласачко тело не може једноставно свести на ауторитарну вредносну оријентацију. То упућује на сложенију структуру овог дела политичког спектра, у којој национални ставови не морају нужно подразумевати прихватање ауторитарне концепције демократије. Код апстинената такође није утврђен статистички значајан ефекат, што указује да ауторитарно схватање демократије пре свега делује као фактор политичке поларизације и страначког опредељивања, а не као фактор политичке пасивизације или повлачења из политичког процеса.

Добијени резултати нису изненађујући. Грађани, у друштвима која нису прошла кроз стабилну институционалну демократизацију, често развијају уверење да је *снажна рука* неопходна за функционисање политичког система. Ауторитарно вођство посматра се као гарант ефикасности, правца и контроле над политичким процесима, док се механизми као што су подела власти или широка јавна расправа виде као претња стабилности. Овај образац политичке социјализације олакшава да се ауторитарне праксе представе као део демократског поретка, а не као његова супротност.[468]

Нагелкерке R^2 вредности указују да овај модел ипак има ограничену објашњавајућу моћ. Објашњена варијанса износи 1.6% за СНС/СПС, 3.9% за грађанску опозицију. 0.1% за десну опозицију, 0.9% за апстиненте и 2.9% за категорију *власт vs опозиција*.

[468] Levitsky & Way, *ibid.*, стр. 59–60.

3. СЛОБОДНИ ИЗБОРИ

Изборни процеси представљају централни део демократског процеса и кључни механизам политичке репрезентације. Међутим, модерни избори не могу се оцењивати искључиво на основу формалног постојања гласања, већ захтевају анализу бројних структурних ризика који могу нарушити њихову фер и демократску природу. Норис (Norris) истиче да изборни процес може бити компромитован у свакој својој фази – од неравноправних медијских услова, злоупотребе државних ресурса и манипулације бирачким списковима, до принуде бирача, куповине гласова и непоузданог бројања гласова. Ови облици институционалних слабости, чак и када нису последица директне намере, доводе до тога да избори изгубе улогу механизма демократске контроле власти и урушавају поверење грађана у изборни систем.[469] Како наводи Сартори, слободни избори чине темељ политичке демократије, јер представљају основни механизам посредством којег грађани, на посредан или непосредан начин, дају легитимитет онима који владају у њихово име. Према његовом схватању, избори нису тек пука техничка процедура, већ институционализован облик јавног изражавања политичке воље, који мора бити заштићен од притисака и манипулација како би њихов исход имао демократску легитимност.[470] У том контексту Гоати истиче да се квалитет изборних процеса не може мерити искључиво учесталошћу изборних циклуса, већ пре свега постојањем равноправних услова за све политичке актере.

Гоати упозорава да избори могу бити технички коректно спроведени, па ипак демократски дефицитарни уколико се политички субјекти налазе у неравноправном положају - било у погледу приступу медијима, слободној мобилизацији бирача или у могућности ефикасног надзора над изборним процесом. Према његовом мишљењу, демократски избори захтевају институционално уређење које спречава злоупотребу државних ресурса, обезбеђује тачне и транспарентне бирачке спискове и омогућава професионално, независно и континуирано функционисање изборних тела, јер без ових предуслова стварна изборна конкуренција није могућа.[471] Демократски и фер избори представљају једну од кључних институција за очување и развој демократије. Како истичу Ндуло (Ndulo) и Луло (Lulo), избори се не могу поистоветити са демократијом у целини, али представљају њен суштински конститутивни елемент. Наиме, управо кроз изборе омогућава се мирна смена власти, формирање влада и стицање легитимитета новог политичког поретка, нарочито у постконфликтним и транзиционим друштвима. У том смислу, изборни процес чини *кичму* демократизације, јер омогућава институционализацију политичког надметања и његово повезивање са вољом грађана.[472]

Суштина слободних и поштених избора, према Гебетнеру (Gebethner), је у томе да сваки бирач има реалну могућност да формира политички став и изрази своју изборну вољу без спољних притисака. Према њему, избори се не могу означити као демократски уколико су грађани изложени инструментализованим кампањама, медијским манипулацијама или структурним ограничењима која систематски фаворизују једну политичку опцију. Он посебно истиче значај разликовања *формално слободних* избора, који само испуњавају минималне правне услове, од суштински демократских избора, у којима постоје равноправност, транспарентност и реална могућност смене власти. Уколико су медији под контролом власти, јавни ресурси стављени у функцију владајућих политичких актера или уколико су бирачи изложени притисцима, избори могу бити спроведени уредно са техничког становишта, али су

[469] Norris, *ibid.*, стр. 3–5.
[470] Sartori, *ibid.*, стр. 102–104.
[471] Гоати, *ibid.*, стр. 52–55, 61–63.
[472] Muna Ndulo & Sara Lulo, "Free and Fair Elections, Violence and Conflict", *Harvard International Law Journal Online* 51(1), 2010, стр. 156–171; стр. 156–158.

суштински недемократски.[473] Суштина слободних избора, како истиче Јовановић, не исцрпљује се само у формалном праву грађана да гласају, већ подразумева и постојање стварних услова и могућности да кандидати равноправно допру до бирача. Уколико власт располаже несразмерним медијским, финансијским или административним ресурсима, изборни процес губи карактер равноправне политичке конкуренције. Контрола медија и концентрација институционалне моћи, како истиче Јовановић, производе феномен *тихе неслободе*, у којем се избори формално одржавају, али без постојања реалне политичке алтернативе.[474]

Управо у таквом контексту нарушене политичке конкуренције, кључну улогу у очувању или даљем подривању изборне слободе добијају институције задужене за спровођење изборног процеса. Како Ковачевић наглашава, слободни и фер избори нису могући без функционалне и професионалне изборне администрације. Он подсећа да у новим демократијама, попут Србије, изборна тела постају предмет шире јавне пажње тек у тренуцима изборних спорова и неправилности, иако би њихова свакодневна, рутинска ефикасност требало да представља основ изборног интегритета. Иако Република Србија формално поседује институционални оквир карактеристичан за нове демократије, у пракси изборна тела, нарочито Републичка изборна комисија (РИК), континуирано се суочавају са структурним и функционалним изазовима који подривају поверење грађана у изборни процес.[475] Према Ковачевићу, један од кључних структурних проблема чини спој сталних и привремених изборних тела, као и доминација партијских интереса у њиховом раду.

Наиме, иако је изборна администрација формално стална, њен мандат је у пракси везан за мандат Народне скупштине, што умањује институционалну стабилност и отвара простор за политички утицај. Ово је посебно изражено у периоду изборног циклуса, када се РИК проширује представницима кандидата, што често доводи до појачане партизације изборног процеса, уместо његове професионализације.[476]

Лончар и Спасојевић сматрају да се изборни процес у Србији након 2016. године постепено удаљава од стандарда слободних и фер избора, услед све израженије институционалне и медијске предности владајуће странке у односу на опозицију. Иако формално-правни оквир и даље омогућава политички плурализам, у сваком наредном изборном циклусу уочљиво је јачање неравноправних услова, који се огледају у медијској доминацији, злоупотреби државних ресурса, порасту притисака на бираче и нарушавању тајности гласања. Овакве појаве не доводе у питање само степен конкурентности избора, већ указују на постепено клизање политичког система ка моделу компетитивног ауторитаризма, у којем избори формално постоје, се простор за стварно слободан избор континуирано сужава.[477]

У светлу описаних промена у изборном процесу, парламентарни и београдски избори одржани 2024. године представљају конкретан случај који илуструје наведене трендове. Након тих избора опозициони актери изнели су бројне наводе о изборним неправилностима. Наводи су добили додатну институционалну тежину кроз Резолуцију Европског парламента, којом се од Европске комисије захтевало да испита наводе о изборним неправилностима, као и кроз извештај и препоруке ОДИХР-а, у којима су идентификовани значајни недостаци изборног процеса и истакнута потреба његовог системског и суштинског унапређења. Полазећи од описаних структурних слабости изборног процеса и уоченог удаљавања од начела слободних

[473] Stanislaw Gebethner, "Free Elections and Political Parties in Transition to Democracy in Central and Southeastern Europe", *International Political Science Review* 18(4), 1997, стр. 381–399.
[474] Милан Јовановић, „Од захтева за слободне и фер изборе до изборних реформи: Дијалог између власти и опозиције у Србији 2019. године", *Социолошки преглед* 55(2), 2021, стр. 249–252.
[475] Деспот Ковачевић, „Изборна администрација у Србији – председнички избори 2017. године", *Политички живот* 13, 2017, стр. 9–11.
[476] Ковачевић, *ibid.*, стр. 12–14.
[477] Јелена Лончар и Душан Спасојевић, „Изборни процес у Србији – између старог и новог компетитивног ауторитаризма", *Политички живот* 26, 2024, стр. 10–14.

и поштених избора, у овом истраживању користили смо стандарде EVS (*European Values Study*) за мерење фер избора. Испитаници су били замољени да процене учесталост појединих релевантних понашања и правила у вези са спровођењем изборног процеса (Графикон 15). Теоријско утемељење овог приступа заснива се на концепту *слободних и поштених избора* који се, према Норисовој, заснива на скупу минималних међународних стандарда који обухватају једнако право гласа, заштиту политичких права, слободу удруживања, равноправан приступ медијима, транспарентну изборну администрацију и ефикасне механизме заштите изборних права.[478]

Ови стандарди не представљају нормативни идеал, већ минималну основу која треба да обезбеди да изборни процес веродостојно одражава вољу грађана.[479] У том контексту, Голубок (Golubok) истиче да се још од 1990. године избори више не посматрају искључиво као унутрашња ствар суверених држава, већ као процес подложан међународној процени, при чему је квалитет избора постао један од кључних критеријума демократске легитимности. Полазећи од оваквог схватања демократске легитимности, институције Савета Европе развиле су изборне стандарде који државе обавезују да обезбеде услове за одржавање слободних и поштених избора.[480]

На доњем Графикону 15 можемо видети да највећи проценат испитаника (67%) сматра да телевизијске вести веома често или често фаворизују владајућу странку, док 64.3% верује да се куповина гласова дешава редовно. Ови подаци указују да грађани препознају присутне неправилности у изборном процесу, што се поклапа са теоријским разматрањима Бишопове (Bishop) и Хефлера (Hoeffler) о условима за суштински фер изборе.

Према схватању Бишопове и Хефлера, уколико власт контролише медије, врши притисак на државне службенике или користи јавне ресурсе у кампањи, изборни процес постаје суштински нефер, чак и ако сам дан гласања протекне без инцидената. Управо из тог разлога, ауторке наглашавају значај анализе структуралне неравноправности између власти и опозиције, с обзиром на то да се највећи део манипулација дешава *испред камера*, у зонама које формално делују легално, али суштински нарушавају фер такмичење.[481]

Оваква виђења системских неравноправности не ограничава се само на политичке и медијске механизме, већ се прелива и на друге домене изборног процеса, посебно на економски фактор и могућности богатих актера да утичу на резултате. Наиме, чак 61.2% испитаника сматра да богати појединци купују изборе, што указује на дубоко укорењену перцепцију политичке и економске неједнакости у изборном процесу. Такође, 53.8% грађана верује да се опозиционим кандидатима често онемогућава учешће на изборима, док 52.1% сматра да су бирачи изложени притисцима и застрашивању током гласања. Ови налази указују на перцепцију нарушене изборне слободе и безбедности.

Графикон 15 – Фер избори: учесталост појављивања

[478] Norris, *ibid.*, стр. 6.
[479] *Ibid*.
[480] Sergey Golubok, "Right to Free Elections: Emerging Guarantees or Two Layers of Protection?", *Netherlands Quarterly of Human Rights* 27(3), 2009, стр. 361–390; стр. 363–364.
[481] Sylvia Bishop & Anke Hoeffler, "Free and Fair Elections: A New Database", *Journal of Peace Research* 53(4), 2016, стр. 609–611.

Када је реч о поверењу у институционалне механизме спровођења избора, 51.9% испитаника мисли да се гласови броје фер, док 50% сматра да су изборни званичници поштене особе. Ово упућује на подељено поверење грађана у технички интегритет самог изборног процеса. Медијска објективност оцењује се као најпроблематичнији аспект изборног процеса. Наиме, тек 45.9% испитаника сматра да новинари извештавају о изборима на фер начин, што указује на широко распрострањену сумњу у независност и професионализам медија. Такав недостатак поверења подрива сам демократски процес, јер суштина изборног процеса, како Сартори истиче, лежи у јавном надметању алтернатива, што подразумева да грађани морају да имају приступ различитим информацијама, политичким ставовима и кандидатима. Тамо где власт ограничава конкуренцију или контролише канале информисања, избори формално постоје, али губе демократски карактер, јер се бирачи лишавају стварне могућности избора.[482]

С друге стране Норисова и Инглхарт указују и на то да популистички лидери редовно подривају поверење у изборни процес тиме што тврде да су избори *намештени*, *корумпирани* или *нефер*, иако се формално одржавају. Оспоравањем независности изборне администрације, медија, судова и изборних правила, они подривају легитимитет демократских процедура и стварају уверење да изборни процес не одражава аутентичну вољу грађана. Аутори посебно наглашавају да једна од кључних опасности популизма лежи у томе што, позивајући се на *народ*, лидери поткопавају институције које изборе чине слободним и фер, што постепено урушава само поверење у целокупан демократски поредак.[483]

На основу приказаних резултата можемо закључити да већина грађана перципира изборни процес у Србији као непоштен, неуравнотежен и подложан утицајима моћи, новца и институционалне пристрасности, при чему посебно забрињава ниско поверење у медије и изборну администрацију. Таква перцепција угрожава легитимитет избора и ствара ризик да политички актери траже начине за остваривање својих циљева изван институционалних оквира.

Управо у том контексту, Ндуло и Луло истичу да су избори служе као алтернатива насиљу у борби за власт: када су процедуре транспарентне и праведне, политички сукоби се каналишу кроз институционалне механизме, док перцепција да је процес нефер, корумпиран или искључив подстиче актере да своје циљеве остварују изван демократских норми, путем притисака и политичког насиља. У таквим ситуацијама, изборно насиље није директан производ самог изборног процеса, већ последица његовог урушавања и губитка легитимитета.[484]

Подаци за 2024. годину показују да значајан део грађана Србије доводи у питање регуларност изборног процеса. На свих пет анализираних индикатора Србија се налази међу земљама са највишом учесталошћу перципираних изборних неправилности у Европи. Чак 64.2% испитаника наводи да се опозиционим кандидатима често или веома често онемогућава учешће на изборима, што представља највишу забележену вредност и премашује показатеље у Албанији, Босни и Херцеговини и Хрватској.

Подаци за 2024. годину указују и на изразито висок ниво сумње грађана Србије у регуларност изборног процеса. Србија се на сваком од пет индикатора налази у самом врху Европе по учесталости неправилности. Више од половине испитаника (64.2%) сматра да се опозиционим кандидатима често или веома често онемогућава учешће на изборима, што представља највишу вредност у Европи и премашује показатеље у Албанији, Босни и Херцеговини и Хрватској. Истовремено, 67% грађана сматра да је телевизијско извештавање наклоњено владајућој странци, чиме се Србија позиционира на сам врх европске листе, одмах иза Северне Македоније и Шпаније. Куповину гласова као честу појаву препознаје 64.2%

[482] Sartori, *ibid.*, стр. 86–89.
[483] Pippa Norris & Ronald Inglehart, *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, 2nd edn., Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
[484] Ndulo & Lulo, *ibid.*, стр. 158–159.

испитаника, што представља пораст у односу на 2017. годину, када је овај проценат износио 57.9%, и указује на растућу забринутост због корупције у изборном процесу.

Утицај имућних појединаца на изборне резултате истиче 61.1% грађана, што Србију сврстава међу земље са највишим вредностима овог индикатора, уз Албанију (95.5%), Хрватску (74%) и Босну и Херцеговину (79.1%).

Поред тога, 52.1% испитаника указује на претње и притиске на гласаче на бирачким местима, што је знатно више него у већини европских земаља, а нарочито у поређењу са развијеним демократијама као што су Данска (1.4%), Норвешка (0.5%) и Немачка (1.2%). Табела 13 приказује перцепцију грађана о учесталости пет аспеката непоштених избора у 29 европских земаља, укључујући Србију, у две временске тачке - 2017. и 2024. године. Резултати су представљени као збир процената испитаника који сматрају да се одређени проблем јавља *веома често* или *често*, што омогућава директну упоредну анализу.

Табела 13 – Перцепција непоштених избора: Догађа се веома често и Догађа се често

	Опозициони кандидати бивају спречени да уђу у изборну трку	ТВ вести фаворизују владајућу партију	Подмићивање гласача	Богати купују изборе	Гласачима се физички прети на изборним местима
Албанија	30.6%	73.5%	92.9%	95.5%	48.8%
Аустрија	9.8%	62.7%	17.5%	19.5%	3.2%
Босна и Херцеговина	39.2%	71.8%	78.4%	79.1%	34.5%
Бугарска	23.3%	56.4%	74.7%	68.9%	19.9%
Хрватска	37.0%	77.8%	63.2%	74.0%	23.6%
Чешка	18.0%	54.0%	42.0%	38.7%	8.1%
Данска	7.8%	34.6%	10.1%	12.4%	1.4%
Естонија	33.6%	54.7%	39.3%	31.7%	4.0%
Финска	6.6%	42.9%	12.4%	36.5%	1.1%
Француска	22.7%	68.3%	38.5%	28.5%	19.2%
Немачка	10.3%	49.0%	9.7%	14.9%	1.2%
Велика Британија	19.2%	58.2%	21.6%	41.9%	5.8%
Мађарска	31.2%	73.3%	50.3%	43.5%	20.9%
Исланд	9.7%	46.5%	17.2%	23.4%	0.5%
Италија	21.5%	65.0%	64.1%	57.7%	11.1%
Литванија	20.9%	38.0%	30.9%	29.1%	10.2%
Црна Гора	28.5%	54.3%	45.5%	55.1%	29.4%
Холандија	18.0%	36.4%	8.4%	9.0%	2.3%
Северна Македонија	28.0%	80.4%	78.3%	65.1%	29.6%
Норвешка	5.6%	31.8%	11.4%	8.6%	0.5%
Пољска	15.4%	78.7%	38.7%	32.0%	8.3%
Румунија	23.8%	42.8%	42.0%	47.7%	17.2%
Србија 2017	44.1%	71.8%	57.9%	60.2%	26.9%
Србија 2024	64.2%	67.0%	64.2%	61.1%	52.1%
Словачка	30.0%	53.9%	56.7%	54.8%	19.4%
Словенија	21.1%	49.6%	14.6%	24.6%	2.7%
Шпанија	17.2%	73.5%	22.3%	31.7%	11.9%
Шведска	4.7%	36.9%	8.0%	4.7%	1.7%
Швајцарска	11.9%	49.6%	10.2%	30.9%	1.2%

Највећи раст у перцепцији непоштености изборног процеса у Србији забележен је код страха од насиља на биралиштима са 26.9% на 52.1%, што представља готово удвостручење забринутости грађана (Табела 14).

Табела 14 – Поређење – перцепција о непоштености избора

Аспект	Србија 2017	Србија 2024	Промена
Опозициони кандидати спречени	44.1%	64.2%	▲ +20.1 %
ТВ наклоњеност власти	71.8%	67.0%	▼ -4.8 %
Куповина гласова	57.9%	64.2%	▲ +6.3 %
Богати купују изборе	60.2%	61.1%	▲ +0.9 %
Претње на биралиштима	26.9%	52.1%	▲ +25.2 %

Такође, повећање од 20% у перцепцији спречавања опозиционих кандидата да уђу у изборну трку указује на пораст осећаја да политичка конкуренција није равноправна. Разлика између Србије и земаља са стабилним институцијама и демократским праксама је велика. Компаративна анализа показује да се квалитет избора значајно разликује међу државама, при чему изборни процеси у појединим постсоцијалистичким земљама показују нижи степен интегритета. Пипа Норис указује да су ове разлике условљене структурним факторима, слабим институцијама и ограниченом независношћу изборних органа, што доводи до дубљег јаза између формалне демократске процедуре и њене стварне фер примене.[485] У већини нордијских и западноевропских земаља, укупне перцепције непоштености изборног процеса су једноцифрене, а понекад и испод 5%. На пример, у Норвешкој се претње гласачима и спречавање опозиције виде као ретке појаве (0.5% и 5.6%), док у Шведској перцепција да богати купују изборе износи тек 8.0%, а куповина гласова 4.7%.

У 2024. години Србија се, по перцепцији непоштености избора налази на самом врху Европе, заједно са Албанијом, Босном и Херцеговином, Северном Македонијом и Хрватском. У поређењу са 2017. годином, четири од пет индикатора изборних неправилности бележе пораст негативних оцена, што указује на растућу забринутост грађана у погледу интегритета изборног процеса. Наиме, све већа раширеност уверења да се опозиционим кандидатима онемогућава учешће у изборној трци, говори у прилог томе да грађани Србије не виде изборе као отворену и равноправну арену политичког надметања. Разлог оваквог доживљаја изборног процеса нису само инциденти који се су се дешавали током изборног дана, већ опажена структурна неравноправност у приступу медијима, коришћењу државних ресурса и примени репресивних механизама усмерених ка опозиционим актерима.

Изражен степен сумње у медијску непристрасност додатно потврђује ово сужавање демократског простора будући да две трећине грађана Србије сматра да телевизијско извештавање фаворизује власт. Овакав медијски амбијент, у којем јавни сервис и велики део приватних медија функционише као инструмент политичке пропаганде, онемогућава информисан избор грађана и умањује демократску вредност изборног процеса. С друге стране, растућа оцена присутности куповине гласова и утицаја имућних актера на изборни процес указује на процес олигархизације демократије, у којем новац и политичка моћ постају структурно повезани, а избори се све чешће доживљавају као механизам репродукције постојећих односа моћи. Такође, пораст осећаја несигурности и страха од претњи и притисака на бирачким местима говори о клими интимидације која је суштински супротна демократским принципима и представља озбиљно одступање од стандарда слободног и фер гласања. Овако висок ниво оцена грађана о перцепцији непоштености избора одражавају дубље и дуготрајне процесе ерозије демократског система и доводе у питање саме основе легитимитета власти. Уколико се ове тенденције наставе, избори у Србији ће све више функционисати као инструментализован механизам репродукције власти, а све мање демократије.

Приказани налази подупиру аргументе о смањењу демократских стандарда и указују на озбиљну угроженост изборног процеса у Србији. Висок ниво неповерења у изборну

[485] Norris, *ibid.*, стр. 14–17.

регуларност у Србији последица је дугорочне ерозије демократских институција, политизације медија, слабљења механизама контроле власти и перманентне маргинализације опозиције. Управо у том теоријском оквиру, Гоати истиче да се непоштени избори најчешће јављају у условима у којима власт успоставља систем структурних предности које подривају равноправност политичког надметања. Према његовом тумачењу, изборни процес није фер уколико владајућа странка користи институционалне ресурсе, административну контролу или медијску доминацију како би утицала на исход избора. У таквим околностима, формалне процедуре демократског процеса могу бити очуване, али је његова суштина нарушена будући да избори више не обезбеђују отворену конкуренцију, нити реалну могућност смене власти.

Гоати посебно наглашава да непоштени избори не морају подразумевати директну изборну крађу, већ је довољно да политичка арена буде структурно подешена тако да један део политичких актера ужива трајну системску предност, док други бива континуирано маргинализован.[486] Слично томе, Владисављевић подсећа да избори могу деловати технички уредно, али да суштинска слобода изостане уколико власт систематски контролише медије, ограничава јавни простор и користи државне ресурсе у партијске сврхе. Као и Гоати, он истиче да изборне нерегуларности не морају попримити облик масовне изборне крађе, већ да су трајни притисци, медијска доминација и селективна примена закона довољни да политичка утакмица постане нерегуларна и да би избори изгубили свој демократски карактер.[487]

Табела 15 – Перцепција о непоштености избора - индекс

N	Валидни случајеви	1325
	Недостајући случајеви	168
Аритметичка средина		.5792
Стандардна грешка аритметичке средине		.00743
Медијана		.6316
Мод		.74
Стандардна девијација		.27037
Варијанса		.073
Асиметричност		-.283
Стандардна грешка асиметричности		.067
Куртозис		-.873
Стандардна грешка куртозиса		.134
Распон		1.00
Минимум		.00

У Табели 15 приказан је *индекс* перцепције о непоштености избора. Дескриптивна анализа индекса, који обухвата пет негативних аспеката изборног процеса (куповину гласова, медијску пристрасност, претње гласачима), приказује расподелу вредности индекса у узорку испитаника у Србији. Минимална вредност индекса износи 0.00 (што означава одговоре у којима испитаници не пријављују присуство ниједне од анализираних неправилности), док је максимална 1.00 (указује на одговоре у којима испитаници наводе да се свих пет обухваћених неправилности јавља често.). Распон вредности индекса показује, дакле, постојање широког спектра ставова испитаника који се креће од потпуног поверења до потпуне дискредитације изборног процеса.

Средња вредност индекса (0.5792) указује да испитаници у просеку сматрају да се нешто више од половине обухваћених неправилности често или врло често дешава. Медијана (0.6316) и мод (0.74) су изнад средње вредности, што говори да је дистрибуција благо лево асиметрична (-0.283), са већим бројем испитаника који перципирају изборне неправилности. Стандардна девијација (0.270) указује на умерен степен варијабилности резултата, односно на извесну распршеност одговора око средње вредности, што значи да, иако постоји одређена хетерогеност у мишљењу, већина грађана ипак има негативно виђење изборног процеса.

[486] Гоати, *ibid.*, стр. 94–97, 112–114.
[487] Владисављевић, *ibid*.

Негативна вредност куртозе (-0.873) указује на спљоштену дистрибуцију у односу на нормалну, односно на мању концентрацију вредности око просека.

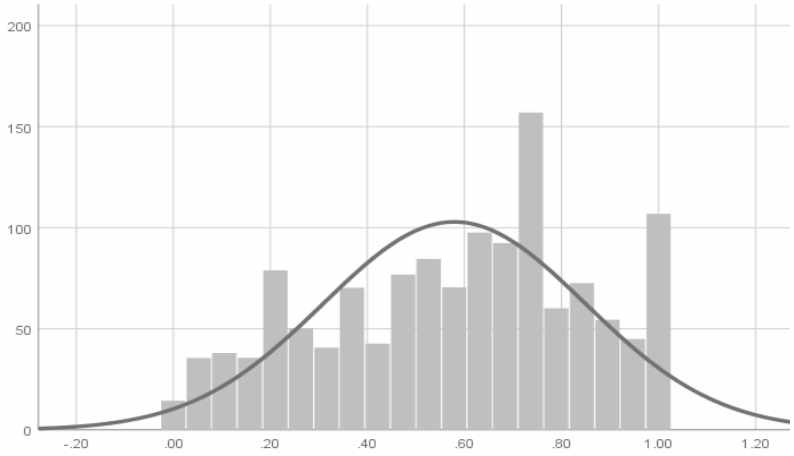

Графикон 16 – Хистограм расподеле индекса перцепције непоштености избора

Хистограм који приказује расподелу индекса, заснованог на пет негативних ставки изборног процеса, визуелно илуструје распрострањеност перцепције о неправилностима изборног процеса међу грађанима Србије. Већина одговора налази се у интервалу од 0.40 до 0.90, што указује да испитаници у просеку сматрају да се најмање две до четири од пет испитаних неправилности дешавају често или врло често. Расподела је концентрисана у интервалу од приближно 0.60 до 0.80, у складу са средњом вредношћу индекса (0.58) и модом (0.74).

Приметни су и пикови у вишим интервалима, укључујући вредности близу горње границе (1.00), што указује да значајан број испитаника перципира изборни процес као изразито непоштен. Нормална крива која је постављена преко хистограма показује одступање од нормалне дистрибуције, са већим бројем вредности на екстремима, посебно на десном крају скале. Ово одговара претходно утврђеној спљоштеној форми дистрибуције (негативна куртоза), потврђујући да је перцепција изборних неправилности распрострањена међу испитаницима.

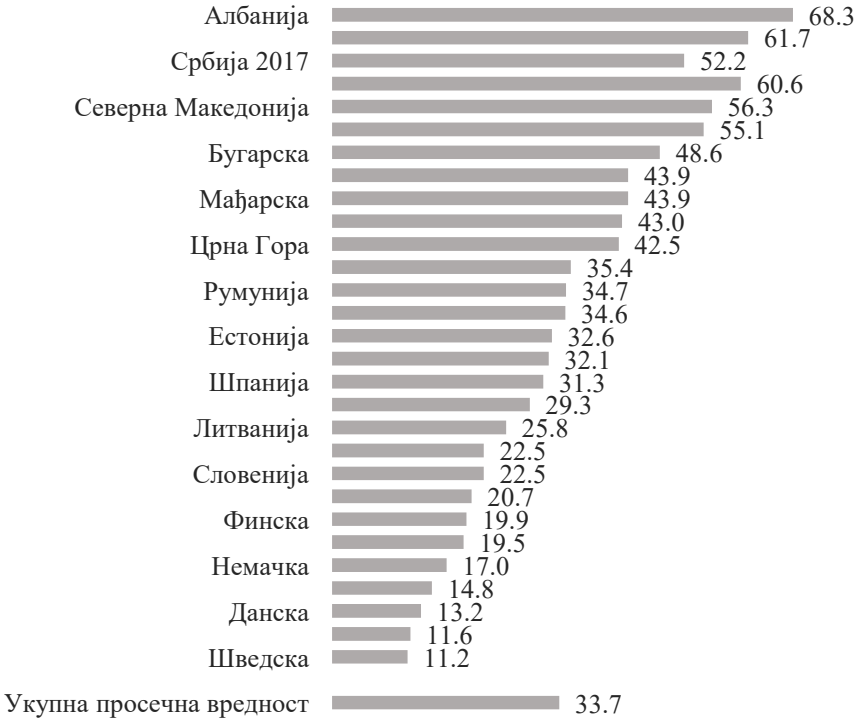

Графикон 17 – Ниво индекса перцепције непоштених избора по земљама

Графикон 17, напред, приказује упоредни ниво индекса перцепције непоштених избора у европским земљама, изражен као укупан проценат испитаника који сматрају да се изборне нерегуларности дешавају врло често или често. Са просечном вредношћу индекса од 33.7%, Европа као целина показује умерен ниво сумње у регуларност изборног процеса, док Србија - са вредношћу од 61.7% у 2024. години - далеко надмашује европски просек и налази се на самом врху приказане листе. Оваква позиција указује на дубоко укорењено неповерење грађана у изборни процес и представља снажан сигнал кризе демократских институција.

Временски распон од седам година анализом индекса неповерења у изборни процес открива да је Србија већ 2017. године била изнад европског просека (52.2%), док пораст за око десет процената 2024. године јасно одражава интензивирање сумње у регуларност избора. Овај тренд потенцијално одражава шире институционалне слабости постојећег система као што су зависност медија од политичких структура, деформисана изборна правила и ограничена контрола изборних тела. Супротно томе, земље западне и северне Европе, попут Шведске (11.2%), Норвешке (11.6%), Данске (13.2%) и Холандије (14.8%), показују низак ниво перцепције изборних неправилности, што указује на висок степен институционалне стабилности, транспарентности и поузданости демократских процедура. Ова дистинкција између *старих* демократија и посткомунистичких или постконфликтних друштава јасно показује да је перцепција регуларности изборног процеса дубоко условљена стабилношћу и ефикасношћу институционалног оквира, као и степеном демократске политичке културе, укључујући традицију поштовања правила, уважавање плурализма и активност грађана у јавном животу.

Србија се по овом индексу издваја и у односу на земље у региону. Са изузетком Албаније и БиХ, све друге земље региона бележе ниже вредности: Хрватска (55.1%), Бугарска (48.6%), Црна Гора (42.5%) и Румунија (34.7%). Ови подаци говоре у прилог томе да, иако демократске институције формално постоје, грађани Србије перципирају изборни процес као непоштен, што указује на постојање све већег јаза између формалне и стварне демократске праксе. Сумња у регуларност изборног процеса свакако је последица дуготрајне доминације једне политичке странке, слабљења политичког плурализма, симбиотског односа између власти и медија, слабих механизама заштите изборног процеса и процедура, као и немоћи опозиционих актера да врше ефективан демократски притисак. Комбиновање ових фактора ствара амбијент неповерења у изборни процес што систематски и дугорочно угрожава легитимитет власти, као и могућности демократске мобилизације.

Ови структурни и политички фактори директно утичу на начин на који се избори спроводе. Како наводе Роуз (Rose) и Манро (Munro), исход избора представља резултат интеракције најмање три елемента: правила која одређују трансформацију гласова у мандате, понуде партија коју обликују политичке елите и начина на који бирачи реагују на расположиве опције. У посткомунистичким демократијама ова динамика је додатно усложњена *плутајућим* партијским системима, у којима странке често настају, нестају, спајају се и деле. Овакав флуидан партијски систем производи висок степен изборне волатилности и отежава бирачима санкционисање власти.[488] Слабост институција које надзиру изборни процес само појачава проблем. У том контексту, Јовановић истиче да слободни избори нису могући ако институције које надзиру изборни процес нису независне, односно уколико изборне комисије, регулатори и судови зависе од власти, ствара се амбијент у коме изборне неправилности остају несанкционисане. У таквом контексту изборни процес може формално деловати уредно, али суштински није слободан, јер недостаје институционални механизам који би спречио злоупотребе.[489]

[488] Richard Rose & Neil Munro, *Elections and Parties in New European Democracies*, Washington, DC: CQ Press, 2003, стр. 2–4.
[489] Јовановић, *ibid.*, стр. 271–273.

Табела 16 – Перцепција о непоштености избора и партијске преференције

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација
СНС/СПС	406	.4103	.23832
Грађанска опозиција	265	.7675	.19948
Десна опозиција	157	.6557	.24666
Апстиненти	497	.5923	.25322
Тотал	1325	.5792	.27037

Перцепција избора као непоштених значајно варира у зависности од партијских преференција испитаника. Најнижи ниво овакве перцепције забележен је код присталица СНС/СПС, са просечном вредношћу од 0.41 (Табела 16). Ова релативно ниска оцена учесталости изборних неправилности говори о високом степену поверења у легитимност изборног процеса међу присталицама владајуће коалиције.

Супротно томе, присталице грађанске опозиције перципирају изборни процес као знатно непоштенији, са просечном вредношћу од 0.77, што представља највишу вредност у поређењу са свим осталим групама и указује на постојање снажног уверења у изборне неправилности код ових бирача.

Сличан, али нешто умеренији тренд уочава се и код присталица десне опозиције, где је просек 0.66, што значи да је већина ових испитаника оценила изборни процес као делимично непоштен.

Апстиненти бележе просечну вредност од 0.59 која говори у прилог томе да и они који не учествују у изборима такође имају релативно скептичан став према регуларности изборног процеса, што потенцијално може бити један од разлога њихове апстиненције. Резултати једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) показују да постоје статистички значајне разлика у перцепцији регуларности избора између различитих група бирача, у зависности од њихових партијских преференција ($F(3, 1320) = 129.33$, $p < .001$).

У доњој Табели 17 код гласача коалиције СНС/СПС уочава се изразито негативан ефекат променљиве *перцепција о непоштености избора* и приказује да са растом уверења да избори нису поштени драматично опада вероватноћа подршке владајућој коалицији. Другим речима, бирачи који сматрају да изборни процес није фер имају веома ниску вероватноћу да гласају за СНС/СПС.

Логично, супротан образац уочава се код гласача грађанске опозиције, где је ефекат изразито позитиван и статистички значајан и говори нам бирачи који сматрају да избори нису фер значајно повећава вероватноћу подршке грађанској опозицији. Овај налаз показује да је питање изборног интегритета снажно повезано са политичком мобилизацијом грађанског опозиционог блока и да бирачи који доводе у питање регуларност изборног процеса у већој мери подржавају актере који инсистирају на темама демократизације, изборних услова и институционалне контроле власти.

Позитиван и статистички значајан ефекат постоји и код десне опозиције и указује да уверење у непоштеност избора повећава и вероватноћу подршке десној опозицији, мада у мањој мери него код грађанске опозиције. То показује да сумња у изборни процес није ограничена само на један идеолошки сегмент опозиције, већ представља шири опозициони став присутан и код националног дела бирачког тела. Код апстинената није утврђена статистички значајна повезаност између уверења да избори нису поштени и вероватноће апстиненције. Значајан ефекат уочен је у категорији *власт vs опозиција*, односно са растом уверења да избори нису поштени нагло опада вероватноћа подршке власти у односу на опозицију.

Овај налаз потврђује да је поверење у изборни процес непосредно повезано са подршком политичком систему и владајућем блоку. Такође, ови налази упозоравају на дубоку кризу демократског легитимитета у Србији.

Табела 17 – Перцепција о непоштености избора: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.239	-0.062***	0.426**	0.064	-0.315
	(.166)	(.183)	(.205)	(.149)	.219
Старост	0.028***	-0.016***	0.009	-0.020***	0.028***
	(.006)	(.006)	(.007)	(.005)	(.008)
Средње образовање	-0.340*	0.753***	0.514**	-0.359**	-0.908***
	(.192)	(.226)	(.243)	(.175)	(.256)
Високо образовање	-0.568**	0.994	0.240	-0.127	-1.191***
	(.223)	(.255)	(.285)	(.200)	(.293)
Средњи приходи	-0.315	-0.238	0.601**	0.182	-0.443*
	(.194)	(.214)	(.249)	(.178)	(.253)
Високи приходи	0.175	-0.429	0.395	-0.064	0.235
	(.241)	(.262)	(.299)	(.214)	(.321)
Градско подручје	-0.477***	-0.031	0.003	0.434***	-0.325
	(.174)	(.194)	(.218)	(.164)	(.225)
Војводина	0.110	1.954***	0.111	-1.253***	-0.921***
	(.254)	(.306)	(.291)	(.212)	(.346)
Западна Србија и Шумадија	0.718***	1.272***	-0.615*	-1.026***	0.497
	(.255)	(.306)	(.328)	(.212)	(.350)
Источна и Јужна Србија	0.781***	0.996***	0.449	-1.313***	0.000
	(.257)	(.326)	(.296)	(.228)	(.350)
Перцепција нефер избора	**-4.063*** (.351)**	**4.896*** (.490)**	**1.966*** (.450)**	**-0.118 (.293)**	**-6.786*** (.570)**
Константа	0.573	-5.375***	-4.455***	0.907**	3.998***
	(.467)	(.614)	(.635)	(.420)	(.686)
Nagelkerke R^2	.359	.317	.098	.120	.548

Вредности Nagelkerke R^2 указују да перцепција непоштених избора, односно изборних нерегуларности, има изражену и диференцирану предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке. Код гласача СНС/СПС објашњена варијанса износи 19.2%, док је код грађанске опозиције још виша и достиже 21.1%, што указује да перцепција изборне неправде представља значајан фактор политичког опредељивања унутар обе ове категорије. Насупрот томе, код десне опозиције објашњена варијанса је знатно нижа (3%), док је код апстинената готово занемарљива (0.4%), што указује да осећај изборне неправде нема релевантну улогу у објашњавању одлуке о неучествовању на изборима. Највиша вредност Nagelkerke R^2 забележена је у бинарном моделу *власт vs опозиција* (36%), што јасно показује да перцепција изборних нерегуларности представља релевантан покретач политичког неслагања и важан фактор који структурише подршку опозиционим актерима.

4. ПРОТЕСТНА ПАРТИЦИПАЦИЈА

Као завршни сет показатеља демократске политичке културе, у овом делу истраживања уведена је променљива *учешће у протестима*. У складу са методолошким оквиром *Европског проучавања вредности* (European Values Study – EVS), протестна активност је операционализована кроз четири облика политичког понашања, при чему сваки наредни представља виши степен политичке ангажованости и радикалности, што чини скалу Гатмановог типа. Такво мерење омогућава да се прати континуитет и интензитет протестног деловања, који је у савременим демократијама, како истиче Норис, све више препознат као редован и легитиман канал политичког учешћа, наглашавајући да су демонстрације, петиције и бојкоти постали уобичајени облици политичког изражавања у оквиру ширег репертоара грађанске партиципације.[490]

Према Гудвину (Goodwin) и Џасперу (Jasper), протест представља облик друштвеног деловања у ком грађани колективно изазивају ауторитете, норме или политичке праксе, настојећи да артикулишу захтеве који се не могу реалистично пласирати искључиво институционалним каналима. Протест се зато јавља као начин да се јавна незадовољства преточе у видљиву политичку акцију.[491]

Међутим, за дубље разумевање протестног деловања, важно је размотрити и разлоге због којих се грађани одлучују на ову врсту колективне активности. Тако, Чарлс Тили (Tilly) и сарадници сматрају да се грађани укључују у протесте онда када процене да постојећи политички канали више не могу да артикулишу њихове интересе. У таквим условима, колективна акција постаје средство притиска на власт будући да појединци, удружени у групу, могу ефективније да изразе своје захтеве него као изоловани актери. Протест, дакле, представља рационалан избор у ситуацији када институције не пружају довољне механизме одговорности и када политичка репрезентација делује недовољно.[492] Аутори сматрају да се спремност грађана да учествују у протестима може препознати кроз *WUNC* дисплеје – показатеље достојности, јединства, бројности и посвећености. Наиме, када група успешно демонстрира ове елементе, она сигнализира власти и јавности да поседује мобилизациони капацитет и да је њена одлучност довољно јака да утиче на доносиоце одлука што обликује перцепцију протеста као легитимног и организованог облика политичког делања.[493] Протестно деловање, према Гудвину и Џасперу, спаја рационалне интересе и емоционалне импулсе: људи у протестима не учествују само због материјалних користи, већ и зато што траже моралну потврду, припадност и симболичко испуњење, претварајући индивидуалне пориве у колективни осећај смисла и солидарности.[494]

Спремност на учешће у протестима не може се разумети без сагледавања ширег политичког контекста. У ситуацијама када институције делују затворено, нефлексибилно или игноришу захтеве грађана, расте вероватноћа да ће се незадовољство каналисати кроз протесте, наводи Кичелт (Kitschelt). Супротно томе, у системима у којима власт показује отвореност за утицај *одоздо*, грађани чешће остају унутар институционалних оквира. Према томе, политички контекст у значајној мери одређује појаву, интензитет и облик протестне акције.[495]

---

[490] Pippa Norris, *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, стр. 188–189.
[491] Jeff Goodwin & James M. Jasper (eds.), *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*, 3rd ed., Chichester: Wiley-Blackwell, 2015, стр. 3–4.
[492] Charles Tilly, Ernesto Castañeda & Lesley J. Wood, *Social Movements, 1768–2018*, 4th ed., New York and Abingdon: Routledge, 2020, стр. 3–7.
[493] *Ibid.*, стр. 6–8.
[494] *Ibid.*, стр. 5–6.
[495] Herbert P. Kitschelt, "Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies", *British Journal of Political Science* 16(1), 1986, стр. 57–85; стр. 57–60.

Криези истиче да нови друштвени покрети користе неконвенционалне и отворене облике политичке акције, који се значајно разликују од класичних, институционализованих канала попут партија и интересних група. Они своје деловање заснивају на учешћу грађана, јавним изразима незадовољства и усмеравању пажње јавности на специфичне проблеме утичући на мобилизацију грађана у друштвима која пролазе кроз културне и вредносне промене.[496] Масовне мобилизације, према Владисављевићу, могу се појавити и у ауторитарним контекстима, јер се иницијативе често покрећу *одоздо* – локалних група, радника и активиста који делују аутономно, а не као продужена рука политичких елита. [497] Тароу (Tarrow) тврди да се протестна мобилизација најчешће јавља када политичке прилике постану повољније - било због пукотина унутар власти, слабљења репресивних механизама или ширег отварања јавне сфере. Протест, према његовом мишљењу, не представља само израз незадовољства, већ реакцију на структуралне услове који грађанима сигнализирају постојање реалне шансе да њихово деловање произведе ефекат.[498]

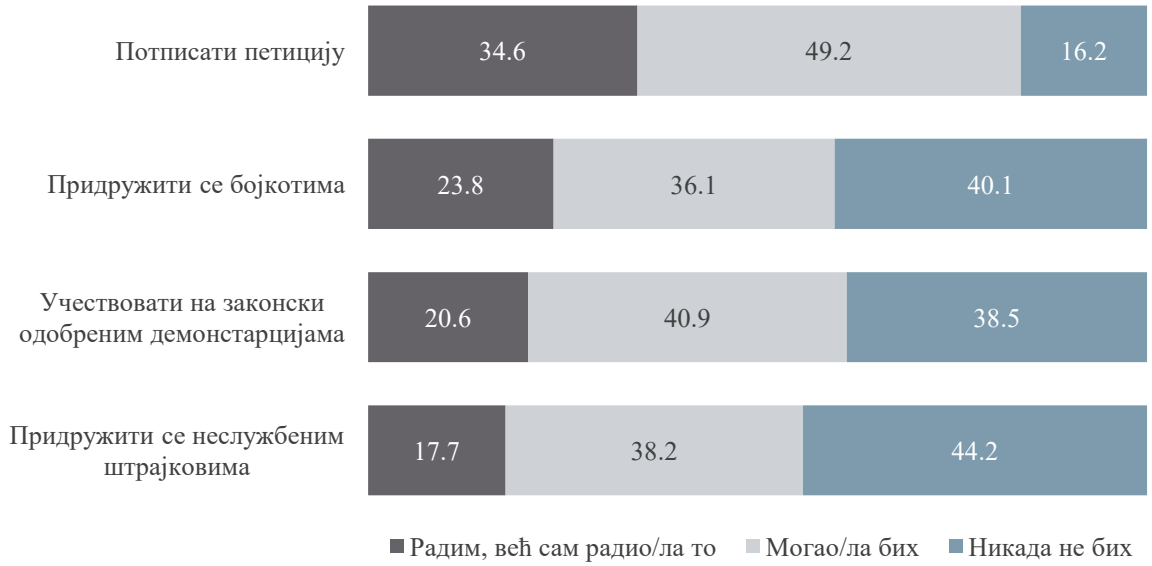

Графикон 18 – Учешће у протесту

У оквиру истраживања протестне политичке оријентације (Графикон 18), анализирана је спремност грађана Србије да учествују у четири различита облика политичког деловања: потписивање петиције, придруживање бојкоту, учешће у законитим демонстрацијама и придруживање неслужбеним штрајковима. Ови облици политичког деловања представљају типологију Гатмановог типа скале, при чему сваки наредни облик одражава виши степен радикалности у односу на претходни.

Највећи степен прихватања уочен је код потписивања петиције, где је 34.6% испитаника изјавило да је то већ учинило, док 49.2% наводи да би то потенцијално учинило у будућности. Укупан потенцијал за овај облик политичког ангажмана износи 83.8%, што га чини најшире прихваћеним обликом протестног деловања у Србији. Такође, висок ниво спремности видљив је и када је реч о учешћу у законитим и одобреним демонстрацијама, где

[496] Hanspeter Kriesi, *Political Mobilization and Social Change: The Dutch Case in Comparative Perspective*, Aldershot: Avebury, 1993, стр. 175–176.
[497] Небојша Владисављевић, „Протести у недемократским режимима“, *Политичке перспективе* 1, 2011, стр. 57–83.
[498] Sidney G. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, revised and updated 3rd edn., Cambridge: Cambridge University Press, 2011, стр. 54–57.

20.6% испитаника наводи да је већ учествовало у демонстрацијама, док 40.9% тврди да би то потенцијално могло да учини.

Укупан потенцијал овог облика ангажмана достиже 61.5%, што указује на релативно развијену свест о грађанском учешћу у јавном простору, иако је реч о нешто захтевнијем и директнијем виду политичке акције у односу на петицију. Код придруживања бојкоту, 23.8% испитаника је навело да је већ учествовало у истом, док 36.1% да би то могло да учине у будућности, што даје укупан потенцијал од 59.9%.

Иако бојкот често носи ознаку радикалнијег или конфронтационог облика деловања, ниво спремности грађана за учешће у њему приближава се учешћу у законитим демонстрацијама, што указује на његову прихваћеност као легитиман вид изражавања политичког незадовољства. Најмањи ниво подршке забележен је придруживању неслужбеним штрајковима, који представљају најрадикалнији облик протестног понашања.

Само 17.7% испитаника је изјавило да је већ учествовало у таквом виду протеста, 38.2% да би можда учествовало, док је чак 44.2% навело да то не би учинило. Упркос томе, укупна подршка (сума оних који су учествовали и који би потенцијално учествовали) износи 55.9%, што показује да више од половине грађана не искључује могућност овог вида политичког деловања, упркос његовој радикалнијој природи.

Резултати овог истраживања показују да српско друштво располаже значајним протестним капацитетом. Иако је највећи ниво подршке резервисан за умерене и институционално прихватљиве облике учешћа, попут потписивања петиција, више од половине испитаника исказује спремност и за директније и радикалније облике деловања, као што су бојкоти и штрајкови. Овакав образац указује на изражен мобилизациони потенцијал који може бити активиран у политичким околностима у којима се перцепција неправде или институционалне нефункционалности додатно интензивира.

Како Кичелт наводи, у политичким системима који блокирају канале учешћа и минимизују утицај грађана, долази до раста радикалнијих облика протеста. Што су механизми контроле власти јачи, а институционални канали артикулације интереса слабији, то је већа вероватноћа да ће грађани прибегавати интензивнијим и ризичнијим облицима колективног деловања. Другим речима, ограничена доступност институционалних механизама повећава спремност на ескалацију.[499] Ова спремност на ескалацију, међутим, не реализује се произвољно, већ кроз већ постојеће и културно уобличене форме колективног деловања.

У том контексту, Тароу истиче да савремени протести почивају на историјски развијеним *репертоарима деловања* - релативно стабилном скупу тактика које групе користе, а које се временом проширију, при чему избор тактика зависи од политичког контекста, културе и ризика од репресије.[500] Протестне акције могу ескалирати или се смирити у зависности од реакције власти, при чему репресија има амбивалентан ефекат: може одвратити део грађана, али истовремено радикализовати акције оних који већ у њима учествују, чиме се продубљује поларизација између власти и опозиционих група.[501]

Промене у систему вредности, нарочито ширење постматеријалистичких вредности и антиауторитарних ставова, повећавају спремност грађана да учествују у неконвенционалним облицима политичког деловања. У друштвима у којима ове вредности добијају на значају, уочава се већи протестни капацитет и у њима грађани своја политичка уверења све чешће артикулишу кроз демонстрације, бојкоте и друге облике директне акције.[502] Инглхарт и Велцел (Welzel) учешће у протестима интерпретирају као део ширег процеса *оснаживања грађана*, у оквиру којег економски развој, виши ниво образовања и све већа информациона умреженост јачају капацитет појединаца да се супротставе носиоцима власти уколико сматрају да институције не испуњавају демократске стандарде.[503]

---

[499] Kitschelt, *ibid.*, стр. 61–63.
[500] Tarrow, *ibid.*, стр. 98–101.
[501] *Ibid.*, стр. 121–123.
[502] Kriesi, *ibid.*, стр. 176–177.
[503] Ronald Inglehart & Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, стр. 52–55.

С друге стране, Мак Адам указује да културне промене саме по себи нису довољне за настанак интензивније протестне активности, већ да она зависи од трансформације структуре политичких прилика. Отварање институционалног контекста у корист изазивача постојећег поретка производи сигнале о рањивости власти, чиме се повећава осећај политичке ефикасности и уверење да колективна акција може имати конкретне политичке последице.[504] Међутим, ни повољна структура политичких прилика не доводи аутоматски до масовне мобилизације, већ захтева актере способне да те прилике препознају, искористе и преведу у организовано деловање.

У том смислу, Тили наглашава да протестне мобилизације ретко настају као резултат спонтаног деловања маса, већ су најчешће последица активности политичких *предузетника* – појединаца, група или организација које умеју да мобилишу ресурсе, каналишу незадовољство, артикулишу захтеве и координишу колективну акцију.

Табела 18 – Учешће у протестима, сумирани проценти: Радим, већ сам радио-ла то и Могао/ла бих

	Потписати петицију	Придружити се бојкотима	Учествовати на законски одобреним демонстрацијама	Придружити се неслужбеним штрајковима
Албанија	62.3%	36.7%	45.4%	3.4%
Аустрија	84.0%	51.7%	54.2%	28.9%
Босна и Херцеговина	77.6%	54.3%	58.9%	40.3%
Бугарска	45.1%	21.5%	43.0%	21.0%
Хрватска	85.6%	62.2%	64.7%	51.4%
Чешка	70.9%	34.0%	54.5%	31.7%
Данска	87.1%	74.1%	77.0%	71.8%
Естонија	57.4%	33.2%	44.2%	23.2%
Финска	87.2%	73.5%	65.2%	33.4%
Француска	87.1%	62.7%	72.3%	36.4%
Немачка	87.9%	53.8%	75.5%	32.2%
Велика Британија	91.2%	59.2%	58.6%	37.6%
Мађарска	39.0%	18.5%	27.8%	12.5%
Исланд	92.7%	89.7%	85.5%	37.0%
Италија	74.5%	41.5%	69.3%	32.7%
Литванија	65.4%	52.9%	57.0%	33.1%
Црна Гора	83.0%	68.2%	55.9%	45.7%
Холандија	91.2%	62.5%	63.2%	32.9%
Северна Македонија	51.7%	45.2%	48.9%	27.3%
Норвешка	91.1%	62.0%	78.4%	20.6%
Пољска	69.6%	30.8%	50.2%	22.2%
Румунија	45.2%	18.2%	40.9%	11.0%
Србија 2017	75.5%	54.4%	53.6%	43.7%
Србија 2024	83.8%	59.9%	61.5%	55.8%
Словачка	71.8%	38.8%	41.1%	20.6%
Словенија	69.1%	54.9%	57.2%	38.4%
Шпанија	68.0%	32.3%	68.9%	39.5%
Шведска	94.9%	79.0%	80.2%	32.8%
Швајцарска	93.5%	64.0%	70.6%	28.2%

[504] Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*, Chicago: The University of Chicago Press, 1985.

Потребно је акцентовати да они играју кључну улогу у трансформацији дифузних индивидуалних фрустрација у координисану колективну акцију, чиме директно утичу на обим, интензитет и трајање протестне мобилизације.[505]

Табела 18 напред приказује сумиране проценте испитаника који су већ учествовали или изражавају спремност да учествују у различитим облицима протестног деловања, обухватајући како институционално прихватљиве, тако и неконвенционалне форме политичке партиципације. У свим посматраним земљама највиши нивои спремности забележени су код потписивања петиција, што потврђује да овај облик учешћа представља најшире прихваћен и најмање ризичан вид политичког ангажмана.

Међутим, значајне међудржавне разлике уочљиве су код интензивнијих и потенцијално конфликтнијих облика деловања, попут бојкота, учешћа у демонстрацијама и неслужбених штрајкова. Земље са дугом традицијом демократске партиципације и снажним цивилним друштвом, као што су Данска, Шведска, Исланд и Финска, бележе високе нивое спремности за све облике протестног деловања, укључујући и неслужбене штрајкове, што указује на институционализовану културу протеста и високо поверење у ефикасност колективне акције.

Када је реч о Србији, из приказаних података можемо закључити да је у периоду између 2017. и 2024. године дошло до значајног пораста спремности грађана да учествују у свим анализираним облицима протеста. Нарочито је упечатљив раст спремности за учешће у неслужбеним штрајковима, који представљају најрадикалнији облик протестног деловања. Такав тренд упућује на пораст друштвене напетости и на све већу спремност грађана да своје незадовољство артикулишу изван формалних и институционалних канала политичке партиципације. У том контексту, посебну аналитичку пажњу привлаче студентски протести који су се интензивирали почетком 2025. године. Како Норис истиче, припадници млађих генерација статистички показују већу склоност ка учешћу у различитим облицима протестног деловања, будући да у већој мери усвајају постматеријалистичке вредности и критичке ставове према политичким елитама.[506]

У том смислу, студентски протести у Србији могу се тумачити као репрезентативан пример шире политичке мобилизације младе популације која, иако традиционално мање укључена у институционалну политику, показује све израженију осетљивост на друштвене неправде и артикулише јасне захтеве за фер изборима, академском аутономијом и владавином права.

Мирна окупљања, маршеви и јасно формулисани захтеви упућени надлежним институцијама позиционирали су студенте као симбол промене друштвеног расположења и као индикатор трансформације политичке пасивности младих у активнији облик грађанског ангажмана. Сходно томе, студентске протесте не треба посматрати искључиво као реакцију на конкретне политичке догађаје, већ и као део ширег и дуготрајнијег процеса јачања протестне културе у Србији.

Упоредна анализа података за 2024. годину показује да се Србија позиционира међу водећим европским земљама по нивоу спремности грађана за учешће у све четири проучаване категорије протеста. Када је реч о потписивању петиција (83.8%),

Србија се позиционира одмах испод скандинавских земаља и водећих западноевропских демократија, попут Велике Британије, Немачке и Исланда, што представља значајан напредак у односу на 2017. годину.

У области бојкота (59.9%), Србија бележи више нивое учешћа у поређењу са већином земаља Источне Европе и налази се у рангу држава као што су Италија, Француска и Велика Британија.

Сличан образац уочава се и код учешћа у законски одобреним демонстрацијама (61.5%), где Србија надмашује готово све земље западног Балкана, са изузетком Хрватске, и достиже нивое карактеристичне за средњоевропске државе.

---

[505] Tilly, Castañeda & Wood, *ibid.*, стр. 15–16.
[506] Norris, *ibid.*, стр. 202–205.

Најзад, по показатељу спремности за учешће у неслужбеним штрајковима (55.8%), Србија се сврстава међу пет највишепласираних земаља у узорку, заједно са Данском, Хрватском, Босном и Херцеговином и Црном Гором, те се значајно издваја изнад просека источне и југоисточне Европе.

На основу свега претходно реченог, можемо да закључимо да је, у односу на 2017. годину, Србија направила значајан помак од земље умерене протестне активности ка друштву са високим потенцијалом за грађанско мобилисање.

Иако и даље заостаје за скандинавским и високоразвијеним западноевропским земљама по равномерној расподели високог учешћа у свим облицима протестних активности, тренд јасно указује на све већу спремност грађана за протестно деловање.

По одређеним индикаторима, попут неслужбених штрајкова, Србија се сада налази на самом врху у Европи, што указује на повећано незадовољство грађана политичком ситуацијом и функционисањем институција.

Овај тренд је у складу са ставовима Инглхарта и Велцела, који наглашавају да у друштвима у којима опада поверење у институције грађани све чешће користе протест као алтернативни канал политичког деловања, односно када се институције перципирају као затворене или неосетљиве, ненасилне јавне акције постају кључан механизам вршења притиска.[507]

Графикон 19 Протестна оријентација – поређење по земљама: просечна вредност за четири показатеља

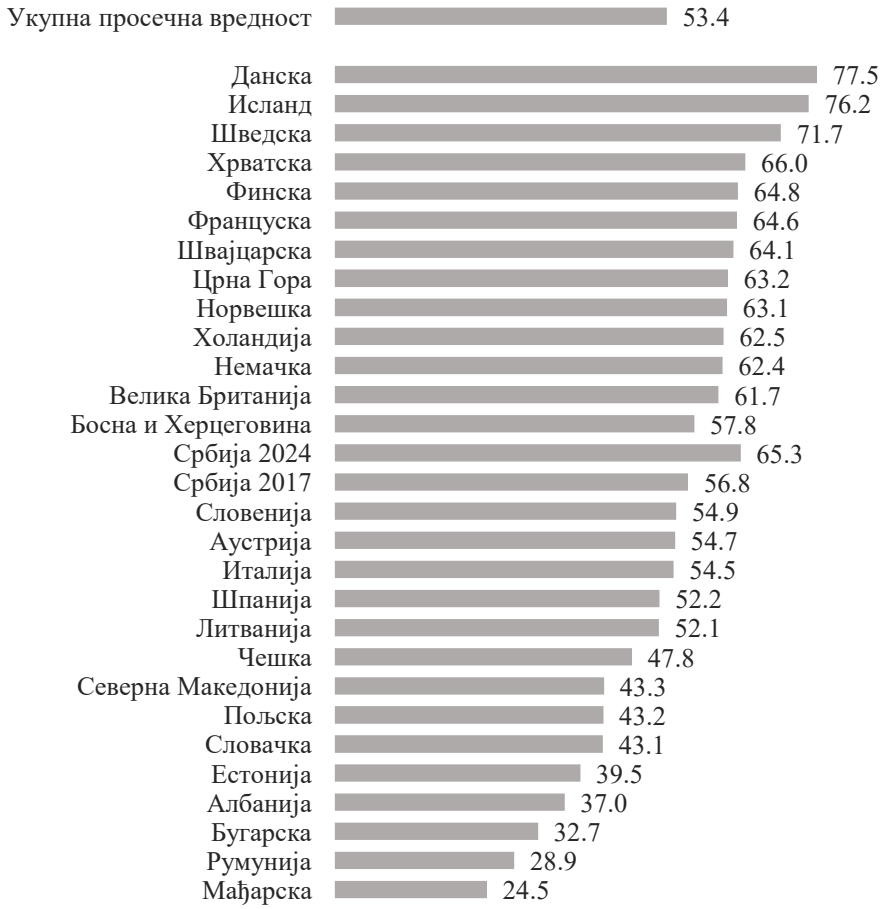

На Графикону 19 представљен је збирни показатељ протестне оријентације, добијен као просечна вредност учешћа или потенцијалне спремности грађана да се укључе у четири испитивана облика протестног деловања: потписивање петиције, бојкот, одобрене

[507] Inglehart & Welzel, *ibid.*, стр. 284–288.

демонстрације и неслужбени штрајкови. Највиши степен протестне оријентације регистрован је у скандинавским и високоразвијеним западноевропским земљама, попут Данске (77.5%), Исланда (76.2%) и Шведске (71.7%), што је у складу са Тилијевом тврдњом, да степен демократизације директно утиче на спремност грађана за учешће у протестима. У друштвима са већим степеном политичких слобода протести се јављају чешће, јер су институционално омогућени и носе мањи ризик по учеснике.[508]

Србија, са показатељем од 65.3% у 2024. години, бележи вредност изнад европског просека од 53.4%, сврставајући се тако у горњу половину табеле, испред већине земаља Централне, Источне и Југоисточне Европе, укључујући Аустрију, Словенију, Италију, Шпанију и друге. У периоду између 2017. и 2024. године Србија је прешла пут од земље умерене грађанске мобилизације ка земљи са снажном протестном оријентацијом позиционирајући се као једна од држава са највишим грађанским капацитетом за политичку акцију у регионалном и источном европском контексту. Овај пораст спремности грађана на учешће у протестима може се делимично тумачити као последица одређених мањкавости демократског процеса у Србији. Према Тилију, у мање демократским системима протестна активност, иако са собом носи већи ризик, често бива једини канал за артикулацију незадовољства, што неретко доводи до пораста учесталости и интензитета протеста.[509]

Табела 19 Протестна оријентација - индекси

N	Валидни случајеви	1404
	Недостајући случајеви	89
Аритметичка средина		.4188
Стандардна грешка аритметичке средине		.00869
Медијана		.3750
Мод		.50
Стандардна девијација		.32545
Варијанса		.106
Асиметричност		.435
Стандардна грешка асиметричности		.065
Куртозис		-.911
Стандардна грешка куртозиса		.131
Распон		1.00
Минимум		.00

Резултати приказани у Табели 19 указују на умерени ниво протестне оријентације у популацији, са значајним варијацијама. Средња вредност износи 0.4188, што показује да испитаници у просеку испољавају мање од половине могућих облика протестног понашања. С обзиром на то да је индекс нормализован у интервалу од 0 до 1, ова вредност указује на умерену спремност грађана за учешће у протестним активностима. Стандардна девијација од 0.325 указује на изражену хетерогеност у популацији, што значи да се грађани значајно разликују у степену протестне мотивације, у складу са налазима из EBC истраживања.

Дистрибуција показује благо десну асиметрију (0.435), што указује да је већи број испитаника концентрисан на нижим вредностима индекса, односно да већина испољава релативно ниску до умерену протестну оријентацију, што потврђује и постојање значајне разлике између медијане, мода и средње вредности. Опсег варирања од 1.00 (минимум 0.00 до максимум 1.00) потврђује да су обухваћене све позиције на скали, од потпуне неангажованости до потпуне спремности на протестне активности. Негативан куртозис (-0.911) указује на равнију расподелу вредности око просека, што сугерише присуство поларизованих ставова у популацији – од веома активних до веома пасивних грађана.

[508] Tilly, Castañeda & Wood, *ibid.*, стр. 128–138.
[509] *Ibid*.

Посматрано у контексту трендова у Србији између 2017. и 2024. године и у поређењу са другим европским државама, ови резултати указују на умерен, али растући капацитет грађана за учешће у протестним облицима деловања. Иако просечан резултат не указује на радикалну мобилизацију, расподела података открива широк спектар ставова, са значајним уделом и веома активних и веома пасивних грађана. Позитивна асиметрија и ниска куртоза указују на поларизовану протестну културу, где је политичка мобилизација присутна, али неравномерно распоређена у популацији. Ови резултати, посматрани у контексту трендова у Србији у периоду од 2017. године и у поређењу са другим европским државама, потврђују раније налазе о постепеном порасту грађанске спремности за учешће у демократским облицима колективног деловања.

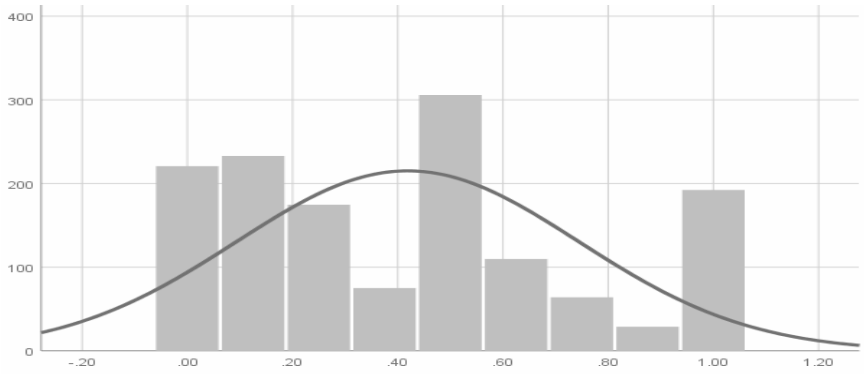

Графикон 20 – Хистограм индекса протестне оријентације

Горњи хистограм визуелно потврђује налазе статистичке анализе. Дистрибуција индекса протестне партиципације, приказана кроз фреквенцију испитаника дуж континуираног интервала од 0 до 1, показује бимодалну структуру. Јасно су уочене две кулминације: прва у интервалу 0.20–0.25, која одражава део популације са ниским нивоом протестне оријентације, и друга око 0.45–0.50, што представља најзаступљенији ниво ангажованости. На крајњој десној страни хистограма видљив је још један скок фреквенције близу вредности 1.00, указујући на постојање групе високо мобилисаних грађана, односно оних који су већ активно учествовали или су веома спремни за све облике грађанског деловања. Облик *криве* (*overlay*) показује одступање од нормалне дистрибуције, са благо позитивно извијеном асиметријом, у складу са претходно наведеном статистичко асиметријом (0.435).

Велика распршеност вредности подудара се са високим стандардним одступањем (0.325) и негативном куртозом (-0.911). Хистограм тако потврђује постојање поларизације у ставовима према протестном деловању: велики део грађана је ниско ангажован, али постоји и релативно значајан сегмент високо мотивисаних учесника.

Табела 20 Спремност грађана за учешће у протестима

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација
СНС/СПС	422	.2664	.27771
Грађанска опозиција	264	.6641	.30696
Десна опозиција	165	.5039	.32164
Апстиненти	552	.3924	.29207
Тотал	1404	.4188	.32545

Централни део дистрибуције, међутим, и даље показује умерену већину, што упућује на закључак да је протестна култура у Србији 2024. године стабилно присутна, разноврсна и са потенцијалом за развој у различитим правцима у зависности од политичког контекста и друштвених притисака.

У горњој Табели 20 види се да је најнижа спремност за учешће у протестима забележена међу гласачима владајуће коалиције СНС/СПС (0.27). Ова вредност је значајно испод укупног просека за целокупан узорак (0.42), што се може довести у везу са већим нивоом институционалног поверења и политичког конформизма унутар ове групе.

Насупрот томе, највиши ниво протестне оријентације бележе присталице грађанске опозиције (0.66), што указује на изражен мобилизацијски потенцијал ове категорије бирача и њихову спремност за учешће у различитим облицима протестног деловања.

Гласачи десне опозиције испољавају умерен ниво протестне ангажованости (0.50), што нам говори да постоји релативна отвореност ка протестним облицима деловања, док се апстиненти позиционирају у средишту расподеле (0.39).

Иако дистанцирани од институционалних облика политичког учешћа, резултати показују да апстиненти нису нужно политички пасивни, већ да у извесном степену показују спремност за неинституционалне облике изражавања незадовољства.

Резултати једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) показују да постоји статистички значајна разлика у нивоу протестне партиципације међу грађанима Србије у зависности од њихових политичких преференција ($F(3, 1400) = 104.99$, $p < .001$).

Овај налаз потврђује да политичка припадност представља важан фактор у обликовању спремности грађана за учешће у протестним облицима деловања.

Табела 21 – Протестна партиципација: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.243 (.155)	-0.012 (.181)	0.485** (.199)	0.019 (.142)	-0.414** (.199)
Старост	0.027*** (.005)	-0.012** (.006)	0.009 (.007)	-0.025*** (.005)	0.022*** (.007)
Средње образовање	-0.455** (.176)	0.899*** (.223)	0.621*** (.234)	-0.323** (.164)	-0.955*** (.231)
Високо образовање	-0.556** (.216)	0.938*** (.253)	0.326 (.279)	-0.105 (.195)	-0.948*** (.270)
Средњи приходи	-0.399** (.179)	-0.190 (.210)	0.617** (.242)	0.277 (.168)	-0.400* (.226)
Високи приходи	-0.154 (.226)	-0.179 (.257)	0.527* (.290)	0.042 (.207)	-0.355 (.282)
Градско подручје	-0.368** (.160)	0.015 (.187)	0.088 (.210)	0.282* (.151)	-0.323 (.201)
Војводина	0.702*** (.239)	1.299*** (.303)	-0.225 (.286)	-1.170*** (.202)	0.253 (.308)
Западна Србија и Шумадија	0.926*** (.242)	1.114*** .310()	-0.687** (.319)	-1.053*** (.206)	0.659** (.318)
Источна и Јужна Србија	1.187*** (.249)	0.466 (.326)	0.310 (.282)	-1.288*** (.219)	0.586* (.321)
Протестна партиципација	**-2.455***** **(.267)**	**2.996***** **(.289)**	**0.878***** **(.296)**	**-0.491**** **(.220)**	**-3.466***** **(.320)**
Константа	-0.963*** (.402)	-3.795*** (.501)	-3.663*** (.540)	1.436*** (.365)	1.300*** (.538)
Nagelkerke R^2	.291	.288	.083	.126	.430

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

У Табели 21 у свим категоријама за променљиву протестна партиципација постоји статистички значајан ефекат. Негативан ефекат протестне партиципације нотира се у случају подршке СНС/СПС и указује да са порастом спремности на протестне облике политичког

деловања значајно опада вероватноћа подршке владајућој коалицији. Испитаници који су склонији протестној политичкој активности ређе се опредељују за СНС/СПС. Супротан образац присутан је код грађанске опозиције, где протестна партиципација има позитиван и статистички значајан ефекат и показује да са растом протестне оријентације значајно расте вероватноћа (чак двадесет пута) подршци грађанској опозицији, те налаз указује да је протестна политичка култура израженије присутна међу бирачима овог дела политичког спектра. Позитивна значајна повезаност утврђена је и у случају десне опозиције, што указује да већа склоност ка протестној партиципацији повећава и вероватноћу подршке десној опозицији, иако је интензитет ефекта мањи него код грађанске опозиције. Апстиненција показује негативну повезаност са протестном партиципацијом, односно да са порастом протестне оријентације опада вероватноћа апстиненције. То показује да су ови испитаници склонији протестним облицима политичког деловања ипак у већој мери укључени у политички процес. У категорији *власт* vs *опозиција* протестна партиципација има негативан ефекат и приказује да са растом протестне оријентације значајно опада вероватноћа подршке власти у односу на опозицију.

Вредности Nagelkerke R^2 указују да протестна партиципација има релевантну, али не доминантну предиктивну снагу у објашњавању политичке поларизације. Највиша објашњена варијанса забележена је у бинарном моделу *власт vs опозиција* (24.5%), што указује да је протестна оријентација значајна детерминанта разграничења између подршке власти и опозиционих политичких актера. Објашњена варијанса је изражена и у моделима за СНС/СПС (12.4%) и грађанску опозицију (18.2%), што упућује на то да протестна партиципација има важну улогу у диференцијацији ових бирачких скупина. Насупрот томе, знатно ниже вредности Nagelkerke R^2 присутне су код апстинената (1%) и десне опозиције (1.5%), што указује да протестна оријентација има маргиналан значај у објашњавању подршке овим категоријама. Резултати показују да протестна партиципација делује као једна од релевантних објашњавајућих димензија политичког неслагања, пре свега у оквиру основне поделе између власти и опозиције, док је њен домет знатно ограничен у осталим категоријама.

Протестна оријентација у Србији представља све важнији предиктор политичког понашања и све јасније структурише поделу између власти и опозиције. Гласачи опозиције, а нарочито грађанске, показују највиши ниво спремности за протестно деловање, што указује на висок потенцијал политичке мобилизације кроз ванинституционалне канале. Са друге стране, гласачи власти и апстиненти испољавају најнижи ниво протестне оријентације, што може указивати како на политичко задовољство, тако и на пасивност или демобилизацију. Политичке преференције у Србији стога све више кореспондирају са односом према протестима, при чему протестна оријентација постаје јасан и емпиријски мерљив индикатор опозиционе политичке позиције.

5. ПОЛИТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ И ПОЛИТИЧКА КУЛТУРА

Политичка култура представља скуп усвојених и релативно стабилних вредности, уверења, ставова и образаца понашања који обликују однос појединаца према политичком систему, институцијама и процесима политичког одлучивања, формирајући нормативни оквир унутар којег се конституишу јавне политике, друштвене норме и одлуке носилаца власти. Управо због тога, разумевање политичка култура има значај за разумевање политичке динамике и функционисања савремених друштава, јер омогућава дубљи увид у изворе легитимитета и стабилности политичких институција, као и у доминантне облике политичке партиципације и ангажованости грађана. Наиме, стабилност политичког система у значајној мери почива на дубоко укорењеним политичким нормама, вредностима и очекивањима која се репродукују кроз генерације. Уколико су доминантна уверења и вредносне оријентације грађана усклађене са институционалним и нормативним поретком, повећава се перципирана легитимност политичких институција и смањује ризик од политичке нестабилности и конфликта и обратно. У теоријском смислу, политичка култура може се анализирати кроз више међусобно комплементарних приступа. Међу најзначајнијим аналитичким моделима издвајају се:

1. *Модел грађанске културе* који су развили Алмонд (Almond) и Верба (Verba) заснива се на типологији парохијалне, поданичке и партиципативне политичке културе. Према овом приступу, стабилност демократског поретка произлази из уравнотежене комбинације активног учешћа грађана у политичким процесима и њихове лојалности и поверења у институције власти.
2. *Инглхартов модел постматеријалистичких вредности* полази од претпоставке да се са растом економске сигурности мењају и доминантне вредносне оријентације. Док материјалистичке вредности наглашавају економску стабилност и физичку сигурност, постматеријалистичке вредности усмеравају пажњу ка самоизражавању, индивидуалној аутономији и унапређењу квалитета живота.
3. *Патнамов модел друштвеног капитала* истиче значај поверења, међусобне сарадње и развијених друштвених мрежа као кључних предуслова за успешно функционисање демократских заједница и институција.
4. *Хофстедеов (Hofstede) модел културних димензија* пружа оквир за анализу доминантних културних образаца у друштву, при чему посебан акценат ставља на однос између индивидуалистичких и колективистичких оријентација, степен прихватања ауторитета, као и ниво толеранције према неизвесности.
5. *Шварцова теорија политичких субкултура* усмерава пажњу на унутрашњу хетерогеност друштава, указујући на постојање различитих политичких субкултура — традиционалне, индивидуалистичке и моралистичке — које значајно обликују политичке ставове и обрасце понашања.

У делу *The Civic Culture*, Алмонд и Верба развили су концепт три идеална типа политичке културе: парохијалну, поданичку и партиципативну. Парохијалну политичку културу карактерише ограничена свест о политичком систему; поданичку познавање институција уз недостатак активног учешћа; док се партиципативна одликује високим степеном информисаности и активним политичким ангажовањем њених грађана. Према овим ауторима, демократска стабилност није условљена доминацијом било ког од ових идеалних типова политичке културе, већ зависи од њихове међусобне хармоније.[510]

У том контексту, Алмонд и Верба наглашавају да политички системи функционишу стабилно онда када грађани поседују уравнотежену комбинацију вредности — поштовање институција, спремност на учешће и унутрашњи осећај политичке ефикасности. Таква

[510] Almond & Verba, *ibid.*, стр. 17–19.

грађанска култура ублажава конфликте и обезбеђује дугорочну институционалну стабилност, будући да грађани прихватају политички поредак као легитиман, али истовремено задржавају способност критичког деловања.[511]

Полазећи од Масловљеве хијерархије потреба, Инглхарт развија теоријски оквир у коме се политичке вредности посматрају као одраз релативне егзистенцијалне угрожености и осећаја сигурности. Уколико су потребе за опстанком и физичком безбедношћу незадовољене, људи приоритет дају материјалним циљевима, као што су економски раст, стабилност и одржавање реда. Тек након достигнутог минималног нивоа економске и физичке сигурности, у први план израњају потреба за припадањем, самопоштовањем и самоостварењем, које одговарају постматеријалистичким вредностима усмереним ка политичком и грађанском учешћу, слободи изражавања и квалитету живота.[512] Кључно полазиште Инглхартове теорије чине две међусобно повезане хипотезе: хипотеза о оскудици и хипотеза социјализације. Прва претпоставља да људи дају највећи приоритет оним потребама које су у кратком року најугроженије, док друга полази од тога да се основни вредносни приоритети формирају током младости и да током одраслог живота остају релативно стабилни. Због тога различите генерацијске кохорте задржавају трајно различите профиле – старије генерације, обележене искуствима рата, нестабилности и оскудице, показују снажнију усмереност ка материјалистичким вредностима, док млађе генерације, социјализоване у условима већег благостања и сигурности, лакше усвајају постматеријалистичке вредности.[513] Ове теоријске претпоставке претварају се у емпиријски оперативан оквир кроз Инглхартов индекс материјалистичких и постматеријалистичких приоритета, који се конструише на основу избора испитаника између низа јавнополитичких циљева, као што су борба против инфлације, економски раст, стабилна економија, одржавање реда, борба против криминала, јачање слободе говора, повећано учешће грађана у одлучивању, заштита животне средине и други. Комбинација првог и другог избора, као и рангирање преосталих опција, омогућава класификацију испитаника на *чисте материјалисте*, *чисте постматеријалисте* и различите *мешовите типове*, при чему се уочава јасно раздвајање двају кластера вредности дуж континуума од материјалистичког ка постматеријалистичком спектру.[514]

Патнам истиче да хоризонталне мреже удруживања, попут локалних удружења, хорских друштава, задруга и масовних партија, представљају један од кључних извора друштвеног капитала, јер подстичу развој интензивних односа сарадње и међусобне повезаности у заједници. Интензитет ових мрежа директно утиче на способност грађана да развијају навике узајамног поверења и сарадње, што је основни предуслов за стабилно функционисање демократских институција. Према Патнаму, хоризонталне мреже такође смањују неизвесност, олакшавају проток информација и стварају услове у којима се поштовање друштвених норми и принципа реципроцитета природно одржава.[515] Супротно томе, вертикалне мреже, засноване на хијерархији и зависности, не могу на исти начин да произведу социјално поверење. У таквим односима информације се теже преносе, санкције за непридржавање норми су слабије, а клијентелистички односи производе асиметричне односе без културе узајамности. Због тога вертикални системи често подривају сарадњу и погодују опортунизму, што Патнам истиче као један од разлога за мању ефикасност ауторитарних политичких система у решавању колективних проблема у поређењу са демократским.[516]

Хофстеде полази од претпоставке да је културе могуће систематски упоређивати кроз релативно стабилне вредносне димензије које усмеравају понашање појединаца и начин функционисања институција. Ове димензије представљају дубоко интернализоване когнитивне обрасце, формиране у раним фазама социјализације, који дугорочно обликују

[511] Almond & Verba, *ibid.*, стр. 30.
[512] Inglehart, *ibid.*, стр. 22–24.
[513] *Ibid*., стр. 23.
[514] *Ibid*., стр. 45–53.
[515] Putnam, Leonardi & Nanetti, *ibid.*, стр. 173.
[516] *Ibid*., стр. 175–176.

однос према ауторитету, степен укључености у политички живот и перцепцију индивидуалних слобода. Према Хофстедеу, управо ови вредносни оквири одређују доминантне обрасце политичке културе на националном нивоу.[517] Из таквих укорењених структура произилазе и разлике у прихватању хијерархије, као и у нивоу политичке партиципације међу различитим друштвима. Културе које карактерише висок индекс дистанце моћи показују већу склоност ка прихватању неједнакости, хијерархије и концентрације власти. У таквим друштвима грађани често перципирају политичке институције као удаљене и тешко доступне, што умањује ниво политичке партиципације. Насупрот томе, културе са ниском дистанцом моћи негују равноправније односе између грађана и власти, чиме се подстиче активније учешће у политичким процесима и развија критички однос према институционалним структурама.[518]

Шварц идентификује десет основних типова вредности: моћ, постигнуће, хедонизам, стимулисање, самосталност, универзализам, добротворност, традицију, конформизам и сигурност – које су присутне у свим друштвима. Према овом аутору, наведене вредности распоређене су у циркуларни модел који одражава структурну напетост између индивидуалних тежњи и захтева социјалног усклађивања. Сходно томе, вредности се не третирају као изоловане категорије, већ као међусобно повезане оријентације чији узајамни односи усмеравају понашање појединаца и обликују њихове ставове према политичким процесима.[519] Унутар ове структуре, поједине вредносне оријентације налазе се у природној супротности. Тако се, на пример, аутономија супротставља очувању традиције, док се тежње ка самоостварењу могу наћи у конфликту са захтевима колективне сигурности. Управо ове вредносне тензије обликују начин на који грађани перципирају политичку власт, подржавају демократске норме или пак, дају предност стабилности у односу на друштвене промене.[520]

Верба, Ни и Ким сматрају да се политичка партиципација формира кроз динамичну интеракцију индивидуалних ресурса и институционалних услова. На основу компаративне анализе седам земаља, аутори су закључили да институционални оквири могу значајно обликовати обрасце политичке партиципације, пре свега кроз механизме мобилизације грађана, проширивање могућности за деловање и ублажавање ефеката социоекономских неједнакости. При томе, одлучујући фактор није искључиво степен институционалне повезаности грађана, већ и њен квалитет и доминантни облик. Јаке партијске и организационе везе могу подстаћи политичку активност нижих друштвених слојева, док слаба институционална мобилизација доприноси репродукцији постојећих неједнакости и резултира нижим нивоом учешћа мање образованих и економски угрожених група.[521] Далтон (Dalton) истиче да су савремене демократије прошле кроз дубоке социјалне и економске трансформације које су значајно утицале на обликовање вредносних оријентација грађана. У оквиру ширег процеса модернизације, вредности се постепено мењају у складу са нивоом економске сигурности, при чему дугорочна материјална стабилност подстиче помак од материјалистичких ка постматеријалистичким приоритетима.[522]

Транзиција српског друштва се не може разумети само као промена институција и формалног политичког оквира, јер културни обрасци, вредности и модели понашања заостају за системским променама и тиме производе унутрашњу нестабилност новог поретка. Управо несклад између политичке структуре и политичке културе чини транзициона друштва противречним и често блокираним у сопственом развоју.[523] Процес модернизације доводи до слабљења традиционалних облика социјалне контроле и ауторитета, услед чега појединац

[517] Geert Hofstede, *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, London: Sage Publications Ltd, 2001, стр. 29–31.
[518] *Ibid*., стр. 83.
[519] Schwartz, *ibid.*, стр. 22–24.
[520] *Ibid*., стр. 24–25.
[521] Sidney Verba, Norman H. Nie & Jae-On Kim, *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
[522] Dalton, *ibid.*, стр. 88–99.
[523] Бешић, *ibid.*, стр. 9.

стиче већи степен аутономије у избору вредности и образаца понашања. У том контексту, индивидуализација представља кључни механизам трансформације вредносних оријентација, јер омогућава да се вредности све мање наслеђују, а све више бирају у оквиру проширеног спектра друштвених могућности.[524] Матић и Вучићевић закључују да је српско друштво структурно обележено трајном коегзистенцијом традиционалистичких и модернистичких вредносних образаца, при чему ниједан од њих не успева да постане доминантан и интегративан.[525]

Последица такве вредносне амбивалентности јесте продужена политичка и друштвена поларизација, која успорава процесе модернизације и отежава стабилизацију демократског поретка. У оквиру нашег истраживања, посебна пажња посвећена је доминантним вредносним обрасцима у Србији, уз упоредну анализу са другим европским земљама на основу података Европског проучавања вредности (EVS). Један од кључних теоријских оквира овог рада представља Инглхартова подела на материјалистичке и постматеријалистичке вредности, која омогућава систематско проучавање начина на који економска сигурност и социјални услови обликују вредносне оријентације грађана. Према Инглхарту, материјалистички вредносни образац обухвата приоритете попут економске сигурности, запослења, јавног реда и физичке безбедности и типичан је за друштва у којима основне егзистенцијалне потребе нису у потпуности задовољене. Насупрот томе, постматеријалистички вредносни систем наглашава личну слободу, грађанска права, заштиту животне средине и активно учешће у политичком животу. У Инглхартовој интерпретацији, ови избори не одражавају само идеолошка уверења, већ и субјективни осећај сигурности. Наиме, све док економска и физичка стабилност нису релативно загарантоване, чак и појединци са склоношћу ка постматеријалистичким вредностима приморани су да приоритет дају питањима преживљавања и реда. Тек након осећаја економске и физичке сигурности, потребе за учешћем, слободом изражавања и самоостварењем постају доминантне у вредносним изборима.[526]

У светлу Инглхартових категорија, у овом истраживању анализирана је расподела материјалистичких и постматеријалистичких вредности међу грађанима Србије. Као део процене доминантних вредносних образаца у Србији, испитаници су имали задатак да одаберу два најважнија приоритета за развој земље – први и други по значају. Од понуђене четири опције, две су представљале класичне материјалистичке вредности – јачање економије и одржавање реда у земљи, док су друге две одражавале постматеријалистички вредносни систем – партиципација грађана у доношењу одлука и заштита слободе говора.

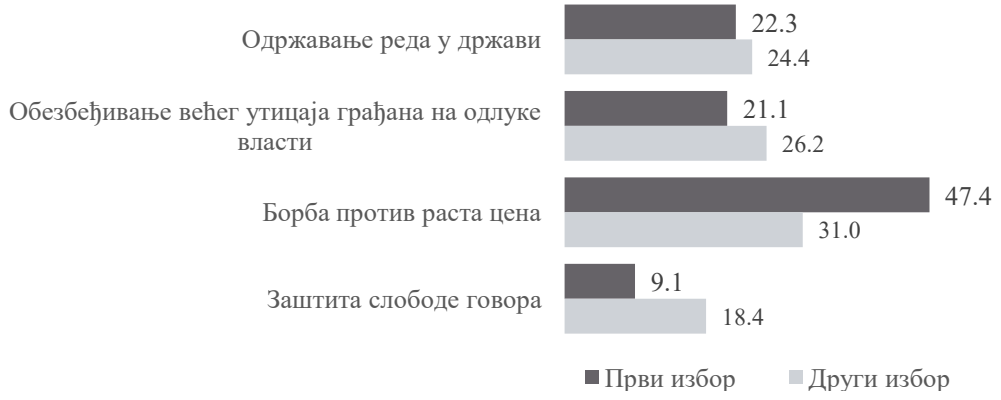

Графикон 21 – Приоритети у земљи: Први и други избор

[524] Бешић, *ibid.*, стр. 18.
[525] Душан Вучићевић и Петар Матић, *Традиционализам и модернизам – карактер друштвених расцепа у Србији*, Београд: Институт за политичке студије, 2012, стр. 150.
[526] Inglehart, *ibid.*, стр. 23–24.

Добијени резултати показују да је борба против раста цена најчешћи први избор грађана, што потврђује да је економска стабилност централна друштвена брига грађана Србије. Одржавање реда у земљи заузима друго место у укупном броју првих и других избора, указујући на велики значај који грађани придају безбедности и социјалном поретку. Постматеријалистичке вредности, попут слободе говора и обезбеђивање већег утицаја грађана на одлуке власти, ређе се јављају као први избор.

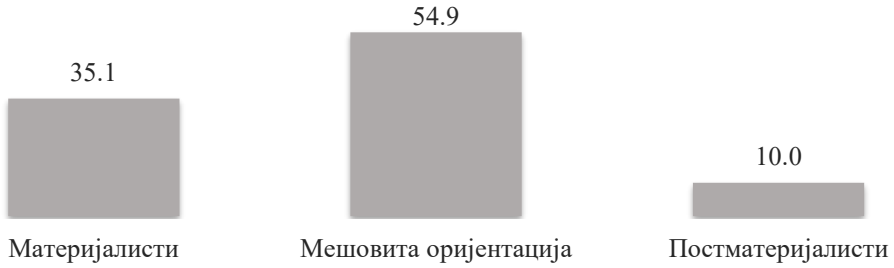

Графикон 22 – Материјалистичка и постматеријалистичка оријентација

На основу ових избора, испитаници су даље класификовани у три групе: материјалистичке вредности (оба избора материјалистичка), постматеријалистичке вредности (оба избора постматеријалистичка) и мешовите вредности (по један избор из сваке групе). Структура вредносних оријентација у узорку показује да највећи део грађана у Србији припада мешовитој оријентацији (54.9%), при чему је број материјалистички оријентисаних испитаника чак 3.5 пута већи од броја постматеријалистички оријентисаних (35.1% наспрам 10%). Иако највећи удео испитаника припада категорији мешовите оријентације, унутар структуре ових мешовитих избора уочава се изражена склоност ка материјалистичком вредносном оквиру – како у првом, тако и у укупном избору. Оваква конфигурација вредности одражава друштвени контекст Србије, у којем и даље преовлађују оријентације усмерене ка економској сигурности, контроли и стабилности, што је типично за друштва у транзицији оптерећена нерешеним егзистенцијалним и институционалним изазовима.

Добијени образац вредносних оријентација одговара теоријским поставкама према којима у условима ниске економске сигурности и институционалне стабилности долази до наглашеног фокусирања на егзистенцијалне приоритете. Такав контекст условљава преовлађујућу оријентацију ка вредностима реда, економске стабилности и физичке и социјалне сигурности. Истовремено, слаба заступљеност постматеријалистичке оријентације у Србији упућује на ограничену афирмацију вредности попут слободе, индивидуалне аутономије, грађанске партиципације и еколошке свести. Чињеница да се већина испитаника позиционира у мешовиту категорију може се тумачити као индикатор транзиционог карактера друштва, у којем се традиционалне вредносне оријентације засноване на потреби за сигурношћу и поретком постепено прожимају са новим вредностима усмереним ка самосталности појединца, демократској партиципацији и вредностима постмодерног друштва. Како наглашава Инглхарт, прелазак са материјалистичких на постматеријалистичке вредности се одвија превасходно као генерацијски процес.[527]

У седећој Табели 23 приказана је дистрибуција материјалистичке, мешовите и постматеријалистичке вредносне оријентације у европским земљама, као и њихово поређење са Србијом у 2017. и 2024. години. Као што је већ речено, према подацима за 2024. годину, 35.1% грађана Србије испољава материјалистичку вредносну оријентацију, 54.9% припада мешовитом вредносном профилу, док је свега 10% становништва постматеријалистички оријентисано. У односу на 2017. годину уочава се благ пад удела материјалистичке оријентације, незнатан пораст мешовите оријентације, као и умерен раст постматеријалистичке оријентације. Ипак, упркос овим помацима, вредносна структура остаје релативно стабилна, са јасним преовладавањем

[527] *Ibid*., стр. 88–89.

оријентација усмерених ка материјалним и егзистенцијалним приоритетима, док се постматеријалистичке вредности афирмишу споро и постепено.

Компаративна анализа показује да Србија и даље спада међу европске земље са најнижим уделом постматеријалистички оријентисаног становништва, иако бележи нешто виши удео постматеријалиста у односу на Бугарску (1.4%), Литванију (5.4%) и Босну и Херцеговину (8%). Насупрот томе, земље западне и северне Европе - попут Немачке (35.4%), Шпаније (29.3%), Шведске (25.3%), Финске (25.1%) и Велике Британије (28.7%) - показују знатно већи степен распрострањености постматеријалистичких вредности. Ови подаци указују на снажну повезаност између друштвено-економске сигурности, институционалне стабилности и развоја постматеријалистичке културе. У том контексту, Инглхарт показује да је распрострањеност постматеријалистичких вредности највећа у друштвима која су током дужег временског периода уживала висок ниво материјалне сигурности и институционалне стабилности. Насупрот томе, земље чију су новију историју обележили ратови, транзициони ломови и понављане економске кризе задржавају израженију усмереност ка вредностима реда, безбедности и економског раста.[528]

Табела 22 – Материјалистичке вредности vs постматеријалистичке вредности – поређење земаља

	Материјалисти	Мешовита оријентација	Постматеријалисти
Албанија	28.7%	62.2%	9.2%
Аустрија	18.9%	56.8%	24.3%
Босна и Херцеговина	35.2%	56.8%	8.0%
Бугарска	48.1%	50.5%	1.4%
Хрватска	22.7%	58.8%	18.5%
Чешка	26.1%	61.1%	12.8%
Данска	8.7%	78.7%	12.6%
Естонија	16.8%	68.2%	15.0%
Финска	9.9%	65.0%	25.1%
Француска	19.7%	56.2%	24.1%
Немачка	7.9%	56.7%	35.4%
Велика Британија	9.1%	62.2%	28.7%
Мађарска	26.9%	54.9%	18.3%
Исланд	19.1%	62.7%	18.2%
Италија	21.9%	59.9%	18.2%
Литванија	30.4%	64.2%	5.4%
Црна Гора	19.3%	71.4%	9.4%
Холандија	16.3%	65.6%	18.1%
Северна Македонија	21.0%	66.5%	12.5%
Норвешка	7.1%	74.5%	18.4%
Пољска	16.1%	57.6%	26.3%
Румунија	30.9%	59.6%	9.5%
Србија 2017	38.6%	54.0%	7.4%
Србија 2024	35.1%	54.9%	10.0%
Словачка	32.0%	58.2%	9.8%
Словенија	13.7%	60.8%	25.5%
Шпанија	19.8%	50.9%	29.3%
Шведска	2.7%	72.0%	25.3%
Швајцарска	18.3%	61.5%	20.2%

[528] *Ibid*., стр. 23.

У том смислу, релативно низак удео постматеријалиста у Србији, као и њено позиционирање уз друга постсоцијалистичка и периферна европска друштва, у великој мери рефлектују историјске обрасце оскудице и несигурности.

Када је реч о мешовитој вредносној оријентацији (Табела 22), Србија се са уделом од 54.9% налази близу европског просека, као и већина земаља Централне и Источне Европе. Оваква вредносна структура може се тумачити као обележје транзиционе фазе, у којој су истовремено присутни елементи обе вредносне оријентације, али без помака ка постматеријалистичким, односно постмодерним друштвеним вредностима. Иако показује скроман напредак у правцу вредносне трансформације, Србија и даље остаје чврсто укотвљена у културном пољу материјалистичких вредности. У поређењу са већином западноевропских земаља, Србија припада групи оних друштава у којима теме економске сигурности, стабилности и реда задржавају примат у односу на теме слободе, аутономије и грађанске партиципације. Оваква вредносна конфигурација има значајне импликације за разумевање политичке културе, образаца политичког понашања и домета процеса европеизације. Ови налази у складу су са теоријским увидима Шварца, који тврди да постсоцијалистичка друштва испољавају специфичне, хибридне вредносне конфигурације у којима се снажне оријентације ка сигурности, поретку и конформизму преплићу са новим облицима индивидуалистичких тежњи. Такве *хибридне вредносне структуре* карактеристичне су за друштва која се налазе у политичкој и економској транзицији, у којима грађани истовремено исказују потребу за стабилношћу и интересовање за проширене индивидуалне слободе, али без јасног и конзистентног помака ка доминацији постматеријалистичких вредности.[529]

Овај емпиријски образац може се додатно теоријски осветлити кроз концепт културног односа према неизвесности, који развија Хофстеде. Према њему, друштва са високим степеном неизвесности наглашавају значај правила, стабилности, реда и предвидивости, што резултира израженијом вредносном оријентацијом ка сигурности и институционалној контроли. У таквим културама грађани су склонији да подржавају ауторитарне структуре које обећавају ред, континуитет и економску стабилност. Насупрот томе, у културама са ниским степеном неизвесности присутна је већа толеранција према променама, политичким иновацијама и индивидуалним слободама.[530] Овакве културне оријентације имају значајне импликације по обликовање политичке културе и доминантних образаца политичког понашања. Како истичу Алмонд и Верба, друштва са доминантним оријентацијама ка реду и сигурности чешће карактерише *поданички* тип политичке културе, у којој грађани формално прихватају постојеће институције, али показују ограничени ниво политичког учешћа. Овакав образац политичке културе често је присутан у земљама у транзицији, које још увек нису успоставиле стабилне механизме партиципативне демократије.[531]

Проблеми демократске консолидације у транзиционим друштвима били су предмет раних теоријских расправа аутора попут Елстера (Elster), Офеа (Offe) и Пројса (Preuss), који су указивали на потенцијалну тензију између демократских слобода и економских реформи. Према њиховим анализама, у условима економске несигурности и социјалних трошкова транзиције постоји ризик да незадовољни грађани путем изборних механизама санкционишу владе које спроводе неопходне, али непопуларне реформске мере. Такав развој догађаја може довести до *порочног круга* у којем економски застој подрива поверење у демократске институције, док разочарање у демократско функционисање система подстиче захтеве за ауторитарним политичким решењима. Ови теоријски увиди добијају посебну релевантност у контексту посткомунистичких друштава, у којима је политичка култура дугорочно обликована под снажним утицајем ауторитарних пракси из социјалистичког периода.[532] Током више деценија доминирали су институционални аранжмани који грађанима нису пружали реалне

[529] Schwartz, *ibid.*, стр. 30–33.
[530] Hofstede, *ibid.*, стр. 145–147.
[531] Almond & Verba, *ibid.*, стр. 50–52.
[532] Jon Elster, Claus Offe & Ulrich K. Preuss, with Frank Boenker, Ulrike Goetting & Friedbert W. Rueb, *Institutional Design in Post-Communist Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, стр. 272–273.

могућности политичког учешћа, што је допринело формирању трајних образаца политичке пасивности и ослањања на државу као примарног носиоца одговорности. Ова културна инерција представља значајну препреку изградњи демократских вредности, јер нови институционални оквири немају чврсту потпору у постојећим друштвеним навикама, очекивањима и вредносним оријентацијама грађана.[533] Ауторитарни обрасци политичке културе у посткомунистичким друштвима не нестају са институционалном демократизацијом, већ се репродукују кроз вредносне оријентације које фаворизују хијерархију, послушност и јаку власт, а ти обрасци показују изражену генерацијску димензију, при чему су разлике између кохорти резултат различитих социјализацијских искустава у условима транзиције.[534]

Управо у настојању да објасне под којим условима и на који начин долази до превазилажења ових структурних и културних ограничења, Инглхарт и Велцел развијају теорију вредносне трансформације засновану на дубоким психолошким механизмима. Према њиховом становишту, како се материјални, когнитивни и социјални притисци на појединце смањују, долази до постепеног померања од *вредности преживљавања* ка *вредностима самоизражавања*.

Овај процес није културно специфичан, већ представља универзалну развојну логику у којој раст егзистенцијалне сигурности омогућава јачање индивидуалне аутономије, толеранције и оријентације ка демократским нормама. Аутори посебно наглашавају да масовно ширење самоизражајних вредности делује као покретач институционалне демократизације, будући да друштва са стабилним условима живота развијају снажније захтеве за политичком партиципацијом, људским правима и проширењем поља индивидуалних слобода.[535]

Иако је удео грађана са материјалистичком оријентацијом у Србији благо опао са 38.6% у 2017. на 35.1% у 2024. години, он и даље остаје релативно висок у поређењу са већином западноевропских земаља, попут Немачке (7.9%), Шведске (2.7%) и Финске (9.9%). Србија је, међутим, слична суседним земљама у региону Централне и Источне Европе, попут Босне и Херцеговине (35.2%) и Литваније (30.4%), где преовлађују егзистенцијално фокусиране вредности. Један од кључних разлога за високу стопу материјалистичких вредности у Србији јесте хронична економска нестабилност. Од 1990-их па до данас, Србија пролази кроз дуготрајан процес друштвено-економске транзиције, који је био праћен економским санкцијама, ратовима, хиперинфлацијом, колапсом индустрије и злоупотребом приватизације. Иако је економија данас релативно стабилизована, осећај личне и колективне економске несигурности остао је трајан.

Други разлог засигурно је историјски континуитет државног патернализма, како у периоду социјалистичког самоуправљања, тако и у постсоцијалистичком периоду, који је обликовао културу у којој се очекује да држава буде главни актер у задовољавању потреба грађана. Овај контекст појачава оријентацију ка вредностима стабилности, реда и сигурности, на уштрб индивидуалне иницијативе и самосталности. Поред тога, Србија је током последњих деценија остала на периферији процеса европских интеграција, са спорим и често амбивалентним темпом европеизације. За разлику од земаља попут Словеније или Пољске, Србија није искусила системску трансформацију која би убрзала усвајање постматеријалистичких вредности. Недостатак јасне европске перспективе, уз замор од дуготрајних реформи, додатно је ослабио оријентацију ка вредностима модерности и индивидуалне еманципације, што у комбинацији са дубоко укорењеним социјално-економским изазовима, институционалном слабошћу и специфичном политичком културом објашњава постојање и релативну стабилност материјалистичког вредносног система.

Иако је приметан благи пораст постматеријалистичке оријентације, чини се да је он пре резултат глобалних генерацијских токова него системске унутрашње трансформације. У том

[533] Elster, Offe & Preuss, *ibid.*, стр. 74–75.
[534] Бешић, *ibid.*, стр. 256.
[535] Inglehart & Welzel, *ibid.*, стр. 139–147.

смислу, вредносни профил грађана Србије и даље одражава друштво у којем су егзистенцијални приоритети и колективна сигурност постављени испред постматеријалистичких вредности.

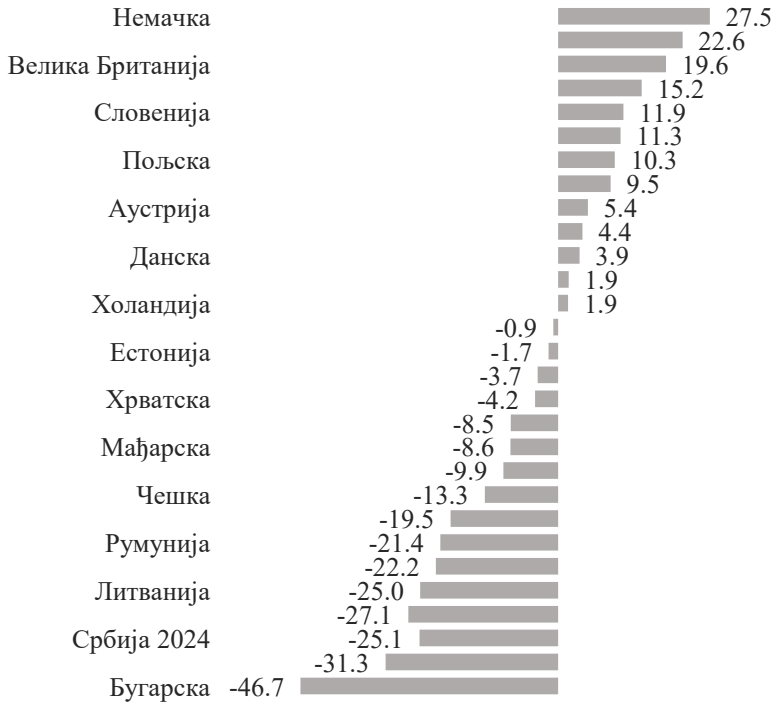

Графикон 23 – Разлика постматеријалистичке и материјалистичке вредности у процентима

На Графикону 23 изостављен је *мешовити* тип, а за сваку земљу рачуната је разлика у процентима између постматеријалиста и материјалиста.

Позитивне вредности индикатора указују на већу заступљеност постматеријалиста, док негативне вредности означавају заступљеност материјалистичких вредности. Као што се види, Србија се налази при самом дну европске лествице вредносне оријентације, са негативним индексом од -25.1%. То значи да у Србији има 25.1% више грађана са материјалистичком оријентацијом него са постматеријалистичком. Најнижи индекс бележи Бугарска (–46.7%), затим следе Србија, Литванија (–25%), Румунија (–21.4%) и Чешка (–13.3%).

Све набројане земље деле сличан социо-економски контекст: дуготрајну транзицију, институционалну нестабилност и наглашене безбедносне и економске приоритете становништва. Супротно томе, Немачка (+27.5%), Велика Британија (+19.6%), Словенија (+11.8%) и Пољска (+10.2%) бележе позитиван нето индекс, што указује на већу заступљеност постматеријалистичких вредности као што су самоизражавање, учешће у политичком животу, грађанске слободе и заштита животне средине.

Подаци недвосмислено показују да Србија, иако је у последњих неколико година забележила благи помак ка постматеријализму, и даље припада групи европских земаља у којима доминирају егзистенцијалне и безбедносне бриге. Према Европском проучавању вредности, овакав вредносни профил често је повезан са нижим степеном демократске партиципације, мањим поверењем у институције, слабијом подршком либерално-демократским нормама и мањом склоношћу ка грађанском активизму.

Највиши ниво материјалистичких вредности забележен је међу бирачима владајуће коалиције СНС/СПС, код којих више од половине испитаника (52%) испољава примарно материјалистички вредносни профил (како показује наредни Графикон 24).

Постматеријалистичке вредности у овој групи присутне су тек маргинално (3.6%), док се значајан део испитаника (44.4%) сврстава у категорију мешовитих вредносних оријентација. Оваква структура вредносног профила указује на доминацију конзервативнијих,

егзистенцијално усмерених ставова међу присталицама владајуће коалиције, што је у складу са наглашеним преференцијама за ред, стабилност и економску сигурност.

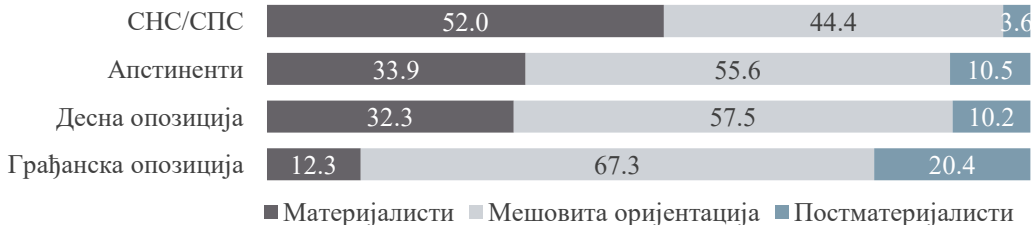

Графикон 24 – Вредности и партијске преференције

На супротној страни вредносног спектра налазе се гласачи грађанске опозиције, међу којима је уочен највиши удео постматеријалистичких вредности (20.4%) у односу на све остале групе, уз релативно ниску заступљеност материјалистичких вредности (12.3%). Ипак, и у овој групи доминантна је мешовита вредносна оријентација (67.3%) која указује на вредносну разноврсност и већу отвореност ка вредностима самостварења, политичке слободе, грађанског учешћа и др.

Код присталица десне опозиције, такође преовлађује мешовита оријентација (57.5%), али је материјалистички вредносни образац знатно присутнији (32.3%), док је удео постматеријалистичких вредности ограничен на 10.2%. Оваква дистрибуција упућује на комплексну вредносну структуру у којој се преплићу економски конзервативизам и социјални ауторитаризам са елементима грађанске критике.

Вредносној структури присталица десне опозиције најближи су апстиненти. И у овој групи доминира мешовита оријентација (55.6%), уз релативно висок удео материјалистичких вредности (33.9%) и умерено низак удео постматеријалистичких оријентација (10.5%). Ови налази указују на умерено конзервативан вредносни профил апстинената, праћен слабом политичком мобилизацијом и израженом дистанцом према политичким институцијама.

Посматрано у целини, може се уочити да политичка оријентација у Србији у релативној мери кореспондира са вредносним профилима грађана. Материјалистичке вредности преовлађују међу бирачима власти, док је постматеријалистичка оријентација најизраженија код присталица грађанске опозиције. Ипак, у свим посматраним категоријама преовлађује мешовити вредносни профил, што указује на текући процес вредносне трансформације, а не на јасно профилисану поларизацију.

Оваква дистрибуција партијских преференција у великој мери кореспондира са Инглхартовим налазима за западноевропске земље. Према његовој теорији, бирачи са постматеријалистичком оријентацијом - који су у просеку вишег образовног нивоа и припадају средњој класи - испољавају већу склоност ка леволибералним и такозваним *новим* политичким партијама. Насупрот томе, материјалистички оријентисани бирачи чешће су концентрисани у традиционалним, конзервативним и десно оријентисаним изборним базама.

Инглхартови налази показују да се постматеријалисти учесталије самоидентификују са левицом, док материјалисти у већој мери заузимају позиције десно од политичког центра. Овај процес дугорочно доприноси слабљењу класичног класног гласања и постепеном преобликовању социјалних основа партијског такмичења.[536]

[536] Inglehart, *ibid.*, стр. 71.

Табела 23 – Постматеријализам vs материјализам: биномијална регресиона анализа – логит коефицијнти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.126 (.209)	0.204 (.303)	1.232*** (.330)	-0.443** (.202)	-0.731** (.295)
Старост	0.018*** (.007)	-0.009 (.011)	0.012 (.011)	-0.018*** (.007)	0.014*** (.010)
Средње образовање	-0.534** (.236)	1.230*** (.399)	0.729*** (.379)	-0.285 (.231)	-1.230*** (.354)
Високо образовање	-0.519* (.286)	1.367*** (.411)	0.877*** (.421)	-0.535* (.280)	-1.283** (.395)
Средњи приходи	-0.895*** (.253)	0.447 (.390)	0.529 (.411)	0.439* (.249)	-0.918** (.359)
Високи приходи	-0.465 (.296)	0.626 (.413)	0.415 (.457)	-0.006 (.293)	-0.856 (.410)
Градско подручје	-0.082 (.227)	-0.700** (.300)	1.069*** (.271)	0.040 (.218)	-0.291 ()
Војводина	0.362 (.323)	1.216** (.538)	0.354 (.462)	-1.050*** (.299)	-0.216 (.311)
Западна Србија и Шумадија	0.349 (.335)	1.465*** (.506)	-0.292 (.501)	-0.928*** (.298)	0.086 (.464)
Источна и Јужна Србија	0.555 (.343)	1.029* (.578)	0.692 (.476)	-1.403*** (.340)	-0.394 (.503)
Постматеријализам дами варијабла	**-2.126*** **(.324)**	**2.234*** **(.303)**	**0.582** **(.354)**	**-0.085** **(.236)**	**-2.929*** **(.507)**
Константа	-0.382 (.553)	-4.233*** (.897)	-5.398*** (.945)	1.337*** (.540)	2.547*** (.397)
Nagelkerke R^2	.275	.361	.158	.114	.454

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*
Напомена: мешовити тип искључен

У случају СНС/СПС постматеријалистичке вредности имају негативан и статистички значајан ефекат и говори нам да постматеријалистичке вредности значајно умањују вероватноћу подршке владајућој коалицији (Табела 23). Истовремено, код грађанске опозиције присутан је изразито позитиван ефекат постматеријалистичких вредности, што показује да ове вредности значајно повећавају вероватноћу (преко девет пута) подршке овом делу опозиционог спектра. За разлику од тога, у случају десне опозиције није утврђена статистички значајна повезаност са постматеријалистичким вредностима, што показује да ова вредносна димензија нема значајнију улогу у обликовању подршке националном политичком блоку.

Иако је реч о релативно високој вредности, она је знатно нижа у поређењу са грађанском опозицијом, што указује да постматеријализам није хомогено обележје целокупног опозиционог блока. Напротив, ова вредносна оријентација у већој мери карактерише грађанску, а у мањој конзервативну и национално оријентисану опозицију. У том смислу, постматеријализам функционише као маркер вредносног раздвајања између леволибералних и деснонационалних сегмената опозиције. Теоријски гледано, ови налази су у складу са увидима Алмонда и Вербе, који истичу да грађани са вишим нивоом политичке ефикасности и већим очекивањима од политичког система чешће подржавају политичке странке које заступају транспарентност, партиципацију и демократске реформе, док они који приоритет дају реду, стабилности и сигурности теже конзервативнијим политичким опцијама.[537]

Сличан образац уочава се и код апстинената, где такође није потврђен статистички значајан ефекат. Јасна поларизација између власти и опозиције видљива је и у категорији *власт vs опозиција*, у којем постматеријализам има негативан и статистички значајан ефекат

[537] Almond & Verba, *ibid.*, стр. 71–75.

указује да са растом постматеријалистичких вредности значајно опада вероватноћа подршке власти у односу на опозицију.

Узимајући у обзир све претходно наведено, можемо закључити да постматеријализам представља један од важних вредносних индикатора који јасно разликује не само присталице власти и опозиције, већ и поједине сегменте унутар самог опозиционог спектра. Приказани налази показују да је културни и вредносни расцеп у српској политици релевантан и да се у значајној мери манифестује управо кроз однос према постматеријалистичким вредностима. Иако постматеријализам није масовно распрострањен, он има јасно дефинисане носиоце и антагонисте унутар партијског спектра, што има важне импликације за разумевање идеолошке структуре и динамике политичког такмичења у Србији.

Вредности Nagelkerke R^2 приказују објашњавајућу моћ постматеријалистичких вредности на ефекат гласања. Највиша вредност Nagelkerke R^2 забележена је у моделу *власт vs опозиција* , што указује постматеријалистичке вредности објашњавају 26.6% варијансе у бинарној подели бирача на присталице власти и опозиције. Овај резултат упућује на структурисаност политичког расцепа између власти и опозиције. Објашњена варијанса за *грађанску опозицију* значи да посматрани предиктори објашњавају 36.1% вероватноће подршке овој политичкој опцији. Овај налаз указује на релативно јасну вредносну профилисаност бирача грађанске опозиције, при чему постматеријалистичке вредности представљају један од важних диференцијалних фактора. Када је у питању *СНС/СПС* вредност Nagelkerke R^2 показује да одабрани скуп предиктора објашњава 27.5% варијансе гласања за владајућу коалицију. Ова умерена, али не и занемарљива објашњавајућа моћ указује да гласање за СНС/СПС у некој мери јесте повезано са постматеријалистичким вредностима, иако статистички значајна, има ограничени домет у односу на грађанску опозицију. Знатно ниже вредности Nagelkerke R^2 присутне су категорији *десна опозиција* (9%) и *апстиненти* (-0.2%).

5.1. Ауторитарна политичка култура

Политичка култура, у најопштијем одређењу, представља сегмент опште културе једног друштва који обухвата систем вредности, уверења, ставова, симбола, склоности и типичних образаца понашања у односу на политику и политичка питања, а односи се на опште услове заједничког живота и избор праваца и циљева целокупног друштвеног развоја.[538] Упркос бројним расправама о садржају политичке културе, у теоријским анализама издвајају се два доминантна приступа њеном проучавању. Психолошки, односно субјективни приступ, који политичку културу посматра као скуп когниција, перцепција, вредновања, ставова и понашајних предиспозиција појединаца према политици, док културолошки приступ тежиште ставља на шире, колективно прихваћене вредности, норме и обрасце значења који обликују функционисање политичког система.[539]

Полазећи од овако схваћеног појма политичке културе и имајући у виду разлике између различитих приступа у њеном проучавању, отвара се простор за аналитичко разматрање конкретних типова политичке културе и њихових импликација по функционисање политичких система. У том смислу, типологија политичке културе коју су развили Алмонд и Верба представља један од кључних теоријских оквира за разумевање односа грађана према власти, у оквиру које се ауторитарне политичке оријентације могу идентификовати кроз концепт поданичке политичке културе. У том контексту, Алмонд и Верба не дефинишу ауторитарну политичку културу као засебан концепт, али је аналитички препознају кроз тип поданичке политичке културе, у којој грађани перципирају политички систем превасходно као

[538] Милан Матић и Милан Подунавац, *Политички систем*, Београд: Институт за политичке студије, 1994.
[539] Зоран Павловић, „Обележја и перспективе политичке културе у Србији", у *Српски изазови у светлу глобалних трендова треће деценије 21. века: Зборник радова Школе политичке екологије*, стр. 87–104. Београд: Фондација Konrad Adenauer; Школа политичке екологије Засавица, 2021.

хијерархијску структуру моћи, а не као простор сопственог учешћа. У оквиру овог културног обрасца, појединци исказују висок степен оријентације ка извршним и административним ауторитетима, уз истовремено слабу или одсутну перцепцију сопствене политичке ефикасности. Политика се доживљава као нешто што се *дешава изнад* грађана, а не као поље у којем је активно учешће легитимно или пожељно. Такав однос према власти погодује прихватању снажног лидерства, централизације одлучивања и пасивне лојалности институцијама, што представља културну основу ауторитарних политичких оријентација. Овај образац, према Алмонду и Верби, није нужно резултат идеолошке индоктринације, већ производ дуготрајних процеса политичке социјализације у друштвима у којима су грађани историјски били искључени из процеса доношења одлука. У таквом контексту, стабилност политичког система често се вреднује више од политичког плурализма, док се послушност и прилагођавање ауторитету перципирају као рационалне и пожељне стратегије понашања.[540]

Овакво разумевање поданичке политичке културе као културне основе ауторитарних оријентација отвара питање ширих вредносних образаца који подржавају или ограничавају демократско функционисање политичког система. У том смислу, Инглхарт истиче да стабилност демократских институција не зависи искључиво од њиховог институционалног дизајна или економских перформанси, већ од преовлађујућих културних образаца унутар друштва. Наиме, друштва у којима преовлађују вредности усмерене ка физичкој и економској сигурности, реду и конформизму, показују већу склоност ка прихватању јаке власти и ограниченог политичког плурализма. Насупрот томе, еманципаторске вредности, попут самоизражавања, политичке аутономије и активног учешћа грађана, систематски су повезане са вишим степеном подршке демократији. Инглхарт наглашава да ови културни обрасци нису пролазне реакције на краткорочне кризе, већ дубоко укорењени резултат генерацијских искустава, посебно социјализације у условима материјалне несигурности. Управо у том контексту, ауторитарна политичка култура се јавља као трајна оријентација ка реду, послушности и хијерархији, која може осигурати политичку стабилност, али истовремено ограничити капацитет друштва за демократску консолидацију и активно учешће грађана.[541]

Иако Инглхарт убедљиво показује да ауторитарне и демократске оријентације произилазе из дугорочних вредносних образаца и генерацијских искустава, његов приступ оставља отворено питање услова под којима ове културне оријентације постају политички доминантне и институционално релевантне. Управо на то питање одговара Хантингтон (Huntington), померајући аналитички фокус на структурне и институционалне контексте у којима се ауторитарна политичка култура формира, репродукује и легитимише. Према Хантингтону, ауторитарна политичка култура не представља скуп индивидуалних психолошких карактеристика и ставова, већ образац колективних политичких оријентација који настаје у условима несразмере између друштвене мобилизације и институционалне изградње, односно када друштвена мобилизација надмашује капацитет политичких институција. Наиме, у друштвима у којима се политичка партиципација брзо шири, док политичке институције остају слабе, фрагилне или неаутономне, развија се култура у којој се политички поредак, ауторитет и стабилност вреднују изнад плурализма и процедура. У оваквом контексту, ауторитарне вредности не произилазе из идеолошке посвећености, већ из перцепције да је јака власт предуслов опстанка саме политичке заједнице.[542] Такође, Хантингтон наглашава да у модерним друштвима често долази до политичког јаза између растућих очекивања грађана и капацитета државе да та очекивања артикулише и каналише кроз институционализоване форме. У таквим условима, ауторитарна политичка култура добија легитимитет јер обећава ред, ефикасност и управљивост, док се демократске процедуре перципирају као извор нестабилности и хаоса. Подршка снажној власти тако постаје рационалан одговор на искуство политичког распада, а не нужно израз антидемократских

[540] Almond & Verba, *ibid.,* стр. 16–19.
[541] Inglehart, *ibid.*, стр. 15.
[542] Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, London: Yale University Press, 2006, стр. 24–28.

уверења.[543] У том смислу, Хантингтон уводи разлику између грађанских (*civic*) и преторијанских (*praetorian*) политичких система, при чему се ауторитарна политичка култура најчешће формира у овим другим. Преторијанску културу карактеришу слабе институцијаме, персонализована власт и ослањање на војску или харизматске лидере као носиоце поретка. У таквом амбијенту, грађани развијају оријентације које фаворизују дисциплину, хијерархију и ограничену партиципацију, јер институционални канали за мирно решавање конфликата не функционишу.[544] Кључна Хантингтонова теза јесте да политички поредак може постојати без демократије, али да демократија не може опстати без минималног нивоа политичког поретка. Због тога, у одређеним фазама модернизације, ауторитарна политичка култура делује као стабилизујући фактор, јер афирмише институционалну дисциплину и прихватање ауторитета као нужних елемената колективног живота. Оваква култура, међутим, носи ризик трајне блокаде демократског развоја уколико институционална консолидација не буде праћена постепеним ширењем политичких права и могућности за активно учешће грађана.[545]

Иако је Хантингтонов аналитички оквир превасходно усмерен на модернизујућа и институционално нестабилна друштва, питање ауторитарне политичке културе остаје релевантно и у консолидованим демократијама. Ауторитарност се више не испољава нужно кроз отворено одбацивање демократских институција, већ као културни образац који структурира политичке конфликте и јавне расправе. Управо ову трансформацију ауторитарности анализирају Хетерингтон (Hetherington) и Вајлер (Weiler) који истичу да се ауторитарност у савременој политици не исцрпљује на нивоу индивидуалних ставова, већ да функционише као шире организујући културни образац који структурира политичке конфликте унутар друштва. Они ауторитарност концептуализују као поглед на свет који обликује схватања реда, морала и друштвене стабилности, при чему политичке поделе све више одражавају дубинске разлике у начинима на које грађани процењују претњу, различитост и друштвене промене. У том смислу, ауторитарна политичка култура не подразумева нужно подршку ауторитарним режимима, већ пре указује на склоност да се политички процеси тумаче кроз дихотомије реда и хаоса, *нас и њих*, као и кроз потребу за јасним нормама и снажним институционалним ауторитетом. Према овим ауторима, управо овај културни образац постаје централна линија политичке поларизације, јер структурира ставове грађана о кључним питањима као што су безбедност, грађанске слободе, имиграција и права мањина, трансформишући политичке сукобе у конфликт супротстављених вредносних визија друштва.[546]

Овакво разумевање ауторитарности као ширег културног обрасца у савременим демократијама природно води ка питању њене улоге на нивоу појединца. Управо ту Дакит (Duckitt) доприноси својим концептом, схватајући ауторитарност не као трајну психолошку црту личности, већ као нормативну представу о односима између појединца и групе, односно између индивидуалне аутономије и колективне кохезије. У том смислу, ауторитарност представља уверење да интереси, норме и захтеви групе морају имати примат над личним уверењима и индивидуалним слободама њених чланова. Таква оријентација се конкретизује кроз наглашен захтев за конформизмом, безусловну послушност ауторитетима и нетолеранцију према одступањима од доминантних норми. Интензитет ове оријентације зависи од степена идентификације појединца са групом, као и од перципиране угрожености њеног идентитета и посебно је изражена у ситуацијама друштвене или политичке несигурности, када потреба за јединством, дисциплином и централизацијом ауторитета

[543] *Ibid*., стр. 24–25, 32–39.
[544] *Ibid*., стр. 78.
[545] *Ibid*., стр. 78–79.
[546] Marc J. Hetherington & Jonathan D. Weiler, *Authoritarianism and Polarization in American Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, стр. 3–25.

постаје доминантна, што ауторитарну оријентацију чини пре свега својством политичке културе, а не индивидуалне психологије.[547]

Разматрање ауторитарности на нивоу појединца и групе, како га Дакит описује, пружа основу за разумевање начина на који ове културне оријентације могу да се трансформишу у институционализоване форме власти. Иако је ауторитарност пре свега својство политичке културе, њен ефекат постаје посебно видљив када се одрази у организацији и функционисању политичких режима. У том смислу, аналитички приступ Линца (Linz) прелази са индивидуалне и културне перспективе на нивое режима и институција. Хуан Линц прави јасну аналитичку разлику између тоталитарних и ауторитарних режима, истичући да ауторитаризам не представља *недовршени* или ублажени облик тоталитарне власти, већ посебан тип недемократске политичке доминације. За разлику од тоталитарних система, који теже свеобухватној идеолошкој мобилизацији и потпуној организацији друштва, ауторитарне режиме карактерише ограничен плурализам, одсуство развијене и обавезујуће идеологије и низак ниво политичке мобилизације становништва. У таквим системима власт почива пре свега на политичкој апатији, деполитизацији и прихватању постојећег поретка, а не на масовном учешћу или идеолошкој лојалности. Управо ова комбинација ограничене репресије, контролисаног плурализма и слабог идеолошког продора чини ауторитарне режиме структурно стабилним, али суштински различитим од тоталитарних система који настоје да трансформишу друштво у целини.[548]

Сумирајући доприносе свих разматраних аутора, можемо закључити да се ауторитарна политичка култура може разумети као сложен скуп вредности и институционално усмерених образаца понашања који обједињују како појединца, тако читаво друштво око приоритета реда, стабилности и ауторитета. Овај тип политичке културе одликује се скупом ставова, уверења и норми који наглашавају послушност ауторитету, конформизам у односу на успостављене хијерархије и склоност ка јаком, централизованом лидерству. Појединци који делују унутар ауторитарне политичке културе обично испољавају висок степен поштовања према носиоцима власти, придржавање традиционалних вредности и спремност на жртвовање индивидуалних слобода ради очувања друштвеног поретка и стабилности. Ауторитарна политичка култура може се концептуализовати кроз неколико кључних димензија.

Покорност ауторитету: У друштвима са ауторитарном политичком културом, високо се вреднује послушност политичким лидерима, верским ауторитетима и другим институцијама моћи. Од појединаца се очекује да поступају у складу са директивама власти, без преиспитивања или изражавања отпора.

Конформизам и униформност: Ауторитарна култура подстиче усклађивање са доминантним друштвеним нормама и вредностима, уз истовремено одбацивање одступања или алтернативних ставова. Притисак на појединца да се прилагоди очекивањима колектива често надвлада потребу за индивидуалном аутономијом и плурализмом мишљења.

Нагласак на поредак и стабилност: Ауторитарна политичка култура даје приоритет очувању друштвеног реда и стабилности, при чему се снажно лидерство и централизација власти сматрају легитимним и неопходним. Мере попут цензуре, надзора и ограничавања грађанских слобода често се правдају потребом за заштитом друштвеног поретка.

5.2. Ауторитарна политичка култура у Србији

У овом истраживању ниво ауторитарне политичке културе испитиван је кроз два индикатора: подршку политичком систему заснованом на снажном лидеру и ставу о потреби за већим поштовањем ауторитета.

[547] John Duckitt, "Authoritarianism and Group Identification: A New View of an Old Construct", *Political Psychology* 10, 1989, стр. 70–73.
[548] Linz, *ibid.*, стр. 159–161.

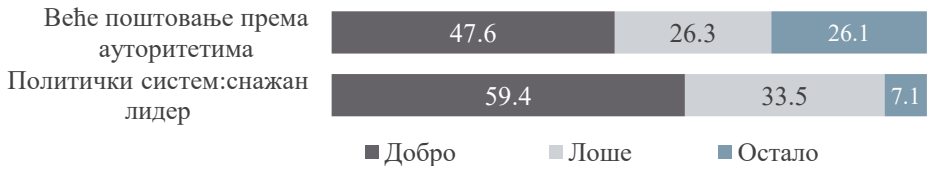

Графикон 25 – Индикатори ауторитарне политичке културе

Према добијеним емпиријским подацима, приказаним на Графикону 25, већина грађана Републике Србије испољава висок степен сагласности са ауторитарним вредностима. Чак 59.4% испитаника сматра пожељним политички систем у коме снажан лидер доноси одлуке без обавезе да се ослања на парламент и изборне процесе, 33.5% има негативан став према оваквом моделу власти, док се 7.1% испитаника није изјаснило. Ови резултати указују на изразиту склоност ка персонализованом моделу власти, у коме извршна власт има примат над демократским процедурама и институцијама.

Додатну потврду присуства ауторитарних елемената у политичкој култури представља други анализирани индикатор, који се односи на ставове о потреби за већим поштовањем ауторитета у будућности. Наиме, 47.6% испитаника оцењује да би повећање поштовања према ауторитетима било добро, 26.3% сматра да би то било лоше, док 26.1% испитаника нема јасно формиран став о овом питању. Узимајући у обзир резултате оба индикатора, може се закључити да ауторитарна политичка култура представља релевантну димензију политичких уверења грађана Србије. Подаци указују на дубоко укорењену подршку вредностима које фаворизују снажно лидерство и потчињавање ауторитетима, што има импликације како на функционисање и стабилност демократских институција, тако и на могућност политичких промена у оквиру демократског оквира.

Табела 24 приказује процентуалну дистрибуцију ауторитарне, мешовите и неауторитарне политичке културе у државама Европе. Компаративна анализа указује на изражену варијабилност у распрострањености ауторитарних вредности међу европским друштвима. Највиши нивои ауторитарне политичке културе забележени су у Румунији (49.2%), Црној Гори (40.7%) и Србији (34.9%). Насупрот томе, најнижи нивои ауторитарних вредности уочени су у Норвешкој (5.2%), Финској (5.3%), Исланду (6.0%), Естонији (6.6%) и Аустрији (7.5%),односно у државама које карактеришу стабилне демократске институције и висок степен демократске консолидације, што указује на повезаност институционалне стабилности и доминације неауторитарних вредности.

У наведеном компаративном оквиру, Србија се сврстава међу земље са изразито високим нивоом ауторитарне политичке културе. У периоду од 2017. до 2024. године дошло је до благог раста удела ауторитарно оријентисаних грађана (са 31.2% на 34.9%). Иако је реч о релативно умереној промени, она указује на постојаност, па и потенцијално јачање ауторитарних вредносних образаца у друштву.

Посебну аналитичку важност има висок удео грађана који припадају категорији мешовитих вредносних оријентација, који у Србији 2024. године износи 37.2%. Категорија мешовитих вредности операционализована је као комбинација ставова који истовремено садрже елементе ауторитарних и неауторитарних оријентација, без јасне доминације једног од ова два идеална типа. Као таква, она не представља засебан модел политичке културе, већ аналитичку категорију која указује на вредносну амбиваленцију и нормативну нестабилност политичких уверења дела становништва-

Будући да највећи проценат грађана Србије припада категорији мешовитих вредносних оријентација, овај сегмент друштва указује на присуство значајног потенцијала за вредносне промене, при чему се њихове вредности могу усмеравати ка различитим типовима политичке културе. Овај потенцијал се огледа у томе што се вредности ових грађана могу усмеравати ка различитим типовима политичке културе у зависности од друштвено-политичког контекста, институционалних пракси и доминантних политичких наратива.

Табела 24 – Ауторитарна и неауторитарна политичка култура: поређење земаља

	Неауторитарни	Мешовити	Ауторитарни
Албанија	19.4%	63.6%	17.0%
Аустрија	53.4%	39.1%	7.5%
Босна и Херцеговина	21.6%	48.8%	29.6%
Бугарска	23.4%	58.9%	17.7%
Хрватска	27.2%	44.6%	28.1%
Чешка	46.4%	40.2%	13.4%
Данска	30.0%	56.8%	13.2%
Естонија	54.8%	38.7%	6.6%
Финска	58.8%	35.8%	5.3%
Француска	21.5%	59.0%	19.5%
Немачка	42.8%	46.0%	11.2%
Велика Британија	25.4%	53.6%	21.0%
Мађарска	36.6%	50.8%	12.6%
Исланд	47.3%	46.7%	6.0%
Италија	22.8%	57.9%	19.2%
Литванија	28.4%	59.2%	12.4%
Црна Гора	17.8%	41.4%	40.7%
Холандија	19.5%	55.0%	25.5%
Северна Македонија	23.5%	53.8%	22.6%
Норвешка	61.0%	33.8%	5.2%
Пољска	55.2%	37.2%	7.6%
Румунија	11.9%	38.9%	49.2%
Србија 2017	28.9%	39.9%	31.2%
Србија 2024	27.9%	37.2%	34.9%
Словачка	35.2%	50.2%	14.6%
Словенија	36.2%	48.6%	15.2%
Шпанија	28.0%	56.0%	16.0%
Шведска	55.1%	36.3%	8.6%
Швајцарска	46.8%	42.5%	10.7%

Србија, заједно са другим државама западног Балкана, припада групи друштава у којима ауторитарна политичка култура представља значајну и релативно стабилну димензију вредносних оријентација грађана. Ови резултати имају значајне импликације за разумевање ограничења процеса демократизације у Србији, као и за процену стабилности институција и нивоа подршке демократским нормама међу грађанима.

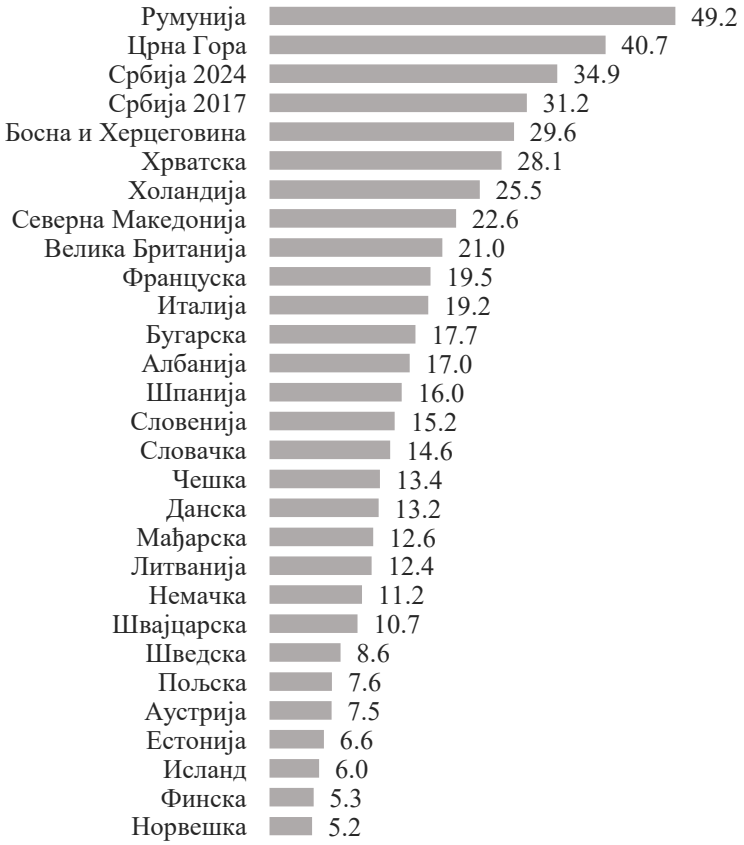

Графикон 26 – Ауторитарна политичка култура у Европи

На Графикону 26 хијерархијски су приказани нивои ауторитарне политичке културе по европским земљама, омогућавајући директна поређења и идентификацију географско-културних образаца. Висок ниво ауторитарних оријентација забележен је у југоисточној Европи, док се ниске вредности овог типа јављају у скандинавским и западноевропским земљама. Земље са најнижим степеном ауторитарне политичке културе карактерише дуга демократска традиција, висок индекс друштвеног поверења, култура консензуса и снажни институционални оквири (Норвешка, Финска, Исланд). Насупрот томе, у друштвима у којима је историјски доминирала вертикална хијерархија, а грађанска култура била маргинализована (нпр. балканске земље), отпор према ауторитаризму остаје ограничен. Ови налази додатно потврђују постојање структуралне вредносне поделе унутар Европе.

У Србији, политичке елите често користе страх, било од миграција, *утицаја Запада* или урушавања традиционалних вредности - као инструмент политичке мобилизације. У таквом контексту, подршка ауторитарној политичкој култури постаје механизам одбране од перципираних претњи и израз за *редом и стабилношћу*. Упркос формалној тржишној транзицији, значајан број грађана Србије, Црне Горе или БиХ и даље живе у условима економске неизвесности, клијентелизма и зависности од државе. У таквим околностима, избор *јаког вође* који обећава ред и просперитет делује као привлачна алтернатива неефикасним демократским процедурама.

Из историјске перспективе, доминација ауторитарне политичке културе у Србији и региону Балкана може се објаснити ауторитарним политичким наслеђем које је обликовало социјализацију становништва, структуру институција и перцепцију легитимности власти. Вишевековна владавина аутократских власти оставила је трајан траг у политичком менталитету становништва овог региона. Наиме, у Османском царству није постојао концепт грађанских права или учешћа у власти – власт је била апсолутна, персонализована и одвојена од народа. Слично томе, у Хабзбуршкој монархији, иако су постојале формалне институције, оне нису имале демократски карактер. У оба случаја, поданици су били навикнути на

послушност, а не на политичко учешће, што је формирало трајне обрасце поданичке културе. Овај дуготрајни историјски континуитет послужио је као културни и институционални темељ на којем су се касније развијали сви будући ауторитарни обрасци политичког понашања. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (касније Југославија), демократске институције биле су крхке и краткотрајне. Већ 1929. године уведена је краљевска диктатура, чиме је прекинут почетни развој онога шта је требало да изнедри и учврсти будућу парламентарну културу. Овај кратак период није пружио довољно простора за интернализацију демократских навика, већ је само учврстио уверење о неопходности концентрације власти у рукама једног центра.

Титова Југославија, иако често описивана као *млака диктатура* или *социјализам са људским ликом*, била је заправо једнопартијски систем без слободних избора, са строго централизованом влашћу и изграђеним култом личности. Грађани су били навикнути на државу која све контролише, укључујући економију, медије и јавни дискурс. Приступ политици је био ограничен, а критика власти санкционисана. Иако је систем обезбеђивао социјалну сигурност и економску извесност, истовремено је репродуковао ауторитарне вредности као што су поштовање хијерархије, страх од политичке различитости и идентификацију државе са вођом. Након распада Југославије, Србија је ушла у турбулентан период обележен ратовима, санкцијама и међународном политичком и економском изолацијом.

Власт је била концентрисана у рукама једне фигуре (Слободана Милошевића), а медији и институције инструментализовани у функцији контроле и мобилизације. Национализам, осећај угрожености и страх од непријатеља, како унутрашњих тако и спољних, подстицали су ослањање на снажног лидера као *заштитника народа* што је додатно учврстило већ постојеће обрасце ауторитарне политичке културе. Након 2000. године, Србија је формално прешла у демократски поредак. Међутим, транзиција је била непотпуна: институције су остале слабе, судство недовољно независно, а политички систем подложан клијентелизму и персонализованом вођству. Уместо институционалне демократије, доминирао је облик *делегативне демократије* у којој грађани поверавају моћ вођи и не очекују активно учешће. Ово је у складу са традиционалним моделом политичке културе који фаворизује ослањање на вођу уместо на институције и демократске процедуре.

Историјски посматрано, у Србији никада није постојао дуготрајан континуитет демократске владавине који би омогућио потпуну интернализацију демократских вредности – слободе изражавања, плурализма и критике власти као легитимне појаве. Уместо тога, био је доминантан образац у којем је власт нешто што се поштује, трпи или се према њој односи са подозрењем, али се ретко доживљава као инструмент грађанског самоостварења. На крају, висока заступљеност ауторитарне политичке културе у Србији и региону представља резултат дубоко укорењених историјских образаца, континуиране институционалне слабости, друштвене фрагментације и ограниченог демократског искуства.

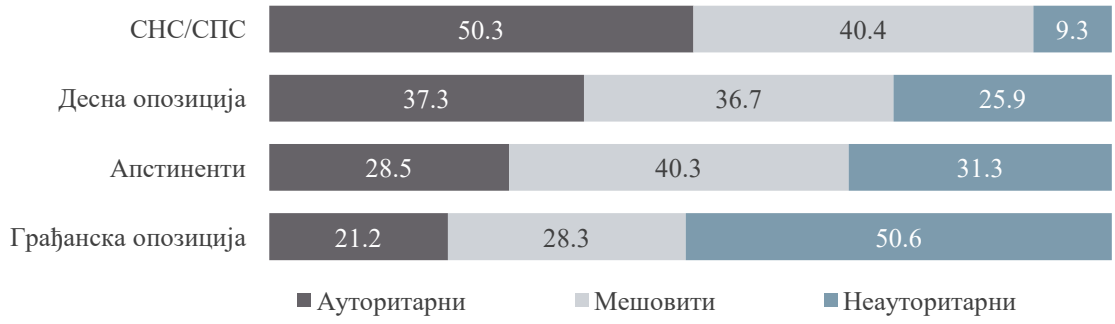

Графикон 27 Ауторитарна политичка култура и партијске преференције

Највиши степен ауторитарне политичке културе уочава се међу гласачима владајуће коалиције СНС/СПС, где чак 50.3% испитаника испољава високу идентификацију са ауторитарним вредностима (Графикон 27 напред). Истовремено, у овој категорији забележен је најнижи удео неауторитарно оријентисаних грађана (9.3%) што указује на тесну повезаност подршке владајућем режиму са афирмацијом послушности, хијерархије и потребе за снажним вођством.

Супротан вредносни профил карактерише гласаче грађанске опозиције. Више од половине испитаника (50.6%) припада неауторитарном типу политичке културе, док је удео ауторитарних знатно нижи (21.2%). Подаци Табели 25 указују на снажну корелацију између усвојених демократских вредности и подршке грађанским опозиционим партијама.

Гласачи десне опозиције показују сложенију вредносну структуру. Више од трећине присталица десне опозиције (37.3%) има ауторитарну оријентацију, док је удео неауторитарних (25.9%). Оваква расподела вредности гласача десне опозиције указује на постојање вредносне хетерогености унутар десног блока и могућност за потенцијални расцеп. За разлику од тога, апстиненти показују релативно уравнотежену вредносну структуру: 28.5% ауторитарних, 31.3% неауторитарних и 40.3% са мешовитом оријентацијом.

Табела 25 – Ауторитарна vs неауторитарна политичка култура: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт вс опозиција
Мушки пол	-0.134 (.197)	0.264 (.216)	0.227 (.245)	-0.115 (.176)	-0.319 (.244)
Старост	0.039*** (.007)	-0.021*** (.007)	0.002 (.008)	-0.021*** (.006)	0.040*** (.009)
Средње образовање	-0.437** (.222)	0.822*** (.261)	0.623** (.287)	-0.362* (.201)	-0.750*** (.277)
Високо образовање	-0.501* (.271)	1.324*** (.296)	0.003 (.369)	-0.363 (.242)	-0.927*** (.337)
Средњи приходи	-0.611*** (.232)	-0.268 (.252)	0.750** (.316)	0.323 (.211)	-0.477* (.285)
Високи приходи	-0.151 (.278)	-0.434 (.305)	0.755** (.362)	0.070 (.251)	-0.004 (.344)
Градско подручје	-0.266 (.220)	-0.078 (.220)	0.190 (.275)	0.185 (.192)	-0.491* (.270)
Војводина	0.232 (.287)	1.557*** (.356)	-0.161 (.356)	-1.051*** (.250)	-0.541 (.371)
Западна Србија и Шумадија	0.529* (.304)	1.108*** (.354)	-0.413 (.382)	-0.997*** (.255)	0.347 (.392)
Источна и Јужна Србија	0.279 (.309)	0.776** (.383)	0.421 (.355)	-0.931*** (.268)	-0.488 (.403)
Ауторитарна политичка култура дами варијабла	**2.027*** **(.231)**	**-1.640*** **(.230)**	**-0.189*** **(.253)**	**-0.375**** **(.181)**	**2.573*** **(.296)**
Константа	-3.382*** (.530)	0.264*** (.544)	-2.973 (.367)	1.221*** (.434)	-2.187*** (.670)
Nagelkerke R^2	.329	.251	.063	.103	.429

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*
Напомена: мешовити тип искључен

Резултати указују на постојање изражене вредносне поларизације у политичком спектру. Ауторитарна политичка култура доминантна је међу присталицама владајуће коалиције, док се код грађанске опозиције афирмишу супротни, неауторитарни ставови. Истовремено, десна опозиција и апстиненти показују одређену вредносну нестабилност, што указује на потенцијал за мобилизацију у различитим правцима, у зависности од политичког контекста и динамике јавног дискурса.

Сада испитујемо у којој мери ауторитарна политичка култура, као вредносни оријентир, предвиђа вероватноћу подршке одређеним политичким актерима у Србији (Табела 25). У регресионом моделу је као кључна независна променљива коришћена дихотомизована варијабла која разликује особе са изражено ауторитарним од неауторитарних ставова, при чему су испитаници са мешовитим ставовима искључени из анализе.

Резултати показују да је ауторитарна политичка култура снажан и статистички значајан предиктор подршке владајућој коалицији. Испитаници који испољавају ауторитарне ставове имају више од 88% вероватноће да ће гласати за СНС/СПС, што потврђује висок степен подударности између ауторитарних вредности и подршке власти. Насупрот томе, вероватноћа да исти испитаници подрже грађанску опозицију износи свега 14.5%, што указује на јасну повезаност неауторитарних вредности са овом политичком опцијом. Занимљиво је да је код десне опозиције само 45% вероватноће да ће ауторитарно оријентисан испитаник гласати за ову политичку опцију. Апстиненти пак показују слабу и негативну везу са ауторитаризмом, при чему је вероватноћа да ће особа са изразито ауторитарним ставовима остати апстинент само 31%, што имплицира да ауторитарне оријентације имају мобилизацијски потенцијал у правцу изборног учешћа, али претежно у правцу подршке режимским партијама. У моделу који разликује власт и опозицију, ауторитарне вредности се потврђују као значајан предиктор изборног понашања. Испитаници са израженим ауторитарним ставовима имају вероватноћу већу од 92% да подрже власт, док неауторитарне вредности у већој мери афирмишу подршку опозиционим странкама, пре свега грађанским. Ови резултати потврђују снажну идеолошку везу између вредносних оријентација и политичког понашања у Србији.

Вредности Nagelkerke R^2 указују да ауторитарна политичка култура има релативну објашњавајућу моћ у оквиру основног политичког расцепа. У бинарном моделу *власт vs опозиција* објашњена варијанса износи 24.1%, што указује да ауторитарна политичка култура представља један од важних фактора политичке поларизације. Слично томе, код гласача СНС/СПС вредност Nagelkerke R^2 износи 16.2%, док је код грађанске опозиције нешто нижа, али и даље релевантна (14.5%), што упућује на то да ауторитарни обрасци политичке културе утичу на диференцијацију ових бирачких група. Насупрот томе, код десне опозиције (–0.5%) и апстинената (–1.3%) вредности Nagelkerke R^2 су негативне, што указује да ауторитарна политичка култура не доприноси побољшању објашњавајуће моћи модела и да не представља релевантан фактор изборне одлуке у овим категоријама. Ови налази показују да ауторитарна политичка култура има селективан и неуједначен аналитички домет, при чему је њен утицај изражен само у контексту основне поделе између власти и опозиције.

6. НАДЗОР

Једно од савремених питања које се све чешће разматра у контексту антидемократских тенденција на глобалном нивоу јесте феномен надзора над грађанима. Надзор представља озбиљну претњу демократском поретку, будући да нарушава основна грађанска права, поткопава поверење у институције и ствара погодне услове за учвршћивање ауторитарних пракси.

У академској литератури преовлађују два теоријска модела анализе надзора. Први модел представља *теорија државе надзора*, који указује на то да савремене владе све више прибегавају технолошки унапређеним средствима надзора ради контроле становништва, најчешће под изговором очувања националне безбедности или јавног реда. Овај модел истиче утицај масовног надзора на урушавање права на приватност, као и на стварање атмосфере страха и аутоцензуре. Лион (Lyon) наглашава да савремене државе и организације ослањају своје функционисање на систематско прикупљање, повезивање и обраду личних података, што доводи до формирања детаљних информационих профила грађана. Овај облик надзора постаје свеприсутан и одвија се у оквиру рутинских активности - од административних процедура до банкарских и комуникационих трансакција - при чему грађани ретко имају увид у обим и намену прикупљених података. Лион упозорава да ова асиметрија моћи подрива приватност, повећава могућност државне интервенције и производи атмосферу појачане контроле и аутоцензуре.[549]

Овај теоријски оквир Лион даље разрађује показујући да открића Едварда Сноудена осветљавају системски и свеобухватни карактер масовног државног надзора, који се више не односи искључиво на конкретне осумњичене, већ на читаве популације. Масовно прикупљање метаподатака, које власти представљају као технички и безазлен облик обраде истих, омогућава детаљне увиде у личне комуникације и обрасце понашања грађана. Ови облици надзора, истиче Лион, замагљују границу између *масовног* и *циљаног* надзора, јер алгоритамско издвајање *особа од интереса* претвара све грађане у потенцијалне објекте контроле. Он такође указује да државе и корпорације делују у међусобно испреплетеним мрежама, што повећава непрозирност надзорних пракси и слаби стандарде приватности, грађанских слобода и демократске контроле.[550]

Други модел је такозвани *модел паноптикона*, који је иницијално формулисао Џереми Бентам, а касније концептуално разрадио Мишел Фуко (Foucault). Овај модел омогућава разумевање надзора не само као техничког или институционалног механизма, већ као ширег облика друштвене и политичке контроле. У паноптичком систему, надзор функционише као механизам социјалне контроле, при чему свест појединца о могућности сталног надзора доводи до интернализације дисциплинских норми и добровољног прилагођавања доминантном поретку. Полазећи од овог концепта, Фуко је развио модел паноптичке дисциплине као општи оквир за разумевање функционисања модерне моћи. Према овом моделу, савремени облици надзора представљају структурни механизам моћи који делује превасходно кроз видљивост и интернализацију контроле.

Надзор се не исцрпљује у спољашњој принуди, већ као непрекинута структура посматрања која условљава појединачно понашање и производи самодисциплину. У таквом систему, моћ не мора бити физички присутна да би била ефективна; довољно је да субјекти верују да могу бити посматрани у сваком тренутку, што води ка аутоматизацији контроле и њеном преласку из институционалне у психолошку сферу. Фуко показује да модерна власт управо кроз механизме сталне видљивости производи *послушна тела* и нормализује такав

[549] David Lyon, *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994, стр. 3–8.
[550] David Lyon, "The Snowden Stakes: Challenges for Understanding Surveillance Today", *Surveillance & Society* 13(2), 2015, стр. 139–152.

друштвени поредак, при чему надзор представља технику која не само да прати, већ и активно обликује појединачно понашање. У том смислу, модел паноптикона указује да савремени надзор поседује продуктивну, а не искључиво репресивну димензију. Он генерише специфичне форме друштвене дисциплине и учвршћује постојећи поредак управо кроз добровољно прилагођавање субјеката структурама надзора.[551] Фуко посебно истиче да либерални поредак не укида дисциплинске механизме, већ их трансформише у суптилније, распрострањеније облике надзора. Уместо директне репресије, примењују се технике које делују кроз сталну видљивост, мерење и процену понашања појединаца. Ови механизми постају неодвојиви од модерне владавине јер омогућавају управљање становништвом индиректно - кроз норме, стандарде и процене ризика - а не искључиво путем законских забрана. Управо у томе Фуко препознаје нову рационалност власти: надзор функционише као услов *слободе*, али слобода која је стално надгледана, поредбена и оптимизована у складу са интересима политичке економије.[552]

Надовезујући се на Фукоово разумевање паноптикона као механизма дисциплинарне моћи, Ганди (Gandy) развија концепт *паноптичког сортирања* као технолошки заснованог система класификације становништва. Овај механизам комбинује прикупљање, обраду и процену личних података ради конструисања профила који утичу на приступ ресурсима и друштвеним могућностима. Заснован на логици Фукоовог паноптикона, систем паноптичког сортирања функционише кроз идентификацију, категоризацију и вредновање појединаца у складу са њиховом процењеном економском или политичком корисношћу. Резултат је дубоко асиметричан однос моћи, у којем организације - нарочито корпорације - имају могућност да предвиђају, усмеравају и управљају понашањем грађана путем непрозирних процедура и алгоритамске логике. Ганди истиче да овај процес представља специфичан облик политичке економије података, у оквиру које се репродукују и продубљују структурне друштвене неједнакости, будући да актери који контролишу податке истовремено располажу и средствима за управљање изборима и животним шансама појединаца.[553]

Надовезујући се на анализе паноптичког сортирања и алгоритамске класификације које развија Ганди, Гарленд (Garland) показује да се савремене државе све више ослањају на стратегије управљања ризиком које подразумевају ширење надзорних технологија, предиктивних модела и административних механизама контроле. Ови инструменти не усмеравају се на појединце због конкретних поступака, већ у складу са њиховим *потенцијалом ризика*, што омогућава интервенисање унапред, на основу процене вероватноће будућег понашања. На тај начин, надзор постаје структурни елемент нове културе контроле у којој се становништво систематски прати и категорише, и којим се управља путем алгоритамских и статистичких процена, а не кроз традиционалне облике правне одговорности. Гарленд наглашава да оваква логика значајно проширује домет и обим државне моћи и трансформише однос грађана и институција, будући да грађани постају све више објекти управљања ризиком, а све мање субјекти права.[554]

Тако се у савременим друштвима класично схватање правде, засновано на индивидуалној кривици и одговорности, постепено замењује *актуарском правдом* – моделом у којем институције идентификују и управљају *ризичним групама* на основу статистичких показатеља и алгоритамских предвиђања. Овакво поимање правде доводи до тога да се субјекти више не процењују као аутономни актери који делују, већ као носиоци одређених вероватноћа понашања. Последично, надзор и интервенције усмеравају се ка читавим категоријама становништва, а не искључиво ка конкретним прекршиоцима, чиме се доводе у

[551] Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, New York: Vintage Books, 1995, стр. 195–228.
[552] Michel Foucault, *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–79*, New York: Palgrave Macmillan, 2008, стр. 65–66.
[553] Oscar H. Gandy Jr., *The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information*, Oxford: Oxford University Press, 2021, стр. 15–18, 26–27, 36–37.
[554] David Garland, *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*, Chicago: University of Chicago Press, 2002, стр. 167–175.

питање класични принципи правичности и индивидуалне одговорности. Ова логика управљања ризиком додатно продубљује асиметричне односе моћи и институционализује механизме сталног праћења, сегментације и предиктивне контроле.[555]

Логика управљања ризиком коју описује Гарленд добија додатну димензију у анализама савременог дигиталног капитализма, где надзор све чешће превазилази оквире државних институција и бива интегрисан у тржишне и технолошке структуре моћи. У том контексту, Зубоф (Zuboff) указује да савремени облици дигиталног надзора надилазе традиционалне механизме државне контроле, будући да се заснивају на комерцијалној логици екстракције и анализе података. У овом моделу, индивидуално искуство постаје сировина за генерисање *понашајних вишкова*, који се затим користе за предвиђање и усмеравање поступака грађана у складу са интересима технолошких корпорација. Овако устројени системи производе асиметричну структуру моћи, јер институције које располажу огромним количинама података стичу способност да не само региструју, већ и модификују понашање појединаца. Надзор се тиме помера из домена државне безбедности у сферу тржишно оријентисаног обликовања понашања, при чему грађани постају објекти алгоритамског управљања без могућности увида у начине на које се њихови подаци користе.[556]

Ова комерцијализација надзора непосредно је повезана са трансформацијом дигиталне инфраструктуре у кључни простор политичке моћи, што истиче Чедвик (Chadwick) у својој анализи улоге интернета у савременим демократским процесима. Он указује да је интернет постао централни инструмент политичке моћи јер омогућава систематско прикупљање, анализу и синтезу дигиталних трагова које корисници остављају у свакодневној комуникацији. Дигитална инфраструктура, према Чедвику, омогућава државним и корпоративним актерима не само да прате понашање грађана, већ и да га обликују кроз алгоритамске механизме који утичу на видљивост садржаја, информационе токове и могућности политичке мобилизације. У том смислу, надзор постаје дисперзивна и рутинска пракса уграђена у саме технолошке системе, што доводи до нових асиметрија моћи у којима су корисници структурно надгледани, док држава и приватне платформе стичу капацитет да посредно управљају политичким процесима путем контроле информација и дигиталних интеракција.[557]

Системске последице оваквих надзорних архитектура даље разматра Гери Маркс (Gary Marx) кроз концепт *максимално безбедног друштва*. Он показује да рутинско прикупљање личних података постаје структурни механизам управљања становништвом, при чему се све више напушта логика индивидуалне сумње у корист категоријалне процене ризика. У таквом оквиру, појединци се не посматрају превасходно као носиоци права, већ као потенцијални извори претње који подлежу сталној процени и надгледању. Маркс наглашава да савремене технолошке архитектуре чине надзор дисперзивном, неприметном и институционално интегрисаном праксом, што доводи до нормализације сталне видљивости грађана и слабљења класичних облика правне заштите.[558]

Обухватни програми надзора, као што су масовно прикупљање података, електронско праћење и социјално профилисање, представљају озбиљно нарушавање основних демократских права, пре свега права на приватност, слободу изражавања и правичан поступак. Ефекти ових пракси имају изразито антидемократски карактер, будући да омогућавају државним актерима да систематски прате, дискриминишу и санкционишу појединце и групе на основу њихових политичких уверења, облика удруживања или друштвеног ангажмана. Институционално прихватање надзора као легитимне праксе доприноси постепеној ерозији демократских институција, стварајући услове за институционализацију ауторитарних образаца владавине. С друге стране, већ успостављени ауторитарни режими могу

---

[555] *Ibid*., стр. 178–181.
[556] Shoshana Zuboff, *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*, New York: PublicAffairs, 2019, стр. 8–16.
[557] Andrew Chadwick, *Routledge Handbook of Internet Politics*, New York: Routledge, 2008, стр. 47–57.
[558] Gary T. Marx, *Windows Into the Soul: Surveillance and Society in an Age of High Technology*, Chicago: University of Chicago Press, 2016, стр. 4–5.

злоупотребити технолошке ресурсе надзора у циљу сузбијања опозиције, манипулације јавним мњењем и јачања аутократске власти, што представља директну претњу демократском поретку и људским правима. Практичне последице надзорних пракси посебно се испољавају кроз такозвани *ефекат хлађења* унутар грађанског друштва – грађани одустају од активизма, јавне критике власти и/или учешћа у јавном животу услед страха од потенцијалних репресивних мера. Све ово доводи до слабљења демократске партиципације и нарушавања способности друштва да врши ефективну контролу над носиоцима власти.

Унапређење технологија надзора, укључујући системе препознавања лица, биометријску идентификацију и мониторинг друштвених мрежа, омогућава државама без преседана степен контроле над појединцима омогућава државама до сада невиђен степен контроле над појединцима. Ови механизми се често примењују селективно, посебно према политички неподобним актерима, мањинским и маргинализованим групама, чиме се постојеће друштвене неједнакости додатно репродукују и продубљују. Стога, савремени облици државног надзора представљају системски изазов за очување демократског поретка, будући да као такви подривају грађанске слободе, нормализују ауторитарне обрасце управљања и сузбијају просторе за легитимну јавну критику. Теоријски модели, попут *теорије државе надзора* и *паноптикона*, омогућавају концептуално разумевање ових процеса, док бројна емпиријска истраживања указују на постепено урушавање демократских вредности и успон технолошки подржаног ауторитаризма. Очување демократског поретка у дигиталној ери стога захтева систематску и доследну заштиту права на приватност, јачање институционалних механизама демократске контроле и подстицање јавне свести и активног учешћа грађана у процесима дигиталног управљања.

Полазећи од претпоставке да подршка мерама државног надзора у пракси може указивати на прихватање ауторитарне логике управљања и потенцијално оправдање за увођење недемократских механизама власти, у оквиру истраживања испитивали смо у којој мери грађани подржавају различите облике државног надзора. Методолошки оквир анализе заснива се на три индикатора преузета из Европског проучавања вредности (EVS) из 2017. године, што омогућава компаративну процену ставова грађана Србије у односу на ставове грађана других европских држава. На Графикону 28 приказани су проценти испитаника који изражавају подршку трима различитим облицима државног надзора.

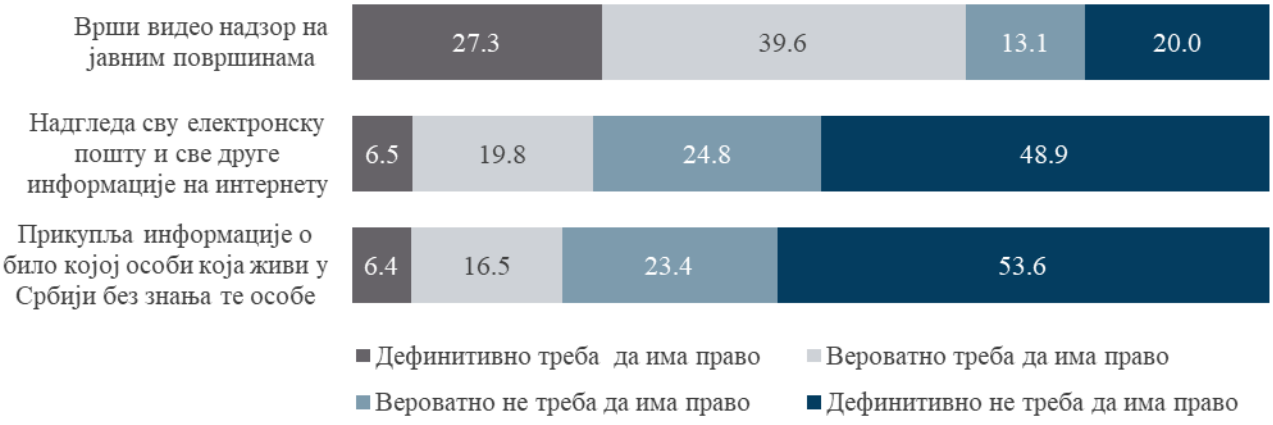

Графикон 28 – *Облици државног надзора*

Анализа резултата приказаних на Графикону 28 показује изражен степен резервисаности испитаника према различитим облицима државног надзора, уз јасно уочљиве разлике у зависности од природе и домена примене конкретних мера. Када је реч о прикупљању информација о појединцима без њиховог знања, већина испитаника исказује изразито негативан став. Конкретно, 53.6% испитаника сматра да држава никако не би смела

да има право на такав вид надзора, док додатних 23.4% оцењује да држава вероватно не би требало да располаже тим овлашћењем. Укупно посматрано, 76.9% грађана изражава противљење оваквом облику инвазивног праћења, што указује на снажан нормативни став у прилог заштите приватности и одбацивање тајног, персонализованог надзора без транспарентности и пристанка.

Табела 26 – *Подршка мерама надзора – поређење земаља*

	Видео надзор	Надзор на интернету	Прикупљање информација без знања
Албанија	55.8%	32.8%	35.4%
Аустрија	52.5%	22.5%	15.8%
Босна и Херцеговина	52.2%	24.9%	30.1%
Бугарска	58.0%	23.4%	12.7%
Хрватска	36.7%	15.4%	18.7%
Чешка	52.4%	11.7%	9.6%
Данска	81.5%	23.2%	27.1%
Естонија	56.2%	11.9%	17.5%
Финска	89.5%	41.7%	37.2%
Француска	66.9%	31.5%	22.4%
Немачка	68.8%	25.8%	15.8%
Велика Британија	81.5%	38.8%	41.8%
Мађарска	69.9%	14.8%	12.6%
Исланд	78.8%	8.7%	10.9%
Италија	76.3%	27.9%	30.3%
Литванија	57.3%	11.3%	8.9%
Црна Гора	40.6%	21.7%	25.3%
Холандија	78.4%	36.8%	43.2%
Северна Македонија	37.2%	23.8%	28.0%
Норвешка	54.4%	19.4%	16.5%
Пољска	32.4%	9.7%	4.6%
Румунија	52.3%	25.8%	19.2%
Србија 2017	74.6%	34.1%	18.4%
Србија 2024	66.9%	26.3%	22.9%
Словачка	52.9%	17.5%	14.8%
Словенија	34.2%	12.1%	13.8%
Шпанија	52.1%	31.9%	33.4%
Шведска	87.4%	29.3%	20.6%
Швајцарска	62.7%	26.0%	17.9%

Сличан образац може се видети и у ставовима према надзору интернет комуникација. Да држава дефинитивно не би смела да има право на праћење свих информација које се размењују путем интернета сматра 48.9% испитаника, док 24.8% изражава умерено противљење. Укупно 73.7% грађана заузима негативан став према овом облику дигиталног надзора, што додатно потврђује високу осетљивост на питања приватности и заштите комуникација у онлајн простору.

Међутим, резултати су знатно другачији у случају видео-надзора јавних простора. Овде доминирају ставови који подржавају овакву меру: 27.3% испитаника сматра да држава дефинитивно треба да има то право, 39.6% да вероватно треба, што укупно чини 66.9% подршке. Насупрот томе, свега 13.1% испитаника изражава умерено противљење, док 20% заузима изразито негативан став.

Ови резултати указују на чињеницу да грађани праве јасну разлику између надзора који је просторно ограничен на јавну сферу и перципиран као инструмент очувања безбедности, и надзора који задире у приватну и интимну сферу појединца који доживљавају као недопустиво кршење права на приватност.

Из свега наведеног произлази да грађани Србије заузимају амбивалентан став према државном надзору. С једне стране, присутна је изразита подршка заштити приватности и дигиталних права у случајевима тајног и персонализованог праћења, док је, с друге стране, евидентна спремност да се прихвате облици надзора у јавним просторима који се доживљавају као легитимни инструменти очувања безбедности. Ова разлика има важне импликације за разумевање потенцијалних ауторитарних тенденција у Србији, јер се оне не морају манифестовати кроз отворено одобравање репресије, већ кроз постепено прихватање и нормализацију појединих облика контроле који, у одређеним контекстима, могу бити прихваћени као нужни или пожељни.

У Табели 26 приказани су упоредни подаци за европске земље у погледу подршке мерама државног надзора, укључујући видео надзор, надзор на интернету и прикупљање информација без знања испитаника. Србија је у овом контексту представљена подацима за две временске тачке што омогућава праћење промена у ставовима јавности.

Када је реч о Србији, анализа ставова према мерама надзора у Србији у периоду 2017–2024. године показује промене у перцепцији јавности. Подршка видео надзору опада са 74.6% у 2017. на 66.9% у 2024. години, док је подршка надзору на интернету смањена са 34.1% на 26.3%. Са друге стране, прихватљивост прикупљања информација без знања испитаника бележи благи пораст са 18.4% на 22.9%.

У компаративном оквиру, Србија 2024. године задржава релативно високу подршку видео надзору у поређењу са већином европских земаља, али је нижа него у нордијским државама као што су Шведска (87.4%), Финска (89.5%) и Данска (81.5%).

Подршка надзору на интернету у Србији (26.3%) позиционира је у средини европског спектра, знатно ниже него у Великој Британији (38.8%) и Финској (41.7%), али више него у Пољској (9.7%) и Естонији (11.9%). Када је реч о прикупљању информација без знања испитаника, Србија (22.9%) се налази испод нивоа Холандије (43.2%) и Велике Британије (41.8%), али пораст у односу на 2017. указује на благо повећање прихватљивости индиректних мера надзора.

На доњем Графикону 29 приказани су упоредни подаци за европске земље у погледу подршке мерама државног надзора. Компаративни приказ резултата отвара питање на који начин можемо тумачити варијације у степену подршке мерама надзора у различитим земљама. Приметно је да се међу земљама са највишим степеном подршке мерама надзора налазе и поједине високо развијене и институционално стабилне демократије. То указује на могућност да подршка у тим контекстима произилази из високог нивоа институционалног поверења - грађани верују да државни апарат неће злоупотребити овлашћења, већ да ће их користити као инструмент заштите јавне безбедности.

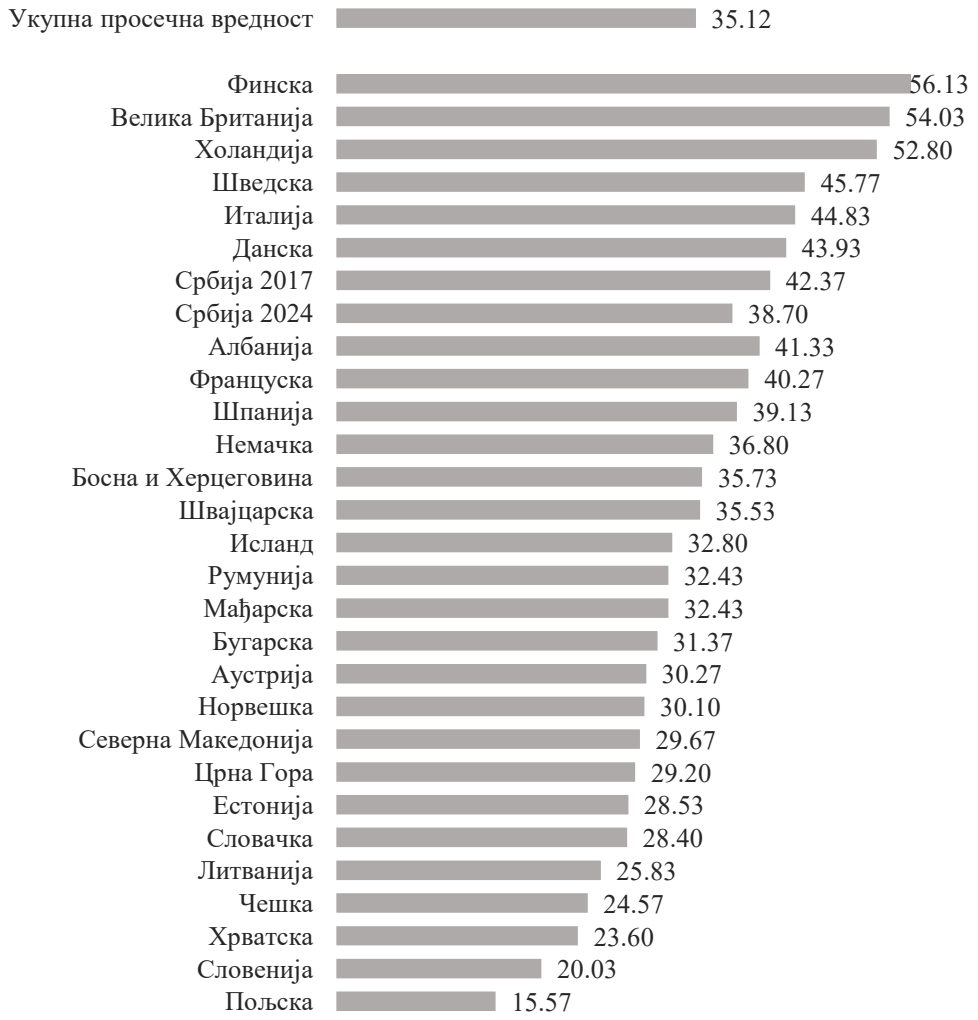

Графикон 29 – Подршка мерама надзора – просек по земљама

Супротно томе, у друштвима у којима је институционално поверење ниско, а политички цинизам изражен, грађани могу исказивати отпор према мерама надзора управо због страха од злоупотребе и селективне примене овлашћења. Истовремено, у недемократским или хибридним режимима подршка мерама надзора може проистицати не из поверења у институције, већ из идеолошке идентификације са ауторитарним моделом управљања и прихватања ограничења слобода као легитимног механизма одржавања поретка. Управо зато, исти индикатор - подршка мерама надзора - може рефлектовати дијаметрално супротне ставове у зависности од политичког и институционалног контекста. Његово тумачење захтева укључивање ширег оквира, који обухвата ниво демократске консолидације, институционалног поверења и политичке културе.

Средња вредност индекса подршке мерама надзора износи 0.474, што указује на умерен ниво прихватљивости ових мера у популацији. Медијана од 0.45 и мод од 0.18 потврђују благу асиметрију дистрибуције ка нижим вредностима, што је додатно подржано позитивном вредношћу коефицијента асиметрије (0.359). Ово указује на нешто већи број испитаника који испољавају ниже нивое подршке, у односу на оне са високим степеном прихватања мера надзора. Стандардна девијација од 0.22 и варијанса од 0.049 указују на умерену дисперзију у ставовима испитаника према државном надзору, док негативна вредност куртозе (-0.585) сигнализира релативно равномерну расподелу и без изражених пикова.

Табела 27 – Мере надзора - индекси

N	Валидни случајеви	1429
	Недостајући случајеви	63
Аритметичка средина		.4737
Стандардна грешка аритметичке средине		.00587
Медијана		.4545
Мод		.18
Стандардна девијација		.22179
Варијанса		.049
Асиметричност		.359
Стандардна грешка асиметричности		.065
Куртозис		-.585
Стандардна грешка куртозиса		.129
Распон		1.00
Минимум		.00

Резултати у Табели 27 указује на постојање различитих профила ставова у популацији, без доминантне већине на крајевима скале. Распон вредности индекса износи 1.00, што показује да у популацији постоје и испитаници који у потпуности одбацују, као и они који у потпуности подржавају мере државног надзора. Ова разуђеност ставова указује на то да је питање државног надзора политички и вредносно поларизовано, одражавајући комплексност ставова грађана у савременом друштвеном контексту Србије.

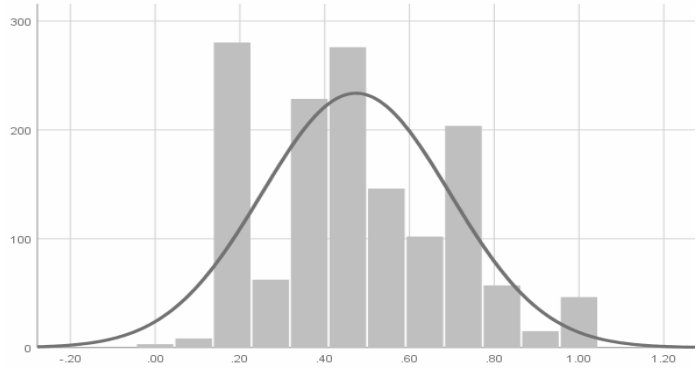

Графикон 30 – Хистограм индекса мера надзора

Анализа хистограма показује релативно нормалну дистрибуцију променљиве која мери подршку мерама надзора. Средња вредност (0.47) указује да просечан ниво подршке има умерен интензитет, што имплицира постојање подељених ставова унутар испитиване популације. Медијана (0.4545) и модална вредност (0.18) додатно осветљавају асиметричну структуру дистрибуције, при чему се највећи број испитаника налази у доњем сегменту скале, што доводи до закључка да је потпуна подршка мерама надзора мањински став. Коефицијент асиметрије (0.359) указује на благо позитивну асиметрију, односно на нешто већу учесталост нижих вредности у односу на више. Негативна вредност куртозе (-0.585) говори о релативно равномерној расподели резултата, са нижом концентрацијом испитаника око средње вредности него што би се очекивало у савршено нормалној дистрибуцији. Распон резултата је максималан (1.00), што значи да су у узорку били заступљени и појединци који у потпуности подржавају, као и они који у потпуности одбијају мере надзора.

Графички приказ у виду хистограма, уз налегнуту нормалну криву, илуструје приближну нормалност дистрибуције, уз благо појачану фреквенцију у доњим и средњим интервалима скале. Ово показује да јавност у Србији није потпуно поларизована по питању надзора, али постоји благо преовладавање скептичних ставова према државним механизмима контроле. Оваква дистрибуција имплицира да подршка надзору у Србији није маргиналан феномен, али такође није ни доминантан.

Табела 28 – Просечне вредности индекса подршке мерама надзора

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
СНС/СПС	436	.5302	.24133	.01156
Грађанска опозиција	265	.4299	.17367	.01067
Десна опозиција	157	.4588	.20579	.01640
Апстиненти	571	.4550	.22248	.00931
Тотал	1429	.4737	.22179	.00587

Анализом просечних вредности индекса подршке мерама надзора (Табела 28) уочавају се разлике у односу на политичку оријентацију испитаника. Највиши ниво подршке бележе гласачи владајуће коалиције (СНС/СПС), са просечном вредношћу индекса од 0.530, што указује на релативно високу прихватљивост државног надзора у овој групи. Насупрот томе, присталице грађанске опозиције показују нижи ниво подршке (0.430), што рефлектује већу резервисаност према институцијама и израженији критички однос према мерама које потенцијално угрожавају грађанске слободе. Сличан образац је приметан код гласача десне опозиције и апстинената, који такође не достижу ниво подршке карактеристичан за присталице владајуће коалиције.

Ове разлике нису само статистички значајне, већ указују на дубље вредносне и идеолошке разлике у перцепцији односа између државе и грађана. Разлике међу бирачима откривају да став према надзору у великој мери корелира са односом према власти и њеној легитимности. Испитаници који имају поверење у постојећи режим показују већу вољу да прихвате компромис у погледу грађанских слобода у корист безбедности, док опозиционо оријентисани грађани, као и политички пасивни испитаници, показују већу склонност ка одбрани индивидуалних права и израженији скептицизам према институционализованом надзору. Резултати су показали да постоји статистички значајна разлика у просечним вредностима индекса подршке надзору међу испитаницима који припадају различитим политичким групама ($F(3, 1425) = 14.896$; $p < .001$).

Позитиван и статистички значајан ефекат надзора присутан је у случају подршке коалицији СНС/СПС и да прихватање надзора значајно повећава вероватноћу подршке владајућој коалицији (скоро четири пута). Дакле, испитаници који показују већу спремност да прихвате надзор ради безбедности, контроле или друштвеног поретка чешће се политички опредељују за СНС/СПС. Супротан налаз уочен је код грађанске опозиције, где надзор има негативан и статистички значајан ефекат и говори нам да са растом прихватања надзора опада вероватноћа подршке грађанској опозицији. То показује да су међу бирачима овог политичког блока израженији ставови који су критичнији према ширењу механизама контроле и надзора. Негативна и статистички значајна повезаност утврђена је и у случају десне опозиције и указује да веће прихватање надзора умањује вероватноћу подршке десној опозицији, иако је интензитет ефекта мањи него код грађанске опозиције. У случају апстинената није утврђена статистички значајна повезаност између ставова о надзору и вероватноће апстиненције, што показује да ова вредносна оријентација нема значајан ефекат на политичко понашање ове категорије испитаника.

Поларизација између власти и опозиције видљива је и у категорији *власт vs опозиција*, где надзор има позитиван и статистички значајан ефекат, што потврђује да прихватање надзора значајно повећава вероватноћу подршке власти у односу на опозицију. Резултати приказани у Табели 32 указују да став према државном надзору није само питање индивидуалних карактеристика, већ представља значајан индикатор политичког и вредносног профила грађана, снажно условљен њиховим односом према власти и институцијама.

Табела 29 – Надзор биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.295*	0.060	0.534***	-0.004	-0.439**
	(.145)	(.166)	(.204)	(.140)	(.176)
Старост	0.031***	-0.015***	0.009	-0.025***	0.025***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.582***	0.926***	0.712***	-0.319**	-1.026***
	(.165)	(.208)	(.242)	(.163)	(.203)
Високо образовање	-0.710***	1.030***	0.355	-0.100	-1.037***
	(.200)	(.236)	(.290)	(.191)	(.240)
Средњи приходи	-0.242	-0.286	0.494**	0.227	-0.211
	(.169)	(.200)	(.251)	(.169)	(.202)
Високи приходи	-0.107	-0.030	0.548*	-0.085	-0.293
	(.213)	(.241)	(.301)	(.207)	(.255)
Градско подручје	-0.289*	0.057	0.154	0.188	-0.312*
	(.151)	(.173)	(.217)	(.150)	(.180)
Војводина	0.496**	1.348***	0.158	-1.244***	-0.445
	(.226)	(.287)	(.305)	(.203)	(.287)
Западна Србија и Шумадија	0.659***	1.212***	-0.259	-1.149***	-0.120
	(.229)	(.295)	(.337)	(.209)	(.295)
Источна и Јужна Србија	0.850***	0.646**	0.635**	-1.364***	-0.105
	(.233)	(.313)	(.305)	(.220)	(.301)
Надзор	**1.341*** **	**-1.438*** **	**-0.829***	**0.010**	**2.067*** **
	(.330)	**(.402)**	**(.473)**	**(.320)**	**(.410)**
Константа	-2.525***	-1.627***	-3.351***	1.402***	-0.740
	(.405)	(.468)	(.582)	(.377)	(.510)
Nagelkerke R^2	.180	.121	.071	.122	.225

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Nagelkerke R^2 вредности указују на веома ограничену предиктивну снагу перцепције надзора као детерминанте изборне одлуке. Највиша вредност забележена је у категорији *власт vs опозиција* (3.7% објашњене варијансе), док је за СНС/СПС она 1.3%, а за грађанску опозицију 1.5%. Национална опозиција (0.3%) и апстиненти (0.6%) показују готово занемарљиву предиктивну вредност, што указује да став према надзору у овим групама нема значајан утицај на изборну одлуку. Ниске вредности Nagelkerke R^2 указују да перцепција надзора сама по себи није кључна детерминанта политичке оријентације. Међутим, она остаје релевантна у контексту поларизације између власти и опозиције, где снажно условљава опредељење према владајућој коалицији у односу на све опозиционе актере. Ови налази имплицирају да процеси нормализације државног надзора не могу бити посматрани искључиво кроз технолошку или безбедносну призму, већ представљају део ширег вредносног и идеолошког оквира у коме се репродукују ауторитарни обрасци подршке и легитимизације власти.

7. ДРУШТВЕНА ПРАВИЧНОСТ И СОЦИЈАЛНА ЈЕДНАКОСТ

Наредни индикатор политичке културе који се анализира у овом раду јесте друштвена правичност. Овај концепт, који се може дефинисати као праведна расподела ресурса, могућности и права унутар једног друштва, представља један од темељних начела демократског поретка. У демократским системима, тежња ка друштвеној правичности не представља само морални императив већ и структурни принцип који доприноси легитимитету и функционалности демократских институција. Стога се у овом делу дисертације разматра улога коју друштвена правичност има у изградњи инклузивних и отпорних демократија, као и њена повезаност са основним демократским вредностима.

У настојању да дефинише праведне принципе друштвеног уређења, Џон Ролс (Rawls) уводи концепт *веола незнања* као методолошки инструмент усмерен на елиминацију утицаја личних интереса и контингентних предности појединца. У оквиру хипотетичке почетне позиције, актери не располажу сазнањима о сопственом социјалном статусу, талентима, економским ресурсима, полу, етничкој припадности или политичким уверењима, нити знају којој ће друштвеној групи припадати у реалним околностима. Ролс наглашава да ова конструкција не подразумева суспензију моралних уверења као таквих, већ искључивање оних информација које би могле да наведу појединце да бирају принципе који фаворизују њихове специфичне позиције. У условима овакве епистемичке ограничености, рационалан избор усмерава се ка принципима који минимизују ризик најнеповољнијег положаја, што резултира прихватањем једнаких основних слобода, фер једнаких могућности и принципа разлике. На тај начин, вео незнања функционише као теоријски механизам за формулисање непристрасних и стабилних критеријума социјалне правичности.[559]

Полазећи од ових претпоставки, Ролс развија концепцију *правде као правичности*, засновану на ставу да се друштвене институције могу сматрати праведним само уколико обезбеђују једнаке основне слободе и реалне могућности за све грађане. У том оквиру, принцип једнаких шанси заузима централно место. Формална правна равноправност, према Ролсу, није довољна уколико друштвене и економске структуре омогућавају да позиције моћи и приступ ресурсима остану резервисани за појединце са повољнијим полазним околностима. Стога он инсистира на *поштеној једнакости могућности*, која захтева институционалне механизме који спречавају да социјално порекло, богатство или статус одређују животне исходе појединаца. У том нормативном хоризонту формулисан је и принцип разлике, према којем су социјалне и економске неједнакости прихватљиве само уколико користе најмање привилегованим групама. Ролсова теоријска позиција тако артикулише схватање социјалне једнакости које не подразумева укидање свих постојећих разлика, већ успостављање праведних услова у којима су и исходи и очекивања грађана обликовани фер институционалним аранжманима.[560]

Бурдије (Bourdieu) полази од становишта да социјална једнакост није стварно питање формално прокламованих правила и нормативних принципа, већ исход дубоко укорењених структура моћи које производе, одржавају и репродукују класне разлике. У делу *La Distinction*, он истиче да укус, културне праксе и стилови живота не представљају резултат аутономних индивидуалних избора, већ израз хабитуса - система трајних и преносивих диспозиција формираних у складу са социјалним пореклом и позицијом у друштвеној хијерархији.[561] Хабитус, као интернализована структура објективних услова, усмерава перцепције, процене и деловања појединаца, чиме доприноси репродукцији постојећих односа моћи. Посебно значајан аспект ове анализе односи се на културни капитал, који се у облику образовања, културних компетенција те симболичких ресурса, посредством школских и институционалних

[559] Rawls, *ibid.*, стр. 118–123.
[560] *Ibid*., стр. 52–78.
[561] Pierre Bourdieu, *La Distinction: Critique sociale du jugement*, Paris: Les Éditions de Minuit, 1970, стр. 101–110.

механизама трансформише у легитимну друштвену предност, иако у суштини функционише као средство репродукције неједнакости.[562] На тај начин Бурдије разоткрива да се друштвене разлике, које се у модерним друштвима често приказују као исход индивидуалног труда и заслуга, заправо заснивају на структурно условљеним неједнаким полазним позицијама. Меритократски идеал једнаких могућности, стога, делује као идеолошки механизам који прикрива различите услове у којима се обликују компетенције, амбиције и очекивања појединаца.[563] Школски успех, образовна постигнућа и друштвена мобилност не могу се разумети искључиво као резултат личног залагања, већ као одраз неједнаке дистрибуције акумулираног културног капитала међу класама.[564]

Кључни допринос Бурдијеове теорије концепту друштвене правичности огледа се у указивању на то да *природизација* класних разлика, односно њихово представљање као питања талента, способности или индивидуалног укуса, прикрива структурне неједнакости и тиме онемогућава артикулацију истински правичних јавних политика.[565] Бурдије стога упозорава да без аналитичког увида у функционисање хабитуса и дистрибуцију различитих облика капитала, није могуће остварити суштинску социјалну једнакост, будући да се неједнакости репродукују у самим обрасцима понашања, аспирацијама и самоперцепцијама друштвених актера.[566] У оквиру Бурдијеове теоријске перспективе, социјална правичност не може се свести искључиво на питање материјалне расподеле ресурса, већ подразумева обезбеђивање приступа симболичким и културним условима који омогућавају појединцима да развију капацитете, аспирације и навике неопходне за пуноправно учешће у друштвеном животу. Бурдије тако пружа структурално читање друштвене једнакости, наглашавајући да се праведно друштво не може остварити без разбијања механизама симболичке доминације који претварају привилегије у *нормалност*, а неједнакости у *природан поредак ствари*.[567]

У делу *О подели друштвеног рада (De la division du travail social)*, Емил Диркем (Émile Durkheim) формулише један од кључних теоријских доприноса разумевању друштвене правичности: у модерним, високо диференцираним друштвима, принцип правде представља централни регулативни механизам одржања друштвене солидарности. Док се механичка солидарност темељи на сличности и колективним представама, органска солидарност произилази из функционалне међузависности специјализованих друштвених улога, што нужно подразумева правично уређење односа између различитих позиција унутар друштвене структуре. У таквим условима, правичност се појављује као структурни предуслов стабилности: уколико изостане перцепција фер односа у расподели права, обавеза и друштвено признатих заслуга, функционална диференцијација прераста у извор тензија и конфликта.[568]

Диркем стога указује да модерно друштво постепено развија *морал правичности* који произилази из саме логике органске солидарности: са порастом поделе рада расте и захтев за пропорционалним признавањем индивидуалних доприноса, док неправедна расподела друштвених користи производи осећај дезорганизације и у крајњој инстанци, аномије. Правичност, према томе, није секундарни аспект друштвене интеграције, већ њен нормативни темељ. Што је друштвена структура комплекснија, то је израженија потреба за институционалним аранжманима који обезбеђују једнак приступ друштвеним улогама, пропорционалност награда и симболичку равнотежу унутар целине.[569]

Разлика између два теоријска приступа правичности о којима је претходно било речи може се јасно уочити већ на нивоу њихових полазишта: док Ролс формулише критеријуме

[562] *Ibid*., стр. 311–330.
[563] *Ibid*., стр. 263–277.
[564] *Ibid*., стр. 62–100.
[565] *Ibid*., стр. 175–220.
[566] *Ibid*., стр. 235–260.
[567] *Ibid*., стр. 487–528.
[568] Émile Durkheim, *De la division du travail social*, Paris: Presses Universitaires de France, 1930, стр. 303–316.
[569] *Ibid*., стр. 316–330.

правичности као нормативне принципе који треба да служе као оријентациони оквир за уређење основних друштвених институција, Диркем правичност не посматра превасходно као нормативни захтев, већ као структурни услов функционисања модерних друштава: у контексту органске солидарности, она произилази из саме логике међузависности друштвених улога и представља предуслов стабилности и интеграције. Посматрано у том светлу, разлика између ова два приступа огледа се у теоријском фокусу: док Ролс одговара на питање *како би праведне институције требало да буду уређене*, Диркем објашњава *зашто оне морају бити правичне да би друштво уопште било стабилно*. Овај теоријски контраст омогућава да се друштвена правичност сагледа кроз два комплементарна оквира: као нормативни принцип који усмерава институционални дизајн и као структурни предуслов социјалне кохезије у условима сложене поделе рада.[570]

Маршал (Marshall) концептуализује грађанство као историјски процес постепеног проширивања права који води ка све већем степену социјалне једнакости. Он разликује три компонента грађанства: грађанска права, која обезбеђују индивидуалне слободе и правну заштиту; политичка права, која гарантују учешће у политичком животу; и социјална права, која обухватају економску сигурност, образовање и минимални стандард живота. Управо се увођење социјалних права јавља као механизам посредством којег модерне државе настоје да ублаже неједнакости произведене капиталистичким друштвеним поретком, будући да грађанска и политичка права сама по себи не могу обезбедити стварну, већ само формалну једнакост.[571] Социјална права, стога, имају функцију стварања материјалних и културних предуслова који омогућавају да се слободе и политичка партиципација остварују на равноправној основи. У том контексту, образовање заузима посебно место као средство социјалне интеграције, унапређења животних шанси и развоја компетенција неопходних за равноправно учешће у друштву.[572]

Најзначајнији аспект Маршалове анализе односи се на релације између грађанства и класне структуре: док логика грађанства тежи проширивању једнакости и универзализацији права, капиталистички систем репродукује социјалне и економске неједнакости. Ова два процеса нису нужно у директном сукобу, али су у трајној тензији, те се увођењем норме правичности ограничавају ефекти класне стратификације. Социјална права се у том контексту појављују као компензациони механизми чији је циљ ублажавање друштвених разлика и обезбеђивање минималног нивоа економске и социјалне сигурности за све чланове заједнице.[573] У овом оквиру, Маршал гради концепцију грађанства као инструмента друштвене кохезије: проширивање социјалних права није само политика редистрибуције, већ део ширег процеса креирања заједничког осећаја припадности и правичних односа унутар друштва, при чему се правичност не остварује само кроз формалну једнакост слобода, већ кроз стварање реалних предуслова који омогућавају да та права имају стварно дејство на све чланове заједнице.[574]

Ерик Олин Рајт (Erik Olin Wright) развија структурални приступ који показује да класне разлике у капиталистичким друштвима произлазе из различитих степена контроле над економским, организационим и друштвеним ресурсима. Он наглашава да се класне позиције не могу свести само на власништво, већ да обухватају и однос моћи унутар самог процеса рада, чиме се производи неједнака расподела животних шанси. Рајт истиче да институције обликују *структурну детерминацију* по којој појединци имају различите могућности напретка, иако формална права важе једнако за све.[575] Кључан допринос његове анализе представља концепт *контрадикторних класних позиција*, који показује да многе друштвене групе истовремено поседују и елементе контроле и елементе подређености. Ово разбија поједностављену поделу

[570] *Ibid*., стр. 303–325.
[571] *Ibid*., стр. 8–17.
[572] T. H. Marshall & Tom Bottomore, *Citizenship and Social Class*, London: Pluto Press, 1992, стр. 15–17.
[573] *Ibid*., стр. 17–23.
[574] *Ibid*., стр. 20–23.
[575] Erik Olin Wright, *Class, Crisis and the State*, London: Verso, 1979, стр. 30–37.

на доминантне и потчињене класе и открива фино гранулисану хијерархију која се репродукује чак и у условима формалне једнакости. Управо тај комплексни систем позиција омогућава институционално одржавање неједнакости, чак и онда када институције декларативно штите принципе правичности.[576] Ово указује да разумевање класне неједнакости и њене репродукције захтева истовремено разматрање како структурних позиција појединаца, тако и улоге државе као институционалног механизма који обликује и ограничења и могућности унутар капиталистичког система. У анализи односа класе и државе, Рајт показује да држава делује истовремено као стабилизујући и репродукујући механизам капиталистичког поретка. Иако формално представља неутралну институцију, њене политике често учвршћују структурне разлике и одржавају асиметричан приступ социјалним ресурсима. Из тог разлога, социјална једнакост се не може разумети искључиво кроз формално правни оквир, већ захтева анализу институционалних односа који утичу на расподелу моћи у друштву.[577]

У књизи *Поново размотрена неједнакост (Inequality Reexamined)*, Амартија Сен (Sen) формулише једну од најутицајнијих савремених критика традиционалних приступа једнакости. Он истиче да се друштвена правичност не може свести на расподелу ресурса, ни на формалну једнакост права, јер различити појединци имају различиту способност да доступне ресурсе претворе у стварне животне могућности. Стандардни либерални модели, који меру једнакости заснивају на примањима или утрошеним ресурсима, занемарују чињеницу да се индивидуалне потребе, здравље, социјални положај и личне околности значајно разликују и тиме утичу на стварне исходе.[578] Као одговор на ову ограниченост, Сен уводи концепт *капацитета* (*capabilities*), којим се обухватају стварне слободе и могућности појединца да води живот који сматра вредним.

Правичност се, у овом оквиру, не мери само расподелом материјалних добара, већ степеном у којем друштвене институције омогућавају појединцима да развију и остваре своје капацитете, што значи да двоје људи са истим приходом могу имати радикално различит животни простор деловања, у зависности од здравља, инвалидитета, старости или социјалних баријера.[579] Сенова критика има две кључне импликације за разумевање социјалне једнакости. Прво, он показује да једнакост исхода не може бити остварена без уклањања *конверзионих фактора* – друштвених, економских и индивидуалних ограничења која спречавају да ресурси постану стварне могућности. Друго, он наглашава да институције могу бити сматране праведним само у мери у којој омогућавају развој капацитета најугроженијих група, што представља функционалну алтернативу Ролсовом принципу разлике.

Наиме, док се Ролс фокусира на дистрибуцију примарних добара, Сен истиче значај обезбеђивања стварних услова за остварење основних животних могућности.[580] Према његовом мишљењу, друштвена правичност се мора посматрати као динамичан процес који укључује континуирано преиспитивање животних шанси и активно учешће грађана у креирању одлука које их се тичу. Праведно друштво, према овом моделу, није оно које само формално гарантује једнакост, већ оно које активно уклања структурне препреке за развој индивидуалних капацитета. На тај начин, Сенова теорија представља кључни помак од чисто дистрибутивних ка функционалним концепцијама социјалне једнакости, стављајући у центар пажње реалне могућности које људи имају у свакодневном животу.[581]

Еспинг-Андерсен (Esping-Andersen) показује да се степен друштвене правичности у модерним демократијама пресудно обликује институционалном архитектуром социјалне државе. Полазећи од концепата де-комодификације и стратификације, он наглашава да социјалне политике не представљају само механизам за ублажавање неједнакости, већ и

[576] *Ibid*., стр. 61–65.
[577] *Ibid*., стр. 111–113.
[578] Amartya Sen, *Inequality Reexamined*, New York: Russell Sage Foundation; Oxford: Clarendon Press, 1992, стр. 1–2.
[579] *Ibid*., стр. 17–30.
[580] *Ibid*., стр. 66–85.
[581] *Ibid*., стр. 109–113.

систем који сам ствара специфичне облике друштвене хијерархије.[582] Наиме, у либералним државама благостања, заснованим на минималним и селективним програмима, одговорност за животне исходе усмерава се на тржиште. Ово пак доводи до продубљивања социјалне поларизације јер држава обезбеђује само основни ниво заштите, док средњи слојеви зависе од приватних механизама, стварајући структурно неповољан положај маргинализованих група.[583] Насупрот томе, конзервативно-корпоративистички модели наглашавају очување статусних разлика. Иако пружају снажнију социјалну сигурност од либералних система, они истовремено репродукују традиционалне неједнакости, посебно оне засноване на породичним улогама и професионалном статусу. Такви системи формално штите социјална права, али ограничено доприносе широј социјалној једнакости.[584]

Социјалдемократски режими пак, са универзалним и високо декомодификујућим програмима, најдоследније подржавају једнакост. Комбиновањем универзалних права, јавних услуга и политике пуне запослености, ови системи умањују класне разлике и стварају услове у којима животни исходи мање зависе од социоекономског порекла, а више од индивидуалних капацитета.[585] Андерсен, дакле, показује да се степен друштвене правичности у једном друштву не може разумети изван институционалне архитектуре. Различити режими генеришу различите путеве друштвене укључености, прерасподеле и једнакости шанси.

Значај друштвене правичности огледа се, пре свега, у обезбеђивању једнаких могућности за све појединце да развију сопствене потенцијале и активно доприносе друштвеном развоју, независно од њиховог социјалног порекла или животних околности. Смањењем структурних и системских баријера и обезбеђивањем једнаких услова приступа ресурсима и могућностима, друштвена правичност доприноси већој социјалној покретљивости и омогућава да индивидуалне компетенције постану релевантан критеријум друштвеног напредовања. Истовремено, друштвена правичност подстиче солидарност, поверење и осећај припадности унутар заједнице, што доприноси јачању социјалне кохезије. Перцепција правичности у дистрибуцији добара и могућности доприноси изградњи поверења у институције и међу грађанима, као и осећају припадности заједници. У таквом контексту, повећава се вероватноћа мирног решавања конфликата, конструктивног учешћа у јавном животу и подршке демократским процедурама.

У том смислу, друштвена правичност представља предуслов пуне политичке инклузије. Искљученост маргинализованих група из процеса доношења одлука доводи у питање суштинску демократичност политичког поретка. Промовисањем инклузивности и уважавањем разноврсности, друштвена правичност доприноси квалитету демократске расправе, јача легитимитет политичких одлука и унапређује институционалне капацитете демократског система.

Социјална правичност се у овом раду одређује као нормативни концепт који непосредно произилази из демократског начела једнакости. Ово начело подразумева не само једнако поступање и једнаку правну заштиту свих грађана, већ и обезбеђивање једнаких могућности приступа друштвеним ресурсима и институционалним механизмима. Овако схваћена једнакост превазилази искључиво формално-правни оквир и обухвата захтев за сузбијањем дискриминације, структурних неједнакости и неоправданих друштвених привилегија. Полазећи од таквог одређења, у раду се полази од претпоставке о постојању корелације између степена интернализације демократских вредности и степена подршке друштвеној правичности. Водећа идеја је да прихватање демократских начела није ограничено само на декларативно опредељење, већ се манифестује кроз ставове који афирмишу правичност као друштвени идеал. У том смислу, степен подршке овом принципу може се

[582] Gøsta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press, 1990, стр. 47–54.
[583] *Ibid*., стр. 66–72.
[584] *Ibid*., стр. 95–105.
[585] *Ibid*., стр. 21–28.

посматрати као релевантан индикатор интегрисаности демократских вредности у политичку културу и вредносне оријентације појединаца.

У овом истраживању друштвена правичност је операционализована у складу са методолошким оквиром Европског проучавања вредности (EVS), при чему су испитаници процењивали значај одређених принципа социјалне политике кроз три индикатора: елиминацију доходовних неједнакости, обезбеђивање основних потреба за све и вредновање људи на основу постигнућа.

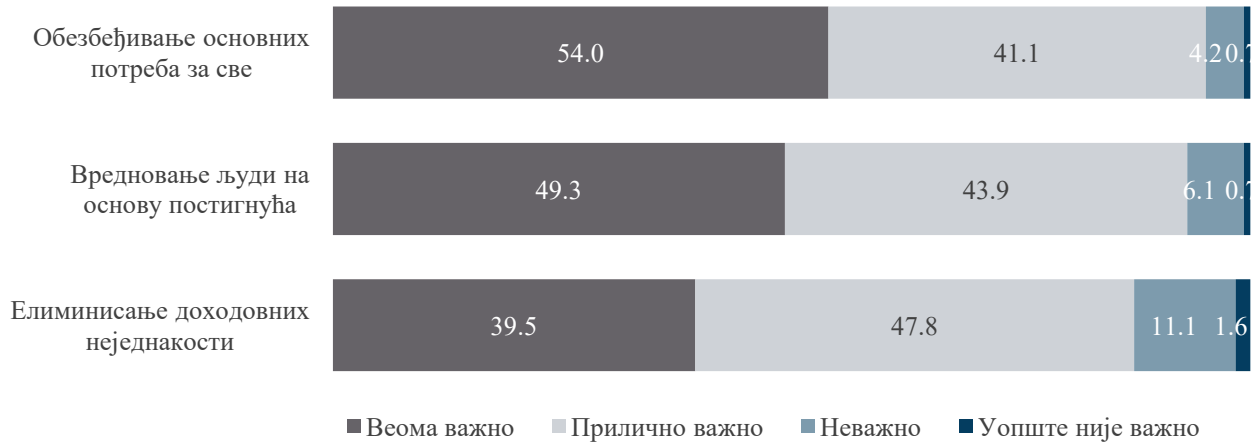

Графикон 31 – Друштвена правичност

Графикон 31 приказује перцепцију грађана о значају различитих аспеката друштвене правичности у Србији. Резултати показују да највиши степен подршке уживају обезбеђивање основних потреба свих грађана и признавање индивидуалних заслуга, док је смањење доходовних неједнакости релативно мање наглашено као приоритет. Наиме, највећи проценат испитаника (54%) оцењује обезбеђивање основних потреба као *веома важно*, док додатних 41.1% сматра да је то *прилично важно*, што укупно чини 95.1% испитаника који овом аспекту придају значај.

Овако висок степен сагласности указује на снажно укорењену оријентацију ка егзистенцијалној сигурности као темељној компоненти друштвене правичности и представља релевантан индикатор очекивања грађана у погледу социјалне улоге државе. Сличан образац уочава се и код индикатора који се односи на признавање заслуга и вредновање појединаца на основу постигнућа: 49.3% испитаника овај принцип оцењује као *веома важан*, а 43.9% као *прилично важан*.

Укупни резултати упућују на присуство изражене нормативне оријентације ка меритократским вредностима, у оквиру којих се друштвене разлике перципирају као легитимне уколико су засноване на индивидуалном труду, знању и залагању. За разлику од наведених аспеката, елиминација доходовних неједнакости има умеренију подршку: 39.5% испитаника сматра да је овај циљ *веома важан*, 47.8% га оцењује као *прилично важан*, док 12.2% наводи да је он *неважан* или да *уопште није важан*. Ипак, збирни подаци показују да укупно 87.3% грађана елиминацију доходовних неједнакости препознаје као важан друштвени циљ. Овакав резултат указује на широко распрострањено придавање значаја редистрибутивној димензији социјалне правде.

Друштвена правичност, пре свега у домену обезбеђивања основних потреба и вредновања индивидуалних заслуга, представља стабилну и централну вредност у политичкој култури грађана Србије. Висок проценат испитаника који придају значај овим аспектима указује на снажну оријентацију ка егзистенцијалној сигурности и меритократским принципима као кључним компонентама социјалне правде.

Истовремено, подршка елиминацији доходовних неједнакости, иако нешто умеренија, указује на широко распрострањено придавање значаја редистрибутивној димензији друштвене правичности.

Табела 30 – Друштвена правичност – проценат снажне подршке

	Елиминисање доходовних неједнакости	Обезбеђивање основних потреба за све	Вредновање људи на основу постигнућа
Албанија	52.0%	89.1%	66.9%
Аустрија	31.6%	72.1%	38.8%
Босна и Херцеговина	52.0%	77.7%	73.6%
Бугарска	41.6%	63.0%	56.3%
Хрватска	45.3%	71.1%	60.7%
Чешка	23.5%	45.4%	46.2%
Данска	12.8%	63.5%	31.5%
Естонија	28.3%	55.7%	46.0%
Финска	22.1%	68.8%	27.8%
Француска	36.1%	64.9%	40.3%
Немачка	23.5%	73.6%	44.3%
Велика Британија	23.8%	68.2%	45.5%
Мађарска	36.8%	60.3%	54.6%
Исланд	36.0%	77.3%	74.0%
Италија	40.0%	61.6%	52.4%
Литванија	37.3%	54.4%	25.3%
Црна Гора	37.2%	48.4%	37.8%
Холандија	18.8%	63.5%	31.0%
Северна Македонија	53.4%	82.6%	73.2%
Норвешка	18.7%	76.0%	27.0%
Пољска	25.2%	48.8%	55.6%
Румунија	39.0%	60.5%	63.2%
Србија 2017	45.3%	70.4%	59.0%
Србија 2024	39.5%	54.0%	49.3%
Словачка	44.5%	51.2%	48.6%
Словенија	47.0%	83.3%	58.5%
Шпанија	50.2%	68.8%	37.8%
Шведска	15.3%	75.4%	34.2%
Швајцарска	24.6%	64.4%	44.7%

У Табели 30 представљена је компаративна анализа вредности друштвене правичности у различитим европским земљама, при чему је за Србију дат и временски преглед за 2017. и 2024. годину. Посматрано у ширем европском контексту, у већини земаља грађани највише истичу значај обезбеђивања основних потреба за све, док је елиминација доходовних неједнакости често последња по важности. Вредновање по заслугама углавном заузима средњи ниво важности. Овај образац је уочљив у земљама Балкана, попут Северне Македоније, Албаније и Босне и Херцеговине, као и у Западној и Северној Европи, укључујући Шведску, Данску и Норвешку. Једини изузетак у анализи представља Шпанија, где грађани придају највећи значај елиминацији доходовних неједнакости, док обезбеђивање основних потреба и вредновање заслуга заузимају средњи и најнижи ниво важности.

У Србији, поређење података из 2017. и 2024. године показује смањење процента грађана који придају снажан значај свим трима индикаторима. Највећи значај грађани и даље придају обезбеђивању основних потреба, следи вредновање по заслугама, док елиминација доходовних неједнакости остаје последња. Овај распоред показује да приоритети грађана у Србији прате сличан образац као у већини европских земаља, при чему егзистенцијални аспекти друштвене правичности заузимају водећу позицију у јавном мњењу.

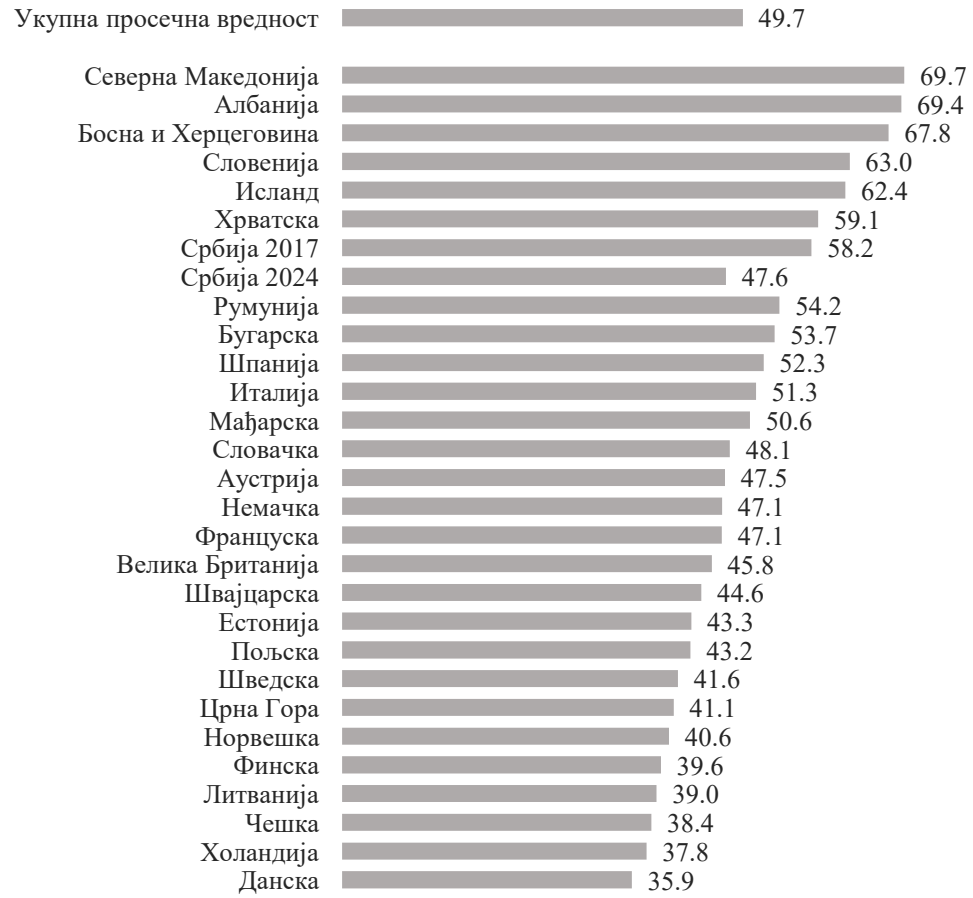

Графикон 32 – Социјална правда – поређење земаља

Подаци са Графикона 32 представљају агрегатни индикатор снажне подршке социјалној правди, израчунат као просек три појединачна показатеља: подршка елиминацији неједнакости у приходима, осигурању основних потреба за све и вредновању људи на основу заслуга. Просечна вредност за све земље укључене у истраживање износи 49.7%.

Највиши ниво исказане подршке имају Северна Македонија (69.7%), Албанија (69.4%) и Босна и Херцеговина (67.8%). У овим друштвима, која су економски мање развијена и у којима су показатељи социјалне неједнакости израженији у односу на западноевропске државе, вредносна оријентација ка социјалној правди је посебно изражена. Супротно томе, земље попут Данске (35.9%), Холандије (37.8%), Чешке (38.4%) и Литваније (39%) налазе се на доњем делу скале, што указује на релативно мање придавање значаја овој димензији у друштвима са развијеним социјалним системима и нижим степеном економских неједнакости.

У Србији, поређење резултата из 2017. и 2024. године показује смањење процента грађана који придају снажан значај социјалној правди. Будући да се наведена скала базира на перцепцији важности принципа правде, а не на објективним економским показатељима, ово смањење може одражавати делимичне промене у перцепцији грађана или реалне помаке у домену социјалне правичности. У том контексту, смањење исказане подршке социјалној правичности у Србији у посматраном периоду може бити и последица неколико процеса: релативне нормализације неједнакости где дуготрајна изложеност социјалним разликама доводи до смањене осетљивости на питања неправде; медијске и политичке хегемоније у којој јавни дискурс последњих година више наглашава стабилност, економски раст и инфраструктурне инвестиције него социјалну правду; промене фокуса са класних на идентитетске теме попут националног поноса, суверенизма, безбедности и геополитичког позиционирања, која релативизује значај економске правде.

Исказана подршка принципима социјалне правичности: елиминацији доходовних неједнакости, обезбеђивању основних потреба за све и вредновању људи на основу заслуга, представља важан индикатор нормативних очекивања грађана од државе и друштва. Упоредни подаци показују да је ова подршка у просеку значајно израженија у земљама Југоисточне Европе и постсоцијалистичког простора, него у западноевропским демократијама. Овај образац није случајан и проистиче из дубљих друштвених, историјских и политичко-економских фактора који обликују перцепцију и значај социјалне правде у различитим окружењима. Земље попут Србије, Северне Македоније, Босне и Херцеговине и Албаније имају снажно историјско наслеђе социјалистичког друштвеног уређења, у оквиру којег је концепт социјалне правичности представљао не само нормативни политички наратив, већ и конститутивни елемент јавних политика. У тим системима, држава је функционисала као примарни носилац социјалне сигурности, док су грађани развили стабилна очекивања у погледу једнаке расподеле ресурса, гарантованих социјалних права и колективне одговорности.

Иако су ти режими у институционалном и политичком смислу били ауторитарни, вредносна оријентација ка друштвеној једнакости трансформисала се у трајни *културни образац*, који је наставио да обликује политичка очекивања и у постсоцијалистичком периоду. Након пада социјализма, већина земаља региона доживела је дубоке економске и социјалне потресе: приватизацију, раст незапослености, урушавање система социјалне заштите и пораст друштвене неједнакости. Ове тектонске промене допринеле су развоју снажног осећаја друштвене несигурности, што је допринело појачаном нормативном вредновању принципа социјалне правде. Другим речима, што је степен социјалне сигурности у пракси бивао нижи, то је интензивнија бивала симболичка и вредносна артикулација захтева за правичношћу.

У условима недовољно консолидованих институција и ограничене ефикасности механизама социјалне заштите, вредносна очекивања грађана постају израженија и политички релевантнија. Подршка друштвеној правичности у таквом контексту не представља рефлексију постојећег институционалног стања, већ реакцију на перципирану неправду, структурну искљученост и дефицит социјалне сигурности. Стога високи нивои декларативне подршке овом принципу често корелирају са друштвима у којима су социјални ризици и економске неједнакости израженији.

Табела 31 – Социјална правда - индекси

N	Валидни случајеви	1475
	Недостајући случајеви	18
Аритметичка средина		.8291
Стандардна грешка аритметичке средине		.00367
Медијана		.8182
Мод		.73
Стандардна девијација		.14103
Варијанса		.020
Асиметричност		-.680
Стандардна грешка асиметричности		.064
Куртозис		.873
Стандардна грешка куртозиса		.127
Распон		.82
Минимум		.18

Средња вредност индекса социјалне правде износи 0.829, што указује на релативно висок просечан ниво подршке принципима социјалне правичности у испитиваном узорку. Медијана (0.818) је веома блиска аритметичкој средини, док модална вредност износи 0.73, што упућује на стабилност централне тенденције и одсуство изражених екстремних одступања.

Стандардна девијација (0.141) указује на умерен степен варијабилности у ставовима испитаника, што значи да, иако преовлађују више вредности индекса, постоји извесна диференцијација у интензитету подршке. Вредност варијансе је 0.020, а опсег варирања од 0.18 до 1.00. Иако су резултати концентрисани у горњем делу скале, наведени минимум показује да у узорку постоји и мањи број испитаника са знатно нижим нивоом подршке социјалној правди, што доприноси укупној варијабилности.

Облик расподеле показује негативну асиметрију (-0.680), што значи да је расподела благо *повучена* ка вишим вредностима скале. Другим речима, већина испитаника исказује релативно висок степен сагласности са тврдњама које чине индекс. Вредност куртозе (0.873) упућује на благо лептокуртичну расподелу, односно нешто већу концентрацију резултата око средишњих вредности у односу на нормалну расподелу, уз умерено изражене репове.

Према начину конструисања индекса – при чему више вредности означавају већи значај који појединци придају правичној расподели ресурса, прилика и права – добијени налази указују да је социјална правичност снажно афирмисана као нормативни идеал у испитиваној популацији. Висока просечна вредност и негативна асиметрија додатно потврђују да је социјална правичност чврсто укорењена као друштвено пожељна вредност. Ипак, важно је нагласити да ови подаци одражавају перцепције и вредносне оријентације испитаника, а не непосредну процену степена остварене социјалне правде у друштву.

Стога се резултати пре могу тумачити као индикатор јаког нормативног очекивања и друштвене осетљивости на питања правичности. Такав налаз може имати значајне импликације за разумевање легитимитета јавних политика, нивоа поверења у институције и потенцијалних извора социјалних тензија уколико постоји јаз између очекивања и перципиране друштвене реалности.

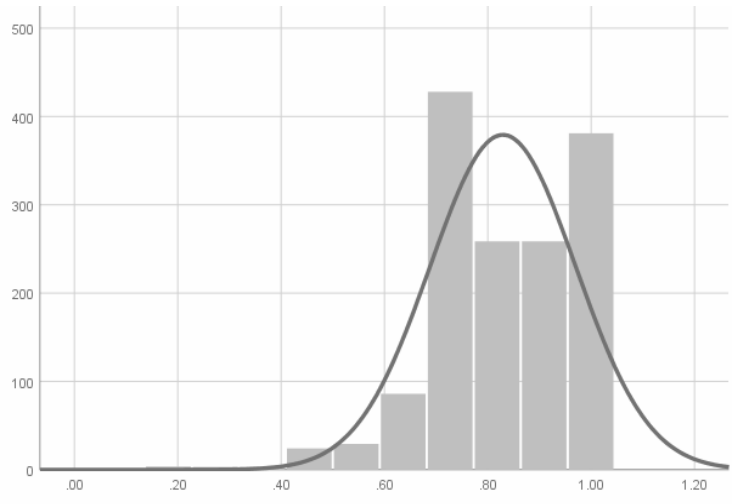

Графикон 33 – Хистограм индекса социјалне правде

Хистограм додатно потврђује претходно изведене налазе о израженој оријентацији испитаника ка социјалној правди као доминантном вредносном принципу. Видљива концентрација резултата у горњем делу скале указује на широку прихваћеност норми које подразумевају праведну расподелу ресурса, обезбеђивање основних животних потреба и вредновање индивидуалних заслуга. Таква дистрибуција резултата сведочи о снажној нормативној укорењености социјалне правичности у структури вредносних оријентација испитиване популације. У контексту политичке културе, овај налаз је посебно релевантан, јер упућује на постојање изражене колективне свести о значају праведног и инклузивног друштвеног поретка.

Социјална правичност се, према добијеним подацима, не јавља као маргинална или партикуларна вредност, већ као широко прихваћен нормативни стандард који потенцијално обликује политичке ставове и очекивања грађана. Истовремено, потребно је задржати аналитичку дистанцу: високо вредновање социјалне правичности може се тумачити и као индикатор перципираног дефицита правде у постојећем друштвеном поретку. У том смислу, изражена подршка овом принципу може одражавати не само стабилну вредносну оријентацију, већ и реакцију на уочене социјалне неједнакости или неправде.

Табела 32 – Ниво подршке социјалној правди и партијске преференције

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
СНС/СПС	448	.8525	.12820	.00606
Грађанска опозиција	267	.8414	.13170	.00807
Десна опозиција	165	.8346	.14829	.01153
Апстиненти	595	.8046	.14850	.00609
Тотал	1475	.8291	.14103	.00367

Анализа аритметичких средина у Табели 32 указује на постојање веома малих разлика у нивоу подршке социјалној правди у зависности од политичких преференција испитаника. Највиша просечна вредност забележена је код испитаника који се изјашњавају као присталице владајуће коалиције (0.853), затим следе присталице грађанске опозиције (0.841) и десне опозиције (0.835), док најнижу просечну вредност исказују апстиненти (0.805). Укупни просек на нивоу целог узорка износи 0.829 . Иако су разлике у апсолутним вредностима релативно умерене, оне указују на постојање политички условљене варијабилности у вредносној оријентацији ка социјалној правди. Посебно је индикативно да присталице владајућих странака исказују највиши степен сагласности са принципима праведне расподеле ресурса. Виши ниво подршке у овој групи испитаника може се тумачити као одраз поверења у постојеће институционалне аранжмане и перцепцију да се социјална правда у релативној мери већ остварује у друштву. Резултати једнофакторске анализе варијансе (ANOVA) указују на постојање статистички значајних разлика у

просечним вредностима индекса социјалне правде у зависности од страначке оријентације испитаника ($F(df=3, 1470) = 11.094, p < .001$). Овај налаз пружа емпиријски доказ да политички идентитет обликује не само ставове о конкретним институционалним решењима, већ и о фундаменталним вредносним оријентацијама у домену социјалне правде.

Табела 33 – Залагање за једнакост: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.290**	0.095	0.501**	-0.025	-0.425**
	(.143)	(.163)	(.196)	(.139)	(.170)
Старост	0.032***	-0.018***	0.008	-0.024***	0.030***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.586***	0.959***	0.630***	-0.316**	-0.957***
	(.163)	(.205)	(.233)	(.161)	(.195)
Високо образовање	-0.764***	1.097***	0.390	-0.124	-1.079***
	(.197)	(.231)	(.274)	(.187)	(.231)
Средњи приходи	-0.385**	-0.268	0.631***	0.297*	-0.284
	(.166)	(.195)	(.244)	(.166)	(.195)
Високи приходи	-0.141	-0.052	0.571**	-0.028	-0.269
	(.210)	(.235)	(.292)	(.203)	(.245)
Градско подручје	-0.287*	0.039	0.066	0.229	-0.257
	(.149)	(.171)	(.209)	(.148)	(.174)
Војводина	0.553**	1.216***	-0.118	-1.126***	-0.125
	(.224)	(.273)	(.284)	(.199)	(.270)
Западна Србија и Шумадија	0.745***	0.987***	-0.625*	-0.964***	0.285
	(.227)	(.280)	(.322)	(.204)	(.276)
Источна и Јужна Србија	0.852***	0.503*	0.452	-1.227***	0.151
	(.231)	(.300)	(.282)	(.216)	(.281)
Једнакост	**1.222****	**0.703**	**-0.237**	**-1.360*****	**0.277**
	(.540)	**(.604)**	**(.701)**	**(.500)**	**(.647)**
Константа	-2.942***	-2.633***	-3.184***	2.308***	-0.529
	(.551)	(.631)	(.735)	(.507)	(.699)
Nagelkerke R^2	.178	.107	.068	.131	.187

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Циљ овог дела анализе Табеле 33 био је испитати у којој мери подршка социјалној једнакости као вредносни став – предвиђа вероватноћу подршке различитим политичким опцијама у Србији. Главна независна променљива била је дихотомизована варијабла *једнакост*, којом су обухваћени испитаници са изразито високим нивоом подршке социјалној једнакости, док су испитаници са умереним ставовима изостављени из анализе како би се добила прецизнија слика вредносне артикулације у политичким изборима.

Када је у питању подршка коалицији СНС/СПС, позитиван и статистички значајан ефекат залагања указује да веће прихватање идеје друштвене и економске једнакости повећава вероватноћу подршке владајућој коалицији. У случају грађанске опозиције није утврђена статистички значајна повезаност између залагања за једнакост и вероватноће подршке. Иако је смер ефекта позитиван, резултати не показују да ова вредносна оријентација има значајнију улогу у обликовању подршке грађанској опозицији. Сличан образац присутан је и код десне опозиције, где такође није потврђен статистички значајан ефекат и указује на то да ставови о једнакости нису значајно повезани са вероватноћом подршке овом политичком блоку. Насупрот томе, код апстинената је утврђен негативан и статистички значајан ефекат и говори нам да са растом подршке идеји једнакости опада вероватноћа апстиненције. Испитаници који показују израженије егалитарне ставове чешће учествују у политичком процесу и ређе остају ван изборне арене. У моделу *власт vs опозиција* није утврђена статистички значајна повезаност између залагања за једнакост и подршке власти у односу на опозицију. То показује да ова вредност не представља јасну линију раздвајања између власти и опозиције у целини.

Посматрано у ширем контексту, резултати указују да је залагање за једнакост повезано пре свега са већом вероватноћом подршке СНС/СПС и мањом вероватноћом апстиненције, док код осталих политичких опција није утврђена статистички значајна повезаност.

Вредности Nagelkerke R^2 показују ограничену предиктивну снагу друштвене једнакости у контексту изборних одлука: СНС/СПС 1.1%, грађанска опозиција 0.1%, десна опозиција 0% и апстиненти 1.7%, док је у категорији *власт vs опозиција* -0.1%. Ови резултати указују да, иако залагање за социјалну једнакост има статистички значајан утицај у појединим категоријама, као целина оно не представља кључну одредницу изборне одлуке у Србији, већ делује као један од више вредносних фактора који обликују политичке преференције.

8. ИДЕОЛОШКА ДИХОТОМИЈА ЛЕВИЦА–ДЕСНИЦА

Као завршни сегмент овог скупа аспеката анализа се усмерава на једну од најчешће коришћених политичких дихотомија у савременој политичкој теорији – идеолошку осу лево–десно. Иако редукована на једноставну просторну метафору, ова подела представља сложен нормативни и вредносни оквир у оквиру којег се артикулишу супротстављене визије друштвеног поретка, економске организације и улоге државе. Ослањајући се на различита схватања односа између тржишта и власти, колективне солидарности и индивидуалне одговорности, левица и десница обликују алтернативне концепције социоекономског развоја и као такве представљају оквир за разумевање основних идеолошких опредељења. У том контексту, у овом делу рада левичарско-десничарска подела анализира се кроз кључна питања запошљавања, тржишне конкуренције, својинских односа и економског управљања, као индикатора дубљих идеолошких опредељења. Она се, стога, не своди на пуку дескриптивну политичку класификацију, већ представља средство за систематско тумачење начина на који се унутар политичких система артикулишу интереси, вредности и обрасци расподеле моћи.

Такав приступ подразумева разумевање идеолошких подела као историјски укорењених и институционално обликованих структура, а не као пролазних политичких позиционирања. Теоријско утемељење овог становишта налази се у класичном раду Липсета (Lipset) и Рокана (Rokkan), у којем је развијен концепт друштвених расцепа као кључ за објашњење настанка и институционализације савремених идеолошких линија поделе унутар партијских система. Полазећи од концепта дубоких друштвених расцепа, Липсет и Рокан сматрају да су политичке странке настале као трајни одраз социјалних конфликата који су обележили развој европских друштава. Основни социјални расцепи проистекли су из два макроисторијска процеса: националне револуције, која је произвела поделу између центра и периферије, као и између државе и цркве; и индустријске револуције, која је формирала класни конфликт између капитала и рада.[586]

Ови расцепи институционализовали су се кроз стабилне обрасце политичке мобилизације, који су временом постали основа за формирање трајних партијских поредака. Управо из такве структуре произашла је идеолошка оса левица–десница: она није произвољна, већ представља артикулацију класног и културног конфликта у којем се левица историјски повезује са интересима радничке класе, захтевима за социјалном једнакошћу и секуларним принципима, док се десница доводи у везу са очувањем традиционалних хијерархија, религијских институција и интереса економски и друштвено привилегованих слојева.[587] Посебан допринос Липсета и Рокана огледа се у *тези о замрзавању* партијских система (*freezing hypothesis*) у обрасце успостављене двадесетих година прошлог века. То значи да, иако се социјалне структуре мењају, основне идеолошке линије поделе и даље одражавају историјске конфликте, док савремене партије граде свој идентитет унутар оквира који су дефинисали рани процеси политичке мобилизације. Ова теорија омогућава да се идеолошке разлике између левице и деснице анализирају као производ дугорочних социјалних и институционалних образаца, а не као краткотрајни политички тренд.[588]

Сејмур Мартин Липсет у делу *Политички човек* развија једну од најутицајних анализа идеолошке осе левица–десница, полазећи од тезе да ова дихотомија не представља произвољну класификацију политичких ставова, већ трајан образац структурирања вредности и конфликата у модерним друштвима. Према његовом тумачењу, идеолошки спектар може се аналитички реконструисати кроз однос према социјалној једнакости, друштвеној промени и традицији: левица је историјски усмерена ка проширењу једнакости, секуларизацији и спровођењу социјалних реформи, док десница наглашава стабилност и очување постојећег

[586] Lipset & Rokkan, *ibid.*, стр. 1–14.
[587] *Ibid*., стр. 14–18.
[588] *Ibid*., стр. 22–27.

поретка, нормативни примат традиционалних институција и ограничену улогу државне интервенције.[589] Липсет посебно наглашава да идеолошка оријентација не произлази искључиво из материјалних интереса, већ је условљена и културним обрасцима, вредносним матрицама и психосоцијалним диспозицијама. [590] У том оквиру, левица се историјски повезује са радничком класом, социјалним реформама и реструктурирањем друштва у правцу већих могућности за маргинализоване групе, док се десница ослања на имућне слојеве, традиционалних елита и свих оних који своју друштвену позицију везују за очување постојећих хијерархија.[591]

Према Липсету, ова идеолошка димензија није линеарна будући да представља комплексну интеракцију социјалних, културних и психолошких фактора. У том контексту, он анализира феномен екстремне деснице, указујући да фашистички покрети настају у условима социјалне нестабилности, осећаја угрожености и ерозије традиционалних структура.[592] Екстремна десница, према његовом тумачењу, не представља тек крајњу тачку десног пола идеолошког континуума, већ релативно аутономан облик политичке радикализације, који се храни социјалним тензијама и незадовољством група погођених процесима модернизације.[593]

Док Липсет акценат ставља на социјалне и културне изворе идеолошке диференцијације, Сартори се фокусира на начин на који структуре партијских система обликују идеолошке осе и политичку конкуренцију. У свом капиталном делу *Партије и партијски системи*, Сартори развија аналитички оквир који показује да подела лево–десно није искључиво идеолошка категорија, већ и структурна оса око које се организује партијски компетитивизам. Према његовом становишту, ефикасно политичко надметање заснива се на јасној програмској диференцијацији, будући да партије морају понудити препознатљиве алтернативе како би бирачи могли рационално координисати своје изборе.[594] Лево–десно оса, у том смислу, функционише као координатни систем који омогућава артикулацију и препознавање политичких опција.

Кључни Сарторијев допринос огледа се у дистинкцији између умереног и поларизованог плурализма. Умерени плурализам карактерише центрипетална динамика, у којој се партије крећу ка центру политичког спектра, а идеолошке разлике остају релативно ограничене. Насупрот томе, поларизовани плурализам одликује центрифугално кретање: екстремне партије јачају, центар слаби, док се подела на лево–десно продубљује. Последица такве динамике јесте идеолошко растезање спектра, пораст конфликата и смањена способност система да генерише стабилне владе.[595] Сартори притом наглашава да се идеолошка дистанца не може свести на број политичких странака у систему. Наиме, могуће је да у једном систему постоје бројне политичке партије са минималним програмским разликама, али исто тако и система са ограниченим броја актера између којих постоје дубоки идеолошки јазови. Овим се показује да лево–десни спектар није пуки симболички конструкт, већ функционални инструмент за разумевање и анализу оперативног простора у којем партије делују.[596]

Посебно значајан аспект Сарторијеве теорије представља увођење појма релевантних партија. Према Сарторију, само оне странке које поседују коалициони или уценитељски потенцијал могу се сматрати релевантним за конфигурацију система. Стога се партијски систем не мери простим бројем актера, већ степеном њиховог утицаја на идеолошке релације и смер политичког такмичења.[597] Управо на том месту појам релевантности постаје кључан за

[589] Lipset, *ibid*., стр. 131–137.
[590] *Ibid*., стр. 138.
[591] *Ibid*., стр. 150–158.
[592] *Ibid*., стр. 158–170.
[593] *Ibid*., стр. 170–177.
[594] Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Colchester: ECPR Press, 2005, стр. 107–114.
[595] *Ibid*., стр. 115–129.
[596] *Ibid*., стр. 129–140.
[597] *Ibid*., стр. 147–165.

разумевање функционисања осе левица–десница. Левица и десница не делују као апстрактне идеолошке категорије, већ као осовине оријентације које структурирају партијске програме, бирачке преференције и коалиционе стратегије. Идеолошка дистанца између партија не манифестује се само у програмским документима, већ и у стратегијама коалиционог понашања: у умереним системима левица и десница могу закључивати прекоцентарске коалиције, док у поларизованим системима коалициони потенцијал нагло опада услед изражене идеолошке некомпатибилности. На тај начин, Сартори теоријски продубљује Липсетов увид, уводећи анализу структурних услова под којима се идеолошки спектар сужава или шири, те показујући како институционални контекст обликује динамику левице и деснице у савременим демократијама.[598]

Уколико је Сартори показао да структура партијског система одређује динамику и домет идеолошке конкуренције, онда се анализа логично продубљује питањем зашто се актери уопште позиционирају дуж јединствене идеолошке осе. Одговор на то питање нуди Ентони Даунс (Downs) формулишући рационално-изборни модел политичког понашања који објашњава постојање и стабилност спектра левица–десница као резултат стратегијске интеракције партија и бирача. Према Даунсу, идеологија функционише као когнитивни инструмент који омогућава бирачима да поједноставе сложену политичку реалност и да брже процењују позиције странака. Она представља скраћену мапу која организује политичке информације у предвидљив континуум, чиме се умањују трошкови информисања и олакшава рационалан избор.[599] У том смислу, подела на левицу и десницу представља структурални производ рационалног понашања партија у условима изборне конкуренције.

Партије се позиционирају у односу на преференције бирача, настојећи да се приближе идеолошкој средини, односно тачки у којој се концентрише највећи број гласова. Тако се идеолошке позиције формализују у релативно стабилан континуум: левица се повезује са већом економском интервенцијом и редистрибуцијом, док десница фаворизује слободно тржиште и ограничену улогу државе.[600] Кључан допринос Даунса јесте формулација модела медијанског бирача, према којем ће се политичка такмичења у демократским системима стабилизовати око преференција бирача који се налази у средишту идеолошке расподеле. То значи да сам спектар левица–десница није само производ историјских расцепа, већ и рационалне динамике такмичења у којој партије прилагођавају своје програме доминантним вредностима већинског корпуса гласача.[601] Даунс закључује да идеолошка димензија опстаје зато што смањује когнитивну сложеност, омогућава партијама да формулишу препознатљиве програмске профиле и подстиче стабилну политичку идентификацију. У том смислу, оса левица–десница није само одраз социјалних расцепа (како је то наглашавао Липсет) нити искључиво производ институционалне конфигурације (како показује Сартори), већ рационалан механизам политичке координације у демократским системима, који произлази из стратегијске логике изборне конкуренције.[602]

Карл Манхајм (Karl Mannheim) развија социјалну теорију идеологије показујући да политичке идеје и ставови нису искључиво производ рационалних калкулација појединаца, већ да су дубоко укорењени у социјалним позицијама и историјском контексту у којем настају. Манхајм разликује парцијалну идеологију, која се односи на искривљено представљање појединачних интереса, и тоталну идеологију, која обухвата целокупне системе мишљења карактеристичне за одређене друштвене групе. Овом дистинкцијом он омогућава разумевање идеолошких подела као израза структурних позиција унутар друштва, чиме показује да се политичка оријентација не може аналитички одвојити од социјалне структуре.[603] У анализи савремених идеолошких струјања, Манхајм истиче да се политички спектар, укључујући и

[598] *Ibid*., стр. 197–211.
[599] Downs, *ibid.*, стр. 96–101.
[600] *Ibid*., стр. 102–114.
[601] *Ibid*., стр. 115–123.
[602] *Ibid*., стр. 123–141.
[603] Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, London: Routledge, 1998, стр. 49–59.

поделу левица–десница, формира кроз динамичне процесе социјалне мобилизације и борбе за интерпретацију друштвене реалности. Левица се, у том оквиру, појављује као носилац трансформативних тежњи, наглашавајући интервенционистичку улогу државе и проширење социјалне једнакости, док десница представља идеолошку артикулацију интереса група усмерених ка очувању стабилности и традиционалних хијерархија.[604]

Посебан значај има Манхајмова теза о динамичком карактеру идеолошких позиција. Оне нису статичне, већ се мењају упоредо са променама у социјалним основама и конфигурацијама моћи. Он сматра да утопијске идеје левице делују као покретач друштвених промена, јер уводе алтернативне визије друштвеног поретка, док идеолошке идеје деснице функционишу као механизми стабилизације постојећег стања. Ова разлика не представља вредносну оцену, већ аналитички оквир који објашњава зашто левица има трансформативни, а десница конзервативнији карактер у политичким сукобима.[605]

Анализа концепта левице и деснице добија додатну дубину кроз приступ Норберта Бобија (Norberto Bobbio), који у књизи *Лево и Десно* (*Left and Right*) истиче трајну и функционалну улогу ове дихотомије у модерној политици. Показује да су бројни историјски тренуци доносили периоде у којима се тврдило да је та разлика нестала, али да је сваки пут, чим би се политички сукоби поново поструктурирали, дихотомија левица–десница изнова добијала своју снагу.[606] Кључни допринос Бобија лежи у одређивању основног критеријума који раздваја левицу и десницу: однос према једнакости. Према Бобију, левица тежи смањењу друштвених неједнакости и проширивању равноправности као нормативног идеала, док десница полази од претпоставке да су неједнакости природне, функционалне или неизбежне.

Ова дистинкција није вредносна оцена, већ аналитичка категорија која омогућава систематизацију политичких идеја, програма и доктрине.[607] Иако се конкретне позиције левице и деснице временом мењају у складу са политичким контекстом, критеријум једнакости остаје стабилна осовина за разумевање идеолошких конфигурација: левица се оријентише ка социјалној правди, укључивању маргинализованих група и кориговању неједнакости, док десница настоји да очува постојеће хијерархије и наглашава значај традиције, поретка и ограничене улоге државе.[608] Осим осе једнакости, Бобио (Bobbio) уводи још једну димензију политичког простора - осовину слобода - ауторитарност, коју третира као независну од левице и деснице. Ова димензија омогућава да се политички простор разуме као систем у коме могу постојати и левица и десница које су демократске, умерене или ауторитарне. На тај начин Бобио показује да екстреми (леви или десни) често деле ауторитарне стратегије, док се умерени облици левице и деснице могу сусрести у заједничком прихватању демократских правила.[609]

Роналд Инглхарт уводи вредносну перспективу која објашњава дугорочне трансформације идеолошких оријентација. Показује да идеолошки распон левица–десница није само последица социјалне позиције или институционалне конфигурације, већ дубоко одражава културне и економске вредности које се развијају кроз историјске фазе економског и друштвеног развоја. Инглхарт истиче да постматеријалистичке вредности воде ка снажнијој идентификацији са левицом, док материјалистичке вредности (усмерене на економску и физичку сигурност) чешће кореспондирају ставовима деснице.[610] У друштвима која су достигла висок ниво материјалне сигурности, постматеријалистичке вредности постепено постају доминантне, што доводи до стабилнијег помака ка левици.[611] На овај начин, Инглхарт

[604] *Ibid*., стр. 94–98, 190–198.
[605] *Ibid*., стр. 173–176.
[606] Norberto Bobbio, *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*, Chicago: University of Chicago Press, 1997, стр. 1–17.
[607] *Ibid*., стр. 60–72.
[608] *Ibid*., стр. 72–83.
[609] *Ibid*., стр. 80–83.
[610] Inglehart, *ibid.*, стр. 339–356.
[611] *Ibid*., стр. 356–366.

показује да идеолошка димензија левица–десница све више одражава разлике у вредносним оријентацијама, а све мање класне позиције. Левица постаје носилац нове политике усмерене ка правима, екологији и индивидуалним слободама, док десница наглашава стабилност, поредак и материјалну сигурност.[612] Овим приступом Инглхарт допуњује претходне теорије, показујући да се идеолошка оријентација левице и деснице временом мења у складу са дугорочним културним и економским трансформацијама друштва, чиме се објашњава појава нових облика левице и деснице у савременим демократским системима.

Надовезујући се на Инглхартову тезу о вредносним оријентацијама као кључном фактору формирања савремених идеолошких позиција, Расел Далтон сматра да традиционална дихотомија левице и деснице, иако и даље представља централну осу политичког простора, више не објашњава у потпуности обрасце политичког понашања у напредним демократијама. Он истиче да је класична идеолошка подела лево-десно настала у специфичним условима индустријског доба, када је социјално-класна позиција била кључни предиктор политичких ставова. Међутим, са растом материјалног благостања и образовања идеолошке оријентације све више одражавају вредносне диспозиције грађана, а све мање њихову класну позицију.[613] Далтон објашњава да су ове вредносне разлике последица дугорочних промена у социјалним структурама: раст материјалног благостања, ширење високог образовања и померање фокуса са преживљавања на квалитет живота. У том контексту, левица све више постаје носилац нове политике усмерене на животну средину, индивидуална права и унапређивање демократске партиципације, док десница више инсистира на економској рационалности, фискалној дисциплини и очувању институционалне стабилности.[614]

Анализирајући когнитивне основе идеологије, Далтон истиче да подела лево–десно делује као когнитивна схема која бирачима омогућава да сложене политичке информације поједноставе у једну континуирану димензију, чиме се смањују трошкови информисања. Међутим, ова когнитивна функција не значи да је идеологија статична: како се вредности друштва мењају, мења се и оно што бирачи и странке сматрају под левим или десним.[615] Према Далтону, савремени гласачи поседују више знања, шири приступ информацијама и већу когнитивну аутономију, што слаби традиционалне обрасце политичке лојалности. Као резултат тога, разлика левица–десница остаје релевантна, али добија сложеније облике, укључујући нове теме као што су мултикултурализам, екологија и родна равноправност.[616] Партијска поравнања стога све више зависе од вредносних диспозиција, а све мање од социјалне структуре. Партије се прилагођавају овим новим поделама, настојећи да комбинују економске ставове (традиционално лево–десне) са културним и вредносним.

Колин Крауч (Colin Crouch) упозорава да савремене либералне демократије улазе у пост фазу. Пост-демократија, значи да је институционални оквир парламентарне политике формално остао на снази, али се суштинска расправа и доношење одлука постепено измештају ван демократске арене. Класична подела на левицу и десницу у таквом контексту губи способност да структурира политичку конкуренцију. Партије све више делују као професионализовани актери ослоњени на маркетинг, медије и корпоративне ресурсе, а све мање као организације које артикулишу друштвене интересе.[617] истиче да овај процес доводи до фрагментације и слабљења грађанске партиципације: грађани се све ређе идентификују са идеолошким платформама, док елитни актери постају доминантни у обликовању јавних политика.

Левица и десница, иако симболички и даље присутне, више не представљају стабилне идеолошке координате; левичарске странке усвајају елементе тржишног либерализма, а десница се приближава центру у економским питањима, што резултира сужењем програмских

[612] *Ibid*., стр. 387–415.
[613] Dalton, *ibid.*, стр. 87–101.
[614] *Ibid*., стр. 112–120.
[615] *Ibid*., стр. 137–152.
[616] *Ibid*., стр. 152–160.
[617] Colin Crouch, *Post-Democracy*, Cambridge: Polity Press, 2004, стр. 1–5.

разлика и слабљењем идеолошке јасноће.[618] У том контексту, Крауч посебно наглашава утицај структурних промена у социјалним класама: нестанак масовне индустријске радничке класе довео је до ерозије традиционалне базе левице, док раст економске моћи корпорација и финансијског сектора ствара неформалне хијерархије у којима институције либералне демократије губе способност да уравнотеже утицај економских елита. Као резултат тога, политичко такмичење постаје слабо идеолошки структурирано: грађани бирају међу сличнима, а разлика левица–десница бива замагљена комбинацијом технократије, политичког маркетинга и интересних притисака.[619]

Шантал Муф истиче да је модерна либерална демократија настала као резултат спајања две различите традиције: либералне, која наглашава индивидуалне слободе и владавину права, и демократске, која почива на идејама једнакости и народног суверенитета. Ово спајање никада није у потпуности хармонично, већ ствара трајну напетост која је суштинска за демократску политику. Прихватање те напетости, а не њено потискивање, предуслов је одрживе демократије.[620] Муф критикује савремене либералне теорије које настоје да прикажу демократију као простор у којем се политичке разлике могу превазићи рационалним консензусом, указујући да такви приступи игноришу антагонистички карактер политике и доводе до илузије да се демократска политика може заснивати на превазилажењу подела и да је могуће укинути дубоке друштвене поделе. Насупрот томе, она наглашава да сукоб, неслагање и борба између различитих визија друштва представљају нормалну и неизбежну компоненту демократског поретка.[621]

Због тога Муф снажно критикује идеологију политике центра и концепте који покушавају да укину поделу на левицу и десницу. Брисање те поделе води пост-политичком оквиру, у којем се политички избори своде на техничка питања, а грађани остају без јасних алтернативних визија, чиме се ствара празан простор који често попуњавају десничарски популистички покрети, јер они артикулишу конфликт који је у демократском систему неизбежан.[622] Као решење, Муф предлаже концепт агоналне демократије - политичког модела који признаје постојање дубоких вредносних неслагања, али их каналише у институционализовани сукоб између легитимних политичких противника. У овом моделу политичке разлике се не укидају већ артикулишу кроз структуралну поделу, која у савременим друштвима и даље поприма форму поделе левица–десница, јер ова дихотомија изражава различите приступе питањима једнакости, моћи и друштвене правде.[623]

Надовезујући се на Муфино истраживање о агоналној демократији и неизбежности конфликта у савременим демократским системима, Муде (Mudde) развија систематичан појмовни оквир за разумевање европских популистичких радикалних десничарских странака, сматрајући да ова партијска фамилија представља једину нову и трајно присутну струју у европским политичким системима након Другог светског рата. Он истиче да, упркос релативно ограниченој изборној снази у већини држава, ове странке поседују значајан политички утицај зато што артикулишу осетљиве друштвене конфликте које традиционалне странке често игноришу.[624] У свом концептуалном оквиру Муде наглашава да је нативизам основни идеолошки елемент радикалне деснице: уверење да држава треба да буде културно хомогена и да је присуство ненационалних група представља претњу политичком и културном интегритету нације, тесно је повезан са снажним ауторитаризмом, који подразумева захтев за појачаном репресивном улогом државе, и популизмом, који се манифестује као оштра подела између чистог народа и корумпираних елита.

---

[618] *Ibid*., стр. 20–28.
[619] *Ibid*., стр. 53–71.
[620] Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, London: Verso, 2000, стр. 11–12.
[621] *Ibid*., стр. 12–14.
[622] *Ibid*., стр. 47–49.
[623] *Ibid*., стр. 101–103.
[624] *Ibid*., стр. 1–3.

Комбинација ова три елемента чини идеолошко језгро популистичке радикалне деснице.[625] Муде такође истиче да се ове странке издвајају од традиционалне деснице по томе што не инсистирају на класичним конзервативним вредностима, већ на етничко-културном дефинисању заједнице, антикосмополитизму и јасној подели на унутрашње и спољашње непријатеље. Он показује да њихов успон није последица реакције на економске факторе, већ резултат дубљих социјалних и културних промена које стварају осећај несигурности, перцепцију угрожености националног идентитета и отпор променама у културној структури друштва.[626]

Надовезујући се на Мудеово истраживање о популистичкој радикалној десници у Европи, Кичелт уводи модел који објашњава успон радикалне деснице кроз пресек два структуративна процеса: економске либерализације и културне реакције на модернизацију. Он истиче да се радикална десница профилише као јединствена комбинација економског неолиберализма (захтев за малом државом, дерегулацијом и тржишном конкуренцијом) и културног ауторитаризма, који инсистира на рестриктивном схватању националног идентитета, друштвеном реду и традиционалним вредностима. Управо ова синтеза омогућава овим странкама да истовремено мобилишу економски разочаране бираче и групе које се осећају културно угрожено.[627]

Према његовом схватању, постојање радикалне деснице у западној Европи није само реакција на економске кризе, већ последица дубљих структурних промена: деиндустријализације, слабљења радничке класе, трансформације класног гласања и појаве нових вредносних подела. Ове странке заузимају специфичну позицију на идеолошкој мапи: економски су десничарске, али се културно позиционирају још десније, изван оквира традиционалног конзервативизма. Због те двоструке оријентације, Кичелт сматра да радикална десница представља посебан тип партијске фамилије, јасно разграничен од класичне деснице, хришћанске демократије и либералних странака.[628] Посебно значајно је његово запажање да се успех радикалне деснице не може објаснити једном димензијом. Њихов раст је највећи у политичким системима где се истовремено јављају економска несигурност међу нижим слојевима, културни отпор постматеријалистичким вредностима и институционални услови који омогућавају новим странкама да уђу у политичко такмичење. У таквим околностима радикална десница постаје привлачна како радничком бирачком телу које напушта левицу, тако и деловима средње класе који се осећају угрожено културним променама и имиграцијом.[629]

Итвел (Eatwell) и Гудвин (Goodwin) разматрају национални популизам као дугорочан политички ток који црпи снагу из структурних промена западних друштава, а не из краткотрајних политичких шокова. Централни аргумент је да се успон популизма не може разумети без уочавања дубљих историјских померања у сфери политичке репрезентације, економске једнакости и културне хомогености. Аутори издвајају четири кључне димензије: растуће неповерење према политичким институцијама које делују удаљено од просечног грађанина; страх од деструкције културног и етничког идентитета услед интензивне имиграције и убрзаних демографских промена; осећај депривације који произилази из дубоких економских неједнакости и нестабилности; и слабљење традиционалних партијских веза и ерозију масовног партијског система. Ове тенденције у целини производе широк резервоар потенцијалне подршке различитих друштвених група које су уверене да су занемарене у оквиру либерално-демократских поредака. За Итвела и Гудвина, национални популизам стога није пролазни протест већ трајна прекомпозиција политичких конфликата, у којој значајан део

[625] Cas Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007, стр. 16–23.
[626] *Ibid*., стр. 119–120.
[627] Herbert Kitschelt, *The Radical Right in Western Europe*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996, стр. 7–10.
[628] *Ibid*., стр. 15–17.
[629] *Ibid*., стр. 22–24.

бирачког тела настоји да поврати симболичку и политичку контролу над процесима које перципира као наметање од стране удаљених економских и културних елита.[630]

Бакић наглашава да се у литератури о левици и десници разликују два основна приступа - садржински и формалистички. Садржински приступ полази од уверења да левица и десница представљају стабилне идејне категорије, препознатљиве кроз време и простор, док формалистички приступ посматра поделу лево–десно као техничку дихотомизујућу ознаку без дубљег идеолошког садржаја. Он идентификује више аналитичких димензија ове поделе - антрополошку, идеолошку, теоријску и емпиријску - указујући да су све неопходне како би се левица и десница разумеле у својој пуној комплексности.[631] У полемици са формалистичким тумачењима, попут Сарторијевог, Бакић брани став да левица и десница не могу бити сведене само на празне ознаке које добијају значење у зависности од тренутне политичке конвенције. За њега је идеолошка садржина кључна: левица историјски тежи социјалној једнакости, интернационализму, рационализму и иновацијама, док десница тежи хијерархији, национализму, религијским ауторитетима и очувању традиционалног поретка.[632] Бакић посебно истиче да је нестанак реалног социјализма довео до слабљења левице, као и до идејног приближавања социјалдемократије социјалном либерализму. С друге стране, десница је успела да присвоји социјалну реторику кроз концепт *welfare chauvinism*, комбинујући економски протекционизам са културним ауторитаризмом.[633]

Ова идеолошка подела око улоге државе и појединца у економском управљању има дубоке последице по формулисање јавних политика, расподелу ресурса и социоекономски развој. Проналажење равнотеже између државне интервенције и тржишних механизама остаје трајни изазов савремених друштава, где се вредносне и прагматичне димензије често преплићу. Стога се традиционално раздвајање левице и деснице може сажети као антагонизам између колективног благостања и индивидуалне одговорности. Док левица истиче значај државне интервенције, друштвене солидарности и заједничке својине, десница заступа слободу тржишта, самосталност појединца и неприкосновеност приватне својине. Разумевање ове идеолошке поделе представља предуслов за информисане политичке расправе, демократско управљање и одрживи развој у савременом контексту.

Битна методолошка напомена:

У овом истраживању коришћен је стандард *Европског проучавања вредности* (EVS), на основу којег је конструисан индекс оријентације лево–десно. Испитаницима су постављена четири дихотомна питања на десетостепеној скали, како би се мерило њихово опредељење у погледу следећих друштвено-економских дихотомија:

- Да ли појединци треба да сносе већу одговорност за сопствено издржавање или да ли држава треба да преузме већу одговорност да обезбеди егзистенцију за све грађане;
- Да ли незапослени морају прихватити било који понуђени посао под претњом губитка надокнаде или да ли имају право да одбију посао који не желе;
- Да ли је конкуренција добра или штетна;
- Да ли треба повећати приватну својину над привредом и индустријом или повећати државну својину у тим областима.

[630] Roger Eatwell & Matthew Goodwin, *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*, London: Pelican Books, 2018, стр. 6–23.
[631] Јово Бакић, „Левица и десница: покушај теоријског одређења и искуствене примене на случају Србије 1990–2014“, *Социологија* 57(1), 2015, стр. 46–71.
[632] *Ibid*., стр. 54–57.
[633] *Ibid*., стр. 61–66.

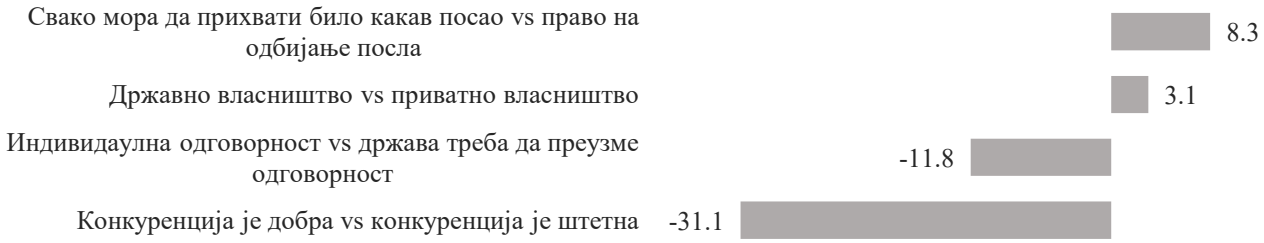

Графикон 34 – Лева vs десна оријентаци

У циљу мерења идеолошке оријентације испитаника, конструисана је десетостепена скала на којој су вредности од 1 до 3 операционализоване као индикатори десне оријентације, док су вредности од 8 до 10 означавале леву оријентацију. Ради прегледнијег приказа резултата, израчуната је разлика у процентуалној заступљености левих и десних одговора

Негативне вредности на Графикону 34 указују на доминацију десне оријентације, док позитивне вредности означавају преовлађујућу леву оријентацију.

Анализа резултата показује да је најизразитија десна оријентација присутна у ставовима према конкуренцији. На скали конкуренција је добра наспрам конкуренција је штетна забележена је најнижа вредност (-31.1), што указује на снажно одбацивање идеје да је конкуренција штетна.

Оваква расподела одговора упућује на широко прихватање става да конкуренција подстиче ефикасност и продуктивност, што је карактеристично за економски либералне, односно десно оријентисане дискурсе.

Сличан, иако умеренији образац уочава се код дихотомије држава треба да преузме одговорност насупрот ставу да су индивидуе одговорне саме за себе. Резултат од -11.8 указује на преовлађујућу склоност ка индивидуалној одговорности, али не у мери која би искључивала очекивање одређене улоге државе у обезбеђивању социјалне сигурности. Ови налази сугеришу да, иако је присутан нагласак на индивидуализму, постоји и извесна резерва према потпуном повлачењу државе из сфере социјалне политике.

С друге стране, код преостале две димензије уочава се умерена, али не доминантна левичарска оријентација.

На скали свако мора да прихвати било какав посао насупрот праву на одбијање посла, вредност од +8.3 указује на релативно изражену подршку ставу да незапослени имају право да одбију непожељан посао. Овај резултат може се тумачити као показатељ социјалне осетљивости и подршке концепту достојанственог рада, што представља елемент левичарског вредносног оквира.

Коначно, на димензији веће државно власништво насупрот већем приватном власништву забележена је вредност од +3.1, што указује на благу предност државног власништва. Иако је ова оријентација релативно слаба, она сугерише постојање извесне резервисаности према приватизацији и тржишној доминацији у управљању кључним економским ресурсима.

Ово је нарочито разумљиво у контексту посткомунистичког наслеђа, где је однос према приватизацији често амбивалентан, а носталгија за државном контролом над стратешким секторима (попут енергетике или здравства) и даље присутна.

Најизраженија десна оријентација испољава се у домену ставова о конкуренцији и индивидуалној одговорности, док се највећа левичарска осетљивост уочава у подршци праву незапослених да одбију непожељан посао, уз умерену наклоност ка већем државном власништву. Ови налази указују на идеолошку неуједначеност, односно на комбинацију економског конзервативизма и социјалне емпатије.

Такво вредносно профилисање одражава специфичан друштвено-историјски контекст Србије, у оквиру којег су елементи либералних и социјалних идеја присутни и међусобно

испреплетени, али без њихове доследне и систематске артикулације у јединствен и кохерентан идеолошки оквир.

Уместо јасно профилисане политичке идеологије, уочава се хибридни образац вредности који произлази из слојева различитих историјских искустава, институционалних трансформација и транзиционих процеса.

Табела 34 Лева оријентација (збир:8-10) минус десна оријентација (збир:1-3)

	Индивидуална одговорност vs држава треба да преузме одговорност	Свако мора да прихвати било какав посао vs право на одбијање посла	Конкуренција је добра vs конкуренција је штетна	Државно власништво vs приватно власништво
Албанија	-9.3	-36.7	-68.8	-22.3
Аустрија	-24.7	-15.3	-48	-13
Босна и Херцеговина	15	4.6	-40.1	32.1
Бугарска	-23.4	-28.6	-54.3	13.3
Хрватска	-1	-19.2	-51.1	5.6
Чешка	-18.7	-41.6	-60.5	-10.8
Данска	-23.8	-32.7	-53.2	-25.9
Естонија	-23.8	11.3	-59.5	-14.1
Финска	-18.7	-8.2	-38.5	-6.1
Француска	-15.8	14.3	-22.7	-8.5
Немачка	-13.5	-18.2	-54.8	-3.8
Велика Британија	-16.8	-14.2	-42.5	-2.8
Мађарска	-1.1	-20.7	-43.8	-10.9
Исланд	4.1	-6.3	-64.4	-3.5
Италија	-0.2	-49.9	-29.9	-6
Литванија	-20	-24.7	-37.7	-6.5
Црна Гора	25.3	16.8	-23.2	24
Холандија	-13	-15.9	-14.6	-5
Северна Македонија	32.5	7.8	-44.1	15.1
Норвешка	-14.4	-34.2	-52.3	-8.2
Пољска	-0.7	-22.9	-45.1	14.6
Румунија	-17.3	-12.1	-59.7	1
Србија 2017	-9.6	-9.1	-41.5	7.5
Србија 2024	-11.8	8.3	-31.1	3.1
Словачка	-7	-21.8	-44.5	-0.2
Словенија	-14.8	-36.4	-31.8	-17.7
Шпанија	16.6	-2	-30.6	17.3
Шведска	-26.7	-24.2	-58	-15.4
Швајцарска	-31.8	-7	-40.7	-15.7

У Табели 34 приказана је процентуална разлика између леве и десне оријентације за сваку ставку и за сваку земљу појединачно. Разлика између леве и десне политичке оријентације, мерена кроз четири идеолошке димензије, омогућава увид у вредносни профил становништва Србије у упоредном европском контексту.

Анализа резултата показује да у већини земаља доминира десна оријентација, посебно у погледу ставова о конкуренцији, где земље попут Албаније (-68.8), Исланда (-64.4) и Чешке (-60.5) показују значајно негативне вредности. Србија се у овом контексту налази ближе умереном спектру деснице са резултатом -31.1, што указује на снажну, али не екстремну подршку тржишној конкуренцији.

Када је реч о одговорности појединца у односу на државу, већина западноевропских земаља попут Швајцарске (-31.8), Данске (-23.8) и Шведске (-26.7) показује изражену десну оријентацију, док Србија са вредношћу -11.8 заузима умерену позицију. Ово указује да, иако постоји нагласак на индивидуалној одговорности, српско становништво истовремено очекује од државе умерену улогу у обезбеђивању социјалне сигурности.

У погледу права незапослених да одбију непожељан посао, Србија (+8.3) бележи значајан левичарски помак у односу на 2017. годину (-9.1). Упоредно, већина западних и северноевропских земаља као што су Финска (-8.2) и Велика Британија (-14.2) показује десну или благо десну оријентацију у овом домену, док земље попут Црне Горе (+16.8) и Северне Македоније (+7.8) имају јаснију левичарску позицију.

Што се тиче ставова о власништву над економским ресурсима, Србија показује благо левичарску оријентацију (+3.1), сличну Румунији (+1), али значајно мање изражену него у Црној Гори (+24) или Шпанији (+17.3). Западне и северне земље попут Шведске (-15.4) и Немачке (-3.8) исказују већу склоност ка приватном власништву, што истиче умерену, али конзистентну позицију Србије према јавном власништву.

У циљу сагледавања динамике вредносних оријентација, у наставку се упоређују резултати за Србију из 2017. и 2024. године.

Године 2024. у области ставова о конкуренцији забележена је вредност од -31.1, што указује на снажну подршку идеји да је конкуренција пожељна и друштвено корисна. Иако је ова оријентација и даље изразито десна, у односу на 2017. годину (-41.5) приметан је помак ка умеренијој позицији. Сличан образац умерене десне оријентације уочава се и у погледу односа између индивидуалне и државне одговорности за социјалну сигурност.

Вредност од -11.8 (у односу на -9.6 из 2017. године) указује на благо јачање ослонца на индивидуалну одговорност, али без потпуног одрицања од очекивања да држава обезбеди основне механизме социјалне заштите.

Најизразитија промена забележена је у домену права незапослених да одбију непожељан посао. Док је 2017. године доминирала десна оријентација (-9.1), 2024. године бележи се позитивна вредност (+8.3), што указује на јасан помак ка левичарској позицији и већу подршку аутономији радника. У погледу односа према власништву над економским ресурсима, вредност од +3.1 указује на умерену наклоност државном власништву. Иако је у односу на 2017. годину (+7.5) приметно благо смањење интензитета ове оријентације, и даље је присутно уверење о значају јавне контроле у стратешким секторима као што су енергетика и здравство.

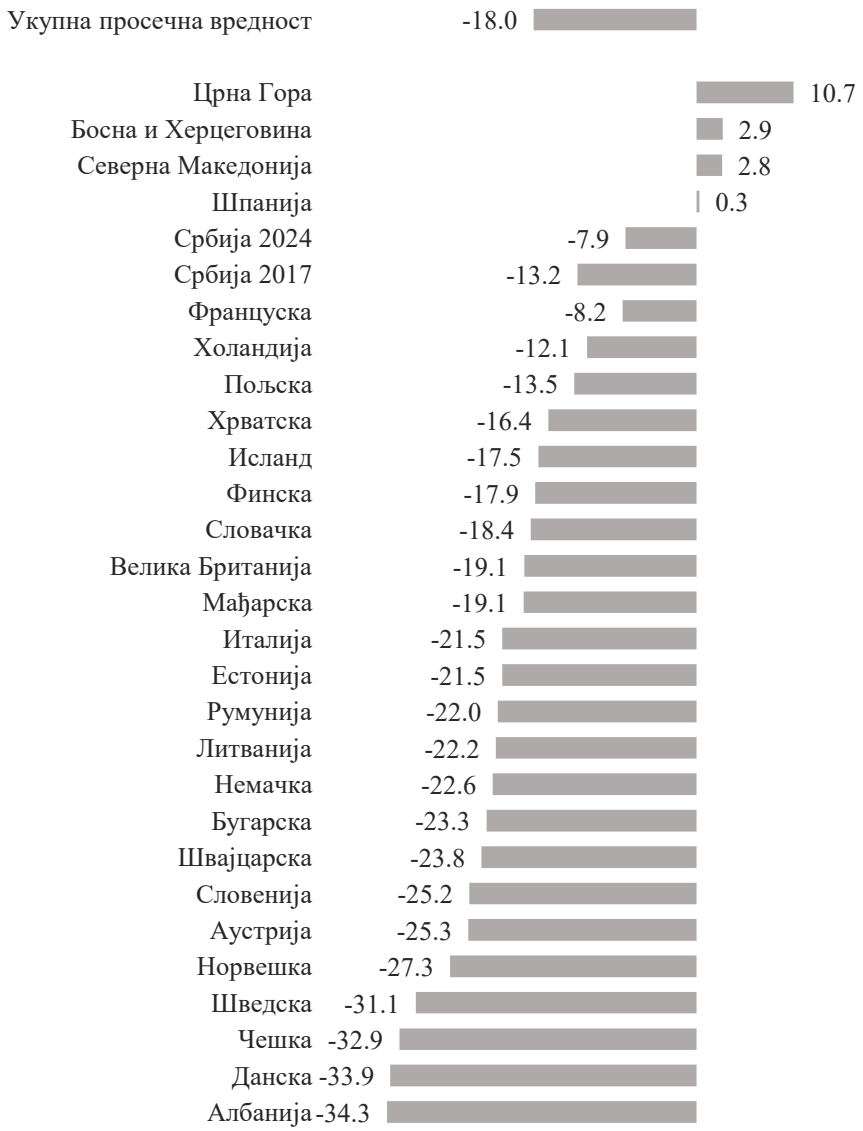

Графикон 35 – Лева vs десна оријентација (проценат разлике - лева минус десна оријентација) – поређење земаља

На основу Графикона 35, који приказује разлику у процентуалној заступљености леве и десне оријентације (збир одговора 8–10 минус збир одговора 1–3), може се уочити јасан образац доминантно десне вредносне оријентације у већини анализираних европских земаља. Превага негативних вредности указује на то да у највећем броју друштава преовлађују ставови који се могу сврстати у десни идеолошки спектар, пре свега у погледу економских питања и улоге државе. Највише десно оријентисаних грађана примећујемо у Албанији, Данској, Чешкој, Шведској и Норвешкој, те земље су позициониране на доњем делу скале и показују највеће негативне разлике између левог и десног пола. Насупрот томе, позитивне вредности, које указују на доминацију леве оријентације, присутне су у знатно мањем броју случајева. Земље као што су Црна Гора, Босна и Херцеговина, Северна Македонија и Шпанија издвајају се по израженијој заступљености левичарских ставова у односу на десне. Ова чињеница указује на постојање регионалних специфичности, будући да се левичарска оријентација чешће јавља у постјугословенском простору, што може бити повезано са историјским наслеђем социјалистичког система и специфичним моделима друштвене трансформације.

Србија се у оба посматрана периода (2017. и 2024.) налази у зони умерене вредносне позиције, релативно близу нулте тачке, са благом превлашћу десне оријентације. То нам указује да је идеолошки профил Србије стабилно позициониран у умерено десном спектру.

У целини посматрано, графикон упућује на доминантно десно вредносно усмерење европских друштава, док се левичарска оријентација јавља у ограниченом броју случајева и углавном у специфичним регионалним контекстима. Ови налази могу се тумачити као одраз дубљих структурних, историјских и институционалних разлика у перцепцији улоге државе, тржишта, социјалне правде и индивидуалне одговорности у различитим политичким културама. Ова разлика није случајна, већ је резултат дуготрајних историјских и институционалних процеса који су обликовали политичке, економске и културне системе у различитим земљама. Током друге половине XX века у већини западноевропских земаља консолидован је модел либералне демократије заснован на снажним тржишним институцијама, уз постепено редефинисање и умањивање улоге државе у сфери економије и социјалне политике. Такав развој допринео је интернализацији индивидуалистичких вредности – вере у личну одговорност, предузетништво, конкуренцију и ограничену државну интервенцију. Такав културни образац, подржан ефикасним институцијама и високим животним стандардом, постао је примаран у свести грађана, па није изненађујуће што су управо земље попут Данске, Шведске, Швајцарске или Холандије изразито десно оријентисане у вредносном смислу.

Насупрот томе, државе које су припадале социјалистичком блоку, попут Србије, Црне Горе, Северне Македоније или Босне и Херцеговине, носе специфично историјско наслеђе колективизма, државног интервенционизма и идеала друштвене правде. Иако су током транзиције спроведене економске и политичке реформе, вредносни обрасци формирани у претходном систему нису у потпуности ишчезли. Управо зато ове земље показују већу идеолошку хетерогеност, а често и одређени вредносни хибрид који спаја елементе левице и деснице.

У земљама са стабилним и функционалним системима социјалне заштите, потреба за експлицитним афирмисањем левичарских вредности релативно је мања, будући да су многи аспекти социјалне правде већ институционализовани. Грађани таквих друштава чешће исказују поверење у постојеће механизме и усмеравају пажњу ка ефикасности тржишта, индивидуалној иницијативи и самосталности. Супротно томе, у друштвима у којима су економска несигурност, социјалне неједнакости и институционалне слабости израженије, очекивања од државе остају снажнија, што утиче на већу вредносну амбивалентност.

У случају Србије, постсоцијалистичко наслеђе, дуготрајна транзиција и периодичне економске кризе обликовали су специфичан вредносни образац. Иако је уочљив растући ослонац на тржишне принципе, посебно у погледу конкуренције и индивидуалне одговорности, истовремено је присутна континуирана подршка социјалним механизмима државе, укључујући заштиту радничких права и одређени степен јавне контроле над

стратешким ресурсима. Ова коегзистенција тржишних и социјалних вредности може се тумачити као резултат хибридног политичког дискурса који реторички комбинује социјалну реторику са економском либерализацијом. Овакво идеолошко преклапање резултат је дуготрајне транзиције у којој политичке елите често избегавају јасну идеолошку артикулацију, већ креирају популистичке мешавине социјалне правде и националне самодовољности, што код грађана формира конфузну, али прагматичну вредносну мапу. Додатно, глобални трендови попут неолиберализма и менаџерске културе, али и локални утицаји медија и политичких партија, обликују перцепцију јавности тако да се идеје о конкуренцији и предузетништву све више перципирају као здрав разум, а не као идеолошки ставови. То постепено еродира традиционалну подршку социјалној држави, посебно међу млађим генерацијама, али не у потпуности – искуства економске несигурности, незапослености и институционалне нестабилности одржавају присутном потребу за социјалном сигурношћу и државном интервенцијом.

Упоредни примери указују на различите исходе транзиционих процеса: у појединим земљама, попут Албаније, изражена је снажна десна оријентација, што се може довести у везу са неповерењем у државне институције и афирмацијом екстремног индивидуализма и прилагођавања суровом тржишту без регулативе.

Насупрот томе, у земљама као што су Црна Гора или Северна Македонија, приметнија је подршка интервенционистичкој улози државе, што одражава како историјско наслеђе, тако и специфичности модернизацијских процеса. Вредносни профил грађана Србије обликован је постсоцијалистичким наслеђем, транзиционим друштвеним искуствима, хибридним политичким дискурсом и економским нестабилностима. Србија се не позиционира као изразито десно оријентисана држава, али показује постепено јачање тржишних вредности, уз истовремену, умерену и континуирану подршку социјалној улози државе.

Табела 35 Левица vs десница - индекси

N	Валидни случајеви	1487
	Недостајући случајеви	6
Аритметичка средина		.4662
Стандардна грешка аритметичке средине		.00480
Медијана		.4722
Мод		.47
Стандардна девијација		.18515
Варијанса		.034
Асиметричност		.070
Стандардна грешка асиметричности		.063
Куртозис		.021
Стандардна грешка куртозиса		.127
Распон		1.00
Минимум		.00

Променљива левица vs десница, која представља континуалну меру идеолошке оријентације грађана од левице ка десници, анализирана је на валидном узорку испитаника. Средња вредност износи 0.466, што указује на благо лево центристичку оријентацију у просеку, али веома близу средишњој тачки, што даје општу идеолошку умереност у популацији. Медијана је 0.472, а мода 0.47, што додатно потврђује релативно симетричну расподелу, без екстремних одступања. Стандардна девијација од 0.185 указује на умерену дисперзију ставова, односно да постоји одређени степен идеолошке разноврсности у популацији, али без изразитих поларизација. Распон вредности се креће од 0.00 до 1.00, што значи да у узорку постоје и појединци са крајње левичарским и крајње десничарским

ставовима. Индекс искошења износи 0.070, што указује на благо позитивну асиметрију, али ова вредност је практично занемарљива, што упућује на готово симетричну расподелу ставова о идеолошкој оријентацији. Куртоза од 0.021 такође указује на то да је облик расподеле веома близак нормалној. Укупна расподела идеолошке оријентације у Србији, мерена скалом левица vs десница, показује благо преовлађујући центристички до благо левичарски профил, уз присуство значајног идеолошког плурализма и минималну поларизацију. Такви налази нам говоре да већина грађана нема изразито утврђене екстремне ставове.

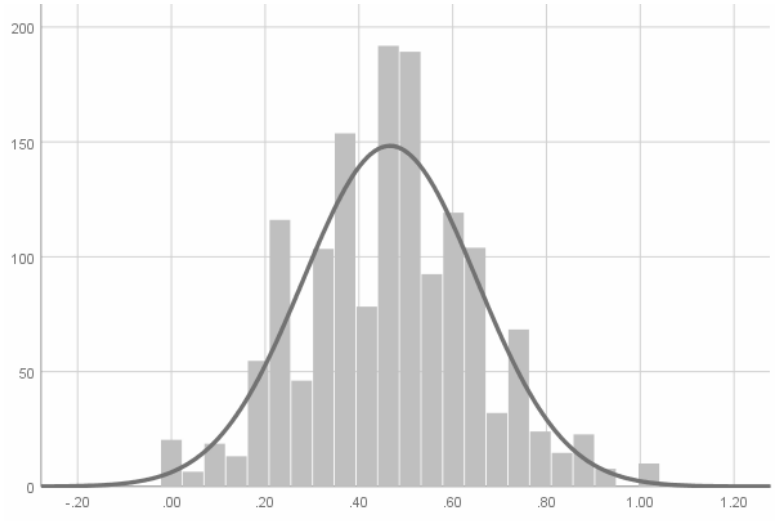

Графикон 36 Хистограм индекса левица vs десница

Облик расподеле јасно указује на приближно нормалну дистрибуцију, са симетричним распоном вредности око средње вредности. Централна концентрација резултата је између 0.40 и 0.50, што доследно потврђује да се већина испитаника позиционира у центру или благо ка левици, а не на идеолошким половима. Највећа фреквенција се налази око вредности 0.47, што је у складу са претходно добијеном медијаном и модом.

Табела 36 Левица vs десница просечна вредност партијских преференција

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација
СНС/СПС	450	.4596	.18812
Грађанска опозиција	265	.4386	.15981
Десна опозиција	166	.4815	.18151
Апстиненти	606	.4790	.19291
Тотал	1487	.4662	.18515

Гласачи владајуће коалиције имају просечну вредност од 0.460, што указује на благи нагиб ка десном спектру идеолошке скале (Табела 36). Иако ова вредност не представља изражену десну оријентацију, ипак је нешто више позиционирана десно у односу на просек читавог узорка. С друге стране, присталице грађанске опозиције исказују најнижу просечну вредност (0.439), што их позиционира као најлевичарскије настројену групу у овом поређењу, али је веома мала разлика у односу на владајуће партије. Присталице десне опозиције имају просек од 0.482, што је нешто више од просека узорка и представља наглашенију десну оријентацију, што је у складу с идеолошким профилом тих странака. Највишу просечну вредност имају апстиненти (0.479), што указује да се грађани који не излазе на изборе нешто више оријентишу ка десном делу спектра у односу на друге групе, али разлика у односу на власт и десну опозицију није велика. Овај податак је индикативан и може упућивати на то да

део популације који се идеолошки нагиње ка десници нема политичку репрезентацију којој би дао свој глас.

Једнофакторска анализа варијансе (ANOVA) показује да постоје статистички значајне разлике у идеолошкој оријентацији (лево-десно, променљива левица vs десница) између присталица различитих политичких партија ($F(df=3,1482) = 3.515$, $p<.001$). Ипак, и поред статистичке значајности, треба имати у виду да је величина ефекта релативно мала, што значи да су разлике у идеолошкој оријентацији између ових група умерене, а не драстичне.

Табела 37 – Левица-десница: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.282**	0.108	0.519***	-0.046	-0.446***
	(.142)	(.163)	(.196)	(.137)	(.170)
Старост	0.032***	-0.018***	0.007	-0.023***	0.030***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.560***	0.960***	0.660***	-0.326**	-0.953***
	(.162)	(.205)	(.232)	(.159)	(.195)
Високо образовање	-0.747***	1.127***	0.399	-0.151	-1.100***
	(.196)	(.232)	(.274)	(.185)	(.231)
Средњи приходи	-0.326**	-0.278	0.637***	0.240	-0.269
	(.165)	(.196)	(.243)	(.163)	(.194)
Високи приходи	-0.154	-0.109	0.587**	-0.014	-0.279
	(.209)	(.238)	(.293)	(.201)	(.246)
Градско подручје	-0.295**	0.049	0.066	0.231	-0.262
	(.148)	(.171)	(.209)	(.147)	(.174)
Војводина	0.492**	1.187***	-0.089	-1.064***	-0.179
	(.220)	(.272)	(.285)	(.196)	(.267)
Западна Србија и Шумадија	0.741***	0.941***	-0.547*	-0.959***	0.247
	(.223)	(.281)	(.319)	(.201)	(.274)
Источна и Јужна Србија	0.852***	0.486	0.493*	-1.243***	0.103
	(.228)	(.301)	(.281)	(.214)	(.279)
Лево/десно	-0.394	-1.017**	0.503	0.840***	0.266
	(.394)	(.459)	(.542)	(.383)	(.492)
Константа	-1.772***	-1.570***	-3.636***	0.817**	-0.382
	(.412)	(.494)	(.593)	(.391)	(.509)
Nagelkerke R^2	.168	.113	.069	.122	.188

* p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.

Када је реч о гласачима коалиције СНС/СПС, логит коефицијент за варијаблу лево/десно је негативан, али без статистичке значајности (Табела 37). Овај резултат указује да позиционирање испитаника на лево–десној идеолошкој оси није повезано са вероватноћом подршке владајућој коалицији.

Негативан и статистички значајан ефекат уочава се код грађанске опозиције и указује нам да померање ка десници умањује вероватноћу подршке грађанској опозицији. Другим речима, бирачи који се идеолошки позиционирају ближе левом центру имају већу вероватноћу подршке овом делу политичког спектра.

У случају десне опозиције није утврђен статистички значајан ефекат, иако је коефицијент позитиван. То показује да самоидентификација на левица–десница скали нема статистички значајну повезаност са вероватноћом подршке десној опозицији. Позитивна и статистички значајна повезаност присутна је код апстинената и указује да померање ка десници повећава вероватноћу апстиненције. Испитаници који се идеолошки позиционирају десно чешће остају ван изборног процеса.

У категорији власт *vs* опозиција није утврђен статистички значајан ефекат и говори нам да позиционирање на оси левица–десница не представља значајну линију раздвајања између власти и опозиције у целини. Посматрано у ширем контексту, резултати показују да класична идеолошка подела на левицу и десницу има ограничену експланаторну вредност у објашњењу политичких преференција у Србији.

Статистички значајна повезаност уочава се пре свега код грађанске опозиције и апстинената, док код осталих политичких категорија није потврђен значајан ефекат ове идеолошке димензије.

Nagelkerke R^2 вредности показују да изборна одлука не корелира са идеолошким опредељењима.

У свим категоријама, вредности су релативно ниске, што упућује на слаб допринос ове варијабле у објашњавању варијација у изборним преференцијама испитаника.

У категорији власт vs опозиција је 0%, затим код СНС/СПС такође 0%, грађанске опозиције 0.7%, националне 0.1% док су вредности за апстиненте 0.6%. Ови подаци говоре у прилог томе да идеолошко опредељење не представља релевантну димензију политичког опредељења бирача у Србији.

9. СОЦИЈАЛНИ КАПИТАЛ

Поред уског фокуса на *политичке* теме, ово истраживање обухвата и питања која се тичу друштвеног и економског живота. Једно од тих питања односи се на друштвени капитал, који представља важан индикатор *здравља* једног друштва. У социологији и политичким наукама, појам друштвеног капитала односи се на мреже, норме и поверење које олакшавају сарадњу и колективно деловање унутар заједнице. Ово поглавље анализира друштвени капитал и указује на његов значај у јачању социјалне кохезије, отпорности и општег благостања. Посебна пажња посвећена је интерперсоналном поверењу и поверењу у институције као два кључна елемента друштвеног капитала.

9.1. Интерперсонално поверење

Интерперсонално поверење није јединствен концепт, већ подразумева разликовање између поверења у блиске и познате особе и поверења у непознате или општу популацију, при чему ова дистинкција има кључни значај за разумевање социјалног капитала и управо због различитих начина операционализације у истраживањима, мерење поверења варира у зависности од тога да ли се односи на конкретне друштвене групе или на генерализовано поверење у *друге*.[634] Економске и друштвене интеракције у суштини почивају на поверењу, јер свака размена подразумева очекивање да ће актери поступати у складу са утврђеним правилима и нормама, а у условима ниског нивоа социјалног поверења долази до ограничења комуникације и размене информација, што негативно утиче на ефикасност колективних процеса и укупну друштвену продуктивност.[635]

Социјални капитал није само ресурс појединаца, већ и кључни механизам друштвене кохезије, који се испољава кроз поверење, мреже и норме узајамности, те директно утиче на ниво политичке партиципације и функционалност институционалног поретка. Посебно је важно то да се ниво поверења и укљученост у друштвене мреже представљају централне индикаторе социјалног капитала, будући да одређују капацитет друштва за колективно деловање и продукцију јавних добара.[636]

У литератури постоји неколико доминантних теоријских приступа који објашњавају значај друштвеног капитала. Роберт Патнам (Putnam), у свом капиталном делу *Bowling Alone*, популаризовао је концепт друштвеног капитала и указао на његов пад у савременим друштвима. Он је друштвени капитал дефинисао као мреже друштвених односа, норме узајамности и поверење, који омогућавају појединцима да сарађују у корист заједничког добра. Патнам прави фундаменталну разлику између две врсте друштвеног капитала: везујућег и повезујућег. *Везујући* друштвени капитал (bonding) ствара се унутар хомогених и уско повезаних група које деле сличне социјалне карактеристике, интересе или идентитет. Ова врста капитала јача унутрашњу подршку и солидарност, али је често ексклузивна и усмерена према члановима групе. Насупрот њему, *повезујући* друштвени капитал (bridging) настаје кроз интеракције између разнородних и хетерогених група. Он подстиче шире друштвене везе, отвореније мреже и међугрупно поверење, чиме доприноси интеграцији и кооперативности на нивоу заједнице. Патнам истиче да су обе форме важне, али да само повезујући капитал може

[634] Miloš Bešić, "Measuring the Trust in the European Values Study and the European Social Survey", *Sociologija* 63(2), 2021, стр. 419–439.
[635] Милош Бешић, "Социјално поверење као фактор економске иновативности" *Годишњак Факултета политичких наука* 20, 2018, стр. 13.
[636] Петар Матић и Душан Вучићевић, "Социјални капитал и карактер 'друштвене замке'у Србији", *Политичка ревија* 4/2013, Београд: Институт за политичке студије, 2013, стр. 108.

генерисати шире, генерализовано поверење које превазилази границе уских група.[637] Према Патнаму, пад интерперсоналног поверења често је тесно повезан са распадом друштвених мрежа које омогућавају редовну интеракцију и сарадњу међу појединцима. Како се смањује учешће у удружењима, невладиним организацијама и локалним иницијативама, грађани губе прилику да стичу непосредна искуства која уче о поузданости других људи. Он истиче да поверење нестаје када друштвене везе постану површне, краткотрајне или искључиво инструменталне, јер такве интеракције не производе стабилна уверења о поузданости других. Последице овог процеса су значајне: појединци се ређе укључују у заједничке активности, постају склонији изолацији и више се ослањају на формалне механизме надзора и контроле уместо на узајамну солидарност. Патнам даље указује да интерперсонално поверење представља кључни предиктор других облика друштвене интеграције, подстиче грађански ангажман и стабилност демократских институција. Стога, пад поверења није само социолошки феномен, већ структурна промена која дубоко утиче на функционисање читаве заједнице.[638]

Колман (Coleman) се фокусира на улогу друштвених мрежа и норми у подстицању колективног деловања и остваривању заједничких циљева. Према Колману, друштвени капитал омогућава појединцима да превазиђу проблеме колективне акције, као што је пружање јавних добара, кроз механизме поверења, узајамности и друштвених норми. Колман истиче да поверење настаје у ситуацијама у којима један актер добровољно препушта ресурсе или контролу другом актеру, свестан ризика који тиме преузима. Поверење, према њему, није психолошка особина него однос који подразумева очекивање да ће друга страна поступити у складу са преузетом обавезом. Тај однос постоји само када поверилац очекује добитак који премашује ризик, што поверење чини рационалним избором, а не инстинктивном реакцијом.[639] Структура ризика у чину поверења, према Колману, подразумева асиметрију: док поверилац преузима ризик, прималац поверења има могућност да се понаша поштено или опортунистички.

Зато се поверење може успоставити само где постоје стабилне норме, обавезе или претходна искуства која смањују вероватноћу злоупотребе.[640] У анализи система поверења Колман наглашава динамичку природу поверења као ресурса који се временом акумулира или еродира у зависности од понашања актера унутар мреже. Поверење се одржава кроз поновљене интеракције у којима актери доследно испуњавају очекивања других. Када дође до повреде обавезе, систем поверења се урушава, што повећава трошкове сарадње и подстиче ослањање на формалне механизме контроле. На тај начин, поверење делује као механизам координације који омогућава функционисање сложених друштвених структура.[641] У контексту социјалног капитала, поверење, обавезе и очекивања чине његову основну структуру, јер када у мрежи постоје стабилне норме, актери могу да рачунају на понашање других без потребе за формалним санкцијама. На тај начин, Колманова анализа илуструје како друштвени капитал функционише као механизам који смањује трошкове надзора, подстиче сарадњу и ствара предуслове за шире друштвено повезивање.[642]

Поверење и међусобна очекивања, као централни елементи Колмановог концепта, директно доприносе формирању кооперативног и функционалног друштвеног окружења, чиме се надовезују на Патнамову дискусију о значају интерперсоналног поверења и повезивања у развоју стабилног и продуктивног друштва.

Фукујама (Fukuyama) описује интерперсонално поверење као друштвену норму која одражава колективно очекивање да ће се људи понашати поштено и сарадљиво. Поверење није индивидуална особина, већ производ културних образаца који регулишу међусобну

[637] Putnam, *ibid.*, стр. 22–23.
[638] *Ibid*., стр. 138–142.
[639] James S. Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 1994, стр. 91.
[640] *Ibid*., стр. 98–100.
[641] *Ibid*., стр. 175–177.
[642] *Ibid*., стр. 300–302.

интеракцију, што омогућава одржавање сложених облика сарадње без потребе за строгим спољним контролама.[643] Он прави разлику између друштава са високим и ниским нивоом интерперсоналног поверења. У заједницама које одликује високо интерперсонално поверење појединци очекују да непознати актери поштују заједничке норме, што омогућава шире мреже сарадње. У друштвима са ниским интерперсоналним поверењем, поверење се своди на породицу или уске групе, што ограничава социјалну повезаност и повећава трошкове било какве шире сарадње.[644] На овај начин, Фукујамин приступ допуњује Патнамове и Колманове анализе друштвеног капитала, наглашавајући културне и институционалне основе механизама поверења.

Према Фукујами, ниво интерперсоналног поверења зависи од културних традиција које обликују начине понашања у заједници. Културе које награђују сарадњу и узајамност стварају стабилне норме поверења, док културе које фаворизују партикуларизам или ригидну хијерархију подривају генерализовано поверење. Ови културни обрасци објашњавају зашто друштва могу имати дубоке разлике у нивоу поверења чак и када су институције формално сличне.[645] Интерперсонално поверење, према његовом мишљењу, делује као механизам који омогућава друштвену и економску сарадњу. У окружењима са високим поверењем појединци се лакше укључују у заједничке подухвате, јер очекују да ће други поступати одговорно. Насупрот томе, низак ниво поверења захтева сложене уговоре, надзор и санкције, што успорава интеракције и повећава трансакционе трошкове.[646]

Усланер уводи концепт *моралистичког поверења* као дубоко укорењеног уверења да су људи у основи добронамерни и да се могу сматрати поузданим чак и када не постоји претходно искуство интеракције. Ова врста поверења није резултат практичног рачунања ризика или користи, нити се формира у краткорочним размена, већ представља стабилну оријентацију према свету која потиче из раних животних искустава и ширег моралног погледа на друштво. Оваква врста поверења омогућава појединцима да превазиђу границе блиских, хомогених група и да ступају у односе са непознатима, што га чини кључним за развој генерализованог поверења и ширег друштвеног повезивања.[647]

Моралистичко поверење се битно разликује од стратешког поверења, које се заснива на процени понашања конкретних актера и на искуственим доказима да ће друга страна испунити очекивања. Стратешко поверење је ограничено и променљиво, јер га обликују непосредне интеракције, док је моралистичко поверење стабилно и усмерено ка већини људи, независно од индивидуалних контаката. Управо због тога, оно има далеко већи потенцијал да подстакне широку социјалну сарадњу, толеранцију и отвореност, јер омогућава повезивање са људима ван уских кругова. Супротно томе, када у друштву преовлађује стратешко, а не моралистичко поверење, јављају се затворене групе, слабе хоризонталне везе и ниска спремност за сарадњу са непознатима.[648]

Кенет Њутн (Newton) дефинише поверење као уверење да други људи неће намерно нанети штету и да ће поступати у складу са нашим интересима када је то могуће. Ова дефиниција обухвата свакодневне аспекте поверења – уверење да нећемо бити преварени, оштећени или неправедно третирани – али је у складу и са академским теоријама које поверење заснивају на уверењу у добру намеру других. Поверење се не посматра као дихотомна категорија, већ као континуум степени поверења и неповерења.[649] Њутн такође прави разлику између социјалног (хоризонталног) и политичког (вертикалног) поверења, наглашавајући да се поверење у блиске, познате актере битно разликује од поверења у

[643] Francis Fukuyama, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: Free Press, 1995, стр. 26.
[644] *Ibid*., стр. 34–36.
[645] *Ibid*., стр. 47–48.
[646] *Ibid*., стр. 153.
[647] Eric M. Uslaner, *The Moral Foundations of Trust*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, стр. 15–18.
[648] *Ibid*., стр. 31–36.
[649] Kenneth Newton, "Social and Political Trust", у Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann (eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford: Oxford University Press, 2007, стр. 342–361; стр. 343.

институције и политичке ауторитете. Поред тога, он раздваја *дебело* или партикуларизовано поверење, које произилази из личних односа унутар хомогених група, од *танког*, генерализованог поверења које се односи на странце и ширу заједницу. У сложеним, право је генерализовано поверење пресудно за одржавање социјалне кохезије, омогућавајући сарадњу и колективно деловање изван уских група.[650]

Генерализовано поверење може се успешно мерити стандардним анкетним питањима. Дугорочна стабилност добијених резултата подржава тезу да поверење представља релативно трајну оријентацију, а не случајну процену тренутних околности.[651] Њутн наглашава да модерна, хетерогена друштва не могу почивати искључиво на партикуларном поверењу, које се развија у малим, блиским и хомогеним групама. У урбаним и покретљивим друштвима већина интеракција одвија се између непознатих актера, због чега је генерализовано поверење кључно за шире облике социјалне сарадње, интеграције и стабилност демократских институција.

У оквиру анализе друштвене стварности, посебна пажња посвећује се значају друштвеног капитала и његовом утицају на функционисање савремених друштава. Један од основних разлога због којих се друштвени капитал сматра важним јесте интерперсонално поверење. Наиме, друштвени капитал подстиче развој поверења међу појединцима кроз изградњу осећаја заједништва, солидарности и међусобне подршке. Виши нивои поверења омогућавају ефикаснију сарадњу међу људима, смањују трансакционе трошкове и доприносе јачању друштвене кохезије, што позитивно утиче на опште благостање друштва. Други значајан разлог односи се на поверење у институције, укључујући владу, правосудни систем и организације цивилног друштва.

Поверење у институције представља важан предуслов политичке стабилности, легитимитета власти и ефикасног функционисања институционалног система. Друштва у којима постоји виши ниво институционалног поверења показују већу отпорност на друштвене и економске кризе, ефикасније управљају конфликтима и поседују већи потенцијал за дугорочни друштвени и економски развој. Поред тога, друштвени капитал подстиче грађански ангажман и учешће у заједници. Кроз мреже друштвених односа олакшава се колективно деловање, што омогућава појединцима да активније учествују у друштвеним процесима. Појединци који су укључени у такве мреже чешће учествују у волонтерским активностима, гласању и другим облицима јавног деловања, чиме доприносе развоју активног и функционалног грађанског друштва. У економском контексту, друштвени капитал такође има значајну улогу, јер омогућава ефикаснију размену информација, подстиче сарадњу и олакшава ширење знања и иновација.

Ови процеси могу позитивно утицати на повећање продуктивности, јачање конкурентности и укупни економски развој. Сходно томе, друштвени капитал има важну улогу у обликовању динамике и отпорности савремених друштава. Кроз развој интерперсоналног и институционалног поверења, он доприноси јачању друштвене кохезије, подстиче грађанско учешће и ствара повољније услове за економски и друштвени развој.

У овом делу истраживања посебна пажња посвећена је двема кључним областима друштвеног капитала: интерперсоналном поверењу и поверењу у институције. Интерперсонално поверење у овом раду мери се једноставним истраживачким питањем које се односи на степен поверења појединаца у људе уопште. На следећем Графикону 37 приказана је веза између интерперсоналног поверења и Индекса хуманог развоја (HDI), чиме се указује на могућу повезаност нивоа друштвеног капитала и укупног друштвеног развоја.

[650] *Ibid*., стр. 344.
[651] *Ibid*., стр. 344–346.

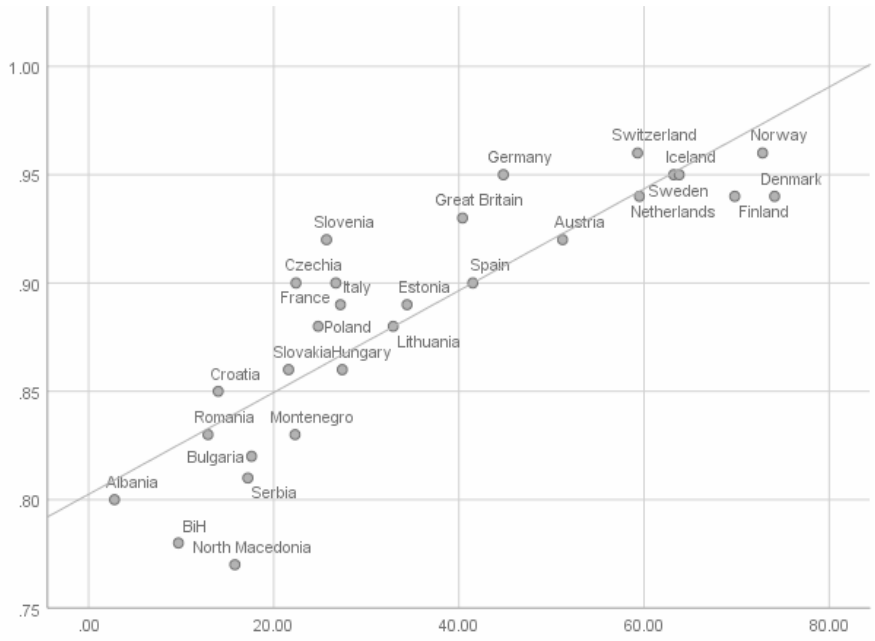

Графикон 37 – Скатер 1: Веза између интерперсоналног поверења и индекса хуманог развоја

На основу Графикона 37, који приказује однос између интерперсоналног поверења и индекса хуманог развоја (HDI) за 2018. годину, уочава се снажна позитивна корелација између ова два показатеља ($R^2 = 0.745$). Ова вредност указује да чак 74.5% варијансе у нивоу хуманог развоја може бити објашњено интерперсоналним поверењем, што представља изузетно снажну повезаност у оквиру истраживања у друштвеним наукама. Посматрани подаци показују да земље са високим нивоом поверења међу грађанима – као што су Норвешка, Данска, Финска, Шведска, Исланд и Холандија – уједно остварују и највише вредности Индекса хуманог развоја. Насупрот томе, државе у којима је интерперсонално поверење ниско – попут Србије, Босне и Херцеговине, Северне Македоније и Албаније – имају и ниже нивое хуманог развоја. Србија се, на пример, налази у доњем левом делу графикона, са интерперсоналним поверењем испод 20% и вредношћу HDI од приближно 0.80. Оваква расподела указује на то да друштвени капитал, мерен интерперсоналним поверењем, не представља само индикатор друштвене кохезије, већ је снажно повезан и са ширим аспектима друштвеног развоја, укључујући квалитет живота, институционалну стабилност и опште друштвено благостање.

Добијени резултати упућују на закључак да јачање поверења међу грађанима може представљати важан фактор унапређења хуманог развоја, посебно у друштвима у транзицији и у земљама Западног Балкана, где су нивои интерперсоналног поверења међу најнижима у Европи. У том смислу, друштвени капитал се може посматрати не само као важна компонента демократског функционисања друштва, већ и као значајан структурни предуслов његовог дугорочног развоја.

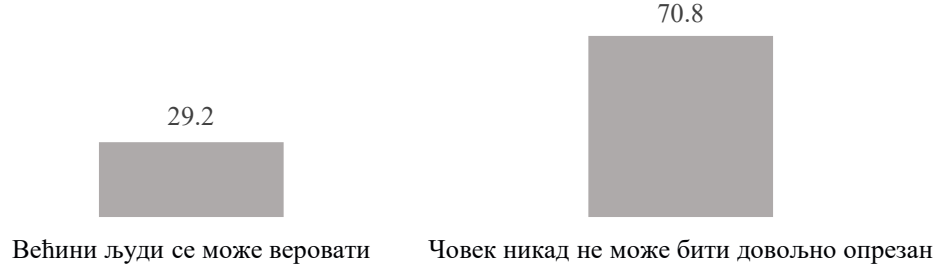

Графикон 38 – Интерперсонално поверење

Графикон 38 приказује дистрибуцију интерперсоналног поверења у Србији. Пружа увид у ставове грађана према друштвеној поузданости и перципираној социјалној сигурности. Према подацима, само 29.2% испитаника сматра да *већини људи може да се верује*, док чак 70.8% заступа став да у односима са другима *човек не може бити превише опрезан*. Оваква расподела ставова указује на релативно низак ниво интерперсоналног поверења као кључног елемента друштвеног капитала.

Интерперсонално поверење, као основни механизам друштвене кохезије, представља значајан предуслов за функционисање демократских институција, стабилност грађанског друштва и ефективно деловање јавних политика. Ниска распрострањеност поверења може указивати на културу опреза и неповерења у међуљудским односима, што потенцијално ограничава капацитет за сарадњу, солидарност и заједничко деловање у јавном простору. У том контексту, преовлађујући став о неопходности опреза у међуљудским односима може посматрати не само као индивидуална карактеристика, већ и као одраз ширег друштвеног контекста, који може бити обележен нижим нивоима институционалног поверења, специфичним историјским искуствима и слабо развијеним механизмима социјалног повезивања.

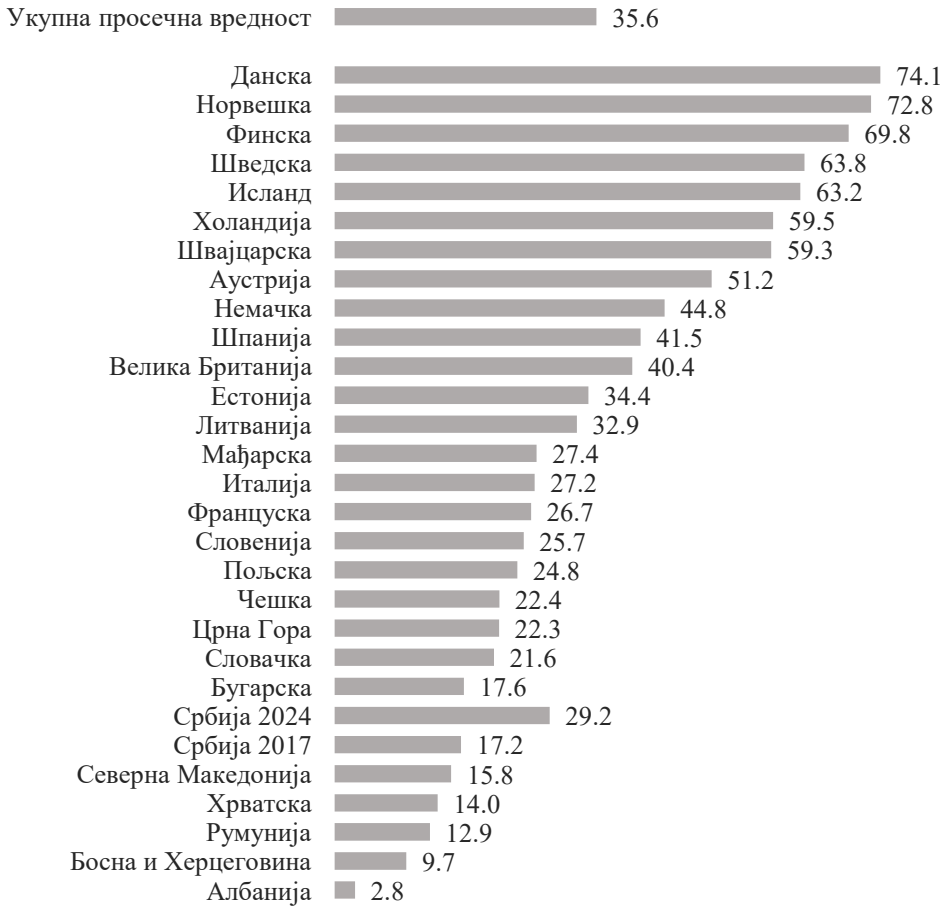

Графикон 39 – Интерперсонално поверење – поређење земаља

На Графикону 39 приказана је дистрибуција интерперсоналног поверења у европским земљама, укључујући и Србију, са подацима за 2017. и 2024. годину, што омогућава упоредну анализу степена поверења као кључног индикатора друштвеног капитала. Подаци за Србију показују да је ниво интерперсоналног поверења у 2024. години достигао 29.2%, што представља значајно побољшање у односу на 17.2% из 2017. године. Раст од преко 12

процентних поена указује на позитивну динамику у друштвеним односима и евентуално већу отвореност грађана за сарадњу и поверење у друге људе.

Упоредна анализа са другим европским земљама показује да Србија, упркос забележеном порасту, и даље остаје испод просека од 35.6%, који представља референтну вредност за посматрани континент. У регионалном контексту Србија бележи боље резултате од Бугарске (17.6%), Северне Македоније (15.8%), Хрватске (14%), Румуније (12.9%), Босне и Херцеговине (9.7%) и Албаније (2.8%). Међутим, у поређењу са најразвијенијим друштвима попут Данске (74.1%), Норвешке (72.8%), Финске (69.8%) или Шведске (63.8%), Србија и даље заостаје, што указује на структурне разлике у друштвеној кохезији и култури поверења. Имајући у виду да је интерперсонално поверење снажно повезано са хуманим развојем, институционалним поверењем и друштвеном стабилношћу, овакви налази могу указивати на структурне дефиците у изградњи инклузивног и повезаног друштва, што има импликације не само за демократску консолидацију, већ и за социоекономски напредак.

Анализирани подаци показују да је у последњих седам година у Србији забележен раст нивоа интерперсоналног поверења. Као резултат тога, Србија се данас приближава европском просеку, док је раније припадала групи земаља са најнижим стопама поверења. Овај тренд представља један од позитивних помака међу посматраним друштвеним показатељима и указује на постепено јачање социјалне кохезије и поверења међу грађанима. Ипак, ниске апсолутне вредности у односу на развијене европске земље и даље показују присуство социјалне резервисаности и дубоко укорењеног неповерења, што представља изазов за даљи развој демократије, институционалну стабилност и грађанску мобилизацију.

Графикон 40 – Интерперсонално поверење у односу на партијске преференције

Графикон 40 илуструје дистрибуцију интерперсоналног поверења у зависности од партијских преференција испитаника. Добијени резултати показују да највиши ниво интерперсоналног поверења испољавају присталице СНС/СПС, 37.8% сматра да се већини људи може веровати, док 62.2% заступа опрез. Ова групација, као једина са процентом поверења изнад просека за Србију (29.2%), може се посматрати као политички корпус са умерено позитивнијом перцепцијом друштвене поузданости. Насупрот томе присталице леве опозиције показују најнижи ниво интерперсоналног поверења, односно само 18.2% сматра да се већини људи може веровати, док чак 81.8% верује да је у интеракцији са другим људима неопходно бити опрезан. Ова дистрибуција указује на висок ниво скептичности и могући осећај социјалне дезинтеграције унутар грађански оријентисаног опозиционог бирачког тела, што је у складу са општом претпоставком да неауторитарни и критички оријентисани грађани чешће испољавају неповерење у друштвене односе. Десна опозиција и апстиненти показују сличан образац: 26.9% десничара и 27.5% апстинената верује у друге људе, док остатак заступа опрез. Ово указује на широко распрострањено неповерење и унутар идеолошки конзервативнијих кругова.

Интерперсонално поверење је делимично условљено политичком припадношћу. Виши ниво поверења међу присталицама власти може одражавати осећај стабилности, сигурности или идентификацију са постојећим институционалним поретком. Насупрот томе, опозиционе партије, нарочито грађанске, имају значајно већи степен друштвеног неповерења. Ови налази

такође указују да интерперсонално поверење није искључиво индивидуална карактеристика, већ и политички условљена социјална вредност, која одражава дубље вредносне поделе у друштву.

Табела 38 – Генерализовано поверење и партијске преференције: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.240*	0.038	0.493	-0.035	-0.342*
	(.143)	(.164)	(.197)	(.137)	(.174)
Старост	0.032***	-0.017***	0.008	-0.024***	0.028***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.533***	0.921***	0.641	-0.333**	-0.938***
	(.162)	(.206)	(.232)	(.159)	(.197)
Високо образовање	-0.717***	1.055***	0.387	-0.141	-1.031***
	(.198)	(.232)	(.275)	(.186)	(.234)
Средњи приходи	-0.33*	-0.253	0.629	0.231	-0.324
	(.166)	(.196)	(.243)	(.163)	(.197)
Високи приходи	-0.180	-0.026	0.585	-0.057	-0.429*
	(.211)	(.236)	(.291)	(.201)	(.251)
Градско подручје	-0.285*	-0.017	0.056	0.257*	-0.191
	(.148)	(.172)	(.209)	(.147)	(.177)
Војводина	0.578***	1.182***	-0.146	-1.102***	-0.103
	(.222)	(.271)	(.283)	(.195)	(.270)
Западна Србија и Шумадија	0.778***	1.012***	-0.602	-1.013***	0.202
	(.223)	(.278)	(.316)	(.199)	(.277)
Источна и Јужна Србија	0.884***	0.564*	0.459	-1.295***	0.068
	(.228)	(.299)	(.279)	(.213)	(.281)
Генерализовано (интерперсонално) поверење	**0.555*** (.150)**	**-0.656*** (.196)**	**-0.293 (.221)**	**0.035 (.147)**	**0.811*** (.188)**
Константа	-2.209***	-1.868***	-3.267***	1.248***	-0.501
	(.371)	(.431)	(.524)	(.340)	(.461)
Nagelkerke R^2	.182	.122	.071	.116	.219

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Види се у Табели 38 да код гласача СНС/СПС интерперсонално поверење има значајно позитиван утицај: што је већи ниво поверења у друге, већа је вероватноћа да ће испитаник подржати владајућу коалицију. Другим речима, особе са високим поверењем у друге имају веће шансе да гласају за власт, што указује на снажну везу између перцепције социјалне поузданости и подршке владајућем блоку.

Насупрот томе, код присталица грађанске опозиције интерперсонално поверење има обрнут ефекат: логит коефицијент је негативан, што значи да раст поверења у друге смањује вероватноћу подршке овој политичкој опцији. Конкретно, особа са високим поверењем у друге има веома малу вероватноћу да гласа за грађанску опозицију. Овај налаз указује да је социјално поверење код гласача опозиције подређено осећању институционалне неправде или дубоком неповерењу у постојећи поредак, што је у супротности са класичним теоријама о либералном поверењу као доминантно демократској вредности.

Код десне опозиције логит коефицијент је такође негативан, али није статистички значајан, што значи да интерперсонално поверење нема утицај на вероватноћу подршке овој политичкој опцији. Слична је ситуација и код апстинената, где је коефицијент низак и без статистичке значајности. Међутим, у категорији *власт vs опозиција*, интерперсонално поверење има снажан позитиван ефекат: вероватноћа да особа са високим поверењем у друге подржи странке на власти.

Овај резултат је нарочито индикативан, јер нам говори да се интерперсонално поверење у Србији више структурише у правцу поверења у владајући поредак него као индикатор

либералне демократије. Дакле, генерално поверење у друге није дистинктивна вредност грађанске демократске опозиције у Србији. Напротив, поверење у друге људе је у значајно већој мери присутно код гласача власти, што указује на специфичан вредносни контекст у којем се поверење интерпретира више као одраз социјалне хармоније него као индивидуалистичка вредност повезана са грађанским либерализмом. Тако се црта поделе између грађанске опозиције и власти не формира на линији поверења/неповерења у друге људе, већ на другим осама.

Вредности Nagelkerke R^2 показују да интерперсонално поверење није значајан предиктор изборне одлуке. Код СНС/СПС је то само 1.5% објашњења варијансе, код категорије *власт vs опозиција* 3.1%, грађанска опозиција 1.6%, национална 0.3%, док је код апстинента 0%. Ови резултати указују да интерперсонално поверење није релевантно за објашњење изборних понашања у Србији.

9.2. Поверење у институције

Веберово поимање институција држи да је легитимност кључни извор њихове стабилности, односно уверење грађана да је ауторитет институција оправдан и да се њихове одлуке морају поштовати. Вебер истиче да институције могу функционисати само уколико људи верују у ваљаност правила која оне спроводе, а не искључиво услед страха од санкција. Управо ова унутрашња прихваћеност норми и процедура представља темељ поверења у институционални поредак. Ово поверење стиче се најпре кроз правно-рационални тип владавине, у којем ауторитет не произилази из личности владара или традиције, већ из деловања у оквиру јасних, формализованих правила. Репродукција поверења врши се путем рутине, предвидљивости и стабилности деловања институција, будући да конзистентно понашање омогућава појединцима да постојеће норме доживљавају као природан и легитиман део друштвеног живота.[652]

Појединци у таквом систему верују институцијама зато што очекују да ће оне поступити непристрасно, предвидљиво и у складу са утврђеним процедурама. Према Веберу, управо овај тип власти омогућава развој модерне државе, јер институционализована правила постају поузданија од личних односа и харизматских вођа.[653] Међутим, како истиче Вебер, поверење у институције у великој мери зависи од способности бирократије да делује компетентно и ефикасно. Институције које се заснивају на стручности, доследности и професионалној непристрасности подстичу уверење да се одлуке не заснивају на личним преференцијама, већ на општеприхваћеним правилима. Такав начин функционисања јача уверење да институције делују у јавном интересу и да заслужују поверење грађана.[654] Супротно томе, поверење се урушава када институције одступају од сопствених норми, примењују правила арбитрарно или делују у интересу одређених група. Одсуство предвидљивости и непоштовање процедура производе уверење да институције не делују заједничком добру, што доводи до ерозије легитимности. Зато је доследност у спровођењу правила неопходна како би институционални поредак могао да опстане.[655]

Слично Веберу, Луман истиче да је поверење неопходан механизам редукције друштвене комплексности, јер омогућава појединцима да делују у ситуацијама неизвесности без потребе да располажу свим информацијама. У таквом оквиру, институције стичу поверење стабилизујући очекивања – понашају се предвидљиво, рутински и у складу са утврђеним нормама. Када институције доследно испуњавају обавезе и делују по правилима, грађани могу да рачунају на њих као на структуре које смањују ризик и неизвесност, чиме поверење постаје

[652] Max Weber, *Economy and Society*, ed. and trans. Keith Tribe, Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 2019, стр. 212–215.
[653] *Ibid*., стр. 217–223.
[654] *Ibid*., стр. 225–231.
[655] *Ibid*., стр. 232–235.

структурни елемент модерних друштава.[656] Луман додатно наглашава да се поверење у институције не темељи на личним односима, већ на уверењу да систем функционише у складу са нормама које важе за све. То значи да појединци не морају да познају актере који доносе одлуке, већ да верују у процедуре које гарантују рационалност и предвидљивост одлука. У Лумановом моделу, институционално поверење је могуће само када системи делују транспарентно, непристрасно и у складу са својим правилима; у супротном, поверење се урушава, а појединац се враћа стратегији избегавања ризика.[657]

Парсонс (Parsons) такође наглашава значај стабилности институција, али из перспективе усаглашавања индивидуалног понашања са општеважећим нормама система. Према његовом схватању, институције одржавају поверење тако што обезбеђују предвидљиве обрасце деловања – појединци верују институцијама зато што могу да очекују доследност у примени правила и испуњавању улога.[658] Кључни услов поверења представља интернализација вредности. Институције функционишу само уколико сви чланови друштва прихватају нормативни поредак не због страха од санкција, већ зато што га доживљавају као легитиман и друштвено нужан. На тај начин, поверење се одржава унутрашњим пристајањем уз улоге и очекивања, а не спољашњом присилом.[659] Парсонс истиче да институције обезбеђују интеграцију система стварајући симболички оквир у коме појединци препознају друштвене норме као исправне и оправдане. Легитимност, према томе, представља темељни ресурс институционалне стабилности: њен недостатак доводи до ерозије способности система да регулише конфликте и усмерава понашање.[660]

Норт (North) надограђује Парсонсову перспективу, дефинишући институције као *правила игре у друштву*, односно као формалне и неформалне механизме који структурирају људско понашање и смањују неизвесност у друштвеним интеракцијама. За Норта, поверење у институције произилази управо из њихове способности да пружају стабилна очекивања, олакшавају сарадњу и обезбеђују предвидљивост понашања актера. Управо та способност редуковања неизвесности представља темељ поверења у институционални поредак, јер појединци верују институцијама када оне доследно производе предвидљиве исходе.[661] Он наглашава да је поверење у институције неодвојиво од квалитета формалних правила – закона, процедура, санкција – али и утицаја неформалних норми као што су навике, култура и рутине. Према његовом мишљењу, када су формална правила у нескладу са дубоко укорењеним нормама, институције губе кредибилитет и способност да обезбеде предвидљивост. Одржив институционални поредак је онај у којем се формална и неформална правила међусобно подупиру, јер тек тада актери развијају стабилно поверење у институције.[662] У складу са тим, институционалне промене не настају једноставним усвајањем нових правила, већ постепеном еволуцијом која укључује прилагођавање очекивања и понашања актера. Поверење у институције гради се постепено, кроз континуитет у поштовању правила и доследно кажњавање одступања. Уколико институције не успевају да обезбеде предвидљивост или се перципирају као заробљене интересима моћних група, поверење се урушава, што доводи до већих трансакционих трошкова и отежаног друштвеног функционисања.[663]

Хантингтон (Huntington) наглашава да стабилност политичког поретка зависи од институционализације тј. способности институција да буду предвидљиве, доследне и препознате као легитимне. Он тврди да слаба институционализација води *хобсовском* стању сталног ривалства група, где одсуство јасних правила и механизама контроле доводи до

[656] Niklas Luhmann, *Trust and Power*, Chichester: John Wiley & Sons, 1979, стр. 4–7.
[657] *Ibid*., стр. 7–10.
[658] Talcott Parsons, *The Social System*, London: Routledge, 1991, стр. 30–32.
[659] *Ibid*., стр. 71–74.
[660] *Ibid*., стр. 164.
[661] Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, стр. 3–5.
[662] *Ibid*., стр. 36–37.
[663] *Ibid*., стр. 47–48.

ерозије поверења у јавни поредак. Само тамо где су институције довољно развијене да ограниче партикуларне интересе и обликују понашање актера могу настати услови за стабилну политичку заједницу.[664] Према Хантингтону, политичка институционализација подразумева постојање правила, рутина и норми које обезбеђују предвидљивост. Тамо где доминира *аморални фамилизам* или дубока међусобна сумња између група, институције не могу створити јавни интерес нити произвести поверење, јер грађани немају основ да верују да ће други поштовати правила. Зато стабилност и јавни интерес могу настати само у друштвима у којима су институције довољно чврсте да омеђују понашање и спрече распад на сукобљене партикуларне групе.[665] У складу са тим, легитимност институција произилази из њихове способности да делују као главни носилац јавног интереса, одвојеног од парцијалних захтева појединачних група. Друштва са ниском институционализацијом нису само слаба, већ и *неморална* јер не могу да обуздају себичне интересе група.[666]

Диркем полази од становишта да институције представљају морални оквир друштва, јер утврђују заједничка правила која регулишу понашање појединаца и омогућавају стабилност друштвеног живота. Он наглашава да се поверење у институције не заснива само на формалним санкцијама, већ на прихватању норми као обавезујућих и легитимних. Када институционална правила делују као природни и општеприхваћени израз колективне свести, појединци их поштују зато што у њима препознају морални ауторитет који превазилази индивидуалне интересе.[667] На ову линију аргументације надовезује се и Фукујама, који указује да се ефикасност институција не заснива првенствено на формалним правилима и правним механизмима, већ на нивоу поверења који произилази из заједничких норми и моралних обавеза унутар друштва.

Институције могу функционисати само у оној мери у којој грађани очекују да ће други актери поступати предвидљиво, поштено и у складу са заједничким стандардима. Када поверење опадне, организације постају зависне од формалних механизама контроле, што повећава трошкове функционисања друштва, успорава рад и подстиче развој бирократских хијерархија. Друштва са ниским нивоом поверења имају ограничену способност да развијају шире институционалне и економске структуре, јер недостатак социјалног капитала подрива и јавно управљање и институционални легитимитет. Насупрот томе, висок ниво поверења омогућава институцијама да делују ефикасније, уз мање надзора и ниже трансакционе трошкове, јер се актери ослањају на унутрашње норме и међусобна очекивања, а не искључиво на формално наметнуте контролне механизме.[668]

Мертон истиче да се поверење у институције формира кроз стабилност и предвидљивост социјалних улога које институције регулишу. Према његовом схватању, институције функционишу као *нормиран систем очекивања* – појединци верују у институције у оној мери у којој оне обезбеђују јасне и доследне моделе понашања. Када су норме које институције спроводе усклађене са општеприхваћеним вредностима и када се примењују на предвидљив и непристрасан начин, грађани развијају уверење да институције делују у складу са општим добром, што ојачава њихову легитимност.[669]

У анализи социјалне структуре, Мертон подвлачи да поверење опада онда када се јавља раскорак између прокламованих институционалних норми и стварних образаца деловања. Ову појаву Мертон описује као *институционалне дисфункције*, које нарушавају уверење грађана да систем функционише на принципима праведности и једнаког третмана. Кључно је, према Мертону, да институције доследно примењују сопствена правила и да обезбеђују механизме корекције неправилности, јер одступања од прокламованих вредности стварају перцепцију

---

[664] Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven: Yale University Press, 1973, стр. 24–29.
[665] *Ibid*., стр. 28–32.
[666] *Ibid*., стр. 30–33.
[667] Émile Durkheim, *The Division of Labour in Society*, London: Macmillan Press, 1984, стр. 34–39.
[668] Fukuyama, *ibid.*, стр. 26–28.
[669] Merton, *ibid.*, стр. 39–44.

неправде и производе ерозију поверења.[670] Управо овај раскорак између нормативних очекивања и стварног функционисања институција постао је предмет бројних савремених емпиријских истраживања. Клингеман и Фукс указују да је у више западних демократија дошло до стабилног пада поверења у институције, нарочито у парламент, владу, политичке партије и јавну администрацију. Према њиховим налазима, ова ерозија поверења није последица краткорочних политичких криза, већ одражава дубље промене у начину на који грађани процењују учинак и одговорност институција. Док подршка демократским принципима остаје висока, поверење у институционалне носиоце власти опада, што доводи до појаве *критичког грађанства* које од институција захтева већи степен транспарентности, ефикасности и процедурне правичности. Аутори истичу да се институционално неповерење најчешће јавља у ситуацијама када грађани перципирају да институције делују споро, селективно или недовољно одговорно, чиме се подривају темељи легитимитета политичког система.[671]

Расел Далтон у делу *Демократски изазови, демократски одабири* (*Democratic Challenges*), *Democratic Choices,* анализира дугорочни пад поверења грађана у политичке институције у развијеним демократијама. Далтон показује да ова ерозија није ограничена на једну земљу нити произилази искључиво из специфичних политичких догађаја, већ представља структурни тренд који погађа већину западних демократија. Према Далтону, грађани све чешће доживљавају политичке елите као дистанциране и недовољно одговорне, што доводи до пораста скептицизма према институцијама и постепеног слабљења дифузне подршке политичком систему.[672] Смањење поверења испољава се кроз више димензија: пад поверења у политичаре, растућу критичност према политичким странкама и све чешће довођење у питање ефикасности владиних институција.

Иако грађани нису нужно мање наклоњени демократији као облику политичког уређења, истиче Далтон, они постају све више критички насторјени према начину на који демократске институције функционишу у пракси.[673] Истовремено, Далтон наглашава да растућа критичност грађана не мора нужно имати негативне последице по демократски поредак. Напротив, она може деловати подстицајно на институционалне реформе, јер незадовољство грађана ствара притисак за већу транспарентност, бољу одговорност и укљученост јавности у процес доношења одлука. Према његовом становишту, оснажени, информисани и критички оријентисани грађани могу допринети даљој демократизацији политичког система, под условом да институције успеју да адекватно одговоре на њихова очекивања.[674]

Истраживања Линдеа (Linde) и Далберга (Dahlberg) показују да перцепција квалитета институција представља један од кључних предуслова политичке подршке и институционалног поверења. Грађани не процењују легитимност политичког система апстрактно, већ кроз уверење о томе да ли институције делују непристрасно, ефикасно и без присуства корупције. Када се квалитет институција перципира као низак, долази до ерозије поверења у основне стубове политичког поретка - парламент, владу, судство и јавну администрацију.

Компаративне анализе показују да је ова веза изузетно стабилна: висока перципирана непристрасност и професионалност јавних институција ублажава разлике између изборних победника и губитника и смањују ниво политичке поларизације. Насупрот томе, корупција и

[670] Merton, *ibid.*, стр. 126–131.
[671] Klingemann & Fuchs, *ibid.*, стр. 4–6.
[672] Russell J. Dalton, *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, New York: Oxford University Press, 2004, стр. 15–18.
[673] *Ibid*., стр. 21–25.
[674] *Ibid*., стр. 27–32.

селективна примена правила систематски поткопавају институционално поверење, јер грађани закључују да институције служе појединачним интересима, а не јавном добру.[675]

На ове налазе надовезују се и шире компаративне анализе институционалног поверења. Норис указује да упоредна истраживања показују значајне разлике у нивоу поверења у институције међу државама, као и да је у многим демократијама присутно дубоко укорењено незадовољство радом парламента, владе и јавне администрације. Норис истиче да ови обрасци нису привремени, већ представљају релативно стабилне и дуготрајне феномене који произилазе из различитих културних оријентација, перцепције учинка владе и институционалних карактеристика политичких система. Пад институционалног поверења посебно је изражен у друштвима у транзицији, али је уочљив и у развијеним демократијама, што указује да је реч о широј, структуралној појави која захтева аналитичко разликовање између подршке принципима демократије и подршке конкретним институцијама.[676]

Велцел истиче да се облици поверења који се ослањају на хијерархијске институције – војску, полицију и правосудне органе – постепено губе снагу у условима јачања еманципативних вредности. Разлог лежи у томе што вертикално поверење, засновано на ослањању на институције које функционишу кроз командне структуре и неједнак распоред власти, све мање одговара очекивањима грађана који теже већој аутономији и контроли над јавним институцијама.

Са јачањем еманципативних оријентација грађани постају критичнији према традиционалним ауторитетима и осетљивији на питања институционалне одговорности, транспарентности и процедуралне правичности. Уместо пасивног прихватања институција, јавља се растућа склоност да се њихов легитимитет процењује према стварној способности да штите индивидуална права и обезбеде правичан третман. Ова трансформација одражава дубљу промену политичке културе – прелазак са пасивне лојалности ка критичком грађанству, што се највидљивије испољава кроз опадање поверења у институције хијерархијског типа.[677]

Док Велцел овај процес објашњава променама у вредностима грађана, анализе политичке транзиције указују на додатне структурне факторе који обликују институционално поверење. Тако Елстер, Офе и Пројс истичу да је кључна специфичност посткомунистичких друштава управо у томе што су у процес демократске трансформације ушла без јасног носиоца институционалне обнове. Пошто није дошло до победе јасно дефинисане контраелите, нити до револуционарног преузимања власти, нови политички поредак није имао органски извор легитимитета.

Недостатак *победника* који би преузео одговорност за дизајн нових институција довео је до тога да се кључне институционалне одлуке доносе у условима фрагментиране политичке агенције, краткотрајних коалиција и нестабилних актера. У таквом институционалном окружењу грађани институције често не доживљавају као резултат јасне визије или демократског консензуса, већ као производ импровизације и контингенције.

Управо тај *бесубјектни* карактер транзиције подрива способност институција да генеришу стабилно поверење, јер оне не делују као предвидљив и трајан ослонац политичког поретка, већ као резултат променљивих политичких компромиса.[678]

Друга важна димензија друштвеног капитала која је анализирана у овом раду јесте поверење у политичке институције. Овај аспект има посебан значај јер представља један од кључних механизама посредством којих се обликује однос грађана према политичком систему и његовој способности да обезбеди стабилно и ефикасно управљање.

Значај институционалног поверења у ширем друштвеном и економском контексту приказан је на Графикону 41, где је анализирана повезаност између нивоа поверења у институције и бруто домаћег производа по глави становника. Овај однос омогућава увид у то

[675] Jonas Linde & Sefan Dahlberg, "Quality of Government and Political Support", у *The Oxford Handbook of the Quality of Government*, New York: Oxford University Press, 2021, стр. 234–243.
[676] Norris, *ibid.*, стр. 218–219.
[677] Welzel, *ibid.*, стр. 404–405.
[678] Elster, Offe & Preuss, *ibid.*, стр. 27–28.

на који начин институционално поверење корелира са степеном економског развоја и указује на потенцијалну повезаност између квалитета институционалног поретка и укупног нивоа друштвене просперитетности.

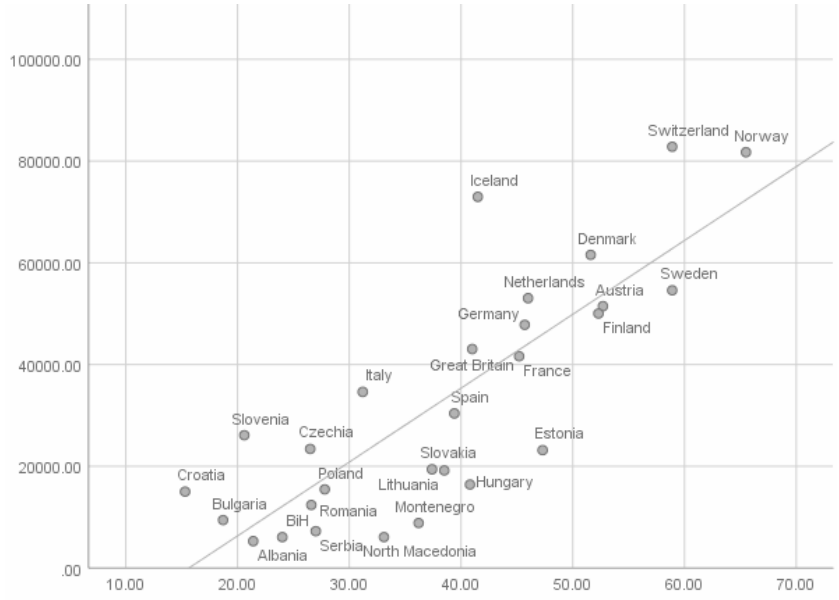

Графикон 41 – Скатер 2: Веза између поверења у институције и БДП по глави становника

Графикон 41 приказује постојање позитивне и статистички значајне везе између поверења у институције и БДП-а ($R^2 = 0.661$), што указује на то да више поверење у институције у просеку прати и виши ниво економског развоја. Међу земљама које се издвајају високим нивоом и поверења у институције и економске развијености налазе се Швајцарска и Норвешка, које бележе највише вредности оба показатеља. Ове земље налазе се у горњем десном делу дијаграма, изнад регресионе линије, што указује на снажну институционалну стабилност и висок степен економске просперитетности.

Сличан образац може се уочити и код Данске, Исланда, Холандије и Шведске, које такође карактерише комбинација високог поверења у институције и високог БДП-а по глави становника. На супротном крају расподеле налазе се земље са ниским поверењем у институције и релативно ниским нивоом економског развоја. Тако су Србија, Албанија, Босна и Херцеговина и Северна Македонија смештене у доњем левом делу графикона, што указује на истовремено низак ниво поверења у институције и ограничене економске ресурсе. Србија се, заједно са Бугарском и Албанијом, издваја као једна од земаља са најнижом перципираном институционалном легитимношћу од стране својих грађана.

Ипак, поједине земље показују одступања од општег тренда. Исланд, на пример, има веома висок БДП по глави становника уз релативно умерен ниво поверења у институције, што представља благу девијацију од регресионог тренда. Са друге стране, Естонија бележи релативно висок ниво поверења у институције у односу на свој БДП, што је позитиван индикатор институционалног развоја независно од економских ресурса.

Добијени налази подржавају претпоставку да институционално поверење и економски развој често иду руку под руку. Земље које карактеришу развијене институције, већи степен транспарентности и ефикасније управљање обично бележе и више нивое економске продуктивности. Насупрот томе, у друштвима у којима постоји институционална ерозија или перцепција корупције, економски учинак је у просеку знатно нижи.

Када је реч о Србији, она се налази у доњем левом квадранту, што представља констелацију ниског поверења у институције и ниског БДП-а по глави становника. Такав положај указује не само на ограничене домете економске продуктивности, већ и на устаљено неповерење грађана у институције јавне власти. Србија у том погледу није изузетак већ пре

одражава типичан образац који се може уочити у региону западног Балкана. И друге државе региона, попут Босне и Херцеговине, Албаније и Северне Македоније, налазе се у сличном положају.

Ови налази указују на структурну повезаност између перципиране институционалне легитимности и ограничених домета економског развоја. Ниско поверење у институције не може се у потпуности објаснити економским потешкоћама, већ упућује на дубље проблеме у функционисању институционалног система, као што су слаба перцепција јавне одговорности, недовољна транспарентност и ограничена ефикасност институција. У таквом контексту економски развој често не наилази на институционалну подршку која би омогућила стабилније, предвидљивије и правичније друштвено-економске исходе.

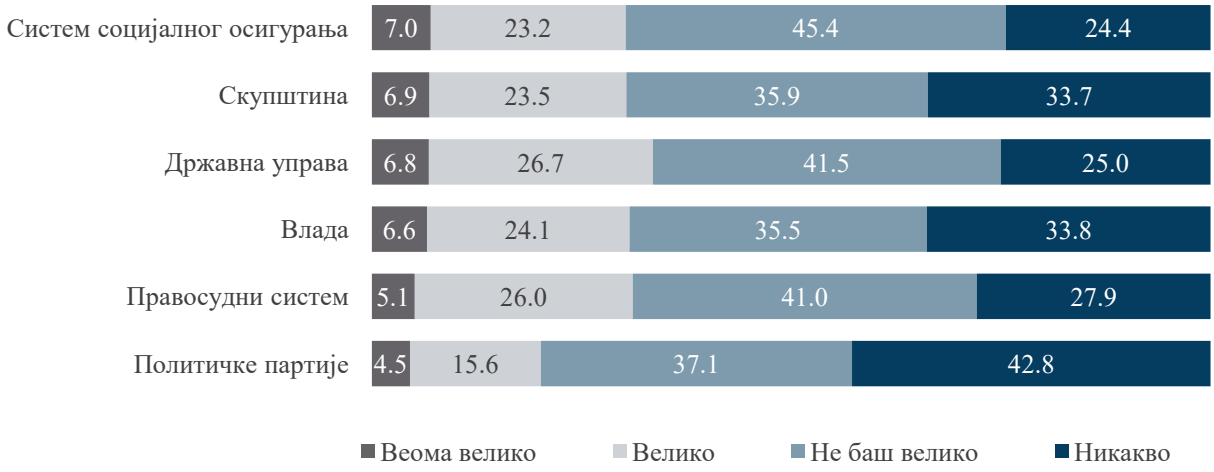

Графикон 42 – Поверење у институције

На Графикону 42 је приказан степен поверења грађана Србије у кључне институције политичког система: скупштина, државна управа, систем социјалног осигурања, правосудни систем, влада и политичке партије. Из приказаних резултата можемо закључити да политичке партије представљају институцију у коју грађани Србије имају најмање поверења. Укупно 42.8% испитаника наводи да уопште нема поверења у политичке партије, а када се томе дода и категорија *не много поверења*, укупан удео грађана који имају низак степен поверења достиже чак 79.9%. Насупрот томе, само 4.5% грађана исказује велико поверење у политичке партије, што указује на изразиту делегитимизацију партијског система у Србији. Низак ниво поверења присутан је и код других кључних политичких институција. У владу нема или има врло мало поверења 69.3% испитаника, док је тај проценат код парламента 69.6%. То значи да више од две трећине грађана има слабо или никакво поверење у два централна носиоца извршне и законодавне власти. Сличан образац неповерења присутан је и према правосудном систему, коме не верује 68.9% испитаника, као и према државној управи (66.5%) и систему социјалне заштите (69.8%).

Укупно посматрано, ниједна од испитиваних институција не бележи већински ниво поверења, већ се степен неповерења у свим случајевима креће изнад две трећине испитаника. Ови резултати недвосмислено указују на дубоку кризу поверења у институције у Србији. Висок степен неповерења у готово све кључне институције политичког система упућује на постојање структурних проблема у функционисању демократског поретка, као и на перцепцију дефицита одговорности, транспарентности и инклузивности у политичком процесу.

Посматрано у ширем аналитичком оквиру, стање поверења у институције у Србији указује на дубљи поремећај у односима између државе и грађана. Реч је о феномену који

превазилази тренутне перформансе појединачних институција и указује на ерозију њиховог легитимитета у очима јавности. Институције се све мање доживљавају као носиоци општег интереса, а све више као структуре повезане са партикуларним интересима и политичким мрежама моћи, што резултира широком дистрибуцијом институционалног неповерења. Најдискредитованији сегмент институционалне архитектуре јесу политичке партије. Уместо да делују као посредничке институције које артикулишу интересе грађана и омогућавају демократску конкуренцију политичких идеја, партије се често перципирају као затворени системи политичке моћи усмерени ка очувању сопствених позиција. Управо се у овоме и манифестује најдубља криза поверења: не у поједине актере, већ у сам политички поредак.

Слична је ситуација и када је реч о парламенту и влади, институцијама које би у демократском друштву требало да функционишу као окосница народне суверености и извршне власти. Њихова делатност се у јавности све више доживљава као ритуализована и формализована, лишена стварног дијалога и транспарентности.

Парламентарни живот је обележен слабом репрезентативношћу, а извршна власт се све мање перципира као услужно тело грађана, а све више као хијерархијски апарат са ограниченом контролом и јавним увидом.

Слично томе, правосудни систем, који би требало да представља гарант владавине права и уставности, такође се суочава са значајним дефицитом поверења. Перцепција селективне примене закона и потенцијалног политичког утицаја на правосудне институције доприноси слабљењу уверења грађана у правну сигурност и једнакост пред законом.

Неповерење се не задржава само на политичким институцијама, већ обухвата и административне и социјалне институције попут државне управе и система социјалне заштите. Иако њихова функција није директно политичка, оне не успевају да генеришу виши степен јавног поверења. То указује да се перцепција институција не формира искључиво на основу непосредног искуства грађана, већ и у ширем контексту опште перцепције институционалне слабости.

Кључни налаз ове анализе јесте да низак ниво поверења у институције не представља само проблем њихове јавне перцепције, већ симптом дубљег друштвеног и политичког проблема – одсуства ширег друштвеног консензуса о легитимности власти и начину њеног функционисања. У том смислу, добијени резултати не представљају само емпиријски опис стања јавног мњења, већ указују на процес институционалне делегитимизације који може имати шире последице по политичку стабилност и друштвену кохезију.

Поверење у институције је не само показатељ њихове ефикасности, већ и предуслов друштвеног повезивања, грађанске лојалности и политичке стабилности. Уколико поверење, као један од основних елемената друштвеног капитала, постане хронично дефицитарно, институције губе способност да делују као интегративни механизам друштва.

Последица тога није само слабљење институционалне ефикасности, већ и постепено удаљавање грађана од политичког живота, које се може испољити кроз апатију, политичку апстиненцију или, у појединим случајевима, радикализацију ставова.

Посматрано у ширем контексту, добијени резултати указују на постојање структурног проблема институционалног легитимитета, у којем није доведено у питање само функционисање појединачних институција, већ и шири оквир јавног поретка. У том смислу, ови налази не представљају тек дескриптивни приказ ставова јавности, већ указују на шири процес институционалне делегитимизације. Упоредне податке садржи наредна Табела 39.

Табела 39 – Поверење у институције – Збир Веома велико и Велико

	Парламент	Државне службе	Систем социјалног осигурања	Правосудни систем	Влада	Политичке партије
Албанија	7.6%	34.8%	43.2%	22.5%	14.3%	5.7%
Аустрија	45.0%	58.8%	73.5%	73.1%	39.5%	26.5%
Босна и Херцеговина	16.4%	32.0%	36.4%	28.2%	18.5%	12.6%
Бугарска	15.4%	21.3%	25.4%	15.2%	20.9%	14.1%
Хрватска	7.4%	26.6%	29.5%	14.1%	10.0%	4.4%
Чешка	14.0%	33.6%	42.3%	39.6%	18.5%	11.1%
Данска	46.9%	54.8%	59.0%	81.3%	39.6%	28.2%
Естонија	33.3%	67.8%	61.9%	63.6%	43.4%	13.5%
Финска	45.5%	55.3%	70.3%	80.4%	42.5%	19.8%
Француска	34.7%	53.8%	79.1%	59.8%	31.6%	11.8%
Немачка	40.4%	56.1%	59.2%	64.0%	36.5%	17.9%
Велика Британија	32.8%	55.8%	46.7%	64.5%	29.6%	16.5%
Мађарска	35.7%	55.3%	48.8%	49.7%	39.2%	15.9%
Исланд	36.6%	60.2%	41.6%	61.2%	31.4%	17.9%
Италија	28.1%	35.7%	45.3%	40.9%	24.3%	12.8%
Литванија	23.4%	48.9%	46.8%	52.1%	41.6%	18.1%
Црна Гора	35.2%	37.4%	39.5%	36.8%	38.3%	30.5%
Холандија	43.7%	41.4%	58.3%	58.0%	49.0%	25.5%
Северна Македонија	32.7%	39.8%	42.9%	35.1%	26.5%	21.4%
Норвешка	70.5%	71.2%	68.5%	86.9%	59.8%	36.3%
Пољска	20.5%	39.8%	34.9%	37.8%	24.5%	9.1%
Румунија	17.7%	29.3%	34.9%	46.4%	18.8%	12.3%
Србија 2017	21.5%	30.6%	33.6%	30.5%	30.0%	15.6%
Србија 2024	30.3%	33.5%	30.2%	31.1%	30.7%	20.2%
Словачка	40.0%	52.8%	45.4%	34.7%	30.9%	20.7%
Словенија	15.7%	24.1%	41.7%	22.5%	14.4%	5.3%
Шпанија	32.7%	48.5%	66.9%	47.6%	22.3%	18.3%
Шведска	64.8%	64.0%	62.2%	78.0%	51.9%	32.4%
Швајцарска	58.9%	66.8%	62.5%	71.3%	67.8%	26.1%

Анализа поверења у институције у европским земљама, заснована на подацима приказаним у Табели 39, омогућава дубљи увид у структурне разлике у нивоу институционалне легитимности и укупног капацитета друштвеног капитала у различитим друштвено-политичким контекстима. У анализи су коришћене збирне вредности одговора *веома велики степен поверења* и *велики степен поверења*. Као што се из приказаног може видети, највиши ниво поверења у институције приметан је у нордијским земљама, које се у литератури често издвајају као пример стабилних и високо функционалних демократских система. Посебно се издваја Норвешка, где чак 86.9% грађана исказује поверење у правосудни систем, 71.2% у јавну управу, а 70.5% у парламент. Сличан образац присутан је и у Шведској, у којој више од 60% испитаника изражава висок степен поверења у анализиране наведене институције. Овакви резултати указују не само на ефективност институција, већ и на постојање високог степена друштвене кохезије.

С друге стране, значајно нижи ниво поверења у институције јесте у земљама Балкана. Иако Србија показује извесно побољшање у односу на 2017. годину — на пример, поверење у

парламент порасло је са 21.5% на 30.3%, а у владу са 30% на 30.7% — укупни нивои поверења и даље остају испод европског просека. Поверење у правосуђе (31.1%) и социјални систем (30.2%) такође је релативно ниско, што може указивати на перцепцију ограничене ефикасности институција, њихове политичке зависности или присуства корупције. Посебно је изражено неповерење према политичким партијама (20.2%), што је у складу са налазима из других земаља региона, попут Хрватске (4.4%), Бугарске (14.1%) и Албаније (5.7%).

Поређење западноевропских и постсоцијалистичких земаља указује на јасно уочљив структурни јаз. Државе као што су Немачка, Финска, Данска и Холандија карактерише стабилно висок ниво поверења у већину институција, док земље попут Румуније, Бугарске, Пољске и Словеније бележе осетно ниже вредности, посебно када су у питању парламент и политичке партије. Посебно је интересантна позиција Француске, Велике Британије и Италије, у којима се бележи умерен ниво поверења у институције као што је правосуђе, али је поверење у политичке партије изразито ниско (11.8% у Француској, 16.5% у Великој Британији). Ови резултати упућују на постојање шире кризе политичког представништва, која се јавља и у старим, институционално консолидованим демократијама.

Налази указују на јасну повезаност између степена поверења у политичке институције и квалитета функционисања демократије. Низак ниво поверења у парламент и политичке партије често је повезан са порастом политичког цинизма, слабљењем политичке мобилизације и ерозијом демократске културе. Насупрот томе, друштва у којима је институционално поверење високо карактерише већа стабилност политичког система, ефикасније функционисање јавних институција и снажнији осећај грађанске припадности политичкој заједници.

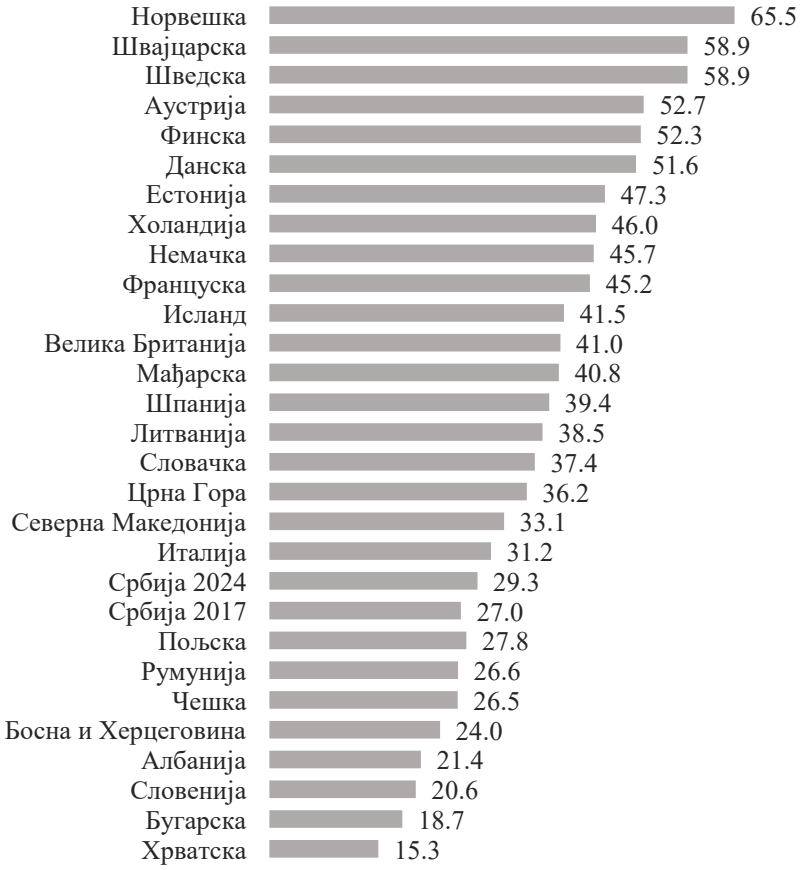

Графикон 43 – Поверење у институције – поређење земаља

Графикон 43 приказује упоредни ниво институционалног поверења у 30 европских земаља, изражен као збир одговора *имам веома велико поверење* и *имам велико поверење*. Резултати указују на изражене структурне разлике у степену поверења грађана у институције, које у великој мери кореспондирају са нивоом развијености демократских пракси, економске стабилности и институционалне ефикасности у посматраним друштвима. На врху лествице налазе се Норвешка (65.5%), Швајцарска (58.9%) и Шведска (58.9%), земље које се у компаративним истраживањима редовно издвајају као примери високог квалитета управљања, институционалне транспарентности и демократске културе. Висок ниво поверења у институције у овим друштвима повезан је са стабилним политичким системима, развијеним механизмима јавне одговорности и високим нивоом социоекономске сигурности. Управо та комбинација институционалне ефикасности и економске просперитетности доприноси формирању снажног друштвеног консензуса око функционисања демократског поретка.

Супротан образац уочава се у делу земаља југоисточне Европе. На самом дну лествице налазе се Хрватска (15.3%), Бугарска (18.7%), Словенија (20.6%), Албанија (21.4%) и Босна и Херцеговина (24%). Низак ниво институционалног поверења у овим друштвима често је повезан са перцепцијом ограничене ефикасности институција, присуством корупције, као и недовољно развијеним механизмима институционалне одговорности. Последично, овакви обрасци поверења указују на ослабљену институционалну легитимност и ограничене капацитете за јачање друштвене кохезије и стабилан демократски развој. Србија се такође налази у доњем делу ове скале. Према подацима са графикона, укупан ниво институционалног поверења износио је 27% у 2017. години, док је 2024. године забележен умерен раст на 29.3%. Иако овај помак указује на извесно побољшање, он није довољан да значајније промени позицију Србије. У поређењу са просеком развијених европских демократија, ниво поверења у институције у Србији и даље је знатно нижи, што указује на постојање дубљих структурних ограничења у функционисању институционалног система.

С друге стране, резултати забележени у земљама као што су Аустрија (52.7%), Финска (52.3%), Немачка (45.7%) и Француска (45.2%) показују да институционално поверење може остати релативно стабилно чак и у условима повремених политичких криза или пада поверења у поједине политичке актере. У овим системима стабилност поверења у великој мери почива на развијеним механизмима институционалне контроле, транспарентности и професионализације јавне управе.

Табела 40 – Поверење у институције - индекси

N	Валидни случајеви	1472
	Недостајући случајеви	21
Аритметичка средина		.4670
Стандардна грешка аритметичке средине		.00516
Медијана		.4783
Мод		.48
Стандардна девијација		.19793
Варијанса		.039
Асиметричност		.393
Стандардна грешка асиметричности		.064
Куртозис		-.278
Стандардна грешка куртозиса		.127
Распон		1.00
Минимум		.00
Максимум		1.00
Перцентили	25	.3043
	50	.4783
	75	.6087

Средња вредност износи 0.467, што указује на низак ниво институционалног поверења у укупној популацији испитаника. Медијана је 0.478, а модална вредност 0.48, што имплицира да је дистрибуција релативно симетрична и концентрацију већине испитаника нешто испод средине могућег распона. Близина средње вредности и медијане додатно потврђује уравнотежену расподелу без изражене асиметрије. Стандардна девијација износи 0.198, а варијанса 0.039, што указује на умерену хетерогеност ставова и значајну унутрашњу разноликост у перцепцији институција. Коефицијент искривљености (0.393) указује на благу позитивну асиметрију, односно да мањи број испитаника исказује висок ниво поверења, док већина вредности лежи у доњем и средњем интервалу.

Куртоза износи (−0.278) сведочи о равномернијој расподели са мање израженим врхом и дебљим реповима у поређењу са нормалном расподелом, што указује на присутност умерено неповерљивих и умерено поверљивих испитаника без екстремних вредности. Међу испитаницима преовладава ниво поверења испод средине скале, са умереним варијацијама унутар узорка. Подаци указују да нема драстичне асиметрије или концентрације на крајњим негативним вредностима. Ипак, умерено ниско поверење уз равномерно распоређене вредности потврђује да поверење у институције у Србији нема стабилну основу, већ да је флуидно и хетерогено, што отежава кохезивно функционисање демократског поретка. Ови налази су у складу са претходним резултатима.

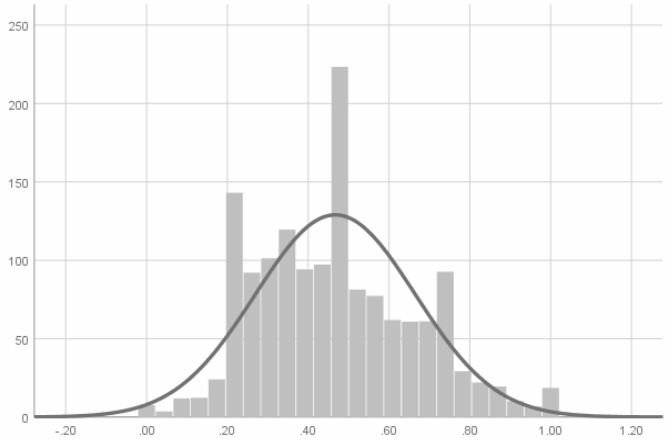

Графикон 44 – Хистограм индекса поверења у институције

Хистограм приказује расподелу перцепције институционалног поверења међу испитаницима у Србији, мерену индикатором *поверење у институције*, чије су вредности нормализоване у интервалу од 0 до 1. Визуелни приказ омогућава увид у фреквенцијску структуру узорка и степен одступања од теоретске нормалне расподеле (приказане црном кривом). Дистрибуција визуелно приказује благу позитивну асиметрију, што је у складу са позитивним коефицијентом искривљености добијеним у претходној анализи. Крива нормалне расподеле омогућава директно поређење са теоријском нормом и указује на чињеницу да подаци прате нормалну дистрибуцију у централним интервалима, али са нешто вишим фреквенцијама у доњим и горњим *реповима.*

Овај хистограм такође потврђује ранији налаз да је стандардна девијација 0.198, што се огледа у ширини расподеле – вредности се простиру кроз скоро цео могући интервал (од 0 до 1). Присутна је значајна интерперсонална варијабилност, што имплицира да не постоји јасна хомогеност у друштву у погледу односа према институцијама. Интервали са мањим фреквенцијама на крајњим деловима скале (испод 0.2 и изнад 0.8) показују да су екстремни облици поверења — апсолутно неповерење и безрезервно поверење — релативно ретки, мада је апсолутно неповерење знатно израженије у односу на безрезервно поверење.

Расподела поверења у институције у Србији указује на структурално ослабљену, институционалну легитимност. Већина грађана се не идентификује са крајње неповерљивим

или крајње лојалним ставовима, већ посматра институције са дозом скепсе и резерве, што је типично за полу-консолидоване демократије или системе са дугом историјом институционалне ерозије.

Оваква дистрибуција институционалног поверења треба се посматрати у ширем друштвено-политичком контексту Србије, у којем дугорочна ерозија поверења у механизме власти, неуспешне институционалне реформе и перцепција политичке корупције обликују скептичан, али ипак не потпуно резигниран однос грађана према државним структурама. Стога, добијени образац указује на структурално крхко, али динамично поље поверења, које не одражава консензус, већ пре стање политичке амбивалентности и индивидуалне контрадикторности у перцепцији друштвеног система.

Табела 41 – Просечно поверење у институције и партијске преференције

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
СНС/СПС	449	.6147	.18694	.00883
Лева опозиција	264	.3463	.13068	.00804
Десна опозиција	165	.4126	.18930	.01472
Апстиненти	594	.4243	.16632	.00683
Тотал	1472	.4670	.19793	.00516

Подаци о просечном поверењу у институције (Табела 41) у зависности од страначких преференција упућују на дубоке вредносне и политичке разлике унутар бирачког тела у Србији. Присталице владајуће коалиције СНС/СПС исказују значајно виши ниво поверења у институције у односу на све друге групе – њихов просек износи 0.61 на скали од 0 до 1, што представља прилично високу вредност.

Овај резултат је индикативан за високу легитимизацију постојећег институционалног поретка од стране владајуће коалиције и указује на јаку идентификацију са актуелним системом власти.

Супротно томе, најниже вредности поверења у институције исказују гласачи грађанске/леве опозиције, са просечним резултатом од 0.35, што приказује очекивани критички однос према институцијама. Ова категорија гласача има релативно ниску стандардну девијацију (0.13), што показује и најхомогенији профил неповерења, што може указивати на консензус око делегитимисања постојећих институција унутар грађанског опозиционог блока.

Гласачи десне опозиције имају нешто виши ниво поверења у институције у поређењу са левом опозицијом (0.41).

Апстиненти, као специфична категорија политички дистанцираних грађана, имају просечно поверење од 0.42, што је нешто изнад вредности забележене код опозиционих бирача, али знатно испод нивоа забележеног код гласача власти.

Укупан просек за целокупни узорак износи 0.47, што додатно наглашава да се Србија као политички простор одликује умерено ниским поверењем у институције, али и дубоком политичком поларизацијом.

Распон у просечним вредностима између највишег (СНС/СПС: 0.61) и најнижег (грађанска опозиција: 0.35) нивоа поверења у институције одражава не само политичке већ и друштвене расцепе који структуришу поверење грађана у институционални поредак.

Ова поларизација представља кључан изазов за стабилност демократског система, јер указује на то да институције не уживају универзални легитимитет, већ су перципиране кроз призму политичке припадности, што умањује њихову интегративну функцију у друштву.

Резултати анализе варијансе (ANOVA) у наредној Табели 45 показују да постоји статистички значајна разлика у нивоу поверења у институције између бирача различитих политичких партија (F(df=3,1468)=175.377, p<.001)

Табела 42 – Поверење у институције: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.187	-0.095	0.482	-0.038	-0.431**
	(.166)	(.176)	(.198)	(.140)	(.208)
Старост	0.026***	-0.008	0.011	-0.021***	0.020***
	(.006)	(.006)	(.007)	(.005)	(.007)
Средње образовање	-0.355*	0.790***	0.561**	-0.439***	-0.778***
	(.189)	(.217)	(.235)	(.163)	(.239)
Високо образовање	-0.504**	0.914***	0.291	-0.229	-0.833***
	(.225)	(.247)	(.278)	(.189)	(.278)
Средњи приходи	-0.424**	-0.295	0.637***	0.256	-0.342
	(.191)	(.207)	(.244)	(.166)	(.236)
Високи приходи	-0.285	-0.001	0.572**	-0.039	-0.588**
	(.243)	(.250)	(.239)	(.204)	(.294)
Градско подручје	-0.277	-0.113	0.031	0.259*	-0.218
	(.174)	(.182)	(.210)	(.150)	(.211)
Војводина	0.550**	1.504***	-0.109	-1.139***	-0.205
	(.257)	(.290)	(.287)	(.199)	(.333)
Западна Србија и Шумадија	0.819***	1.294***	-0.581*	-0.972***	0.280
	(.261)	(.295)	(.319)	(.202)	(.335)
Источна и Јужна Србија	0.575**	1.056***	0.581**	-1.194***	-0.356
	(.265)	(.319)	(.285)	(.217)	(.343)
Поверење у институције	**6.785*** **	**-5.144*** **	**-1.863*** **	**-1.552*** **	**7.507*** **
	(.496)	**(.554)**	**(.522)**	**(.361)**	**(.608)**
Константа	-5.224***	-0.284***	-2.605***	1.884***	-3.468***
	(.504)	(.477)	(.552)	(.372)	(.603)
Nagelkerke R^2	.439	.254	.091	.143	.516

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Испитивање утицаја поверења у институције на страначке преференције открива снажан поларизујући и статистички значајан ефекат поверења у институције у свим анализираним политичким категоријама.

Највиши ниво вероватноће да ће грађани који имају поверење у институције гласати за коалицију СНС/СПС и износи чак 99.89%, што указује на директну повезаност поверења у институционални поредак и подршке владајућој коалицији. Ово потврђује хипотезу о институционалној лојалности као централном механизму политичке мобилизације власти.

Супротно томе, вероватноћа да ће бирачи који исказују поверење у институције подржати грађанску опозицију износи 0.58%, а националну опозицију 13.47%, што потврђује низак ниво повезаности поверења у институције са опозиционим политичким актерима.

Апстиненти показују сличан образац, са вероватноћом од 17.47%, указујући на то да недостатак поверења може допринети демобилизацији бирачког тела може указивати да је дефицит поверења један од фактора демобилизације у бирачком телу.

Када је реч о категорији *власт vs опозиција*, вероватноћа да ће особа с високим поверењем у институције подржати власт износи 99.94%, што представља готово апсолутну подударност. Овај резултат потврђује да је поверење у институције најзначајнија дистинктивна вредносна и когнитивна димензија која разликује гласаче власти од свих опозиционих опција, без обзира на њихову идеолошку позицију. Поверење у институције делује као снажан психолошки филтер кроз који се перципира легитимност политичких актера, при чему су грађани са високим поверењем практично недоступни опозиционим понудама.

Вредност Nagelkerke R^2 износи 32.8% у моделу *власт vs опозиција*, што је умерено висок степен објашњене варијансе. У категорији СНС/СПС ова вредност је 27.2%, док се код грађанске опозиције креће на нивоу од 14.8%, код десне опозиције 2.3%, а код апстинената 2.7%. Ови подаци указују да је поверење у институције најрелевантнија променљива у предвиђању подршке владајућој коалицији, док њен утицај на опозиционе актере и демобилисани део бирачког тела остаје ограничен.

Ово потврђује да поверење у институције представља важну вредносну димензију у обликовању партијских преференција у Србији, истичући оштру линију поделе између грађана који подржавају власт и оних наклоњених опозицији.

Институционално поверење представља једну од кључних вредносних одредница политичких избора у Србији. Високо поверење у институције повезано је с подршком владајућој коалицији, док је неповерење кључна карактеристика гласача опозиције и апстинената. Овај образац указује на дубоку политичку и институционалну поларизацију, у којој се легитимитет институција и избор политичких представника преплићу у високо корелираним вредносним осама.

Упадљива дистинкција између власти и опозиције у погледу поверења у институције сугерише да демократија у Србији функционише у амбијенту у коме институционални кредибилитет није консензусна категорија, већ предмет политичког неслагања. Ови налази говоре у прилог тези да институције у Србији нису перципиране као политички неутралне структуре, већ као симболички ослонац одређене политичке опције, у овом случају владајуће коалиције.

Политичка мобилизација, дакле, није условљена искључиво социоекономским или идеолошким факторима, већ и перцепцијом институција као легитимних или делегитимисаних актера у јавном простору. У том смислу, однос према институцијама представља не само индикатор политичке лојалности, већ и важну детерминанту идеолошког самоидентификовања.

У актуелном политичком контексту Србије, криза изазвана протестима и блокадама, започетих након пада надстрешнице на железничкој станици у Новом Саду, представља пример инструменталне употребе државних институција од стране власти као механизма легитимизације, контроле и дискредитације опозиције. Политички дискурс владајуће коалиције систематски наглашава наратив који повезује институционално поверење са стабилношћу државе. У овом наративу, полиција, тужилаштво, судство, РЕМ и РИК представљају се као неутрални и непристрасни државотворни механизми, чак и у случајевима када њихове одлуке очигледно фаворизују владајућу већину. Такође, опозиција се унапред лишава легитимитета кроз конструисање наратива да њене активности угрожавају институције, а самим тим и саму државу.

Протести се приказују као угрожавање јавног поретка, док институције које их санкционишу - полиција и судови, добијају улогу браниоца стабилности. Стратешка употреба институција омогућава власти да у јавности представи свој монопол над легитимном интерпретацијом политичке реалности као наводно *неутрално* институционално деловање. У том контексту, институционалне праксе попут изостанка реакције тужилаштва, привођења демонстраната од стране МУП-а или одбацивања приговора од стране изборних комисија представљају се као резултат формално законитих и непристрасних процедура.

Оваква интерпретација омогућава власти да нагласи формалну легалност и непристрасност институционалних одлука – уз поруку да се политички актери не мешају у рад институција и да се све одвија *у складу са законом*. У таквом контексту, институције се у јавном дискурсу представљају као објективни арбитри политичких конфликата. Као пример може се навести привођење већег броја демонстраната током протеста, уз истовремено изостанак адекватне реакције на насиље усмерено према њима. У јавним наступима власти ови догађаји се интерпретирају као доказ да институције функционишу и да држава доследно спроводи закон. На тај начин се институционални ауторитет користи као средство

учвршћивања политичке легитимности и контроле јавног наратива о политичким дешавањима.

Медијска реторика под контролом власти појачава овај наратив наглашавајући да *институције функционишу* и да *држава реагује*, чиме се грађанима пружа илузија стабилности и сигурности. У таквом медијском окружењу, поверење у институције се генерише кроз страх од хаоса, где власт постаје једини гарант реда. Ово објашњава високу вероватноћу подршке власти међу грађанима који имају поверење у институције - они интернализују медијски наратив о *исправном функционисању система*.

Анализа показује да институције у Србији не функционишу само као административни апарат, већ и као параван и инструмент идеолошке и политичке хегемоније власти.

Модел који повезује поверење у институције са подршком СНС/СПС потврђује да власт гради свој легитимитет кроз симболичку и функционалну употребу институција. У условима политичких криза, протеста и блокада, појачано позивање на институције служи као стратегија одржавања власти, где се институционални кредибилитет користи као кључно средство мобилизације присталица и дискредитације опозиције.

Овај налаз је у потпуности у складу са резултатима истраживања, који показују да је поверење у институције један од кључних предиктора подршке владајућој коалицији, због чега је разумљиво да власт у кризним ситуацијама појачава апеле на институционални ауторитет.

10. МОРАЛ, КОНЗЕРВАТИВИЗАМ, АЛТРУИЗАМ И ЕМПАТИЈА

Морал, као скуп начела и вредности које усмеравају понашање појединаца и обликују међуљудске односе, представља темељни механизам регулације друштвених интеракција и одржавања друштвеног поретка. Овде ће се темељно изложити теоријска концептуализација, операционализација и анализирати емпиријски налази.

10.1. Морал

Два су теоријска појма: *грађански морал* и *конзервативизам*, овде у фокусу, будући да ова два концепта осветљавају различите димензије моралности и њихову улогу у очувању друштвене кохезије, унапређењу управљања и обликовању културних образаца.

Грађански морал се огледа у поштовању етичких и правних норми које регулишу понашање појединаца у јавном и институционалном простору. Он почива на принципима искрености, интегритета и уважавању друштвених правила и институција. Његов друштвени значај огледа се у способности да подстакне поверење, одговорност и владавину права. Практиковање грађанског морала доприноси стабилном функционисању демократских институција, правичној примени закона и ефикасној испоруци јавних услуга, чиме се конституише заједнички вредносни оквир који усмерава колективно деловање и подстиче друштвену сарадњу. Осим тога, грађански морал афирмише друштвени уговор између грађана и државе, обезбеђујући да се процеси управљања спроводе у интересу јавности и уз сагласност грађана. На тај начин се развија осећај друштвене одговорности и грађанске ангажованости, што подстиче активно учешће појединаца у заједници и демократским процесима.

Конзервативизам, нарочито у домену моралних питања, наглашава значај очувања традиционалних вредности и друштвених норми као предуслова за одржање друштвеног поретка и моралног интегритета. У контексту вредновања понашања као што су употреба лаких дрога, хомосексуалност, повремени сексуални односи или проституција, конзервативни приступ инсистира на придржавању устаљених моралних начела и друштвених норми утемељених у религијским учењима и културним традицијама. У оквирима конзервативног моралног оквира, наведена понашања се неретко тумаче као одступања од конвенционалних стандарда врлине и пристојности. Полазећи од таквог становишта, конзервативна перспектива указује на могућност да овакви облици понашања подривају вредности које се сматрају темељним за стабилност друштва, попут институције брака, личне одговорности и самодисциплине.

Стога конзервативизам наглашава значај моралне уздржаности, самоконтроле и поштовања друштвених правила као механизама регулације индивидуалног понашања. Присталице овог приступа сматрају да је афирмација традиционалних моралних вредности и друштвених норми од суштинског значаја за очување друштва које почива на моралном интегритету, личном осећају одговорности и поштовању ауторитета.

Концепти грађанског морала и конзервативизма пружају комплементарне увиде у сложену и вишеслојну природу моралности и њене друштвене импликације. Комбиновањем афирмације грађанског морала са критичким и аналитичким приступом конзервативним моралним становиштима, друштва могу обликовати инклузивне, отпорне и виталне заједнице засноване на принципима правде, слободе и људског достојанства. Сагледавање морала као кључног чиниоца друштвене стабилности и друштвене репродукције представља стога неопходан предуслов за изградњу кохезивних, праведних и одрживих заједница у условима савремених друштвених промена.

Пре приступа анализи добијених података, неопходно је осврнути се на теоријски концепт морала. У социолошкој теорији Емила Диркема морал се не схвата као приватни скуп индивидуалних уверења, већ као објективан и обавезујући друштвени поредак који делује

изван појединца и врши нормативни притисак на његово понашање. Морална правила поседују ауторитет управо зато што су друштвено утемељена и представљају колективно прихваћене представе о исправном и пожељном понашању.[679] У том смислу, морал се, према Диркему, темељи на дисциплини која не подразумева искључиво репресивно деловање норми, већ пре свега стабилност, регуларност и унутрашње прихватање правила која регулишу друштвено понашање. Његова функција је да омогући предвидљивост понашања и ограничи анархију неограничених индивидуалних жеља, чиме постаје предуслов како индивидуалне равнотеже тако и одржавања друштвеног поретка.[680] На тај начин моралне норме не делују само као спољашња ограничења, већ као механизми који омогућавају стабилно функционисање друштвеног живота. Ипак, иако морална правила поседују извесну принудну снагу,

Диркем наглашава да истинска моралност подразумева и елемент аутономије. Аутономија, у овом контексту, не означава одсуство правила, већ способност појединца да, на основу разумевања друштвених последица различитих поступака, свесно и рационално прихвати моралне норме и поступа у складу са њима.[681] Другим речима, моралност се остварује онда када појединац интернализује друштвена правила и препозна их као легитимне основе сопственог деловања.

Полазећи од оваквог разумевања морала, Диркем друштвену солидарност не изводи из индивидуалних уговора или рационалних споразума међу појединцима. Напротив, он истиче да сами уговори претпостављају постојање претходног моралног поретка који дефинише оквире легитимности, обавезе и праведности. Друштвени живот је, према томе, могућ само уколико постоји скуп колективних норми које одређују шта је легитимно, обавезујуће и праведно, док индивидуални интереси делују унутар већ постојећих моралних оквира.[682] Овај теоријски оквир Диркем даље развија кроз анализу различитих облика друштвене солидарности.

У традиционалним друштвима, која карактерише висок степен сличности између њихових чланова, доминира механичка солидарност. Она се заснива на снажној колективној свести и на систему репресивног права чија је основна функција санкционисање одступања од заједничких вредности. Насупрот томе, у модерним друштвима, која обележава развијена подела рада, јавља се органска солидарност. Она почива на моралној међузависности појединаца који обављају различите, али комплементарне друштвене улоге.[683] У таквом контексту доминира реститутивно право, чија је примарна функција обнова нарушених друштвених односа, а не морална осуда прекршилаца норми.[684] Међутим, Диркем указује и на могућност појаве аномије, односно стања у којем друштвене и економске активности нису довољно морално регулисане. У условима аномије долази до слабљења нормативних оквира који усмеравају понашање појединаца, што може довести до осећаја дезоријентације и губитка друштвене интеграције. Када изостану јасна правила која ограничавају индивидуалне интересе и дефинишу оквире праведности, појединци губе осећај припадности заједници, а друштвени поредак постаје нестабилан.[685]

Да би се разумевање морала у социолошкој теорији употпунило, Диркемово схватање морала као друштвено утемељеног нормативног поретка могуће је повезати са савременијим приступима који наглашавају улогу моралних оквира у обликовању индивидуалног идентитета и политичког понашања. У том контексту посебно су значајни увиди Чарлса Тејлора (Taylor), као и концепт грађанске обавезе који су развили Габријел Алмонд и Сидни Верба.

---

[679] Émile Durkheim, *Moral Education*, New York: The Free Press, 1961, стр. 15.
[680] *Ibid.*, стр. 16.
[681] *Ibid.*, стр. 17.
[682] *Ibid.,* стр. 162.
[683] *Ibid.*, стр. 68.
[684] *Ibid.*, стр. 31.
[685] *Ibid.*, стр. 291.

Полазећи од херменеутичког разумевања идентитета, Тејлор истиче да појединци не могу адекватно разумети себе без позивања на моралне оквире који одређују шта се сматра вредним, достојним поштовања или осуде. Морал, према овом становишту, није спољашњи додатак идентитету, већ унутрашња референтна тачка кроз коју појединац процењује сопствене поступке и животне циљеве.[686] Да би појаснио природу таквих моралних процена, Тејлор уводи појам *јаких вредновања*, којим прави разлику између моралних судова и обичних преференција. За разлику од преференција, које се могу заснивати на индивидуалном укусу или тренутним жељама, моралне процене подразумевају расуђивање о томе шта је боље, вредније или узвишеније. Оне, стога, превазилазе ниво личне склоности, јер подразумевају потребу за оправдањем и претензију на ширу, интерсубјективну ваљаност.[687]

Док Тејлор наглашава улогу моралних оквира у обликовању индивидуалног идентитета, Габријел Алмонд и Сидни Верба указују у области политичке социологије на значај моралних норми у функционисању демократског политичког поретка. Анализу политичке културе обогаћују увођење појма грађанске обавезе као кључне моралне димензије политичке културе. Овај концепт обухвата поштовање закона, прихватање институционалних процедура и спремност на деловање у оквиру утврђених правила, чак и у ситуацијама када су исходи по појединца неповољни.[688] Према њиховом становишту, политичка компетенција грађана не подразумева сталну мобилизацију или конфликт, већ способност да артикулишу политичке интересе кроз институционалне канале. Управо таква самоконтрола, умереност и прихватање правила игре представљају моралну основу стабилног демократског поретка.[689]

Разматрање моралних основа демократског поретка отвара и шире питање извора и структуре моралних оријентација појединаца. Управо у том контексту савремени покушаји реартикулације морала настоје да преиспитају редукционистичке приступе који морално понашање објашњавају искључиво кроз правила, корисност или последице деловања. Један од таквих приступа развили су Петерсон (Peterson) и Селигман (Seligman), који полазе од критике теорија које морал своде на инструменталне исходе или рационалне калкулације. Уместо тога, они предлажу повратак традицији врлинске етике, у којој се моралне особине појединца схватају као релативно стабилне карактерне црте које поседују нормативну вредност независно од својих инструменталних ефеката. У том оквиру, врлине се не вреднују искључиво због тога што доприносе успеху, прилагођавању или благостању, већ зато што представљају морално пожељне начине постојања, односно облике деловања који се сматрају исправним *по себи*. Овакво разумевање морала омогућава јасно разграничење између моралних врлина и способности, попут интелигенције, талента или техничке ефикасности, које могу бити високо вредноване у друштву, али саме по себи не представљају моралне квалитете. На тај начин, морал се концептуално одваја од перформативне компетентности и поново поставља као питање вредносне оријентације и карактерне структуре појединца, што овај приступ чини употребљивим и за анализу ширих облика грађанског и јавног морала.[690]

Поред ових нормативних приступа, савремена морална психологија нуди и емпиријска објашњења начина на који појединци формирају моралне судове. У том контексту посебно је утицајан рад Џонатана Хејта, који критикује рационалистичко схватање морала према којем се морални судови формирају превасходно путем свесног размишљања и аргументације. Полазећи од резултата емпиријских истраживања, Хејт показује да моралне процене најчешће настају као брзе и аутоматске интуитивне реакције, док се рационално образложење јавља накнадно, углавном у функцији оправдавања већ донетих судова. У том смислу, морално расуђивање не делује као неутралан механизам трагања за истином, већ као средство социјалне

[686] Charles Taylor, *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989, стр. 3–4.
[687] *Ibid.*, стр. 4–5.
[688] Almond & Verba, *ibid.*, стр. 117.
[689] *Ibid.*, стр. 136–137.
[690] Christopher Peterson & Martin E. P. Seligman, *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*, New York: Oxford University Press; Washington, DC: American Psychological Association, 2004, стр. 9–21.

комуникације, легитимизације и одбране сопствених моралних позиција. Овакво разумевање морала има значајне импликације за анализу јавног и грађанског морала, јер указује да стабилност моралних уверења не почива искључиво на нормативној аргументацији, већ на дубље укорењеним интуитивним и емоционалним структурама које обликују однос појединаца према правилима, ауторитету и друштвеним поделама.[691]

Полазећи од сличних претпоставки о интуитивној природи моралног расуђивања, поједини аутори настоје да објасне зашто морал истовремено омогућава друштвену сарадњу, али и производи дубоке друштвене сукобе. У том контексту, Џошуа Грин (Greene) полази од еволутивне функције морала као механизма за решавање проблема сарадње унутар група. Према његовој анализи, морални системи су историјски и психолошки обликовани тако да подстичу појединце да ограниче сопствене интересе у корист заједнице, чиме се превазилази проблем такозване *трагедије заједничких добара*. Међутим, исти ти морални механизми, који омогућавају солидарност и поверење унутар групе, могу постати извор конфликта када се различите групе са неспојивим моралним визијама нађу у међусобној интеракцији. Грин овај парадокс описује као *трагедију здраворазумског морала*, у којој се морал не појављује само као решење, већ и као проблем савремених плуралистичких друштава. Овакво разумевање морала омогућава аналитичко повезивање индивидуалне моралне мотивације са ширим облицима колективне поларизације, указујући да морална уверења супротстављених група не морају нужно указивати на неморалност једне од страна, већ пре на постојање дубоко укорењених, али међусобно конфликтних нормативних оквира.[692]

Са сродне теоријске позиције, Хејт и Џозеф, у оквиру развоја *моралне теорије основа*, наглашавају да њихов приступ моралу није замишљен као затворен и коначан нормативни систем, већ као отворен и ревидибилан аналитички оквир који настоји да опише стабилне моралне интуиције присутне у различитим културама. Аутори истичу да моралне норме не настају као резултат дедуктивног закључивања из апстрактних принципа, већ као производ функционално специјализованих психолошких механизама који омогућавају брзу и често пре-рефлексивну моралну процену. Управо због тога морални судови могу задржати снагу обавезујућег уверења чак и у ситуацијама у којима појединци нису у стању да их рационално оправдају, што аутори илуструју феноменом *моралне збуњености* (*moral dumbfounding*). Овакво разумевање морала додатно потврђује тезу да морална уверења не функционишу искључиво као рационални аргументи у јавном простору, већ као дубље укорењене нормативне оријентације које обликују понашање, лојалност групи и однос према ауторитету, чак и у условима интензивног друштвеног неслагања.[693]

У оквиру критичке друштвене теорије, Аксел Хонет (Honneth) развија концепт морала који се не заснива ни на апстрактним нормативним принципима, ни на индивидуалној рационалној процени, већ на интерсубјективним односима признања. За разлику од претходних теорија које наглашавају индивидуалне врлине, интуиције или колективне нормативне оквире, Хонет посматра морал као друштвено условљену структуру која се формира у процесу међусобног признавања појединаца. Полазећи од Хегелове идеје борбе за признањем, Хонет показује да су искуства неправде и моралног повређивања структурно повезана са ускраћивањем признања у кључним димензијама друштвеног живота. Он разликује три основна облика признања - љубав, права и друштвену солидарност - од којих сваки представља неопходан услов за формирање самопоуздања, самопоштовања и самовредновања појединца. Када су ови облици признања нарушени, јављају се моралне емоције попут огорчења и понижења, које не функционишу само као субјективни афекти, већ као потенцијални покретачи друштвених конфликата. На тај начин, морал се код Хонета не

---

[691] Jonathan Haidt, *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*, New York: Pantheon Books, 2012, стр. 20–21.

[692] Joshua Greene, *Moral Tribes: Emotion, Reason, and the Gap Between Us and Them*, New York: The Penguin Press, 2013, стр. 22–23.

[693] Jonathan Haidt & Craig Joseph, "How Moral Foundations Theory Succeeded in Building on Sand: A Response to Suhler and Churchland", *Journal of Cognitive Neuroscience* 23(9), 2011, стр. 2117–2122.

појављује као спољашњи нормативни суд, већ као унутрашња *граматика* друштвених сукоба, која повезује индивидуално искуство неправде са ширим процесима друштвене трансформације.[694]

Поново су коришћени индикатори из *Европског проучавања вредности* (EVS) у циљу омогућавања међудржавних поређења. Фокус је на мерењу грађанског морала, односно моралних образаца који су од суштинског значаја за очување владавине права. Као индикатори грађанског морала анализом су обухваћена четири конкретна облика понашања. Испитаници су на десетостепеној скали оцењивали у којој мери сматрају сваки облик понашања оправданим. Вредност 1 означава да одређено понашање *никада није оправдано*, док вредност 10 означава понашање које је *увек оправдано*. Расподела одговора и јака вредносна обојеност наведених одабира, као показатељ грађанског морала условила је коришћење процента испитаника који су одабрали вредност један, односно који сматрају да таква понашања никада не могу бити оправдана. Графикон 45 приказује ниво измереног грађанског морала.

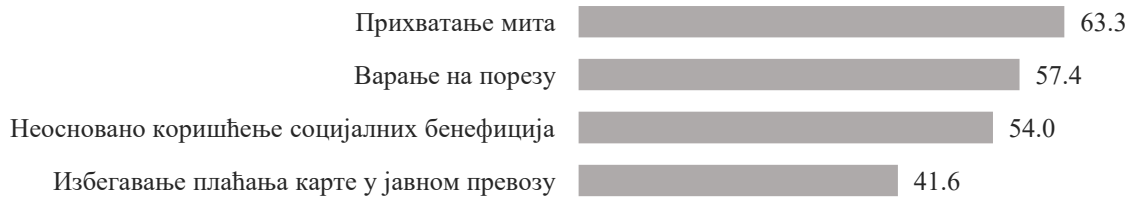

Графикон 45 – *Грађански морал – Никад није оправдано*

Приказана структура одговора испитаника на питања везана за неприхватљивост различитих облика антисоцијалног понашања у контексту грађанског морала односи се на проценат оних који сматрају да одређено понашање никада није оправдано. Тиме се мери норма моралне осуде сваког од испитиваних облика неприхватљивог понашања.

Највиши степен моралне осуде бележи *прихватање мита*. Чак 63.3% испитаника исказује став да је такав поступак у свим околностима неприхватљив. Овај податак указује на висок ниво свести о корозивном дејству корупције на јавни морал и институционално поверење. Прихватање мита, као форма коруптивног понашања, перципира се као озбиљно нарушавање етичког оквира јавне одговорности и друштвеног поверења. Следеће по значају је *варање на порезу* које 57.4% испитаника сматра да никада није оправдано. Иако нешто нижи, овај резултат и даље одражава релативно јаку унутрашњу норму у погледу економске правичности и обавезе доприноса јавним добрима. Избегавање плаћања пореза доживљава се као чин који подрива солидарност и системску правду. *Неосновано коришћење социјалних бенефиција* налази се на трећем месту са 54% одговора да овакво понашање *никада није оправдано*. Резултат показује нешто нижи, али и даље већински ниво моралне осуде злоупотребе система социјалне заштите, што одражава важност коју испитаници придају поштовању механизама дистрибутивне правде. Најнижи степен моралне осуде изазива *избегавање плаћања карте у јавном превозу*, које као увек неоправдано види 41.6% испитаника. Иако се и ово понашање осуђује, нижи проценат указује на већу толеранцију или релативизацију ове праксе, вероватно услед перцепције његове ниске штетности или учесталости у свакодневном животу.

Подаци указују на присуство грађанског морала у смислу осуде испитиваних понашања која нарушавају јавни интерес, али и на постојање хијерархије вредносних судова у односу на врсту његовог кршења. Најоштрије се осуђују корупција и пореска евазија као системске претње, док се ситнији прекршаји, попут избегавања плаћања карте, релативно чешће толеришу. Овакви налази могу бити индикативни за разумевање друштвених норми,

[694] Axel Honneth, *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*, Cambridge, MA: The MIT Press, 1996, стр. 92–96.

очекивања у погледу понашања у јавном простору и структуре моралног осећања у односу на јавна добра и институције.

Табела 43 *– Грађански морал: Никад није оправдано – поређење земаља*

	Злоупотреба социјалних бенефиција	Варање на порезу	Прихватање мита	Избегавање плаћања јавног превоза
Албанија	93.9%	83.7%	82.9%	90.8%
Аустрија	61.9%	68.0%	74.3%	49.1%
Босна и Херцеговина	78.7%	80.2%	84.6%	67.0%
Бугарска	78.9%	80.8%	91.2%	78.2%
Хрватска	74.9%	73.6%	83.7%	51.6%
Чешка	59.5%	62.7%	62.5%	45.3%
Данска	69.2%	73.8%	87.3%	57.6%
Естонија	68.1%	65.4%	83.3%	51.5%
Финска	53.2%	64.6%	87.7%	45.2%
Француска	32.0%	62.5%	73.3%	53.1%
Немачка	75.7%	75.5%	82.9%	61.5%
Велика Британија	73.9%	71.3%	82.7%	49.4%
Мађарска	81.7%	79.9%	69.9%	46.3%
Исланд	72.2%	65.7%	90.6%	44.3%
Италија	66.6%	64.1%	81.9%	67.5%
Литванија	48.9%	47.0%	62.4%	29.3%
Црна Гора	56.1%	64.6%	79.5%	61.4%
Холандија	71.0%	56.9%	71.1%	47.0%
Северна Македонија	69.8%	78.6%	87.8%	62.2%
Норвешка	60.5%	70.7%	82.2%	53.2%
Пољска	65.3%	77.4%	88.1%	56.6%
Румунија	70.1%	63.5%	82.8%	68.8%
Србија 2017	67.4%	73.0%	84.5%	47.9%
Србија 2024	54.0%	57.4%	63.3%	41.6%
Словачка	28.9%	43.0%	42.8%	28.4%
Словенија	54.9%	69.1%	83.9%	56.5%
Шпанија	38.8%	54.4%	62.7%	36.1%
Шведска	63.7%	66.4%	73.1%	46.7%
Швајцарска	60.9%	62.3%	77.4%	48.7%

Подаци из Табеле 43 пружају емпиријски увид у интернализацију грађанског морала у различитим европским друштвима. Проценти приказују уделе испитаника који сматрају да су понашања као што су злоупотреба социјалних давања, варање на порезу, прихватање мита и избегавање плаћања јавног превоза никада оправдана. Ови резултати представљају меру нормативне строгости у односу на кршење грађанских дужности и нарушавање друштвеног поверења.

Најдоследнији грађански морал уочава се у подацима за Албанију, где су вредности осуде за сва четири понашања изузетно високе. Сличан образац јавља се у Бугарској, Босни и Херцеговини, Северној Македонији, Румунији и Пољској, што указује на снажну декларативну норму поштовања грађанских обавеза у друштвима која су прошла кроз дубоке транзиционе процесе и системске кризе. Парадоксално, ови високи нивои моралне осуде често коегзистирају са високим нивоима корупције и институционалне нестабилности, што упућује

на могућност постојања нормативно-дискурзивног јаза између декларисаних ставова и стварног понашања.

Супротно томе, европске демократије, попут Француске, Шпаније, Литваније и Словачке, бележе знатно ниже нивое моралне осуде у скоро свим категоријама. У Словачкој, на пример, тек 28.9% испитаника сматра злоупотребу социјалних давања увек неоправданом, што представља најнижу вредност у целокупном узорку, док у Француској овај проценат износи 32%. Ове разлике могу бити одраз шире толеранције у културно-либералним друштвима, али и различитих друштвених дефиниција моралног прекршаја, у којима акценат није на формалној нормативности, већ на контексту и намери понашања. Са друге стране, државе попут Данске, Финске, Исланда и Немачке имају релативно висок ниво моралне осуде, али без екстремних вредности забележених у неким транзиционим друштвима. Овај образац може се објаснити стабилношћу институција, ниском перцепцијом корупције и развијеном културом поверења, што указује да висока морална осуда не мора бити последица репресивног вредносног система, већ резултат унутрашње консолидације институционалне легитимности и грађанске одговорности.

Поређено са другим европским земљама Србија показује специфичну динамику у интернализацији грађанског морала, са видљивим променама у ставовима грађана у периоду од 2017. до 2024. године. Компаративни подаци из ова два периода указују на значајан пад удела грађана који сматрају да су одређена антисоцијална понашања увек неприхватљива. Морална осуда, на пример, прихватања мита опада са 84.5% на 63.3%; варање на порезу са 73% на 57.4%, а злоупотреба социјалних давања са 67.4% на 54.0%. Ови подаци показују процес ерозије грађанског морала у Србији. Постепено се снижава друштвена осетљивост према понашањима која подривају институције, праведност и јавни интерес.

Узроци уоченог пада нормативне осуде одређених облика понашања могу се тумачити деловањем више међусобно повезаних друштвених и институционалних процеса. Први је процес *нормативне адаптације на перципирану неправду*. Уколико грађани током дужег временског периода посматрају некажњивост политичких елита, селективну примену закона, непотизам и клијентелизам, долази до постепене релативизације индивидуалне одговорности. Апсолутна осуда неправилности уступа у таквом контексту место уверењу да је кршење правила легитимна стратегија сналажења у систему унутар којег се норме не примењују једнако на све. Овај процес додатно је појачан *постојањем неформалних правила и механизама дифузије одговорности*. Друштвено окружење у којем неформалне мреже, лична познанства и коруптивни канали често замењују институционалне процедуре, условљава нормативну амбиваленцију. Понашања попут избегавања пореских обавеза или злоупотребе социјалних давања престају да се посматрају искључиво као моралне девијације, а све чешће се сматрају обликом практичне сналажљивости или компензације за неправедан систем. На тај начин постепено се формирају *паралелни нормативни обрасци* који потискују грађанске вредности. Такође, *културна фрагментација* и *слабљење колективне идентификације са заједницом и институцијама* представљају могуће додатне факторе утицаја на пад нормативне осуде одређених облика понашања.

Уколико грађани институције доживљавају као стране, непријатељске или корумпиране, јавна добра се све мање перципирају као заједнички ресурс који захтева одговорно понашање. Последица овога процеса је опадање осећаја личне одговорности према систему и повећање толеранције према различитим облицима њеног заобилажења. У таквом институционалном контексту може доћи и до појаве политичке деморализације и институционалног цинизма. Када се политички систем перципира као дубоко корумпиран, неморалан и отпоран на реформе, грађани постепено губе мотивацију да поштују правила која се, према њиховом уверењу, не примењују једнако на све. Овај облик институционалног цинизма подрива грађански морал и доприноси стварању друштвене климе у којој се поштовање правила све мање посматра као рационалан или друштвено вреднован избор. Услови *економске нестабилности* и *социјалне несигурности* могу у великој мери допринети рационализацији понашања која одступају од формалних норми. Грађани често прибегавају

оправдањима попут уверења да *немају избора*, да *држава не обезбеђује довољну подршку*, или да *сви тако поступају*. Таква рационализација омогућава морално оправдање понашања попут избегавања пореских обавеза или неоснованог коришћења социјалних бенефиција, иако она формално одступају од важећих норми. Коначно, није искључено ни да се уочени пад нормативне строгости делимично повезује са генерацијским променама у вредносним оријентацијама. Може се тумачити да млађе генерације генерално испољавају нижу нормативну строгост. Уколико се грађански морал не репродукује доследно кроз образовни систем, медије и јавни дискурс, долази до постепеног генерацијског померања ка већем нормативном релативизму, прагматизму и наглашавању индивидуалних интереса у односу на колективну одговорност.

Упоредна анализа података из 2017. и 2024. године указује на значајан пад удела грађана у Србији који поједине облике антисоцијалног понашања – попут варања на порезу, злоупотребе социјалних бенефиција, прихватања мита или избегавања плаћања јавног превоза – сматрају апсолутно неоправданим. Такав пад у нормативној строгости сведочи о процесу ерозије грађанског морала, који није нужно одраз индивидуалног вредносног помака, већ пре резултат дубљих структурних и културних трансформација друштва. У условима дуготрајне изложености институционалној неефикасности, селективној примени закона и перципираној некажњивости елите, грађани се све чешће прилагођавају реалности у којој се грађанске дужности не вреднују доследно. Последично, појединци умањују личну моралну обавезу уколико процењују да систем није ни правичан ни поуздан. Истовремено, све израженији институционални цинизам, слабљење колективне идентификације са државом, економска несигурност и културна релативизација моралних норми стварају амбијент у којем се нарушавање јавног интереса све мање перципира као друштвено штетно.

Пад грађанског морала у Србији у периоду 2017–2024. највероватније је резултат синергије институционалне деморализације, друштвене фрагментације и социјално-економске рационализације, уз присуство дубоке вредносне дезоријентације. Такав тренд представља потенцијалну претњу за друштвену кохезију, владавину права и институционални легитимитет у дугом року. Снижавање моралне осуде не указује нужно на прихватање девијантног понашања као пожељног, већ на рефлексивну нормализацију неправде у друштву у којем се морал више не доживљава као колективна вредност, већ као индивидуална одлука условљена контекстом. Такав тренд представља озбиљан изазов за реконструкцију друштвеног поверења, владавине права и институционалне легитимности у посттранзиционом друштву.

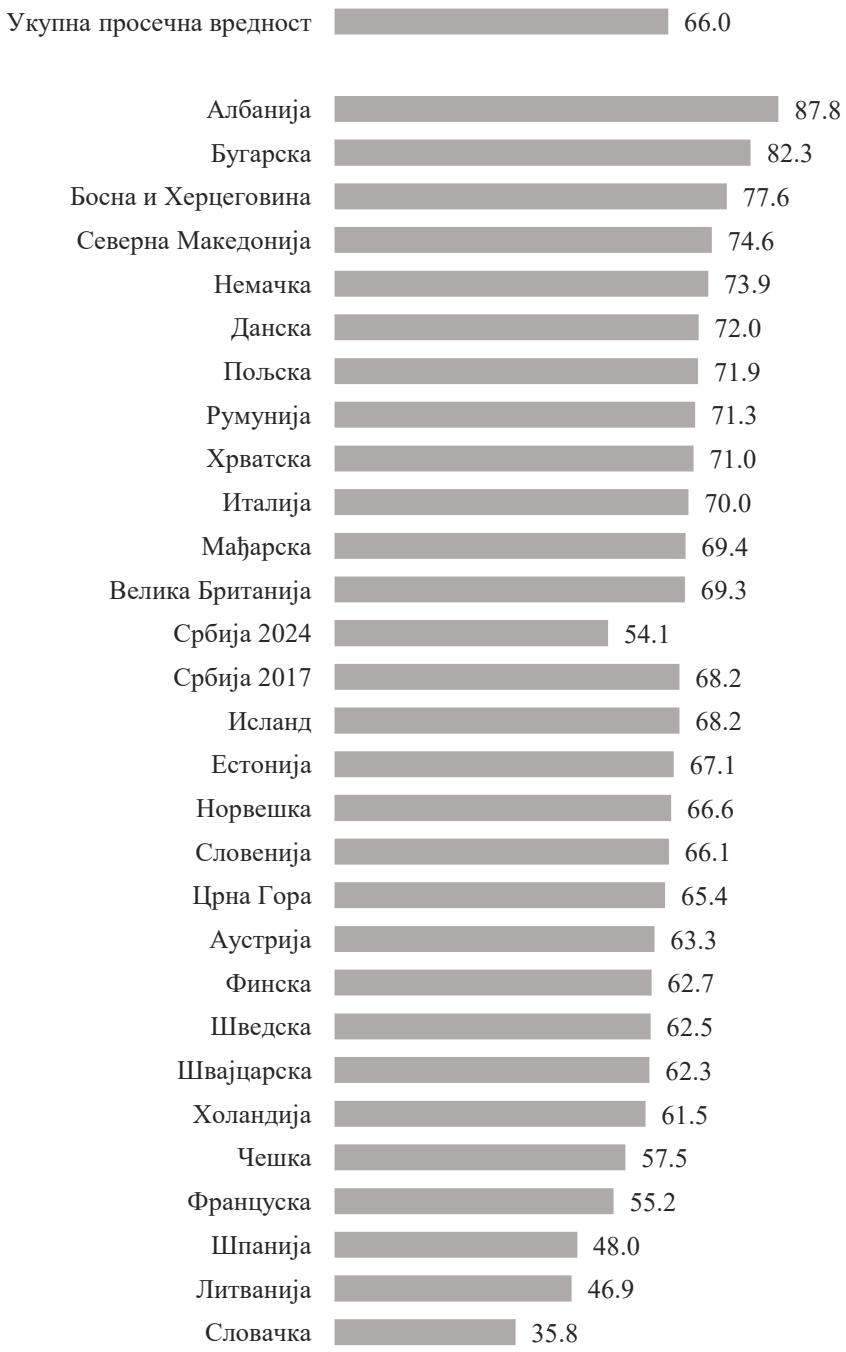

Графикон 46 Грађански морал – поређење земаља

Графикон 46 представља композитни индекс грађанског морала у различитим европским земљама, изражен као удео испитаника који су на све четири ставке (прихватање мита, варање на порезу, злоупотреба социјалних бенефиција и избегавање плаћања јавног превоза) одговорили да је такво понашање *никада оправдано*. Просечна вредност на нивоу целог узорка износи 66%, што служи као референтна тачка за процену позиције појединачних земаља.

Највиши ниво грађанског морала измерен је у Албанији (87.8%), Бугарској (82.3%) и Босни и Херцеговини (77.6%), указујући на веома висок степен нормативне строгости. Ове вредности могу бити одраз културе у којој је морална осуда формално јака, али не нужно праћена конзистентном институционалном праксом упућујући на феномен *декларативне моралности* у друштвима са дугом историјом институционалне нестабилности. На супротном крају спектра налазе се Словачка (35.8%), Литванија (46.9%) и Шпанија (48%), где мање од половине испитаника сматра да је наведено понашање увек неоправдано. То може указивати или на већи степен културног либерализма и релативистичког морала, или на нормализацију одређених форми понашања у контексту перципиране неефикасности система.

Србија 2024 бележи значајан пад у односу на 2017. годину – са 68.2% на 54.1%. Док је 2017. године Србија била позиционирана изнад европског просека, 2024. она се налази испод њега, што индиректно упућује на слабљење друштвених норми и вредносних упоришта, растућу толеранцију према девијантним понашањима и могући пад институционалне легитимности. Такав тренд представља алармантан сигнал у контексту друштвене кохезије и одрживости демократског поретка.

Земље попут Немачке, Данске, Пољске, Румуније, Италије, Хрватске, Мађарске и Велике Британије, са резултатима у распону од 69% до 74%, позициониране су око или изнад просека и представљају друштва у којима се грађански морал одржава на релативно стабилном нивоу. Ово су уједно земље са дугорочније консолидованим институцијама, што указује да постоји веза између институционалне стабилности и доследног нормативног понашања.

У целини, графикон показује да грађански морал није равномерно распоређен по Европи, већ да постоје јасни културни и институционални обрасци који га обликују. Државе у којима постоји поверење у институције, праведна примена закона и друштвени консензус око јавног добра, одржавају више нивое грађанског морала. Насупрот томе, у друштвима у којима су грађани изложени институционалном цинизму, неправди и друштвеној несигурности, јавља се процес нормализације девијантног понашања и релативизације одговорности. Србија, својим падом у овом индексу, пружа илустративан пример тог негативног помака, што има далекосежне импликације по квалитет демократије и интегритет јавног простора.

То што Албанија, Босна и Херцеговина и Северна Македонија бележе највише проценте грађана који тврде да су корупција, варање на порезу и слично *никада оправдани*, а истовремено имају високе нивое системске корупције, нефункционалне институције и ниску демократичност, не представља контрадикцију, већ системску друштвену адаптацију. У друштвима у којима институције нису у стању да санкционишу антисоцијално понашање, грађани често прибегавају вербалној моралној строгости као симболичкој компензацији. Тако се у јавном дискурсу одржава висока осуда мита, корупције и непоштовања закона, док се у пракси таква понашања не само толеришу, већ и рашireno упражњавају. То ствара друштвени парадокс у којем моралне норме постоје номинално, али не и у понашању. Та појава се у академској литератури понекад описује као *морална дихотомија* – раздвојеност између моралних уверења и стварних поступака.

Морал као израз културне традиције, не као инструмент институционалне лојалности. У овим друштвима, посебно у постосманском и балканском контексту, морал често има традиционалну, персоналистичку и породично засновану димензију. Испитаници не осуђују корупцију зато што верују у институције, већ зато што се од њих културно очекује да то кажу – чак и ако практично учествују у истом систему. Другим речима, висок ниво декларативног морала не указује на унутрашњу вредносну конзистентност, већ на социјално условљену норму изражавања.

У срединама у којима је присутна култура стида, страха од осуде или потребе да се *испадне добар грађанин*, испитаници чешће дају одговоре за које верују да су друштвено пожељни. Ово се назива социјално пожељна пристрасност (social desirability bias). Испитаник зна шта је *тачан* одговор, чак и ако се у приватном животу понаша другачије. Неповерење у друге као покретач моралне строгости – људи често верују да *сви други варају систем*, али себе виде као жртве. Као резултат тога, њихова морална осуда не долази из унутрашње нормативне обавезе, већ из огорчења што ни они немају приступ истим привилегијама. Отуда декларација *то никада није оправдано* може више значити: *други не би смели то да раде*, него *ја то никада не бих урадио.*

Посебно у постсоцијалистичким друштвима, и даље постоји рудиментарна вера у апстрактну државу као морални ауторитет, иако постојећа власт и институције немају поверење. То производи ситуацију у којој грађани истовремено осуђују конкретне актере корупције, али идеализују друштвене норме које више не важе у пракси. То је облик симболичке лојалности идеализованом јавном поретку који више не постоји.

Висок ниво моралне осуде у Албанији, БиХ и Северној Македонији није доказ реалног поштовања грађанског морала, већ одраз симболичке компензације за институционалну празнину, културне норме декларативног изражавања, социјалне пожељности и дубоког јаза између вредности и праксе. То нас учи да вредносне индикаторе увек треба тумачити у контексту друштвене реалности и културних обрасца, а не изоловано или буквално.

Иако наизглед представљају доказ високе нормативне строгости, екстремно високе вредности грађанског морала у државама као што су Албанија (87.8%), Бугарска (82.3%), Босна и Херцеговина (77.6%) и Северна Македонија (74.6%) захтевају контекстуализовано тумачење. Ове земље, упркос високим процентима грађана који тврде да понашања као што су мито, варање на порезу и злоупотреба социјалних бенефиција *никада нису оправдана*, хронично се суочавају са високим нивоима фактичке корупције, нефункционалним институцијама и слабом правном државом. Тај дисбаланс упућује на постојање јаза између декларативног и практичног морала, који се не може разумети изван друштвено-културног контекста. У овим друштвима, изразито морална реторика често служи као компензациони механизам у условима институционалне дезинтеграције. Вербална осуда антисоцијалног понашања не проистиче нужно из интернализованих грађанских вредности, већ из културно условљене потребе да се потврди припадност социјално пожељном оквиру. У том смислу, грађани изражавају моралну строгост не као рефлексију властитог понашања, већ као реакцију на перципирано морално посрнуће *других*. Ова појава, типична за постсоцијалистичке и постконфликтне средине, може се интерпретирати као симболичка лојалност идеализованом јавном поретку, која опстаје упркос емпиријској делегитимизацији институција.

Посебно је индикативан случај Бугарске, која упркос високом индексу грађанског морала (82.3%) годинама заузима најниже позиције унутар ЕУ по питању владавине права, транспарентности јавне управе и поверења у институције. Такав резултат указује на дубоко укорењен дискурс моралне норме као ритуалне обавезе, а не као стварне повезаности грађанина са друштвеним уговором. У том смислу, високи нивои декларисаног морала у овим земљама не могу се схватити као доказ стабилних грађанских вредности, већ као супституит за одсуство институционалног поверења. Такав симболички морал, иако реторички снажан, остаје друштвено неефикасан уколико није подржан доследном применом закона и структурном легитимношћу политичког поретка.

Што се тиче Србије, грађани нису изгубили морал, већ везу између морала и јавног понашања. Они су све више уверени да морал не функционише у стварности, што води ка толерисању неморалних појава у замену за социјалну сигурност, цинизму према законима и индивидуализацији преживљавања као примарној вредности. Пад номиналног морала у Србији није случајан. Резултат је специфичне институционалне конфигурације: стабилна власт, еродиране институције, медијска хомогенизација, смањена грађанска моћ и одсуство санкција за неморално понашање. За разлику од суседа, Србија је ушла у моралну резигнацију,

што не значи да је неморал постао пожељан, већ да морал више није релевантан у јавном простору.

Грађански морал није универзална константа, већ културно и институционално условљена категорија. Његова јачина и структура зависе од историјских искустава, степена друштвене правде, квалитета владавине права и степена перципиране легитимности јавних институција.

Смањење моралне осуде у појединим земљама, као што је Србија, може указивати на ширу кризу грађанског поверења, која има потенцијалне импликације на одрживост демократских институција и друштвену кохезију. Сходно томе, праћење оваквих индикатора у времену може представљати кључни инструмент за детекцију латентних процеса друштвеног распада или пак ресоцијализације моралних норми.

Табела 44 – Грађански морал - индекси

N	Валидни случајеви	874
	Недостајући случајеви	11
Аритметичка средина		.8190
Стандардна грешка аритметичке средине		.00731
Медијана		.8919
Мод		1.00
Стандардна девијација		.21625
Варијанса		.047
Асиметричност		-1.251
Стандардна грешка асиметричности		.083
Куртозис		.758
Стандардна грешка куртозиса		.165
Распон		1.00
Минимум		.00

Средња вредност износи 0.819 указујући на висок просечан ниво осуде антисоцијалног понашања у узорку. Медијана (0.8919) и мод (1.00) додатно потврђују да је дистрибуција података асиметрично померена ка вишим вредностима скале.

Овај образац је у складу и са коефицијентом асиметрије (-1.251), који указује на изражену негативну асиметрију дистрибуције. То значи да већина испитаника исказује висок ниво грађанског морала, док је мањи број испитаника распоређен у доњем делу скале. Стандардна девијација износи 0.216, док је варијанса 0.047, што указује на умерену дисперзију око средње вредности, али уз преовлађивање високих резултата.

Куртоза (0.758) има позитивну вредност упућујућу на нешто заоштренију дистрибуцију у односу на нормалну, односно на тенденцију груписања већег броја испитаника око централних, у овом случају високих вредности скале. Опсег вредности је 1, при чему је минимална вредност 0. То показује да су у узорку заступљене све позиције на скали, иако су нижи нивои осуде антисоцијалног понашања релативно ретки.

Расподела резултата говори да испитаници у великој мери исказују јак нормативни став према неприхватљивости антисоцијалног понашања. Међутим, присуство изражене асиметрије и благо повећане заоштрености дистрибуције указује и на постојање мање групе испитаника која одступа од доминантног вредносног обрасца.

Оваква структура расподеле може указивати на формално стабилизован, али потенцијално осетљив вредносни систем, у којем мањинска одступања могу добити на значају у условима политичких, економских или институционалних потреса.

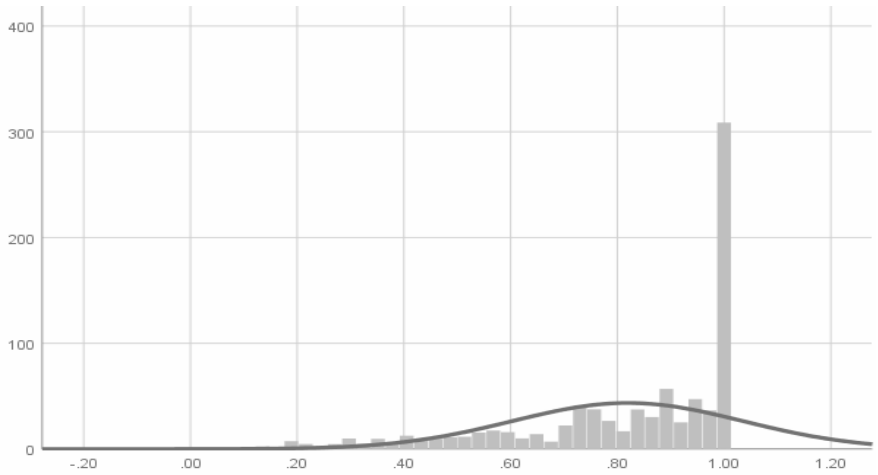

Графикон 47 – Хистограм индекса грађанског морала

Хистограм који приказује расподелу индекса грађанског морала визуелно потврђује резултате описне статистике. Значајан део испитаника исказује максималну вредност на скали грађанског морала. Ова појава се одражава и у негативној асиметрији расподеле, при чему већина вредности гравитира ка вишем делу скале, док је мањи број испитаника распоређен у њеном доњем сегменту. Такав облик дистрибуције, иако не одговара нормалној расподели, у социјалним истраживањима представља релативно чест образац код индикатора који су снажно нормативно обојени. У таквим случајевима испитаници често одговарају у складу са културно и друштвено условљеним очекивањима, а не искључиво на основу индивидуалне рефлексије. Изражен врх дистрибуције на максималној вредности може указивати на то да значајан део популације интернализује вредности грађанског морала, али и на могућност присуства социјално пожељних одговора, односно тежње испитаника да своје ставове представе у складу са друштвено прихватљивим нормама. Истовремено, остатак дистрибуције показује постепено опадање броја испитаника како се вредности удаљавају од максимума, што упућује на постепену релативизацију моралне строгости код дела популације.

У интерпретативном смислу, ови налази потврђују да грађански морал у узорку поседује изразиту нормативну компоненту, при чему се највећи број грађана декларише као строго моралан, али уз присутан и статистички релевантан део популације који испољава умерен или низак ниво моралне строгости.

Табела 45 – Дихотомна варијабла индекса грађанског морала

		Фреквенција	Проценат	Валидан проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	Остали	576	65.1	65.1	65.1
	Грађански морал	309	34.9	34.9	100.0
	Тотал	885	100.0	100.0	

На основу дистрибуције и хистограма индекса *грађанског морала*, оправдано је формирање дихотомне варијабле која раздваја испитанике према нивоу нормативне строгости. Нова варијабла дели узорак на две категорије. Прву групу чине испитаници који достижу максималну вредност индекса (1.00), односно они који сва анализирана понашања оцењују као никада оправдана, док другу групу чине сви преостали испитаници који исказују било какав степен толеранције или релативизације у односу на анализиране облике антисоцијалног понашања. У емпиријском узорку, прву категорију (*грађански морал*) чини 34.9% испитаника, док преосталих 65.1% припада категорији *остали*.

Методолошко оправдање овакве операционализације произлази из саме структуре расподеле података. Изражен плафонски ефекат, односно велика концентрација испитаника на максималној вредности индекса, нарушава претпоставке које стоје у основи примене

класичних линеарних модела, пре свега у погледу нормалности расподеле, континуитета варијабле и равномерне варијације вредности. Дихотомизацијом се, стога, добија аналитички стабилнија променљива, при чему категорија *грађански морал* представља операционализацију нормативног максимализма, док категорија *остали* обухвата хетерогену групу испитаника који испољавају различите нивое нормативне флексибилности.

Увођење овако конструисане *дихотомне* варијабле у логистичку регресију омогућава анализу фактора који предвиђају припадност групи испитаника са доследним грађанским моралом. Уместо моделовања варијација у степену моралне строгости (што је ограничено због (не)нормалне дистрибуције), оваквим приступом моделује се вероватноћа да појединац испољи апсолутну нормативну строгост у односу на све анализиране облике понашања од јавног значаја. На тај начин омогућава се јаснија интерпретација резултата, односно идентификација социјалних, демографских и вредносних фактора који статистички значајно повећавају вероватноћу да појединац заузме нормативно непопустљив став према грађанским обавезама.

Графикон 48 – Грађански морал и партијске преференције

Графикон 48 илуструје расподелу *дихотомне* варијабле *грађански морал* по политичким партијама, пружајући увид у вредносне профиле присталица различитих политичких опција. Подела испитаника на категорије *грађански морал* (испитаници који све анализиране облике антисоцијалног понашања сматрају увек неоправданим) и *остали* (сви остали) омогућава поређење нормативне строгости међу бирачима у Србији.

Највећи удео испитаника који испољавају доследан грађански морал бележи се међу гласачима СНС/СПС (37.6%), док је најнижи код апстинената (29.9%). Присталице грађанске опозиције (31.3%) и десне опозиције (33.1%) налазе се између ова два пола. Ове разлике, иако статистички умерене, носе вредносне импликације. Наиме, већа заступљеност испитаника са израженим *грађанским моралом* међу присталицама СНС/СПС може се тумачити као израз симболичке идентификације са вредностима реда, стабилности и институционалног поретка, мада не нужно и са демократским садржајем тих институција. С друге стране, присталице грађанске опозиције, иако се у јавном дискурсу често позиционирају као заговорници владавине права и институционалне обнове, не показују значајно већи удео испитаника са строгим моралним ставовима у поређењу са другим групама. Ово указује на одређену вредносну амбиваленцију међу њиховим присталицама, односно могућу разлику између политичке реторике и етичких уверења бирача. Најнижи удео испитаника са израженим грађанским моралом међу апстинентима може се повезати са нижим степеном грађанске мотивације и слабијом интернализацијом норми јавне одговорности. Ови грађани, по свему судећи, не само да не учествују у изборном процесу, већ у мањем броју усвајају нормативне ставове који подразумевају строгу осуду појава као што су корупција, пореска евазија или злоупотреба јавних ресурса. Ипак, важно је нагласити да уочене разлике нису изразито велике. Удео испитаника са доследним грађанским моралом креће се у релативно уском распону – од 29.9% до 37.6%.

То указује да, упркос снажној политичкој поларизацији у Србији, вредносне разлике међу бирачима различитих политичких опција у погледу грађанског морала нису дубоке нити структурно изражене. Штавише, чињеница да тек око трећине испитаника испољава доследан

нормативни став према неприхватљивости антисоцијалног понашања указује на шире присутну релативизацију грађанских дужности и јавног морала у друштву. Грађански морал се, у том смислу, појављује као мањински вредносни образац који је присутан у свим политичким групама, али није јасно повезан са страначким идентитетима нити представља централну основу политичке мобилизације. Ови налази упућују на шири структурни проблем политичке културе: изборна подршка политичким актерима не одражава нужно вредносне ставове према јавном добру, већ се чешће заснива на комбинацији интереса, идентитетских оријентација, политичких навика или дистанцираног односа према држави као институционалном оквиру.

Табела 46 – Грађански морал: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.287**	0.097	0.525	-0.038	-0.448***
	(.142)	(.163)	(.196)	(.137)	(.170)
Старост	0.032***	-0.017***	0.007	-0.024***	0.030***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.567***	0.971***	0.651	-0.334**	-0.958***
	(.162)	(.205)	(.232)	(.158)	(.195)
Високо образовање	-0.777***	1.128***	0.414	-0.141	-1.108***
	(.197)	(.231)	(.275)	(.186)	(.231)
Средњи приходи	-0.314**	-0.268	0.627	0.230	-0.248
	(.165)	(.195)	(.243)	(.163)	(.195)
Високи приходи	-0.125	-0.050	0.561	-0.056	-0.267
	(.209)	(.235)	(.291)	(.201)	(.246)
Градско подручје	-0.287**	-0.004	0.072	0.251*	-0.233
	(.148)	(.171)	(.210)	(.147)	(.174)
Војводина	0.503**	1.261***	-0.111	-1.104***	-0.179
	(.220)	(.271)	(.284)	(.195)	(.268)
Западна Србија и Шумадија	0.748***	1.051***	-0.583	-1.009***	0.220
	(.222)	(.278)	(.317)	(.200)	(.274)
Источна и Јужна Србија	0.845***	0.597***	0.471	-1.289***	0.083
	(.227)	(.300)	(.282)	(.214)	(.280)
Грађански морал дами варијабла	**0.231**	**-0.218**	**-0.045**	**-0.032**	**0.224**
	(.152)	**(.180)**	**(.213)**	**(.151)**	**(.180)**
Константа	-2.035***	-2.063***	-3.361	1.269***	-0.348
	(.364)	(.429)	(.522)	(.338)	(.458)
Nagelkerke R^2	.169	.108	.068	.116	.190

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Грађански морал, у том контексту, остаје релативно маргинална категорија у политичкој култури, присутна код ограниченог дела популације и слабо интегрисана у страначке и идеолошке идентитете. Ово, у крајњој линији, отвара шире питање потенцијала демократске консолидације у друштву у којем доследну нормативну осуду злоупотребе јавних ресурса и кршења грађанских обавеза дели тек мањински део грађана.

Резултати биномијалне логистичке регресије у Табели 46 показују да грађански морал није статистички значајно повезан са политичким преференцијама у Србији. Грађански морал није дистинктивна вредносна линија између власти и опозиције, нити између њених различитих фракција. Он представља, пре, универзалну вредност коју грађани перципирају без снажног партијског укорењења.

Анализа Nagelkerke R^2 вредности показује да варијабилност у испољавању грађанског морала објашњава свега 0.2% партијског опредељења за СНС/СПС, као и 0.2% у случају гласања за грађанску опозицију, док је код категорије *власт vs опозиција* такође 0.2%. Ови резултати указују на изузетно слабу предиктивну снагу грађанског морала за изборну одлуку. За десну опозицију и апстиненте вредност R^2 износи 0%, што указује да не постоји корелација између испољавања грађанског морала и гласања за ове категорије.

Грађански морал као вредносни оквир нема ни мобилизацијски, ни диференцијални политички потенцијал. Његова ниска расподела унутар различитих бирачких група, као и изузетно ниске R^2 вредности, указују да је реч о нормативном појму који грађани не везују за конкретне политичке актере, већ га доживљавају као општу и апстрактну вредност у савременом политичком животу. Резултати ове анализе показују да, иако грађански морал представља пожељан вредносни идеал у јавном дискурсу, он не функционише као фактор који структурише политичко понашање, нити је у стању да артикулише јасне партијске разлике. То указује на дубљу кризу вредносне артикулације у српском друштву, у којој политички избори у већој мери зависе од других фактора, а не од осећаја моралне обавезе према јавном добру.

10.2. Конзервативизам

У класичној конзервативној мисли, Едмунд Берк (Burke) развија концепт политичког и моралног поретка који почива на примату традиције, обичаја и историјски формираних институција. Полазећи од критике Француске револуције, Берк одбацује схватање да се друштвени поредак може легитимно реконструисати искључиво на основу универзалних принципа разума, указујући да такви покушаји занемарују моралну сложеност друштвеног живота и крхкост институционалних равнотежа. За Берка, морални поредак није резултат индивидуалног избора или тренутне воље, већ акумулирано искуство генерација, уобличено кроз навике, предрасуде и неексплицитна правила која омогућавају друштвену стабилност. Стога, нагле и радикалне промене, које не уважавају постојеће моралне и институционалне аранжмане, доводе до дезорганизације друштва и ерозије легитимитета власти. Овакво схватање конзервативизма омогућава да се он разуме пре свега као морална позиција скепсе према друштвеном инжењерингу, а не као пука одбрана конкретног политичког режима или интереса.[695]

Жозеф де Местр (de Maistre) такође полази од критике Француске револуције, али конзервативизам формулише као одбрану сакралног и хијерархијског моралног поретка, у којем су ауторитет, традиција и религија темељи друштвене стабилности. Док Берк наглашава скепсу према рационалистичком друштвеном инжењерингу и значај акумулираног искуства генерација, де Местр истиче да револуционарно разарање постојећих институција представља не само политички, већ и морални и духовни слом. Он овакве покушаје тумачи као неприхватљиве јер настоје да изграде политички поредак независно од историјски утемељених норми и трансцендентног ауторитета. Конзервативна позиција код де Местра стога није

[695] Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, London: J. M. Dent & Sons; New York: E. P. Dutton & Co, 1910, стр. 7–8.

скептична, већ изразито антирационалистичка и контрареволуционарна. Он наглашава нужност казне, послушности и жртве као конститутивних елемената стабилног друштвеног поретка.[696]

Надовезујући се на класичну конзервативну критику рационалистичког преобликовања друштва, Мајкл Оукшот (Michael Oakeshott) развија аргумент против схватања политике као техничке активности засноване на универзалним принципима и експлицитном знању. Он прави јасну разлику између објашњавања друштвеног понашања и практичког расуђивања о томе шта у конкретној ситуацији треба чинити, истичући да политичко деловање не може бити вођено дедукцијом из апстрактних норми. Уместо тога, практично политичко расуђивање ослања се на традицију, односно на збир укорењених уверења, навика и институционалних пракси које нису уобличене у кохерентан систем принципа, али управо зато омогућавају флексибилно и контекстуално доношење одлука. Овакво разумевање конзервативизма додатно наглашава моралну димензију скепсе према политичком инжењерингу, при чему се очување постојећих институционалних и вредносних образаца не заснива на њиховој апсолутној исправности, већ на свести о ограничењима рационалног планирања у друштвеном животу.[697]

Слично томе, Фридрих Хајек (Friedrich Hayek) критикује друштвени рационализам и слободу не схвата као апстрактно право, већ као институционално и морално условљено стање у којем је принуда сведена на минимум. Према његовом становишту, стабилан друштвени поредак не настаје као резултат свесног планирања, већ као производ еволутивно формираних правила и пракси које појединци углавном следе без потпуног разумевања њихове функције. Покушаји да се друштво преобликује на основу свеобухватних рационалних пројеката, по Хајеку, доводе до ерозије слободе управо зато што занемарују ограниченост људског знања и сложеност спонтаних друштвених процеса.[698]

Конзервативизам код Роџера Скрутона (Roger Scruton) није заснован на одбрани апстрактних принципа, већ на моралном значају припадности, лојалности и континуитета заједнице. Скрутон истиче да друштвени поредак опстаје захваљујући неформалним нормама, обичајима и осећају дужности који се не могу у потпуности рационализовати или правно кодификовати. Према његовом мишљењу, политички покушаји да се ови морални оквири замене универзалним правилима доводе до слабљења социјалне кохезије и губитка осећаја одговорности према заједничком добру. Конзервативизам се, стога, појављује као одбрана моралних граница које омогућавају слободу *унутар* заједнице, а не изван ње.[699]

За разлику од класичних интерпретација које конзервативизам описују као доктрину очувања традиције и институционалне стабилности, Кори Робин (Corey Robin) нуди критичко становиште према којем се конзервативна мисао превасходно појављује као реакција на еманципаторне изазове модерне политике. У том оквиру, конзервативизам се не дефинише позитивним скупом вредности, већ настојањем да се постојећи односи моћи заштите од захтева за једнакошћу и ширењем политичких права. Морални и културни аргументи у конзервативном дискурсу, према Робину, често функционишу као средство легитимизације хијерархијског поретка, при чему се појмови слободе и ауторитета реинтерпретирају на начин који доприноси очувању асиметричних друштвених односа. У том смислу, конзервативизам се не појављује као статичан вредносни систем, већ као историјски променљив политички одговор на друштвену трансформацију.[700] Овакво критичко тумачење проширује теоријски

[696] Joseph de Maistre, *Considerations on France*, trans. and ed. Richard A. Lebrun, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, стр. 15–17.
[697] Michael Oakeshott, "Rationalism in Politics: A Reply to Professor Raphael", *Political Studies* 13(1), 1965, стр. 89–92.
[698] Friedrich A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, ed. Ronald Hamowy, Chicago: University of Chicago Press, 2011, стр. 107–109.
[699] Roger Scruton, *The Meaning of Conservatism*, London: Palgrave Macmillan, 1984, стр. 18.
[700] Corey Robin, *The Reactionary Mind: Conservatism from Edmund Burke to Sarah Palin*, New York: Oxford University Press, 2011, стр. 7.

оквир анализе, омогућавајући да се конзервативизам посматра не само као морална оријентација усмерена на очување традиције и институција, већ и као динамичан политички феномен чији се облици мењају у зависности од друштвеног и историјског контекста.

На основу претходно изложеног теоријског оквира, у наставку се анализирају емпиријски обрасци конзервативних вредносних оријентација. Као и у случају грађанског морала, овај образац је методолошки операционализован кроз процену ставова испитаника о оправданости одређених понашања која се у литератури препознају као индикатори конзервативних вредносних оријентација.

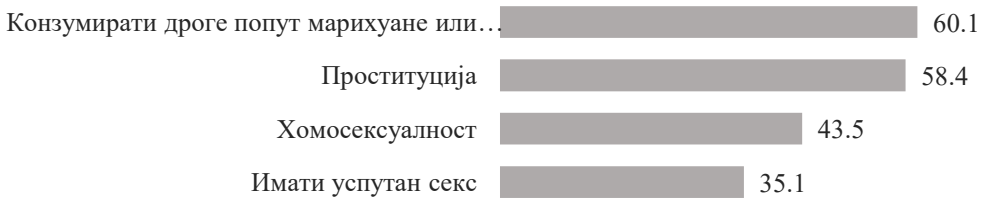

Графикон 49 – Конзервативизам - Никад није оправдано

На основу података приказаних на Графикону 49 може се уочити да је конзервативни морални образац у Србији релативно снажно присутан. Највећи проценат испитаника наводи да никада не оправдава употребу лаких дрога (60.1%) и проституцију (58.4%), што указује на снажан негативан вредносни однос према овим појавама у друштву. Слично томе, значајан део популације (43.5%) изјављује да хомосексуалност никада није оправдана, што указује на присуство дубоко укорењених традиционалних ставова у погледу сексуалне оријентације. Најнижи степен осуде забележен је у случају повремених сексуалних односа ван стабилне партнерске везе, ипак, и у овом случају присутан је релативно висок ниво неприхватања, будући да 35.1% испитаника сматра да такво понашање никада није оправдано.

Приказани резултати истраживања указују на то да значајан део популације поседује јасно дефинисане моралне ставове који кореспондирају са конзервативним вредносним оквиром. Таква вредносна оријентација може имати важне импликације за разумевање шире културне климе у друштву, формирање јавног мњења, али и политичко позиционирање грађана у Србији. Постоји више међусобно повезаних фактора који доприносе одржавању релативно високог нивоа конзервативних вредносних оријентација у српском друштву. Пре свега, историјски и културни континуитет традиционалних вредности представља један од кључних фактора који обликују моралне оријентације у српском друштву.

Друштвена структура Србије дуго је била обликована патријархалним културним обрасцима који наглашавају централну улогу породице, јасно дефинисане родне улоге и релативно строге моралне норме. Иако су процеси модернизације и урбанизације током последњих деценија довели до извесних промена у вредносним оријентацијама, ови културни обрасци и даље имају значајан утицај, посебно у мањим срединама и ван већих урбаних центара. Други важан фактор представља утицај религије. Православна црква има значајну симболичку и културну улогу у јавном животу Србије, а њени ставови у великој мери кореспондирају са конзервативним моралним вредностима. Иако степен религијске праксе у популацији није увек висок, симболички ауторитет Цркве у моралним питањима остаје значајан и често служи као референтни оквир за процену друштвене прихватљивости одређених понашања.

Ограничена изложеност либералним вредностима у институцијама социјализације такође може допринети одржавању конзервативних ставова. У поређењу са многим западноевропским друштвима, у Србији је мање присутна систематска институционална промоција либералних и плуралистичких вредности кроз образовни систем, медије или друге канале јавне комуникације. У таквим условима вредносне промене се одвијају спорије, док традиционални ставови и друштвени стереотипи имају већу вероватноћу да се дугорочно

одрже. Поред тога, значајну улогу има и политичка инструментализација моралних питања. Моралне и културне теме често се појављују као важан ресурс у политичком дискурсу, при чему политички актери, посебно они који делују у оквиру национално-конзервативних или популистичких наратива, настоје да мобилишу подршку наглашавањем потребе за очувањем традиционалних вредности и супротстављањем спољним културним утицајима.

Таква политичка артикулација додатно доприноси учвршћивању конзервативних вредносних оријентација у јавном простору. Коначно, процеси дефанзивне модернизације и перцепција друштвене несигурности такође могу подстицати вредносну затвореност. Друштва која пролазе кроз дуготрајне економске, политичке и институционалне нестабилности често показују склоност ка очувању постојећих културних и моралних образаца. У том контексту, конзервативизам може функционисати као механизам симболичке и културне заштите, односно као реакција на друштвене промене које се доживљавају као потенцијална претња постојећем колективном идентитету и моралном поретку. Конзервативни морални обрасци у Србији представљају резултат дугорочног деловања историјских и културних структура, али и савремених политичких и друштвених процеса.

Табела 47 Конзерватизам – Никад није оправдано - поређење по земљама

	Узимање лаких дрога	Хомосексуалност	Успутни секс	Проституција
Албанија	95.5%	79.6%	85.6%	86.7%
Аустрија	54.6%	10.0%	24.6%	24.4%
Босна и Херцеговина	82.5%	82.9%	65.7%	81.9%
Бугарска	89.5%	64.6%	57.1%	78.0%
Хрватска	67.7%	57.4%	51.3%	69.6%
Чешка	63.2%	19.8%	23.1%	40.0%
Данска	40.5%	3.5%	13.6%	25.6%
Естонија	75.1%	46.5%	33.1%	49.2%
Финска	53.4%	11.9%	19.6%	35.4%
Француска	62.2%	14.1%	25.5%	40.6%
Немачка	61.2%	9.0%	33.3%	30.4%
Велика Британија	46.6%	10.8%	18.3%	36.1%
Мађарска	72.7%	46.7%	32.9%	56.5%
Исланд	53.0%	2.3%	9.0%	56.2%
Италија	47.2%	15.6%	38.0%	45.1%
Литванија	66.1%	51.5%	31.6%	48.2%
Црна Гора	77.6%	75.1%	55.0%	76.7%
Холандија	31.2%	4.1%	20.4%	16.8%
Северна Македонија	78.5%	74.7%	55.0%	78.4%
Норвешка	50.6%	6.3%	17.7%	39.6%
Пољска	67.2%	46.6%	46.9%	61.2%
Румунија	80.8%	71.1%	61.3%	72.5%
Србија 2017	82.1%	74.3%	38.9%	76.7%
Србија 2024	60.1%	43.5%	35.1%	58.4%
Словачка	30.0%	16.3%	19.0%	31.1%
Словенија	55.5%	26.4%	30.8%	45.3%
Шпанија	32.0%	10.4%	13.5%	29.0%
Шведска	53.9%	6.3%	17.3%	48.2%
Швајцарска	35.5%	6.3%	20.1%	20.9%

Иако се у појединим сегментима, посебно међу млађим генерацијама, уочавају извесни помаци ка већој вредносној либерализацији и толеранцији, ти процеси се одвијају постепено и за сада остају ограниченог домета у односу на доминантни вредносни контекст.

Табела 47 напред, приказује ниво моралне рестриктивности у различитим европским земљама, са посебним издвајањем података за Србију 2017. и 2024. године. У анализу су укључени искључиво одговори испитаника који за наведене облике понашања наводе да *никада нису оправдани*, што у оквиру овог истраживања представља индикатор конзервативних вредносних оријентација. Поређење показује да је Србија током овог периода забележила приметно смањење нивоа моралне рестриктивности у свим испитиваним областима. Док је 2017. године чак 82.1% испитаника из Србије изјављивало да никада не оправдава употребу лаких дрога, тај проценат је 2024. године смањен на 60.1%. Сличан тренд уочава се и у ставовима према хомосексуалности, где је проценат неодобравања опао са 74.3% на 43.5%, као и у случају проституције, са 76.7% на 58.4%. Најмањи помак у либералнијем смеру забележен је у ставу према повременим сексуалним односима ван стабилне партнерске везе, где је проценат испитаника који такво понашање никада не оправдава смањен са 38.9% на 35.1%.

Када се ови резултати упореде са подацима из других европских земаља, уочава се да се Србија 2024. године позиционира ближе европском просеку него што је то био случај у претходном периоду. На тај начин она се делимично удаљава од изразито рестриктивног вредносног обрасца који и даље карактерише поједине земље региона, попут Албаније, Босне и Херцеговине, Северне Македоније и Бугарске, где се нивои неодобравања у бројним случајевима крећу између 65% и 95%. Насупрот томе, знатно либералније вредносне оријентације присутне су у западноевропским демократијама, као што су Шведска, Данска, Холандија, Швајцарска и Немачка, у којима су нивои неодобравања знатно нижи, посебно када је реч о ставовима према хомосексуалности и проституцији.

Смањење нивоа моралног конзервативизма у Србији у периоду од 2017. до 2024. године може се тумачити као резултат сложеног процеса вредносне трансформације, условљеног комбинацијом генерацијских, културних и институционалних промена. Један од важних фактора ових промена јесте генерацијска динамика. Млађе генерације, које су одрасле у постконфликтном и високо дигитализованом друштвеном окружењу, у већој мери усвајају либералније вредности кроз интернет, глобалну културу и образовни систем. Њихови ставови о питањима која се односе на личне изборе и сексуалне слободе често су толерантнији и мање подложни традиционалним нормативним ограничењима. Поред генерацијских промена, значајну улогу има и све већа изложеност глобалним медијским садржајима. У протеклој деценији становништво Србије има све шири приступ филмовима, серијама, дигиталним платформама и друштвеним мрежама који често доприносе нормализацији појава које су у традиционалном друштвеном контексту биле стигматизоване.

Ови културни утицаји могу постепено померати вредносне границе и подстицати већу друштвену толеранцију. Важан фактор представља и образовна структура становништва. Пораст удела високообразованих грађана повезује се са већом спремношћу да се преиспитују традиционалне норме и прихватају индивидуалне слободе. Образовне институције, нарочито у областима друштвених и хуманистичких наука, често промовишу вредности плурализма, емпатије и сензибилитета према различитостима. Коначно, иако је формални процес европских интеграција у последњим годинама успорен, вредносни утицај европских политика и програма остаје присутан. Он се манифестује кроз деловање организација цивилног друштва, академских кругова и различитих иницијатива усмерених на промоцију људских права, родне равноправности и друштвене толеранције, што такође може допринети постепеној трансформацији вредносних оријентација у српском друштву.

Упркос регистрованом смањењу нивоа моралног конзервативизма у Србији током последњих седам година, чињеница да земља и даље не достиже либерални ниво који карактерише већину западноевропских друштава указује на постојање одређених отпора и структурних ограничења у процесу вредносне модернизације. Један од значајних фактора који

доприносе очувању рестриктивнијих моралних ставова јесте снажан утицај традиционалних и религијских институција у јавном животу. Српска православна црква задржава висок степен симболичког и друштвеног ауторитета, што се огледа у њеном присуству у образовању, медијском простору и јавном дискурсу. Поред утицаја религије, вредносни обрасци у Србији обликују се и у ширем регионалном културном контексту. Србија је део балканског културног простора у коме су патријархалне и рестриктивније норме у погледу рода, сексуалности и јавног морала дуго представљале доминантан вредносни оквир. Иако се у савременом периоду могу уочити процеси постепене либерализације, наслеђени културни обрасци и даље задржавају снажан утицај, нарочито унутар породице и образовног окружења, где се традиционалне вредности преносе са генерација на генерацију.

Додатни фактор представља и начин на који се морална питања артикулишу у политичком простору. У јавном и политичком дискурсу теме повезане са сексуалним слободама или мањинским правима често се инструментализују као средство политичке мобилизације. Политички актери неретко апелују на заштиту традиционалних вредности како би учврстили подршку конзервативнијих сегмената бирачког тела, док се афирмација либералних вредности ређе појављује као централни елемент политичких програма. На крају, на очување рестриктивнијих моралних норми утичу и шири социоекономски услови. У друштвима која се суочавају са дуготрајном економском и социјалном неизвесношћу, грађани често показују већу склоност ка вредностима које наглашавају стабилност, ред и морални ауторитет. У таквом контексту конзервативни морални оквири могу функционисати као механизам симболичке сигурности и социјалне контроле, који пружа осећај предвидљивости у условима структурне нестабилности.

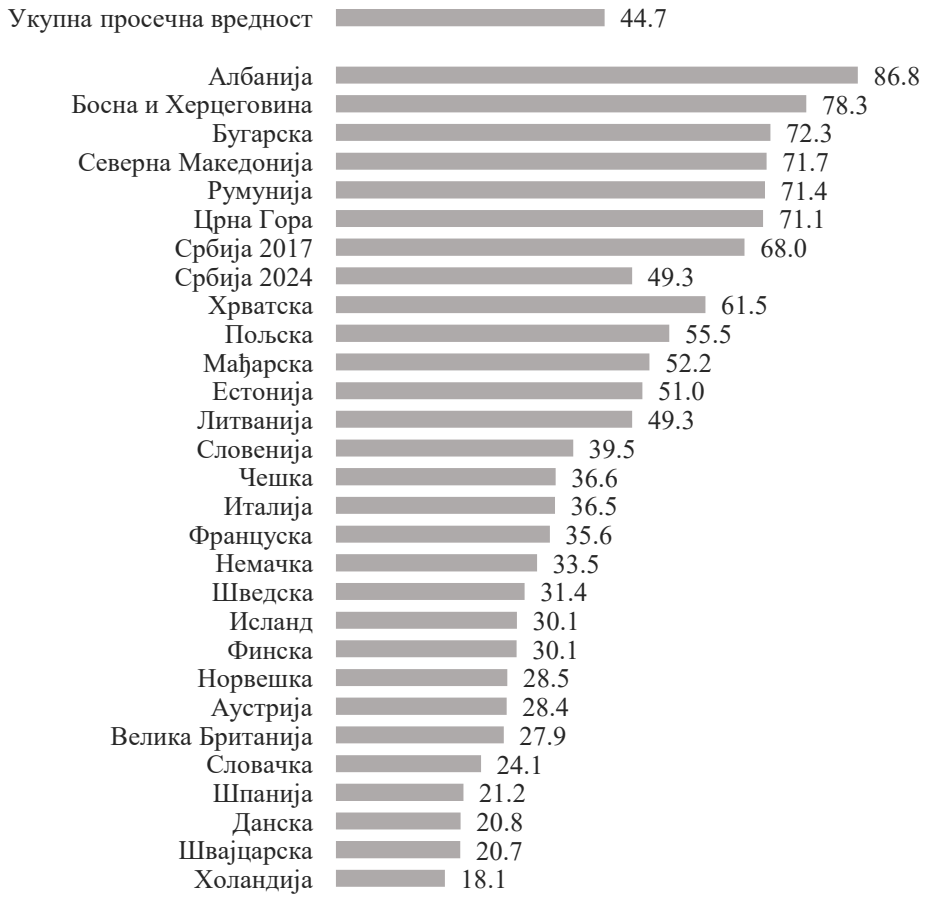

Графикон 50 – Конзерватизам – поређење земаља

На основу Графикона 50, који приказује упоредни ниво конзервативизма у 30 европских земаља, изражен као удео становништва које *никада не оправдава* ниједно од четири испитивана понашања, може се извести неколико кључних налаза о вредносној структури европских друштава.

Укупни европски просек износи 44.7%, што указује на релативну поларизованост становништва у погледу моралних ставова. Међутим, постоји евидентна разлика између југоисточне и источне Европе с једне стране, и западне и северне Европе с друге. Земље попут Албаније (86.8%), Босне и Херцеговине (78.3%), Бугарске, Северне Македоније, Румуније и Црне Горе показују да изразито велики број грађана испољава апсолутну резервисаност према наведеним понашањима. Овај образац упућује на снажну укорењеност традиционалних, патријархалних и често религиозно обојених вредности, као и на културну перзистенцију рестриктивних социјалних норми. Супротан крај скале заузимају земље попут Холандије (18.1%), Швајцарске, Данске, Шпаније и Велике Британије, где је дубоко укорењен либерални и плуралистички вредносни систем. У овим друштвима индивидуалне слободе и приватна аутономија нису предмет моралне осуде већ представљају нормализовани део друштвеног живота, што значајно утиче на укупну друштвену климу и политичку културу.

Србија у 2024. години бележи пад конзервативизма у односу на 2017. годину. Иако је ова вредност и даље изнад европског просека, она Србију позиционира ближе средишњем делу расподеле, одвајајући је од круга најрестриктивнијих друштава. Ово указује на потенцијални утицај генерацијских промена, постепену секуларизацију и раст експозиције глобалним културним утицајима. Међутим, разлика у односу на западне и северне европске земље и даље остаје значајна, што осветљава присуство структурних, културних и институционалних баријера у процесу вредносне трансформације, као и инерцију традиционализма која и даље доминира у јавној сфери, нарочито у мање урбанизованим и религијски хомогеним срединама.

Графикон 51 не само да визуелно приказује различите степене моралног конзервативизма у Европи, већ и мапира културне границе између *старе* и *нове* Европе, истичући Србију као земљу у транзиционом вредносном простору која показује знаке постепеног вредносног реструктурирања и потенцијалног приближавања европској просечној норми.

Табела 48 Конзервативизам - Дихотомна варијабла

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	Остали	1078	72.2	72.2	72.2
	Конзервативни	415	27.8	27.8	100.0
	Тотал	1493	100.0	100.0	

Резултати из Табеле 48 показују да је 27.8% испитаника класификовано као конзервативно, односно као група која испољава доследно рестриктивне ставове у погледу морално осетљивих друштвених питања. Насупрот томе, 72.2% испитаника не испољава такав образац мишљења, што имплицира да већина грађана Србије у овом домену заузима умереније или либералније ставове. Ови налази додатно потврђују раније уочени тренд постепеног смањења конзервативизма у Србији. У поређењу са претходним циклусом истраживања 2017. године, у коме је забележен висок степен рестриктивних вредносних ставова, подаци из 2024. године указују на помак ка већој вредносној плурализацији и делимичну нормализацију либералних ставова у јавном мњењу.

Ипак, чињеница да више од једне четвртине грађана и даље доследно заступа традиционалне моралне позиције указује да конзервативни вредносни образац остаје релевантан елемент друштвене структуре. Истовремено, већински удео испитаника који не испољавају такав образац упућује на постепену трансформацију моралне културе, што се у литератури често повезује са генерацијским променама, урбанизацијом и вишим нивоом образовања. Оваква вредносна структура указује на постојање потенцијалних линија

друштвене диференцијације у питањима морала, права и културног идентитета, али и на могућност даљих вредносних промена у наредном периоду.

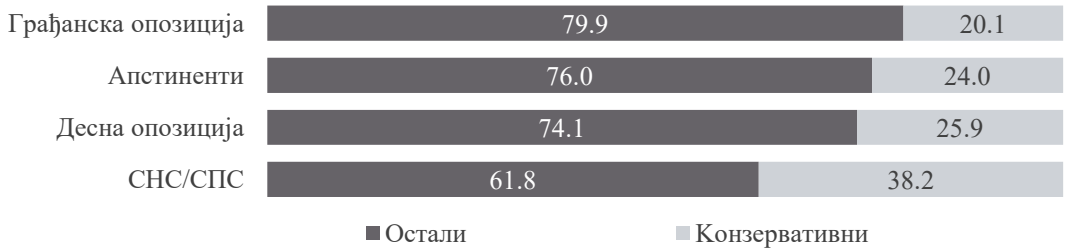

Графикон 51 – Конзервативизам по партијским преференцијама

Приказани подаци на Графикону 51 показују разлике у дистрибуцији конзервативних ставова у односу на партијске преференције, што омогућава увид у вредносни профил бирача у Србији.

Највећи проценат конзервативно оријентисаних појединаца налази се међу гласачима коалиције СНС/СПС (38.2%), што представља знатно виши удео у односу на остале политичке опције. Овај налаз упућује на то да традиционални морални ставови имају релативно снажно упориште у бирачком телу владајуће коалиције и да представљају једну од важних вредносних компоненти њене друштвене подршке.

С друге стране, међу присталицама грађанске опозиције приметан је најмањи удео конзервативно оријентисаних испитаника (20.1%), што је у складу са либералним вредносним оријентацијама које се чешће повезују са овим делом политичког спектра.

Десна опозиција и апстиненти показују нешто више нивое конзервативних ставова (25.9% и 24%), али они и даље остају знатно нижи у поређењу са гласачима владајуће већине.

Ова расподела указује да конзервативизам као вредносна категорија није нужно директно повезан са формалним идеолошким позиционирањем на десници, већ да се у актуелном политичком контексту у значајној мери концентрише унутар бирачког корпуса владајућих странака.

Налази указују на постојање одређене везе између традиционалних моралних ставова и политичке подршке владајућој коалицији, док се либералније вредносне оријентације у већој мери јављају међу присталицама опозиционих партија или међу апстинентима.

Иако ове разлике не указују на потпуну вредносну поларизацију, оне ипак упућују на извесну идеолошку диференцијацију бирачког тела у домену моралних ставова, што представља важан контекст за разумевање ширих образаца политичког понашања у Србији.

Позитиван и статистички значајан ефекат конзервативизма уочава се у случају подршке СНС/СПС, што нам говори да конзервативна вредносна оријентација повећава вероватноћу (скоро два пута) подршке владајућој коалицији. Испитаници који показују израженије конзервативне ставове чешће се политички опредељују за СНС/СПС.

Код грађанске опозиције, где конзервативизам има негативан и статистички значајан ефекат нам говори да са растом конзервативизма опада вероватноћа подршке грађанској опозицији. То показује да су међу бирачима овог политичког блока мање изражени конзервативни ставови.

У случају десне опозиције није утврђен статистички значајан ефекат конзервативизма, иако је смер коефицијента негативан. То указује да конзервативна оријентација нема статистички значајну повезаност са вероватноћом подршке десној опозицији. Статистички значајна повезаност није потврђена ни код апстинената, што показује да конзервативизам нема значајан ефекат на вероватноћу апстиненције. Позитиван и статистички значајан ефекат присутан је и у моделу *власт vs опозиција* и говори нам да конзервативна вредносна оријентација повећава вероватноћу подршке власти у односу на опозицију.

Табела 49 – Конзервативизам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.262*	0.087	0.513***	-0.041	-0.418**
	(.143)	(.163)	(.196)	(.137)	(.171)
Старост	0.031***	-0.016***	0.008	-0.023***	0.029***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.531***	0.938***	0.635***	-0.339**	-0.925***
	(.162)	(.205)	(.233)	(.159)	(.197)
Високо образовање	-0.720***	1.085***	0.391	-0.148	-1.040***
	(.197)	(.231)	(.274)	(.186)	(.232)
Средњи приходи	-0.334**	-0.264	0.636***	0.232	-0.251
	(.165)	(.195)	(.243)	(.163)	(.232)
Високи приходи	-0.142	-0.041	0.572**	-0.053	-0.257
	(.210)	(.235)	(.291)	(.200)	(.196)
Градско подручје	-0.293**	-0.005	0.068	0.252*	-0.230
	(.148)	(.171)	(.209)	(.147)	(.246)
Војводина	0.524***	1.242***	-0.116	-1.107***	-0.112
	(.221)	(.271)	(.283)	(.195)	(.175)
Западна Србија и Шумадија	0.709***	1.080***	-0.558*	-1.005***	0.201
	(.223)	(.279)	(.318)	(.200)	(.270)
Источна и Јужна Србија	0.804***	0.629**	0.516*	-1.285***	0.070
	(.228)	(.300)	(.283)	(.215)	(.275)
Конзервативизам дами варијабла	**0.462*** (.157)**	**-0.449** (.204)**	**-0.290 (.236)**	**-0.057 (.161)**	**0.536*** (.281)**
Константа	-2.034***	-2.053***	-3.351***	1.267***	-0.409
	(.363)	(.427)	(.519)	(.336)	(.194)
Nagelkerke R^2	.177	.113	.071	.116	.201

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Анализа Nagelkerke R^2 показује да је предиктивна снага конзервативизма као објашњавајуће варијабле релативно ограничена. У моделу који предвиђа гласање за коалицију СНС/СПС конзервативизам објашњава око 1% варијабилности партијских преференција. Код грађанске опозиције вредност R^2 износи 0.7%, док је код десне опозиције 0.3%, што указује на слаб објашњавајући капацитет ове вредносне димензије. Код апстинената вредност је практично нулта, док у моделу који разликује власт и опозицију Nagelkerke R^2 износи 1.3%, што такође указује на веома ограничен степен објашњења изборног понашања.

Конзервативизам, како се види у Табели 49 има одређену дистинктивну вредносну улогу на партијској сцени Србије, пре свега кроз његову израженију повезаност са присталицама владајуће коалиције. Ипак, ниске вредности објашњене варијансе показују да ова вредносна категорија нема снажан предиктивни капацитет када је реч о партијским преференцијама. Другим речима, иако конзервативни морални ставови могу делимично профилисати подршку власти и указивати на извесне вредносне разлике између политичких актера, они сами по себи не представљају доминантан фактор који структурира изборно понашање грађана.

10.3. Алтруизам

У овом одељку пажња је усмерена на концепт алтруизма као важну димензију социјалног понашања. У научној литератури, алтруизам се дефинише као несебична посвећеност ка добробити других, при чему се потребе других стављају испред сопствених интереса. Овај концепт обухвата различите облике социјалног понашања, који се манифестују кроз спремност појединца да помогне другима без очекивања непосредне или директне користи. У том контексту, брига за комшије, суграђане и особе које деле заједнички географски или културни идентитет може се посматрати као релевантан индикатор

алтруистичких мотива, с обзиром на то да подразумева изражену спремност на пружање подршке социјално блиским групама, чак и у одсуству личне добити.

Шире теоријско утемељење овако дефинисаног појма алтруизма пружа класична социолошка перспектива, посебно у оквиру Диркемове анализе морала и друштвене кохезије, у којој се морално деловање не везује за индивидуални интерес, већ за оријентацију ка колективу. Алтруизам, у овом теоријском оквиру, представља способност појединца да сопствено понашање подреди друштвеном добру, јер се домен морала, према Диркему, јавља управо са настанком друштвеног живота. Он истиче да је алтруизам неодвојив од моралне дисциплине, јер друштвена правила и норме не делују као пука принуда, већ као механизам који ограничава неограничене индивидуалне тежње и тиме омогућава стабилно усмеравање понашања ка колективним циљевима.[701]

Савремени теоријски приступи додатно разрађују ово схватање алтруизма, померајући фокус са моралне обавезе ка различитим друштвеним и еволутивним механизмима који омогућавају његово одржавање. У интерпретацији Марсела Моса (Marcel Mauss), алтруизам не представља спонтану моралну склоност појединца, већ структурисану друштвену обавезу која настаје унутар система размене дарова. Чин давања, примања и узвраћања није слободан избор, већ нормативно уређен однос који ствара трајне моралне везе између појединаца и група. Иако се дар формално појављује као добровољан, он у себи носи друштвену присилу реципроцитета. У том смислу, алтруистичко понашање функционише као механизам одржавања друштвене кохезије, части и међусобне зависности.[702]

На сличан начин, али у оквиру еволутивне теорије, *реципрочни алтруизам*, како га формулише Роберт Триверс (Robert Trivers), односи се на понашање у којем појединац привремено сноси трошак како би другом обезбедио корист, очекујући да ће та корист у будућности бити узвраћена. За разлику од понашања заснованог на родбинским везама, овај облик алтруизма не почива на генетској блискости, већ на поновљеним интеракцијама и способности актера да препознају и санкционишу изостанак узвраћања. Кључни услови за његов развој јесу релативно низак трошак по даваоца, висока корист по примаоца и постојање механизама који омогућавају разликовање поузданих партнера од оних који систематски избегавају реципроцитет.[703]

Даљу разраду овог приступа нуде Боулс (Bowles) и Гинтис (Gintis), који алтруизам посматрају као стабилан образац понашања утемељен на тзв. снажној реципрочности. Појединци су спремни да сносе личне трошкове не само да би допринели заједничком добру, већ и да би санкционисали прекршиоце кооперативних норми, чак и када таква санкција не производи непосредну личну корист. Овај облик алтруизма функционише у групним контекстима и повезан је са институционалним оквирима, културним нормама и социјализацијом. Кооперација траје захваљујући комбинацији унутрашњих мотива и спољашњих механизама санкционисања, док алтруистичко понашање постаје истовремено морално и еволутивно рационално, јер повећава опстанак и конкурентност група у условима међугрупне селекције.[704]

Приступ људских способности Марте Нусбаум (Martha Nussbaum) полази од становишта да се морална вредност друштвених политика не може мерити искључиво економским растом или агрегатним показатељима благостања, већ степеном у којем људи заиста располажу реалним могућностима да воде живот достојан човека. У том смислу, брига за друге и спремност на солидарно деловање не представљају приватну моралну врлину, већ нормативни захтев који произлази из обавезе друштва да обезбеди услове за развој основних

[701] Durkheim, *ibid.*, стр. 84.
[702] Marcel Mauss, *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*, trans. Ian Cunnison, London: Cohen & West, 1966, стр. 10–11.
[703] Robert L. Trivers, "The Evolution of Reciprocal Altruism", *The Quarterly Review of Biology* 46(1), 1971, стр. 35–57; стр. 35–36.
[704] Samuel Bowles & Herbert Gintis, *A Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011, стр. 8–11.

људских способности, као што су здравље, телесни интегритет, образовање и политичка партиципација. Алтруизам се тако не појављује као супротност индивидуалној слободи, већ као њен предуслов, јер само у окружењу које активно подржава способности других, појединац може остварити пуну аутономију и друштвену укљученост.[705]

Полазећи од анализе институционалне разноврсности, Елинор Остром (Elinor Ostrom) показује да кооперативно и алтруистичко понашање не настаје спонтано нити искључиво као последица индивидуалних моралних мотива, већ се стабилизује кроз институционалне аранжмане који обликују очекивања, понашање и међусобно поверење актера. Када постоје јасна правила, могућности комуникације и механизми надзора и санкционисања, појединци су склони да поступају у складу са колективним интересом, чак и када то подразумева одрицање од краткорочне личне користи. Алтруизам се у овом приступу схвата као друштвено произведен образац понашања који зависи од квалитета институција и начина на који оне каналишу интеракције унутар заједнице.[706]

За разлику од оваквих приступа који наглашавају улогу институција и спољашњих структура, поједини аутори фокус померају ка унутрашњим мотивационим основама алтруистичког понашања. Полазећи од оштрог разликовања између понашања и мотивације, Данијел Бејтсон дефинише алтруизам као специфично мотивационо стање у којем је крајњи циљ повећање добробити другог, а не сопствена корист. Алтруистичка мотивација се одређује према природи циља, а не према степену жртве или последицама деловања. Према Бејтсону, овакву мотивацију може произвести емпатијска забринутост која је независна од егоистичких награда, друштвених норми или еволутивних рачуница. На тај начин, алтруизам се концептуализује као психолошки реална и аналитички раздвојива категорија, а не као споредни ефекат самоинтереса или рационалног прорачуна.[707] Емпиријска истраживања Бејтсона и сарадника говоре у прилог тези да емпатија може да генерише аутентичну алтруистичку мотивацију која није редуктивна на лични интерес или групну идентификацију. У ситуацијама социјалних дилема, појачана емпатија према конкретном појединцу доводи до усмеравања ресурса ка тој особи, чак и када такво понашање умањује опште колективно добро. Алтруизам се овде јавља као засебан мотивациони извор, различит и од егоистичког рачуна и од колективистичке оријентације, при чему емпатијом посредовано понашање може ући у конфликт са ширим друштвеним интересом.[708]

Експериментално истраживање Бејтсона и Моранове показује да емпатијом изазван алтруизам може подстаћи сарадњу чак и у једнократној затворениčкој дилеми, односно у ситуацији у којој рационални интерес недвосмислено фаворизује дефекцију. Индукована емпатија према конкретном појединцу значајно повећава спремност на сарадљиво понашање, независно од моралног оквира у којем је интеракција представљена. Чак и када је ситуација формулисана као пословна трансакција, у којој је морална мотивација ослабљена, емпатија задржава свој мобилизациони потенцијал. Ови налази подржавају тезу да алтруизам посредован емпатијом представља посебан мотивациони механизам, различит и од моралних норми и од рационално-егоистичког прорачуна.[709]

Међутим, емпатијом посредовани алтруизам није увек универзално усмерен. Истраживање Бернхардове (Bernhard), Фишбахера (Fischbacher) и Фера (Fehr) показује да алтруистичко понашање и спровођење социјалних норми могу имати изразито парохијалан карактер. У експериментима кажњавања треће стране, испитаници значајно чешће штите

[705] Martha C. Nussbaum, "Creating Capabilities: The Human Development Approach and Its Implementation", *Hypatia* 24(3), 2009, стр. 211–215.
[706] Elinor Ostrom, *Understanding Institutional Diversity*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005, стр. 4–7.
[707] C. Daniel Batson, *Altruism in Humans*, New York: Oxford University Press, 2011, стр. 20–22.
[708] C. Daniel Batson, Judy G. Batson, R. Matthew Todd, Beverly H. Brummett, Laura L. Shaw & Carlo M. R. Aldeguer, "Empathy and the Collective Good: Caring for One of the Others in a Social Dilemma", *Journal of Personality and Social Psychology* 68(4), 1995, стр. 619–621.
[709] C. Daniel Batson & Tecia Moran, "Empathy-Induced Altruism in a Prisoner's Dilemma", *European Journal of Social Psychology* 29(7), 1999, стр. 909–924; стр. 909–911.

жртве из сопствене групе него оне из спољашњих група, независно од групне припадности прекршиоца. Истовремено, прекршиоци очекују блажу санкцију када онај који кажњава припада њиховој групи, што повећава учесталост кршења норми унутар групе. Алтруизам се, у овом контексту, не испољава као универзална оријентација, већ као селективна солидарност која јача унутаргрупну кохезију, али слаби заштиту изван сопствене заједнице.[710]

У складу са претходним теоријским разматрањима, наше истраживање пружа емпиријску потврду различитих димензија алтруизма. На Графикону 52 приказан је ниво алтруистичке бриге према различитим друштвеним групама, посматрано из перспективе социјалне и просторне блискости. Очекивано је да је ниво бриге највиши према особама из непосредног окружења, као што су комшије, а најнижи када је реч о човечанству у целини.

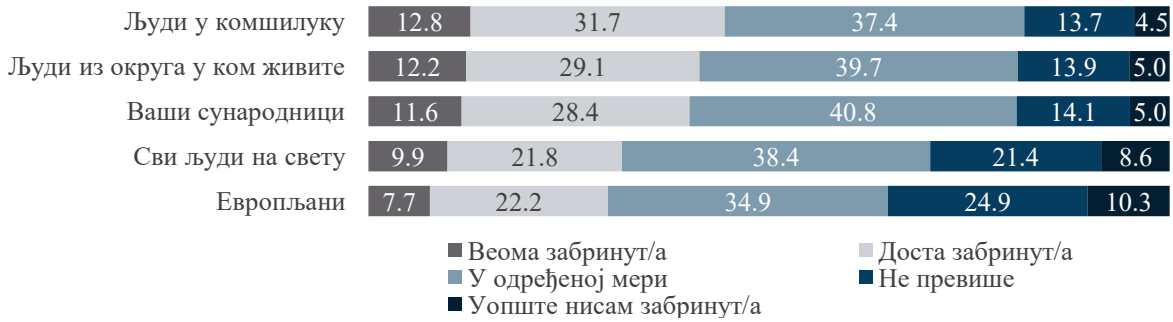

Графикон 52 – Алтруизам – брига о људима

Анализа Графикона 52 указује на јасан градијент солидарности условљен социјалном и географском блискошћу. Резултати показују да испитаници највиши ниво забринутости показују према особама из непосредног окружења – комшијама (44.5%) и особама из свог региона (41.3%), док брига опада када је реч о сународницима на националном нивоу (40%), Европљанима (29.9%) и човечанству у целини (31.7%).

Овакав распоред вредности имплицира претежну усмереност ка локализованом алтруизму, у коме се брига за добробит других пре свега односи на блиске, познате или културно сродне групе. Степен алтруизма опада сразмерно удаљености од социјалног и културног центра идентитета, што је у складу са теоријом *социјалне блискости* и ограничене солидарности. Посебно је значајно што чак 30% испитаника исказује слабу или никакву забринутост за човечанство (21.4% *не много*, 8.6% *уопште не*), што указује на низак степен интернализације универзалних вредности.

Оваква вредносна структура указује на потенцијалне препреке за ширење солидарности у друштву, нарочито у контексту интеркултуралних политика, европских интеграција и глобалних изазова који захтевају широку друштвену кооперацију.

У доњој Табели 50 приказани су збирни проценти одговора *веома забринут* и *прилично забринут* за пет анализираних категорија људи – од најближег социјалног окружења (комшије) до целог човечанства – као индикатори алтруистичких вредности.

Када је реч о Србији, подаци показују значајан пораст нивоа алтруизма током последњих седам година. Док је 2017. године земља заузимала доњи део скале по степену бриге за друге – са само 23.1% испитаника који су исказивали висок ниво забринутости према сународницима, 10.1% према Европљанима и 11.5% према целом човечанству – резултати из 2024. године показују снажан скок: 40.1% грађана исказује бригу према сународницима, 29.9% према Европљанима, а 31.7% према целом човечанству.

Упоредивши ове резултате са просечним вредностима у другим европским земљама, Србија се данас позиционира изнад европског просека у свим категоријама осим бриге за комшије, где је и даље испод високо алтруистичких земаља као што су Аустрија (72.6%),

[710] Helen Bernhard, Urs Fischbacher & Ernst Fehr, "Parochial Altruism in Humans", *Nature* 442(7105), 2006, стр. 912–915.

Немачка (71.7%) и Црна Гора (72.4%). Када је реч о алтруизму према Европљанима и човечанству, Србија (29.9% и 31.7%) се налази у истом рангу као Шведска (28% и 30.9%) и Данска (28.6% и 43.2%), што указује на снажан вредносни помак у правцу инклузивног и универзалистичког алтруизма.

Ови налази могу се тумачити као показатељ постепене трансформације вредносних оријентација грађана Србије, који, упркос социјалним и институционалним изазовима, показују већу солидарност и осетљивост према другима, укључујући и оне ван непосредне социјалне групе. Промена у алтруистичким ставовима може бити последица повећаног осећаја међузависности, утицаја медија, кризних искустава као што су пандемија или миграције, као и ширих глобалних трендова хуманистичког дискурса. Иако Србија и даље заостаје за западноевропским друштвима у одређеним областима, подаци из 2024. године указују на убрзану вредносну трансформацију у правцу социјалне бриге и алтруизма.

Табела 50 Алтруизам – збир процента Веома забринут и Прилично забринут

	Људи у Вашем комшилуку	Људи из округа у ком живите	Ваши сународници	Европљани	Сви људи на свету
Албанија	48.8%	40.0%	50.3%	12.9%	16.5%
Аустрија	72.6%	69.0%	70.2%	49.3%	46.2%
Босна и Херцеговина	43.1%	37.3%	38.3%	18.8%	21.6%
Бугарска	49.2%	38.9%	40.9%	18.3%	17.2%
Хрватска	27.9%	26.1%	31.2%	12.8%	25.6%
Чешка	52.7%	40.6%	36.7%	24.4%	22.2%
Данска	46.4%	40.5%	47.9%	28.6%	43.2%
Естонија	21.4%	21.7%	19.9%	9.5%	10.0%
Финска	18.5%	12.7%	29.0%	10.1%	30.3%
Француска	37.5%	29.2%	32.3%	22.7%	34.8%
Немачка	71.7%	62.9%	63.6%	49.7%	49.8%
Велика Британија	23.2%	24.8%	30.8%	18.6%	41.6%
Мађарска	26.6%	18.0%	17.3%	10.3%	8.7%
Исланд	32.8%	27.7%	35.6%	18.8%	33.0%
Италија	43.7%	34.3%	35.1%	19.9%	29.3%
Литванија	44.3%	35.6%	34.3%	18.5%	18.5%
Црна Гора	72.4%	64.0%	59.6%	35.4%	36.6%
Холандија	31.4%	16.7%	16.6%	7.7%	9.8%
Северна Македонија	32.5%	29.2%	31.9%	9.8%	15.7%
Норвешка	41.8%	37.2%	43.7%	21.9%	30.8%
Пољска	27.4%	23.0%	31.2%	16.7%	17.1%
Румунија	35.1%	34.9%	40.1%	22.5%	23.2%
Србија 2017	32.2%	27.1%	23.1%	10.1%	11.5%
Србија 2024	44.5%	41.3%	40.1%	29.9%	31.7%
Словачка	35.7%	30.6%	26.8%	19.7%	20.8%
Словенија	23.7%	18.2%	27.9%	9.9%	15.2%
Шпанија	58.6%	53.5%	52.7%	38.3%	47.0%
Шведска	54.1%	37.2%	44.2%	28.0%	30.9%
Швајцарска	47.2%	43.9%	50.3%	33.8%	43.4%

Питање које се овде логички намеће је зашто Србија, и поред ниског поверења у институције, широко распрострањене перцепције корупције и дубоке политичке поларизације,

бележи раст алтруистичких оријентација. Један од могућих разлога јесте компензација институционалне немоћи кроз међуљудску солидарност. Наиме, у друштвима у којима државне институције слабо функционишу, а правна заштита и социјална сигурност нису довољне, грађани често развијају параинституционалне механизме подршке – солидарност у комшилуку, међу пријатељима или према *обичном човеку.* У овом контексту, алтруизам се јавља не као производ институционалне зрелости, већ као компензациони одговор на њен недостатак. Пораст универзалистичког дискурса у медијима и образовању представља други фактор који може подстаћи алтруистичке вредности. Јавни дискурс последњих година све више промовише солидарност са мигрантима, еколошку одговорност, бригу за глобалну правду и хуманитарне кризе.

Велики број хуманитарних акција и медијски покривене трагедије, као што су дечје болести или ратови у Украјини и Гази, емоционално мобилишу јавност и могу створити осећај колективне емпатије, чак и међу политички пасивним грађанима. Конфликт између државног и народног морала може бити још један фактор пораста алтруизма међу грађанима Србије, Наиме, будући да државне институције често доживљавају као корумпиране, грађани развијају сопствени морални ауторитет, који није нужно институционализован, али постоји као колективна етика – нпр. помоћ комшији, донације за лечење деце, или подршка у заједници. Алтруизам у овом смислу постаје својеврсни морални отпор према државном цинизму. Додатно, алтруизам може представљати вредносну реакцију на политичку фрустрацију. У условима високог нивоа политичке искључености и осећаја да глас грађана нема тежину, алтруизам се јавља као каналисање моралне енергије у аполитичке облике солидарности. На тај начин, грађани задовољавају потребу за смислом, припадношћу и добрим делом, без директне политичке артикулације.

Иако је раст алтруизма приметан и према ширим групама – Европљанима и човечанству – највише вредности и даље су усмерене на блиске социјалне кругове, као што су комшилук, регион или сународници. Ово указује на *етноцентрични* или регионални алтруизам, који може бити повезан са националном културом солидарности, али и са доминантним политичким наративима о *својима* и *туђима*. Такав облик алтруизма не мора бити у колизији са национализмом, већ га у одређеној мери може подупрети. Закључно, пораст алтруизма у Србији не мора бити доказ демократске консолидације, већ пре одраз социјалне адаптације на институционалну слабост и политичку безизлазност. Истовремено, он указује на постојање здравих вредносних потенцијала у друштву који, уколико се артикулишу кроз политички капацитет, могу послужити као темељ за развој нових, прогресивних облика друштвеног ангажмана.

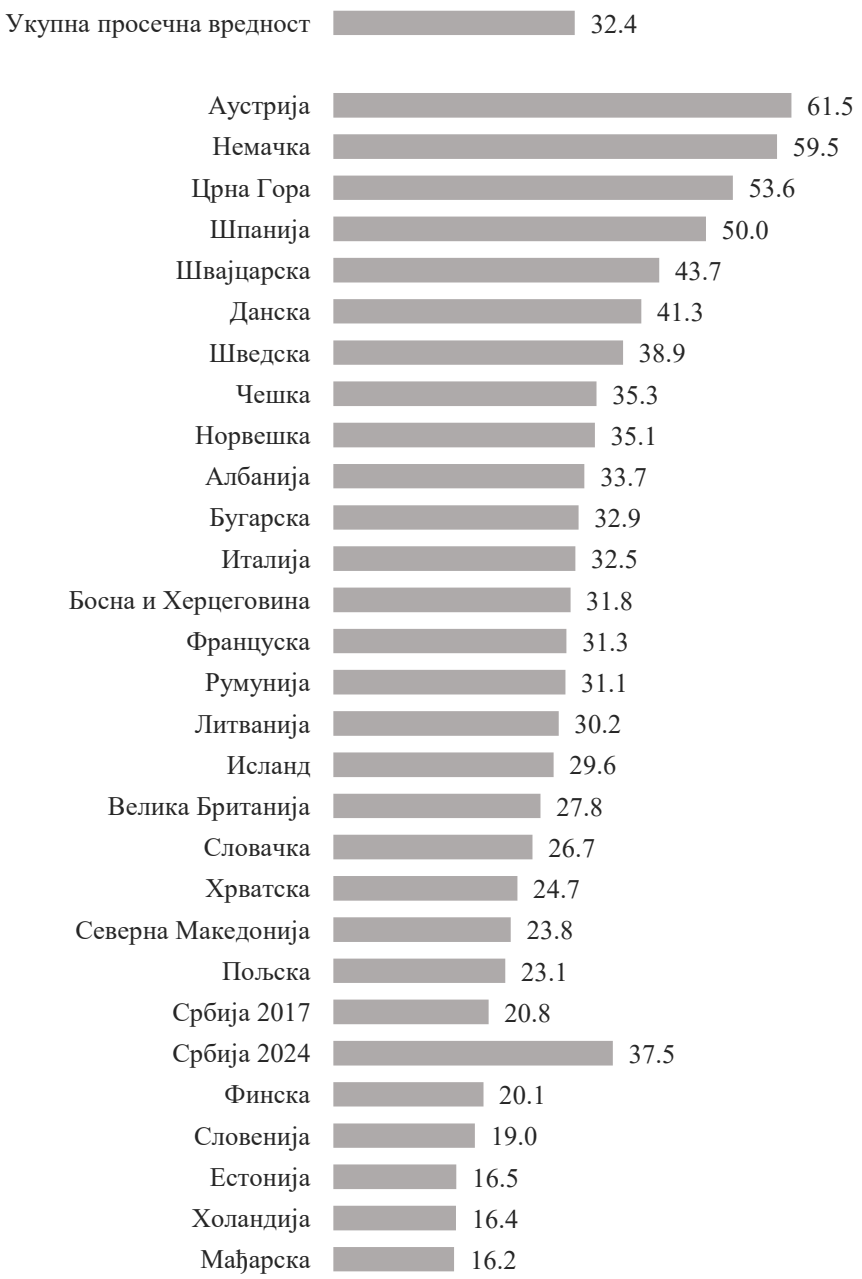

Графикон 53 Ниво алтруизма по земљама

Графикон 53 приказује збирни ниво алтруизма у европским земљама, измерен као збир процената испитаника који су исказали да су *веома забринути* и *доста забринути* за друге људе. Србија је 2017. године заузимала доњи део лествице, са свега 20.8% испитаника који су показивали алтруистичку забринутост. Међутим, до 2024. године та вредност је порасла на 37.5%, премашујући европски просек (32.4%) и позиционирајући Србију изнад земаља као што су Финска, Словенија, Велика Британија и Француска. Овај скок од готово 17 процената представља једну од најзначајнијих вредносних трансформација у региону у наведеном периоду. Србија се тако приближила нивоу Шведске (38.9%) и Данске (41.3%), земаљама са традиционално високим нивоом друштвене солидарности. Истовремено, Србија је оставила иза себе све своје суседе из региона – Албанију (33.7%), Бугарску (32.9%), БиХ (31.8%), Румунију (31.1%), Хрватску (24.7%) и Северну Македонију (23.8%), што указује на релативно брз и значајан развој алтруистичких оријентација у односу на окружење.

Пораст алтруизма у Србији може бити последица више међусобно повезаних фактора. Прво, могуће је да је период након COVID-19 кризе довео до повећане осетљивости на проблеме других, нарочито у локалној заједници, у којој су солидарност, помоћ старијим особама и комшијама, као и ангажман током кризних ситуација, оставили дубок траг на понашање и вредносне оријентације грађана Србије.

Друго, веома је вероватно да су геополитичке тензије, инфлација и економска несигурност деловали као катализатор вредносних оријентација, подстичући окретање ка ближњима и јачање осећаја заједништва. Поред тога, јачање медијског и институционалног наратива о *српском јединству* и *солидарности народа* несумњиво је подстакло алтруистичко понашање, бар у оквирима етничког, културног или регионалног идентитета.

Истовремено, у земљама са ограниченим институционалним поверењем, као што је Србија, алтруизам често функционише као компензациони механизам – грађани мање верују институцијама, али више једни другима. На овај начин се изражена друштвена брига може посматрати и као облик *локалног патриотизма* или локалне солидарности насупрот централизованим структурама моћи. Сви ови фактори заједно објашњавају релативно брз и значајан развој алтруистичких оријентација у Србији, што говори у прилог томе да алтруизам у Србији више није маргиналан феномен, већ постаје релевантан сегмент грађанске културе.

Табела 51 Алтруизам - индекси

N	Валидни случајеви	1470
	Недостајући случајеви	23
Аритметичка средина		.5797
Стандардна грешка аритметичке средине		.00537
Медијана		.5455
Мод		.55
Стандардна девијација		.20572
Варијанса		.042
Асиметричност		-.278
Стандардна грешка асиметричности		.064
Куртозис		.050
Стандардна грешка куртозиса		.128
Распон		1.00
Минимум		.00

У Табели 51 можемо видети релативно уравнотежену дистрибуцију вредности, са средњом вредношћу од 0.5797 и медијаном од 0.5455, што указује на благо повишен просек алтруистичких вредности у популацији.

Вредности мода и медијане налазе се у непосредној близини аритметичке средине, што указује на релативну симетрију дистрибуције, иако је присутна блага негативна искривљеност (–0.278), што значи да је нешто већи број испитаника изразитије алтруистички оријентисан у односу на оне са нижим вредностима индекса.

Куртоза од 0.050 упућује на то да дистрибуција не одступа значајно од нормалне расподеле, потврђујући стабилност варијабле и њену подесност за даљу статистичку обраду. Алтруизам као вредносна позиција није строго униформан, већ подложан индивидуалним разликама у перцепцији социјалне одговорности и солидарности.

Резултати указују на то да алтруистички усмерене вредности у Србији заузимају стабилну и умерено повољну позицију у популацији, без драматичних девијација или поларизације, што се може тумачити као индикатор културолошког потенцијала за развој друштвене кохезије и социјалне солидарности у савременом српском друштву

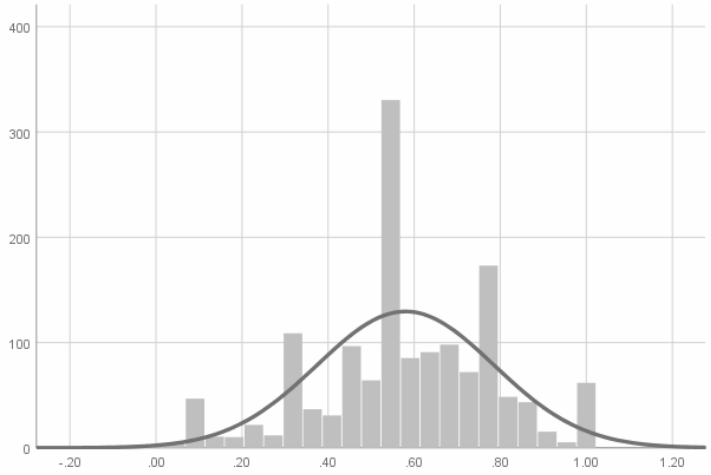

Графикон 54 Хистограм индекса алтруизма

Хистограм који приказује расподелу алтруизма у узорку потврђује претходно описане дескриптивне налазе, али истовремено омогућава уочавање нијанси које на нивоу сумарних статистика остају мање видљиве. Најизраженија карактеристика дистрибуције огледа се у постојању наглашеног *пика* у интервалу вредности 0.55–0.60, који значајно одступа од нормалне криве приказане на Графикону 54. У наведеном интервалу регистровано је више од 300 испитаника, што указује на изразиту концентрацију резултата око ове вредности индекса. Присуство наглашеног модалитета у средишњем сегменту скале сугерише делимичну тенденцију ка концентрацији резултата, али без значајног смањења варијабилности у осталим деловима распона. Такође, уочава се да екстремне вредности (испод 0.2 и изнад 0.9) обухватају релативно мали број случајева, што указује на реткост изразито ниских и високих нивоа алтруизма у посматраном узорку. Такав образац је у складу са налазом умерене стандардне девијације (≈ 0.206), која упућује на то да се већина резултата налази у интервалу од ± једне стандардне девијације од средине (приближно од 0.37 до 0.79). У популацији се алтруистичка диспозиција јавља као умерено стабилна и распрострањена вредносна позиција, са израженом концентрацијом вредности у средишњем делу скале. Овакав образац може се тумачити као показатељ извесне нормализације алтруистичке оријентације као друштвене вредности, уз истовремено очување довољног степена варијабилности који омогућава даље испитивање фактора који обликују индивидуалне разлике у алтруизму.

Табела 52 Просечне вредности алтруизма у односу на партијске преференције

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација
СНС/СПС	446	.6121	.20839
Лева опозиција	265	.6084	.19894
Десна опозиција	164	.5830	.19489
Апстиненти	595	.5418	.20376
Тотал	1470	.5797	.20572

Иако се распон средњих вредности алтруизма креће у релативно уском интервалу (од .5418 до .6121), уочене варијације и њихово позиционирање дуж партијских линија могу послужити као индикатор вредносне структуре појединих бирача (Табела 52 напред). Највишу просечну вредност алтруизма испољавају гласачи владајуће коалиције (СНС/СПС), са средњом вредношћу од .6121. Овај налаз може се интерпретирати као показатељ тзв. функционалног алтруизма, у оквиру којег је просоцијална оријентација повезана са вредновањем друштвене стабилности, поретка и колективне кохезије. У том смислу, алтруизам се не јавља као критички или трансформативни импулс, већ као облик нормативно усклађеног понашања унутар постојећих институционалних оквира. Врло сличан ниво алтруизма бележе и присталице грађанске опозиције (.6084), што говори у прилог томе да алтруизам не представља вредносну специфичност једног политичког блока, већ релативно стабилну карактеристику политички ангажованог дела популације. У овом случају, алтруистичка оријентација се вероватно темељи на универзалистичким и хуманистичким вредностима усмереним на индивидуална права и друштвену солидарност. Нешто нижи просек забележен је код присталица десне опозиције (.5830), што указује на присуство умереног нивоа алтруистичких диспозиција. Овај резултат може упућивати на постојање селективног алтруизма, пре свега усмереног ка унутаргрупној солидарности (нпр. нација, традиционална заједница), уз потенцијално мању склоност ка проширеној, инклузивној просоцијалној оријентацији. Најнижи ниво алтруизма бележе апстиненти (.5418) што је у складу са налазима који политичку апстиненцију доводе у везу са нижим нивоима друштвеног поверења, социјалне повезаности и грађанског ангажмана. Ипак, важно је нагласити да ове вредности не одступају значајније од забележеног просека. Разлике у просечним вредностима постоје, али нису драматичне. Хоризонтална анализа просечних вредности алтруизма по партијама указује на релативно уједначен дистрибутивни образац ове друштвене вредности унутар политички активног корпуса грађана.

На основу резултата једнофакторске анализе варијансе (ANOVA), утврђено је да постоји статистички значајна разлика у просечним вредностима алтруизма између група испитаника класификованих према политичким преференцијама ($F(3, 1465) = 12.436$, $p < .001$).

Табела 53 Алтруизам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.270*	0.106	0.547***	-0.050	-0.423**
	(.144)	(.164)	(.198)	(.141)	(.171)
Старост	0.033***	-0.018***	0.008	-0.025***	0.029***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.628***	0.931***	0.634	-0.266	-0.982***
	(.165)	(.205)	(.234)	(.164)	(.197)
Високо образовање	-0.823***	1.053***	0.384	-0.038	-1.111***
	(.200)	(.232)	(.277)	(.192)	(.233)
Средњи приходи	-0.306*	-0.231	0.651***	0.199	-0.265
	(.167)	(.196)	(.245)	(.169)	(.195)
Високи приходи	-0.076	0.004	0.565*	-0.113	-0.260
	(.212)	(.238)	(.297)	(.207)	(.247)
Градско подручје	-0.289*	0.020	0.050	0.284*	-0.234
	(.150)	(.172)	(.210)	(.152)	(.174)
Војводина	0.635***	1.286***	-0.047	-1.344***	-0.179
	(.225)	(.275)	(.291)	(.206)	(.271)
Западна Србија и Шумадија	0.910***	1.091***	-0.528	-1.249***	0.260
	(.229)	(.283)	(.326)	(.209)	(.278)
Источна и Јужна Србија	0.874***	0.530*	0.531*	-1.341***	0.065
	(.232)	(.301)	(.286)	(.219)	(.283)
Алтруизам	**1.433*** **	**1.165*** **	**-0.083**	**-2.178*** **	**0.505**
	(.365)	**(.418)**	**(.487)**	**(.361)**	**(.423)**
Константа	-2.900***	-2.788***	-3.441***	2.643***	-0.550
	(.439)	(.510)	(.606)	(.417)	(.521)
Nagelkerke R^2	.188	.116	.069	.168	.187

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Код гласача коалиције СНС/СПС (Табела 53) присутан је позитиван и статистички значајан ефекат алтруизма и приказује нам да већи ниво алтруизма повећава вероватноћу (четири пута) подршке владајућој коалицији. Сличан образац уочава се и код грађанске опозиције, где је такође забележен позитиван и статистички значајан ефекат и вероватноћу гласања за грађанску опозицију (преко три пута). Овакви резултати показују да су просоцијалне вредности и спремност на солидарност присутне у различитим сегментима политичког спектра и да се не могу једноставно везати искључиво за један политички блок. За разлику од тога, у случају десне опозиције није утврђена статистички значајна повезаност између алтруизма и вероватноће подршке, што указује да ова вредносна оријентација нема значајнију улогу у обликовању подршке овом делу политичког спектра. Најизраженији ефекат уочава се код апстинената, где алтруизам има негативан и статистички значајан коефицијент, што говори да са растом алтруизма значајно опада вероватноћа апстиненције. Другим речима, испитаници који показују већу спремност на солидарност, помоћ другима и просоцијално деловање у већој мери учествују у политичком процесу. Истовремено, у моделу *власт vs опозиција* није утврђен статистички значајан ефекат алтруизма, што потврђује да ова вредносна категорија не представља значајну линију политичког раздвајања између власти и опозиције у целини.

Упркос статистичкој значајности појединачних коефицијената, вредности Nagelkerke R^2 указују на низак ниво објашњене варијансе: СНС/СПС 2.1%, апстиненти 5.2%, грађанска опозиција 1%, национална 0.1%, док је категорија *власт vs опозиција* -0.1%. Ови резултати недвосмислено указују да алтруизам има ограничен предиктивни домет и да објашњава само мали део варијабилности у партијским преференцијама. Иако алтруизам показује статистички детектабилне ефекте, његова укупна објашњавајућа снага остаје ниска. Ово упућује на закључак да алтруизам није значајна детерминанта партијског избора, већ да делује као секундарна вредносна димензија.

10.4. Емпатија

Емпатија представља једну од важних социјалних и моралних диспозиција која обликује однос појединаца према другима, нарочито у контексту бриге за рањиве групе и перцепције друштвене неправде. У политичкој и грађанској сфери, емпатија превазилази оквир индивидуалне емоционалне реакције и функционише као релативно стабилна вредносна категорија која утиче на ставове према социјалној политици, солидарности, јавним институцијама и политичкој партиципацији. Расподела емпатије унутар друштва, као и њена потенцијална селективност према различитим друштвеним групама, може се посматрати као индикатор ширих образаца политичке културе и нормативних основа демократског поретка. Полазећи од оваквог разумевања емпатије као друштвено релевантне вредносне оријентације, неопходно је прецизније теоријски одредити њену структуру и механизме деловања. Управо из тог разлога, наредни део анализе усмерава се на концептуално разграничење емпатије разматрањем различитих теоријских приступа који настоје да објасне начин на који појединци долазе до увида у унутрашња стања других.

Едит Штајн (Stein) емпатију дефинише као посебан и иредуцибилан облик искуства кроз који субјект непосредно захвата туђе свесне доживљаје, а да их притом не проживљава као сопствене. Према овом становишту, емпатичко искуство није ни чулна перцепција, ни сећање, ни машта, већ специфичан акт у коме је туђи доживљај дат као присутан, али не и примордијалан. Управо ова разлика између примордијалности сопственог искуства и непримордијалности туђег доживљаја омогућава да се емпатија концептуализује као темељни услов интерсубјективности, а не као облик психолошке пројекције или закључивања по аналогији. У оквиру феноменолошке анализе, емпатија се тако појављује као конститутивни

механизам разумевања другог као психофизичког и духовног субјекта, чиме она заузима централно место у анализи људских односа и социјалног света.[711]

За разлику од рационалистичких етичких теорија које морал заснивају на апстрактним и универзалистички формулисаним принципима, у оквиру етике бриге Мајкла Слоута, емпатија заузима централно, критеријално место у моралном расуђивању. У том теоријском оквиру, прави се јасна разлика између емпатије и симпатије: док симпатија подразумева бригу за другог без нужно дељеног афективног искуства, емпатија означава способност афективног уживљавања у туђе стање, односно доживљавање туђе патње као феноменолошки сродне сопственом искуству. Тако схваћена емпатичка осетљивост омогућава да се моралне процене заснивају на непосредној бризи за друге, а не искључиво на апстрактним нормама. Слоут тврди да поступци постају морално погрешни у оној мери у којој одражавају одсуство или дефицит развијене емпатичке бриге, чиме емпатија постаје основни нормативни критеријум моралне процене унутар етике бриге.[712]

У теорији моралног развоја Мартина Хофмана (Hoffman), емпатија се концептуализује као кључни психолошки механизам који повезује емоционалне реакције појединца са моралним нормама и просоцијалним понашањем. Хофман емпатију дефинише као афективни одговор који је усклађен са емоционалним стањем другог, при чему њен морални значај превазилази тренутну емоционалну реакцију и огледа се у способности њене интериоризације и трансформације у релативно стабилне моралне диспозиције. Кроз процес социјализације и когнитивног развоја, емпатија се постепено проширује са непосредних, ситуационих реакција на генерализовану бригу за друге, што омогућава конституисање сложенијих моралних емоција, као што су осећај кривице, одговорности и правичности. На тај начин, емпатија функционише као афективна основа моралног расуђивања, посредујући између личних осећања и универзалнијих моралних принципа.[713]

У оквиру социјалне неуронауке, емпатија се дефинише као процес који омогућава појединцу да препозна, разуме и у одређеној мери дели афективна стања других, уз очување дистинкције између сопственог и туђег искуства. Десети (Decety) и Ајкс (Ickes) посебно наглашавају да је управо очување ове разлике кључно за морално и друштвено функционисање емпатије, јер спречава да се емпатична реакција претвори у личну узнемиреност или емоционално преоптерећење. Из ове перспективе, емпатија се не изједначава са бригом, нити нужно имплицира алтруистичко понашање, већ се пре разуме као когнитивно-афективни капацитет који, у зависности од посредујућих мотивационих и нормативних фактора, може бити преведен у различите облике друштвено релевантног деловања.[714]

Жан Десети и Вијем Икиз указују да однос између емпатије и моралног расуђивања није ни линеаран ни једнозначан, те да емпатија сама по себи не представља поуздан темељ моралног деловања. Ослањајући се на налазе социјалне неуронауке, аутори показују да емпатичне реакције активирају различите неурокогнитивне системе у зависности од контекста, групне припадности и фокуса пажње. То имплицира да идентичне емпатичне способности могу резултирати како просоцијалним, тако и пристрасним исходима. У том смислу, емпатија може интензивирати моралну осетљивост према појединачним актерима, али истовремено допринети селективној бризи, односно фаворизовању *ближих* и искривљеним проценама правде у ширем друштвеном и политичком контексту. Сходно томе, Десети и Витли наглашавају да се морално деловање не може редуковати на емпатију као изоловану

[711] Edith Stein, *On the Problem of Empathy*, Washington, DC: ICS Publications, 1989, стр. 11–14.
[712] Michael S. Brady, "The Ethics of Care and Empathy", *Mind* 124(495), 2015, стр. 1027–1032.
[713] Martin L. Hoffman, *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, стр. 30.
[714] Jean Decety & William Ickes (eds.), *The Social Neuroscience of Empathy*, Cambridge, MA: MIT Press, 2009, стр. 3.

диспозицију, већ се разумева као резултат њене интеракције са механизмима когнитивне контроле, нормативног вредновања и интернализованих социјалних правила.[715]

Полазећи од когнитивне теорије емоција, Марта Нусбаум заступа становиште да емоције не представљају ирационалне афекте, већ сложене облике вредносног процењивања који укључују уверења о значају других људи и догађаја за сопствени живот. Емпатија се у том контексту појављује као морално релевантна емоционална реакција, јер подразумева способност да се туђа патња или благостање препознају као вредносно значајни, а не као спољашњи и неутрални феномени. Управо ова процењивачка димензија емоција омогућава да емпатија функционише као основа моралне бриге, јер повезује разумевање другог са осећањем одговорности према њему. На тај начин, емпатија код Нусбаумове не представља пуко саосећање, већ кључни механизам кроз који емоције доприносе моралном расуђивању и праведном односу према другима.[716]

Ослањајући се на сентименталистичку традицију, Џеси Принц (Prinz) заступа становиште да морални судови нису утемељени у рационалним принципима, већ у емоционалним реакцијама које појединци развијају у односу на одређене поступке, карактере и догађаје. Према Принцу, моралне категорије, попут исправног и погрешног, конструишу се кроз емоције одобравања и неодобравања, које имају регулативну функцију у усмеравању понашања и одржавању друштвених норми. У том оквиру, емпатија има кључну улогу јер омогућава да туђа патња или благостање постану емоционално релевантни за појединца, чиме се ствара основа за моралну евалуацију, саосећање и просоцијално деловање. Морал се, сходно томе, не јавља као откривање објективно датих вредности, већ као резултат емоционално посредованих процена које су дубоко укорењене у психолошкој структури појединца.[717]

Полазна тачка приступа који развијају Ајзенберг (Eisenberg), Егум (Eggum) и Спинрад (Spinrad) јесте аналитичко разграничење емпатије, симпатије и личне узнемирености као различитих афективних реакција на стање другог. Емпатија се дефинише као афективни одговор који произлази из разумевања емоционалног стања друге особе. Међутим, ауторке наглашавају да емпатија не води нужно просоцијалном понашању, будући да може прерасти у личну узнемиреност, односно самофокусирано и аверзивно стање које мотивише избегавање, а не помоћ. Емпатија добија морални значај тек уколико је праћена регулацијом емоција која омогућава прелазак са самофокусиране реакције на стабилну оријентацију ка добробити других. Насупрот томе, симпатија, схваћена као осећање бриге и саосећајне усмерености ка другом, представља кључни механизам који подстиче алтруистичко и просоцијално деловање.[718]

У својој критичкој анализи емпатије, Пол Блум (Bloom) тврди да емпатија, иако интуитивно привлачна као морална врлина, често води систематским моралним грешкама и неправедним одлукама. Према њему, емпатија је структурно пристрасна јер је усмерена ка појединачним, конкретним и емоционално упечатљивим случајевима, док истовремено занемарује апстрактне, статистичке и удаљене облике патње. Управо због те селективности, емпатија може подстицати неравноправну расподелу бриге, фаворизовање *наших* и моралну кратковидост у јавним и политичким одлукама. Блум зато заговара замену емпатије рационалном саосећајношћу, односно обликом моралне бриге који је заснован на разуму, принципима и дугорочним последицама, а не на афективној идентификацији са појединачним другим.[719]

---

[715] Jean Decety & Thalia Wheatley (eds.), *The Moral Brain: A Multidisciplinary Perspective*, Cambridge, MA: MIT Press, 2017, стр. 279–281.

[716] Martha C. Nussbaum, *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, стр. 1.

[717] Jesse J. Prinz, *The Emotional Construction of Morals*, Oxford: Oxford University Press, 2008, стр. 14.

[718] Nancy Eisenberg, Natalie D. Eggum & Tracy L. Spinrad, "The Development of Prosocial Behavior", у David A. Schroeder & William G. Graziano (eds.), *The Oxford Handbook of Prosocial Behavior*, Oxford: Oxford University Press, 2013, стр. 114–136; стр. 115.

[719] Paul Bloom, *Against Empathy: The Case for Rational Compassion*, New York: HarperCollins, 2016.

Емпатија подразумева способност разумевања и саосећања са осећањима и искуствима других, нарочито оних који се суочавају са друштвеним, економским или здравственим изазовима. Активности као што су брига за старије особе, незапослене, мигранте, као и за болесне и особе са инвалидитетом, одражавају саосећајну забринутост за ублажавање друштвених рањивости и промоцију инклузивности и социјалне правде унутар заједнице. У складу са тим, у овом истраживању полази се од разумевања емпатије као афективно-когнитивне диспозиције која се манифестује кроз степен забринутости за положај и добробит других. Емпатија је у нашем истраживању операционализована путем три индикатора: *забринутост за болесне и немоћне*, забринутост за *старије људе* и забринутост за *незапослена лица*. Ниво емпатије мерен је на петостепеној скали која се креће од *веома забринут/а* до *уопште нисам забринут/а.* На Графикону 55 приказан је измерен ниво емпатије за сваки од наведених индикатора, чиме се омогућава увид у степен и образац расподеле емпатичних диспозиција унутар испитиваног узорка.

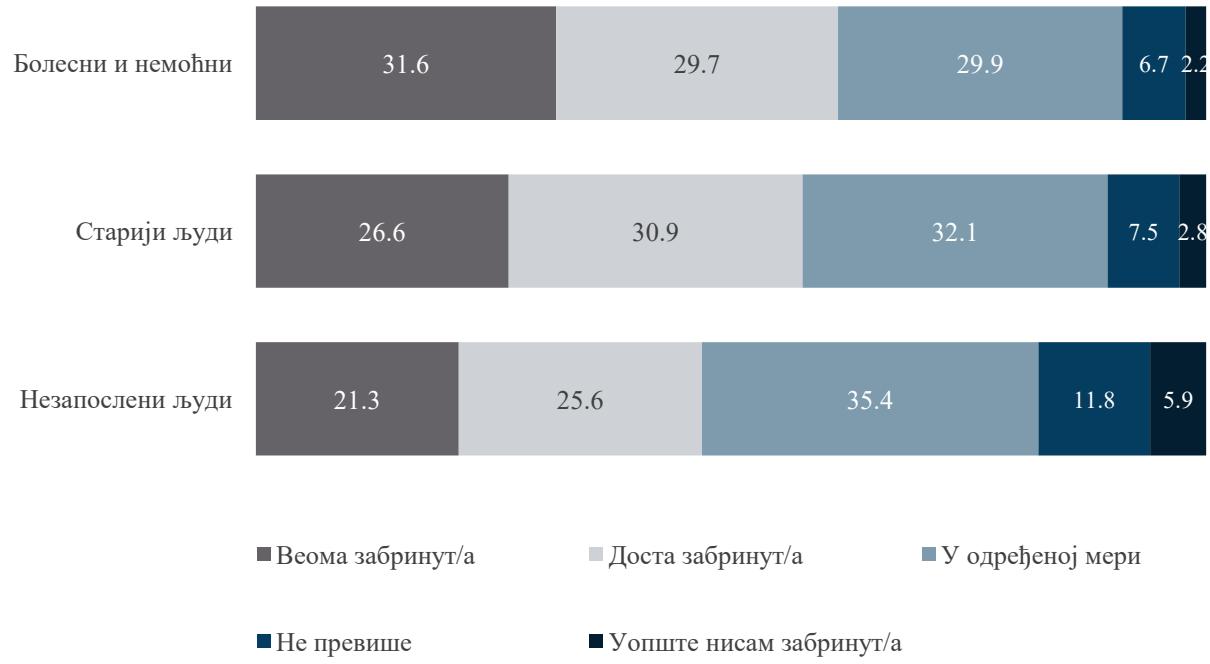

Графикон 55 Емпатија – забринутост за наведене групе

Резултати истраживања показују да испитаници највиши ниво емпатије испољавају према болеснима и особама са инвалидитетом, при чему 31.6% њих наводи да је *веома забринуто*, док је 29.7% *доста забринуто*.

Укупно посматрано, више од 61% испитаника исказује висок ниво емпатије према овој категорији. Када је реч о старијим особама, 26.6% испитаника наводи да је *веома забринуто*, док је 30.9% *доста забринуто*, што такође указује на релативно стабилан и висок ниво емпатије у друштву према овој групи.

Висок ниво емпатије присутан је и у односу на старије људе, где 26.6% испитаника наводи да је *веома забринуто*, а 30.9% *доста забринуто*. Укупно посматрано, ови налази указују на доминантну усмереност емпатије ка групама чији се положај перципира као посебно рањив.

С друге стране, ниво емпатије према незапосленима је нешто нижи: 21.3% испитаника наводи да је *веома забринуто*, а 25.6% *доста забринуто*, што указује да мање од половине испитаника испољава висок ниво емпатије према овој категорији. Овај налаз може се довести у везу са специфичним друштвеним нормама и перцепцијама које обликују разумевање узрока

незапослености, чиме се ова категорија потенцијално мање препознаје као објекат емпатије у односу на друге рањиве групе. Добијени подаци у целини указују да емпатија у српском друштву задржава значајну вредносну улогу, нарочито у односу на групе чији се положај перципира као недвосмислено условљен објективним околностима (болест, инвалидитет, старост), док је емпатија према незапосленима у већој мери условљена друштвеним стереотипима и идеолошким интерпретацијама.

Упоредна анализа нивоа емпатије у европским земљама приказана је у Табели 54, која обухвата и податке за Србију за 2017. и 2024. годину. Представљени су агрегирани проценти испитаника који су исказали више нивое емпатије, односно збир одговора *веома забринут* и *доста забринут* за сваки од анализираних индикатора.

Табела 54 Емпатија – збир процента Веома забринут и Доста забринут

	Старији људи	Незапослени људи	Болесни и немоћни
Албанија	87.4%	77.8%	93.8%
Аустрија	83.8%	48.9%	83.1%
Босна и Херцеговина	70.8%	67.5%	78.9%
Бугарска	77.9%	43.0%	73.0%
Хрватска	71.2%	65.4%	80.0%
Чешка	75.2%	21.7%	70.8%
Данска	80.7%	54.7%	75.1%
Естонија	47.8%	22.9%	48.1%
Финска	66.2%	32.5%	52.7%
Француска	78.3%	45.9%	74.8%
Немачка	90.1%	55.2%	86.6%
Велика Британија	72.3%	35.3%	74.2%
Мађарска	46.3%	15.9%	39.1%
Исланд	69.0%	34.9%	65.4%
Италија	74.4%	56.4%	72.9%
Литванија	58.4%	30.1%	51.6%
Црна Гора	83.6%	68.4%	77.8%
Холандија	49.3%	16.1%	45.3%
Северна Македонија	63.2%	64.7%	76.4%
Норвешка	77.8%	44.3%	71.7%
Пољска	63.7%	30.6%	63.2%
Румунија	71.4%	43.7%	68.7%
Србија 2017	58.6%	49.2%	64.5%
Србија 2024	57.5%	46.9%	61.3%
Словачка	60.7%	32.8%	59.9%
Словенија	60.7%	40.8%	66.4%
Шпанија	86.7%	68.8%	81.9%
Шведска	76.4%	39.9%	69.7%
Швајцарска	70.4%	41.0%	69.1%

Резултати упоредне анализе указују да је ниво емпатије у Србији 2024. године релативно нижи у односу на већину анализираних европских земаља, уз изостанак значајнијих промена у односу на 2017. годину. Посматрано кроз сва три индикатора — бригу за старије људе, незапослене и болесне и немоћне — удео испитаника који исказују виши ниво емпатије (збир одговора *веома забринут* и *доста забринут*) остаје испод вредности које бележе бројне

европске земље. Највиши ниво емпатије у Србији регистрован је у односу на болесне и немоћне (61.3%), што је уједно и највреднованија категорија унутар националног контекста. Међутим, ова вредност је значајно нижа у поређењу са појединим европским земљама, као што су Немачка (86.6%), Шпанија (81.9%) и Албанија (93.8%). Када је реч о емпатији према старијим људима, Србија са 57.5% такође не достиже више нивое забележене у значајном броју европских друштава, укључујући Немачку (90.1%), Шпанију (86.7%) и Данску (80.7%). Сличан образац уочава се и код бриге за незапослене, где Србија бележи 46.9%, што представља благо смањење у односу на 2017. годину (49.2%), али и даље остаје испод вредности карактеристичних за земље попут Италије (56.4%), Немачке (55.2%) и Шпаније (68.8%).

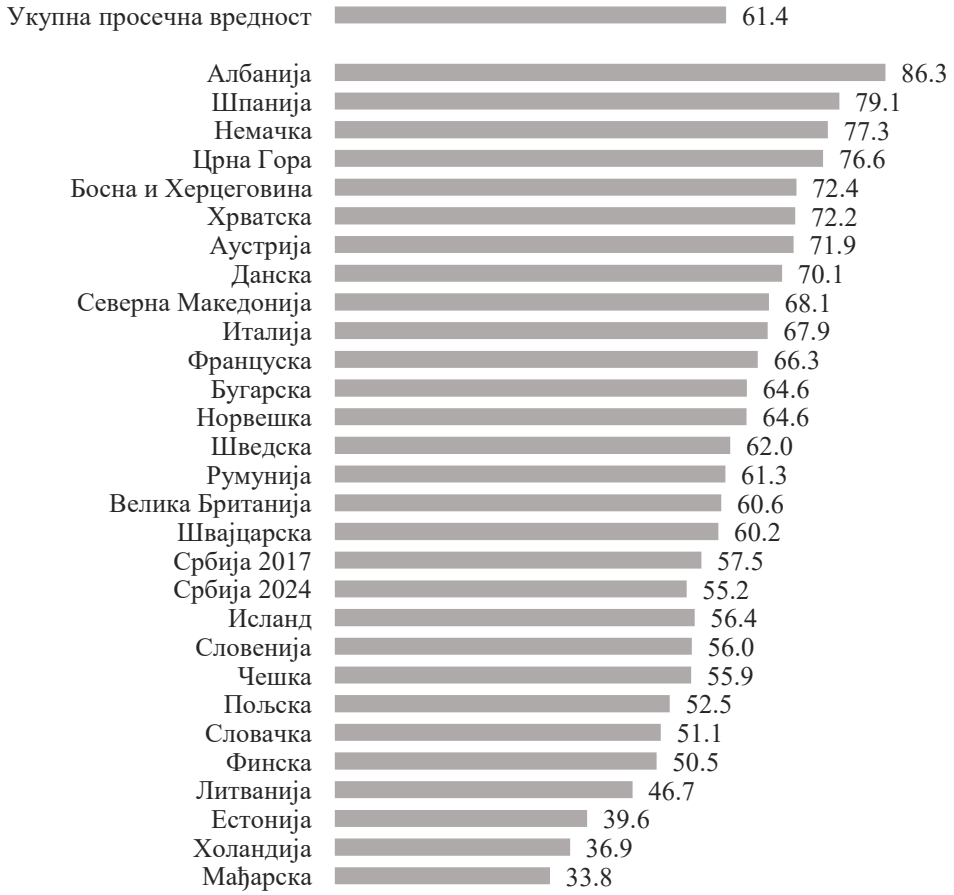

Графикон 56 Емпатија – поређење земаља

Изостанак значајнијег помака у периоду од 2017. до 2024. године указује на релативну стабилност емпатије, али и на одсуство шире вредносне трансформације у правцу повећане социјалне солидарности. Додатно, уочљиве су и регионалне разлике: поједине земље Западног Балкана, као што су Албанија, Босна и Херцеговина и Црна Гора, бележе више нивое емпатије у односу на Србију, што указује да она не заузима водећу позицију ни у регионалном контексту. Ови налази упућују на закључак да емпатија, као важна компонента социјалне кохезије, у Србији остаје умерено развијена и структурно ограничена у односу на шири европски оквир.

Ниске вредности емпатије у Србији могу се делимично објаснити историјским, институционалним и културолошким факторима. Последње три деценије карактерисале су дубоке социјалне и политичке потресе, укључујући распад Југославије, ратове, економске кризе, санкције, инфлацију и транзицију без успостављеног система социјалне заштите. Такви услови често фаворизују културу индивидуализма и преживљавања, у којој је брига за друге маргинализована у односу на сопствени опстанак. Дуготрајна изложеност клијентелизму,

корупцији и нефункционалним институцијама довела је до ниског поверења у јавни систем и смањене сензибилности према групама које зависе од колективне подршке, као што су незапослени, болесни и стари. Поред тога, доминантни медијски и политички наративи често приказују ове групе као терет или објекат патерналистичке бриге, што додатно потискује емпатију и нормализује равнодушност. За разлику од западноевропских земаља са традицијом развијене државе благостања, Србија није успоставила одржив модел институционалне солидарности, што не само да ограничава практичну подршку рањивим категоријама, већ и обликује вредносни оквир у којем је емпатија друштвено маргинализована.

Графикон 56 приказује компаративни ниво емпатије у европским земљама, мерен као удео испитаника који исказују високу забринутост (*веома забринут* и *доста забринут*) за три друштвене категорије: старије особе, незапослене и болесне/немоћне. Посебно високе вредности забележене су у јужним европским земљама као што су Шпанија, Албанија и Италија, што се може повезати са културолошким нормама породичне и заједничке подршке, као и са интензивнијим друштвеним очекивањима о колективној бризи. Супротно томе, ниже вредности емпатије уочене су у економски просперитетнијим државама попут Холандије (36.9%), Естоније (39.6%) и Мађарске (33.8%).

Вредност за Србију 2024. године износи 55.2%, што је испод европског просека од 61.4% и сврстава земљу у доњу трећину рангираних земаља. Иако земље бивше Југославије углавном исказују релативно висок ниво емпатије (Црна Гора 76.6%, БиХ 72.4%, Хрватска 72.2%), Србија одступа од овог регионалног обрасца што отвара питање зашто је вредносна структура у Србији мање усмерена ка друштвеној осетљивости. Могући разлози укључују дуготрајну нормализацију социјалне несигурности, неефикасне институције и осећај индивидуалне беспомоћности. Србија се, у вредносном смислу, налази између друштава са снажном социјалном солидарношћу и оних са изразито индивидуалистичким моделом. То чини емпатију у Србији политички амбивалентним ресурсом – присутну довољно да се артикулише, али не и довољно снажно да постане кључна димензија јавне политике. У том контексту, ниво емпатије у Србији није довољан да обезбеди широку јавну подршку политикама социјалне бриге (нпр. већа улагања у здравство, социјалну заштиту или права незапослених). Исподпросечна емпатија указује на ограничену вредносну основу за стварање стабилног консензуса око социјалних политика усмерених ка рањивим групама.

Компаративна анализа вредносних оријентација у домену конзервативизма и емпатије указује на релативно амбивалентан положај Србије у ширем европском контексту. Са једне стране, уочава се извесни напредак у редукцији конзервативних ставова у односу на претходни временски пресек, што може сигнализирати постепену вредносну либерализацију и слабљење нормативних стега традиционалне моралне парадигме. Тај процес, мада недовољан за приближавање западноевропском просеку, указује на прелаз из вредносно монолитног ка плуралистички артикулисаном друштвеном оквиру.

Табела 55 – Емпатија - индекси

N	Валидни случајеви	1475
	Недостајући случајеви	18
Аритметичка средина		.6882
Стандардна грешка аритметичке средине		.00561
Медијана		.6923
Мод		.54
Стандардна девијација		.21543
Варијанса		.046
Асиметричност		-.367
Стандардна грешка асиметричности		.064
Куртозис		-.217
Стандардна грешка куртозиса		.127
Распон		1.00
Минимум		.00

Са друге стране, позиција Србије у дистрибуцији емпатије, осликава стабилну, али исподпросечну осетљивост према социјално рањивим групама. Иако присутна, ова вредносна диспозиција не поседује ни интензитет ни структуралну стабилност потребну за консолидовање јасне јавне подршке политикама социјалне правде. Отуд се емпатија може карактерисати као ресурс са ограниченим политичким потенцијалом, чији је домет ограничен у погледу институционализоване друштвене солидарности.

Сагледано у синергији, ови налази упућују на то да је вредносна матрица у Србији у процесу промена, али да оне нису ни линеарне ни уравнотежене. Док се на пољу моралних норми уочавају знаци нормативне флуидности, друштвени осећај солидарности остаје крхак и непоткрепљен снажним јавним уверењима. У том смислу, трансформација вредносног оквира у Србији више подсећа на адаптивну него на суверену модернизацију - процес који одражава спољни вредносни притисак више него дубоко интериоризовану промену друштвене свести.

Средња вредност износи 0.6882 указује на релативно висок, али не максималан ниво изражене емпатије у узорку. Медијана (0.6923) је веома близу средње вредности, што потврђује релативну симетрију расподеле, док негативна вредност асиметрије (-0.367) сугерише благо померање ка вишим резултатима, односно да је нешто већи број испитаника исказао израженију емпатију. Стандардна девијација (0.21543) и варијанса (0.046) показују умерену дисперзију резултата, односно да већина испитаника има резултате близу просека. Куртоза од -0.217 указује да је број екстремних вредности мањи него што би се очекивало у идеалној нормалној расподели. Опсег вредности износи 1.00, при чему је минимум 0.00, што говори о томе да у испитиваном узорку постоје испитаници који уопште нису показали емпатију ни према једној од испитиваних група.

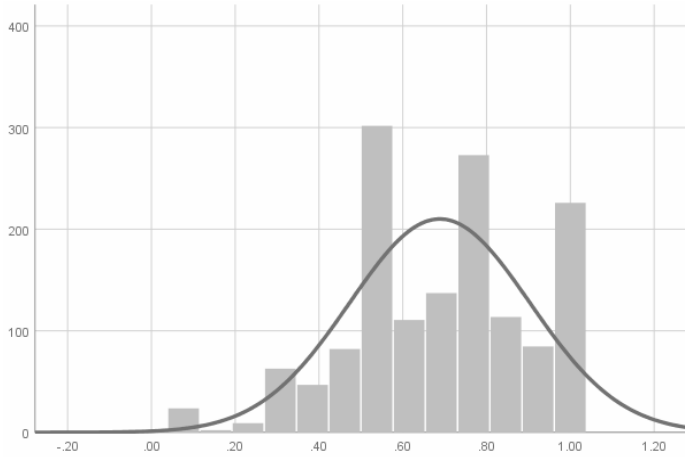

Графикон 57 Хистограм индекса емпатије

Хистограм дистрибуције *емпатије* визуелно потврђује раније изнете налазе дескриптивне статистике. Расподела је приближно нормална, уз благу асиметрију улево, што је у складу са вредношћу скјузнеса од -0.367. Највећи број испитаника је концентрисан у интервалу од 0.60 до 0.80, што кореспондира са просечном вредношћу (0.6882) и медијаном (0.6923). Присуство релативно високих фреквенција у горњој половини спектра нам говори да преовлађују умерено високи ставови емпатије, уз варијације у одговорима, што потврђује и стандардна девијација од 0.215. Нижа фреквенција у крајњим интервалима, како на левој, тако и на десној страни расподеле, кореспондира са платикуртичном природом дистрибуције (-0.217). Из аналитичке перспективе, ова расподела сугерише постојање латентних вредносних подгрупа унутар популације: већина испитаника исказује средњи до умерено висок ниво емпатије, али се истовремено уочавају мањине са ниским или врло високим емпатичким ставовима.

Табела 56 Емпатија и партијске преференције

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
СНС/СПС	450	.7468	.20888	.00985
Лева опозиција	265	.6824	.20006	.01229
Десна опозиција	165	.7170	.21206	.01653
Апстиненти	595	.6386	.21603	.00885
Тотал	1475	.6882	.21543	.00561

Највиши просечни ниво емпатије приметан је међу гласачима коалиције СНС/СПС (0.747), што указује на осетљивост према маргинализованим групама међу присталицама владајућих странака. Овај налаз кореспондира са претходно идентификованим вредносним обрасцима који повезују емпатију са подршком социјалним политикама и интервенционизмом у социјалној сфери. Присталице грађанске опозиције такође исказују релативно висок ниво емпатије (0.682), што је очекивано с обзиром на реторику о друштвеној правди и заштити рањивих категорија присутну у програмима леволиберално оријентисаних актера. Посебно је занимљив податак да присталице десне опозиције бележе нешто виши просек (0.7170) од присталица грађанске опозиције, што указује на чињеницу да емпатија на политичкој сцени Србије није искључиво повезана са левицом. Овај резултат отвара могућност хипотезе о *конзервативној емпатији*, тј. осећају за друштвено угрожене унутар властитих идентитетских и групних граница, попут старих, незапослених или социјално угрожених грађана који се уклапају у традиционалистичке вредносне оквире. Када је пак о апстинентима реч, ова група показује најнижи ниво емпатије (0.6386). На нивоу укупног узорка (0.688), добијена просечна вредност указује на умерено висок ниво емпатије грађана Србије.

Анализа варијансе (ANOVA) показује статистички значајне разлике у нивоу емпатије између припадника различитих политичких партија ($F(df=3,1470)=23.679$, $p<.001$).

Табела 57 Емпатија: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.268*	0.085	0.554***	-0.065	-0.418**
	(.144)	(.163)	(.198)	(.140)	(.171)
Старост	0.031***	-0.017***	0.006	-0.022***	0.029***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.577***	0.969***	0.627***	-0.322**	-0.961***
	(.163)	(.205)	(.233)	(.162)	(.196)
Високо образовање	-0.818***	1.101***	0.399	-0.078	-1.138***
	(.199)	(.232)	(.275)	(.189)	(.233)
Средњи приходи	-0.347**	-0.273	0.631***	0.277*	-0.255
	(.166)	(.195)	(.243)	(.167)	(.195)
Високи приходи	-0.139	-0.042	0.542*	-0.027	-0.246
	(.212)	(.235)	(.295)	(.205)	(.247)
Градско подручје	-0.307**	0.015	0.071	0.271*	-0.264
	(.150)	(.170)	(.209)	(.150)	(.174)
Војводина	0.570***	1.232***	-0.049	-1.233***	-0.143
	(.222)	(.272)	(.288)	(.202)	(.270)
Западна Србија и Шумадија	0.786***	1.003***	-0.529	-1.062***	0.275
	(.224)	(.278)	(.321)	(.203)	(.276)
Источна и Јужна Србија	0.766***	0.539*	0.479*	-1.230***	0.058
	(.230)	(.299)	(.285)	(.217)	(.281)
Емпатија	**1.489*** **	**0.032**	**0.515**	**-1.654*** **	**0.882** **
	(.359)	**(.395)**	**(.474)**	**(.338)**	**(.421)**
Константа	-2.863***	-2.096***	-3.743***	2.245***	-0.831
	(.433)	(.492)	(.607)	(.402)	(.537)
Nagelkerke R^2	.190	.105	.069	.150	.194

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Значајан је још један увид. Унутарстраначке разлике су довољно изражене да указују на потенцијалну политичку и вредносну поларизацију у разумевању и прихватању концепта социјалне осетљивости. Дистрибуција осећаја емпатије по партијама не прати стриктну поделу левица-десница, већ указује на постојање сложених вредносних хибрида, што представља важан сигнал за политичке актере.

У анализи (горња Табела 57) утицаја емпатије као вредносне оријентације на политичке преференције грађана Србије примењена је биномијална логистичка регресија. Кључна независна променљива била је дихотомизована варијабла емпатије, састављена од испитаника који испољавају висок ниво емпатије. Испитаници са умереним нивоом емпатије изостављени су из анализе, ради омогућавања јасније дистинкције у вредносном и идеолошком профилу политичких партија.

Позитивна и статистички значајна вредност логит коефицијента у случају подршке СНС/СПС указује на снажан утицај емпатије у смеру подршке владајућој коалицији. Испитаници са високим нивоом емпатије имају чак 81.4% вероватноће да ће гласати за СНС/СПС, што представља највишу вредност у анализи. Иако се на први поглед може чинити изненађујућим, овакви резултати указују да концепт емпатије није нужно искључиво повезан са либералним или левичарским вредностима, већ да може бити интернализован и унутар владајуће идеолошке структуре, уколико се емпатија фокусира на традиционалне, породичне и заједничке вредности. Насупрот томе, логит коефицијент емпатије није статистички значајан у случају грађанске опозиције, што значи да емпатија као вредносна категорија не повећава вероватноћу да ће испитаници подржати ову политичку опцију. Процењена вероватноћа гласања за грађанску опозицију код особа са високо израженом емпатијом износи 50.8%. Овакав резултат имплицира да се у случају ове политичке опције подршка базира на другим идеолошким основама. Слично је и у случају десне опозиције: испитаници са високим нивоом емпатије имају око 62.7% вероватноће да ће гласати за ову политичку опцију.

Иако ова процена указује на постојање позитивне везе између емпатије и подршке национално-конзервативним странкама, логит коефицијент није статистички значајан, што имплицира да емпатија не представља одлучујући фактор у избору ове политичке опције. Са друге стране, апстиненти показују снажну негативну повезаност са емпатијом - негативан и статистички значајан логит коефицијент указује да је вероватноћа да особа са високим нивоом емпатије буде апстинент свега 23.3%, што упућује на јасну мобилизацијску снагу емпатије као вредносног ресурса. Другим речима, емпатија смањује склоност ка изборној апстиненцији и подстиче активно политичко учешће. У категорији која супротставља власт и опозицију резултати показују да испитаници са израженом емпатијом имају 70.7% вероватноће да ће подржати владајућу коалицију, што потврђује да је емпатија повезана са подршком власти, а не са опозиционим спектром. Висок ниво емпатије, дакле, у овом контексту не функционише као критички ресурс, већ се каналише у смеру институционално доминантне политичке структуре.

Резултат да грађани са високим степеном емпатије у већој мери подржавају владајућу коалицију (СНС/СПС) није нужно парадоксалан, већ одражава специфичан облик емпатије који је унутар српског друштвеног и медијског контекста успешно каналисан кроз наративе власти. Емпатија, уместо да се појављује као критичка свест према неправди или социјалној неједнакости, овде добија форму институционалне бриге – она је усмерена на категорије као што су пензионери, сиромашни, болесни или *обичан народ*. Српска напредна странка систематски гради симболички капитал кроз представљање себе као заштитника социјално угрожених, чиме гради поверење код емпатичних бирача. У ту сврху користе се медијски доминантни дискурси, популистичка реторика, персонализовани наступи председника (нпр. посете болницама, пензионерима, мајкама, жртвама), али и конкретне мере социјалне подршке (нпр. једнократне новчане помоћи, субвенције, социјални пакети). У таквом амбијенту, емпатија се везује за веровање да *власт брине* и тако постаје афективни ресурс који није усмерен на критичко преиспитивање постојећег поретка, већ на његово очување. Овај образац је посебно изражен у руралним и традиционално конзервативним слојевима друштва, у којима

је емпатија прожета вредностима лојалности, захвалности и заједништва, чиме се додатно ојачава веза са владајућом структуром.

Емпатија у Србији, уместо да буде израз прогресивне или либералне вредносне матрице, функционише као афективна легитимизација постојећег поретка. Власт је успешно *апсорбовала* ту вредност кроз институционалну симболизацију бриге. Опозиција, у недостатку кохерентне вредносне артикулације и емоционалне интеграције бирача, није успела да емпатију преузме као средство политичке мобилизације. То објашњава зашто је вероватноћа подршке власти највиша међу грађанима са израженом емпатијом, а подршка опозицији од њих не зависи у статистички значајној мери.

Nagelkerke R^2 вредности указују на скромну предиктивну моћ емпатије као детерминанте изборног понашања: она износи 2.3% за СНС/СПС, -0.1% за грађанску опозицију, 0.1% за десну опозицију, 3.4% за апстиненте и 0.6% за категорију *власт vs опозиција*. Ово указује да емпатија, иако статистички значајан фактор у неким категоријама, није доминантни предиктор партијских преференција.

Анализа емпатије као когнитивне и афективне способности грађана да разумеју и саосећају са другим људима открива њену кључну улогу у обликовању политичког понашања, социјалних односа и перцепције друштвене правде у Србији. Исподпросечан ниво емпатије који показују грађани Србије, не само у односу на развијене европске земље, већ и земље из свог непосредног окружења, може се разумети кроз призму међусобно испреплетаних политичких, социјалних и културних фактора, укључујући политичку поларизацију, инструментализовану употребу емпатије од стране политичких актера, слабу институционалну подршку социјалној заштити. Ови фактори се посебно огледају у политичком дискурсу, који у последњој деценији доминира јавним простором и додатно обликује начин на који грађани перципирају солидарност и друштвену правду.

Обележен националном мобилизацијом, појачаним безбедносним реторикама, поларизацијом и делегитимисањем критичких ставова, јавни дискурс маргинализује вредности социјалне правде, солидарности и интерперсоналне одговорности. Уместо тога, у први план ставља лојалност, хијерархију и дистрибуцију помоћи кроз патронажне канале што доводи до смањене друштвене осетљивости према системски угроженим групама које се често не препознају као део колективне одговорности, већ као терет за јавне ресурсе. Истовремено, институционална подршка социјалној заштити није значајно унапређена, упркос економском расту и буџетској стабилности коју власт промовише. Перцепција ограничене ефикасности социјалне државе може утицати на смањено поверење грађана у јавну бригу и последично, на нижи степен личне мотивације за емпатично понашање.

Актуелна власт у Србији годинама гради свој имиџ друштвене бриге кроз директне трансфере и симболичке гестове усмерене ка пензионерима, као што су једнократна новчана давања, поклон пакети, повећања пензија, изјаве захвалности, организоване екскурзије, па чак и личне посете и фотографисања. Међутим, овај облик пружене помоћи не представља нужно институционализовану друштвену солидарност, већ пре функционише као клијентелистички механизам мобилизације гласова. Пензионери, као дисциплинована, стабилна и бројна бирачка група, постају предмет стратегије у којој се награђују за политичку лојалност, а не укључују у интегрални систем вредности социјалне правде.

Подршка пензионерима у Србији не долази из уверења владајуће већине да је брига о старима суштинска морална обавеза, већ је то политички инструментализована акција - политички поен или хуманитарни гест, који служи да обезбеди вертикалну лојалност, а не хоризонталну солидарност. Чак и када власт демонстрира бригу за пензионере, она то чини селективно, усмеравајући пажњу на групу која већ припада њиховом бирачком телу и преко које се најлакше обезбеђује политички легитимитет. Оваква стратегија, усмерена пре на политичку мобилизацију него на вредносно утемељену солидарност, искључује шири дискурс о социјалној правди, системским решењима за особе са инвалидитетом и правима незапослених и маргинализованих.

Иако се актуелна власт у великој мери ослања на инструментализовану и медијски селективну емпатију, одговорност за низак друштвени сензибилитет према угроженим групама не лежи искључиво на владајућим структурама. Значајан део одговорности сноси и опозиција, нарочито грађанска, која уместо да делује као корективна сила у области социјалне правде и промоције вредносних норми, често показује концептуалну недораслост и површност у комуникацији са грађанима. Уместо систематског грађења дискурса о друштвеној солидарности, маргинализованим групама и социјалној заштити као темељним вредностима модерне демократије, фокус опозиције се најчешће усмерава на елитистичке, урбано-идентитетске теме и симболичке борбе, удаљене од стварних потреба већине грађана.

Стратегија политичког наступа која фаворизује културну супериорност у односу на власт, без изградње дубљег вредносног система, не доприноси развоју шире друштвене емпатије, већ додатно поларизује друштво и продубљује вредносну конфузију. У том контексту, ни опозиција није успела да артикулише конзистентну визију друштва у којој брига за слабије, болесне, незапослене и старе представља суштински морални и политички стуб заједнице. Уместо тога, социјална питања се често своде на техничке критике економске политике власти или реторичка саопштења без конкретног вредносног оквира. Иако би се очекивало да се грађанске опозиционе струје профилишу као носиоци идеја солидарности, друштвене правде и институционалне заштите рањивих група, оне су у Србији остале или маргинализоване или суштински дискредитоване.

Социјална питања се ретко концептуализују кроз вредносну призму правде и достојанства, већ се најчешће своде на техничку критику плата, пензија или буџетске потрошње, без дубље идеолошке артикулације. Овакво стање је последица не само објективних медијских и институционалних ограничења, већ и унутрашње неаутентичности саме грађанске опозиције, која често посеже за реториком солидарности без озбиљне инфраструктуре за мобилизацију или политичку едукацију грађана. Уместо да постане етички стожер и критичка савест друштва, грађанска опозиција у Србији се свела на ретке активистичке акције и симболичке наступе, који немају моћ вредносне трансформације јавног мњења.

С друге стране, национално оријентисана опозиција у Србији, која у појединим периодима остварује значајнији политички утицај, своју агенду не темељи на принципима солидарности, већ на вредносној ексклузији. У оквиру таквог дискурса, појмови попут *народ*, *радничка класа* или *пензионери* не користе се у функцији артикулације социјалне правде, већ пре свега као средства културне хомогенизације, националне мобилизације и антилибералне политичке идентификације. Емпатија која се евентуално афирмише остаје ограничена на унутаргрупне оквире, док су мањинске, мигрантске и друге маргинализоване групе често позициониране као објекти подозрења или отворене дискриминације. У том смислу, социјална питања у десничарској реторици најчешће се појављују као део ширег оквира културног конфликта — кроз критику западних друштвених модела, политика родне равноправности, деловања невладиног сектора или европских вредности. На тај начин, брига за грађане редукује се на инструментализовани национални сентимент, лишен универзалистичке димензије солидарности и социјалне правде.

Ниједан сегмент опозиције у Србији није успео да осмисли, артикулише и наметне јасну, конзистентну и вредносно утемељену политику емпатије: док грађански блок остаје недовољно јасан и ограниченог домета, национални блок емпатију своди на унутаргрупну лојалност и вредносну искључивост. Ограничења оваквог приступа посебно су видљива у односу опозиције према старијим грађанима: њиховим занемаривањем као релевантног друштвеног и политичког актера, опозиција не само да препушта владајућим партијама важну бирачку групу, већ и показује недовољну способност да обликује инклузивну визију друштва у целини. Уместо да пензионере препозна као равноправне носиоце политичког субјективитета, са специфичним потребама и интересима, они се често маргинализују или инструментално укључују у оквире изборних стратегија.

Насупрот опозицији, власт емпатију користи инструментално и клијентелистички, пре свега у функцији задобијања и очувања политичке подршке. У таквим околностима, емпатија губи карактер универзалне друштвене вредности и бива редукована на средство политичке мобилизације, што у коначници ограничава развој социјалне солидарности као једног од темељних принципа демократског поретка. Стабилно низак ниво емпатије у Србији стога указује на постојање дубље укорењеног вредносног обрасца у којем друштвена солидарност не представља ни доминантну норму ни политички приоритет. Последично, политичко деловање остаје усмерено пре свега ка репродукцији постојећих односа моћи, а не ка изградњи праведнијег и инклузивнијег друштва, чиме се додатно учвршћује постојећи вредносни *status quo*.

11. РЕЛИГИОЗНОСТ, НАЦИОНАЛИЗАМ, ПАТРИОТИЗАМ И АУТОРИТАРНА ЛИЧНОСТ

Овај део посвећен је концептуализовању и операционализацији кључних идентитетских варијабли, као и аналитичком излагању налаза добијених емпиријским истраживањем.

11.1. Религиозност

Религиозност, дубоко укорењена у историји и култури човечанства, представља један од темељних стубова друштвене кохезије, колективног идентитета и моралне оријентације. Кроз различите цивилизацијске токове, различите религије обезбеђују концептуалне оквире за разумевање света, артикулишу етичке норме које регулишу понашање појединаца и група, као и обредне праксе које јачају колективну солидарност. У том смислу, религија има централну улогу у обликовању индивидуалних погледа на свет, пружа психосоцијалну подршку у кризним ситуацијама и доприноси јачању осећаја припадности заједници. Поред тога, религијске институције често делују као носиоци социјалне подршке, образовања и хуманитарних активности, доприносећи друштвеној кохезији. У мултикултурним друштвима, религијска разноврсност може имати и интегративну функцију, подстичући међуверски дијалог, толеранцију и узајамно разумевање. Тако посматрана, религиозност функционише као значајан фактор очувања моралних вредности, друштвене стабилности и колективне отпорности.

Процеси модернизације, обележени индустријализацијом, урбанизацијом и технолошким развојем, традиционално се доводе у везу са процесима секуларизације, односно опадањем утицаја религије у јавном и приватном животу. Прелазак са аграрних на индустријске друштвене структуре прати постепено смањење значаја традиционалних верских уверења и пракси, услед јачања секуларних институција и ширења рационалистичких интерпретација друштвене стварности. Повећан приступ образовању и научним сазнањима, као и развој алтернативних облика друштвене организације, доприносе релативној маргинализацији религијских ауторитета у јавном простору. Ипак, однос између процеса модернизације и секуларизације није нужно линеаран, нити универзалан. Наиме, у бројним друштвима уочавају се процеси религијске обнове која се често јавља као реакција на друштвене кризе, вредносну несигурност или перципиране културне претње које са собом носе модернизацијски токови.

У савременом свету, ова динамика се додатно испољава кроз све израженију тенденцију десекуларизације, односно поновне афирмације религијских идентитета и јачања присуства религије у јавном и политичком простору. Овај процес условљен је различитим факторима, укључујући глобализацију, миграције, али и реакције на перципирани морални релативизам и тзв. *вишак* секуларизма. Религијске заједнице у многим друштвима постају све гласније у артикулисању својих вредности и утицају на јавно мњење, посебно у доменима морала, породичних односа и друштвене правде. Поред тога, религијски идентитети се поново афирмишу као моћни ресурси политичке мобилизације и конструисања колективног идентитета, чиме се доводи у питање претпоставка о неизбежном опадању значаја и улоге религије у модерним друштвима.

Реафирмација религије у јавном простору нужно повлачи за собом питање њене улоге у обликовању политичке културе и утицају на функционисање савремених демократских система. Однос између религиозности и политичке културе представља сложен и вишедимензионалан процес са значајним импликацијама за функционисање демократских система. У појединим контекстима, религијска уверења и институције могу деловати као брана против ауторитаризма, промовишући вредности правде, милосрђа и друштвене одговорности.

Религијске заједнице неретко доприносе заштити људских права и оснаживању маргинализованих група у развоју инклузивнијих политичких култура. Међутим, уплив религије у политику може представљати и изазов за демократско уређење, нарочито у случајевима када религијске норме долазе у сукоб са секуларним вредностима плурализма, индивидуалних права и институционалне аутономије државе. Стога је у плуралистичким друштвима неопходно континуирано друштвено и институционално преговарање ради очувања равнотеже између верских слобода и демократских принципа. У том контексту, релација између религиозности и политичке културе може се концептуализовати као динамичан процес у којем се преплићу верска уверења, вредносни обрасци и институционалне праксе.

У класичној социолошкој теорији, Емил Диркем религију не тумачи као индивидуално уверење, метафизички однос према трансценденцији или психолошку потребу појединца, већ као друштвену чињеницу *sui generis*, чија је основна функција конституисање и одржавање друштвене кохезије. Критикујући дефиниције које религију везују за натприродно, мистично или нужно присуство божанства, Диркем истиче да такви приступи не обухватају све историјски познате религијске облике, будући да постоје религије без персонализованих богова, као и ритуалне праксе које не подразумевају веру у надприродна бића.[720] Уместо тога, он формулише аналитичку дефиницију религије засновану на фундаменталној дихотомији светог и профаног. Све то обухвата појаве, предмете, симболе и праксе које су издвојене, заштићене забранама и окружене колективним поштовањем, док профано чини домен свакодневног, утилитарног и рутинског. Ова дихотомија не произлази из унутрашњих својстава самих феномена, већ је резултат колективних класификација које друштво намеће својим члановима.

У том смислу, религијска веровања нису индивидуалне и произвољне представе, већ колективне репрезентације које организују начин на који заједница тумачи свет и сопствени идентитет.[721] Посебан значај у Диркемовој анализи има појам моралне заједнице, односно *цркве* у најширем социолошком значењу. Религија се, према његовом схватању, не може свести на индивидуални однос према светом, већ подразумева скуп заједничких обреда, симбола и норми који повезују појединце у релативно стабилан колектив. Кроз ритуалне праксе друштво периодично репродукује и учвршћује осећај припадности, солидарности и моралне обавезе, при чему религија функционише као механизам рефлексивног односа друштва према самом себи.[722] У контексту савремених истраживања религиозности, Диркемов приступ омогућава разумевање религије као идентитетске и интегративне категорије, а не искључиво као система догматских уверења. Ова перспектива је посебно релевантна за анализу друштава у којима је религијска припадност широко распрострањена на декларативном нивоу, али није нужно праћена интензивном верском праксом. У таквим околностима, религија функционише превасходно као симболички ресурс колективног саморазумевања и социјалне припадности, што је у складу са Диркемовим схватањем религије као израза друштвене стварности.[723]

Надовезујући се на Диркемово разумевање религије као механизма друштвене кохезије и израза колективне свести, функционалистичка традиција у социологији религије додатно развија анализу њене интегративне улоге у оквиру ширих друштвених система. У том теоријском оквиру, Талкот Парсонс религију посматра као део ширег система културних образаца који обезбеђују вредносну интеграцију друштвеног система. Религијска уверења и симболи не делују примарно као индивидуална метафизичка објашњења стварности, већ као нормативни оквири који усмеравају оријентацију актера, дефинишу легитимне циљеве и стабилизују очекивања унутар друштвених улога. У том смислу, религија функционише као

[720] Émile Durkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, New York: Free Press, 1995, стр. 21–28.
[721] *Ibid*., стр. 33–38.
[722] *Ibid.*, стр. 39–43.
[723] *Ibid.*, стр. 418–429.

специфичан тип веровања који повезује културне вредности са моралним деловањем, доприносећи одржавању друштвене кохезије и легитимизацији постојећег нормативног поретка.[724]

За разлику од функционалистичког приступа, који наглашава системску улогу религије у интеграцији друштва, Георг Зимел (Simmel) нуди формалистичку интерпретацију религије као специфичног облика социјалних односа. У његовој анализи, религија није аутономан садржај, већ форма која настаје трансформацијом општих друштвених веза у однос према трансцендентном. Зимел показује да елементи који чине језгро религијског искуства – вера, оданост, жртвовање, поверење и морална обавеза – имају своје порекло у међуљудским интеракцијама, док се религијска свест формира онда када се ове релације апстрахују и пројектују у идеју апсолутног, божанског принципа. У том смислу, религија не представља извор друштвене кохезије, већ њену симболичку артикулацију, односно специфичан начин на који друштво рефлексивно обликује и стабилизује сопствене вредносне и афективне везе.[725]

Надовезујући се на социолошке приступе религији као друштвеној и симболичкој категорији, савремени емпиријски истраживачи фокусирају се на промене у улози религије у модерним друштвима, нарочито кроз процес секуларизације. Према Брајану Вилсону (Wilson) процес секуларизације не значи потпуни нестанак религије као такве, већ постепено смањење њене друштвене моћи, институционалног утицаја и нормативне регулативне функције. Према његовом мишљењу, религија у секуларном друштву престаје да буде доминантни оквир за тумачење стварности и усмеравање друштвеног понашања, док њене функције преузимају специјализоване, секуларне институције. Ипак, Вилсон истиче да секуларизација не подразумева потпуно ишчезнуће религијских уверења, већ њихову трансформацију и маргинализацију, при чему религија опстаје у приватној сфери или у интензивнијим, али друштвено ограниченим облицима, попут секти, које представљају реакцију на адаптивне и компромисне облике институционалне религије.[726]

Полазећи од емпиријске анализе религијских промена у Источној и Западној Немачкој, Полак (Pollack) и Пикел (Pickel) критички преиспитују тезу о религијској индивидуализацији као алтернативи секуларизацији. Њихови налази показују да, иако се у модерним друштвима могу уочити извесни облици субјективне и ванинституционалне религиозности, ти облици остају квантитативно ограничени и недовољни да компензују опадање институционалне религије. Напротив, опадање црквене припадности и религијске праксе праћено је и смањењем индивидуалне религиозности, док се нерелигиозне и секуларне оријентације шире знатно брже од *нових* или синкретистичких облика вере. Аутори стога закључују да индивидуализација религије не представља супститут секуларизацији, већ њен секундарни пратећи процес, чиме секуларизација остаје доминантан образац религијске трансформације у савременим европским друштвима.[727]

У компаративној анализи односа религије и политике, Норисова и Инглхарт развијају теорију егзистенцијалне сигурности, према којој ниво религиозности у друштву није превасходно условљен самим процесом модернизације, већ степеном изложености појединаца и заједница егзистенцијалним ризицима. Аутори показују да у друштвима у којима су животни услови стабилни, предвидљиви и институционално обезбеђени - кроз економску сигурност, развијену социјалну државу и функционалне јавне институције - долази до систематског опадања религијских уверења, пракси и нормативног утицаја религије. Насупрот томе, у сиромашнијим и несигурнијим друштвима, као и међу социјално рањивим групама, религија задржава велики значај јер пружа симболичку утеху, моралну сигурност и осећај смисла у

[724] Talcott Parsons, *The Social System*, New York: Free Press, 1951, стр. 162–166.
[725] Georg Simmel, "A Contribution to the Sociology of Religion", *American Journal of Sociology*11(3), 1905, стр. 359–376; стр. 366–373.
[726] Bryan R. Wilson, *Religion in Secular Society*, London: Watts & Co, 1966, стр. 198–201.
[727] Detlef Pollack & Gert Pickel, "Religious Individualization or Secularization? Testing Hypotheses of Religious Change – The Case of Eastern and Western Germany", *The British Journal of Sociology* 58(4), 2007, стр. 603–632; стр. 604–606.

условима структурне неизвесности. Секуларизација се, стога, не појављује као универзални и линеарни процес, већ као контекстуално условљена тенденција, при чему религија глобално не нестаје, већ њена друштвена улога варира у складу са степеном егзистенцијалне сигурности.[728]

Анализом историјске динамике секуларизације у Британији, Стив Брус (Bruce) показује да опадање религије није последица само промене индивидуалних уверења, већ и распада друштвених механизама који су религију институционално подржавали. Посебно значајну улогу у том процесу имало је постепено нестајање религијског патроната - очекивања да друштвене елите, као што су земљопоседници и крупни послодавци, финансијски и симболички подржавају цркве, без обзира на личну религиозност. Брус показује да је губитак ове статусне обавезе истовремено симптом секуларизације и узрок даљег слабљења институционалне религије, јер је довео до слабљења легитимизације, инфраструктуре и видљивости религије у локалним заједницама, чиме је религијска припадност све више постајала ствар индивидуалног избора, а све мање друштвене норме.[729] Према његовом становишту, секуларизацију треба разумети као процес опадања друштвеног значаја религије, а не њено потпуно ишчезавање.

Ослањајући се на класичну формулацију Брајана Вилсона, Брус истиче да секуларизација обухвата слабљење религијских институција, смањење нормативног утицаја религијских правила на понашање, прелазак друштвених функција под контролу секуларних институција и постепено потискивање религијске свести рационалним, инструменталним оријентацијама. Кључна теза јесте да су друштвена моћ религије, број људи који је схватају озбиљно и интензитет религијске посвећености међусобно повезани, тако да опадање институционалне религије истовремено отежава међугенерацијски пренос вере и доприноси ширењу религијске равнодушности, чак и у друштвима у којима религија формално опстаје.[730]

Посматрајући савремене промене пољског католицизма, Војћех Садлон (Wojciech Sadlon) показује да опадање традиционалних облика религијске праксе не значи нужно нестанак религиозности, већ њену рефлексивну реконфигурацију. На основу емпиријских података, он указује да се у модерном пољском друштву религијски идентитет све мање репродукује кроз рутину и друштвену навику, а све више кроз индивидуално промишљен однос према вери, институцијама и ритуалима. Тај процес доводи до слабљења аутоматске институционалне лојалности, али истовремено омогућава опстанак религије као идентитетског и симболичког ресурса, који се активира селективно и у зависности од животног контекста, нарочито у условима друштвене мобилности и миграције.[731]

Слично Садлону, Казанова (Casanova) преиспитује класичну секуларизацијску тезу према којој модернизација нужно води повлачењу религије из јавне сфере. Он показује да, иако у модерним друштвима долази до диференцијације друштвених сфера и институционалног раздвајања цркве и државе, религија не мора бити сведена искључиво на приватну сферу. Напротив, у бројним контекстима религијске институције и покрети настављају да делују као јавни актери, артикулишући моралне ставове, учествујући у политичким дебатама и мобилишући грађане око питања друштвене правде, националног идентитета или демократије. Овај процес *деприватизације религије* не представља повратак предмодерном поретку, већ специфичан облик прилагођавања религије условима модерног плуралистичког друштва, у којем религија задржава јавну релевантност без нарушавања институционалне секуларности.[732]

---

[728] Norris & Inglehart, *ibid.*, стр. 3–5.

[729] Steve Bruce, "Patronage and Secularization: Social Obligation and Church Support", *The British Journal of Sociology* 63(3), 2012, стр. 533–552; стр. 531–533.

[730] Steve Bruce, *Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*, Oxford: Oxford University Press, 2011, стр. 12–14.

[731] Wojciech Sadlon, *Polish Catholicism between Tradition and Migration: Agency, Reflexivity and Transcendence*, Abingdon; New York: Routledge, 2021.

[732] José Casanova, *Public Religions in the Modern World*, Chicago: University of Chicago Press, 1994, стр. 211–218.

Емпиријска анализа савремене америчке религиозности Патнама и Кембела показује да је у последњим деценијама дошло до изражене религијске поларизације, при чему се становништво све више групише на супротним крајевима спектра, од изразито религиозних до изразито нерелигиозних, док се *умерено религиозна средина* значајно сужава. Међутим, ова поларизација не доводи нужно до друштвене сегрегације, будући да је америчко друштво истовремено обележено високом религијском флуидношћу и густом мрежом међурелигијских социјалних веза. Управо ова комбинација индивидуалне променљивости религијских идентитета и честих личних контаката између припадника различитих религијских и нерелигијских група омогућава да религија истовремено функционише као извор политичких и вредносних подела, али и као основа толеранције и друштвене кохезије.[733]

У анализи савремене европске религиозности, Грејс Дејви (Davie) уводи концепт *веровања без припадања* (*believing without belonging*), како би описала специфичан образац у коме религијска уверења и моралне интуиције опстају и онда када институционална припадност црквама и редовна религијска пракса нагло опадају. Ослањајући се на податке *Европског проучавања вредности*, на које се и у овом раду упоредно ослања, Дејви (Davie) је показала да велики број Европљана задржава *религијску диспозицију*. Они имају симболички однос према хришћанској традицији и прихватају њене моралне норме, иако више не учествују активно у црквеном животу. Према њеном мишљењу, овај раскорак између веровања и припадања, не представља пролазну фазу, већ стабилан и структурно условљен облик европске религиозности, који указује на трансформацију религије из колективне институционалне праксе у културни и идентитетски ресурс.[734]

Како би објаснила зашто религија у Европи задржава јавну релевантност и онда када већина становништва не учествује активно у верском животу, Грејс Дејви развија концепт *заступничке религије* (*vicarious religion*). Тим концептом обухвата феномен да мањи број религијски активних појединаца и институција *практикује религију у име већине*. Заправо та мањина као да за пасивну већину одржава ритуале, симболе и моралне наративе чија се друштвено значајна опстојност испољава у кључним тренуцима, као што су преломне кризе и колективне трагедије или обележавање прелаза у животном циклусу.

Оваква форма религиозности није знак институционалне снаге цркве, већ специфичан компромис између секуларизованог друштва и историјски укорењене религијске традиције, у којем већина прихвата религију као јавну вредност, иако не осећа потребу за личним и редовним учешћем.[735] У том смислу, религија у савременој Европи функционише као облик колективног и културног памћења, а не као систем актуелних веровања, који наставља да структурише друштвене норме, чак и када је лична религиозност ослабљена. Религија, у том смислу, функционише као *резервоар значења* који се активира у кризним или симболички важним тренуцима, чиме се обезбеђује историјски континуитет и осећај културне припадности. Ова перспектива омогућава разумевање религије као друштвеног ресурса, чији се утицај не мери учесталошћу религијске праксе, већ видљивошћу у јавним ставовима, вредносним оријентацијама и идентитетским наративима.

У оквиру овог истраживања, религиозност је анализирана кроз три димензије: институционалну (поверење у цркву), идентитетску (самоперцепција религиозности испитаника) и егзистенцијалну (значај Бога у животу). Ове димензије операционализоване су путем три индикатора: степена поверења у институцију цркве, самопроцењене религиозности (идентификације испитаника као религиозне особе) и значаја који испитаници придају Богу (Графикон 58). Подаци о поверењу у институцију цркве представљају збир процената одговора *веома велико* и *прилично велико* поверење; религиозност је исказана као проценат испитаника

[733] Robert D. Putnam & David E. Campbell, *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*, New York: Simon & Schuster, 2010, стр. 2–4.
[734] Grace Davie, *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*, Oxford: Oxford University Press, 2005, стр. 7–9.
[735] Davie, *ibid.*, стр. 59–62.

који се изјашњавају као религиозне особе; док је значај Бога изражен на скали од 1 до 10, као разлика између збира процената одговора 8, 9 и 10 и збира одговора 1, 2 и 3.

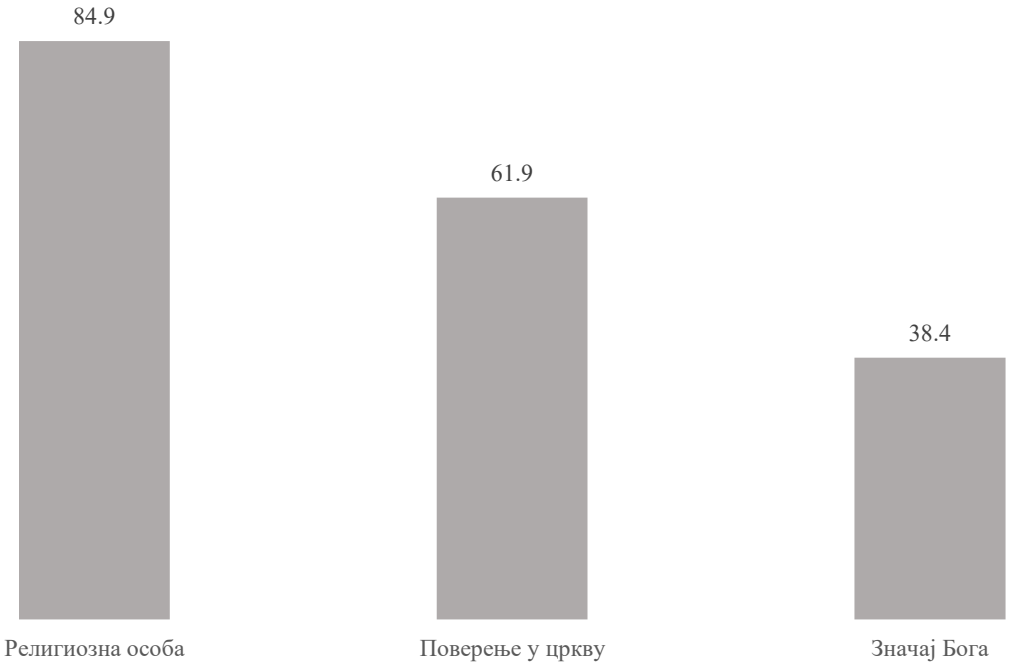

Графикон 58 – Религиозност

Посматрано кроз ова три индикатора, резултати указују на специфичну структуру религијске самоперцепције у Србији (Графикон 58). Највећи проценат испитаника (84.9%) изјашњава се као религиозан, што упућује на снажан идентитетски аспект религије у културном и друштвеном контексту. Поверење у институцију цркве (61.9%) такође је релативно високо, али ипак ниже у односу на индивидуалну идентификацију са религијом, што може указивати на извесну институционалну резервисаност или критичку дистанцу према појединим аспектима деловања цркве.

Најнижа вредност забележена је код индикатора који се односи на значај који испитаници придају Богу у сопственом животу (38.4%), што говори о постојању извесне дисоцијације између културно-религијског идентитета и унутрашње, личне димензије религиозности.

Оваква структура религиозности упућује на то да религија у савременом друштву у Србији превасходно функционише као обележје националне припадности и носилац традиционалних вредности, а у знатно мањој мери као оквир за индивидуално морално деловање или егзистенцијално промишљање. У том контексту, религија се испољава пре као симболичка и институционална референца у систему вредности него као фактор који пресудно обликује политичке ставове и одлуке појединаца.

Та форма номиналне религиозности има значајне импликације за јавни и политички живот: доприноси присуству религијских наратива у јавном дискурсу (на пример, у функцији артикулације националног идентитета), али не подразумева нужно висок степен религијске мобилизације, нити конзистентно политичко деловање засновано на религијским уверењима.

Такав тип религиозности релативно лако коегзистира са секуларним институцијама и процесима модернизације, али истовремено може послужити као ресурс за легитимисање традиционалистичких и национално-конзервативних оријентација у друштву.

Анализа података приказаних у следећој Табели 61 приказује вишеслојну и типолошки хетерогену структуру религиозности у Европи, која се испољава кроз три кључне димензије: институционалну (поверење у цркву), идентитетску (самоперцепција религиозности испитаника) и егзистенцијалну (значај Бога у животу). У том компаративном оквиру, Србија

се позиционира као друштво са релативно високим нивоом религиозности, али унутар специфичног регионалног обрасца који одступа од доминантно секуларизованих западноевропских модела.

Табела 58 – Религиозност у Европи

	Поверење у цркву	Самоидентификација као религиозне особе	Важност Бога у животу
Албанија	53.4%	80.5%	84.4%
Аустрија	37.0%	60.7%	-0.5%
Босна и Херцеговина	57.0%	86.9%	68.4%
Бугарска	36.2%	65.1%	18.4%
Хрватска	38.1%	83.9%	38.0%
Чешка	17.7%	35.8%	-40.3%
Данска	61.0%	54.4%	-49.7%
Естонија	42.5%	35.5%	-34.0%
Финска	55.8%	51.0%	-20.5%
Француска	41.2%	41.5%	-24.0%
Немачка	30.9%	53.5%	-16.3%
Велика Британија	31.7%	37.4%	-25.1%
Мађарска	41.5%	54.9%	3.4%
Исланд	47.7%	54.7%	-11.4%
Италија	53.4%	77.7%	30.0%
Литванија	75.4%	84.9%	19.9%
Црна Гора	81.9%	88.3%	56.2%
Холандија	23.1%	43.6%	-33.2%
Северна Македонија	75.1%	85.6%	65.2%
Норвешка	50.6%	37.6%	-40.5%
Пољска	56.4%	85.9%	53.2%
Румунија	70.3%	85.2%	76.8%
Србија 2017	57.0%	80.0%	33.4%
Србија 2024	61.9%	84.9%	38.4%
Словачка	50.8%	72.0%	16.1%
Словенија	22.7%	68.8%	-9.9%
Шпанија	32.9%	48.7%	0.0%
Шведска	48.5%	27.4%	-48.0%
Швајцарска	34.2%	47.9%	-8.9%

Подаци за 2024. годину показују да у Србији постоји висок ниво религијске самоидентификације испитаника (84.9%), као и релативно висок степен поверења у цркву (61.9%).

Изнети налази указују на изражен културолошки и традиционални карактер религије, која функционише као значајна компонента колективног идентитета. Слични обрасци присутни су и у другим земљама региона, попут Црне Горе (88.3% религијских; 81.9% поверења) и Северне Македоније (85.6%; 75.1%).

Истовремено, индикатор значаја Бога у свакодневном животу испитаника у Србији (38.4%) знатно је нижи у односу на земље са израженијом интернализованом религиозношћу, као што су Румунија (76.8%), Пољска (53.2%) и Северна Македонија (65.2%).

Иако је у односу на 2017. годину забележен умерен раст (са 33.4% на 38.4%), ови резултати сугеришу да је религиозност у Србији пре свега друштвено условљена и нормативно прихваћена, а у мањој мери заснована на унутрашњем уверењу.

Насупрот томе, у појединим западноевропским друштвима (нпр. Данска, Чешка, Шведска) забележене су негативне вредности овог индикатора, што одражава висок степен секуларизације и преовладавање индивидуалистичких и рационалистичких вредносних оријентација.

Значајан раскорак између високог нивоа декларативне религиозности и знатно нижег значаја Бога у свакодневном животу указује на присуство културолошке религиозности, односно на то да се религија у Србији примарно везује за национални идентитет и традицију, а мање за лично верско искуство и духовну праксу. Ова дихотомија доприноси разумевању ограниченог утицаја религије на формирање политичких ставова и вредносних оријентација, као и релативне стабилности религијског идентитета у условима модернизације.

У ширем компаративном контексту, Србија се може сврстати у тзв. хибридни модел религиозности, карактеристичан за део југоисточне Европе. Ту су религијске институције релативно високо вредноване, а религијски идентитет широко распрострањен, али без снажне интернализације вере у свакодневним праксама и одлукама појединаца. За разлику од западноевропских друштава, у којима је секуларизација довела до опадања и институционалне и личне религиозности, овај модел омогућава коегзистенцију религијских симбола и секуларних образаца понашања.

Специфичан образац религиозности у Србији може се објаснити деловањем међусобно повезаних историјских, друштвених и политичких чинилаца. Након пада комунизма, Србија, као и већина постсоцијалистичких земаља, пролази кроз процес реинституционализације и рехабилитације религије као значајног елемента националног идентитета.

Уместо очекиване секуларизације, долази до симболичке религијске ревитализације: црква се враћа у јавни живот, образовање, медије и политику, чиме религија постаје важан ресурс у реконструкцији колективног идентитета, али не нужно и показатељ продубљене личне вере. У том процесу, религија поново задобија видљиво место у јавном простору, преузимајући изражену симболичку функцију, али без пратећег интензивирања индивидуалне религиозности.

Посебну улогу у том контексту има Српска православна црква, која у јавном дискурсу поприма статус етничког и културног симбола, нарочито током 1990-их година у условима ратова, санкција и друштвене изолације. Поверење у цркву стога не представља искључиво израз духовне привржености, већ и поверење у институцију која се перципира као заштитник националних интереса. То доприноси разумевању емпиријских налаза према којима 61.9% испитаника изражава поверење у цркву, док знатно мањи удео (38.4%) Бога доживљава као значајан у свакодневном животу.

У таквом контексту, религија у Србији се у великој мери испољава као културна и ритуална пракса, утемељена у традицији, породичним обичајима и етничкој припадности. Висок ниво религијске самоидентификације (84.9%) није нужно праћен редовним практиковањем верских обреда, као што су молитва, пост или одлазак у цркву, нити снажним утицајем вере на свакодневне изборе и понашање појединаца.

Овај образац указује на доминацију културолошке религиозности, односно на облик вере који је више заснован на традицији него на доктринарном уверењу. Истовремено, иако су институције и јавни дискурс у значајној мери обележени религијским симболима и наративима (на пример, кроз присуство веронауке у образовању и видљивост цркве у медијима), свакодневни живот већине грађана одвија се у складу са секуларним нормама и вредносним оријентацијама. Посебно се издвајају млађе, урбане и образоване групе, код којих је уочљиво слабљење перцепције религије као нормативног оквира за морално и политичко расуђивање. То доводи до високог нивоа декларативне религиозности, али релативно ограниченог утицаја религије на стварне вредносне оријентације.

Коначно, уочени јаз између декларативне религиозности и перципираног значаја Бога у животу указује на то да религија у Србији често има карактер друштвено очекиване и културолошки утемељене вредности, а не у потпуности интернализованог уверења.

У том смислу, може се закључити да Србија припада моделу тзв. *традиционалне секуларности*, у којем религија и модернизацијски процеси коегзистирају, али са ограниченим преклапањем на нивоу личних уверења, праксе и конкретног деловања појединаца.

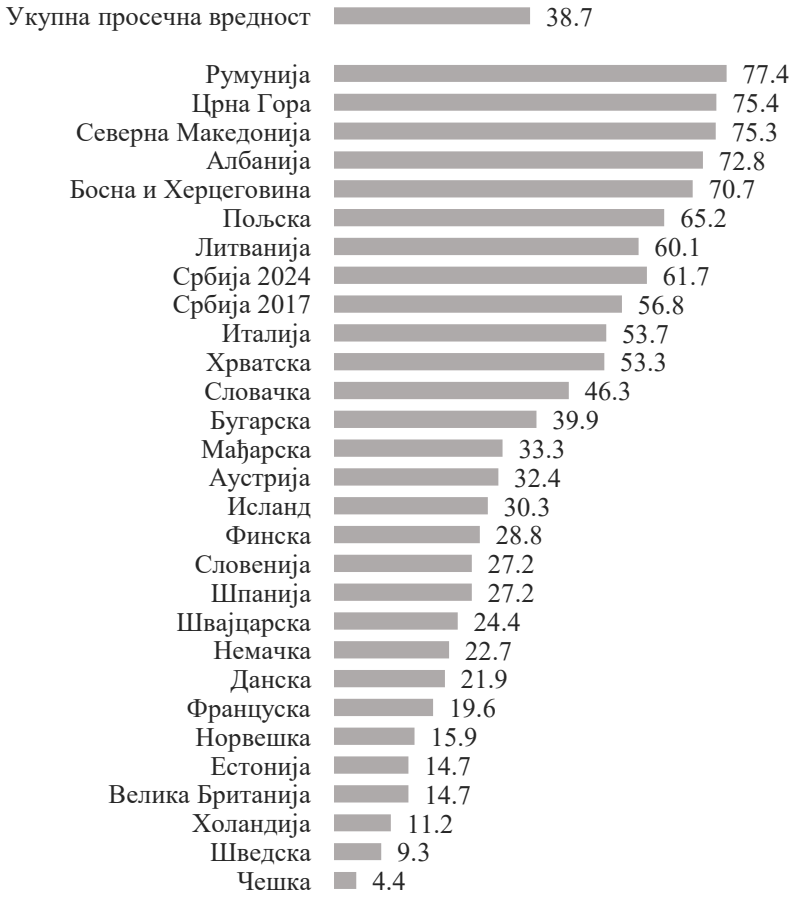

Графикон 59 - Религиозност у Европи – поређење земаља

Графикон 59 додатно потврђује обрасце уочене у претходној табели: Србија се по агрегатном нивоу религиозности у 2024. години (61.7%) и даље налази знатно изнад европског просека (38.7%), иако остаје испод најрелигиознијих земаља у региону као што су Румунија (77.4%), Црна Гора (75.4%) и Северна Македонија (75.3%). У односу на 2017. годину, Србија је забележила пораст од приближно пет процената, што указује на умерену ревитализацију религијског идентитета у посматраном периоду. Оваква позиција Србије на скали религиозности упућује на релативно значајно место религије у вредносном систему грађана Србије, али истовремено не достиже интензитет карактеристичан за друштва са израженијом интернализованом религиозношћу. Другим речима, религиозност у Србији, иако стабилна и широко распрострањена, показује умерен ниво интернализације, што је у складу са раније формулисаном тезом о доминацији културолошко-обичајног над духовно-интернализованим аспектом религије.

У ширем компаративном оквиру, Србија се може сврстати у групу релативно религиозних европских друштава, заједно са земљама југоисточне Европе, које у просеку бележе више нивое религиозности у односу на западноевропске и балтичке земље. За разлику од тих друштава, у којима је религија у великој мери маргинализована у јавном и приватном животу, Србија задржава висок степен симболичке религијске идентификације. Овакав образац религиозности има и шири друштвени значај. Висок ниво религијске

самоидентификације, у комбинацији са умеренијим значајем који се придаје Богу у свакодневном животу, указује да је религија пре свега културолошки и идентитетски феномен, дубоко укорењен у традиционалне вредности. У условима дуготрајне друштвене транзиције, она задржава функцију симболичког ослонца и извора моралне стабилности, док у јавном и политичком дискурсу остаје релевантан референтни оквир.

Табела 59 – Религиозност – индекси

N	Валидни случајеви	1485
	Недостајући случајеви	8
Аритметичка средина		.7056
Стандардна грешка аритметичке средине		.00599
Медијана		.7778
Мод		1.00
Стандардна девијација		.23090
Варијанса		.053
Асиметричност		-.993
Стандардна грешка асиметричности		.064
Куртоза		.619
Стандардна грешка куртозиса		.127
Распон		1.00
Минимум		.00

Просечна вредност религиозности у узорку износи 0.7056, што указује на умерено висок ниво на скали од 0 до 1. Медијана (0.7778) и мод (1.00) прелазе средњу вредност, што показује да је значајан део испитаника дао максималне оцене, односно изразио висок степен религиозне оријентације. Негативна асиметрија (-0.993) указује на лево нагнуту расподелу, што значи да је већина испитаника склона вишим вредностима религиозности, док мањи број даје ниске оцене. Куртоза (0.619) сугерише да је расподела ближа нормалној, али са нешто израженијим врхом и *дебљим реповима*, што значи да постоји нешто више екстремних вредности него што би се очекивало у савршено нормалној расподели. Варијанса (0.053) и стандардна девијација (0.2309) показују умерену хетерогеност у перцепцији религиозности, док ниска вредност стандардне грешке (0.00599) потврђује статистичку поузданост резултата.

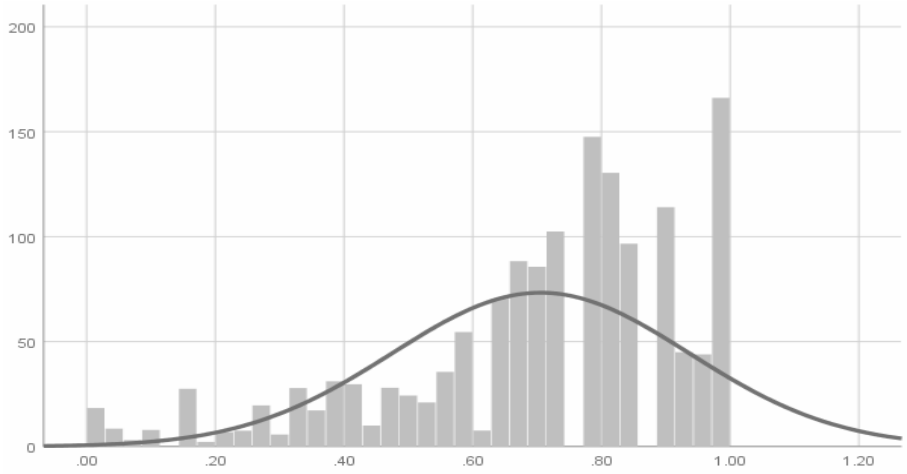

Графикон 60 – Хистограм индекса религиозности

Хистограм за религиозност потврђује претходне налазе и визуелно приказује асиметричну дистрибуцију са значајном концентрацијом испитаника у вишим вредностима скале. Највећа фреквенција налази се у интервалима блиским максималним оценама, што показује да велики део популације се самоидентификује као религиозан у високој мери. Иако нормална крива на Графикону 60 служи као референтна линија, подаци очигледно одступају од нормалне расподеле, са приметним нагомилавањем при врху скале и репом који се шири ка нижим вредностима.

Табела 60 Просечни ниво религиозности по партијама

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација
СНС/СПС	449	.7850	.20189
Лева опозиција	269	.6397	.23258
Десна опозиција	165	.7037	.23674
Апстиненти	602	.6764	.23309
Тотал	1485	.7056	.23090

Највиши просечни ниво религиозности забележен је међу присталицама СНС/СПС-а (0.785), што указује на изразито јаку укорењеност традиционалних вредности унутар овог бирачког тела. Насупрот томе, најнижи ниво религиозности исказују гласачи грађанске опозиције (0.6397), што кореспондира са либералним и секуларнијим вредносним оквиром овог политичког блока, иако и овде вредности остају релативно високе. Присталице десне опозиције (0.7037) и апстиненти (0.6764) се налазе у средишњем спектру, при чему је религиозност присталица десне опозиције ближа просеку целе популације (0.7056), али и даље нешто нижа него код гласача владајуће коалиције. Код апстинената је религиозност умерена. Анализа варијансе (ANOVA) показује да постоји статистички значајна разлика у нивоу религиозност између присталица различитих политичких партија у Србији ($F(df=3, 1480) = 29.827$, $p < .001$).

Табела 61 – Религиозност: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.145	0.004	0.543***	-0.081	-0.302*
	(.147)	(.167)	(.197)	(.138)	(.177)
Старост	0.030***	-0.014**	0.006	-0.023***	0.027***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.489***	0.921***	0.659***	-0.366**	-0.864***
	(.166)	(.208)	(.233)	(.159)	(.203)
Високо образовање	-0.764***	1.142***	0.412	-0.164	-1.133***
	(.200)	(.235)	(.274)	(.186)	(.237)
Средњи приходи	-0.372**	-0.183	0.617**	0.237	-0.363*
	(.169)	(.198)	(.243)	(.164)	(.202)
Високи приходи	-0.190	0.010	0.558*	-0.052	-0.398
	(.214)	(.240)	(.292)	(.201)	(.253)
Градско подручје	-0.291	-0.008	0.090	0.241	-0.255
	(.151)	(.173)	(.209)	(.147)	(.179)
Војводина	0.400**	1.307***	-0.114	-1.107***	-0.182
	(.226)	(.274)	(.284)	(.196)	(.274)
Западна Србија и Шумадија	0.639***	1.102***	-0.594*	-0.995***	0.202
	(.227)	(.281)	(.317)	(.200)	(.280)
Источна и Јужна Србија	0.698***	0.703**	0.456	-1.272***	0.040
	(.232)	(.302)	(.282)	(.215)	(.286)
Религиозност	**2.369*** **	**-1.848*** **	**0.253**	**-0.564***	**2.564*** **
	(.369)	**(.335)**	**(.437)**	**(.297)**	**(.415)**
Константа	-3.548***	-1.039**	-3.534***	1.639***	-1.991***
	(.450)	(.472)	(.591)	(.384)	(.547)
Nagelkerke R^2	.219	.149	.069	.121	.256

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Анализа утицаја религиозности на партијске преференције указује на њену релативно изражену предиктивну улогу, посебно у разликовању гласача владајуће коалиције и опозиције. Испитаници са високим степеном религиозности имају чак 91.5% вероватноће да ће гласати за СНС/СПС, што упућује на снажну повезаност између религијских уверења и подршке владајућем блоку. Овај налаз је у складу са теоријским претпоставкама и емпиријским увидима који повезују религиозност са традиционалним вредностима, нагласком на

стабилности и афирмацијом националног идентитета. Насупрот томе, код присталица грађанске опозиције уочава се супротан образац: испитаници са високим степеном религиозности имају свега 13.6% вероватноће да припадају овој политичкој опцији.

Када је реч о десној (националној) опозицији, религиозност се не показује као значајна детерминанта изборног понашања. Иако вероватноћа подршке износи 56.3%, логит коефицијент је низак и статистички незнатан, што указује на одсуство јасне и конзистентне повезаности између религиозности и ове политичке опције. Овај налаз сугерише да је владајућа коалиција у значајној мери већ инкорпорирала вредносни репертоар који се традиционално везује за десницу, чиме је смањен простор за њену јаснију диференцијацију у домену религијских вредности.

Посматрано на нивоу опште поделе између власти и опозиције, религиозни испитаници имају 92.8% вероватноће да припадају владајућем табору. Висок и статистички значајан логит коефицијент додатно потврђује да религиозност представља једну од кључних вредносних димензија диференцијације између ова два политичка блока.

Ипак, упркос јасним разликама у појединачним категоријама, вредности Nagelkerke R^2 указују на релативно ограничену укупну предиктивну снагу религиозности у објашњавању изборне одлуке. Највиши ниво објашњене варијансе забележен је у категоријама *власт vs опозиција* (6.8%) и СНС/СПС (5.2%), док су вредности код грађанске опозиције нешто ниже (4.3%). Насупрот томе, код националне опозиције (0.1%) и апстинената (0.5%) објашњена варијанса је занемарљива, што јасно указује да религиозност у овим случајевима нема релевантну улогу при доношењу изборне одлуке. Религиозност се показује као важан, али не и доминантан фактор политичке диференцијације: она има јасну дискриминативну улогу између појединих политичких опција, пре свега власти и грађанске опозиције, али њена укупна објашњавајућа моћ остаје ограничена у ширем контексту изборног понашања.

11.2. Национализам

Национализам, као политичка и друштвена идеологија, има значајну улогу у обликовању колективног идентитета, подстицању друштвене кохезије и очувању стабилности унутар једног друштва. Утемељен на идеји заједничке историје, културе и судбине, национализам доприноси развоју осећаја припадности и лојалности према националној држави, пружајући појединцима оквир за разумевање сопствене позиције у ширем друштвеном и политичком контексту. На тај начин, национализам омогућава артикулацију колективног идентитета који превазилази индивидуалне разлике и подстиче солидарност међу грађанима.

У демократским друштвима, национализам пак може имати амбивалентну улогу. С једне стране, он може деловати као интегративна снага која подстиче грађанску ангажованост, патриотизам и осећај одговорности према заједници. У том контексту, национализам може ојачати заједничку посвећеност вредностима попут слободе, једнакости и правде, доприносећи јачању друштвене кохезије кроз наглашавање заједничких интереса и тежњи. Истовремено, он подстиче осећај заједничке сврхе и идентитета, чиме се смањује друштвена фрагментација и потенцијални конфликти. Посебан значај национализам има у хетерогеним друштвима. У таквим контекстима, он може функционисати као уједињујући оквир који премошћује етничке, верске и регионалне разлике, подстичући заједничку посвећеност националној држави и њеним вредностима. Кроз јачање лојалности према институцијама и наглашавање заједничког идентитета, националистичке идеологије доприносе стабилности друштвеног поретка, наглашавајући значај друштвене кохезије, поретка и безбедности, елемената неопходних за очување стабилности и отпорности у суочавању са унутрашњим и спољним изазовима. Коначно, национализам може бити и моћан инструмент изградње нације, омогућавајући интеграцију различитих популација у кохерентно и функционално друштво, кроз афирмацију националног поноса и солидарности.

На тај начин, подстиче се идентификација грађана са широм заједницом, као и развој осећаја међусобне одговорности и заједничке судбине. Оваква динамика доприноси јачању поверења, сарадње и лојалности међу грађанима, чиме се додатно учвршћује укупна стабилност и кохезија демократских друштава. У том контексту, његова историјска улога додатно осветљава његов значај: националистички покрети често су били кључни носиоци процеса демократизације, мобилизације грађана и отпора спољним претњама, чиме су доприносили конституисању и стабилизацији политичких заједница. Ови процеси указују да национализам не делује само као симболички оквир, већ и као конкретан покретач колективне акције.

С друге стране, национализам исто тако може представљати претњу за демократију уколико поприми искључиве, ксенофобичне или шовинистичке облике. У таквим случајевима, он губи своју интегративну функцију и постаје фактор дестабилизације, доводећи до маргинализације мањинских група, урушавања демократских институција и сузбијања политичког плурализма. Екстремни облици национализма често су праћени јачањем ауторитарних тенденција и сужавањем простора за различитост и јавну дебату. Посебно проблематична је реторика заснована на етничкој или културној надмоћности, која подстиче поделе, нетолеранцију и друштвене немире, чиме се директно подривају принципи плурализма, толеранције и инклузивности као темељи демократског поретка. У том смислу, национализам, у својим радикалним манифестацијама, не само да не доприноси друштвеној кохезији, већ активно продубљује постојеће друштвене расцепе и угрожава стабилност демократских институција.

У свом класичном делу, Ерик Хобсбаум (Hobsbawm) национализам третира као феномен нераскидиво повезан са развојем модерне државе, масовне политике и индустријског друштва. Он одбацује схватање нације као природне и праисконске заједнице, истичући да се у већини случајева нације не формирају *одоздо*, већ кроз политичке и институционалне процесе које воде елите, користећи образовање, администрацију и симболичке праксе. Национализам, према Хобсбауму, претходи нацији у аналитичком смислу: управо националистичке идеологије и државни пројекти конструишу осећај националне припадности, при чему се традиције, историјски наративи и симболи често свесно обликују и *измишљају* како би се обезбедила политичка лојалност и друштвена кохезија.[736] Хобсбаум наглашава да национална идентификација не настаје, нити се шири спонтано, већ захтева постојање институционалних механизама, пре свега обавезно образовање, ширење писмености, војну службу и масовне медије, кроз које држава систематски производи осећај припадности *нацији*.

Национализам у том контексту функционише као средство политичке мобилизације и лојалности, при чему је његов успех условљен способношћу државе да национални идентитет учини релевантним за свакодневни живот грађана.[737] Многе праксе, симболи и ритуали који се у националистичким дискурсима представљају као древни и непроменљиви, у стварности представљају релативно нове и свесно конструисане форме. Ове измишљене *традиције* настају као одговор на дубоке друштвене промене модерног доба и имају за циљ да кроз понављање, симболичку формализацију и позивање на прошлост учврсте колективни идентитет и политичку лојалност, чинећи национализам једним од главних инструмената стварања осећаја историјског континуитета, заједништва и природности нације, иако је сама нација производ модерних политичких и институционалних процеса.[738]

Настављајући анализу теоријских перспектива, Ентони Смит (Smith) развија кључну тезу да, иако су модерне нације историјски нов феномен, њихова стабилност и способност мобилизације не могу се у потпуности разумети без претходно постојећих етничких заједница (*ethnies*). Смит наглашава да такве заједнице карактеришу заједничко име, митови о пореклу, колективна историјска сећања, елементи заједничке културе, веза са територијом и осећај

[736] Ерик Хобсбаум, *Нације и национализам од 1780: програм, мит, стварност*, Београд: XX век, 1996, стр. 9–11.
[737] *Ibid.*, стр. 85–87.
[738] Ерик Хобсбаум и Теренс Рејнџер, *Измишљање традиције*, Београд: XX век, 2002, стр. 6–7.

солидарности. Управо ови етнички ресурси представљају културну основу из које модерни национализам црпи своју емоционалну снагу и легитимитет. У том смислу, национализам не представља пуку конструкцију елита, већ процес који реконструише и политички активира дубље, историјски укорењене колективне идентитете.[739]

С друге стране, Карл Дојч (Karl Deutsch) национализам не тумачи као примарно емоционалну или културну појаву, већ као резултат интензивирања и унутрашње затворености процеса социјалне комуникације. Према Дојчу, нација настаје када група људи развије густу мрежу узајамне комуникације, учења и размене симбола, интензивнију унутар групе него према спољашњем окружењу. Национална припадност, стога, не почива на објективним културним разликама, већ на заједничким искуствима, обрасцима комуникације и кумулативном процесу социјалног учења који омогућавају појединцима да препознају једни друге као чланове исте политичке заједнице.[740]

Гелнер (Gellner) национализам дефинише као политички принцип који захтева подударност политичке и културне јединице, односно да границе државе и нације треба да се поклапају. Он истиче да национализам није производ *древних осећања припадности*, већ функционални одговор на потребе модерне индустријске економије и масовне политике. Индустријско друштво, према његовом схватању, захтева културну хомогеност, стандардизовано образовање и општу писменост, како би појединци могли да буду мобилни и заменљиви у сложеној подели рада. Стандардизовани образовни систем, истиче Гелнер, кључни је механизам кроз који се национализам репродукује. Школа, дакле, не преноси само техничка знања, већ производи културну униформност и политичку лојалност, чинећи национални идентитет самоподразумеваним оквиром социјалне и политичке интеграције. Национализам се, стога, не ослања на спонтану културну традицију, већ на институционално организован процес културне стандардизације, чији је носилац модерна држава.[741]

Бенедикт Андерсон (Benedict Anderson) дефинише нацију као замишљену политичку заједницу, која је истовремено ограничена и суверена. Он наглашава да припадници нације никада не могу лично познавати већину својих сународника, али да упркос томе у својој свести носе представу заједништва и међусобне повезаности. Ова способност *замишљања* колектива ствара снажну емоционалну лојалност и објашњава зашто национализам може да функционише као изузетно моћан политички и вредносни оквир. Иако замишљена, нација није лажна, ни измишљена заједница, већ је културни конструкт чија снага произлази из начина на који се друштвено симболички репродукује.[742]

Андерсон указује да развој националне свести често прати појаву штампаног капитализма, где масовна производња књига и новина на народним језицима не само да шири писменост, већ ствара заједнички простор симбола и информација. Читање истих новина и књига омогућило је различитим, међусобно неповезаним појединцима да се доживе као учесници истог друштвеног света, што је постепено формирало осећај националне припадности. Национализам, у том контексту, не произлази из међусобне директне интеракције, већ из симултаног и понављајућег медијског искуства, које омогућава замишљање нације као стабилне и трајне заједнице.[743]

Калхун (Calhoun) наглашава да ни национализам ни етничност не представљају остатке *традиционалног* друштвеног поретка, већ да су обе појаве суштински модерне форме категоријалног идентитета које се активирају у политичким и друштвеним сукобима. Он истиче да национализам не може бити сведен на пуки наставак етничности, али ни у потпуности одвојен од ње: етнички симболи, митови и културне разлике често служе као

---

[739] Anthony D. Smith, "The Origins of Nations", *Ethnic and Racial Studies* 12(3), 1989, стр. 340–367; стр. 341–342.
[740] Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, Cambridge, MA: MIT Press, 1966, стр. 96.
[741] Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca: Cornell University Press, 1983, стр. 34–35.
[742] Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London; New York: Verso, 2006, стр. 6–7.
[743] *Ibid.*, стр. 37–38.

ресурси које националистички пројекти политички артикулишу. Национализам тако функционише као доминантни дискурс за легитимисање политичке власти, захтева за самоопредељењем и дефинисање политичке заједнице као народа, док етнични идентитети чешће делују унутар или попречно у односу на постојеће државне оквире.[744]

Роџерс Брубакер одбацује схватање национализма као јединствене и кохерентне идеологије, предлажући да се он анализира као динамичан скуп релација између држава, националних мањина и такозваних *спољних матичних нација*. Брубакер показује да се у постсоцијалистичкој Европи национализам не испољава кроз један доминантан облик, већ кроз међусобно условљене типове: *национализујући национализам* нових држава, мањинске национализме и трансграничне национализме држава које себе виде као заштитнице сународника ван својих граница. Овим приступом национализам се концептуализује као политички процес и поље борбе, а не као стабилна вредносна доктрина, што омогућава његово аналитичко повезивање са конкретним институционалним и партијским конфигурацијама у савременим друштвима.[745]

У својој аналитичкој концептуализацији национализма, Џон Брујли инсистира на томе да национализам не може адекватно да се разуме као културна идеологија или израз колективних осећања, већ пре свега као политичка стратегија усмерена на освајање, контролу или трансформацију државне власти. Он показује да националистички покрети настају и делују у специфичним политичким контекстима у којима је држава већ успостављена као централни извор моћи, те да национализам функционише као средство легитимизације политичких захтева унутар постојећег или оспораваног државног поретка. Национални идентитет, у овом оквиру, није полазна тачка национализма, већ његов производ, артикулисан кроз политичку мобилизацију, институционалне сукобе и борбу за власт.[746]

Разматрајући однос грађанске и националне државе, Вујачић указује да национализам у постсоцијалистичким друштвима не функционише само као културна или идентитетска оријентација, већ као структурни изазов грађанском принципу политичке интеграције. Он показује да у условима слабе институционалне консолидације и нерешених питања политичког идентитета, национални принцип има тенденцију да потисне грађански, јер нуди јасније границе припадности и има снажнији мобилизациони потенцијал. У том смислу, национализам не функционише искључиво као екстремна идеологија, већ као доминантан оквир политичке лојалности који редефинише однос грађана према држави, правима и политичкој заједници. Вујачић посебно истиче да ова превласт националног над грађанским принципом дугорочно подрива демократску политичку културу, јер фаворизује колективну припадност на штету индивидуалних права и институционалних механизама партиципације.[747]

Никола Бељинац говори да се са појавом националне државе патриотска привржености постепено утопила у националистички дискурс, при чему је предмет лојалности померен са политичке заједнице као заједнице грађана на нацију схваћену као културно и идентитетски хомоген колектив. Бељинац наглашава да ова трансформација има значајне нормативне импликације: национализам настоји да фиксира предмет патриотске привржености у етничком или културном идентитету, чиме се принцип једнаке припадности политичкој заједници доводи у питање. У том смислу, национализам се појављује као проблематичан оквир за легитимизацију политичке лојалности у плуралним друштвима, јер фаворизује већинску концепцију припадности и производи структурну искључивост према мањинама.[748]

744 Craig Calhoun, "Nationalism and Ethnicity", *Annual Review of Sociology* 19, 1993, стр. 211–213.

745 Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, стр. 4–6.

746 John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press, 1993, стр. 2–3.

747 Илија Вујачић, *Држава између грађанског и националног: прилози промишљању црногорског друштва и државе*, Подгорица: Хуманистичке студије, 2021, стр. 41.

748 Никола Бељинац, *Предмет и природа патриотске привржености у плуралним друштвима*, докторска дисертација, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2019, стр. 104–106.

У теоријском разматрању односа мита и историје, Ристић истиче да национални митови не функционишу као носиоци чињеничне истине, већ као идентитетски и нормативни обрасци који одликују и усмеравају колективно деловање. Мит, према Ристићу, није нужно лажан нити супротстављен историјским чињеницама, јер у себи често садржи одређене историјске елементе који се временом надограђују симболичким и имагинарним слојевима. Његова друштвена снага не произлази из емпиријске проверљивости, већ из способности да обезбеди смисао, континуитет и нормативну оријентацију заједнице. Проблем, међутим, настаје онда када се мит инструментализује у политичке сврхе и трансформише у *митоманију* - некритичко и псеудоисторијско тумачење прошлости које служи за легитимисање искључивих националистичких наратива. Ова дистинкција између мита као културног ресурса и његове политичке злоупотребе посебно је релевантна за анализу савременог национализма, који се често ослања на селективне и инструментализоване интерпретације прошлости.[749]

Анализом распада Југославије, Дејан Јовић национализам не тумачи као спонтано изражавање *древних* етничких антагонизама, већ као идеолошки и политички артикулисан пројекат елита, који добија на снази у контексту слабљења државе и ерозије постојећег идеолошког консензуса. Он показује да национализам у позној фази југословенског система постаје доминантан оквир политичке мобилизације тек онда када марксистичка идеологија губи легитимитет, а држава престаје да функционише као интегративни ауторитет. У том идеолошком вакууму, национализам преузима функцију алтернативног извора смисла и легитимизације, омогућавајући политичким актерима да захтеве за влашћу и институционалном реконфигурацијом артикулишу као заштиту *националних интереса*. Тако је национализам на простору бивше Југославије, према Јовићу, пре свега последица политичке кризе и идеолошког колапса, а не њихов примарни узрок.[750]

Ову перспективу додатно продубљује Небојша Владисављевић, који сматра да пораст националистичке мобилизације током осамдесетих година није био резултат спонтаног етничког буђења, већ ненамерна последица специфичне институционалне конфигурације југословенског система. Комбинација ауторитарног поретка и изразите децентрализације, уз слабљење федералног центра и јачање републичких елита, створила је услове у којима су регионални актери национално питање користили као кључни ресурс политичке мобилизације и легитимизације. У том контексту, национализам се појављује као нарочито ефикасан инструмент у условима елитних конфликата, генерацијске смене и делимичне либерализације режима након Титове смрти. Управо ова институционална динамика омогућила је трансформацију национализма из контролисаног дискурса у доминантан оквир масовне политичке мобилизације, што је довело до ескалације међунационалних конфликата и убрзало распад земље.[751]

Снажан национализам који се појавио у бившој Југославији током краја 20. века послужио је као катализатор једног од најразорнијих сукоба у историји савремене Европе. Етничке тензије, подстакнуте супротстављеним националистичким идеологијама и историјским неправдама, прерасле су у раширено насиље, етничко чишћење и геноцид. Појава агресивног национализма, коју су подстицали политички лидери који су настојали да искористе етничке поделе ради сопствене користи, додатно је продубила постојеће друштвене пукотине и распирила дугогодишње непријатељство међу етничким групама. Интензивно прихватање националистичке реторике и симболике продубило је неповерење и нетрпељивост, што је довело до распада мултиетничке Југославије и стварања неколико независних држава кроз крваве сукобе. Наслеђе овог национализма служи као оштро упозорење на деструктивну моћ етничког шовинизма и нужност неговања толеранције,

[749] Дејан Ристић, *Заблуде српске историје*, Београд: Вукотић медиа, 2020, стр. 5.
[750] Дејан Јовић, *Југославија – држава која је одумрла: успон, криза и пад Кардељеве Југославије (1974–1990)*, Загреб: Прометеј; Београд: Самиздат Б92, 2003, стр. 27.
[751] Nebojša Vladisavljević, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008, стр. 48–50.

дијалога и помирења како би се спречили будући сукоби и изградили трајни мир у етнички разноликим друштвима.[752]

Весна Пешић национализам посматра као централну вредносну матрицу легитимизације власти у Србији, која је након 5. октобра 2000. године преживела промену режима и наставила да функционише као доминантни оквир политичке интеграције. Она показује да уместо либерално-рационалне легитимизације засноване на владавини права, индивидуалним правима и институционалној одговорности, у Србији на *трећем нивоу* легитимности опстаје национализам као морални и симболички основ политичке власти. Управо тај вредносни оквир, према Пешићевој, подрива и демократску и економску легитимизацију, јер омогућава да се институционални конфликти, политичка одговорност и реформе стално подређују *националном питању*. Национализам се, стога, не јавља као пролазна идеологија, већ као трајна националистичка култура која спречава консолидовање модерне и демократске државе.[753]

Проматрајући друштвене расцепе у Србији, Славиша Орловић истиче да је расцеп грађанско–национално једини који показује висок степен трајности и континуитета од увођења вишепартизма до савременог периода. Он наглашава да овај расцеп није превасходно социјално-структурне природе, већ представља вредносно-политичку поделу, тесно повезану са културно-вредносном осом традиционализам–модернизам. Националистичка оријентација се, према Орловићу, у великој мери поклапа са традиционалистичким вредностима, док се грађанска оријентација везује за модернистичке и универзалистичке ставове. Ова преклапања производе синергијски ефекат, услед чега национализам постаје један од кључних фактора партијског груписања и политичке мобилизације у Србији, надживљујући промене режима и трансформације партијског система.[754]

Полазећи од аналитичке дистинкције између појма националног идентитета и појма национализма, у овом раду је развијена и примењена засебна скала за мерење национализма у Србији, што је специфичност у односу на истраживања која су спроведена у другим земљама. Скала се састојала од три индикатора (Графикон 61), при чему су испитаници степен слагања исказивали на четворостепеној Ликертовој скали. Тестирање поузданости скале показало је висок ниво интерне конзистентности (Cronbach's alpha = 0.792), док је факторска анализа (Principal Component Analysis – PCA) потврдила да све три ставке учествују у формирању једне димензије, што оправдава њихово обједињавање у јединствену скалу национализма.

Графикон 61 – Мерење национализма

[752] *Ibid*.
[753] Весна Пешић, „Национализам немогуће државе: Оквир за разумевање неуспеле легитимацијске транзиције у Србији". У Драгица Вујадиновић и Владимир Гоати (уред.) *Између ауторитаризма и демократије*, *књ. 3: Национални и државни интерес модерне Србије*, стр. 65–78. Београд: Friedrich Ebert Stiftung и Центар за демократску транзицију (CEDET), 2007, стр. 66.
[754] Славиша Орловић, „Друштвени расцепи и њихов утицај на партијски систем Србије", *Српска политичка мисао* 4, 2015, стр. 111.

Графикон 61 приказује расподелу одговора на три тврдње које чине скалу за мерење национализма у Србији. Резултати указују на релативно висок ниво сагласности са националистичким ставовима у испитиваној популацији.

Највећи степен слагања исказан је са тврдњом да *човек може да се осећа сасвим сигурно само ако живи у окружењу у којем већину чине припадници његове нације.* Са овим ставом сагласно је 56.7% испитаника (17% у потпуности, а 39.7% делимично), што указује на широко прихватање етнички хомогене заједнице као предуслова сигурности.

Са ставом да *међу нацијама може постојати сарадња, али не и потпуно поверење* сагласно је 58.2% испитаника, што указује на укорењено међуетничко неповерење, упркос формалној отворености ка сарадњи. Тврдњу да су *национално мешовити бракови нестабилнији од осталих* највећи број испитаника је одбацио, али и даље 45.4% испитаника прихвата овај став, што указује на присутне предрасуде према међунационалним браковима.

На основу приказаних резултата може се закључити да је национализам у Србији релативно висок и да се најинтензивније испољава кроз потребу за етничком хомогеношћу и ограничено поверење према другим нацијама, уз умеренији, али и даље присутан ниво предрасуда према међунационалним браковима.

Изражен степен националистичке оријентације међу грађанима Србије може се објаснити низом историјских, политичких и културолошких фактора који су обликовали друштвени развој Србије у последњим деценијама. Пре свега, трауматично искуство распада Југославије деведесетих година 20. века, праћено етничким сукобима, масовним страдањима и расељавањима, оставило је дубоке трагове у колективном сећању.

Током овог периода национализам је институционализован као легитимна политичка идеологија, што је довело до његовог дубоког укорењивања у јавном дискурсу и образовним наративима. Услед тога, припадност националној заједници задобила је примат над грађанским вредностима, што се и у савременом периоду рефлектује на структуру и оријентацију ставова значајног дела становништва. Поред историјских фактора, савремени институционални и медијски контекст у Србији додатно утиче на одржавање националистичких оријентација.

Политички актери неретко користе националистичку реторику као средство мобилизације и очувања подршке, док медијски наративи истичу етничку припадност као кључну компоненту друштвеног и индивидуалног идентитета. Ова комбинација институционалних и медијских механизама доприноси нормализацији националистичких ставова у јавном мњењу.

Истовремено, економска несигурност, перцепција спољашњих претњи и недовољно развијено интеркултурално образовање делују као фактори који подржавају одржавање национализма као психолошког механизма за очување социјалне кохезије. У таквом контексту, етничка већина се често перципира као гарант стабилности и предвидивости, док се различитост доживљава као потенцијални извор конфликта и дестабилизације.

Коначно, интернализоване норме везане за социјалну дистанцу, нарочито према *другим* националним, верским и/или културним групама, додатно ојачавају прихватање ставова о нестабилности мешовитих бракова и ограниченом поверењу према другим народима. Приказани резултати указују на постојање дубоко укорењене, афективно обојене и културолошки одрживе националистичке матрице која и даље у значајној мери структурише политичку културу у Србији.

Како показују вредности у наредној Табели 65, средња вредност (0.495) просечни испитаник око средишње тачке скале, али са благом тенденцијом ка вишим нивоима национализма. Медијана (0.556) која је нешто виша од аритметичке средине, додатно потврђује постојање благе асиметрије у правцу виших вредности. Дистрибуција је релативно симетрична (0.13), уз благу спљоштеност (куртоза = –0.633), што указује на нешто мању концентрацију резултата око средње вредности и шири распон ставова у посматраној популацији. Умерена вредност стандардне девијације (0.261) додатно потврђује постојање значајне варијабилности у националистичким уверењима испитаника.

Табела 62 – Национализам – индекси

N	Валидни случајеви	1437
	Недостајући случајеви	56
Аритметичка средина		.4948
Стандардна грешка аритметичке средине		.00688
Медијана		.5556
Мод		.67
Стандардна девијација		.26082
Варијанса		.068
Асиметричност		-.130
Стандардна грешка асиметричности		.065
Куртозис		-.633
Стандардна грешка куртозиса		.129
Распон		1.00
Минимум		.00

У ширем друштвеном и политичком контексту, оваква расподела указује на то да национализам представља релевантну вредносну димензију у Србији, али и да постоји изражена хетерогеност у интензитету његовог прихватања. Другим речима, поред дела популације који исказује наглашене националистичке ставове, присутан је и значајан сегмент испитаника који заузима умереније позиције или се дистанцира од изразитих облика национализма. Ови налази упућују на постојање латентног вредносног раслојавања у погледу националног идентитета и односа према етничкој хомогености, међунационалном поверењу и мешовитим заједницама.

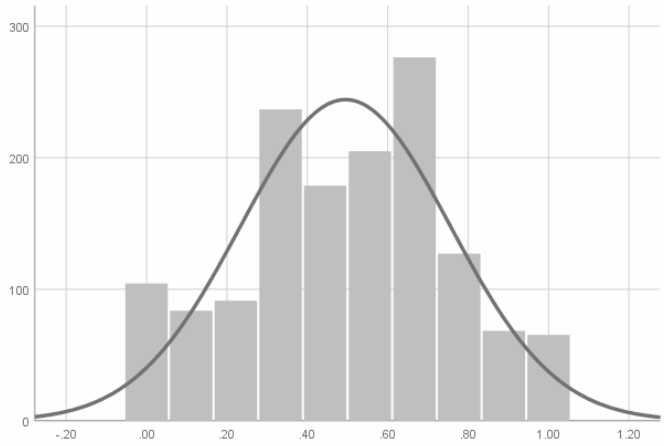

Графикон 62 – Хистограм индекса национализма

Хистограм који приказује расподелу индекса национализма у Србији додатно потврђује налазе добијене дескриптивном статистиком. Расподела је приближно нормална, али са блажим нагибом ка десној страни, што указује на нешто већи број испитаника са умерено високим вредностима националистичких ставова. Модални интервал налази се у опсегу 0.50–0.60, што је у складу са вредностима медијане и општим обликом дистрибуције. Оваква структура расподеле указује да већина не исказује ни изразито ниске ни екстремно високе нивое национализма, већ се позиционира у распону средњих до умерено повишених вредности. Истовремено, уочљиво је присуство виших вредности индекса (блиских 1), али оне остају релативно слабо заступљене. С друге стране, веома низак ниво национализма (испод 0.2) присутан је код малог броја испитаника, што указује на ограничену распрострањеност изразито ниске националистичке оријентације у популацији. У ширем интерпретативном оквиру, оваква расподела је у складу са историјским и културним контекстом Србије, у којем национализам заузима значајно место у политичким и друштвеним наративима. Истовремено, доминација средњих и умерено повишених вредности упућује на одсуство масовне

екстремизације ставова, што указује на извесан степен вредносне умерености унутар популације. Овакав образац оставља простор за артикулацију различитих позиција и потенцијално доприноси одрживости демократског дијалога у области националних питања.

Табела 63 - Национализам и партијске преференције

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација
СНС/СПС	442	.5509	.25000
Лева опозиција	252	.4318	.25002
Десна опозиција	163	.5684	.22689
Апстиненти	580	.4587	.26954
Тотал	1437	.4948	.26082

Као што се види из Табеле 66, највиши просечни ниво национализма исказују гласачи десне опозиције (0.568), што је у складу са програмским и идеолошким позиционирањем ових политичких актера, који у јавном дискурсу наглашавају значај националног суверенитета, традиције и културног идентитета.

Гласачи коалиције СНС/СПС такође бележе висок просечан ниво национализма (0.551), што указује на присуство изражене националне идентификације и у оквиру бирача владајућих странака, иако њихов политички наратив формално укључује и елементе прагматичне, проевропске оријентације. С друге стране, најнижи просечан ниво национализма регистрован је код присталица грађанске опозиције (0.432), што је у складу са њиховом вредносном оријентацијом ка либерално-демократским принципима, инклузивном концепту грађанства и подршци европским интеграцијама. Апстиненти се налазе између ових полова (0.459), мада ближе грађанској опозицији.

На основу анализе података о индексу национализма и просечних вредности по партијама, могу се извести закључци који одражавају не само уочене статистичке разлике већ и шири политичко-идеолошки контекст савремене Србије.

Пре свега, чињеница да *гласачи десне опозиције* исказују највиши ниво национализма у складу је са идеолошким профилом ових странака, које своју политичку артикулацију често заснивају на наглашавању националног суверенитета, традиционалних вредности и културног идентитета. Они своју мобилизацију темеље на етнонационалним темама, скептицизму према Западу и противљењу евроинтеграцијама. У контексту актуелне политичке ситуације, у којој се однос Србије према Косову, НАТО-у и Русији и даље посматра као питање националне судбине, овакав ниво националистичких ставова код њихових присталица је очекиван и стратешки подстицан. У том смислу, виши ниво националистичких ставова код њихових присталица може се довести у везу са програмским и дискурзивним оквиром овог дела политичког спектра.

Слично томе, *присталице коалиције СНС/СПС* такође испољавају висок ниво национализма, што говори о томе да владајућа структура, иако формално негује реторику европских интеграција, у пракси често користи националистички наратив у унутрашњој политичкој комуникацији. Промовисањем симболичког патриотизма, инсистирањем на независности, војној неутралности и историјском наративу о српској жртви и борби, власт успева да задржи подршку шире национално оријентисане популације. У условима спољнополитичких притисака, попут питања КиМ, ова реторика постаје главни инструмент учвршћивања унутрашње кохезије. Ови налази упућују на то да националистичке вредности имају ширу друштвену распрострањеност и да нису ограничене искључиво на опозициони десни спектар.

Супротно томе, најнижи просечни ниво национализма забележен је код *присталица леве (грађанске) опозиције*. Ове странке се уобичајено повезују са либерално-демократским вредностима, инклузивним концептом грађанства, заштитом мањинских права и подршком европским интеграцијама. У том смислу, нижи ниво национализма код њихових присталица

може се довести у везу са оваквим вредносним оквиром. Међутим, овај вредносни профил представља ограничење у масовној мобилизацији, с обзиром на то да доминантни јавни дискурс у Србији и даље тежи колективистичком, национално обојеном наративу. Због тога се често суочавају са оптужбама за *непатриотизам*, што у условима ниског поверења у институције и медијске контроле, сужава њихов утицај ван урбаних центара. *Апстиненти* представљају хетерогену категорију, при чему је уочљиво да исказују нижи ниво национализма у односу на гласаче странака на власти и десне опозиције.

Овај налаз може указивати на одређени степен дистанце према израженијим националистичким ставовима, али и на одсуство јасно профилисане вредносне оријентације. Хетерогеност ове групе упућује на могућност да она обухвата различите социодемографске и идеолошке профиле, укључујући и млађу популацију и социјално маргинализоване слојеве.

Посматрано на нивоу целокупног узорка, просечна вредност индекса национализма износи 0.495, што указује на умерено изражен ниво националистичких ставова. Разлике између партија су уочљиве и прате очекивани идеолошки континуум, од ниже израженог национализма код леве опозиције до виших вредности код десне опозиције и, у нешто мањој мери, гласача владајуће коалиције. Ови налази нам говоре да национализам представља релевантну димензију у структури политичких уверења, будући да јасно диференцира испитанике у складу са њиховим страначким преференцијама.

Ипак, имајући у виду да су разлике у просечним вредностима умереног интензитета, може се закључити да национализам не функционише као искључиви, већ као један од фактора у обликовању политичке оријентације у Србији. Резултати ANOVA анализе за варијаблу национализма указују на постојање статистички значајних разлика у нивоу национализма између гласача различитих политичких опција ($F(df=3, 1433) = 20.575$, $p < .001$).

Табела 64 – Национализам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.328**	0.170	0.484**	-0.029	-0.468***
	(.145)	(.168)	(.200)	(.140)	(.174)
Старост	0.031***	-0.015***	0.003	-0.021***	0.029***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.550***	0.914***	0.601**	-0.286*	-0.894***
	(.165)	(.210)	(.236)	(.162)	(.198)
Високо образовање	-0.754***	1.059***	0.430	-0.109	-1.048***
	(.200)	(.236)	(.279)	(.182)	(.235)
Средњи приходи	-0.421**	-0.228	0.543**	0.320**	-0.340*
	(.169)	(.203)	(.246)	(.167)	(.199)
Високи приходи	-0.179	0.058	0.363	0.023	-0.291
	(.213)	(.245)	(.302)	(.206)	(.252)
Градско подручје	-0.326**	0.010	0.165	0.230	-0.301**
	(.151)	(.176)	(.215)	(.151)	(.178)
Војводина	0.535**	1.379***	0.006	-1.241***	-0.225
	(.224)	(.294)	(.291)	(.202)	(.275)
Западна Србија и Шумадија	0.639***	1.360***	-0.617*	-1.039***	0.097
	(.225)	(.300)	(.324)	(.204)	(.280)
Источна и Јужна Србија	0.759***	0.789**	0.470	-1.276***	-0.031
	(.230)	(.320)	(.289)	(.217)	(.287)
Национализам	**1.068*** **	**-1.409*** **	**1.381*** **	**-0.694** **	**0.875** **
	(.293)	**(.340)**	**(.402)**	**(.278)**	**(.349)**
Константа	-2.290***	-1.769***	-3.877***	1.474***	-0.521
	(.387)	(.464)	(.557)	(.362)	(.478)
Nagelkerke R^2	.180	.136	.086	.126	.195

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

У политичком контексту, оваква структура указује на доминацију национално оријентисаног наратива у јавном простору. Иако екстремни облици национализма нису доминантни, умерене форме су у значајној мери присутне. Ово упућује на то да национални

дискурс представља релевантан оквир политичке артикулације, унутар којег се афирмишу ставови повезани са значајем државе, културног идентитета и суверенитета.

Налази се могу тумачити и као показатељ континуитета одређених вредносних образаца, али и њихове адаптације у савременом политичком контексту, при чему национализам задржава функционалну улогу у обликовању политичке комуникације и мобилизације. Укратко, национализам у Србији не достиже екстремне вредности. Али је умерено распрострањен и стабилно присутан као релевантна димензија политичке културе, што га чини значајним фактором у објашњавању страначких преференција.

Анализа утицаја националистичких ставова на страначке преференције показује да национализам представља једну од високих дистинктивних вредносних одредница у српском политичком простору. Бирачи који исказују висок степен национализма имају 74.4% вероватноће да ће гласати за коалицију СНС/СПС, што указује на снажну повезаност националистичких ставова и подршке владајућем блоку.

Позитиван логит коефицијент додатно упућује на то да је национализам релевантна компонента идеолошког профила ове коалиције. Насупрот томе, код присталица грађанске опозиције уочава се супротан образац: вероватноћа да појединци са израженим националистичким ставовима гласају за ову опцију износи свега 19.6%, што је у складу са негативним и статистички значајним логит коефицијентом. Ово указује да грађанска опозиција окупља углавном антинационалистички настројене бираче. Код десне опозиције, национализам се издваја као изразито снажан идеолошки маркер, будући да бирачи са високим нивоом националистичких ставова имају 79.8% вероватноће да ће подржати ову политичку опцију. Висок логит коефицијент потврђује значај национализма у оквиру овог сегмента политичког спектра, што додатно појачава идеолошку поларизацију на линији грађанска vs десна опозиција.

Апстиненти, са друге стране, имају негативан логит коефицијент који указује на умерено одбијање овог вредносног оквира међу политички неангажованим грађанима, што би могло сугерисати да је национализам, мада популаран у активном бирачком телу, релативно мање присутан у сегменту који одбија учешће у институционалним политичким процесима. У оквиру дихотомије *власт vs опозиција*, бирачи са израженим националистичким ставовима имају 70.6% вероватноће да ће гласати за владајућу коалицију, што је потврђено позитивним и статистички значајним логит коефицијентом. Овај налаз указује да национализам представља релевантну, али не и искључиву линију вредносне диференцијације између политичких блокова, с обзиром на присуство национализма и у десној опозицији.

Ипак, вредности Nagelkerke R^2 указују на ограничену предиктивну снагу национализма у објашњавању изборне одлуке. Највиша објашњена варијанса забележена је код грађанске и десне опозиције (по 2%), док код СНС/СПС износи 1.3%. Још ниже вредности присутне су у моделима *власт vs опозиција* (0.7%) и код апстинената (1%), што јасно показује да национализам не представља релевантну осу структурисања основног политичког расцепа, нити значајан фактор одлуке о изборној партиципацији. Национализам у савременом контексту у Србији функционише као значајна, али не и доминантна вредносна димензија, односно као фактор који доприноси диференцијацији бирача, а не као кључни предиктор партијских преференција и изборног понашања, чак и у категоријама које се номинално повезују са националним или идентитетским темама.

11.3. Патриотизам

Нормативне расправе о патриотизму у савременој политичкој теорији полазе од настојања да се појам прецизније одреди у односу на његове моралне импликације и политичке ефекте. Посебна пажња посвећује се разликовању између легитимних облика грађанске лојалности и оних облика привржености који могу довести до искључивања и конфликта. Нусбаумова у том погледу и полази од става да је патриотизам амбивалентан морални афект: он истовремено може деловати као покретач солидарности и спремности на жртву за

заједничко добро, али и као механизам искључивања, ксенофобије и политичке мобилизације против *других*.

Такву двострукост природе патриотизма Нусбаумова одбацује, као и некритички афирмативне и радикално негативне приступе овом феномену. Уместо тога, уводи концепт *прочишћеног патриотизма*, који подразумева везаност за политичку заједницу засновану на универзалистичким моралним принципима једнакости, правде и достојанства, а не на етничкој, верској или културној хомогености. Овај облик патриотизма не негира партикуларност, али подређује нормативним ограничењима глобалне правде. Кључни аргумент ауторке јесте да либерално-демократска држава не може бити стабилна без емоционалне подршке својих грађана, али да та подршка мора бити усмерена ка институцијама и вредностима, а не ка митологизованим представама нације. У том смислу, патриотизам има легитимну улогу само уколико служи као средство продубљивања демократске културе, а не као основ за моралну хијерархизацију људи и заједница.[755]

Сличну линију аргументације, али са другачијим нормативним нагласком, развија Стивен Натансон (Nathanson) у оквиру концепта *умереног патриотизма.* Он признаје легитимност посебне лојалности према сопственој држави, али истовремено уводи јасна морална ограничења у начину њеног испољавања. Према овом приступу, патриотска привржености не подразумева безусловну спремност на жртву, нити прихватање принципа *све је дозвољено* у одбрани националних интереса. Напротив, патриотизам је морално оправдан само уколико је уравнотежен универзалистичким принципима који признају једнаку вредност свих људских живота. У том смислу, одбијање екстремних облика жртвеног или насилног патриотизма не представља слабљење оданости држави, већ њену нормативну рационализацију, прилагођену савременим моралним и политичким стандардима.[756]

Додатно појашњење односа између патриотизма и национализма пружа Вироли (Viroli), правећи јасну концептуалну дистинкцију између ова два појма. За Виролија патриотизам подразумева спремност грађана да бране и унапређују институције заједничке слободе, али не нужно и спремност на саможртвовање у ратном или милитаристичком смислу. Насупрот томе, национализам премешта тежиште лојалности са политичког поретка на културно, језичко или етничко јединство, чиме љубав према земљи трансформише у искључиву и потенцијално агресивну привржености.[757]

Арнолдсон (Arnoldson) додатно проширује овај нормативни оквир указујући на неопходност моралних ограничења на нивоу међудржавних односа. Он наглашава да, као што је у модерним друштвима напуштен принцип апсолутног индивидуалног себичлука у корист друштвене одговорности, тако и државе морају бити морално ограничене правима других народа. Патриотизам, према овом становишту, губи своју моралну вредност онда када служи као оправдање за агресију, жртвовање и насиље у име националне части, те се мора трансформисати у облик привржености који признаје наднационалне моралне норме и универзалну вредност људског живота.[758]

Јан-Вернер Милер (Müller) реафирмише концепт уставног патриотизма, наглашавајући да овај облик оданости не подразумева емоционалну везаност за нацију, културу или историјске митове, већ рационалну и нормативну привржености уставним принципима слободе, једнакости и међусобног оправдавања политичке власти. Предмет патриотске оданости, према Милеру, није држава као историјски ентитет, нити њене политичке одлуке, већ сам демократски уставни поредак и процедуре кроз које се оне доносе. Управо та процедурална легитимност омогућава грађанима да прихвате и одлуке са којима се не слажу, под условом да су донете у оквиру правично оправданих институционалних механизама.

[755] Martha C. Nussbaum, "Toward a Globally Sensitive Patriotism," *Daedalus* 137(3), 2008, стр. 81–82.
[756] Stephen Nathanson, "Patriotism, War, and the Limits of Permissible Partiality", *The Journal of Ethics* 13(4), 2009, стр. 402.
[757] Maurizio Viroli, *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*, Oxford: Clarendon Press, 1995, стр. 11.
[758] Torild W. Arnoldson, "Is Patriotism a Virtue?", *The Advocate of Peace* 77(3), 1915, стр. 66.

Уставни патриотизам, стога, не захтева жртвени или милитаристички однос према држави, нити производи *врући* облике оданости, већ обезбеђује стабилност и легитимитет политичке заједнице у плуралним друштвима, будући да је заснован на принципима који су отворени за критику и ревизију.[759]

Сродну трансформацију основе политичке оданости уочава и Чарлс Тејлор у оквиру расправе о *политици признања*. Прелазак са традиционалног појма части на универзални појам достојанства створио је услове у којима легитимитет модерних демократских друштава све више почива на признању једнаког статуса свих грађана. У том смислу, политичка лојалност више не произлази из хијерархијских односа, традиције или безусловне оданости, већ из уверења да институције уважавају и одражавају идентитет и глас својих чланова. Патриотизам се тако преобликује у рефлексиван однос према политичкој заједници, заснован на признању и учешћу, а не на жртвеном или милитаристичком разумевању припадности.[760]

Ову линију аргументације даље развија Јирген Хабермас, који у оквиру концепта постнационалне констелације указује на померање основе политичке лојалности са нације као културно-историјске заједнице ка апстрактним уставним принципима демократске самовладавине. Према Хабермасу, солидарност у савременим друштвима више се не може стабилно заснивати на заједничком пореклу, језику или историјском искуству, већ на учешћу грађана у инклузивним и нормативно оправданим процедурама колективног одлучивања. У том оквиру, патриотизам поприма облик рефлексивне лојалности демократском поретку, а не у емоционалне или жртвене привржености држави, што омогућава одржавање легитимитета и солидарности у плуралним и постконфликтним друштвима.[761]

Графикон 63 – Однос према рату: Сви се, наравно, надамо да неће бити више ратова. Ипак, уколико би до тога дошло, да ли бисте били спремни да се борите за своју земљу?

Као индикатор патриотизма у овом истраживању узето је питање о спремности испитаника да се боре за земљу у случају рата (Графикон 63). Подаци показују да је свега једна трећина испитаника (32.8%) исказала спремност да се бори за земљу у случају рата, док више од половине испитаника (51.7%) навело је да није спремно на такав облик ангажовања. Уколико се ови налази доведу у везу са раније измереним нивоом национализма, уочава се јасна вредносна дисоцијација: иако је национална идентификација релативно изражена, она не подразумева и практичну спремност на жртву и мобилизацију. То упућује на преовлађивање симболичког национализма, односно облика оданости који остаје на декларативном нивоу и није праћен спремношћу на конкретно деловање у виду жртвовања, оружане борбе или директне одбране територијалног суверенитета.

Овај вредносни раскорак говори у прилог тези да је у савременој Србији патриотизам пре свега симболичко-идентитетска категорија. Он се испољава кроз подршку националним симболима, културној традицији и реторичкој привржености држави, али не прераста у инструменталну или мобилизациону снагу која би могла да подстакне грађане на конкретну акцију или жртвовање у кризним ситуацијама.

[759] Jan-Werner Müller, "A European Constitutional Patriotism? The Case Restated," *European Law Journal* 14(5), 2008, стр. 543.
[760] Charles Taylor, "The Politics of Recognition", у *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994, стр. 25–73.
[761] Jürgen Habermas, *The Postnational Constellation: Political Essays*, Cambridge, MA: MIT Press, 2001, стр. 58–60.

Објашњење добијених резултата може се тражити у ширем социјалнопсихолошком и политикокултуролошком контексту. Пре свега, резултати нам говоре о пасивном облику патриотизма, који се испољава кроз симболичку привржености, али не подразумева практично ангажовање. Оваква дистанцирана оданост у великој мери је условљена ниским поверењем у институције, политичком апатијом и скептичним односом према елитама које инструментализују патриотску реторику. Истовремено, значајну улогу имају и историјска искуства, посебно наслеђе ратова деведесетих година, које доприноси одбојности према милитаризацији. У том смислу, одбијање учешћа у рату може се тумачити и као вид рационализације патриотизма, односно као померање ка вредновању мира, стабилности и личне егзистенције.

Овај податак нуди индиректан увид у вредносни преображај друштва у правцу деетатизације, пацифизације и индивидуализације одговорности, што представља важан тренд у проучавању политичке културе и легитимности идеолошких позива на жртву у савременом друштву. Напуштање милитаризованог схватања патриотизма и прихватање цивилног, ненасилног вредносног модела је у складу с ширим трендовима у постконфликтним друштвима, где се идеја жртвовања за државу чешће преиспитује и где преовлађују индивидуалистички облици друштвене одговорности. С тим у вези, ниска мобилизациона спремност у случају рата не мора да се тумачи као дефицит патриотизма уопште, већ као вид трансформације патриотизма из традиционалног, жртвено-ратничког модела ка савременом, нормативно-грађанском облику, у којој се лојалност према држави све мање исказује кроз спремност на оружану одбрану, а све више кроз поштовање институција, закона и учешће у друштвеном животу.

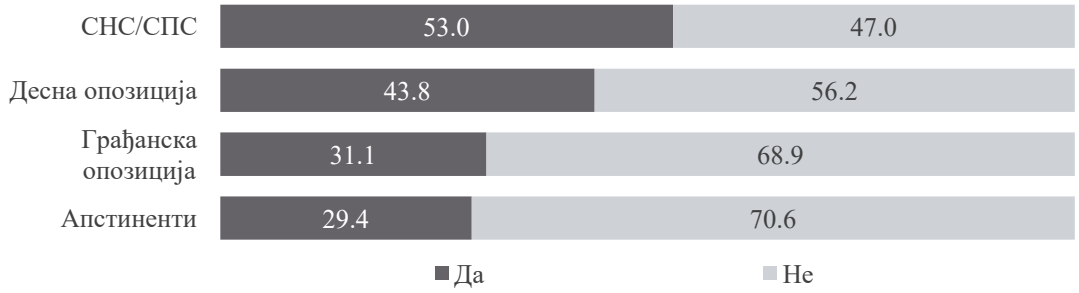

Графикон 64 – Спремност за рат и партијске преференције

Највећи степен спремности да се боре за своју земљу уочава се међу присталицама владајућег блока (53%) и указује да у оквиру ове групе патриотизам има и конкретну, мобилизациону димензију, а не искључиво симболичко-идентитетски карактер. Супротан образац уочава се код апстинената, међу којима 70.6% није спремно да учествује у евентуалном рату. Овај резултат одражава ниску повезаност апстинената са државом као политичком заједницом.

Наредна Табела 65 садржи податке из којих се види да међу гласачима грађанске опозиције, 68.9% није спремно на борбу, што указује да у овој политичкој групацији преовлађује пацифистичка интерпретација патриотизма. Иако је могуће да се и унутар ове групе јавља снажан национални идентитет, он је очигледно у мањој мери повезан са милитаризованим облицима политичке оданости. Сличан, али нешто умеренији образац приметан је и код присталица десне опозиције, од којих је 43.8% спремно да се бори за земљу, док 56.2% није. Ово је занимљив налаз, јер иако се десна опозиција често идентификује са националистичком реториком, реални мобилизациони потенцијал у хипотетском ратном контексту остаје испод половине.

Табела 65 – Патриотизам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.493***	0.238	0.437**	0.113	-0.629***
	(.161)	(.188)	(.212)	(.154)	(.193)
Старост	0.037***	-0.021***	0.010	-0.028***	0.034***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.457***	0.894***	0.597**	-0.341*	-0.779***
	(.177)	(.227)	(.245)	(.175)	(.213)
Високо образовање	-0.853***	1.126***	0.410	-0.028	-1.205***
	(.215)	(.257)	(.287)	(.203)	(.253)
Средњи приходи	-0.366*	-0.287	0.548**	0.315*	-0.285
	(.178)	(.215)	(.253)	(.177)	(.213)
Високи приходи	-0.077	-0.059	0.573**	-0.094	-0.261
	(.226)	(.258)	(.304)	(.219)	(.264)
Градско подручје	-0.218	-0.049	0.089	0.240	-0.131
	(.161)	(.189)	(.220)	(.160)	(.192)
Војводина	0.319	1.376***	-0.142	-0.983***	-0.242
	(.233)	(.302)	(.294)	(.211)	(.286)
Западна Србија и Шумадија	0.523**	0.966***	-0.685**	-0.685***	0.356
	(.242)	(.318)	(.338)	(.219)	(.303)
Источна и Јужна Србија	0.361	0.827**	0.330	-0.908***	-0.257
	(.248)	(.337)	(.301)	(.235)	(.304)
Патриотизам	**1.062*** **	**-0.539*** **	**0.142**	**-0.766*** **	**0.972*** **
	(.164)	**(.202)**	**(.218)**	**(.165)**	**(.199)**
Константа	-0.493***	-1.942***	-3.372***	1.389***	-0.749
	(.395)	(.472)	(.547)	(.366)	(.500)
Nagelkerke R^2	.230	.120	.061	.151	.234

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Бирачи који изражавају висок степен патриотизма имају чак 74.2% вероватноће да ће гласати за коалицију СНС/СПС, што указује да патриотизам представља један од важних идеолошких стубова мобилизације и саставни део политичког идентитета владајућег блока. Супротан образац приметан је код гласача грађанске опозиције. Бирачи са високим нивоом патриотизма имају само 36.9% вероватноће да ће подржати ову политичку опцију, што представља значајно одступање од просечне вероватноће. Негативан *логит коефицијент* потврђује да се грађанска опозиција углавном окупља бираче код којих је патриотизам мање изражен или схваћен у смислу који се разликује од националних наратива доминантних у владајућем дискурсу. У случају десне опозиције, однос према патриотизму није статистички значајан, а вероватноћа подршке износи 53.5%. Међу апстинентима, 31.8% оних који испољавају висок ниво патриотизма има вероватноћу да не учествује у изборима, што указује да, иако је патриотизам присутан, он није довољан да мобилише ове грађане да партиципирају у изборном процесу. У бинарном моделу *власт vs опозиција* бирачи са високим степеном патриотизма имају 72.5% вероватноће да ће гласати за владајућу коалицију. Позитиван логит коефицијент указује на то да патриотизам представља јасан вредносни критеријум који раздваја владајући блок од опозиције у целини. Такође ови подаци указују да владајући блок легитимише свој политички поредак кроз реторику патриотизма, док је ова димензија мање заступљена у опозиционом спектру, нарочито у грађанском делу.

Вредности Nagelkerke R^2 показују да патриотизам има ограничену, али релативно варијабилну предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке. Највиша објашњена варијанса забележена је у категорији СНС/СПС (6.3%), што указује да патриотизам у извесној мери доприноси разумевању подршке владајућој коалицији. Слично томе, у бинарном моделу *власт vs опозиција* вредност Nagelkerke R^2 износи 4.6%, што нам говори да патриотизам има умерен, али ограничен значај у структурисању основне политичке поделе. Код апстинената, објашњена варијанса износи 3.5%, што потврђује да патриотизам у извесној мери кореспондира са повлачењем из изборног процеса, али без довољне снаге да би представљао

значајан објашњавајући фактор. Насупрот томе, код грађанске опозиције вредност Nagelkerke R^2 је ниска (1.4%), што говори у прилог томе да патриотизам има маргиналну улогу у објашњавању подршке овој политичкој опцији. Посебно је индикативан негативан резултат код десне опозиције (–0.7%), који показује да укључивање патриотизма не унапређује објашњавајућу моћ модела и да је његов утицај аналитички ирелевантан у овом случају. Ови налази нам указују да патриотизам не представља универзални предиктор изборног понашања у Србији, већ фактор чија је релевантност ограничена углавном на подршку владајућој коалицији и у одређеној мери на општи расцеп између власти и опозиције.

11.4. Ауторитарност

Последњи концепт, операционализација и резултати који се разматрају у овом потпоглављу јесте појам ауторитарне личности. Овај концепт, првобитно формулисан од стране Теодора В. Адорна и сарадника средином 20. века, и даље представља један од кључних аналитичких оквира за испитивање односа између индивидуалних психолошких диспозиција и ширих друштвених и политичких оријентација.

Концепт ауторитарне личности развијен је у контексту историјског искуства успона тоталитарних режима, са намером да се објасне психолошки предуслови прихватања ауторитарних и антидемократских идеологија. У студији *Ауторитарна личност*, Адорно (Adorno) и сарадници дефинишу овај појам као структурно интегрисан скуп дубинских карактерних црта које појединца чине склоним некритичком поштовању власти, прихватању ауторитарних идеологија и испољавању нетолеранције према различитим друштвеним групама. Полазна претпоставка овог приступа јесте да се склоност ка ауторитарним, па и фашистичким идеологијама, не манифестује нужно у експлицитно артикулисаним политичким ставовима, већ пре свега у релативно стабилним обрасцима когниције, евалуације и афективног реаговања, који заједно чине конзистентан синдром личности.[762]

Сходно томе, ауторитарна личност не редукује се на збир појединачних ставова, већ се концептуализује као кохерентна структура међусобно повезаних психолошких диспозиција. У емпиријском и теоријском смислу, ову структуру личности карактерише изражен конвенционализам, наглашена субмисивност према перципираним легитимним ауторитетима, као и склоност ка агресији усмереној ка друштвено маргинализованим или стигматизованим групама. Овакви обрасци понашања и вредновања не произлазе превасходно из рационалне политичке процене, већ из дубље укорењене карактерне конфигурације у оквиру које се потиснути импулси и егзистенцијалне несигурности каналишу кроз идентификацију са принципима снаге, реда и хијерархије. У том смислу, ауторитарност се не може адекватно разумети као пука варијанта политичке оријентације, већ пре као релативно стабилна структура личности, формирана у раним фазама социјализације, нарочито у условима ригидних, хијерархијски организованих и казнено оријентисаних породичних односа.[763]

Операционализација теоријских димензија ауторитарне личности у емпиријским истраживањима извршена је конструисањем Ф скале. Адорно и сарадници су развили овај психометријски инструмент као метод за мерење латентних антидемократских и потенцијално фашистичких оријентација личности, пружајући тако конкретан оквир за испитивање когнитивних, афективних и бихејвиоралних аспеката ауторитаризма. Ф-скала мери основне карактерне црте личности, а не појединачне ставове, и показала се као стабилно повезана са другим инструментима, укључујући Е-скалу за мерење етноцентризма и ПЕЦ-скалу за процену политичко-економског конзервативизма, који се превасходно користе за испитивање ставова. На овај начин, Ф-скала пружа директан емпиријски оквир за испитивање односа

[762] Theodor W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson & R. Nevitt Sanford, *The Authoritarian Personality*, New York: Harper & Brothers, 1950, стр. 27–30.
[763] *Ibid.*, стр. 228.

између личносних диспозиција ауторитарне природе и конкретних политичких и социјалних оријентација.

Овде је важно нагласити да високи резултати на овој скали не значе нужно присуство експлицитно фашистичких ставова, већ указују на већу диспозициону склоност појединца да у специфичним друштвеним околностима прихвати такве идеологије. Адорно посебно истиче да се код појединаца са високим скором уочавају когнитивне и афективне тенденције као што су ригидност мишљења, нетолеранција према амбиваленцији и наглашена потреба за јасно дефинисаним моралним и социјалним границама. У условима социјалне кризе или нестабилности, ови психолошки обрасци могу повећати вероватноћу да ауторитарни појединци прихвате антидемократске или радикалне политичке идеологије.[764] Ипак, важно је нагласити да политичка оријентација код ауторитарних појединаца остаје секундарна у односу на дубље психолошке потребе за сигурношћу и редом. Демократски плурализам се у том контексту често перципира као потенцијални извор хаоса, док се снажна власт доживљава као средство заштите од друштвеног распада. Стога ауторитарни ставови имају тенденцију да прелазе у подршку антидемократним покретима у условима кризе, док се у стабилним околностима чешће манифестују у умеренијим, *конвенционалним* политичким облицима.[765]

Слично Адорну и сарадницима, Ајзенк (Eysenck) ауторитарност не посматра као искључиво политичку оријентацију, већ као стабилну психолошку диспозицију која структурира начин на који појединци доживљавају власт, норме и друштвени поредак. У својој анализи политичких ставова, он показује да је ауторитарна оријентација повезана са когнитивном крутошћу, нетолеранцијом према различитости и склоношћу ка једноставним, хијерархијски организованим друштвеним моделима. Појединци са високим нивоом ауторитарности теже јаком ауторитету, наглашеном друштвеном реду и ограничавању плурализма, при чему политичке идеологије служе као израз дубљих личносних структура, а не као њихов примарни узрок.[766] За разлику од Адорновог психоаналитичког приступа, Ајзенк ауторитарност интерпретира у оквиру димензионалног модела личности, повезујући је са општим факторима као што су психотицизам и ниска отвореност ка искуству. У том смислу, ауторитарност код њега није нужно везана искључиво за једну страну политичког спектра, већ представља структуралну склоност ка идеолошкој крутости, која се може испољити у различитим идеолошким контекстима, у зависности од друштвених и историјских околности.[767]

Истраживање ауторитарности код присталица различитих политичких партија у Енглеској показало је да присталице комунистичких партија испољавају најнижи ниво ауторитарних склоности у поређењу са бирачима осталих политичких опција. Ови налази навели су Рокича на закључак да Ф-скала Адорна и сарадника превасходно мери ауторитарност код присталица фашистичких идеологија, односно да је њен домет ограничен, јер не обухвата шири спектар ауторитарних диспозиција, што се огледа у изостанку уочених ауторитарних тенденција код бирача лево оријентисаних странака. Као одговор на ова ограничења, Рокич је развио концепт опште ауторитарности, коју треба схватити као начин мишљења, а не као систем уверења.[768]

Ову општу ауторитарност Рокич назива догматизмом, односно *затвореном свешћу* (*closed mind*), чија је основна карактеристика постојање таквог когнитивног оквира у коме појединац упорно одбија све информације које би могле да оспоре већ утврђени и чврсто повезани систем његових уверења.[769] У складу са Рокичевом концепцијом опште ауторитарности, Браун предлаже додатни критеријум за њено утврђивање, заснован на условима који доводе до промене уверења. Према њему, важно је размотрити која врста

[764] *Ibid.*, стр. 744–760.
[765] *Ibid*., стр. 447.
[766] Hans J. Eysenck, *The Psychology of Politics*, London: Routledge & Kegan Paul, 1963, стр. 105–112.
[767] *Ibid*., стр. 46–55, 130–146, 157–171.
[768] Никола Рот, *Основи социјалне психологије*, Београд: Завод за уџбенике, 2017, стр. 412.
[769] *Ibid*., стр. 413.

информација може изазвати измену ставова појединца. Ако је за промену ставова пресудан лични ауторитет вође, ради се о ауторитарној личности, док, уколико су за измену мишљења потребни логички аргументи, ауторитарност није присутна. Ако су за промену неопходни логички образложени аргументи, онда ауторитарности нема.[770]

Надовезујући се на Адорново истраживање ауторитарне личности, Боб Алтемајер (Altemeyer) дефинише ауторитарност која се састоји од три међусобно повезане димензије: ауторитарне подређености, ауторитарне агресије и конвенционализма. Ауторитарна подређеност подразумева изражену спремност на безусловно прихватање одлука и захтева оних који се перципирају као легитимни носиоци ауторитета, док ауторитарна агресија означава склоност ка подршци репресивним мерама и кажњавању појединаца или група које власт дефинише као девијантне или опасне по друштвени поредак. Конвенционализам се односи на снажно прихватање традиционалних моралних и друштвених норми, које се доживљавају као објективно исправне и обавезујуће за све чланове заједнице.[771] Алтемајер наглашава да овај синдром има директне политичке импликације, јер појединци са високим нивоом ауторитарности показују већу склоност ка прихватању кршења људских права, сузбијању политичког неслагања и укидању уставних гаранција, под условом да такве мере долазе од признатих ауторитета. На тај начин, ауторитарна политичка култура не произлази само из идеолошких убеђења, већ је утемељена у конзистентној структури ставова која продукује политичку лојалност, нетолеранцију и слаб отпор ауторитарним облицима власти.[772]

Карен Стенер ауторитарност дефинише као релативно стабилну индивидуалну предиспозицију која дефинише однос према друштвеној различитости и ауторитету, а не као фиксну идеолошку позицију или конзистентан скуп политичких уверења. Према њеном тумачењу, ауторитарни појединци не морају континуирано испољавати нетолерантне политичке ставове; напротив, њихове политичке оријентације постају изражено рестриктивне и репресивне тек у условима онога што Стенер назива нормативном претњом, односно у ситуацијама у којима је нарушен осећај друштвене кохезије, консензуса и заједничких норми. У тим околностима, ауторитарна предиспозиција се активира и производи карактеристичан скуп политичких ставова који обухватају ограничење грађанских слобода, морални апсолутизам и појачану подршку кажњавању девијантног понашања. На тај начин, Стенер показује да ауторитарност није ни пука последица социјализације, нити непроменљива карактеристика личности, већ динамичан однос између унутрашње психолошке структуре и контекста у којем појединац перципира угроженост друштвеног поретка.[773]

Фелдман (Feldman) и Стенер показују да ауторитарност не делује као стабилна и аутономна политичка оријентација која директно одређује ставове, већ као латентна предиспозиција чији се политички ефекти испољавају тек у условима перципиране друштвене претње. Њихова анализа показује да сама перцепција претње нема универзалан утицај на политичке ставове, већ да она појачава утицај ауторитарних предиспозиција на ставове према мањинама, политичкој репресији и употреби силе. У том смислу, ауторитарност постаје политички релевантна управо у ситуацијама у којима појединци доживљавају да су друштвени поредак, политички консензус или идеолошка хомогеност угрожени, при чему се код високо ауторитарних појединаца тада јавља израженија склоност ка нетолеранцији, кажњавању и ограничењу политичких слобода. Насупрот томе, код ниско ауторитарних појединаца исти услови могу произвести потпуно супротан ефекат. Ови налази указују да ауторитарна политичка култура функционише кроз механизам интеракције између психолошких

[770] *Ibid*., стр. 413.
[771] Bob Altemeyer, *The Authoritarian Specter*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996, стр. 16–21.
[772] *Ibid*., стр. 30.
[773] Stenner, *ibid*., стр. 13–16.

предиспозиција и политичког контекста, а не као статичан скуп унапред формираних уверења.[774]

Теоријски значај концепта ауторитарне личности огледа се у њеној објашњавајућој снази за разумевање динамике социјалног и политичког понашања. Појединци са високим нивоом ауторитарности показују изражену склоност ка конформизму, послушности и нетолеранцији, што одражава њихову дубљу психолошку потребу за структуром, поретком и сигурношћу. Ове диспозиције могу се испољити у различитим сферама живота – од породичне динамике и међуљудских односа, па све до политичких ставова – обликујући оријентацију појединаца према ауторитету, традицији и друштвеним променама. У том контексту, веза између ауторитарне личности и недемократских политичких образаца указује на значај индивидуалних психолошких диспозиција за функционисање политичких система. Појединци са израженим ауторитарним карактеристикама склонији су подржавању снажних лидерских стилова, рестриктивних и репресивних политика, као и испољавању неповерења према демократским принципима, укључујући плурализам, толеранцију и грађанске слободе. У условима у којима преовлађују ауторитарни обрасци, овакве диспозиције олакшавају прихватање и легитимизацију концентрације моћи, доприносећи консолидацији аутократских облика владавине и слабљењу демократских институција. С друге стране, инверзна повезаност између ауторитарности и демократске оријентације указује на значај развоја критичког мишљења, толеранције и грађанске партиципације као кључних механизама ублажавања ауторитарних тенденција. Демократски поредак почива на активном учешћу грађана, прихватању различитости и спремности на преиспитивање ауторитета, што представља вредносни и когнитивни оквир супротстављен ауторитарном начину мишљења.

У целини посматрано, ауторитарна личност представља сложен психолошки конструкт са далекосежним импликацијама по индивидуално понашање, друштвене односе и политичке процесе. Њено проучавање омогућава дубље разумевање психолошких основа ауторитаризма и изазова које он поставља пред демократско управљање, указујући на потребу за интегрисаним приступом који повезује индивидуалне диспозиције и шири друштвени контекст. Полазећи од оваквог теоријског оквира, у овом истраживању ауторитарна личност је операционализована путем пет индикатора формулисаних као ставовске тврдње, са којима су се испитаници могли сагласити или не.

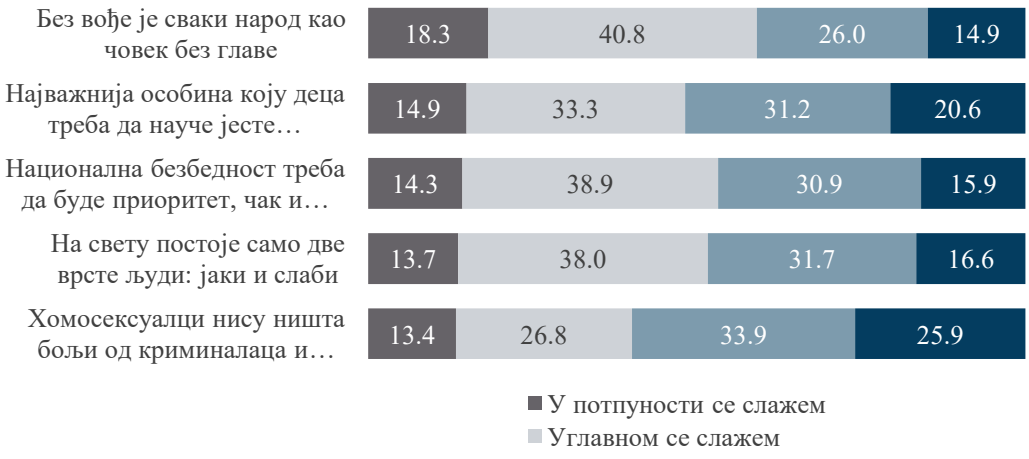

Графикон 65 – Индикатори ауторитарне личности

У складу са претходно дефинисаном операционализацијом, Графикон 65 приказује дистрибуцију одговора на пет индикатора ауторитарности у Србији, указујући на изражено присуство ауторитарних ставова у испитиваној популацији. Највиши степен сагласности

[774] Stanley Feldman & Karen Stenner, "Perceived Threat and Authoritarianism," *Political Psychology* 18(4), 1997, стр. 741–770; стр. 745.

бележи тврдња да је *народ без вође као човек без главе*, са укупно 59.1% испитаника који се слажу са њом (18.3% у потпуности и 40.8% углавном), што указује на прихватање ауторитета и доминантно персонализовано поимање власти међу грађанима Србије. Сличан образац уочава се и код индикатора који *послушност и покоравање* одређује као кључне васпитне вредности, са 48.2% испитаника који изражавају сагласност, што потврђује присутност традиционалних облика социјализације, усмерених на дисциплину и поштовање ауторитета.

Посебно забрињава податак да 53.2% испитаника сматра да је н*ационална безбедност важнија и од грађанских слобода*, што имплицира прихватање суспензије демократских права у име стабилности – ситуацију која отвара простор за легитимизацију ауторитарног управљања. Слично томе, значајан ниво сагласности са тврдњом која подразумева подељеност друштва на *јаке* и *слабе* (51.7%) указује на присуство манихејског начина мишљења, који често иде руку под руку са дихотомним вредновањем других, нетолеранцијом и склоношћу ка стереотипном категорисању друштвених група. Иако је најнижи степен сагласности забележен код изразито хомофобичне тврдње (*Хомосексуалци нису ништа бољи од криминалаца*...), податак да више од 40% испитаника испољава одређени степен сагласности указује на изражену социјалну дистанцу према маргинализованим друштвеним групама и непотпуну интернализацију либерално-демократских вредности у домену људских права.

На основу наведених индикатора конструисана је композитна мера ауторитарне личности, при чему је пет ставки агрегатно представљено у јединствену променљиву нормализовану у распону од 0 (низак ниво ауторитарности) до 1 (висок ниво ауторитарности), што омогућава даљу квантитативну анализу степена изражености ове диспозиције у популацији.

Табела 66 – Ауторитарна личност - индекси

N	Валидни случајеви	1442
	Недостајући случајеви	51
Аритметичка средина		.4604
Стандардна грешка аритметичке средине		.00644
Медијана		.4667
Мод		.33
Стандардна девијација		.24440
Варијанса		.060
Асиметричност		-.084
Стандардна грешка асиметричности		.064
Куртозис		-.640
Стандардна грешка куртозиса		.129
Распон		1.00
Минимум		.00

Просечна вредност мере ауторитарне личности у Србији износи 0.4604, што указује на умерен ниво ауторитарних склоности на скали од 0 до 1.

Медијана износи 0.4667, што указује на релативно симетричну расподелу резултата, при чему је половина испитаника испод, а половина изнад ове вредности. Најчешће забележена вредност (мод) је 0.33, што говори да је најзаступљенији ниво ауторитарности нешто испод просека. Облик дистрибуције показује благо нагомилавање резултата ка вишим вредностима, иако је ово одступање минимално. Негативна вредност куртозе (-0.640) указује на већу распршеност резултата и присуство већег броја вредности на крајевима распона у односу на нормалну расподелу.

Истовремено, пуни распон вредности (0–1) потврђује да су у узорку заступљени испитаници са веома ниским, али и веома високим нивоом ауторитарности.

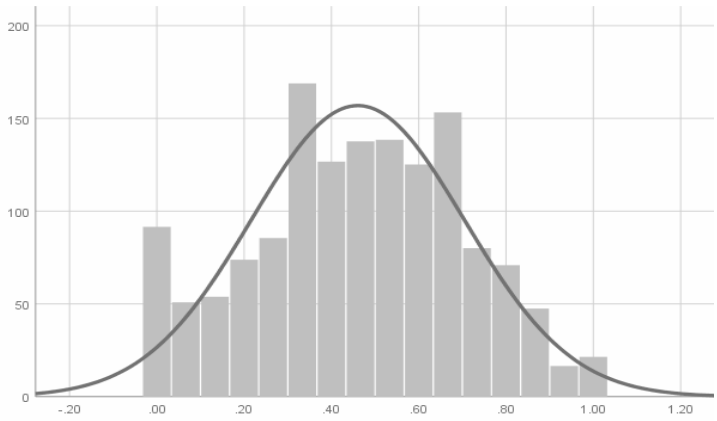

Графикон 66 – Хистограм индекса – ауторитарна личност

Расподела резултата приближно прати нормалну криву, али је нешто равнија и благо асиметрична, са тенденцијом ка вишим вредностима, што указује на бројност средњих резултата уз умерено већи удео испитаника са израженијим ауторитарним ставовима. Посебно је значајно уочити да, иако се већина резултата креће у интервалу од 0.30 до 0.70, постоји и приметан удео испитаника чији ниво ауторитарности прелази 0.80, што упућује на постојање мањег, али релевантног сегмента популације са изразито наглашеним ослонцем на вредности као што су покоравање ауторитету, социјална дисциплина и нетолеранција према различитостима. Оваква конфигурација дистрибуције нам говори да се у друштву одржавају психолошке предиспозиције за ауторитарно понашање: иако се просечне вредности крећу у умереним оквирима, присутни су и појединци са јасно израженим екстремима на оба краја спектра.

Табела 67 – Ауторитарност Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.413*** (.148)	0.188 (.170)	0.471** (.197)	0.012 (.140)	-0.507*** (.177)
Старост	0.031*** (.005)	-0.014*** (.006)	0.005 (.007)	-0.024*** (.005)	0.027*** (.006)
Средње образовање	-0.545*** (.167)	0.914*** (.212)	0.662** (.234)	-0.301* (.162)	-0.876*** (.202)
Високо образовање	-0.688*** (.203)	0.962*** (.241)	0.457* (.276)	-0.105 (.190)	-0.943*** (.239)
Средњи приходи	-0.377** (.170)	-0.337* (.204)	0.615** (.245)	0.318* (.167)	-0.313 (.202)
Високи приходи	-0.148 (.216)	-0.064 (.247)	0.556* (.293)	-0.047 (.206)	-0.325 (.255)
Градско подручје	-0.260* (.154)	-0.109 (.176)	0.097 (.210)	0.244 (.150)	-0.238 (.180)
Војводина	0.767*** (.230)	1.155*** (.293)	-0.002 (.288)	-1.304*** (.206)	0.013 (.282)
Западна Србија и Шумадија	0.639*** (.227)	1.446*** (.300)	-0.633** (.319)	-1.029*** (.204)	0.040 (.285)
Источна и Јужна Србија	0.784*** (.233)	0.782** (.319)	0.464 (.282)	-1.271*** (.216)	-0.106 (.292)
Ауторитарност	**2.103***** **(.329)**	**-2.573***** **(.380)**	**0.857**** **(.402)**	**-0.581**** **(.294)**	**2.292***** **(.382)**
Константа	-2.910*** (.409)	-1.167** (.464)	-3.702*** (.560)	1.482*** (.368)	-1.245** (.498)
Nagelkerke R^2	.220	.179	.074	.129	.247

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Бирачи са наглашеним ауторитарним ставовима имају чак 89.1% вероватноће да гласају за коалицију СНС/СПС, што говори да овај скуп ставова представља важан чинилац политичке идентификације и изборне мотивације у оквиру владајућег блока (Табела 67). На супротном крају политичког спектра, присталице грађанске опозиције имају снажну негативну повезаност са ауторитарношћу.

Код оних који су склони ауторитарним ставовима, вероватноћа да ће гласати за грађанску опозицију износи свега 17.4%. Овај налаз упућује на јасно профилисану идеолошку поделу унутар политичког спектра, при чему грађанска опозиција привлачи пре свега демократски и либерално оријентисане бираче, у контрасту са владајућом коалицијом која окупља присталице са израженим ауторитарним ставовима. Ипак, склоност ка ауторитарним ставовима није потпуно ограничена на бираче владајуће коалиције.

Грађани са вишим нивоом ауторитарности имају 70.2% вероватноће да ће подржати странке десне опозиције, што указује да склоност ка ауторитарним ставовима није ограничена само на бираче владајуће коалиције, већ је присутна и у оквиру национално оријентисаних политичких алтернатива. Ово указује на делимична преклапања у вредносним оријентацијама, посебно у погледу односа према ауторитету, хијерархији и друштвеном реду.

Када је реч о апстинентима, приметна је слабија повезаност са ауторитарним ставовима (35.8%), што указује да овај фактор нема израженију улогу у одлуци о изборној партиципацији. Насупрот томе, у оквиру дихотомије *власт vs опозиција*, ауторитарни ставови се издвајају као снажан предиктор политичке припадности: бирачи с ауторитарним ставовима имају 90.1% вероватноће да ће подржати партије на власти. Висок логит коефицијент додатно потврђује значај ауторитаризма као централне вредносне осе која раздваја присталице владајућег блока од опозиције.

Вредности Nagelkerke R^2 указују да ауторитарност има умерено слабу предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке. Код гласача СНС/СПС објашњена варијанса износи 5.3%, док у бинарном моделу *власт vs опозиција* достиже 5.6%, што значи да, иако статистички релевантни, ауторитарни ставови објашњавају релативно мали део варијације у изборном понашању. Највиша вредност објашњене варијансе забележена је код грађанске опозиције 7.3%, што упућује на то да ауторитарност има релативно израженији диференцијални значај унутар опозиционог бирачког тела, односно да јасније раздваја присталице грађанске опозиције од власти.

Насупрот томе, код десне опозиције објашњена варијанса је изузетно ниска (0.6%), што указује да ауторитарност нема релевантну улогу у објашњавању подршке овој политичкој опцији. Слично, код апстинената вредност Nagelkerke R^2 износи 1.3%, што говори у прилог томе да ауторитарност има маргиналан значај за одлуку о (не)учествовању на изборима. Целовито посматрано, налази говоре да ауторитарни ставови не делују као универзални предиктор изборног понашања, већ као фактор чији значај варира у зависности од конкретног политичког контекста, при чему највећи аналитички домет има у објашњавању подршке владајућем блоку и у диференцијацији грађански оријентисаног дела опозиционог бирачког тела.

Висок ниво ауторитарних ставова међу грађанима Србије може се објаснити низом фактора.

Пре свега, дуготрајна присутност персонализованих и хијерархијских облика власти у политичкој култури доприноси нормализацији склоности ка послушности и прихватању јаког вођства.

Породична и васпитна социјализација, која традиционално наглашава дисциплину, поштовање ауторитета и ред, такође ојачава ауторитарне предиспозиције у појединцима.

Додатно, економска и политичка нестабилност у периоду транзиције ствара перцепцију претње и неопходност сигурности, што активира склоност ка реду, јасним хијерархијама и концентрацији власти у рукама појединаца или институција.

Истовремено, медијски и културни дискурс који акцентује националне вредности, безбедност и одређену конзервативну хијерархију додатно консолидује овакве ставове, што се

огледа у израженој повезаности ауторитарности са подршком владајућим странкама и делимично десно оријентисаним политичким алтернативама.

Ови резултати указују на релативну стабилност ауторитарних оријентација у српском друштву и њихову значајну улогу у обликовању политичке структуре и изборних понашања.

12. ДРУШТВЕНА НЕТОЛЕРАНЦИЈА

Друштвена нетолеранција, која се испољава кроз предрасуде, дискриминацију и искључивање по основу етничке припадности, религије, пола, сексуалне оријентације или социоекономског статуса, представља један од важних изазова савремених демократских друштава. Њено присуство одражава недостатак посвећености принципима једнакости, уважавања различитости и поштовања људских права, који чине темељ демократског поретка. Последице друштвене нетолеранције огледају се у продубљивању постојећих и стварању нових друштвених подела, порасту међугрупних неповерења и интензивирању како друштвених, тако и политичких конфликата, што доводи до слабљења друштвене кохезије и умањења демократских капацитета самог друштва. Један од кључних узрока друштвене нетолеранције лежи у недостатку ширег друштвеног консензуса око темељних демократских вредности и норми, као што су поштовање људских права, једнакост, толеранција и уважавање различитости.

У демократским системима, постизање друштвеног консензуса подразумева континуиран дијалог, спремност на компромис и међусобно поштовање грађана различитих уверења и друштвених позадина. Међутим, у условима изражених друштвених подела, нетолеранција се често јавља у случајевима када поједине групе настоје да наметну сопствене вредносне оквире, занемарујући права и достојанство других. Такве тенденције доводе до политичке и социјалне поларизације, фрагментације друштва и слабљења солидарности, што отежава остваривање заједничких друштвених циљева. У својој бити, друштвена нетолеранција је уско повезана са структурним неједнакостима и неравнотежом моћи које карактеришу савремена друштва. Системска дискриминација и маргинализација често су последица деловања привилегованих друштвених група које, ослањајући се на економски, политички или симболички капитал, настоје да очувају постојеће односе моћи. На тај начин се заправо само репродукују обрасци искључивања и ограничавају једнаке могућности припадницима маргинализованих заједница, чиме се додатно продубљује већ постојеће друштвене неједнакости и генерише осећај неправде, фрустрације и друштвене отуђености.

Недовољан демократски капацитет за ефикасну борбу против друштвене нетолеранције додатно је условљен слабостима институционалног оквира и јавне сфере. Иако демократија почива на механизмима као што су слободни избори, владавина права, независни медији и активно цивилно друштво, њихова ефикасност може бити умањена корупцијом, ауторитарним тенденцијама и манипулацијом јавним мњењем. У таквим околностима, нетолеранција не само да опстаје, већ се може и интензивирати, подривајући поверење грађана у институције и легитимитет демократског поретка. Сходно томе, борба против друштвене нетолеранције захтева свеобухватан и вишедимензионалан приступ који обухвата индивидуални, институционални и друштвени ниво.

На индивидуалном плану, образовање и програми подизања свести имају кључну улогу у развоју емпатије, критичког мишљења и разумевања различитости. На институционалном нивоу, ефикасни правни и политички механизми који забрањују дискриминацију и обезбеђују заштиту људских права представљају неопходан предуслов за сузбијање нетолерантног понашања. На друштвеном нивоу, развијено цивилно друштво, независни медији и инклузивни процеси доношења одлука доприносе јачању друштвене одговорности и омогућавају грађанима да активно учествују у супротстављању нетолеранцији. У том смислу, изградња инклузивног друштва заснованог на једнаким правима и могућностима представља дугорочан процес који подразумева координисано деловање различитих друштвених актера. Само кроз такве напоре могуће је ојачати демократске капацитете друштва и обезбедити доследно спровођење основних вредности слободе, правде и људског достојанства за све грађане.

У овом истраживању мерене су две димензије друштвене нетолеранције, означене као *расно/етничка* и *социокултурна* нетолеранција.

Као и у претходним деловима истраживања, коришћени су индикатори из *Европског проучавања вредности* (*European Values Study*), у оквиру којих испитаници исказују степен прихватања припадника шест различитих друштвених група као својих суседа.

Са методолошког становишта, за мерење ових димензија употребљен је појединачни индикатор из Богардусове скале, који процењује социјалну дистанцу у контексту суседских односа.

Идентификација наведених димензија иницијално је заснована на очигледној валидности, након чега је додатно потврђена применом анализе главних компоненти *Principal Component Analysis* (PCA).

Прва димензија друштвене нетолеранције, означена је као расно/етничка нетолеранција, приказана је на графикону 67.

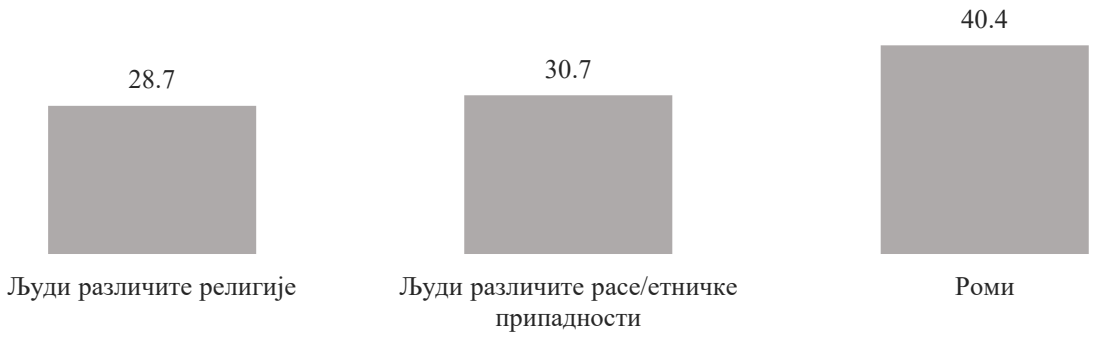

Графикон 67 – Не желим да ми буде комшија - проценти

Прва димензија друштвене нетолеранције, означена као расно/етничка нетолеранција, приказана је на горњем Графикону 67. Најнижи ниво нетолеранције забележен је према особама различите вероисповести (28.7%), док се нешто већа дистанца уочава према особама различите расе или етничке припадности (30.7%). Посебно је индикативан положај ромске популације, према којој је забележен највиши ниво дистанце (40.4%).

Ови резултати не представљају одступање у односу на налазе ранијих истраживања етничке дистанце у Србији, у којима се традиционално бележи највиши степен одбацивања Рома као суседа, што указује на постојање структурно укорењених предрасуда и дуготрајно присутних образаца друштвене маргинализације ромске популације.

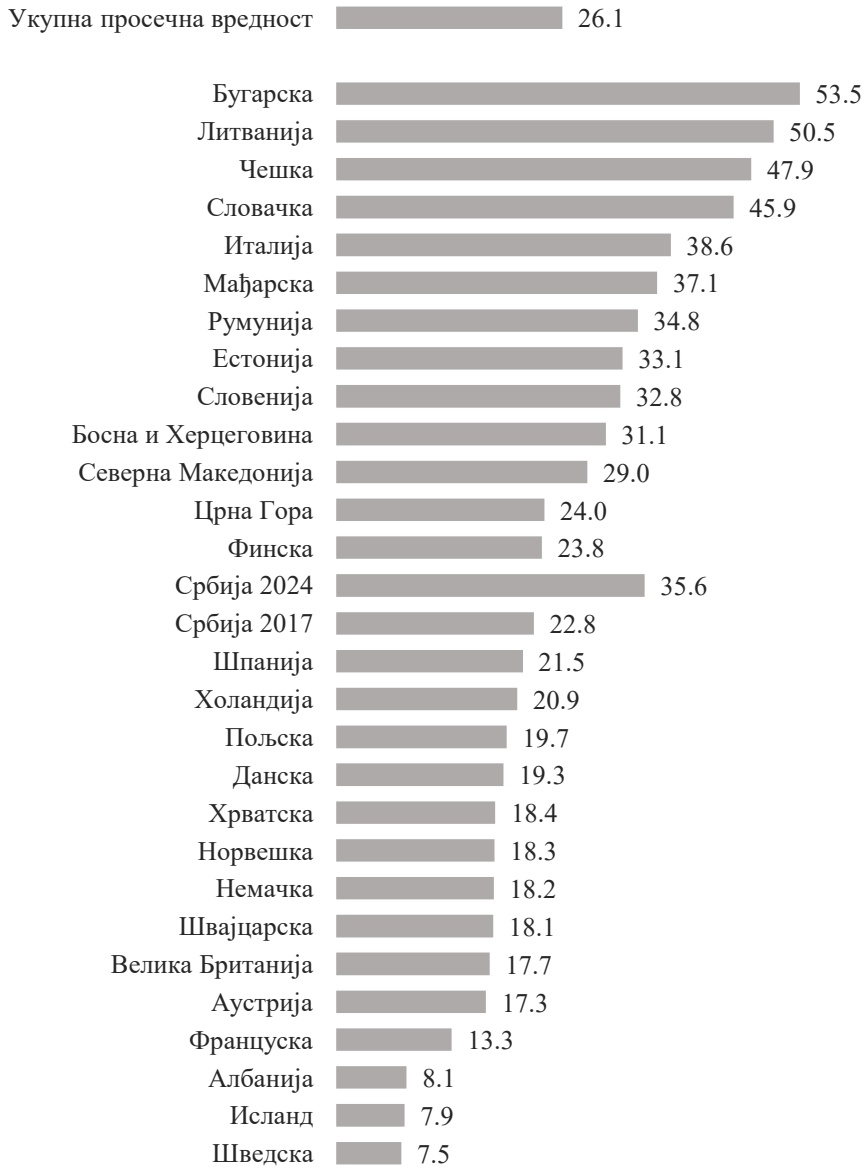

Графикон 68 – Расна/етничка нетолеранција у Европи

Графикон 68 приказује компаративни ниво расно/етничке нетолеранције у европским земљама, мерен уделом испитаника који не желе припаднике одређених етничких група као суседе. Просечна вредност код земаља износи 26.1%, што представља референтну тачку за процену релативне позиције појединачних друштава.

Највиши нивои нетолеранције забележени су у земљама источне и централне Европе, при чему се издвајају Бугарска (53.5%), Литванија (50.5%), Чешка (47.9%) и Словачка (45.9%). Ове вредности значајно премашују европски просек, указујући на изражену социјалну дистанцу према етнички различитим групама у овим друштвима. У истом, али нешто умеренијем распону, налазе се Италија (38.6%), Мађарска (37.1%), Румунија (34.8%), Естонија (33.1%), Словенија (32.8%) и Босна и Херцеговина (31.1%), што указује на такође натпросечан ниво нетолеранције у ширем регионалном појасу.

Позиција Србије показује значајну динамику. У 2024. години ниво расно/етничке нетолеранције износи 35.6%, што је изнад европског просека и сврстава Србију у групу земаља са релативно вишим нивоом социјалне дистанце, што је у поређењу са 2017. годином (22.8%) прилично више. Ова промена указује на јасно погоршање у домену етничке толеранције у посматраном периоду, што може бити индикативно за шире друштвене и политичке трансформације које утичу на ставове грађана.

Супротно томе, најнижи нивои нетолеранције регистровани су у земљама западне и северне Европе. Шведска (7.5%), Исланд (7.9%), али и Албанија (8.1%) и налазе се на самом дну скале, док Француска (13.3%), Аустрија (17.3%), Велика Британија (17.7%), Швајцарска (18.1%), Немачка (18.2%) и Норвешка (18.3%) имају вредности испод просека. Ове земље карактерише нижи степен социјалне дистанце, што указује на релативно већи степен прихватања етничке различитости.

Табела 68 – Расно/етничка нетолеранција

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	.00	816	54.7	54.7	54.7
	.33	222	14.9	14.9	69.6
	.67	76	5.1	5.1	74.7
	1.00	378	25.3	25.3	100.0
	Тотал	1493	100.0	100.0	

Највећи број испитаника налази се у категорији вредности 0 (54.7%), што означава потпуно одсуство расно/етничке нетолеранције у оквиру примењене мере. Овај налаз указује да више од половине узорка не исказује социјалну дистанцу према посматраним групама, што представља релевантан индикатор постојања базичног нивоа толеранције у популацији. Међутим, преостали део дистрибуције показује да је нетолеранција и даље значајно присутна. Умерене вредности (0.33 и 0.67) обухватају укупно 20% испитаника, што указује на постојање делимичне или селективне социјалне дистанце. Ове категорије могу се интерпретирати као индикатор амбивалентних ставова, односно ситуација у којима испитаници прихватају одређене групе, али не и све.

Табела 69 – Дихотомизована варијабла – расно/етничка нетрпељивост

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	.00	1115	74.7	74.7	74.7
	Висока дистанца	378	25.3	25.3	100.0
	Тотал	1493	100.0	100.0	

Посебно је значајан удео испитаника са максималном вредношћу нетолеранције (1.00), који износи 25.3%. Ова категорија обухвата четвртину узорка и указује на конзистентно

одбацивање свих посматраних група као суседа, што представља јасно изражен облик социјалне дистанце. Кумулативно посматрано, 45.3% испитаника испољава одређени степен нетолеранције (вредности веће од нуле), што значи да се нетолерантни ставови јављају код готово сваког другог испитаника.

Дихотомизована променљива у овом истраживању показује јасну дистрибуцију између толерантних и нетолерантних испитаника, при чему већину чини категорија без исказане расне/етничке дистанце (Табела 69). Конкретно, 74.7% испитаника припада групи која не испољава нетолерантне ставове, док 25.3% испитаника показује присуство нетолерантних ставова. Оваква расподела показује да, упркос релативно високом уделу толерантних испитаника, сваки четврти испитаник испољава социјалну дистанцу према етнички различитим групама. У односу на претходну, недихотомизовану дистрибуцију, дихотомизација омогућава јасније разграничење између испитаника који уопште не испољавају расну/етничку дистанцу и оних код којих је присутна дистанца макар према једној од посматраних група.

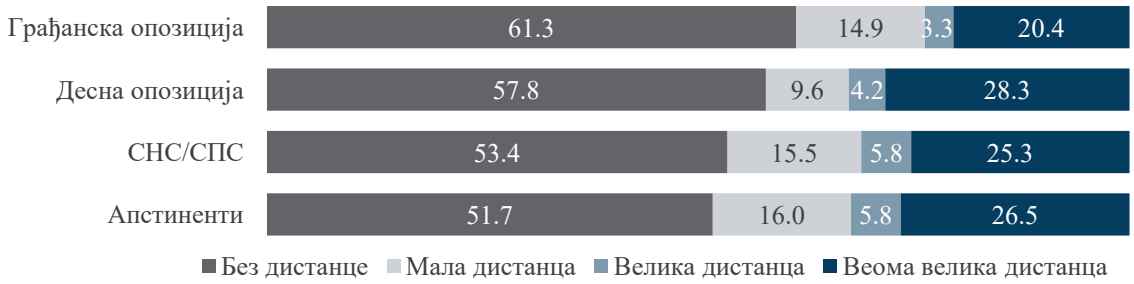

Графикон 69 – Расно/етничка нетрпељивост и партијске преференције

Највиши ниво изражене нетолеранције забележен је код присталица десне опозиције, где збир категорија (велика и веома велика дистанца) износи 32.5%. Сличан образац присутан је код апстинената (32.3%) и присталица владајуће коалиције СНС/СПС, што указује на то да приближно једна трећина испитаника испољава висок степен расне/етничке дистанце. Насупрот томе, најнижи ниво изражене етничке нетолеранције уочава се код присталица грађанске опозиције (23.7%).

Добијени налази јасно говоре о томе у прилог томе да је етничка нетолеранција присутна међу бирачима свих политичких партија, иако постоје одређене разлике. Присталице десне опозиције и власти, укључујући и апстиненте, чине релативно уједначен блок који карактерише виши ниво нетолеранције, док се присталице грађанске опозиције издвајају као група са нешто нижим степеном нетолеранције.

У случају подршке СНС/СПС није потврђена статистички значајна повезаност између расне/етничке нетолеранције и вероватноће подршке владајућој већини. Готово идентичан образац присутан је и код грађанске опозиције, где такође није утврђен статистички значајан ефекат. То указује да ова вредносна димензија нема значајнију улогу у диференцирању бирача власти и грађанске опозиције. Једини статистички значајан ефекат уочава се у случају десне опозиције и приказује да расна/етничка нетолеранција умерено повећава вероватноћу подршке десној опозицији.

Овај налаз је у складу са чињеницом да су код дела десног политичког спектра чешће присутне наглашеније националне, идентитетске и културно-хомогенизујуће оријентације. Код апстинената није утврђена статистички значајна повезаност, што показује да расна/етничка нетолеранција нема значајан ефекат на вероватноћу апстиненције. Такође, у моделу *власт vs опозиција* није потврђен статистички значајан ефекат, што указује да ова вредносна оријентација не представља значајну линију политичког раздвајања између власти и опозиције у целини.

Табела 70 – Расна/Етничка нетолеранција: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.287**	0.100	0.534***	-0.037	-0.435**
	(.142)	(.163)	(.196)	(.137)	(.170)
Старост	0.033***	-0.017***	0.007	-0.024***	0.030***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.559***	0.960***	0.656***	-0.334**	-0.958***
	(.161)	(.205)	(.233)	(.158)	(.195)
Високо образовање	-0.766***	1.097***	0.439	-0.138	-1.106***
	(.197)	(.231)	(.275)	(.186)	(.231)
Средњи приходи	-0.314*	-0.250	0.614**	0.226	-0.259
	(.165)	(.195)	(.243)	(.163)	(.195)
Високи приходи	-0.135	-0.038	0.559*	-0.058	-0.282
	(.209)	(.235)	(.292)	(.201)	(.245)
Градско подручје	-0.322**	0.005	0.112	0.264*	-0.255
	(.148)	(.171)	(.210)	(.147)	(.174)
Војводина	0.474**	1.209***	-0.030	-1.086***	-0.214
	(.222)	(.274)	(.289)	(.198)	(.269)
Западна Србија и Шумадија	0.776***	1.031***	-0.602*	-1.016***	0.255
	(.221)	(.277)	(.317)	(.199)	(.275)
Источна и Јужна Србија	0.886***	0.564*	0.454	-1.299***	0.121
	(.227)	(.298)	(.280)	(.213)	(.281)
Расна/етничка нетолеранција дами варијабла	**-0.186**	**-0.173**	**0.360***	**0.095**	**-0.167**
	(.163)	**(.195)**	**(.212)**	**(.155)**	**(.195)**
Константа	-1.915***	-2.056***	-3.525***	1.228***	-0.226
	(.363)	(.433)	(.529)	(.340)	(.453)
Nagelkerke R^2	.168	.107	.073	.117	.189

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Посматрано шире, резултати указују да расна и етничка нетолеранција у Србији нема снажан капацитет политичке диференцијације, осим у ограниченој мери код десне опозиције.

То нам говори да овај тип нетолеранције није централна и важна оса политичке мобилизације у савременом српском политичком простору.

Вредности Nagelkerke R^2 указују на веома мали укупни објашњавајући домет модела: СНС/СПС 0.1%, грађанска опозиција 0.1%, десна опозиција 0.5%, апстиненти 0.1% и *власт vs опозиција* 0.1%.

Ови резултати показују да расно/етничка нетолеранција, иако аналитички релевантна у специфичном идеолошком сегменту, не представља важну детерминанту партијског опредељивања.

12.1. Социокултурна дистанца

Друга димензија нетолеранције односи се на дистанцу према друштвеним групама које су дефинисане понашањем, стилом живота или друштвеним статусом и у овом раду називамо је социокултурном дистанцом.

У складу са методолошким приступом *European Values Study* (EVS), као референтни оквир коришћене су три друштвене групе, а измерени ниво социјалне дистанце приказан је на доњем Графикону 70.

Графикон 70 – Не воле за комшије:

Ниво социокултурне дистанце, мерен кроз спремност испитаника да прихвате одређене друштвене групе као своје суседе, указује на изразито висок степен нетолеранције грађана Србије према свим посматраним категоријама, уз јасно изражену хијерархију одбацивања. Највиши ниво социокултурне дистанце усмерен је према наркоманима (84.1%), што указује на готово консензусну спремност одбацивања ове групе из непосредног социјалног окружења.

Табела 71 – Не воле за комшије: по државама

	Тешки алкохоличари	Наркомани	Хомосексуалци
Албанија	82.5%	90.2%	76.6%
Аустрија	65.7%	77.2%	11.0%
Босна и Херцеговина	57.1%	67.8%	54.2%
Бугарска	83.7%	86.6%	66.0%
Хрватска	60.1%	70.4%	37.3%
Чешка	75.5%	82.6%	22.8%
Данска	34.4%	67.3%	2.2%
Естонија	86.6%	94.3%	37.6%
Финска	60.2%	86.4%	12.3%
Француска	40.9%	57.6%	8.0%
Немачка	72.4%	77.1%	8.0%
Велика Британија	48.3%	76.8%	5.3%
Мађарска	64.5%	70.6%	37.2%
Исланд	69.8%	86.9%	2.0%
Италија	46.6%	64.7%	12.7%
Литванија	75.0%	91.8%	62.1%
Црна Гора	80.2%	90.3%	71.2%
Холандија	74.2%	86.0%	3.7%
Северна Македонија	79.5%	85.4%	68.3%
Норвешка	29.4%	56.8%	3.5%
Пољска	74.3%	77.5%	30.2%
Румунија	63.7%	69.0%	54.3%
Србија 2017	56.7%	72.9%	47.2%
Србија 2024	82.0%	84.1%	63.2%
Словачка	78.1%	83.5%	38.4%
Словенија	56.7%	65.5%	29.8%
Шпанија	50.0%	61.8%	12.9%
Шведска	46.2%	70.4%	2.5%
Швајцарска	61.4%	67.9%	5.9%

Сличан ниво нетолеранције уочава се и према тешким алкохоличарима (82%), што нам говори да облици девијантног понашања повезани са зависношћу изазивају најинтензивније негативне реакције испитаника.

Високе вредности у оба случаја указују да више од четири петине испитаника не жели припаднике ових група у свом непосредном окружењу, што представља изразито висок степен социјалне дистанце.

Иако нешто нижи, и даље веома висок ниво дистанце присутан је и према хомосексуалцима (63.2%). Податак да три петине испитаника испољава одбојност према овој категорији указује на значајно присуство социокултурне дистанце засноване на вредносним и културним ставовима.

Компаративна анализа података из Табеле 74 указује на изразито висок ниво социокултурне дистанце у већини европских земаља, при чему су разлике између група и региона јасно уочљиве.

Највиши степен дистанце у свим посматраним друштвима односи се на наркомане, где вредности у великом броју земаља прелазе 80%, а у појединим случајевима достижу и преко 90% (Естонија 94.3%, Литванија 91.8%, Црна Гора 90.3%, Албанија 90.2%). Ово указује на готово универзално одбацивање ове групе у контексту непосредног социјалног окружења.

Сличан, иако нешто нижи образац уочава се и код тешких алкохоличара, где су вредности такође високе, нарочито у источној и југоисточној Европи (Естонија 86.6%, Бугарска 83.7%, Србија 2024 – 82%).

С друге стране, ставови према хомосексуалцима показују знатно већу варијабилност и јасну регионалну диференцијацију. У западној и северној Европи вредности су изразито ниске (Данска 2.2%, Исланд 2.0%, Шведска 2.5%, Норвешка 3.5%, Холандија 3.7%), што указује на висок ниво прихватања.

Насупрот томе, у југоисточној и деловима источне Европе примећују се знатно више вредности (Албанија 76.6%, Црна Гора 71.2%, Северна Македонија 68.3%, Бугарска 66.0%, Србија 2024 – 63.2%), што указује на стабилно присуство вредносно засноване нетолеранције.

Позиција Србије је посебно значајна у временској перспективи. У периоду од 2017. до 2024. године уочава се снажан пораст социокултурне дистанце у свим категоријама: код тешких алкохоличара са 56.7% на 82% (+25.3 %), код наркомана са 72.9% на 84.1% (+11.2%.), и код хомосексуалаца са 47.2% на 63.2% (+16%). Ови налази указују на конзистентан раст нетолеранције, при чему је повећање најизраженије код понашајних девијација, али је значајно присутно и код вредносно дефинисаних група.

Резултати нам потврђују два важна обрасца.

Прво, социокултурна дистанца је у Европи генерално висока када су у питању групе повезане са зависношћу, што указује на широко распрострањену негативну перцепцију ових облика понашања.

Друго, када је реч о хомосексуалцима, уочава се јасна подела између западно/северноевропских и источних/југоисточних држава. Србија се у том контексту позиционира у групу земаља са изнадпросечним нивоом нетолеранције, уз изражен негативан тренд у односу на претходни период (што се види из предње Табеле 74).

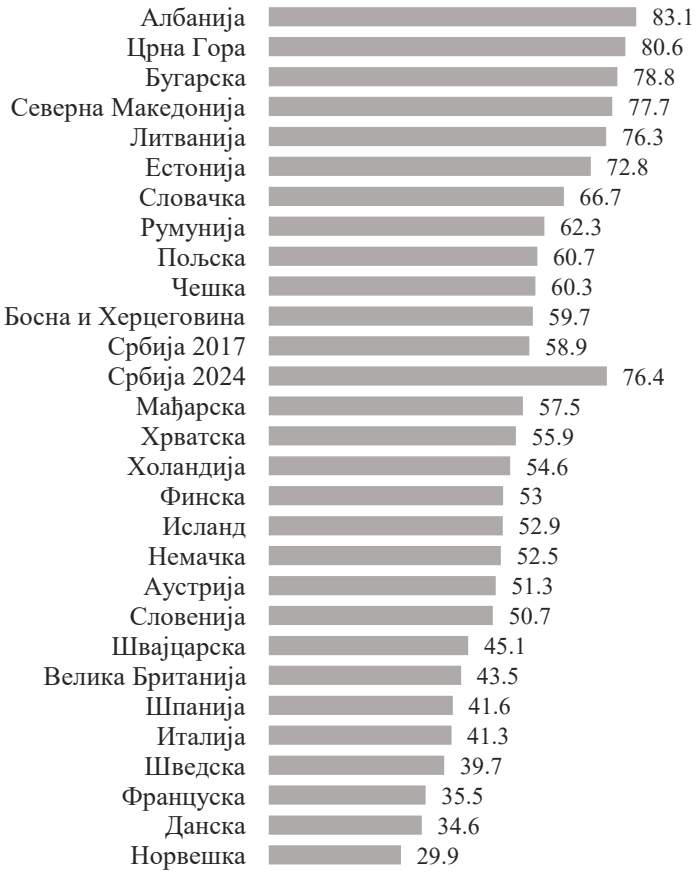

Графикон 71 – Социокултурна нетолеранција – поређење по државама

Анализирајући сада и Графикон 71, највиши нивои нетолеранције концентрисани су у југоисточној и источној Европи, где се вредности крећу изнад 75%. На самом врху налази се Албанија (83.1%), затим Црна Гора (80.6%), Бугарска (78.8%) и Северна Македонија (77.7%), што указује на изузетно висок степен социјалне дистанце према посматраним групама. Овом кластеру припадају и Литванија (76.3%) и Србија 2024 (76.4%), чиме се Србија позиционира у групу земаља са најизраженијом социокултурном нетолеранцијом. Средишњи сегмент чине земље са вредностима између приближно 55% и 70%, као што су Словачка (66.7%), Румунија (62.3%), Пољска (60.7%), Чешка (60.3%) и Босна и Херцеговина (59.7%). Ове вредности указују на нешто умеренији ниво нетолеранције у односу на претходно наведене земље. Србија 2017 (58.9%) припада управо овом интермедијарном слоју, што омогућава јасно сагледавање динамике промене. У временској перспективи од седам година, Србија бележи значајан пораст социокултурне нетолеранције, са 58.9% у 2017. години на 76.4% у 2024. години, што представља раст од 17.5%. На супротном крају скале налазе се земље западне и северне Европе, са знатно нижим нивоима нетолеранције. Норвешка (29.9%), Данска (34.6%) и Француска (35.5%) имају најниже вредности, док се Шведска (39.7%), Италија (41.3%) и Шпанија (41.6%) такође налазе испод европског просека. Ове вредности указују на релативно нижи степен социокултурне дистанце и већу толеранцију у овим друштвима.

Табела 72 – Социокултурна дистанца - дистрибуција

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	Без дистанце	180	12.1	12.1	12.1
	Мала дистанца	71	4.8	4.8	16.8
	Висока дистанца	361	24.2	24.2	41.0
	Веома висока дистанца	881	59.0	59.0	100.0
	Тотал	1493	100.0	100.0	

Дистрибуција промењљиве указује на изразито висок ниво социокултурне дистанце у посматраној популацији, са јасном концентрацијом одговора у категоријама вишег интензитета нетолеранције. Највећи удео испитаника налази се у категорији *веома високе дистанце* (59%), што указује да више од половине узорка испољава најинтензивнији облик одбацивања посматраних група као суседа. Ова вредност представља доминантан образац и указује на структурно укорењену понашајну нетолеранцију. Категорија *високе дистанце* обухвата додатних 24.2% испитаника, што значи да укупно 83.2% популације испољава висок или веома висок степен социокултурне дистанце. Ова кумулативна вредност указује на изузетно широк обухват нетолерантних ставова, који превазилазе маргиналне групе и постају доминантна карактеристика дистрибуције. Супротно томе, категорије нижег интензитета су знатно мање заступљене. Потпуно одсуство дистанце присутно је код 12.1% испитаника, док *мала дистанца* обухвата свега 4.8%. Укупно посматрано, само 16.8% испитаника може се сврстати у групу са ниским нивоом нетолеранције, што указује на релативно ограничен домет толерантних ставова у популацији према наведеним групама. За разлику од расно/етничке нетолеранције, где је присутнији баланс између толерантних и нетолерантних испитаника, социокултурна нетолеранција показује знатно већу хомогенизацију у правцу одбацивања, што указује на специфичан карактер ове вредносне димензије.

Табела 73– Дихотомизована варијабла – социокултурна дистанца

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	.00	612	41.0	41.0	41.0
	1.00	881	59.0	59.0	100.0
	Тотал	1493	100.0	100.0	

Дихотомизована промењљива показује јасну превагу нетолерантних ставова у посматраној популацији. Конкретно, 59% испитаника припада категорији која испољава понашајну нетолеранцију, док 41% не показује присуство овог облика социјалне дистанце. Ова расподела указује да већински образац у популацији чини нетолеранција, што представља значајну разлику у односу на расно/етничку нетолеранцију, где је доминирала толерантна категорија. Чињеница да скоро три петине испитаника исказује нетолерантне ставове указује на снажну укорењеност негативних перцепција према посматраним групама. Резултати указују да је социокултурна дистанца широко распрострањена и да обухвата већину популације, што има значајне импликације за разумевање вредносних оријентација и њиховог потенцијалног утицаја на друштвене и политичке ставове.

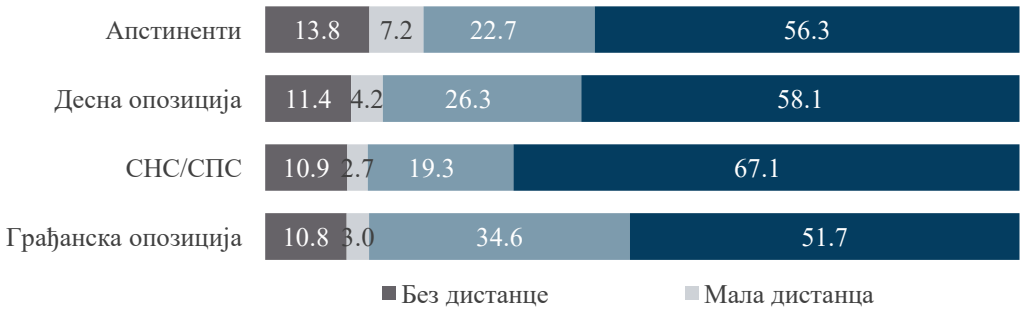

Графикон 72 – Социокултурна дистанца по партијским преференцијама

Највиши ниво изражене нетолеранције приметан је код присталица СНС/СПС (86.4%), што указује на изразито висок степен социокултурне дистанце у овој категорији. Врло сличне вредности присутне су код десне опозиције (84.4%) и грађанске опозиције (86.3%), што указује на готово универзалну распрострањеност високог нивоа нетолеранције без обзира на политичку припадност. Апстиненти такође показују висок ниво (79%), али нешто нижи у односу на остале категорије.

Табела 74 – Социокултурна нетолеранција: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.283*	0.096	0.525***	-0.042	-0.443***
	(.142)	(.162)	(.196)	(.137)	(.170)
Старост	0.032***	-0.017***	0.007	-0.023***	0.030***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.547***	0.967***	0.647***	-0.349**	-0.941***
	(.161)	(.205)	(.232)	(.159)	(.196)
Високо образовање	-0.750***	1.110***	0.408	-0.155	-1.095***
	(.197)	(.231)	(.274)	(.186)	(.230)
Средњи приходи	-0.314*	-0.256	0.624***	0.224	-0.258
	(.165)	(.195)	(.243)	(.163)	(.195)
Високи приходи	-0.140	-0.042	0.563*	-0.041	-0.283
	(.209)	(.235)	(.291)	(.201)	(.245)
Градско подручје	-0.310**	0.021	0.079	0.259*	-0.274
	(.148)	(.170)	(.208)	(.147)	(.175)
Војводина	0.570***	1.268***	-0.131	-1.171***	-0.156
	(.222)	(.274)	(.287)	(.199)	(.269)
Западна Србија и Шумадија	0.724***	1.015***	-0.575*	-0.968***	0.194
	(.223)	(.279)	(.318)	(.201)	(.276)
Источна и Јужна Србија	0.860***	0.554*	0.468*	-1.274***	0.089
	(.227)	(.299)	(.280)	(.213)	(.279)
Социокултурна нетолеранција дами варијабла	**0.286***	**0.086**	**-0.078**	**-0.291****	**0.172**
	(.152)	**(.174)**	**(.203)**	**(.144)**	**(.182)**
Константа	-2.127***	-2.166***	-3.332***	1.418***	-0.337
	(.372)	(.439)	(.530)	(.346)	(.460)
Nagelkerke R^2	.171	.106	.068	.121	.189

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Анализом Табеле 77, позитиван и статистички значајан ефекат приметан је у случају подршке СНС/СПС и приказује да социокултурна нетолеранција умерено повећава вероватноћу подршке владајућој коалицији. Испитаници који показују већу социокултурну дистанцу или мању спремност за прихватање појединих друштвених група нешто чешће се политички опредељују за СНС/СПС. У случају грађанске опозиције није утврђена статистички значајна повезаност, што потврђује да социокултурна нетолеранција нема значајнију улогу у обликовању подршке овом делу политичког спектра. Сличан образац присутан је и код десне опозиције, где такође није потврђен статистички значајан ефекат. Овај налаз је донекле занимљив, јер показује да социокултурна нетолеранција није значајно повезана са вероватноћом подршке десној опозицији, упркос претпоставци да би овакве вредности могле бити израженије у том делу политичког спектра.

Негативан и статистички значајан ефекат присутан је код апстинената, што указује да са растом социокултурне нетолеранције опада вероватноћа апстиненције.

Другим речима, испитаници са израженијим нетолерантним ставовима чешће партиципирају у политичком процесу.

У категорији *власт vs опозиција* није утврђен статистички значајан ефекат, што показује да социокултурна нетолеранција не представља значајну линију политичког раздвајања између власти и опозиције у целини.

Посматрано шире, резултати указују да социокултурна нетолеранција има релативно ограничен политички значај и да се њени ефекти пре огледају у нешто већој политичкој мобилизацији и умерено већој повезаности са подршком власти, него у јасној идеолошкој или партијској поларизацији.

Вредности Nagelkerke R^2 указују на потпуно безначајан објашњавајући домет модела: СНС/СПС 0.4%, грађанска опозиција 0, десна опозиција 0, апстиненти 0.5% и *власт vs опозиција* 0.1%. Ови резултати показују да социокултурна нетолеранција, иако статистички

детектабилна у појединим моделима, не представља важну детерминанту партијског опредељивања.

12.2. Ставови према мигрантима

У овом делу укључујемо једно питање које се односи на имигранте, а тиче се процене забринутости због имиграције. Налази су приказани на графикону 73. Уочава се релативно уравнотежена дистрибуција одговора, са приближно једнаким уделом испитаника који изражавају забринутост и оних који то не чине.

Графикон 73 – Колико су забринути због миграната

Највећи удео испитаника налази се у категорији *у одређеној мери* (35.8%), што указује да забринутост није изражена у екстремном облику, већ пре представља дифузну и умерену оријентацију. Када се посматрају категорије више забринутости (*веома много* и *много*), њихов збир износи 29.2%, што указује на значајан, али не доминантан сегмент популације који имиграцију доживљава као изражен проблем. С друге стране, категорије ниже забринутости (*не много* и *нимало*) обухватају 34.5% испитаника, што је нешто више у односу на категорију високе забринутости. Овај однос указује на благу превласт ставова који мигранте не перципирају као значајан извор ризика.

Табела 75 (доле) показује да је у већини европских држава најзаступљенији одговор *у одређеној мери*, што указује да се мигранти у највећем броју случајева не перципирају ни као потпуно занемарљив, ни као изразито драматичан друштвени проблем. Уместо тога, ставови грађана одражавају умерен степен забринутости, односно опрез према миграционим процесима. Истовремено, постоје значајне разлике међу државама. У Немачкој (46.4%), Шпанији (46.8%), Шведској (41.8%), Данској (42.2%) и Француској (34.5%) релативно је висок удео испитаника који су навели да су *веома много* или *много* забринути због миграната, што указује да је ово питање у овим друштвима израженије присутно у јавном мњењу. С друге стране, у државама попут Естоније, Чешке, Мађарске, Бугарске и Пољске већи је удео испитаника који наводе да нису много или нимало забринути због миграната. Посебно се издвајају Мађарска, где 30.8% испитаника уопште није забринуто, као и Чешка и Естонија, у којима више од четвртине испитаника даје исти одговор. Овакви налази указују да се перцепција имиграције значајно разликује међу европским државама и да је условљена специфичним политичким, друштвеним и миграционим околностима сваке земље.

Подаци за Србију указују на приметну промену између 2017. и 2024. године. Удео испитаника који су навели да су *веома много* или *много* забринути порастао је са 17.2% на 29.2%, док је проценат оних који су одговорили *не много* опао са 33.3% на 20.5%. Истовремено, категорија *у одређеној мери* остала је релативно стабилна (33.8% према 35.8%), док је удео испитаника који уопште нису забринути незнатно смањен са 15.7% на 14.5%. Ови резултати указују да је у посматраном периоду дошло до пораста забринутости због миграната, при чему је део испитаника који је раније исказивао мањи степен забринутости прешао у категорије које изражавају већи степен забринутости.

Табела 75 – Забринутост због миграната по државама

	Веома много	Много	У одређеној мери	Не много	Нимало
Албанија	17.3%	15.7%	29.8%	24.6%	12.5%
Аустрија	10.8%	25.0%	35.8%	20.4%	8.0%
Босна и Херцеговина	14.9%	19.9%	32.8%	19.7%	12.8%
Бугарска	2.4%	10.8%	32.8%	33.0%	21.0%
Хрватска	6.6%	12.9%	39.0%	27.5%	13.9%
Чешка	2.9%	5.3%	30.4%	35.3%	26.1%
Данска	13.4%	28.8%	32.6%	17.3%	7.8%
Естонија	0.8%	5.1%	27.6%	40.3%	26.1%
Финска	2.0%	10.4%	41.1%	32.7%	13.7%
Француска	8.3%	26.2%	26.9%	21.9%	16.7%
Немачка	7.7%	38.7%	37.4%	12.9%	3.3%
Велика Британија	8.3%	17.5%	44.0%	22.4%	7.8%
Мађарска	4.2%	5.0%	31.0%	29.1%	30.8%
Исланд	6.8%	24.0%	43.5%	20.3%	5.4%
Италија	3.6%	18.1%	39.0%	25.6%	13.6%
Литванија	1.9%	13.2%	33.4%	35.1%	16.5%
Црна Гора	9.5%	20.9%	39.1%	21.1%	9.3%
Холандија	1.2%	10.0%	42.6%	34.2%	12.0%
Северна Македонија	7.8%	11.6%	32.3%	24.2%	24.2%
Норвешка	8.9%	28.1%	47.2%	14.1%	1.7%
Пољска	2.2%	9.3%	38.7%	29.5%	20.2%
Румунија	6.6%	13.5%	31.3%	25.0%	23.6%
Србија 2017	8.5%	8.7%	33.8%	33.3%	15.7%
Србија 2024	10.8%	18.4%	35.8%	20.5%	14.5%
Словачка	4.9%	15.4%	31.8%	28.9%	19.0%
Словенија	2.9%	10.4%	52.8%	25.5%	8.4%
Шпанија	13.8%	33.0%	38.3%	10.8%	4.0%
Шведска	9.1%	32.7%	43.4%	11.4%	3.5%
Швајцарска	4.3%	26.1%	50.0%	14.9%	4.7%

У упоредној перспективи, Србија се 2024. године налази у средини расподеле посматраних држава.

Забринутост због миграната израженија је него у већини земаља Централне и Источне Европе, као што су Чешка, Бугарска, Мађарска и Пољска, али је мања него у државама попут Немачке, Шпаније, Данске и Шведске.

Истовремено, највећи проценат испитаника у Србији (35.8%) наводи да је забринут *у одређеној мери*, што указује да се мигранти пре свега доживљавају као питање које изазива известан опрез, али не и као непосредна или доминантна друштвена претња.

Оваква расподела одговора упућује на то да су ставови грађана Србије према мигрантима постали критичнији него 2017. године, али да се и даље у највећој мери налазе у оквирима умерене забринутости, а не изразито негативних ставова.

Потпуније су упоредни подаци прегледно приказани у Графикону 74 на следећој страници.

Графикон 74 – Забринутост због имиграната – поређење по државама

Графикон 74 уочљивије приказује положај држава кроз јединствени индекс забринутости због миграната. Вредности изнад нуле указују да је удео испитаника који су забринути већи од удела оних који нису забринути, док негативне вредности указују на преовлађивање слабије или непостојеће забринутости.

Табела 76 – Дихотомизована варијабла – степен забринутости од миграната

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	Остали	1078	72.2	72.2	72.2
	Веома и углавном забринут	415	27.8	27.8	100.0
	Тотал	1493	100.0	100.0	

Дистрибуција дихотомизоване променљиве указује на преовлађивање нижих нивоа забринутости у односу на имигранте. Конкретно, 72.2% испитаника сврстано је у категорију *остало*, која обухвата умерене и ниске нивое забринутости, док 27.8% испитаника припада категорији *веома и углавном забринут*.

Ова расподела показује да мање од трећине популације испољава изражену забринутост, што указује да имиграција није доминантан извор перцепиране претње у посматраном друштву. Истовремено, чињеница да више од четвртине испитаника спада у категорију високе забринутости указује на постојање значајног сегмента популације који мигранте доживљавају као релевантно друштвено питање.

Графикон 75 – Забринутост због миграната по партијским преференцијама

Највиши удео испитаника који су *веома* и *углавном забринути* приметан је код присталица СНС/СПС (34.9%), што указује да је у овој категорији најизраженија перцепција миграната као проблема.

Следе десна опозиција (26.5%), грађанска опозиција (24.9%) и апстиненти (24.2%), који показују релативно сличне нивое забринутости, без већих међусобних разлика.

Табела 77 – Став према мигрантима: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.305**	0.094	0.533***	-0.018	-0.444***
	(.143)	(.162)	(.196)	(.138)	(.171)
Старост	0.032***	-0.018***	0.007	-0.023***	0.029***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.592***	0.957***	0.659***	-0.313**	-0.992***
	(.163)	(.205)	(.233)	(.160)	(.197)
Високо образовање	-0.838***	1.091***	0.428	-0.075	-1.172***
	(.200)	(.232)	(.275)	(.188)	(.235)
Средњи приходи	-0.289*	-0.251	0.614**	0.195	-0.249
	(.166)	(.195)	(.243)	(.165)	(.195)
Високи приходи	-0.071	-0.024	0.546*	-0.108	-0.244
	(.211)	(.236)	(.292)	(.202)	(.246)
Градско подручје	-0.341**	0.014	0.089	0.305**	-0.292*
	(.149)	(.171)	(.209)	(.148)	(.175)
Војводина	0.619***	1.276***	-0.149	-1.245***	-0.129
	(.223)	(.275)	(.287)	(.201)	(.268)
Западна Србија и Шумадија	0.893***	1.057***	-0.626**	-1.152***	0.310
	(.226)	(.282)	(.320)	(.204)	(.275)
Источна и Јужна Србија	0.906***	0.575*	0.449	-1.362***	0.112
	(.228)	(.299)	(.280)	(.216)	(.279)
Забринутост за мигранте дами варијабла	**0.583*** (.157)**	**0.116 (.184)**	**-0.171 (.218)**	**-0.616*** (.162)**	**0.405 (.183)**
Константа	-2.144***	-2.157***	-3.327***	1.459***	-0.338
	(.366)	(.432)	(.522)	(.343)	(.455)
Nagelkerke R^2	.182	.106	.069	.134	.196

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Позитиван и статистички значајан ефекат забринутости због миграната уочава се код подршке СНС/СПС и показује нам да већи степен забринутости због мигранта повећава вероватноћу подршке владајућој коалицији. То показује да су резервисанији ставови према мигрантима израженији међу бирачима власти.

У случају грађанске опозиције није утврђен статистички значајан ефекат, што указује да ставови према мигрантима немају значајнију повезаност са вероватноћом подршке овом делу политичког спектра. Ни код десне опозиције није потврђена статистички значајна повезаност, а налаз је донекле специфичан, јер би се на основу класичних политичких образаца

могло очекивати да је забринутост због миграната израженије повезана са десним политичким спектром.

Међутим, резултати показују да у овом моделу та повезаност није статистички потврђена. Негативан и статистички значајан ефекат присутан је код апстинената и говори нам да са растом забринутости због миграната опада вероватноћа апстиненције. Испитаници који су израженије забринути због миграната чешће учествују у политичком процесу. У категорији *власт vs опозиција* није утврђен статистички значајан ефекат, што показује да став према мигрантима не представља значајну линију политичког раздвајања између власти и опозиције у целини.

Вредности Nagelkerke R^2 су веома мале и са веома ниским нивоом објашњене варијансе: СНС/СПС 1.5%, грађанска опозиција 0, десна опозиција 0.1%, апстиненти 1.8% и *власт vs опозиција* 0.8%. Ови резултати показују да забринутост због имиграната има веома мали предиктивни домет.

13. ПИТАЊА ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

Интензивирање последица климатских промена и растућих притисака на природне екосистеме услед људских активности довели су, у савременом, међусобно повезаном свету, до тога да питања заштите животне средине заузму централно место међу глобалним изазовима, захтевајући хитну пажњу и координисано деловање како држава и међународних организација, тако и појединаца. Ово је посебно изражено у Европској унији, у којој је одрживост животне средине институционализована као један од кључних принципа и стратешких циљева јавних политика.

Европска унија, у оквиру своје посвећености економском просперитету, друштвеној кохезији и еколошкој одрживости, полази од претпоставке о постојању међусобне повезаности и условљености стања животне средине и укупног економског и друштвеног благостања. У том контексту, ЕУ је покренула низ амбициозних иницијатива усмерених ка решавању еколошких изазова и транзицији ка зеленијем и одрживијем моделу развоја. Од смањења емисије гасова са ефектом стаклене баште, преко заштите биодиверзитета, до развоја обновљивих извора енергије, имплементиран је широк спектар политика и програма са циљем очувања животне средине и ублажавања последица климатских промена.

Једна од кључних дилема са којима се суочавају доносиоци одлука, како у Европској унији тако и ван граница њених држава чланица, јесте перципирани сукоб између економског развоја и заштите животне средине. Иако је, историјски посматрано, економски раст често остваривaн на рачун деградације животне средине, савремена истраживања све више указују на дугорочне трошкове таквог приступа. Међу њима су: губитак биодиверзитета, поремећаји у функционисању екосистема и интензивирање климатских промена. Због тога је у новијим приступима све израженије схватање да заштита животне средине и економски развој не представљају међусобно искључиве циљеве, већ комплементарне димензије истовремено остварive кроз одрживе и инклузивне моделе развоја.

Инвестирањем у чисте технологије, инфраструктуру обновљивих извора енергије и зелене иновације, државе могу отварати нове економске могућности, генерисати запосленост и подстицати привредни раст, уз истовремено смањење негативног утицаја на животну средину и јачање отпорности на климатске изазове. Поред тога, транзиција ка нискоугљеничној и ресурсно ефикасној економији доноси значајне користи у погледу унапређења јавног здравља, квалитета живота и социјалне праведности. Усмеравањем политика ка одрживости, могуће је побољшати квалитет ваздуха и воде, заштитити природна станишта и унапредити здравље становништва, чиме се стварају услови за здравије и квалитетније окружење за садашње и будуће генерације. Сходно томе, значај еколошких питања у савременом друштвеном контексту постаје све израженији, нарочито у оквиру политика ЕУ усмерених ка одрживом развоју. Прихватањем императива заштите животне средине, принципа еколошке одговорности, улагањем у зелене технологије и промовисањем одрживих пракси, државе чланице Европске уније могу допринети изградњи отпорнијег, праведнијег и просперитетнијег друштва. Дилема између заштите животне средине са једне стране, и економског развоја, са друге, представља лажну дихотомију. Тачно је потпуно опречно пошто је интегрисаним и холистичким приступима одрживости могуће истовремено остварити еколошку одговорност и економски напредак у дугорочној перспективи.

У овом истраживању коришћено је једно питање из упитника са циљем мерења значаја који испитаници у Србији придају заштити животне средине, као и потенцијалне повезаности овог индикатора са подршком чланства у Европској унији. У складу са методолошким оквиром *European Values Study*, испитаници су замољени да се определе између приоритета економског развоја и заштите животне средине у случају да те две вредности нису у сагласју (Графикон 76). Добијени резултати указују на релативно уравнотежену дистрибуцију

одговора, уз благо израженију подршку заштити животне средине у односу на економски развој.

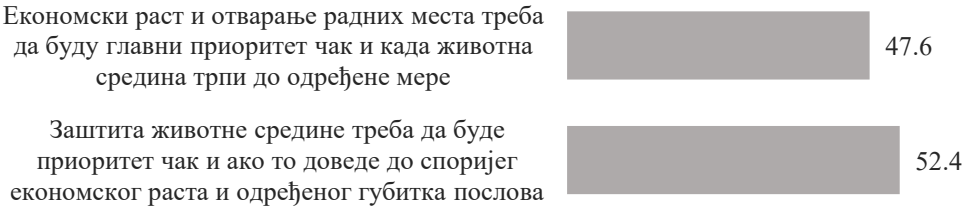

Графикон 76 – Заштита животне средине vs економски развој

Графикон 76 приказује релативно уравнотежену дистрибуцију одговора испитаника, уз благо израженију подршку заштити животне средине у односу на економски раст.

Наиме, више од половине испитаника сматра да би заштита животне средине требало да буде приоритет, чак и уколико би то довело до успоравања економског раста и губитка радних места (52.4%).

С друге стране, 47.6% испитаника верује да би економски раст и отварање нових радних места требало да буду приоритет, чак и по цену извесног угрожавања животне средине.

Оваква дистрибуција одговора указује на постојање вредносне подељености унутар јавног мњења, али истовремено и на растући значај еколошких питања у српском друштву, а тиме и на потенцијал за снажније друштвено и политичко ангажовање у правцу одрживог развоја. Балансиран однос између економског и еколошког приоритета отвара могућност за формулисање политика које ове циљеве не третирају као међусобно искључиве, већ као комплементарне аспекте дугорочног друштвеног развоја.

Поређењем земаља, Табела 78 и Графикон 77 на наредне две странице, пружају се докази да се питањима заштите животне средине придаје далеко већи значај у западноевропским и скандинавским земљама у поређењу са осталим деловима Европе.

Друго, и што је кључно за истраживање у овој дисертацији, у Србији је 2017. године постојала разлика од 17% у корист економског раста у односу на заштиту животне средине.

Данас се уочава скоро 5% разлике у корист заштите животне средине у односу на економски развој. Ова промена у правцу давања приоритета заштити животне средине је изузетно значајна.

Табела 78 – Животна средина изнад економије или Економија изнад животне средине у европским земљама

	Животна средина изнад економије	Економија изнад животне средине
Албанија	54.4%	45.6%
Аустрија	66.1%	33.9%
Босна и Херцеговина	38.1%	61.9%
Бугарска	58.4%	41.6%
Хрватска	58.5%	41.5%
Чешка	60.8%	39.2%
Данска	73.3%	26.7%
Естонија	71.0%	29.0%
Финска	72.3%	27.7%
Француска	60.4%	39.6%
Немачка	72.8%	27.2%
Велика Британија	61.0%	39.0%
Мађарска	68.1%	31.9%
Исланд	75.7%	24.3%
Италија	66.7%	33.3%
Литванија	35.1%	64.9%
Црна Гора	65.2%	34.8%
Холандија	62.9%	37.1%
Северна Македонија	55.2%	44.8%
Норвешка	69.2%	30.8%
Пољска	44.7%	55.3%
Румунија	49.5%	50.5%
Србија 2017	41.5%	58.5%
Србија 2024	52.4%	47.6%
Словенија	68.3%	31.7%
Шпанија	65.3%	34.7%
Шведска	88.7%	11.3%
Швајцарска	76.1%	23.9%

Највећу подршку заштити животне средине као приоритету испољавају државе Северне и Западне Европе. У Шведској чак 88.7% испитаника даје предност заштити животне средине, чак и ако то значи успоравање економског раста, док су слични високи нивои подршке забележени у Швајцарској (76.1%), Исланду (75.7%), Немачкој (72.8%), Финској (72.3%) и Естонији (71.0%).

Овај образац имплицира дубоко укорењене постматеријалистичке вредности у овим друштвима, које се огледају у приоритизацији дугорочне одрживости уместо краткорочне економске добити (Табела 78).

Супротан тренд се уочава у земљама Источне и Југоисточне Европе, где преовлађује економски приоритет. У Литванији, БиХ и Србији 2017. већина испитаника била је за економски развој и запошљавање чак и по цену еколошких штета (64.9%, 61.9% и 58.5% редом). Ово указује на материјалистички вредносни систем, карактеристичан за друштва у којима су економска сигурност, стабилност и преживљавање приоритет у односу на питања дугорочне одрживости.

Када је о Србији реч, лако је уочљиво да је у периоду између 2017. и 2024. године дошло до значајне трансформације вредносних ставова грађана у погледу односа између економског развоја са једне стране и заштите животне средине са друге стране. Док је 2017. године 58,5% грађана давало предност економском расту, подаци из 2024. године показују обрнут тренд. Сада 52,4% испитаника сматра да би заштита животне средине требало да представља приоритет, чак и уколико би то могло проузроковати економске губитке. Ова промена од преко 17 процената у корист еколошке свести представља значајан индикатор постепене трансформације вредносних оријентација српског друштва.

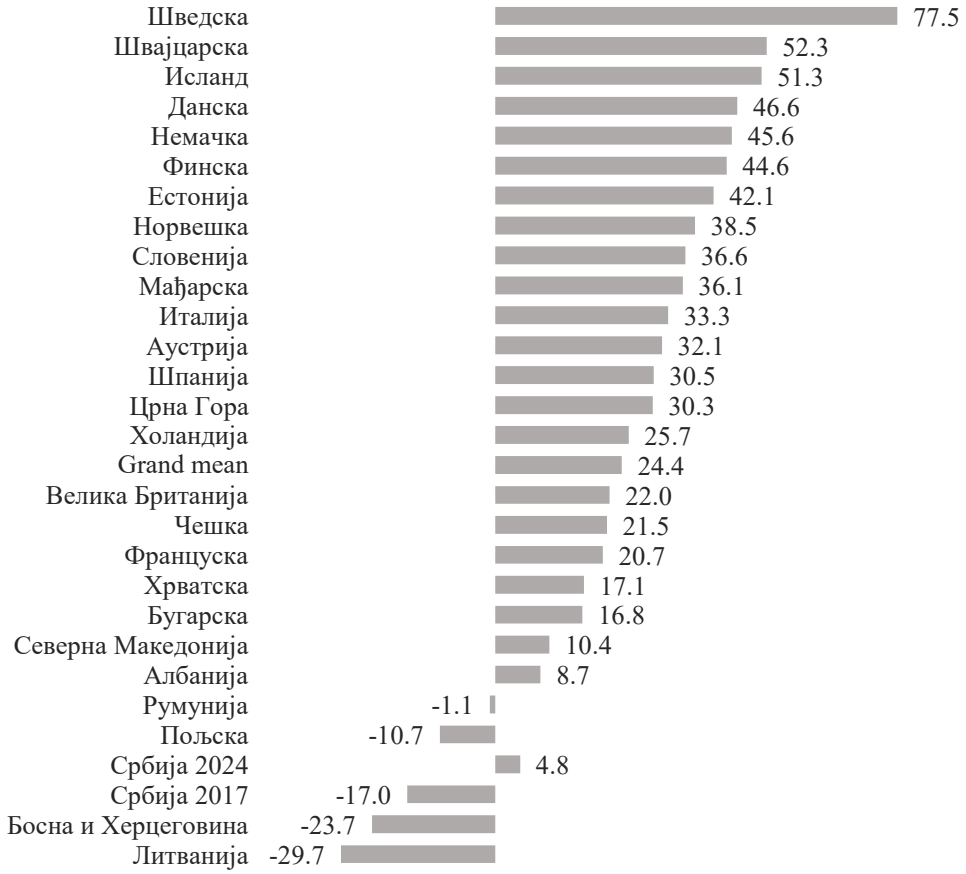

Графикон 77 – Заштита животне средине изнад економије:разлике по европским земљама

Прелазак са економско-утилитарног ка еколошки осетљивијем вредносном оквиру говори у прилог томе да грађани Србије све више препознају дугорочни значај одрживог развоја. Ипак, заостајање за развијеним европским земљама упућује на потребу за систематичнијим институционалним деловањем, развојем јавних политика и јачањем образовних и информативних механизама у циљу јачања подршке зеленој агенди. Наиме, упркос уоченом напретку, Србија и даље остаје испод европског просека, далеко иза најразвијенијих и еколошки свесних земаља попут Шведске, Швајцарске и Исланда. Релативно низак резултат Србије у поређењу са већином европских земаља у приоритету који

грађани дају заштити животне средине у односу на економски развој може се објаснити деловањем комбинације структурних, економских и културних фактора. Вишедеценијски период економске и политичке транзиције, високе стопе незапослености и нижег животног стандарда допринео је томе да већина грађана перципира економски раст и отварање нових радних места као друштвени приоритет. Еколошка питања се, у таквом конктескту. често доживљавају као *луксуз* који се може разматрати тек након решавања егзистенцијалних проблема. Осим тога, слабо развијен институционални систем заштите животне средине, укључујући ограничену ефикасност инспекцијских и регулаторних тела, као и честу инструментализацију еколошких тема у политичке сврхе, ослабили су поверење грађана у способност државе да доследно и ефикасно спроводи еколошке политике. Паралелно са тим, иако образовни систем формално препознаје важност одрживог развоја, у пракси су садржаји који се односе на заштиту животне средине често маргинализовани, док медији, с друге стране, ретко систематски прате еколошке теме, осим у случају великих еколошких инцидената.

Подаци приказани у Табели 79 недвосмислено показују да је у Србији дошло до значајног вредносног помака у правцу већег уважавања еколошких приоритета. Овај налаз указује на могућу промену друштвеног менталитета и може се тумачити као индикатор постепене промене вредносних оријентација грађана Србије. Као такав, он пружа драгоцену основу за обликовање јавних политика усмерених ка одрживом развоју и климатској транзицији и представља важан потенцијал за даљу еколошку мобилизацију. Уколико се овакав тренд настави, Србија би у наредним годинама могла постати део шире европске мреже друштава које карактерише постматеријалистичка вредносна оријентација.

Табела 79 – Дихотомизована варијабла Животна средина изнад економије или Економија изнад животне средине

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	Економија изнад животне средине	615	41.2	47.3	47.3
	Животна средина изнад економије	685	45.9	52.7	100.0
	Тотал	1300	87.1	100.0	
Недостајући случајеви		193	12.9		
Тотал		1493	100.0		

Уочени вредносни помак може се објаснити деловањем више међусобно повезаних фактора који су утицали на пораст значаја еколошких питања у Србији. Пре свега, појачана медијска видљивост климатских питања и еколошких проблема услед непосредних искустава грађана са еколошким инцидентима (случајеви загађења ваздуха у већини великих градова у Србији, отпор локалних заједница пројектима као што су мини хидроелектране или рударски пројекти), допринела је не само њиховој већој заступљености, већ и учесталијем тематизовању у јавном дискурсу.

Као последица тога дошло је до пораста броја грађанских иницијатива и раста еколошког активизма (активности организација попут *Не дамо реке*, *Еко стража* или иницијатива у вези са Рио Тинтом и др.) који утичу на то да се еколошки захтеви све чешће артикулишу као кључна питања од директног значаја за здравље, безбедност и квалитет живота грађана.

Додатно, сам процес европских интеграција у значајној мери је допринео обликовању перцепције заштите животне средине као једне од кључних вредности савремених европских друштава, чиме се еколошка питања у Србији све више повезују са ширим процесима друштвене модернизације и вредносног усклађивања са Европском унијом. Коначно, значајан допринос овом процесу свакако имају и генерацијске промене, будући да је млађа популација, која је у већој мери изложена глобалним наративима о климатским променама, склонија давању приоритета еколошким питањима, што доприноси јачању укупне подршке еколошким вредностима у српском друштву.

Резултати у Табели 79 указују на благу усмереност ка заштити животне средине. Разлика од 5.4% у корист еколошког приоритета је статистички и политички значајна, посебно у односу на податке из 2017. године, када је већина испитаника била усмерена ка економском расту. Ова дисперзија ставова нам говори да је друштво подељено, али и да постоји узлазни тренд у преусмеравању ка постматеријалистичким вредностима. Пораст еколошке свести је нарочито важан у контексту јавних политика, јер значи да би одлуке које фаворизују еколошку одрживост могле да имају ширу друштвену легитимност него раније.

Бинарна променљива показује да Србија улази у фазу унутрашње вредносне прерасподеле, где питања животне средине све више добијају приоритет у односу на традиционалне економске императиве, што отвара простор за нове облике јавног ангажмана и политичке мобилизације.

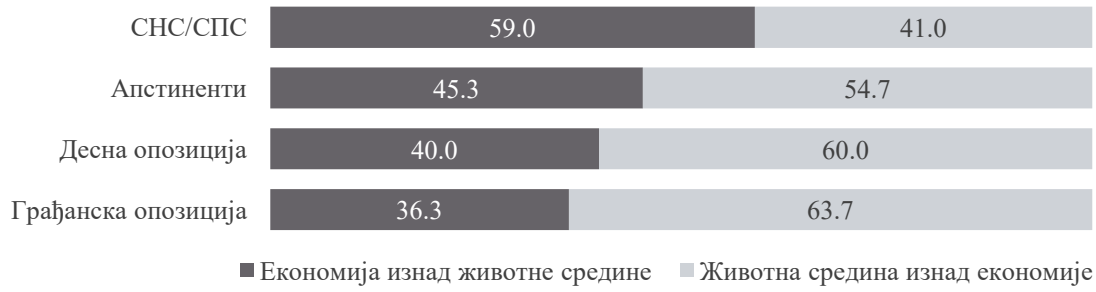

Графикон 78 – Животна средина и економија по партијским преференцијама

Анализа вредности грађана Србије у погледу односа између економског раста и заштите животне средине, сагледана кроз призму партијских преференција, указује на постојање идеолошких и културних расцепа унутар друштва (Графикон 78).

Највиши степен подршке заштити животне средине у односу на економски раст евидентиран је међу присталицама грађанске опозиције, где 63.7% испитаника исказује став да би заштита животне средине требало да има примат, чак и уколико то подразумева успоравање привредног раста или губитак радних места. Овај политички блок се, у том смислу, профилише као носилац постматеријалистичких вредности, са израженом осетљивошћу према еколошким питањима и дугорочним ризицима по животну средину.

Сличан вредносни образац, иако нешто мање изражен, присутан је и међу присталицама десне опозиције, где 60% испитаника даје приоритет заштити животне средине. Овај налаз је од посебног значаја јер указује да и унутар идеолошки конзервативних кругова постоји значајан потенцијал за артикулацију еколошких политика, посебно када се питања животне средине представе као питања заштите националних ресурса, здравља нације или локалне заједнице.

Потпуно супротан образац открива се код присталица коалиције СНС/СПС, међу којима 59% испитаника предност даје економском расту у односу на заштиту животне средине. Овај налаз упућује на присутност економског прагматизма и доминацију материјалистичких вредности. То је у складу са политичким дискурсом власти која приоритет даје инфраструктурном развоју, инвестицијама, запошљавању и економском расту, често уз маргинализовање потенцијалних еколошких последица.

Када је реч о апстинентима, дистрибуција одговора слична је као у опозиционим блоковима. Примат заштити животне средине даје 54.7% испитаника. Овај податак указује да и унутар политички пасивнијих делова популације постоји одређен степен осетљивости на еколошке теме, што би могло представљати потенцијално добру основу за будућу мобилизацију апстинената кроз еколошке покрете, грађанске иницијативе и друге облике ванинституционалног политичког ангажовања.

Приказани резултати упућују на постојање изражене идеолошке поларизације у ставовима према пожељном односу економије и екологије. Док владајући блок остаје чврсто усидрен у материјалистичким приоритетима, опозициони спектар, како грађански тако и десни, показује израженију склоност ка концепту одрживог развоја и еколошкој одговорности.

Разлике у ставовима према овом питању не одражавају само различите економске интересе и/или политичке афинитете, већ и шира вредносна опредељења у погледу одрживог развоја и друштвене одговорности. Ова поларизација у вредносним ставовима унутар друштва може имати далекосежне импликације по обликовање будућих јавних политика, изборних стратегија и политичке агенде у Србији. Разлози за овако изражену подељеност у ставовима о приоритету између економског развоја и заштите животне средине леже у структурним, културним и политичким факторима који су обликовали и обликују вредносне оријентације грађана. Утврђена конфигурација резултата није случајна. Она рефлектује специфичну интеракцију економских околности, доминантних политичких наратива и степена грађанске и политичке еманципације.

Пре свега, висок степен подршке економским приоритетима међу присталицама владајуће коалиције може се објаснити доминацијом развојног дискурса који власт конзистентно и континуирано промовише већ више од једне деценије. Овај дискурс се темељи на представљању економске стабилности, инвестиција и инфраструктурних пројеката као кључних показатеља друштвеног напретка и политичког успеха. У таквом контексту, еколошка питања често бивају или потпуно маргинализована, или представљена као потенцијална препрека економском развоју, или тема коју *злоупотребљава* опозиција и невладине организације.

Део популације изложен интензивној медијској репродукцији оваквог политичког наратива интернализује сервирану хијерархију приоритета, те спремно жртвује еколошке стандарде у име економског *опоравка* и *модернизације*. Осим тога, економска несигурност, посебно изражена у руралним и економски депривираним подручјима, додатно доприноси јачању оваквог вредносног опредељења. Грађани, у условима материјалне неизвесности, склони су да подрже оне политике које обећавају индустријски развој, економски раст и отварање нових радних места, а мање оне које су фокусиране на *апстрактне* еколошке теме.

Наведене вредносне разлике присталица различитих политичких опција додатно су условљене и генерацијским фактором. Млађи и образованији грађани показују већу сензибилност према еколошким темама и чешће прихватају постматеријалистичке вредности, док старије генерације у већој мери придају значај економској сигурности и социјалној стабилности. Овај видљив генерацијски јаз јасно указује на постепену трансформацију вредносних оријентација у српском друштву, иако је тај процес и даље условљен економским околностима.

Иако подршка заштити животне средине још увек не представља доминантан друштвени приоритет, уочени помаци у односу на 2017. годину указују на растући значај еколошких питања у јавном и политичком простору Србије. Промена је највероватније последица интензивирања еколошких проблема, јачања активности грађанских и еколошких покрета, али и утицаја међународних климатских политика и процеса европских интеграција.

Може се у том погледу закључити да ће будући развој еколошке свести и истуреност еколошких тема у Србији у великој мери зависити од нивоа образовања њених грађана, доступности различитих извора информисања, као и способности и заинтересованости друштвених и политичких актера да питања одрживог развоја интегришу у шири оквир економских и друштвених политика.

Следећа Табела 80 садржи резултате биномијалне регресионе анализе. Негативан и статистички значајан ефекат уочава се код подршке СНС/СПС. Приказује да већи значај који испитаници придају питањима животне средине умањује вероватноћу подршке владајућој коалицији. То показује да су еколошке теме мање изражене у вредносном профилу бирача СНС/СПС.

Код грађанске опозиције животна средина има позитиван и статистички значајан ефекат и указује да већа осетљивост за еколошка питања повећава вероватноћу подршке грађанској опозицији. Овај налаз је у складу са чињеницом да су еколошке теме последњих година постале видљивији део политичког дискурса грађанско-опозиционог спектра у Србији.

Позитивна и статистички значајна повезаност утврђена је и у случају десне опозиције и указује да значај животне средине умерено повећава и вероватноћу подршке десној опозицији. Статистички значајна повезаност у случају апстинената није утврђена, што показује да ставови о животној средини немају значајан ефекат на вероватноћу апстиненције.

Негативан и статистички значајан ефекат присутан је и у категорији *власт vs опозиција* и указује да већи значај који се придаје питањима животне средине умањује вероватноћу подршке власти у односу на опозицију.

Вредности Nagelkerke R^2 указују на веома ограничену предиктивну снагу оријентације ка заштити животне средине у објашњавању изборне одлуке.

Табела 80 – Животна средина: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.320**	0.159	0.498**	-0.027	-0.446**
	(.153)	(.175)	(.212)	(.146)	(.185)
Старост	0.032***	-0.016***	0.005	-0.023***	0.030***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.629***	1.089***	0.655***	-0.328*	-1.040***
	(.175)	(.228)	(.248)	(.172)	(.214)
Високо образовање	-0.704***	1.168***	-0.013	-0.002	-0.952***
	(.210)	(.254)	(.316)	(.198)	(.253)
Средњи приходи	-0.186	-0.350*	0.663**	0.123	-0.219
	(.178)	(.210)	(.262)	(.175)	(.211)
Високи приходи	-0.034	-0.065	0.538*	-0.143	-0.325
	(.224)	(.250)	(.320)	(.216)	(.268)
Градско подручје	-0.268*	-0.035	-0.093	0.325*	-0.151
	(.159)	(.183)	(.224)	(.158)	(.189)
Војводина	0.560**	1.090***	-0.040	-1.068***	-0.118
	(.235)	(.291)	(.302)	(.208)	(.285)
Западна Србија и Шумадија	0.828***	0.983***	-0.759**	-1.004***	0.296
	(.241)	(.298)	(.356)	(.217)	(.298)
Источна и Јужна Србија	0.954***	0.589*	0.252	-1.247***	0.156
	(.244)	(.313)	(.307)	(.226)	(.299)
Животна средина дами варијабла	**-0.665*** (.152)**	**0.502*** (.177)**	**0.373* (.213)**	**0.128 (.146)**	**-0.875** (.183)**
Константа	-1.662***	-2.428***	-3.247***	1.112***	0.150
	(.384)	(.466)	(.551)	(.360)	(.485)
Nagelkerke R^2	.180	.115	.078	.113	.221

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Уочени вредносни помак може се објаснити деловањем више међусобно повезаних фактора који су утицали на пораст значаја еколошких питања у Србији. Пре свега, појачана медијска видљивост климатских питања и еколошких проблема услед непосредних искустава грађана са еколошким инцидентима (случајеви загађења ваздуха у већини великих градова у Србији, отпор локалних заједница пројектима као што су мини хидроелектране или рударски пројекти), допринела је не само њиховој већој заступљености, већ и учесталијем тематизовању у јавном дискурсу.

Највиша објашњена варијанса забележена је у бинарном моделу *власт vs опозиција* (3.3%), што упућује на то да еколошка питања, у веома ограниченој мери, доприносе разликовању бирача дуж основне политичке поделе, без капацитета да делују као централна оса политичког расцепа.

Код гласача СНС/СПС вредност Nagelkerke R^2 износи 1.3%, указујући на маргиналан утицај еколошких тема у објашњењу подршке владајућој коалицији. Још ниже вредности присутне су код грађанске опозиције (0.9%) и десне опозиције (1%), говорећи у прилог веома ограничене аналитичке релевантности ставова о животној средини за разумевање подршке овим политичким опцијама.

Посебно је индикативан негативан резултат код апстинената. Указује на чињеницу да укључивање еколошких политика не доприноси објашњењу одлуке о неучествовању на изборима. Ово упућује да животна средина, упркос високој јавној видљивости, не функционише као релевантан структурни фактор изборног понашања у анализираном контексту, већ пре као секундарна или контекстуално условљена тема ограниченог политичког домета.

14. ПРАЋЕЊЕ МЕДИЈА

Утицај медија на изборне преференције бирача овде су концептуално сажето представљени, док је њихова операционализација предочена ради целовитог разумевања емпиријских налаза који се потом аналитички излажу.[775]

„У демократским друштвима политичка свест представља темељ грађанског активизма, јавног дискурса и процеса колективног доношења одлука. Бити политички информисан значи разумети теме, политике и актере који обликују политички контекст. Ова врста информисаности омогућава грађанима да активно учествују у управљању заједницама и да изабране представнике позивају на одговорност за њихове поступке.

Централну улогу у развоју политичке свести имају медији, који као канал за проток информација служе као катализатор јавног дискурса. Традиционални медији, укључујући новине, телевизију и радио, дуго су играли кључну улогу у информисању грађана о актуелним догађајима, политичким дешавањима и јавним дебатама. Обезбеђујући свеобухватно извештавање, анализу и коментаре, ове медијске платформе служиле су као витални извори информација, омогућавајући грађанима да доносе информисане политичке одлуке и тиме се, директно или индиректно, укључују у политичке процесе. Међутим, добро познати пејзаж традиционалних медија и начина преноса информација, са појавом интернета и друштвених мрежа, претрпео је тектонске промене које су измениле динамику самог политичког понашања и процес доношења одлука. Друштвене мреже, као што су Фејсбук, X и Инстаграм, демократизовале су проток информација, омогућавајући појединцима не само да пасивно примају информације, већ и да активно деле вести, мишљења и ставове невиђеном брзином и дометом. Ове платформе служе као виртуелни *градски тргови* на ком се грађани окупљају како би расправљали, дебатовали и разматрали широк спектар политичких питања, од локалне управе до глобалних дешавања. На тај начин, корисници друштвених мрежа, кроз комуникацију са политичким актерима, организацијама и другим грађанима, бивају изложени разноврсним политичким ставовима, учествују у кампањама и покретима, што подстиче демократизацију политичке партиципације и оснажује маргинализоване гласове.

Као резултат тога, друштвене мреже постале су моћан алат за политичку мобилизацију и грађански активизам, олакшавајући брзо ширење информација, организовање протеста и прикупљање подршке за различите социјалне и политичке циљеве. Од Арапског пролећа до покрета *Black lives matter*, друштвене мреже одиграле су кључну улогу у покретању и јачању друштвених протеста, подривању ауторитарних режима и подстицању друштвених промена. Међутим, популаризација друштвених мрежа донела је са собом и нове изазове. Пролиферација дезинформација, лажних вести и *ехо комора*[776] на овим платформама

---

[775] Део овог поглавља заснован је на раније објављеном ауторском раду докторанда. Поред одговарајућих навода у фуснотама, тачне странице објављеног рада, чији су делови коришћени у докторској дисертацији, наведене су и у посебној изјави, ради потпуног и транспарентног означавања претходно објављеног садржаја и доследног поштовања правила академске честитости. Наредни пасус преузет је из: Никола Лазић, „Политичке преференције и избор медија – повезаност избора медија са социодемографским карактеристикама грађана Србије“, *South Eastern European Journal of Communication* 6(2), 2024, стр. 7–19. Теоријски оквир развијен у наведеном раду није дословно преузет у овом поглављу дисертације, већ је коришћен као основа за структурирање излагања, концептуализацију и операционализацију медијских варијабли у оквиру спроведеног емпиријског истраживања политичких преференција бирача у Србији. У том погледу коришћен је садржај са стр. 9–11 објављеног рада. Такође су коришћени и првобитни налази обраде података представљени на стр. 12–14 истог рада, који су на одговарајућим местима у овом поглављу посебно и прецизно атрибуирани. Изузев наведених и јасно означених делова који се ослањају на претходно објављени рад, сви остали налази изложени у овом поглављу, њихова продубљена анализа и интерпретација резултат су новог истраживачког рада спроведеног за потребе ове докторске дисертације.

[776] „Ехо комора (echo chamber) је термин који се користи за описивање ситуација у којима су људи изложени информацијама само из извора или мишљења која потврђују њихове постојеће ставове и уверења. У ехо комори, информације које долазе из других извора или које подстичу критичко промишљање често се игноришу или

нарушила је поверење у традиционалне медије и подрила квалитет јавног дискурса. Поред тога, јавила се и забринутост у вези са утицајем алгоритама и циљаног оглашавања на обликовање политичких мишљења и понашања, што покреће важна питања о етици и одговорности компанија у чијем су власништву поменуте друштвене мреже.“[777]

Иако је основа масовног комуницирања постављена средином 15. века Гутенберговим изумом штампарске пресе, тек крајем 19. века штампа постаје први истински медиј масовног комуницирања.[778] Током 20. века, уз друштвени, политички, економски и технолошки напредак, масовни медији постају кључни глобални инструмент у преношењу информација. Будући да је масовно комуницирање по својој природи увек индиректно оно, према Радојковићу и Милетићу, мора бити организовано и институционализовано, те креатор и дистрибутер порука није публициста, већ комуникациони центар, односно професионална организација, социјална или културна установа или компанија. С обзиром на то да су такви центри увек у нечијем власништву, процес креирања и дистрибуције медијских садржаја неизбежно је увек контролисан.[779] У складу са тим, питање моћи медија постаје централно у разумевању савремених комуникационих процеса.

Како истиче Мек Квејл (McQuail), моћ медија произилази из чињенице да се они масовно конзумирају у слободно време и да поседују изузетну привлачност, будући да брзо пласирају информације и намећу теме јавног интереса. На тај начин, медији имају значајну улогу у обликовању јавног мњења и политичке комуникације.[780] Томић, у том контексту издваја пет основних комуникацијских канала у политичкој комуникацији: електронске медије (радио и телевизију), штампане медије, изложбене медије (билборде, плакате и сл.), интерперсоналне комуникацијске канале (личне контакте) и нове медије, односно интернет.[781]

О значају медија у борби за политичку моћ говори Лоу (Louw), који политику дефинише као борбу за приступ руководећим државним положајима чијим се заузимањем остварује приступ различитим ресурсима за остваривање интереса. Стицање и одржавање на тим позицијама подразумева поседовање два кључна фактора: способност баратања машинеријом језичке продукције (медијима) и/или машинеријом принуде. С обзиром на то да су вештине језичке артикулације и симболичке интерпретације од пресудног значаја за успостављање хегемоније, масовни медији постају централна места производње и одржавања политичке моћи у либералним демократијама.[782]

Како у том смислу наглашава Орловић, једна од кључних стратегија политичких актера јесте коришћење медија ради остваривања сопствених циљева. Прибегава се обликовању очекивања публике, конструисању пожељних интерпретација стварности и креирању јавног мњења. Нарочито у изборним периодима, када је подршка бирача од пресудног значаја, медији постају инструмент усмеравања и одржавања јавног мњења, чиме се директно утиче на перцепцију политичких актера и коначно опредељење бирача.[783] Сходно томе, однос медија и политике може се посматрати као узајамно условљен процес. Медији настоје да привуку и задрже публику, док политички актери настоје да обезбеде подршку бирача. У том процесу, медији прате показатеље гледаности и ангажовања, док политичари настоје да одрже или

одбацују, што може довести до продубљивања друштвене поларизације и смањења способности за разумевање и прихватање различитих перспектива. У контексту медија и друштвених мрежа, ехо коморе се најчешће формирају када људи прате искључиво одређене канале, групе или појединце који деле њихове политичке, идеолошке или културне ставове. Оваква динамика може нарушити објективност информисања и подстаћи ширење дезинформација, будући да корисници не долазе у контакт са алтернативним гледиштима и релевантним супротстављеним аргументима“, у Лазић, *ibid*., стр. 8, фн. 1.

[777] *Ibid*., стр. 8.

[778] Ово становиште и наредна заснивају се на Лазић, *ibid*., стр. 9–11.

[779] Мирољуб Радојковић и Мирко Милетић, *Комуницирање, медији и друштво*, Нови Сад: Stylos, 2005.

[780] Денис Мек Квејл, *Увод у социологију масовних комуникација*, Београд: Глас Београд, 1969.

[781] Зоран Томић, *Политичке кампање*, Мостар, Вараждин, Загреб, Сарајево: Свеучилиште у Мостару, Свеучилиште Сјевер, Synopsis d.o.o. Загреб, Synopsis d.o.o. Сарајево, 2024, стр. 709.

[782] Ерик Лоу, *Медији и политички процес*, Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2013.

[783] Славиша Орловић, *Надзирање демократије*, Београд: Клио, 2023, стр. 38.

повећају свој политички рејтинг.[784] У том контексту, политика све више постаје усмерена на креирање значења и управљање утисцима, при чему медији остају кључно средство у том процесу. Више у савременом друштву није довољно само обезбедити доступност информација, већ је од пресудног значаја начин њихове интерпретације, будући да исте чињенице, у зависности од контекста и оквира тумачења, могу добити различита значења.[785]

Са развојем масовних медија неминовно се одвија процес професионализације политичке комуникације. Медији више не представљају искључиво канале посредовања између политичких актера и јавности, већ постају активни чиниоци који утичу на политичко понашање и обликовање политичке праксе. У том контексту, актери који се професионално баве политичком комуникацијом користе медије за дистрибуцију селективно обликованих порука, што се у теорији означава као медијализација политике. Последично, политика у све већој мери губи аутономију и обликује се у интеракцији са медијском логиком и правилима функционисања медијског простора.[786] Разумевању оваквог развоја помаже Липманов (Lippmann) концепт псеудосвета или псеудо-окружења којим медији обликују перцепцију стварности, често стварајући њену искривљену слику. Будући да појединци нису у могућности да непосредно спознају комплексну друштвену стварност, ослањају се на медијски посредоване информације, што доводи до формирања јавног мњења заснованог на симболима и стереотипима које медији пласирају. Такав оквир отвара простор за политичку инструментализацију медија, јер актери који контролишу медијске садржаје могу утицати на перцепцију јавности и, посредно, на политичке одлуке, што представља основу за политичку пропаганду и контролу друштва.[787]

Полазећи од ових увида о начинима на које медији конструишу и посредују стварност, посебан значај добија питање медијске писмености као предуслова за критичко разумевање медијских садржаја. Како би се проценила способност појединаца да разумеју начине на које се медијске поруке конструишу и прилагођавају различитим публикама, Ешли (Ashley), Максл (Maksl) и Крафт (Craft), развили су скалу медијске писмености у домену информисања (News Media Literacy – NML), која обухвата три кључна аспекта: односе између аутора и публике, интерпретацију порука и значења, те однос између медијске репрезентације и стварности.[788] Сврха ове скале јесте процена способности појединаца да разумеју начине на које се медијске поруке конструишу и прилагођавају различитим публикама, као и да препознају различите интерпретативне оквире кроз које се друштвене теме представљају.[789]

Ипак, однос између медија и политике није једносмеран. Како наглашавају Ружић и Шимић, утицај медија је двосмеран: с једне стране, медији обликују ставове бирача и утичу на процес доношења политичких одлука, док с друге стране политички актери настоје да, посредством различитих механизама контроле, усмере медијски садржај и јавни дискурс. Овакав однос може довести до различитих видова манипулације и угрозити објективност информација које се пласирају у јавност.[790] Ово важи како за традиционалне, тако и за нове медије, као што су интернет портали и друштвене мреже. Иако се често перципирају као простор за унапређење демократске партиципације, у пракси долази до њихове кооптације од стране актера који настоје да контролишу проток информација. Последично, приступ независним, разноврсним и критички оријентисаним садржајима бива значајно отежан.[791]

---

[784] *Ibid*.
[785] *Ibid*.
[786] Зоран Томић, *Политичко комуницирање*, Мостар, Вараждин, Загреб, Сарајево: Свеучилиште у Мостару, Свеучилиште Сјевер, Synopsis d.o.o. Загреб, Synopsis d.o.o. Сарајево, 2020.
[787] Walter Lippmann, *Public Opinion*, New Brunswick: Free Press Paperbacks, 1922.
[788] Dina Vozab, "Tracking the Relationship Between Media Literacy and Political Participation Across Different Generations", *Revija za sociologiju* 53(2), 2023, стр. 271–298.
[789] *Ibid*.
[790] Vlatka Ružić i Marta Šimić, "Utjecaj masovnih medija na politiku", у *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu* 4(1), 2013, стр. 77–82.
[791] Robert W. McChesney, *Rich Media, Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times*, New York: The New Press, 1999, стр. 425–443.

Савремени демократски поредак суочава се са кризом легитимности која се огледа у опадању поверења грађана у кључне институције и у осећају недовољне политичке репрезентације, у таквом контексту трансформисана улога медија, под утицајем политичких притисака и тржишне комерцијализације, доводи до слабљења њихове информативне и корективне функције, чиме се додатно нарушава демократски капацитет јавне сфере.[792] Истовремено, и сами корисници доприносе овом проблему селективним одабиром информација које потврђују њихова већ постојећа уверења, уз занемаривање супротстављених перспектива.[793]

Са ширењем друштвених мрежа дошло је до пораста лажних вести и различитих облика манипулације информацијама, што директно угрожава објективност и истинитост јавног дискурса. Манипулација информацијама на дигиталним платформама може имати далекосежне последице по демократске процесе, омогућавајући да пристрасне, непотпуне или нетачне информације обликују јавне ставове и продубљују идеолошке поделе у друштву.[794] Иако дигитални медији представљају значајан изазов савременој комуникацији, истина остаје темељ политичког просуђивања и кључни стандард вредновања информација, који се може достићи искључиво кроз плуралистичку перспективу и континуирани критички напор.[795] С тим у вези, проблем представља и структура савременог медијског тржишта. Доминација ограниченог броја великих медијских кућа доводи до смањења разноликости садржаја и маргинализације критичког новинарства, док процес хиперкомерцијализације резултира продукцијом садржаја који је превасходно усмерен на профит, а не на информисање јавности, чиме се озбиљно доводи у питање улога медија као чувара демократије и заштитника јавног интереса.[796]

На Графикону 79 приказана је учесталост праћења политике у различитим типовима медија, с циљем да се утврди интензитет политичког информисања грађана Србије, као и доминантни канали путем којих се то информисање одвија, односно однос између употребе традиционалних и нових медија.[797]

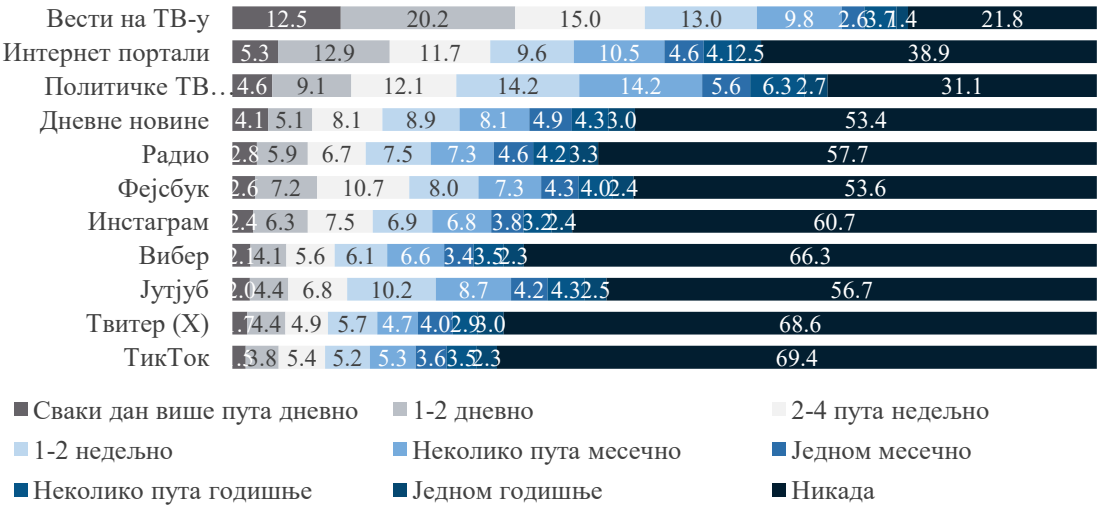

Графикон 79 – *Учесталост праћења политике у различитим типовима медија*

[792] Далибор Петровић и Милош Бешић, „Употреба социјалних медија за политичко информисање у Европи – фактори и последице,“ *Социологија* 61(4), 2019, стр. 565–584; стр. 568.
[793] Giorgio Pecile, Niccolò Di Marco, Matteo Cinelli & Walter Quattrociocchi, *Decoding Political Polarization in Social Media Interactions*, arXiv preprint arXiv:2407.03773, 2024, https://arxiv.org/abs/2407.03773.
[794] Ronen Gradwohl, Yuval Heller & Arye L. Hillman, *Social Media and Democracy*, SSRN Electronic Journal, 2022, https://doi.org/10.2139/ssrn.4149316.
[795] Pavo Barišić, “Truth and Politics in the Age of Digital Media“, *Synthesis Philosophica* No. 66, 2018, стр. 489–501.
[796] McChesney, *ibid.*, стр. 425–443.
[797] Део ових налаза објављен је у Никола Лазић, *ibid*., стр. 12–14.

На основу анализе учесталости коришћења различитих медијских платформи у Србији (Графикон 79), при чему су агрегиране категорије *више пута дневно* и *једном или два пута дневно*, може се стећи јаснији увид у медијске навике становништва, односно у дневну експонираност појединим каналима информисања.

Највећи удео корисника има телевизијско информисање: 32.7% испитаника прати телевизијске вести на дневном нивоу, што потврђује да телевизија и даље задржава примат у структури медијске потрошње у Србији. Одмах иза телевизије налазе се интернет портали са 18.2% свакодневних корисника, што указује на све већи значај дигиталних медија као релевантног извора информација. Политичке емисије на телевизији бележе 13.7% свакодневне публике, што представља релативно висок ниво с обзиром на њихову тематску специјализованост, али оне и даље у значајној мери заостају за класичним информативним програмом. С друге стране, штампани медији, радио и друштвене мреже показују драстично ниже нивое свакодневне експонираности. Дневне новине чита сваког дана тек 9.2% испитаника, док радио свакодневно слуша свега 8.7%, што указује на континуирани пад утицаја традиционалних медијских формата. Када је реч о друштвеним мрежама, Фејсбук има највећи удео свакодневних корисника (9.8%), испред Инстаграма (8.7%) и Јутјуба (7.4%), али су ове вредности и даље значајно ниже у односу на доминантне традиционалне и дигиталне изворе информисања. Остале платформе имају маргиналан домет: Вибер (3.7%), Твитер/X (3.3%) и ТикТок (2.6%) карактерише веома ограничена улога у политичком информисању.

Подаци о проценту испитаника који никада не користе одређене медије такође су индикативни. Највише таквих корисника бележе ТикТок (69.4%), Твитер/X (68.6%) и Вибер (66.3%), док телевизијске вести никада не прати свега 21.8% испитаника, што представља најнижу вредност у овој категорији. Ови подаци потврђују да телевизија задржава статус универзалног медија у Србији, релативно независно од социодемографских карактеристика публике.

У целини посматрано, добијени подаци говоре да медијска структура у Србији и даље је доминантно ослоњена на телевизијско информисање, уз све израженију улогу интернет портала као другог најзначајнијег извора вести. Насупрот томе, друштвене мреже и штампани медији имају ограничен домет, док нове дигиталне платформе, попут ТикТока, остају маргинализоване у сфери политичког информисања. Сходно томе, политичке комуникационе стратегије које теже досезању шире јавности морају бити примарно усмерене ка телевизији и интернет медијима као кључним каналима дистрибуције информација.

Телевизија у Србији, као и у већем делу постсоцијалистичке Европе, задржала је статус примарног медија од деведесетих година. У условима економских криза и ограничене доступности интернета током прве деценије 21. века, телевизија је постала доминантан канал информисања, што је довело до трајних навика праћења телевизијских вести код значајног дела популације, посебно старијих и мање образованих слојева. Поред тога, телевизија је широко доступна и не захтева развијену технолошку писменост, континуиран интернет приступ, нити значајне додатне трошкове након иницијалне набавке уређаја, што је чини погодном за различите слојеве становништва. Истовремено, медијски систем у Србији карактерише изражена информативна моноцентричност, при чему телевизијски канали са националном фреквенцијом (као што су РТС, Пинк, Хепи, Прва, итд.) представљају структурно консолидован простор политичке комуникације. Политички наративи се у великој мери артикулишу и дистрибуирају путем ових канала, чиме се одржава њихова релевантност како у процесима политичке мобилизације и легитимизације власти, тако и у формирању доминантних интерпретација стварности код шире јавности.

Иако интернет портали добијају на значају, њихов утицај је превасходно изражен међу млађим генерацијама. Међутим, удео ове категорије у укупној популацији није довољан да дигитални медији преузму примат у укупној структури информисања. Додатно, значајан део дигиталних медија, посебно таблоидних портала, репродукује садржаје који већ циркулишу у телевизијском простору, чиме се ограничава стварна плурализација информативног поља. Слично томе, друштвене мреже попут Инстаграма, Вибера, X-а и ТикТок-а имају значајан

утицај у сфери популарне културе, али њихова улога у политичком информисању остаје ограничена. Њихова употреба у политичком контексту често је селективна, нерегуларна и усмерена ка забавним, сатиричним или алтернативним садржајима, а не ка систематском и свеобухватном информисању шире јавности.

Додатни структурни проблем представља релативно низак ниво медијске писмености. Већина грађана не прави јасну разлику између различитих типова медијског садржаја, нити поседује развијене навике критичке провере информација. Као последица тога, јавља се висока лојалност медијима који нуде *јасне и једноставне* наративе, што телевизија у великој мери обезбеђује. У целини посматрано, медијске навике у Србији одражавају релативно стабилан, али истовремено структурно проблематичан медијски систем, који карактеришу доминација једносмерне комуникације, ограничен ниво информисаности и изражена политичка централизованост у продукцији информативних садржаја. Ови фактори објашњавају зашто телевизија и даље остаје најважнији медијски канал, док дигитални извори и друштвене мреже имају ограничен, претежно генерацијски и социо-економски диференциран домет.

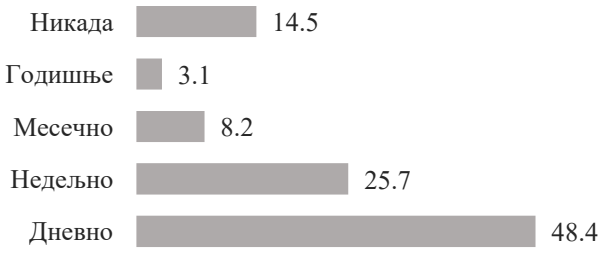

Графикон 80 – Праћење политике преко било ког медија

На Графикону 80 приказана је учесталост праћења политике у медијима, независно од типа канала. Као што се из приложеног да видети, 48.4% испитаника изјављује да прати политичке садржаје на дневном нивоу, што указује на постојање релативно стабилне групе грађана која је континуирано изложена политичким информацијама. Ова група представља потенцијалну основу за артикулацију политичког мњења, али и циљну публику политичког маркетинга и мобилизације. Истовремено, више од четвртине популације (25.7%) политику прати недељно, што указује на постојање повремено ангажоване публике чија је информисаност селективна и условљена актуелностима или специфичним медијским импулсима. У умереној зони налази се 8.2% грађана који политичке садржаје конзумирају једном месечно, што сведочи о ниском нивоу политичке заинтересованости, али не и о потпуној апатији. Насупрот њима, групе које политику прате једном годишње (3.1%) или је уопште не прате (14.5%) представљају медијски и политички маргинализован сегмент популације. Тај удео, нарочито уколико га повежемо са обрасцима апстиненције и ниске политичке ефикасности, упућује на структурне изазове у изградњи инклузивне политичке културе.

Анализирано у светлу демократске теорије, оваква дистрибуција нам говори да се у Србији и даље одржава дубока неравномерност у приступу, интересовању и учешћу у политичкој сфери. Иако је скоро половина популације свакодневно информисана, не треба занемарити чињеницу да преко 25% грађана политику прати једном месечно или ређе, што озбиљно ограничава домете рационалне политичке дебате и деликативне демократије. Истовремено, висок проценат дневно информисаних грађана не мора нужно имплицирати висок ниво критичке свести, већ често одражава механичко конзумирање садржаја под утицајем доминантних медијских структура. У том смислу, графикон не приказује само учесталост праћења политике, већ посредно осликава и дубљу дихотомију између политички интегрисаних и политички искључених грађана, што остаје један од најозбиљнијих изазова за демократизацију јавне сфере у Србији.

Како би се овај феномен детаљније илустровао, генерисани су индекси конзумирања за све медије, као и за два различита типа медија, при чему су резултати стандардизовани у распону од 0 (никаква потрошња) до 1 (максимална потрошња). На Графикону 81 приказане су средње вредности ових индекса из којих се јасно види да традиционални медији и даље преовлађују у односу на интернет платформе.

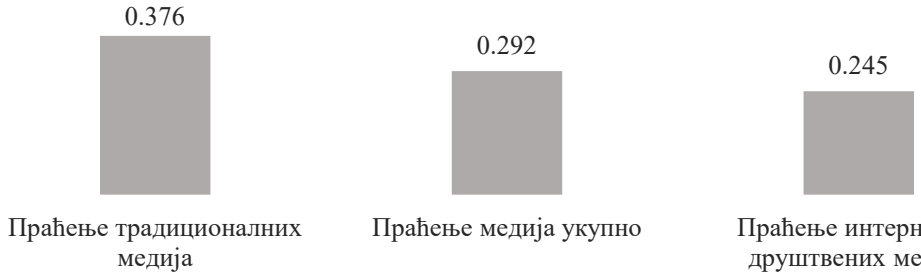

Графикон 81 – Праћење медија: поређење по типу медија

На основу приказаних стандаризованих средњих вредности индекса праћења медија, јасно се уочава структурна предност традиционалних медија у односу на интернет и друштвене мреже у контексту политичког информисања. Укупно праћење медија приказује средњу вредност од 0.292, што указује на умерен ниво ангажовања испитаника у праћењу медијских садржаја. Међутим, када се медији разграниче по типу, доминација традиционалних медија постаје очигледна: индекс праћења традиционалних медија (0.376) знатно превазилази индекс интернет и друштвених медија (0.245).

Овај дисбаланс указује да, упркос глобалним трендовима дигитализације и расту утицаја онлајн платформи, телевизија, радио и штампани медији у Србији и даље представљају примарне изворе политичког информисања. То је посебно релевантно за интерпретацију структуре политичке културе, јер потврђује преовлађујућу улогу институционализованих и централизованих медијских канала у обликовању јавног мњења. Разлике у степену праћења могу бити условљене и дигиталном неједнакости, старосном структуром становништва, као и нивоом образовања и степеном урбанизације.

Табела 81 *– Дихотомизована варијабла праћења медија*

		Фреквенција	Проценат	Валидни проценат	Кумулативни проценат
Валидни случајеви	Ређе или никада	773	51.8	51.8	51.8
	Свакодневно	720	48.2	48.2	100.0
	Тотал	1493	100.0	100.0	

На основу дихотомне променљиве, која разликује испитанике који медије конзумирају *свакодневно* од оних који то чине *ређе или никада*, утврђено је да је 48.2% грађана Србије медијски активно на дневном нивоу, док већина (51.8%) не прати медије свакодневно. Релативно висок проценат грађана који не прате медије свакодневно може бити последица неколико фактора, укључујући ниско поверење у медије, селективну изложеност политичком садржају, демотивисаност услед перцепције медијске пристрасности, као и општу апатију према политичком животу. С друге стране, готово половина испитаника која свакодневно прати медије представља значајан сегмент публике са потенцијалом да обликује друштвени дискурс и утиче на одлуке на изборима, што потврђује медије као важан инструмент политичке социјализације.

Графикон 82 – Праћење медија по партијским преференцијама

На Графикону 82 приметне су релативно мале разлике у учесталости праћења медија међу бирачима различитих политичких опција. У све три категорије – СНС/СПС, грађанске и десне опозиције – већина испитаника медије прати свакодневно (око 60%). Насупрот томе, апстиненти се издвајају са нижим нивоом праћења медија, будући да 70% њих медије прати ређе или никада.[798]

Табела 82 – Дневно праћење медија: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.335**	0.024	0.476**	0.088	-0.407**
	(.144)	(.166)	(.197)	(.143)	(.171)
Старост	0.030***	-0.024***	0.003	-0.017***	0.033***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.558***	0.960***	0.662***	-0.363**	-0.954***
	(.162)	(.206)	(.233)	(.165)	(.196)
Високо образовање	-0.767***	1.094***	0.412	-0.120	-1.058***
	(.197)	(.233)	(.275)	(.192)	(.231)
Средњи приходи	-0.295*	-0.177	0.681***	0.126	-0.286
	(.165)	(.198)	(.244)	(.169)	(.195)
Високи приходи	-0.101	0.041	0.626**	-0.205	-0.289
	(.210)	(.239)	(.293)	(.210)	(.246)
Градско подручје	-0.338**	-0.068	0.040	0.369**	-0.221
	(.148)	(.174)	(.210)	(.153)	(.174)
Војводина	0.551**	1.337***	-0.087	-1.306***	-0.189
	(.220)	(.275)	(.284)	(.206)	(.267)
Западна Србија и Шумадија	0.778***	1.044***	-0.590*	-1.123***	0.280
	(.222)	(.281)	(.317)	(.209)	(.274)
Источна и Јужна Србија	0.830***	0.477	0.402	-1.238***	0.158
	(.228)	(.302)	(.281)	(.221)	(.281)
Дневно прати медије дами варијабла	**0.403*** (.149)**	**0.909*** (.177)**	**0.531** (.208)**	**-1.289*** (.150)**	**-0.365** (.183)**
Константа	-2.054***	-2.312***	-3.498***	1.583***	-0.234
	(.362)	(.435)	(.525)	(.349)	(.453)
Nagelkerke R^2	.175	.144	.079	.207	.195

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

У Табели 85 илустрована је вероватноћа изборних опција у зависности од учесталости праћења медија. Подаци показују висок степен вероватноће да ће особе које свакодневно прате медије гласати за грађанску опозицију (71.2%) или десну опозицију (62.9%), што наглашава значај медијске информисаности у артикулацији и мобилизацији опозиционог бирачког тела. Најизраженији ефекат ове тенденције уочава се код грађанске опозиције, где позитиван и статистички снажан логит коефицијент показује вишеструко већу вероватноћу гласања за ову политичку опцију код испитаника који редовно прате медије. Насупрот томе, они који свакодневно прате медије имају вероватноћу од 59.9% да ће гласати за коалицију СНС/СПС, што је значајно ниже у поређењу са вероватноћом гласања за опозиционе партије и указује на релативно слабију улогу медијске информисаности у мобилизацији бирача власти. Код апстинената, праћење медија има снажан негативан ефекат: особе које избегавају медијски садржај имају значајно већу вероватноћу да не изађу на изборе. Конверзијом логит коефицијента добија се вероватноћа од свега 21.6% да ће особе које свакодневно прате медије бити апстиненти. Ово је најнижа вредност и указује да је политичка информисаност један од важних фактора који разликује апстиненте од политички ангажованог дела становништва. У категорији *власт vs опозиција* присутан је негативан и статистички значајан ефекат и говори

[798] Део овог одељка (подаци о учесталости и обрасцима праћења медија по типу канала, учесталости и партијским преференцијама) такође је преузет из: Лазић, *ibid.*, стр. 11–14.

нам да је свакодневно праћење медија у већој мери повезано са подршком опозицији него власти.

Вредности Nagelkerke R^2 указују да праћење медија има неуједначену и селективну предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке.

Највише објашњене варијансе забележено је код апстинената (9.1%), што значи да медијске навике представљају релативно значајан фактор у објашњавању одлуке о (не)учествовању на изборима.

Код грађанске опозиције вредност Nagelkerke R^2 износи 3.8%, што указује на умерен, али ограничен допринос праћења медија у објашњавању подршке овој политичкој опцији.

Насупрот томе, код десне опозиције (1.1%) и СНС/СПС (0.8%) објашњена варијанса је ниска, што говори у прилог томе да медијске навике имају маргиналну улогу у структурисању подршке овим политичким актерима.

Најнижа вредност забележена је у бинарном моделу *власт vs опозиција* (0.7%), што јасно указује да праћење медија не представља релевантан фактор у објашњавању основне политичке поделе.

У целини посматрано, ови налази показују да праћење медија није универзални предиктор изборног понашања, већ фактор чији је аналитички значај концентрисан пре свега на објашњавање апстиненције, а знатно мање у разумевању страначких преференција.

15. МЕЂУНАРОДНА ПОЛИТИКА И ПАРТИЈСКИ РАСЦЕПИ

Спољну политику Србије већ деценијама карактерише неодређеност и недовољно јасно дефинисани приоритети. Иако владајућа елита декларативно истиче европске интеграције као стратешки циљ, у пракси дуги низ година доминира настојање да се одрже чврсти политички, економски и војни односи са Русијом и Кином. Оваква спољнополитичка оријентација пружа власти стабилну подршку у јавности, јер би сваки значајнији заокрет од традиционално блиских односа са Русијом могао довести до слабљења политичке репутације и подршке владајућој коалицији. Као резултат тога, Србија је једина земља у процесу приступања Европској унији која није увела санкције Русији због рата у Украјини.

Упркос растућим политичким тензијама између Брисела и Москве, српска влада настоји да одржи пријатељске и стабилне односе са Русијом, истовремено покушавајући да сачува кредибилитет и континуитет свог европског пута. Блискост Србије са Русијом може се објаснити кроз два међусобно повезана фактора: историјски и геополитички. Историјски, Русија се у јавном дискурсу у Србији перципира као један од најзначајнијих историјских савезника земље, а ова традиционална веза се често анализира кроз призму словенског братства и заједничког православног наслеђа. Други аспект односи се на савремену геополитичку реалност, пре свега на питање Косова и Метохије, у којој се Русија перципира као снажан међународни политички актер који спречава постизање пуног суверенитета такозване републике Косово. Управо из ова два разлога већина грађана Србије доживљава Русију као пријатељску земљу, те подржава наставак сарадње и одржавање блиских међународних односа са њом.

У овом истраживању је спољнополитичка оријентација грађана Србије испитивана кроз два индикатора. Први индикатор односио се на перцепцију страних држава као пријатељских или непријатељских (Графикон 83), а други индикатор на ставове испитаника о томе на које земље би Србија требало да се ослони у својој спољној политици (Графикон 84).

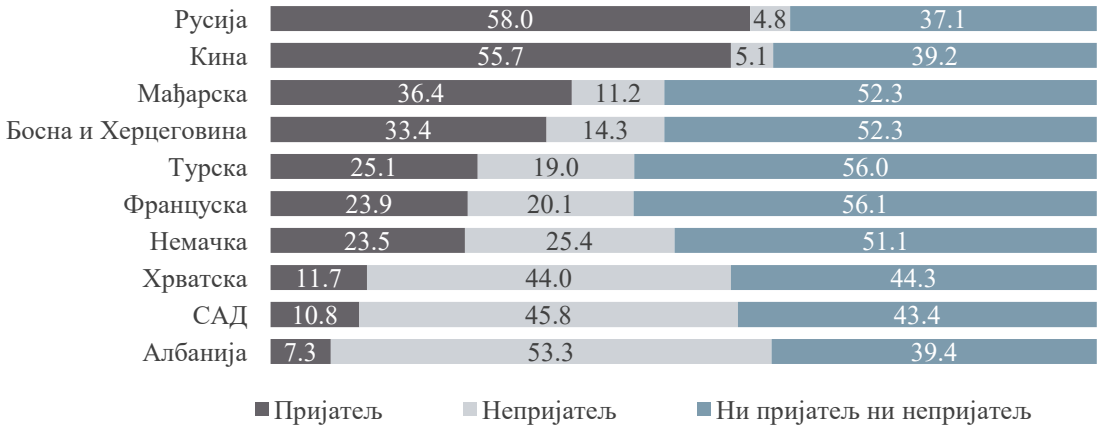

Графикон 83 – Стране државе као пријатељи или непријатељи

Највећи проценат испитаника перципира Русију (58%) и Кину (55.7%) пријатељским државама. Истовремено, негативна перцепција ових земаља је минимална (4.8% за Русију и 5.1% за Кину), што јасно потврђује стабилан позитиван имиџ ових земаља у српској јавности. Када је реч о Русији, она традиционално ужива дубоко укорењену подршку због историјске, политичке и културне блискости која се огледа кроз заједничко православно наслеђе, словенско братство и дуготрајну улогу Русије као савезника Србије у критичним историјским моментима. Када је пак о Кини реч, позитивна перцепција Кине у српској јавности пре свега произлази из тога да се у међународном контексту перципира као савезник Русије и противтежа Сједињеним Америчким Државама, што додатно учвршћује њену позицију у

очима јавности. Коначно, историјски контекст и наслеђе социјалистичког периода, као и идеолошка блискост у оквиру некадашњих комунистичких система, доприносе додатном позитивном вредновању Кине у јавности. Релативно позитивна перцепција Мађарске може се повезати са развијеним политичким и економским односима две државе у последњој деценији, као и са блиском сарадњом политичких елита у Београду и Будимпешти.

Највиши степен негативне перцепције резервисан је за Албанију (53.3%) и САД (45.8%), што рефлектује дуготрајне геополитичке напетости, нарочито у контексту питања независности Косова и Метохије, али и бомбардовања Југославије 1999. године.

Босна и Херцеговина, Турска, Француска и Немачка углавном се налазе у зони амбивалентности - већина грађана их не види ни као пријатељске, ни као непријатељске. Оваква перцепција земаља чланица Европске уније упућује на ограничен степен идентификације грађана Србије, пре свега са вредносним, а мање са политичким аспектима европског поретка. Нарочито је значајан податак да Немачку и Француску, упркос њиховој кључној улози у процесу интеграције Србије у ЕУ, већина испитаника не доживљава као пријатељске земље. Овакав налаз не представља изненађење у случају Немачке, с обзиром на то да се ова земља традиционално не перципира као пријатељ Србије. Перцепција Француске као земље која није ни пријатељ, ни непријатељ представља одређено одступање од ранијих образаца, будући да је она традиционално била доживљавана као савезник Србије.

Ова конфигурација перцепције иностраних држава јасно указује да доминантни вредносни и емоционални наративи у јавном мњењу не кореспондирају са стратешким циљем приступања Европској унији. Спољнополитички курс Србије, стога, остаје дубоко контрадикторан: док институционално земља формално тежи ка ЕУ, јавно мнење остаје стабилно усмерено ка Русији и Кини, што додатно отежава било какве одлучне реформске кораке у правцу европских интеграција. Може се тестирати хипотеза да једна од основних линија поделе у српском друштву представља осовина Запад–Исток, и да управо та подела лежи у основи детектованог евроскептицизма у Србији.

Други индикатор спољнополитичке оријентације грађана Србије било је питање на кога би Србија требало да се ослони у својој спољној политици (Графикон 84).

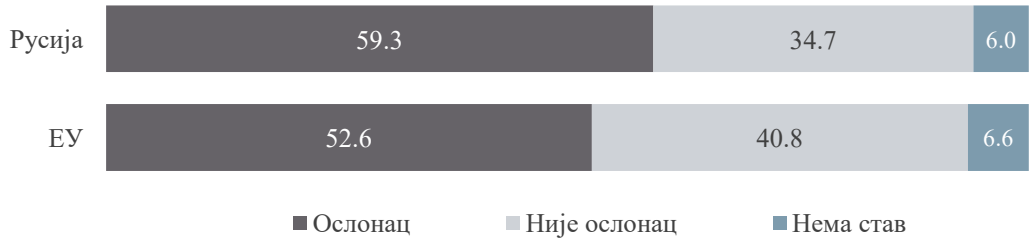

Графикон 84 – Ослонац у спољној политици

На Графикону 84 Русија се као спољнополитички ослонац препознаје код 59.3% испитаника, док 34.7% сматра да не би требало да буде ослонац. С друге стране, Европску унију као ослонац препознаје 52.6% испитаника, а 40.8% испитаника је не перципира на тај начин. Ови подаци потврђују присуство структурних и вредносних разлика у ставовима грађана Србије према спољној политици. Иако је Европска унија номинално представљена као примарни спољнополитички циљ државне политике, у јавном мњењу преовлађује веће поверење у Русију. Такав однос према спољним актерима вероватно произилази из споја историјског наратива, политичких порука владајућих елита и медијске структуре, која често фаворизује источне партнере у негативном контрасту према западним институцијама. Такође, улога Русије у Савету безбедности УН у контексту питања Косова доприноси њеној перцепцији као поузданог савезника. Оваква дистрибуција ставова сигнализира да се спољнополитички курс Србије не доживљава као једнодушан национални консензус, већ као идеолошко питање подложно политичкој мобилизацији. Управо због тога, ово питање има

капацитет да делује као основни ослонац политичких расцепа у земљи и представља један од важних извора политичке поларизације.

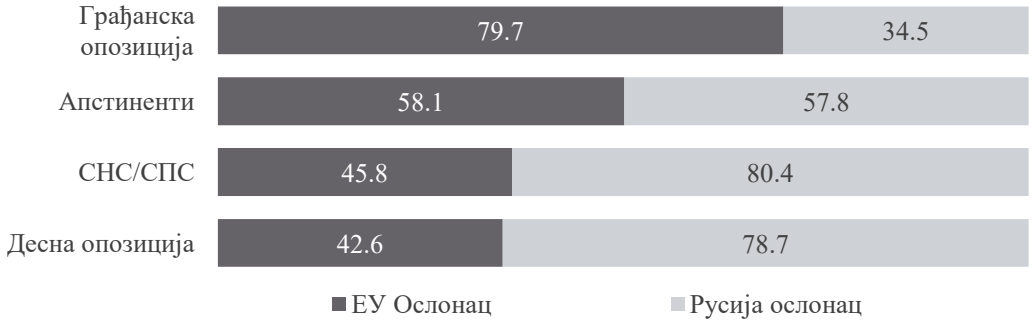

Графикон 85 – Ослонац у спољној политици по партијским преференцијама

Подаци на Графикону 85 пружају увид у вредносне оријентације самог бирачког тела и показују да спољнополитичке преференције нису ствар само спољне политике, већ дубоко повезане са унутрашњим политичким идентитетима.

Грађани који подржавају грађанску опозицију показују изразито проевропску оријентацију – чак 79.7% њих види Европску унију као спољнополитички ослонац, док само 34.5% препознаје Русију у тој улози. Ово је једина политичка опција у којој постоји јасна вредносна надмоћ ЕУ над Русијом, што говори у прилог томе да грађанска опозиција своју политичку платформу гради на евроинтеграцијама.

Насупрот томе грађани који подржавају владајућу коалицију или десну опозицију показују изразито проруску оријентацију: 80.4% присталица СНС/СПС-а и 78.7% присталица десне опозиције види Русију као кључни спољнополитички ослонац, док је подршка ЕУ значајно нижа (45.8% за СНС/СПС; 42.6% за десну опозицију). Ово указује да је ослонац на Русију постао заједничка вредносна оса власти и националне опозиције, чиме се у политичком дискурсу креира широка антиевропска коалиција унутар јавности. Њихово ослањање на Русију не проистиче само из историјских и културолошких мотива, већ и из прагматичних политичких разлога, као што су питање Косова, однос према санкцијама, цена енергената и суверенистичка реторика.

Апстиненти представљају посебно интересантну групу, јер 58.1% њих Европску унију препознаје као спољнополитички ослонац, док готово идентичан удео (57.8%) указује на Русију као кључног партнера, што упућује на вредносну амбивалентност и одсуство јасно профилисане спољнополитичке оријентације.

Добијени резултати јасно показују да питање спољнополитичког ослонца не представља само пуко геополитичко питање, већ централни елемент унутрашњих политичких расцепа у Србији. Питање односа према ЕУ и Русији постаје идентитетски расцеп: оно што ЕУ представља за грађанску опозицију, Русија представља за владајућу странку и десну опозицију. Ово пак значи да ће будућност спољне политике Србије у великој мери зависити од унутрашње политичке динамике, а не само од међународног контекста.

Оријентација ка Европској унији као спољнополитичком ослонцу има негативан и статистички значајан ефекат у случају подршке СНС/СПС, што указује да подршка ослањању на ЕУ умањује вероватноћу подршке владајућој коалицији.

Истовремено, код грађанске опозиције присутан је изразито позитиван ефекат, што показује да оријентација ка ЕУ значајно повећава вероватноћу (више од три пута) подршке грађанској опозицији.

Овај налаз указује да је европска оријентација знатно израженија међу бирачима овог дела политичког спектра. Код десне опозиције налази нам говоре да подршка ЕУ као спољнополитичком ослонцу умањује вероватноћу подршке десној опозицији. То показује да је негативан однос према Европској унији израженији у овом делу политичког спектра. У случају апстинената није утврђена статистички значајна повезаност.

Табела 83 – ЕУ ослонац у спољној политици и Русија ослонац у спољној политици: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.225	-0.036	0.470**	0.011	-0.347*
	(.151)	(.178)	(.201)	(.142)	(.180)
Старост	0.029***	-0.010*	0.001	-0.024***	0.027***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.563***	1.026***	0.731***	-0.364**	-0.971***
	(.172)	(.223)	(.242)	(.166)	(.209)
Високо образовање	-0.669***	1.106***	0.496*	-0.194	-1.066***
	(.207)	(.252)	(.285)	(.193)	(.247)
Средњи приходи	-0.272	-0.343	0.603**	0.190	-0.201
	(.174)	(.212)	(.248)	(.169)	(.207)
Високи приходи	-0.011	-0.203	0.546*	-0.147	-0.054
	(.223)	(.257)	(.301)	(.209)	(.265)
Градско подручје	-0.341**	0.041	0.043	0.315*	-0.300
	(.158)	(.186)	(.216)	(.153)	(.187)
Војводина	0.686***	1.107***	-0.061	-1.176***	0.044
	(.234)	(.289)	(.294)	(.204)	(.286)
Западна Србија и Шумадија	1.086***	0.595**	-0.381	-1.114***	0.826***
	(.242)	(.293)	(.331)	(.210)	(.306)
Источна и Јужна Србија	1.039***	0.456	0.452	-1.381***	0.319
	(.239)	(.314)	(.290)	(.221)	(.295)
ЕУ ослонац дами варијабла	**-0.373****	**1.159*****	**-0.587*****	**-0.026**	**-0.402****
	(.152)	**(.198)**	**(.203)**	**(.145)**	**(.183)**
Русија ослонац дами варијабла	**1.156*****	**-1.339*****	**0.855*****	**-0.434*****	**1.303*****
	(.174)	**(.183)**	**(.245)**	**(.151)**	**(.212)**
Константа	-2.637***	-2.162***	-3.449***	1.579***	-1.173***
	(.419)	(.493)	(.581)	(.381)	(.522)
Nagelkerke R^2	.238	.249	.111	.133	.274

Виде се да је негативан и статистички значајан ефекат присутан и у категорији *власт vs опозиција* што показује да је оријентација ка ЕУ у већој мери повезана са подршком опозицији него власти.

С друге стране, оријентација ка Русији као спољнополитичком ослонцу показује готово супротан образац. Позитиван и статистички значајан ефекат уочава се у случају подршке СНС/СПС, односно да ослањање на Русију значајно повећава вероватноћу (преко три пута) подршке владајућој коалицији.

Код грађанске опозиције присутан је изразито негативан ефекат и показује да оријентација ка Русији значајно умањује вероватноћу подршке грађанској опозицији.

Позитивна и статистички значајна повезаност уочава се и код десне опозиције и указује да је ослањање на Русију израженије присутно и међу бирачима десне опозиције.

Негативан и статистички значајан ефекат присутан је код апстинената, што указује да испитаници који Русију виде као ослонац у спољној политици чешће учествују у политичком процесу. У категорији *власт vs опозиција* оријентација ка Русији има позитиван и статистички значајан ефекат и показује да подршка ослањању на Русију повећава вероватноћу подршке власти у односу на опозицију.

Вредности Nagelkerke R^2 указују да ставови о међународној политици имају релативно значајну и диференцирану предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке. Највиша објашњена варијанса забележена је код грађанске опозиције (14.3%), што указује да су оријентације према међународним актерима и спољнополитичким питањима један од важних фактора структурисања подршке овој политичкој опцији. Овај налаз упућује на јасну вредносну и програмску профилисаност грађанске опозиције, у којој спољнополитичке оријентације представљају важан елемент политичког идентитета њених бирача.

Релативно значајна објашњена варијанса присутна је и у моделу *власт vs опозиција* (8.6%), што указује да међународна политика представља релевантну осу политичке поделе. Код гласача СНС/СПС вредност Nagelkerke R^2 износи 7.1%, говорећи у прилог томе да ставови о међународној позицији државе имају умерен, али не и занемарљив значај у објашњавању подршке владајућој коалицији.

Насупрот томе, код десне опозиције објашњена варијанса је нижа (4.3%), што указује да међународна политика има ограниченији аналитички домет у овој категорији, док је код апстинената вредност Nagelkerke R^2 изразито ниска (1.7%), што јасно указује да спољнополитичке оријентације немају релевантну улогу у објашњавању одлуке о неучествовању на изборима.

16. ПЕРСОНАЛНА АУТОНОМИЈА

У анализи персоналне аутономије у овом истраживању коришћен је теоријски утемељен индикатор квалитета живота, заснован на класичним социолошким увидима који наглашавају условљеност индивидуалног деловања ширим друштвеним оквирима. У том смислу, посебно је значајан концепт аномије, који омогућава разумевање односа између друштвене регулације и способности појединца да усмерава сопствено понашање. Полазећи од ове теоријске перспективе, у наставку се разматрају различита социолошка тумачења аномије и њихов значај за разумевање персоналне аутономије у савременим друштвеним условима.

Проблем персоналне аутономије је у оквиру класичне социолошке теорије анализира посредно Емил Диркем, кроз концепт аномије као специфичног стања друштвене дезинтеграције и нормативне дезоријентације. Полазећи од становишта да аутономија појединца није апсолутна, већ друштвено условљена, Диркем истиче да способност саморегулације и усмеравања понашања зависи од степена у ком друштво успоставља стабилан систем норми, вредности и очекивања. У ситуацијама када тај регулативни оквир ослаби или се нагло уруши, појединац остаје без јасних оријентира који би ограничили и структурирали његове жеље, амбиције и понашање, што доводи до слабљења његове персоналне аутономије. Аномија се, стога, не јавља као вишак слободе, већ као њена патолошка форма, у којој одсуство друштвене регулације производи унутрашњу дезоријентацију и осећај беспомоћности.[799] Диркем посебно наглашава да модерна друштва, услед убрзаних економских, политичких и културних промена, производе хронична стања аномије, у којима појединци више не располажу стабилним нормативним оквирима за обликовање животних циљева. У таквим условима, персонална аутономија не јача, већ слаби, јер се појединац суочава са неограниченим хоризонтом жеља које није у стању да рационално регулише.

Диркемово тумачење аномичког самоубиства представља крајњи израз овог поремећаја односа између појединца и друштва, где губитак друштвене регулације доводи до ерозије унутрашње стабилности личности. У том теоријском оквиру, аутономија не подразумева одсуство спољних ограничења, већ постојање јасних и интернализованих норми које омогућавају појединцу да делује у складу са друштвено признатим смислом и границама.[800] Аномија се, стога, према Диркему, може дефинисати као стање које настаје када процеси друштвене диференцијације нису праћени адекватном моралном регулацијом. Друштвена диференцијација, сама по себи, не производи друштвени поремећај, већ до аномије долази у ситуацијама у којима одсуство јасних нормативних правила оставља појединце без стабилних оријентира за усмеравање њихових очекивања и понашања. У таквим околностима, појединци више не располажу интернализованим границама које би регулисале њихове тежње и поступке, што резултира стањем дезоријентације и губитка контроле над сопственим деловањем. Аномија се, стога, не појављује као проширење индивидуалне слободе, већ као структурни услов у којем је персонална аутономија ослабљена управо због одсуства друштвено утемељене моралне регулације.[801]

Надовезујући се на Диркемово схватање аномије као стања нормативне дерегулације, Роберт Мертон развија концепт аномије као структурне тензије између културно дефинисаних циљева и институционално доступних средстава за њихово остварење. У ситуацијама у којима друштво интензивно промовише одређене вредности и моделе успеха, а истовремено ограничава легитимне могућности њиховог достизања, појединци се суочавају са осећајем структурне блокаде и губитка контроле над сопственим животним исходима. У таквим

[799] Émile Durkheim, *Suicide: A Study in Sociology*, London: Routledge, 2005, стр. 208–209.
[800] *Ibid*., стр. 209–210.
[801] *Ibid*., стр. 289–291.

околностима, нормативни поредак престаје да функционише као стабилан оквир оријентације и постаје извор фрустрације и несигурности, што условљава појаву различитих образаца адаптације. Аномија се, код Мертона, не исцрпљује у пуком одсуству норми, већ се испољава као системски услов који подрива персоналну аутономију, будући да појединци све мање доживљавају сопствено деловање као резултат контролисаног избора, а све више као реакцију на структурна ограничења која су изван њиховог утицаја.[802]

Мертон даље прецизира да у условима аномије појединци не реагују насумично, већ развијају релативно стабилне и типичне обрасце адаптације на структурни раскорак између културних циљева и доступних средстава. Иако ови облици адаптације представљају рационалне одговоре на ограничене могућности деловања, они истовремено сведоче о суженом простору аутономног избора. Када су институционални канали остварења циљева блокирани или перципирани као недоступни, појединци су приморани да прилагоде своје понашање структурним ограничењима, а не сопственим преференцијама и вредносним оријентацијама. На тај начин, аномија се код Мертона испољава као друштвени услов у којем избори нису у потпуности слободни, већ су у значајној мери детерминисани системским ограничењима, што додатно подрива персоналну аутономију и појачава осећај зависности од спољашњих фактора.[803]

Џулијан Ротер (Rotter) уводи концепт локуса контроле као генерализованог уверења о томе да ли су животни исходи последица сопственог деловања или резултат спољашњих фактора, као што су случај, судбина или утицај других актера. Појединци који доминантно перципирају екстерни локус контроле не доживљавају своје понашање као кључни узрок последица, већ као секундарно у односу на структуралне околности које су изван њихове контроле. У таквом когнитивном оквиру, осећај индивидуалне одговорности и ауторства над сопственим поступцима бива ослабљен, што директно подрива персоналну аутономију као способност да се сопствени избори доживљавају као делотворни и смислени.[804] Ротер наглашава да екстерни локус контроле не представља пролазно уверење, већ релативно стабилан образац очекивања који обликује начин на који појединци реагују на друштвене ситуације. Када се исходи не доживљавају као контингентни сопственом деловању, мотивација за улагање напора, планирање и дугорочно деловање значајно опада, будући да изостаје очекивање предвидљивих резултата. Последица тога није само снижена иницијативност, већ и појачана склоност ка прилагођавању постојећим околностима. Такав налаз је у складу са ширим теоријским увидима који указују да услови структурне несигурности подстичу осећај губитка контроле и доприносе слабљењу персоналне аутономије.[805]

У оквиру теорије самодетерминације, Едвард Деси (Deci) и Ричард Рајан (Ryan) аутономију не изједначавају са независношћу, већ је дефинишу као деловање засновано на осећају вољности и унутрашњег прихватања сопствених поступака. Према њиховом тумачењу, појединац може бити аутономан и у условима зависности од других, уколико своје деловање доживљава као самостално изабрано, док губитак аутономије настаје онда када се понашање перципира као резултат спољашње контроле, притиска или принуде. У том смислу, аутономија се односи на субјективни доживљај контроле над сопственим поступцима, што омогућава њено концептуално повезивање са екстерним локусом контроле и слабљењем персоналне аутономије у условима структурне несигурности.[806]

---

[802] Merton, *ibid.*, стр. 185–192.
[803] *Ibid*., стр. 194–197.
[804] Julian B. Rotter, "Generalized Expectancies for Internal versus External Control of Reinforcement", *Psychological Monographs: General and Applied* 80(1), 1966, стр. 1–28; стр. 1–2.
[805] *Ibid*., стр. 5–7.
[806] Edward L. Deci & Richard M. Ryan, "Self-Determination Theory in Health Care and Its Relations to Motivational Interviewing: A Few Comments", *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 9(24), 2012, стр. 1–6; стр. 2.

Полазећи од ових теоријских увида, друштвена аномија може се разумети као стање које указује на недостатке у друштвеном поретку, а које се непосредно рефлектују на осећај несигурности и губитка контроле код појединаца. У *Европском проучавању вредности* (EVS) користи се један занимљив, теоријски утемељен и емпиријски верификован индикатор *аномије*, заснован на процени испитаника о степену контроле коју имају над сопственим животом. У емпиријској традицији, овај индикатор обухвата два блиско повезана концепта. Први је локус контроле, који је развио Џулијан Ротер, а који се односи на степен у којем појединци верују да могу да контролишу догађаје који утичу на њихов живот. Локус контроле може бити интерни, када појединац перципира себе као главног носиоца исхода, или екстерни, када се исходи приписују спољашњим факторима, попут случаја, судбине или деловања других. Други концепт односи се на персоналну аутономију, која подразумева способност доношења информисаних и слободних одлука о сопственом животу. Она обухвата могућност избора и обликовања животног тока у складу са сопственим вредностима и преференцијама, те је уско повезана са самодетерминацијом и представља један од кључних аспеката људског достојанства и благостања.

У овом истраживању примењено је исто питање као у *Европском проучавању вредности* (EVS) како би се стање друштвене аномије операционализовало кроз индикатор локуса контроле, односно персоналне аутономије. Испитаници су процењивали степен контроле над сопственим животом на десетостепеној скали, а дистрибуција одговора представљена је на Графикону 86.

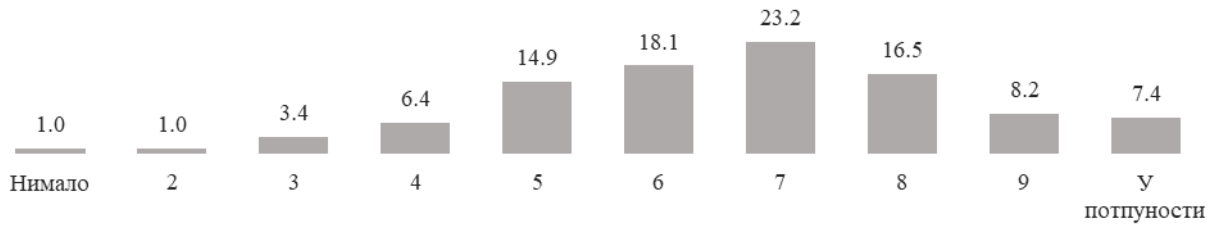

Графикон 86 – Персонална (лична) аутономија

Дистрибуција одговора на десетостепеној скали која мери степен контроле показује да највећи проценат испитаника процењује контролу над сопственим животом као средње или умерено високу. Највећа концентрација одговора забележена је на вредности 7 (23.2%), што указује на умерено висок осећај личне контроле. Укупно посматрано, 72.7% испитаника налази се у распону од 5 до 8, што јасно упућује на то да већина испитаника има осећај да у одређеној мери активно управља сопственим животом, али да тај осећај није апсолутан.

Ниски нивои перципиране контроле (вредности од 1 до 3) заступљени су са свега 5.4%, што имплицира да релативно мали део популације има изразито негативну перцепцију сопствених капацитета да утиче на властити живот. Са друге стране, високи нивои контроле (вредности 9 и 10) присутни су код 15.6% испитаника, што указује да мањина своју личну аутономију доживљава као потпуну или готово потпуну. Централна тенденција (медијана) у распону од 6 до 7, уз слабу заступљеност екстремних вредности, додатно потврђује да већина грађана Србије перципира сопствену позицију као делимично контролисану, али структурно ограничену.

Оваква расподела упућује на социолошки релевантан образац умерене аутономије, који је вероватно условљен ширим друштвеним околностима, попут економске неизвесности, политичке нестабилности и перцепције ограничених могућности друштвене мобилности. У контексту концепта аномије, добијени налази могу се тумачити као показатељ умереног степена друштвене интегрисаности: испитаници не доживљавају себе као потпуно лишене контроле, али ни као у потпуности аутономне актере. Овај налаз посебно добија на значају када се повеже са перцепцијама институционалног поверења и политичке стабилности, јер указује на постојање латентног осећаја ограничене личне контроле који може утицати на

ставове о демократији, економском систему и политичком ангажману. У целини, расподела перцепције личне аутономије указује на умерено позитиван, али структурно условљен осећај контроле над сопственим животом, што се може интерпретирати као индикатор делимичне друштвене интегрисаности, уз присуство елемената латентне аномије.

Ради стицања јаснијег увида у ниво персоналне аутономије, у наставку се приказују упоредни подаци засновани на Европском проучавању вредности (EVS) из 2017. године у Графикону 87. Налази откривају да је ниво персоналне аутономије у Србији већ тада био релативно низак, док најновији подаци показују његово додатно опадање у односу на претходни период.

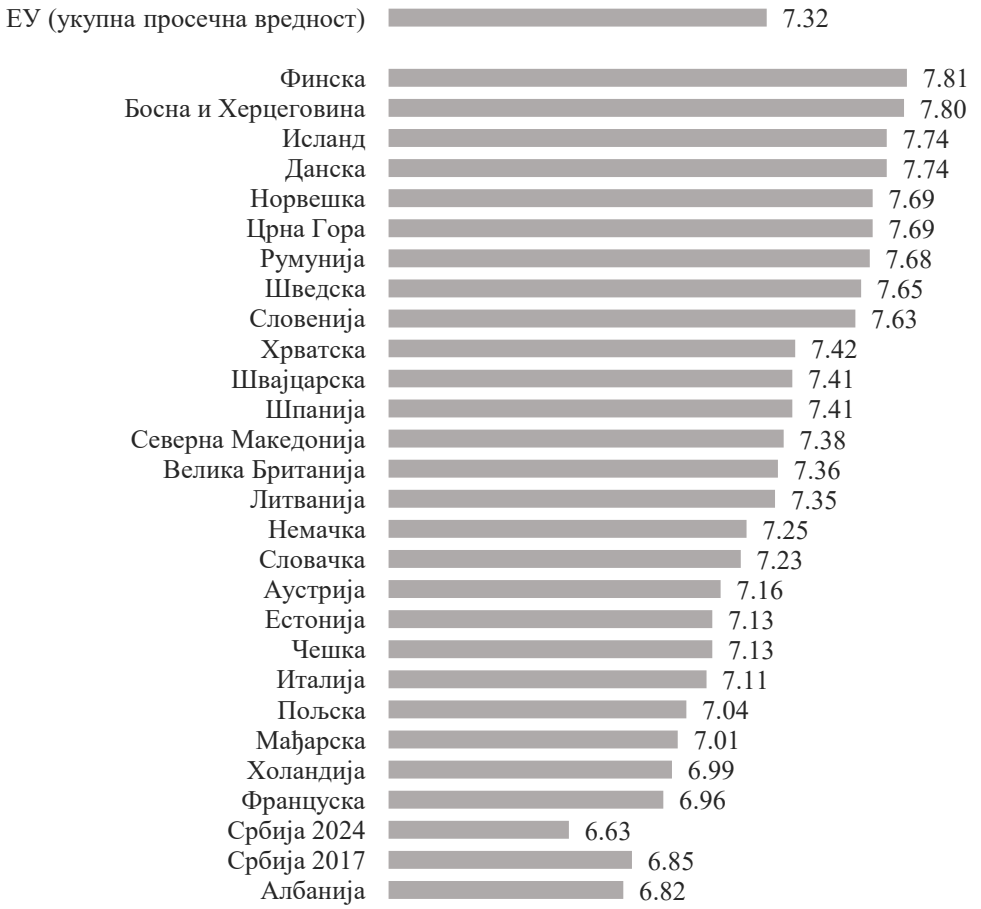

Графикон 87 – Персонална (лична) аутономија – поређење европских земаља

Упоредна анализа персоналне аутономије показује да је у Србији 2024. године забележена најнижа просечна вредност перципиране контроле над сопственим животом (6.63) у односу на све земље обухваћене Европском студијом вредности (EVS), укључујући и раније мерење за Србију из 2017. године (6.85). Овај налаз указује не само на опадајући тренд унутар саме земље, већ и на структурни проблем у домену личне ефикасности и друштвеног оптимизма у поређењу са европским окружењем. Док просечна вредност за ЕУ износи 7.32, знатно више вредности бележе земље попут Финске (7.81), Исланда (7.74) и Данске (7.74), али и суседне државе, укључујући Босну и Херцеговину (7.80), Црну Гору (7.69) и Румунију (7.68). Ови подаци указују да низак ниво персоналне аутономије у Србији не представља регионални образац, већ специфичност унутрашњих друштвених и политичких околности.

Смањена перцепција личне контроле, посматрана кроз овај индикатор, у теоријском смислу указује на присуство социјалне аномије у Србији, односно осећаја дезоријентације, немоћи и ослабљене повезаности појединца са друштвеним структурама. Овакви налази говоре о постојању друштвеног контекста у којем преовлађује осећај ограниченог утицаја на

сопствени животни ток, што се може довести у везу са ниским нивоом институционалног поверења, економском неизвесношћу и политичком нестабилношћу. У том смислу, подаци приказани на Графикону 87 могу се тумачити као индикатор дубљих структурних дисфункција које обликују перцепцију личне самоделатности и утичу на субјективни осећај добробити грађана.

Приказани налази показују да значајан део грађана Србије не перципира сопствено деловање као делотворно ни у приватној, ни у јавној сфери. Оваква перцепција представља суштинску одредницу онога што се у социолошкој теорији означава као аномија, односно стање у којем друштвене норме губе своју регулативну функцију, а друштвени поредак бива доживљен као непредвидив и недовољно правично уређен. Са друштвеног и политичког аспекта, у условима у којима се кључни процеси одлучивања често перципирају као централизовани и недовољно транспарентни, уз ограничене домете институционалне контроле и правне сигурности, формира се осећај ограниченог индивидуалног утицаја на шире друштвене токове. Ово доводи до осећаја да појединци немају никакав стварни утицај на политичке токове, што директно подрива осећај личне контроле над животом.

Економски фактори такође имају значајан утицај на перцепцију аутономије. Иако поједини макроекономски индикатори указују на периоде раста, значајан део становништва суочава се са структурним ограничењима, укључујући релативно ниске зараде, несигурност запослења, као и ограничен приступ квалитетним јавним услугама, нарочито у области здравства и социјалне заштите. У таквим околностима, перцепција да индивидуални напор не доводи нужно до предвидивих исхода постаје широко распрострањена. Додатно, уколико се друштвена мобилност доживљава као условљена неформалним мрежама и политичким везама, а не индивидуалним компетенцијама, јача уверење о ограниченом домету личне иницијативе и труда.

Историјски и културни фактори такође обликују перцепцију личне аутономије. Дуготрајна изложеност друштвеним и политичким турбуленцијама, укључујући распад државе, економске санкције, оружане сукобе, транзиционе процесе и контроверзне приватизације, допринела је формирању културе несигурности у којој је *приватно* или *лично* увек под претњом већих друштвених потреса, што обесмишљава појам личне аутономије. У таквом амбијенту, индивидуалне стратегије деловања често се прилагођавају перципираној нестабилности, што додатно релативизује значај персоналне аутономије. Појединци не само да се ређе доживљавају као активни носиоци сопствених животних избора, већ се доводи у питање и сама могућност делотворног индивидуалног деловања. Као последица, уместо аутономије, чешће се јављају обрасци адаптације и прилагођавања постојећим околностима. Ово је клима у којој лична аутономија бива замењена културом прилагођавања и одустајања.

Насупрот томе, исте структурне и историјске околности покрећу и другачије облике реакције – једна од њих је висока емиграција, нарочито међу млађим и образованим слојевима становништва. У ситуацији у којој се социјална мобилност често повезује са одласком из земље, друштвени контекст се не перципира као простор избора, већ као скуп структурних ограничења, па емиграција постаје начин превазилажења те ограничености и покушај остваривања аутономије у другом окружењу. Коначно, медијски и политички дискурси који наглашавају кризе, спољне притиске и унутрашње претње могу додатно учврстити осећај зависности од централизованих облика власти, уз истовремено слабљење перцепције значаја индивидуалне и грађанске иницијативе.

Низак ниво персоналне аутономије у Србији није само индикатор индивидуалне перцепције, већ рефлексија системског друштвеног проблема – дубоке аномије, друштвене демобилисаности и недостатка вере у смисао личне иницијативе. Овај налаз има шири значај, јер упућује на чињеницу да демократски потенцијал друштва не зависи само од институционалних оквира, већ и од субјективног осећаја грађана да су активни носиоци друштвених процеса, а не њихови пасивни објекти. Ово није само психолошки или социјални феномен, већ дубоко политичко питање, јер без осећаја да можемо утицати на сопствени живот, не може се очекивати ни активно грађанство, ни здрава демократија.

Табела 84 – Индекси перцепције личне аутономије по партијским преференцијама

	N	Аритметичка средина	Стандардна девијација	Стандардна грешка
СНС/СПС	450	6.95	1.791	.084
Лева опозиција	269	6.25	1.938	.118
Десна опозиција	166	6.21	1.900	.147
Апстиненти	608	6.66	1.897	.077
Тотал	1493	6.62	1.892	.049

Просечни ниво перцепције личне аутономије у Србији износи 6.62, што већ само по себи указује на релативно низак осећај контроле над сопственим животом у поређењу са европским просеком (7.32). Међутим, када се анализирају резултати по партијској припадности, уочавају се значајне разлике међу гласачима. Присталице владајуће коалиције СНС/СПС исказују највиши просечни ниво личне аутономије (6.95), што указује да ова категорија грађана у већој мери доживљава себе као субјекте који имају контролу над својим животом. Ова вредност је статистички виша од осталих група и говори да осећај личне стабилности и моћи кореспондира са ослонцем на постојећу власт. С друге стране, иако бирачи леве и десне опозиције показују сличан просек (лева опозиција 6.25; десна опозиција 6.21), тај резултат указује на смањени осећај личне контроле и потенцијално већи осећај фрустрације или отуђености. Апстиненти (6.66) се налазе између владајућих и опозиционих бирача, што је и очекивано с обзиром на њихову дистанцу према политичком систему у целини. Њихов осећај личне аутономије може бити независан од политичког учешћа и одраз животних околности које нису нужно повезане са политичком идентификацијом. Иако су бирачи свих политичких опција испод европског просека, упадљиво је да осећај личне аутономије има тенденцију да буде већи код оних који подржавају власт. Уз примену једнофакторске анализе варијансе (ANOVA), утврђено је да постоје статистички значајне разлике у просечној перцепцији персоналне аутономије међу испитаницима у зависности од страначких преференција ($F(df=3, 1488) = 10.798, p < .001$).

Табела 85 – Локус контроле (персонална аутономија): Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.246*	0.029	0.482**	-0.032	-0.369**
	(.144)	(.165)	(.197)	(.137)	(.175)
Старост	0.033***	-0.017***	0.007	-0.024***	0.030***
	(.005)	(.005)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.563***	0.985***	0.643***	-0.335**	-0.987***
	(.164)	(.207)	(.233)	(.158)	(.202)
Високо образовање	-0.754***	1.135***	0.401	-0.147	-1.204***
	(.198)	(.233)	(.275)	(.185)	(.239)
Средњи приходи	-0.382**	-0.172	0.685***	0.223	-0.393*
	(.167)	(.198)	(.244)	(.163)	(.203)
Високи приходи	-0.232	0.091	0.632**	-0.067	-0.407
	(.212)	(.239)	(.294)	(.201)	(.253)
Градско подручје	-0.306**	0.029	0.078	0.255*	-0.263
	(.149)	(.172)	(.209)	(.146)	(.180)
Војводина	0.448**	1.367***	-0.053	-1.118***	-0.424
	(.221)	(.276)	(.286)	(.196)	(.279)
Западна Србија и Шумадија	0.751***	1.082***	-0.560*	-1.017***	0.138
	(.224)	(.281)	(.318)	(.199)	(.282)
Источна и Јужна Србија	0.897***	0.579*	0.470*	-1.295***	0.058
	(.229)	(.302)	(.282)	(.213)	(.288)
Персонална аутономија	**0.188*** **	**-0.191*** **	**-0.133** **	**0.025**	**0.298*** **
	(.039)	**(.043)**	**(.051)**	**(.036)**	**(.049)**
Константа	-3.198***	0.029***	-2.546***	1.110***	-2.029***
	(.451)	(.493)	(.599)	(.401)	(.552)
Nagelkerke R^2	.195	.133	.079	.117	.254

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Позитиван и статистички значајан ефекат персоналне аутономије присутан је у случају подршке СНС/СПС и указује да већи осећај личне контроле над сопственим животом умерено повећава вероватноћу подршке владајућој коалицији. Наиме, присталице владајућих странака перципирају власт као политички фактор који обезбеђује континуитет, сигурност и ред. Политички и вредносно идентификовани са владајућим партијама, они чешће сматрају да систем функционише у њихову корист и да имају контролу над животом. Персонална аутономија се у овом контексту не темељи нужно на реалној могућности доношења одлука, већ на доживљају стабилности и предвидивости у оквиру постојећег поретка. Они често усаглашавају своја уверења са вредносним наративом власти – попут самодовољности, контроле, оптимизма и осећаја снажне државе. Ово психолошко усклађивање повећава перцепцију утицаја, чак и када је стварна агенда ограничена, смањујући осећај фрустрације. Они ређе критикују државу као институцију и мање препознају аномију или системске проблеме. Тамо где други виде неправду или корупцију, гласачи власти често виде само привремене изазове, доживљавајући себе као део функционалне целине, што додатно подиже осећај личне аутономије. У неким случајевима, осећај контроле може проистицати из конкретне користи коју су грађани стекли (запослење, социјална помоћ, стабилност пензија, итд.). Таква *контрола* није последица индивидуалне моћи, већ субјективне сигурности да ће систем задовољити њихове потребе, што се интерпретира као лична стабилност.

Супротан образац уочава се код грађанске опозиције што показује да са растом персоналне аутономије опада вероватноћа подршке грађанској опозицији. Сличан ефекат присутан је и код десне опозиције и указује да је нижи ниво осећаја личне контроле умерено повезан са већом вероватноћом подршке. Присталице опозиције у целини показују знатно нижи ниво персоналне аутономије, што указује на осећај фрустрације, дистанце од институционалног оквира и перцепцију ограничене могућности утицаја на доношење одлука. Посебно међу онима који се осећају политички маргинализовано или обесхрабрено, овај осећај немоћи често се комбинује са искуством институционалне искључености, што доводи до перцепције да политички и друштвени системи не одговарају на њихове потребе и очекивања. Такво искуство може појачати незадовољство, неповерење и циничан став према политичким процесима, као и тенденцију ка пасивности. У пракси, ово значи да опозициони бирачи чешће виде себе као ограничене у могућности да обликују сопствену животну или колективну судбину.

У случају апстинената није утврђена статистички значајна повезаност и показује нам да персонална аутономија нема значајан ефекат на вероватноћу апстиненције. Позитиван и статистички значајан ефекат присутан је и у категорији *власт vs опозиција* и говори нам да већи осећај персоналне аутономије повећава вероватноћу подршке власти у односу на опозицију.

Вредности Nagelkerke R^2 указују да персонална аутономија има ограничену, али не и потпуно занемарљиву предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке. Највиша објашњена варијанса забележена је у бинарном моделу *власт vs опозиција* (6.6%), што упућује на то да персонална аутономија у извесној мери доприноси структурисању основне политичке поделе, али без капацитета да делује као доминантна оса политичког расцепа. Код гласача СНС/СПС вредност Nagelkerke R^2 износи 2.8%, док је код грађанске опозиције готово идентична (2.7%), што указује да персонална аутономија има сличан и релативно слаб диференцијални ефекат у објашњавању подршке овим политичким опцијама. Ови резултати сугеришу да се димензија индивидуалне аутономије не везује искључиво ни за власт, ни за грађанску опозицију, већ делује као општа вредносна категорија ограниченог политичког домета. Знатно ниже вредности забележене су код десне опозиције (1.1%) и посебно код апстинената (0.1%), што јасно указује да персонална аутономија нема релевантну улогу у објашњавању подршке овим категоријама, нити у разумевању одлуке о неучествовању на изборима. Налази показују да персонална аутономија не функционише као снажан или дистинктиван предиктор изборног понашања, већ пре као секундарна вредносна димензија чији је аналитички домет ограничен на основни расцеп између власти и опозиције.

17. КОСОВСКО ПИТАЊЕ КАО ДЕТЕРМИНАНТА ПОЛИТИЧКЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ

Косовско питање засигурно представља најсложенији и најделикатнији политички изазов са којим се Република Србија суочава у последњих неколико деценија будући да се Косово у националном дискурсу не третира само као територијално питање, већ и као носилац симболичких, политичких и културних вредности. У историјској и националној нарацији, Косово се често конструише као *камен темељац* српског идентитета и *колевка* националне свести. У религијском дискурсу Српске православне цркве, Косово се представља као *извор духовности*, при чему се ова тумачења ослањају како на историјске аргументе, тако и на бројност верских објеката од изузетног културног и духовног значаја које се на његовој територији налазе. Сходно томе, губитак Косова се у овим наративима често интерпретира као губитак темељних основа националног идентитета, колективног самопоимања и духовног континуитета. Овакви дискурзивни обрасци су у великој мери институционализовани у српском друштву, те упркос чињеници да Србија већ дуги низ година не остварује ефективну политичку контролу над Косовом и Метохијом, ово питање и даље представља један од централних стубова политичког дискурса. Сублимат доминантног јавног наратива може се сажети у ставу да, иако је Косово фактички изгубљено, његова независност не сме бити формално призната. Ова позиција најчешће је праћена критичким односом према политици западних држава, а нарочито према Сједињеним Америчким Државама, које се у јавном дискурсу често перципирају као кључни актери у процесу једностраног проглашења независности Косова.

У политичкој реторици се често истиче да признање независности Косова не представља формални предуслов за чланство Србије у Европској унији. Међутим, ова тврдња се унутар српског политичког и медијског простора све чешће доводи у питање будући да је Европски парламент 8. јула 2010. године упутио препоруку државама чланицама да признају Косово, а до данас је то учинило 22 од 27 чланица. Истовремено, сам појам *признања* временом је замењен формулацијама као што су *план пута*, *нормализација односа* или *де факто признање*, које у суштини представљају индиректну артикулацију захтева за прихватањем косовске независности. Представници институција Европске уније су у више наврата јасно саопштили да, иако почетак приступних преговора није експлицитно условљен признањем Косова, њихов завршетак практично подразумева решавање овог питања, односно прихватање независности као нужног корака ка чланству. У политичкој пракси, споразуми као што су Бриселски, Охридски и *Француско-немачки план* захтевају даље кораке ка институционалном и политичком одвајању Косова од Републике Србије. У том контексту, Охридски споразум увео је концепт *де факто* признања као претпоставку даљих интегративних процеса и сада се разматра као садржај Поглавља 35 у преговорима о приступању Србије Европској унији. Имајући све наведено у виду, распрострањено уверење у српском друштву да чланство у Европској унији није остварив без претходног признавања независности Косова не изненађује. Полазећи од ове аргументације, и узимајући у обзир истовремену подршку европским интеграцијама и снажан отпор према признању Косова међу грађанима Србије, у истраживању је постављено дихотомно питање: *Ако бисте лично морали да бирате између чланства Србије у Европској унији и потпуног повратка Косова у састав Србије, шта бисте изабрали*? Иако је овај приступ методолошки редуктиван, он омогућава увид у дубинске вредносне оријентације грађана у условима потенцијалног сукоба између интегративних и националних циљева.

Резултати указују на јасну предност опције која подразумева Косово у границама Србије у односу на европске интеграције, што сугерише да национално-симболичке вредности у значајној мери надјачавају рационалне политичке и економске прорачуне. У том смислу, занемаривање чињенице да подршка независности Косова од стране Европске уније представља један од кључних извора евроскептицизма у Србији могло би се сматрати

аналитички и политички кратковидим приступом. Ипак, налази истраживања указују и на постојање значајног сегмента популације који подржава чланство Србије у Европској унији чак и у случају да оно подразумева признање Косова. Овај налаз указује на постојање изражене вредносне поларизације између национално-симболичке оријентације која Косово третира као неотуђиви део државног и идентитетског оквира, и проевропске оријентације, која приоритет даје интеграцији у шири политички и економски простор Европске уније.

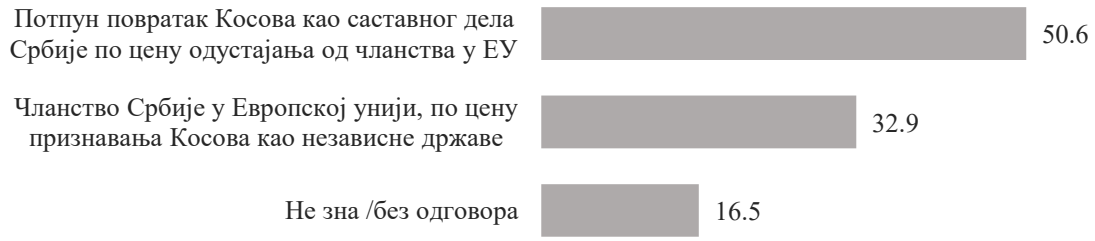

Графикон 88 – Косово или ЕУ

Анализа одговора на питање које је вештачки конструисало дихотомију између чланства Србије у Европској унији и потпуног повратка Косова и Метохије у оквиру њеног територијалног суверенитета, указује на превласт идентитетске компоненте у политичким приоритетима грађана Србије (Графикон 88). Више од половине испитаника (50.6%) определило се за потпуни повратак Косова као интегралног дела Србије, чак и по цену напуштања процеса европских интеграција. Насупрот томе, нешто мање од трећине грађана (32.9%) изабрало је чланство у Европској унији под условом признања независности Косова, што указује на постојање значајне мањинске проевропске оријентације спремне на компромис по питању које се у националном дискурсу доживљава као егзистенцијално. Ови подаци потврђују да национални суверенитет са Косовом и Метохијом и даље представља преовлађујући вредносни оријентир у формирању спољнополитичких ставова у Србији. Образац који се овде види сагласан је са већ утврђеном скепсом према Европској унији, која је у значајној мери условљена перципираном улогом водећих чланица ЕУ у процесу сецесије Косова. Истовремено, чињеница да је скоро трећина популације спремна да подржи европске интеграције чак и по цену уступака по овом питању, потврђује постојање структурално стабилне проевропске оријентације унутар српског јавног мњења.

Косово се у колективном сећању и у српском националном дискурсу посматра као историјска, духовна и симболичка осовина националног идентитета. Његова улога је вишеструка - од епског и митолошког темеља, преко значаја у хришћанској традицији, до центра средњовековне државности. У том контексту, однос према Косову превазилази рационалне политичке или територијалне калкулације. Губитак ове територије се перципира не само као геополитички пораз, већ као егзистенцијална угроженост самог националног бића. Политичка култура у којој доминирају патријархални, етноцентрични и ауторитарни обрасци, фаворизује колективне, а не индивидуалне вредности, а примат даје симболичким уместо прагматичним питањима. У таквом вредносном оквиру, питања као што су Косово, национални понос и суверенитет често добијају приоритет у односу на социоекономске користи интеграционих процеса. Перципирана неправда у вези са улогом западних сила у процесу сецесије Косова само додатно учвршћује већ постојећи негативан однос према ЕУ. Иако пак признање независности Косова не представља формални услов чланства Републике Србије у ЕУ, друштвена перцепција, потхрањена политичким и медијским интерпретацијама, сваки нови корак у преговорима чита као латентни притисак на Србију да прихвати независност Косова. То додатно продубљује већ постојећи евроскептицизам, који није превасходно утемељен у рационалним проценама, већ у идентитетским и вредносним уверењима која обликују однос према политичком уступању. Примат који грађани дају питању Косова у односу на европске интеграције представља резултат дуготрајно укорењене

вредносне структуре, у којој национални интегритет надвладава геополитичке и економске интересе. С друге стране, чињеница да скоро једна трећина популације показује спремност да подржи чланство у ЕУ чак и под условом признања Косова, указује на постојање дубоког вредносног раскола у друштву који, у одсуству инклузивног политичког дијалога, потенцијално осујећује стратешко позиционирање Србије у међународној заједници. Овај раскол истовремено указује на ограниченост доминантних интерпретативних оквира у артикулацији алтернативних политичких перспектива. У том контексту, посебно је значајно указати на одсуство снажног и легитимног дискурса који би омогућио реинтерпретацију питања Косова у оквирима реалполитике. Уколико у јавном простору преовлађује један, непомирљив и есенцијализован наратив, без простора за рационално преиспитивање последица политичких избора, изостанак подршке за европски пут у условима признања Косова показује се као очекиван исход.

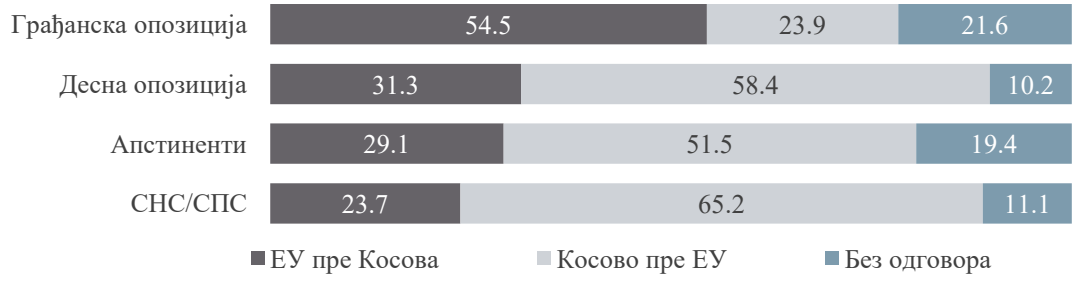

Графикон 89 – Косово или ЕУ и политичке преференције по партијама

Највећи удео испитаника који приоритет Косову, чак и по цену напуштања европских интеграција, забележен је међу присталицама владајуће коалиције (65.2%), док је само 23.7% спремно да подржи чланство Србије у Европској унији уз признање независности Косова. Ови налази упућују на примат национално-конзервативног оквира вредности, у којем се косовско питање интерпретира пре свега као идентитетско и егзистенцијално, а не као геополитичко или економско. Истовремено, код овог гласачког тела уочава се склоност ка критичком тумачењу улоге западних земаља у међународним односима, посебно у контексту сецесије Косова. Отуда произилази отпор ка било каквом компромису који би подразумевао формално или неформално признање независности Косова. Присталице грађанске опозиције показују највиши степен спремности да подрже европске интеграције чак и уколико би то подразумевало признање Косова (54.5%). Ово указује на бирачко тело усмерено ка постматеријалистичким вредностима и рационалним, прагматичним приступом спољној политици. У том оквиру, приоритет се даје рационалним аспектима интеграција, попут економског развоја, владавине права и слободе кретања, у односу на симболичка питања. Међутим, релативно висок удео неопредељених (21.6%) указује на постојање унутрашњих дилема и одсуство потпуног консензуса унутар овог дела бирачког тела. Код присталица десно оријентисаних партија преовлађује опредељење *Косово пре ЕУ* (58.4%), док 31.3% подржава европске интеграције по цену признања независности Косова. Иако нешто мање изражен него код присталица власти, овај образац сведочи о релативној идеолошкој хомогености унутар овог политичког блока. Наиме, нижи удео неопредељених (10.2%) указује на јасно формиран и мање амбивалентан став код овог дела бирачког тела. У категорији грађана који не учествују у изборима, 51.5% даје предност Косову у односу на ЕУ, док 29.1% даје предност чланству у ЕУ. Ови налази показују да апстиненти, упркос политичкој неактивности, у великој мери деле доминантне вредносне оријентације у друштву.

Избор између *Косова и ЕУ* није тек питање рационалне политичке калкулације, већ представља сукоб између симболичког идентитетског језгра и прагматичне оријентације. Најизраженији приоритет *Косова пре ЕУ* уочава се међу гласачима владајуће коалиције и десне опозиције, што указује на дубоку укорењеност националног наратива унутар овог бирачког тела. Код СНС/СПС овај резултат може се тумачити као последица дуготрајног

обликовања политичког легитимитета, у којем је партија систематски градила свој ауторитет управо на одбрани *косовског наратива као црвене линије*. Одржавање овог симболичког наратива подржано је кроз медијску хегемонију и репродукцију национално-конзервативних вредности у јавном дискурсу. За десну опозицију, с друге стране, приоритет Косова представља централни елемент политичког програма, те овде нису у питању ни компромис, ни прагматизам, већ идеолошка доследност. Супротно томе, код гласача грађанске опозиције преовлађује став *ЕУ пре Косова*, што указује на идеолошки профилисано гласачко тело које косовско питање перципира кроз призму реалполитике, европске перспективе и функционалних користи. Овде је у питању вредносни избор у којем се приоритет даје правној држави, економском развоју, интеграцији у европски систем вредности, чак и по цену тешког идентитетског компромиса. Апстиненти показују вредносни профил сличан гласачима владајуће коалиције и десне опозиције, што указује да, упркос изостанку формалног политичког ангажмана, вредносни оквир шире популације остаје укорењен у националном наративу. У Србији, дакле, и даље преовлађују вредности у којима се национални интегритет перципира као услов идентитетског опстанка, што онемогућава да европске интеграције добију карактер неупитног друштвеног консензуса. Истовремено, релативно висок проценат грађана који би изабрао ЕУ чак и по цену признања независности Косова указује на постојање вредносног расцепа који ствара услове за развој дугорочне идеолошке поларизације друштва. Стога ови резултати не рефлектују само политичке ставове, већ и дубљу структуру друштвене когниције и система вредности.

Табела 86 – Косово ПРЕ ЕУ: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.225***	0.164	0.404*	-0.071	-0.355*
	(.154)	(.190)	(.208)	(.152)	(.189)
Старост	0.028***	-0.014**	0.008	-0.025***	0.025***
	(.005)	(.007)	(.007)	(.005)	(.007)
Средње образовање	-0.460**	0.729***	0.769***	-0.298*	-0.856***
	(.176)	(.234)	(.253)	(.176)	(.219)
Високо образовање	-0.537**	0.734***	0.645**	-0.145	-0.857***
	(.211)	(.270)	(.291)	(.208)	(.256)
Средњи приходи	-0.434	-0.034	0.612**	0.213	-0.448**
	(.179)	(.231)	(.257)	(.182)	(.219)
Високи приходи	-0.063	0.042	0.408	-0.078	-0.261
	(.227)	(.281)	(.317)	(.224)	(.280)
Градско подручје	-0.337**	-0.001	-0.039	0.375**	-0.279
	(.160)	(.200)	(.220)	(.163)	(.195)
Војводина	0.715***	1.172***	-0.172	-1.136***	-0.057
	(.235)	(.321)	(.300)	(.215)	(.296)
Западна Србија и Шумадија	0.904***	0.738**	-0.899**	-0.802***	0.684**
	(.242)	(.327)	(.354)	(.220)	(.316)
Источна и Јужна Србија	1.003***	0.474	0.556*	-1.520***	0.071
	(.248)	(.363)	(.298)	(.249)	(.315)
Косово ПРЕ ЕУ дами варијабла	**0.718*** (.170)**	**-1.659*** (.200)**	**0.081 (.225)**	**0.466*** (.166)**	**1.368*** (.204)**
Константа	-2.347***	-1.286**	-3.268***	0.861***	-1.014*
	(.412)	(.511)	(.586)	(.386)	(.524)
Nagelkerke R^2	.183	.226	.086	.135	.261

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Испитивање утицаја става да је *повратак Косова важнији од чланства у ЕУ* на партијске преференције показује статистички значајне разлике у вероватноћама подршке, пре свега између гласача владајуће коалиције и грађанске опозиције, чиме се овај став профилише као дистинктивна линија идеолошке и политичке поделе (Табела 86). Испитаници који подржавају став да је повратак Косова важнији од приступања Европској унији имају чак

67.2% вероватноће да ће гласати за коалицију СНС/СПС, што одражава национално-конзервативни консензус унутар овог бирачког тела. Насупрот томе, исти став код присталица грађанске опозиције значајно смањује вероватноћу подршке (15.9%), што указује на изразито антагонистичан вредносни однос према националном питању у контексту европских интеграција. Код гласача десне опозиције став да Косово има приоритет у односу на чланство у ЕУ има неутралан ефекат са вероватноћом подршке од 52%, што указује на одсуство статистички значајног мобилизационог ефекта ове дихотомије. Другим речима, ова група гласача је већ претежно национално оријентисана, те се став о Косову не издваја као специфичан мобилизациони фактор у односу на већ постојећу идеолошку матрицу. Када је реч о апстинентима, изражена подршка ставу Косово пре ЕУ повећава вероватноћу изласка на изборе на 61.4%, што указује на постојање значајне групе грађана за коју би ово питање могло представљати потенцијални стимуланс за политичку мобилизацију. Анализа категорије *власт vs опозиција* показује да испитаници који придају приоритет Косову имају чак 79.6% вероватноће да ће подржати владајућу коалицију, чиме се овај вредносни став профилише као један од важних фактора партијског опредељивања. Овако висок проценат указује на изразиту идеолошку поларизацију и јасну вредносну артикулацију унутар политичког поља.

Вредности Nagelkerke R^2 показују да ставови о избору између Косова и Европске уније имају селективну, али релативно изражену предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке. Највиша објашњена варијанса забележена је код грађанске опозиције (12%), што указује да ова димензија представља важан вредносни маркер подршке овој политичкој опцији. Овај налаз упућује на то да се бирачи грађанске опозиције јасно профилишу у односу на стратешку оријентацију државе и да је однос према Европској унији важан елемент њиховог политичког идентитета. Објашњена варијанса присутна је и у бинарном моделу *власт vs опозиција* (7.3%), што потврђује да дилема Косово–ЕУ функционише као оса основне политичке поделе. Код гласача СНС/СПС вредност Nagelkerke R^2 износи 1.6%, што говори у прилог томе да овај став има маргиналан утицај на подршку владајућој коалицији и да не представља кључни фактор њиховог изборног опредељивања. Код десне опозиције (1.8%) и апстинената (1.9%) објашњена варијанса је ниска, што указује да избор између Косова и Европске уније нема значајну аналитичку тежину у објашњавању подршке овим категоријама, нити у разумевању одлуке о неучествовању на изборима.

18. ПЕРЦЕПЦИЈА ДРУШТВЕНИХ ПРЕТЊИ

Перцепција друштвених претњи представља један од кључних показатеља јавне анксиозности и осетљивости друштва на различите ризике. Истраживања показују да грађани разликују између унутрашњих и спољних претњи, при чему непосредни, свакодневни проблеми често имају већу когнитивну и емоционалну тежину од геополитичких изазова. Анализа перцепције друштвених проблема омогућава идентификацију приоритета грађана и пружа увид у структуру вредносних и стратешких оријентација у друштву.

Графикон 90 – Забринутост за проблеме

Највећи интензитет забринутости изражен је у вези са економским темама, при чему 41.3% испитаника наводи *раст цена и инфлацију* као проблем који их *највише брине*, а додатних 41.2% као нешто због чега су *веома забринути*. Укупан збир високог нивоа анксиозности (највише и веома забринути) у вези са растом цена и инфлацијом прелази 82%, што овај проблем чини најснажнијим извором социоекономске несигурности у друштву (Графикон 90). Следећи извори забринутости су *економска нестабилност у земљи* (36.7% највише, 42.8% веома) и *криминал и корупција* (34.7% највише, 43.1% веома), што потврђује да грађани Србије перципирају унутрашње институционалне и структурне слабости као кључне проблеме. Забринутост за *безбедност грађана* (32.8% највише, 43.4% веома) такође је висока, што одражава шире осећање несигурности и кризу друштвеног поверења.

Геополитичке претње, као што су *рат између Русије и САД* (23.7% највише, 42.8% веома), *рат у Украјини* (23.5% највише, 41.8% веома) и *израелско-палестински сукоб* (21.5% највише, 44.4% веома), изазивају нижу забринутост у односу на унутрашње економске и безбедносне проблеме. Око четвртине испитаника изражава максималну забринутост за ове

теме, док значајан део грађана показује умерену забринутост, а приближно 8% их уопште не забрињава. То су уједно и теме са највишим уделом индиферентности.

Међу питањима повезаним са унутрашњом политичком стабилношћу, *конфликт између власти и опозиције* (21.5% највише, 41% веома) и *политички протести на улицама* (19.9% највише, 42.2% веома) изазивају умерену до високу забринутост, али знатно мању него што је случај са економским темама. Упечатљиво је да се *међуетничке тензије на Косову* налазе у средишту бриге за трећину грађана (33.2% највише, 41.2% веома), што указује на континуирану перцепцију овог питања као отвореног безбедносног ризика. Иако није у самом врху листе, ово питање се издваја као симболички важан индикатор политичке анксиозности.

Табела 87 – Двофакторски модел структуре друштвених проблема

Комуналитети		
	Иницијална вредност	Вредност након екстракције
Рат у Украјини	1.000	.749
Израелско-палестински сукоб	1.000	.732
Могућност рата између Русије и НАТО	1.000	.693
Раст цена и инфлација	1.000	.641
Економска нестабилност у земљи	1.000	.646
Економска криза у свету	1.000	.598
Енергетска криза (несташица гаса и горива)	1.000	.634
Раст незапослености	1.000	.588
Политички протести на улицама	1.000	.532
Криминал и корупција	1.000	.590
Сукоби између власти и опозиције у Србији	1.000	.489
Међуетничке тензије на Косову	1.000	.487
Безбедност грађана	1.000	.554

У Табели 87 проблеми су груписани у две категорије на основу резултата факторске анализе, чиме је конструисан двофакторски модел структуре друштвених проблема. Циљ примене факторске анализе био је идентификација латентних структура које леже у основи перцепције различитих претњи у друштву. Овај модел са две латентне димензије успешно редукује првобитни скуп од 13 варијабли, а кумулативне вредности показују колики део варијансе појединачне променљиве може бити објашњен кроз екстраховане факторе. Вредности после екстракције крећу се у распону од 0.487 до 0.749, што указује на релативно стабилну структуру фактора.

Фактор 1: *Геополитички и међународни конфликти као фактор глобалне претње*

Највећи проценат објашњене варијансе имају следеће променљиве: рат у Украјини (0.749), израелско–палестински сукоб (0.732) и могућност рата између Русије и НАТО (0.693). Ове променљиве указују на јасно формиран фактор који одражава перцепцију глобалне безбедносне нестабилности. Високе вредности показују да је велики део варијансе у перцепцији ових претњи заједнички и да се може објаснити једном латентном димензијом, која одражава страх од оружаних конфликата ван националних граница.

Фактор 2: *Економске и социјалне претње*

Високе вредности присутне су код следећих променљивих: раст цена и инфлација (0.641), економска нестабилност у земљи (0.646), енергетска криза (0.634), економска криза у свету (0.598) и раст незапослености (0.588). Ова група променљивих чини други фактор који се може означити као економски и социјални фактор угрожености који обухвата перцепцију животног стандарда, тржишта рада и системских макроекономских ризика. Присуство и домаћих и глобалних економских индикатора у овом фактору указује на преплитање локалне и глобалне економске анксиозности.

Тематизовани фактор 1: *Политичка и институционална нестабилност*

Средње вредности забележене су код криминала и корупције (0.590), политичких протеста на улицама (0.532) и безбедности грађана (0.554). Ове променљиве указују на трећи подтон унутар другог фактора — друштвену и институционалну фрагилност. Иако у моделу са две латентне димензије овај аспект није издвојен као самосталан фактор, он се интерпретативно може посматрати као компонента политичке нестабилности у оквиру социјалне анксиозности.

Тематизовани фактор 2: *Идентитетски и безбедносни проблеми са нижим вредностима*

Међу њих спадају међуетничке тензије на Косову (0.487) и сукоби власти и опозиције (0.489). Ове променљиве имају ограничену објашњивост унутар двофакторског модела. То може значити да ови проблеми припадају дистинктивним, мање повезаним категоријама, које нису потпуно обухваћене доминантним факторима (глобална безбедност и економска анксиозност).

Двофакторски модел структуре проблема у Србији издваја две доминантне латентне димензије: (1) *глобалну безбедносну нестабилност*, коју чине ратови, сукоби и геополитичка тензија, и (2) *економску и социјалну анксиозност*, која обухвата инфлацију, незапосленост и кризу у енергетском и економском сектору.

Иако овај модел успешно апсорбује велики део варијансе, постоје аспекти друштвене забринутости, нарочито у домену националне безбедности и међуетничких односа, који нису у потпуности објашњени. Ови резултати упућују на сложену структуру политичке анксиозности и отварају простор за будућу факторску екстракцију са више од две компоненте.

На основу резултата факторске анализе методом главних компоненти, примењене ради утврђивања структуре перципираних друштвених проблема у Србији, може се констатовати постојање две доминантне латентне димензије које објашњавају релевантну варијабилност у подацима. Кумулативне вредности укупне варијансе појединачних променљивих које су објашњене екстрахованим факторима крећу се у распону од 0.487 до 0.749, што указује на релативно стабилну и поуздану факторску структуру, уз ограничене резерве код појединих индикатора.

Први фактор, који објашњава највећи део варијабилности, односи се на перцепцију глобалних безбедносних ризика и геополитичке нестабилности. Затим ставови у вези са ратом у Украјини, израелско-палестинским сукобом и могућношћу оружаног сукоба између Русије и НАТО савеза указују на постојање јасно диференциране димензије која у свести грађана интегрише спољнополитичке претње у један когнитивни оквир. Ове ставке функционишу као скуп индикатора глобалне анксиозности, условљене спољашњим конфликтима и геополитичким превирањима.

Други фактор структурално обухвата економске и социјалне изазове са којима се суочава друштво, што се огледа у високој објашњеној варијанси код променљивих као што су инфлација, економска нестабилност, незапосленост и енергетска криза. Ова латентна димензија одражава унутрашњи осећај економске несигурности и упућује на перцепцију системских ризика који директно угрожавају животни стандард грађана. Посебно је значајно

што су у оквиру овог фактора обухваћени и домаћи и глобални индикатори, што указује на њихово укрштање у једну когнитивну целину социјално-економске анксиозности.

Иако се већина променљивих задржава унутар наведене двофакторске структуре, поједини индикатори показују нижи ниво објашњене варијансе, што отвара питање њихове припадности специфичним димензијама. Тако, променљиве као што су међуетничке тензије на Косову, сукоб власти и опозиције, као и безбедност грађана, показују нешто слабију повезаност са идентификованим факторима.

На основу резултата факторске анализе методом главних компоненти, утврђене су две латентне димензије које објашњавају 61% укупне варијансев у скупу посматраних променљивих. Први фактор, пре ротације, има вредност 6.760 и самостално објашњава 52% варијансе, што указује на доминантну улогу ове димензије у структури перципираних друштвених проблема. Други фактор има вредност 1.174 и доприноси објашњењу додатних 9% укупне варијансе, што нам говори да овај фактор, иако мање значајан, представља стабилну и интерпретативно смислену латентну категорију.

Табела 88 – Екстракциони збир квадрата оптерећења и ротациони збир квадрата оптерећења

Компонента	Екстракциони збир квадрата оптерећења			Ротациони збир квадрата оптерећења[a]
	Тотал	% варијансе	Кумулативни %	Тотал
1	6.760	52.002	52.002	5.829
2	1.174	9.032	61.035	5.791

Након примене *Варимакс ротације*, добијене су уравнотеженије вредности по факторима. Први ротирани фактор има вредност 5.829, док други 5.791, чиме се постиже приближна симетрија у расподели варијансе између два фактора. Ова ротациона структура омогућава јаснију интерпретацију факторског модела, јер минимизује преклапања и повећава дистинктивност фактора. Чињеница да оба фактора имају вредности знатно изнад граничне вредности 1.0 (*Кајзер критеријум*) додатно потврђује њихову статистичку релевантност.

Дводимензионална структура добијена екстракцијом и ротацијом указује на постојање два независна когнитивна оквира унутар којих грађани Србије артикулишу своју забринутост поводом друштвених, економских и геополитичких изазова. Први фактор у значајној мери репрезентује глобалну анксиозност и геополитичку несигурност, док други одражава унутрашњу, системску економску и социјалну нестабилност. Иако други фактор објашњава мањи удео варијансе, његова ротациона стабилност указује да представља кохерентну психолошку димензију у структури јавно манифестоване забринутости.

Табела 89 – Патерн матрица – друштвене претње

Патерн матрица		
	Компонента	
	Економски и социјални проблеми	Спољни и унутрашњи сукоби
Рат у Украјини		.943
Израелско-палестински сукоб		.919
Могућност рата између Русије и НАТО		.860
Раст цена и инфлација	.915	
Економска нестабилност у земљи	.776	
Економска криза у свету	.470	
Енергетска криза (несташица гаса и горива)	.538	
Раст незапослености	.780	
Политички протести на улицама		.667
Криминал и корупција	.807	
Сукоби између власти и опозиције у Србији		.576
Међуетничке тензије на Косову		
Безбедност грађана	.618	
Метод екстракције: анализа главних компоненти.		
Метод ротације: Промакс са Кајзеровом нормализацијом.		
а. Ротација је конвергирала у 3 итерације		

На основу добијене патерн матрице, изведене применом промакс ротације са Кајзеровом нормализацијом, идентификоване су две јасно разграничене факторске димензије у структури перципираних друштвених проблема у Србији. Теоријски и емпиријски, ове димензије могу се интерпретирати као: (1) економски и социјални проблеми и (2) спољни и унутрашњи политички и безбедносни сукоби. Прва латентна компонента – економски и социјални проблеми – обухвата ставке са високим факторским вредностима као што су *раст цена и инфлација* (.915), *економска нестабилност у земљи* (.776), *раст незапослености* (.780), *криминал и корупција* (.807), као и ставке са умеренијим вредностима попут *енергетске кризе* (.538) и *економске кризе у свету* (.470). Ово указује на кохерентан кластер индивидуалне и структурне несигурности повезане са економским окружењем, при чему се акценат ставља на материјалну егзистенцију, институционалну ефикасност и социјалну стабилност унутар националних оквира.

Друга компонента – спољни и унутрашњи сукоби – структурисана је око значајних вредности на ставкама које се односе на геополитичке претње, као што су *рат у Украјини* (.943), *израелско-палестински сукоб* (.919), *могућност рата између Русије и НАТО-а* (.860), али и на унутрашње тензије као што су *политички протести* (.667) и *сукоби између власти и опозиције у Србији* (.576). Ова компонента одражава перцепцију безбедносне и политичке нестабилности, како у спољнополитичком, тако и у унутрашњем контексту.

Посебно је значајно истаћи да је ставка *безбедност грађана* (.618) припада економској димензији. То говори да испитаници личну безбедност не перципирају искључиво кроз призму спољних претњи, већ и кроз економске и институционалне услове у земљи. Насупрот томе, ставка *међуетничке тензије на Косову* није имала значајну вредност ни на једном од фактора. Ово указује на њену ограничену повезаност са доминантним обрасцима забринутости и могућу специфичност у индивидуалној перцепцији.

Добијени дводимензионални модел одражава перцепције друштвених проблема у Србији исказујући фундаменталну дихотомију између егзистенцијалне и безбедносне анксиозности: с једне стране, економске и институционалне неизвесности, а с друге стране, страха од конфликта и политичке нестабилности. Ова структура је концептуално стабилна, интерпретативно кохерентна и статистички утемељена. Као таква пружа поуздан основ за даљу анализу страначких преференција и вредносних оријентација испитаника. Двокомпонентна структура перципираних проблема у Србији, откривена факторском анализом, осликава не само емпиријску кохерентност у начину на који грађани класификују своје забринутости. Она дубински одражава и шири друштвени и политички контекст у коме се та перцепција формира. Њено постојање и расподела вредности по ставкама могу се разумети у светлу неколико структурних феномена карактеристичних за српско друштво у последњој деценији.

Прва компонента – економски и социјални проблеми – снажан емпиријски ослонац налази у дуготрајној економској несигурности, хроничној институционалној нестабилности и ниском нивоу поверења у економску политику. Перцепција *раста инфлације*, *економске нестабилности*, *незапослености* и *корупције* указује на присуство социјалног стреса и материјалне анксиозности који трају дуже од једне деценије. Иако је номинално забележен раст БДП-а, већина грађана не осећа побољшање животног стандарда. То резултира преовладавањем егзистенцијалних тема у њиховим друштвеним бригама. Све то је додатно појачано глобалним шоковима као што су *инфлациона криза* и *енергетска нестабилност* након 2022. године, али и слабим домаћим институционалним капацитетима да се одговори на те изазове. Стога лична и породична економска стабилност постаје примарни филтер кроз који се процењује опште стање у држави.

Друга компонента – спољни и унутрашњи сукоби – одражава дубоку укорењеност геополитичке анксиозности и унутрашње политичке поларизације у свести грађана. Наиме, Србија се налази у дуготрајној ситуацији стратешке амбиваленције између Истока и Запада. То ствара континуирану изложеност супротстављеним наративима, како у медијском простору, тако и у званичној политици. Страх од *рата у Украјини*, *сукоба Русија–НАТО*, као

и од ширих глобалних конфликата (Израел–Палестина), не рефлектује само међународне тензије. Такав страх представља и одраз унутрашње политике која се све више ослања на реторику *опкољене тврђаве* и *екстерних претњи* као оправдања за унутрашњу мобилизацију. Осим тога, *политички протести* и *сукоби власти и опозиције* рефлектују унутрашњу политичку конфронтацију и недостатак институционалног дијалога. Њихово груписање у оквир истог фактора са међународним конфликтима указује да грађани спајају унутрашње и спољашње претње у јединствену димензију несигурности и нестабилности. Ово сигнализира ниску политичку ефикасност и увиђање неодређености јавних политика.

Социолошки раздвајање проблема на две осе (економско-егзистенцијалну и политичко-безбедносну) представља облик когнитивне редукције у условима високог нивоа неизвесности. Унутар друштава са ниским институционалним поверењем, тенденција грађана је да комплексност света редукују на основне бинарне дихотомије: *материјални опстанак* и *спољашња/унутрашња претња*. Тај модел мишљења одговара и функционалној улози масовних медија у Србији који су, у великој мери, структурисани око сензационалистичког извештавања, наглашавања конфликта и социјалне драме. На крају, оваква структура проблема указује на друштво у којем су грађани истовремено оптерећени егзистенцијалном неизвесношћу и перманентним наративима о нестабилности. Стваран је амбијент латентне анксиозности и политичке резигнације. Управо у том споју страха од економске немаштине и геополитичке угрожености лежи основа за разумевање политичких опредељења и вредносних уверења савремених бирача у Србији.

Табела 90 Факторски скор за економске и социјалне проблеме

		Економски и социјални проблеми факторски скор	Спољашњи и унутрашњи сукоби факторски скор
N	Валидни случајеви	1493	1493
	Недостајући случајеви	0	0
Аритметичка средина		.0000	.0000
Стандардна грешка аритметичке средине		.02588	.02588
Медијана		.0214	.2570
Мод		-.13	.29
Стандардна девијација		1.00000	1.00000
Варијанса		1.000	1.000
Асиметричност		-.849	-.592
Стандардна грешка асиметричности		.063	.063
Куртозис		.948	.021
Стандардна грешка куртозиса		.127	.127
Распон		5.17	4.78
Минимум		-3.30	-2.98

Факторски скорови за две идентификоване димензије — економски и социјални проблеми и спољни и унутрашњи сукоби — показују стабилну статистичку дистрибуцију са важним аналитичким импликацијама за разумевање перцепције проблема у Србији.

Вредност обе дистрибуције статистички је центрирана око нуле (M = 0.0000). То је очекивано за стандардизоване факторске скорове. Детаљнији преглед дистрибутивних параметара указује на асиметричност и потенцијалну латентну дихотомизацију у ставовима грађана.

Прво, асиметрија за економске и социјалне проблеме износи -0.849, указујући на изражену негативну асиметрију. Диспропорционално више испитаника испољава висок ниво забринутости за економске проблеме у односу на оне са нижим степеном те забринутости. Ово није изненађујуће у контексту хроничне економске несигурности, инфлације, проблема запослености и перцепције корупције. Све су то доминантни фактори у јавном дискурсу. Иако медијана (0.0214) и модус (-0.13) нису драстично удаљени од средње вредности, дистрибуција ипак говори да постоји мањи сегмент грађана са веома високим нивоом перципиране економске угрожености.

Код друге димензије — спољни и унутрашњи сукоби — такође се уочава негативна асиметрија (-0.592), али је мање изражена. Ово указује на нешто уравнотеженију дистрибуцију перцепција. Ипак је већи број грађана склонији повећаној забринутости за спољне претње и унутрашњу политичку нестабилност. Вредност медијане (0.2570) је значајно изнад средње вредности (која је нула по дизајну). То имплицира општу преовлађујућу забринутост за ову групу питања. Модус (0.29) је такође у позитивној зони, потврђујући доминантни тон анксиозности у односу на безбедносне и геополитичке теме.

Куртоза код економске димензије је 0.948, указујући на нешто заоштренију дистрибуцију са потенцијалним присуством екстремних вредности — односно бројности појединаца који показују екстремну забринутост за економска питања. Код друге димензије, вредност куртозе (0.021) је блиска нормалној расподели, говорећи о релативно умереном распону у варијацији забринутости за политичке и безбедносне претње.

Дијапазон (*range*) од 5.17 за економске проблеме и 4.78 за сукобе такође указује на широк спектар индивидуалних перцепција. Минималне вредности (–3.30 и –2.98) указују на појединце који не исказују готово никакву забринутост ни у једној од димензија, што може бити резултат или информисаног оптимизма или политичке апатије.

Анализа показује да грађани Србије перципирају обе групе проблема као значајне, али са наглашеном склоношћу ка већој забринутости за економска питања. Друштвени контекст, медијски дискурс, као и индивидуални економски положај највероватније обликују ову приоритетну хијерархију проблема.

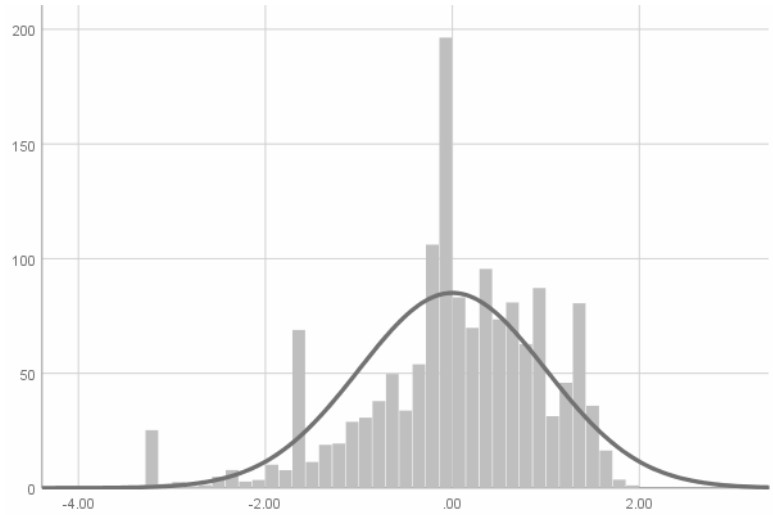

Графикон 91 – Хистограм за економске и социјалне проблеме

Хистограм дистрибуције факторског скора за димензију *економских и социјалних проблема* показује уочљиво одступање од нормалне расподеле у виду десне асиметрије и наглашене централне акумулације. Иако је крива нормалне расподеле на графикону наизглед адекватно позиционирана, учесталост појединачних вредности, нарочито око вредности блиских нули, указује на присуство централног збијања, што је у складу са претходно утврђеним негативним скјузом (–0.849).

Највећа фреквенција вредности налази се у интервалу око 0, што је статистички очекивано за стандардизоване факторске скорове. Међутим, густина података са десне стране (позитивне вредности) је нешто израженија и равномернија него на левој, где је пад броја случајева наглији. Ово потврђује да значајан део испитаника показује средње до високе нивое забринутости за економско-социјалне проблеме. Истовремено, асиметрија нам говори да мањи број грађана показује веома низак ниво забринутости, што би могло указивати на стабилан економски положај.

Иако је стандардна девијација постављена на 1, што је у складу са методолошким стандардом при факторској анализи, практична дисперзија указује на клатно између –2 и +2,

са веома малим бројем екстремних вредности, чиме се потврђује умерен ниво варијације унутар популације. Присуство пикова ван центра (изразити шпици) нам приказује могуће латентне кластере или типове ставова унутар становништва.

У политичком и друштвеном контексту, овакав распоред може бити одраз дубоке социоекономске поларизације, у којој већина грађана доживљава економске проблеме као примарне, док се мали сегмент осећа релативно имуно на њих. Наглашена централна позиција додатно имплицира да постоји општи консензус о значају ових проблема у друштву, без обзира на политичку припадност, што потенцијално ствара основу за политичку мобилизацију широм идеолошког спектра.

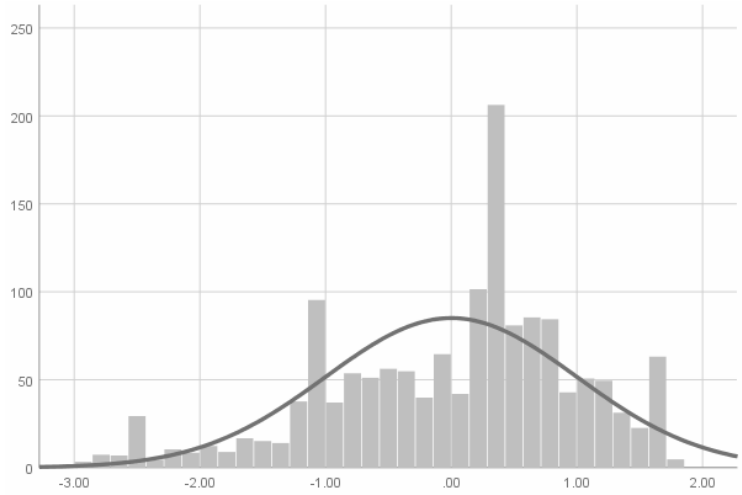

Графикон 92 – Хистограм – спољашњи и унутрашњи сукоби

Хистограм дистрибуције факторског скора за димензију *спољашњих и унутрашњих сукоба* показује приближно нормалну расподелу са умерено негативном асиметријом (скјуза = –0.592). Видљиво је да већина вредности гравитира око централне осе (0), али са нешто већом густином на интервалима испод средње вредности, што указује на то да је блага већина испитаника мање забринута за ову групу проблема.

Према Графикону 92, приметна је релативна симетрија у односу на средиште, али и присуство неколико оштрих пикова, што указује на постојање интернално диференцираних ставова.

Стандардна девијација од 1 је последица методе факторске анализе и не одражава реалну варијабилност, која се креће у интервалу од око –3 до +2, с тим што су екстремне позитивне вредности ређе.

Упадљиво је да је број појединаца са високим факторским скором, тј. са израженом забринутошћу за безбедносне и конфликтне теме (рат у Украјини, израелско-палестински сукоб, тензије на Косову, протесте и сл.), значајно мањи у поређењу са онима који испољавају умерен или низак ниво забринутости. То указује на ограничени мобилизацијски потенцијал овог скупа питања у укупном јавном мњењу.

Друштвено-политички контекст оваквог резултата може се објаснити доминацијом унутрашњих економских питања у јавном дискурсу, при чему теме везане за геополитичке сукобе, мада присутне, не представљају егзистенцијалну претњу за већину грађана. Оваква структура перцепције имплицира да питања безбедности и конфликта имају ограничену емотивну резонанцу у поређењу са темама које непосредно утичу на свакодневни живот.

Осим тога, блага десна асиметрија приказује постојање мање али артикулисане групе грађана који ове теме перципирају као приоритетне, што може бити повезано са политичком или идеолошком социјализацијом, приступом медијима, или лично доживљеним претњама.

Најважнији налаз односи се на разликовање два факторска блока проблема: економско-социјалних проблема и спољашњих и унутрашњих сукоба и представљени су у Табели 94. Економски и социјални проблеми имају негативан и статистички значајан ефекат на подршку

власти у моделу *власт vs опозиција*, док истовремено позитивно утичу на вероватноћу подршке грађанској опозицији.

Све то указује да бирачи који економске и социјалне теме доживљавају као најважније проблеме друштва имају већу склоност ка гласању за опозицију, нарочито за грађанску. У политичком смислу, то се може тумачити као последица већих очекивања у погледу социјалне правде, животног стандарда, институционалне ефикасности и економске сигурности, што су теме које су у већој мери присутне у дискурсу грађанске опозиције.

Табела 91 – Проблеми као предиктори гласања: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Мушки пол	-0.303**	0.131	0.523***	-0.038	-0.468***
	(.143)	(.164)	(.197)	(.138)	(.172)
Старост	0.032***	-0.019***	0.003	-0.020***	0.031***
	(.005)	(.006)	(.007)	(.005)	(.006)
Средње образовање	-0.554***	0.916***	0.629***	-0.305*	-0.942***
	(.162)	(.206)	(.234)	(.160)	(.196)
Високо образовање	-0.741***	1.071***	0.417	-0.130	-1.080***
	(.197)	(.231)	(.276)	(.187)	(.231)
Средњи приходи	-0.329**	-0.234	0.643***	0.219	-0.308
	(.165)	(.196)	(.245)	(.165)	(.196)
Високи приходи	-0.129	-0.030	0.562*	-0.043	-0.294
	(.209)	(.235)	(.296)	(.202)	(.246)
Градско подручје	-0.267*	-0.023	0.116	0.215	-0.209
	(.149)	(.173)	(.211)	(.149)	(.176)
Војводина	0.544**	1.209***	-0.076	-1.150***	-0.136
	(.221)	(.273)	(.287)	(.198)	(.268)
Западна Србија и Шумадија	0.745***	1.010***	-0.714**	-0.946***	0.287
	(.223)	(.279)	(.325)	(.201)	(.277)
Источна и Јужна Србија	0.849***	0.569**	0.392	-1.231***	0.135
	(.228)	(.300)	(.284)	(.214)	(.280)
Економски и социјални проблеми факторски скор	**-0.140**	**0.308*** **	**0.047**	**-0.091**	**-0.319** **
	(.103)	**(.114)**	**(.146)**	**(.095)**	**(.128)**
Спољашњи и унутрашњи сукоби факторски скор	**0.243** **	**-0.226***	**0.381** **	**-0.240** **	**0.207**
	(.106)	**(.119)**	**(.151)**	**(.099)**	**(.132)**
Константа	-1.970***	-2.004	0.523***	1.088***	-0.368
	(.365)	(.435)	(.525)	(.341)	(.457)
Nagelkerke R^2	.173	.116	.091	.138	.198

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

С друге стране, фактор *спољашњи и унутрашњи сукоби* има позитиван ефекат на подршку СНС/СПС и десној опозицији, док негативно делује на грађанску опозицију и апстиненте. То указује да бирачи који су више фокусирани на питања националне безбедности, геополитичких конфликата, Косова, нестабилности или унутрашњих политичких сукоба имају већу вероватноћу политичке мобилизације и подршке актерима који инсистирају на темама безбедности, националне стабилности и конфликта. Истовремено, мања је вероватноћа да ће такви бирачи бити апстиненти, што говори да конфликтне и безбедносне теме делују мобилизацијски.

Факторски скор који одражава забринутост због економских и социјалних проблема показује статистички значајан позитиван ефекат само код гласача грађанске опозиције. Овај налаз може се довести у везу са тиме што грађанска опозиција у свом јавном наступу и програмским опредељењима ставља нагласак на економске и социјалне проблеме, посебно кроз теме животног стандарда, неједнакости и квалитета јавних услуга. Насупрот томе, владајућа коалиција СНС/СПС у јавном дискурсу примарно истиче теме као што су економски

напредак, раст БДП-а, повећање плата и пензија и макроекономску стабилност, услед чега наглашавање економских потешкоћа доживљава као неусаглашено са доминантним наративом. Сходно томе, економске и социјалне теме функционишу као дистинктивна мотивациона основа пре свега за грађанску опозицију, док код осталих политичких актера изостаје њихов мобилизациони потенцијал или је он чак негативан.

С друге стране, конфликти и безбедносне теме представљају важну основу политичке мобилизације владајуће коалиције и десне опозиције. Реч је о идеолошким позицијама које свој политички легитимитет у великој мери заснивају на наративима спољне претње, унутрашње дестабилизације, заштите националне безбедности и очувања стабилности. У том контексту, власт често артикулише теме попут Косова, утицаја страних актера и угрожености институционалног поретка, док десна опозиција наглашава питања националног идентитета, територијалног интегритета и *издаје* елита.

Насупрот томе, грађанска опозиција, чије се бирачко тело превасходно оријентише ка питањима грађанских слобода, владавине права и институционалног интегритета, има тенденцију да конфликтне теме перципира као инструментализоване, што објашњава њихов ограничен мобилизациони домет у овом сегменту политичког спектра.

Вредности Nagelkerke R^2 указују да тзв. проблемска питања имају веома ограничену предиктивну снагу у објашњавању изборне одлуке.

Највиша објашњена варијанса забележена је код десне опозиције (2.3%) и апстинената (2.2%), што указује да артикулација конкретних друштвених и политичких проблема у одређеној мери кореспондира са овим категоријама бирача.

Ипак, и у овим случајевима реч је о изразито ниском нивоу објашњене варијансе, који не достиже праг аналитичке снаге неопходне за поузданије закључке. Код грађанске опозиције вредност Nagelkerke R^2 износи 1%, док је код СНС/СПС још нижа (0.6%), што указује да проблемска питања имају маргиналан утицај на подршку овим политичким опцијама.

У бинарном моделу *власт vs опозиција* објашњена варијанса је такође ниска (1%), што јасно показује да проблемска питања не представљају релевантну осу основне политичке поделе.

Ови налази указују да изборно понашање у анализираном контексту није примарно структурисано око конкретних јавних политика или друштвених проблема. У условима слабе програмске конкуренције, проблемска питања ретко функционишу као кључни покретачи изборних одлука, а њихова улога у формирању подршке политичким опцијама остаје маргинална.

ТРЕЋИ ДЕО

ПРЕДИКТОРИ ПОЛИТИЧКИХ ПРЕФЕРЕНЦИЈА БИРАЧА У СРБИЈИ

1. РАЗЛОЗИ ГЛАСАЊА КАО ДЕТЕРМИНАНТА ИЗБОРНОГ ПОНАШАЊА

Полазећи од операционализације појединачних разлога гласања као предикторских варијабли изборног понашања, у поглављу које следи анализираћемо у којој мери појединачни фактори, попут поверења у политичке лидере, демократичности политичких партија, процене њених реалних учинака и будућих политика, доприносе објашњењу гласачких одлука. Циљ ове анализе је да се идентификују конкретни разлози који стоје у основи политичке мобилизације и утврди њихова експланаторна моћ у евентуалној диференцијацији изборног понашања.

Графикон 93 – *Разлози гласања као детерминанта изборног понашања*

Укупни распоред приоритета јасно демонстрира приоритет морално-повереничких и перформативних критеријума над идентитетским и чисто инструменталним мотивима. На самом врху хијерархије налази се *поверење у политичке лидере који дају обећања* (90.5%) и очекивање *да у партији за коју се гласа буду поштени и честити људи* (90.3%). Ова два

показатеља, готово идентична по важности која им се придаје, указују на изразит дефицит институционалног поверења и поверења у партијски систем, који се у политичкој култури компензује захтевом за личним интегритетом политичких актера. Такав образац указује да се демократски легитимитет у Србији још увек гради превасходно *одозго - путем личности*, а не *институција*, те бирачи траже кредибилног носиоца обећања, будући да механизми институционалне одговорности нису у довољној мери интериоризовани као поуздана гаранција. При том је важно нагласити да висок степен слагања са овим тврдњама не значи нужно одсуство скептичности према политици; напротив, он сведочи о морализованој перцепцији политике, у којој се поштовање норми и поузданост у датим обећањима схватају као примарни критеријуми легитимитета исте.

Одмах иза овог моралног језгра налазе се перформативни индикатори: *да партија унапређује економију и животни стандард* (89.9%) и *да бирач размисли и процени какву ће политику да води партија* (88.7%). Овде можемо уочити стабилну везу између очекивања материјалних исхода и проспективне евалуације политика, што указује на синтезу нормативног и инструменталног: бирачи, дакле, истовремено траже поштовање моралних правила, али и мерљив учинак партије, што значи да је демократска подршка условљена - бирачи подржавају политичку партију само док она испоручује резултате - што представља типичан образац *инструменталне демократије*, односно рационални избор.

Средишњу зону чини група индикатора одлука базираних на вредностима и тематског гласања: *да се партија и лидери залажу за исте моралне вредности за које се залаже бирач* (87%), *да се партија залаже за исте ствари за које се залаже бирач* (86.9%) и *да партија говори о друштвеним проблемима које бирач сматра важним* (86.7%). Ови налази указују да бирачима нису важни само исходи политика, већ и симболичко препознавање сопствених вредности и приоритета у ставовима партије и њених лидера. То потврђује да тематско гласање представља кључни медијатор између вредносних оријентација и изборног понашања: партије стичу легитимитет не само кроз постигнуте резултате, већ и кроз убедљиву артикулацију питања која су од суштинског значаја за бираче.

У регресионим моделима, ове ставке обично показују позитивну корелацију са вероватноћом подршке идеолошки блиским опцијама (нпр. грађанска опозиција код индикатора демократских вредности и права, насупрот конзервативног блока код индикатора моралног традиционализма и сл.), али само уколико је комуникацијски оквир политичке партије јасан и кохерентан. На ову групу се надовезује и индикатор *да партија буде истински демократска* (86%), која се такође позиционира у средишњој зони, али уноси додатну аналитичку нијансу. Иако је демократија широко прихваћена као нормативни идеал, она није увек нужно праћена разумевањем институционалних механизама. Уместо тога, грађани демократичност првенствено процењују кроз призму правичности, поштовања обећања и инклузивности, док процедурални аспекти (подела власти, независност институција и др.) често остају у позадини. Управо због тога се морални кредибилитет и економска ефикасност политичких партија налазе на врху приоритета, док демократија долази тек иза њих: она се, практично, процењује посредно – кроз перципирану моралност и видљив учинак политичких актера.

У истом аналитичком оквиру налази се и став *да партија дели спољнополитичке позиције испитаника* (84.3%) који, иако нешто слабије изражен, уноси елемент потенцијалне поларизације. За разлику од општих вредносних и тематских индикатора који функционишу као кохезивни фактори, спољнополитичка конгруентност чешће делује као линија разграничења између идеолошких блокова (нпр. ослонац на ЕУ насупрот ослонцу на Русију). Иако је геополитичка конгруенција важна већини испитаника, њен значај и мобилизацијски ефекат варира у зависности од контекста, тренутне спољнополитичке ситуације (кризе, санкције, енергетика) и медијског рамљења (фрејминга). Због тога у регресионим моделима овај индикатор чешће има улогу диференцијатора него универзалног предиктора подршке. Ипак, њен ефекат остаје условљен ширим перцепцијама моралне поузданости и економске ефикасности, које задржавају примат у укупној хијерархији мотива бирача.

Надовезујући се на претходно разматране индикаторе, у доњој зони приоритета уочава се прелаз ка шире схваћеној идентитетској сродности: *дељење истог погледа на свет* (82,3%) и *да људи за које гласам буду слични мени* (77.2%). Иако ови аспекти и даље уживају већинску подршку, уочљив пад у процентима указује на то да су бирачи у Србији превасходно усмерени на вредносно-програмску подударност него на социјалну сличност у ужем смислу. Овај налаз показује тенденцију постепене рационализације изборног понашања: идентитетски маркери функционишу као *сигнали припадности*, али задржавају секундарни значај у односу на кредибилитет и перформансе политичких актера. У пракси, ови индикатори могу појачати већ *постојећу преференцију* (*in-group resonance*), али ретко иницирају промену политичког опредељења уколико морални и перформативни критеријуми нису задовољени.

На самом дну хијерархије налази се *процена личне користи од изборне победе фаворизоване политичке партије* (75.3%), који представља најниже вредновани индикатор. Овај налаз је у складу са нормативним одбацивањем отвореног инструментализма у јавној сфери. Јавна оправдања политичког избора остају морално и колективистички кодирана (опште добро, поштење), чак и онда када приватни интереси нису у потпуности ирелевантни. Импликација оваквог обрасца је да апели који се искључиво ослањају на личну корист имају ограничен домет: мобилишу делимично и краткорочно, али не представљају темељ за стабилну и дугорочну политичку подршку.

Хијерархијски посматрано, структура приоритета у овом истраживању може се синтетизовати у три аналитичка нивоа. Први ниво обухвата персонализовано поверење и интегритет, као и перформативна очекивања у сфери економије и предвидљивости јавних политика. Други ниво чине вредносна конгруенција и тематска идентификација, укључујући декларативну посвећеност демократичности и овај ниво структурише унутарблоковска померања и профилише стил и садржај политичке понуде. Трећи ниво обухвата геополитичку конгруенцију и идентитетску сродност, факторе који су релевантни, али у већој мери поларизујући и контекстуално условљени, те као такви ретко надјачавају морално-перформативно језгро.

Налази упућују на постојање *двоструке лествице легитимитета*: морал и поверење као критеријуми обезбеђују нормативни минимум политичке прихватљивости, док перформативни критеријуми одлучују о конкретној расподели политичке подршке у датом тренутку. Подударање са вредностима и тематско уоквиравање додатно утичу на унутрашњу кохезију бирача, док спољнополитичке и идентитетске теме делују као селективни модулатори мобилизације. У том смислу, може се очекивати да индикатори *поверења* и *честитости* имају универзалистички карактер повећавајући вероватноћу подршке свим политичким партијама, да економска процена и предвидљивост политика имају израженији ефекат у дистинкцији између *власти и опозиције.* Насупрот томе, *демократичност*, *вредносна усклађеност* и *тематска релевантност* имају израженије диференцијалне ефекте у корист грађанске опозиције, док *спољнополитичко подударање* и *сродност погледа на свет* могу појачати вероватноћу подршке десном опозиционом блоку, уз значајну варијабилност условљену контекстом.

Да би се избегло понављање великог броја регресионих табела за сваку појединачну ставку, у наставку следе две синтетичке табеле. У првој табели приказане су вредности Нагелкерке R^2, док су у другој представљени логит коефицијенти за сваку ставку операционализовану као дихотомну варијаблу (кључно = 1, остало=0). Важно је нагласити да су оба параметра процењена у моделима у којима је ефекат сваког појединачног предиктора (ставке) контролисан социодемографским карактеристикама испитаника. Другим речима, примењен је исти аналитички оквир као и у претходним моделима, с тим да социодемографске варијабле нису експлицитно приказане у табелама. Исто важи и за Нагелкеркеову R^2 вредност при чему је зависна варијабла такође дихотомизована (кључно = 1, остало = 0).

Табела 92 – Разлози гласања као детерминанта изборног понашања по партијским преференцијама

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Да имам поверења у политичке лидере који дају обећања	0.187	0.108	0.071	0.163	0.19
Да размислим и проценим какву ће политику да води партија за коју гласам	0.168	0.108	0.074	0.132	0.189
Да се партија и њени лидери залажу за исте ствари за које се ја залажем	0.169	0.11	0.073	0.137	0.189
Да људи за које гласам буду слични мени	0.17	0.113	0.068	0.133	0.188
Да делим исти поглед на свет са људима за које гласам	0.172	0.107	0.07	0.134	0.188
Да проценим каква је моја лична корист уколико победи партија за коју гласам	0.177	0.107	0.068	0.132	0.19
Да се партија за коју гласам и њени лидери залажу за исте моралне вредности за које се ја залажем	0.17	0.117	0.074	0.154	0.192
Да партија за коју гласам види спољну политику Србије на исти начин као што је ја видим	0.171	0.106	0.07	0.128	0.198
Да партија за коју гласам говори о друштвеним проблемима које ја сматрам важним	0.17	0.109	0.068	0.13	0.188
Да партија за коју гласам унапређује економију и животни стандард	0.167	0.115	0.071	0.131	0.193
Да партија за коју гласам буде истински демократска	0.167	0.116	0.068	0.128	0.191
Да у партији за коју гласам буду поштени и честити људи	0.167	0.106	0.084	0.127	0.191

Анализа показује да ставка *Да имам поверења у политичке лидере који дају обећања* код гласача СНС/СПС објашњава 18.7% варијансе избора политичке партије. Слична вредност од 19% је у оквиру опште поделе на власт и опозицију. Код апстинената, ова ставка објашњава 16.3% варијансе. Са друге стране, унутар опозиционих партија, објашњавајућа моћ овог става је слабија: 10.8% код грађанске и 7.1% код десне опозиције.

Став *Да размислим и проценим какву ће политику да води партија за коју гласам* објашњава 16.8% варијансе гласања за СНС/СПС. Иста вредност код грађанске опозиције износи 10.8%, код десне опозиције 7.4%, код апстинента 13.2%, док у оквиру поделе *власт vs опозиција* ова ставка објашњава 18.9% варијансе.

Став *Да се партија и њени лидери залажу за исте ствари за које се ја залажем* објашњава 16.9% варијансе код гласача СНС/СПС и 18.9% у оквиру модела *власт vs опозиција*. Код грађанске опозиције објашњење износи 11%, код десне 7.3%, а код апстинената 13.7%.

Став *Да људи за које гласам буду слични мени* код СНС/СПС објашњава 17% варијансе, код грађанске опозиције објашњење износи 11.3%, код десне опозиције 6.8%, а код апстинената 13.3%. У моделу *власт vs опозиција* вредност је 18.8%.

Сличан образац важи и за став *Да делим исти поглед на свет са људима за које гласам*, где објашњење варијансе код СНС/СПС износи 17.2%, док је у осталим категоријама нешто слабије, али и даље присутно.

Утилитарни став *Да проценим каква је моја лична корист уколико победи партија за коју гласам* код гласача СНС/СПС објашњава 17.7% варијансе, у оквиру поделе *власт vs*

опозиција 19%, код апстинената 13.2%, док је код грађанске и десне опозиције објашњење значајно ниже (10.7% и 6.8%).

Став *Да се партија и њени лидери залажу за исте моралне вредности за које се ја залажем* објашњава 17% варијансе код СНС/СПС и 19.2% у *моделу власт vs опозиција*. Код грађанске опозиције ова ставка објашњава 11.7%, док код апстинента њена вредност износи 15.4%.

У погледу спољнополитичких питања, ставка *Да партија за коју гласам види спољну политику Србије на исти начин као што је ја видим* има највишу Нагелкерке R^2 вредност у целом моделу *власт vs опозиција* (19.8%). Код СНС/СПС вредност износи 17.1%, код апстинената 12.8%, док је код грађанске опозиције објашњење 10.6%.

Ставови који се тичу социјалне одговорности, као што је тврдња *Да партија говори о друштвеним проблемима које ја сматрам важним*, бележе вредности од 17% код СНС/СПС и 18.8% код категорије *власт vs опозиција*. Слично важи и за став *Да партија унапређује економију и животни стандард*, где су вредности од 16.7% до 19.3%.

Коначно, ставови који се тичу демократских принципа и интегритета личности, као што су *Да партија буде истински демократска* и *Да у партији буду поштени и честити људи*, просечне вредности су од око 16.7% код СНС/СПС и око 19.1% у категорији *власт vs опозиција*.

Табела 93 *– Логит коефицијенти: Свака ставка појединачни предиктор контролисан демографијом (зависна варијабла дами кључно=1, остало=0)*

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Десна опозиција	Апстиненти	Власт vs опозиција
Да имам поверења у политичке лидере који дају обећања	.614*** (.146)	.202 (.165)	.278 (.197)	-.912*** (.148)	.209 (.172)
Да размислим и проценим какву ће политику да води партија за коју гласам	.176 (.149)	.200 (.167)	.389*** (.197)	-.541*** (.150)	-.167 (.170)
Да се партија и њени лидери залажу за исте ствари за које се ја залажем	.227 (.148)	.287* (.167)	.328* (.198)	-.624*** (.151)	-.154 (.172)
Да људи за које гласам буду слични мени	.239 (.153)	.386** (.171)	.067 (.211)	-.592*** (.159)	-.053 (.176)
Да делим исти поглед на свет са људима за које гласам	.327*** (.153)	.164 (.174)	.256 (.204)	-.607*** (.158)	-.007 (.968)
Да проценим каква је моја лична корист уколико победи партија за коју гласам	.457*** (.156)	.167 (.176)	-.085 (.218)	-.574*** (.161)	.178 (.179)
Да се партија за коју гласам и њени лидери залажу за исте моралне вредности за које се ја залажем	.243* (.147)	.483*** (.165)	.372* (.197)	-.840*** (.153)	-.269 (.171)
Да партија за коју гласам види спољну политику Србије на исти начин као што је ја видим	.311** (.154)	.069 (.175)	.212 (.206)	-.483*** (.156)	.060 (.177)
Да партија за коју гласам говори о друштвеним проблемима које ја сматрам важним	.261* (.151)	.260 (.169)	.111 (.205)	-.523*** (.153)	-.004 (.175)
Да партија за коју гласам унапређује економију и животни стандард	.027 (.145)	.427*** (.164)	.276 (.197)	-.503*** (.145)	-.307* (.170)
Да партија за коју гласам буде истински демократска	.079 (.150)	.455*** (.166)	.094 (.205)	-.476*** (.002)	-.243 (.175)
Да у партији за коју гласам буду поштени и честити људи	.086 (.143)	.045 (.164)	.593*** (.194)	-.424*** (.142)	-.219 (.168)

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

Да партија за коју гласам буде истински демократска и *Да у партији буду поштени и честити људи* – образац Нагелкерке R^2 вредности је готово идентичан. У бинарном моделу *власт vs опозиција* обе ставке достижу највише нивое 19.1% објашњене варијансе. Када је реч о коалицији СНС/СПС вредност износи 16.7%, код апстинената 12.7% и 12.8%. У категоријама грађанске и национално-десне опозиције објашњена варијанса је најнижа (грађанска 10.6% и 11.6%; десна 6.8% и 8.4%).

У Табели 97, када су у питању бирачи СНС/СПС издвајају се критеријуми који упућују на израженију идентификацију са политичким актерима и њиховим деловањем. Већа је вероватноћа подршке владајућој коалицији међу испитаницима којима је важно да имају поверења у политичке лидере који дају обећања (.614***), да процене каква ће бити њихова лична корист уколико победи партија за коју гласају (.457***), да деле исти поглед на свет са људима за које гласају (.327***), да партија за коју гласају види спољну политику Србије на исти начин као и они сами (.311**) и да партија говори о друштвеним проблемима које они сматрају важним (.261*). Статистички значајан ефекат показује и важност коју испитаници придају томе да се партија и њени лидери залажу за исте моралне вредности за које се и сами залажу (.243*). Изборна подршка СНС/СПС се у већој мери ослања на поверење у политичке актере, вредносну блискост и уверење да политички представници заступају интересе и ставове својих бирача.

Профил бирача грађанске опозиције одликује нешто другачија структура мотива. Најизраженији ефекти забележени су код испитаника којима је важно да партија за коју гласају буде истински демократска (.455***), да се њени лидери залажу за исте моралне вредности (.483***), да унапређује економију и животни стандард (.427***), као и да људи за које гласају буду слични њима (.386**) или да се партија и њени лидери залажу за исте циљеве за које се и сами залажу (.287*). Ови резултати указују да је код бирача грађанске опозиције политичка идентификација израженије повезана са проценом демократског капацитета, вредносне подударности и програмских очекивања од политичких актера.

Код десне опозиције статистички значајни ефекти јављају се код мањег броја критеријума. Већа је вероватноћа подршке овом политичком блоку међу испитаницима којима је важно да у партији за коју гласају буду поштени и честити људи (.593***), да пре гласања размисле и процене какву ће политику странка водити (.389***), да се партија и њени лидери залажу за исте моралне вредности (.372*) и за исте циљеве за које се и сами залажу (.328*). За разлику од претходне две, овде су мање изражени мотиви који се односе на поверење у лидере или личну корист, док већи значај имају процена политичке доследности, морални интегритет и програмска оријентација странке.

Посебан образац уочава се код апстинената. Готово све статистички значајне ставке имају негативан предзнак, што указује да сваки од наведених критеријума смањује вероватноћу апстиненције. Испитаници којима је важно да имају поверења у политичке лидере који дају обећања (-.912***), да се партија и њени лидери залажу за исте моралне вредности (-.840***), да се залажу за исте циљеве (-.624***), да деле исти поглед на свет са људима за које гласају (-.607***), да људи за које гласају буду слични њима (-.592***), да процене личну корист од изборног исхода (-.574***), да размисле о политици коју ће странка водити (-.541***), да партија говори о друштвеним проблемима које сматрају важним (-.523***), да унапређује економију и животни стандард (-.503***), да види спољну политику Србије на исти начин као и они (-.483***), да буде истински демократска (-.476***) и да у њој буду поштени и честити људи (-.424***), значајно ређе остају ван изборног процеса. Овакви резултати указују да је апстиненција пре повезана са одсуством политичке идентификације и слабијим интересовањем за политичке актере него са специфичним политичким ставом или вредносном оријентацијом.

За разлику од осталих категорија, модел *власт vs опозиција* показује да само један критеријум представља статистички значајан предиктор. Испитаници којима је приликом избора важно да партија унапређује економију и животни стандард имају већу вероватноћу да подрже опозицију него власт (-.307*). Остали критеријуми не показују статистички значајан

ефекат, што указује да они пре диференцирају поједине сегменте бирачког тела него што представљају општу линију поделе између власти и опозиције.

Код гласача владајуће коалиције (СНС/СПС) преовлађује персонализована и прагматична логика подршке политичким партијама. Најизраженији мобилизациони ефекат имају ставови који се односе на поверење у политичке лидере који дају обећања, као и на очекивања личне користи од победе партије. Осим тога, релевантни су и ставови о заједничком погледу на свет и спољнополитичкој оријентацији, што указује на постојање вредносне кохезије засноване на неопходности дељења заједничке перцепције геополитичког усмерења. Оваква конфигурација разлога подршке владајућој коалицији говори у прилог постојању консолидованог бирачког тела у којем се преплићу елементи унутаргрупне лојалности, ауторитарности и прагматичних интереса, што је карактеристично за моделе *изборног клијентелизма* и *персонализованог легитимитета*.

Насупрот томе, гласачи грађанске опозиције показују израженију склоност ка нормативно-вредносним критеријумима. Њихове изборне одлуке су у већој мери повезане са значајем демократских принципа, моралних вредности, као и са јасном програмском артикулацијом политика у области економије и социјалне заштите. Оваква структура приоритета који обликују изборно понашање указује на профил бирача, са наглашеним вредносним очекивањима, пре свега у погледу политичког интегритета и институционалне доследности. У том смислу, реч је о политичкој култури блиској либералнодемократском моделу грађанства, у којој изборна подршка зависи превасходно од перципиране усклађености политичких актера са демократским стандардима.

Када је реч о присталицама десне опозиције, најизраженији мобилизациони фактор у овој групи има став о поштењу и честитости политичких актера, који може указивати на изражену склоност ка перцепцији политике кроз призму моралне одговорности и критичког односа према постојећим елитама. Поред тога, извесну улогу имају и критеријуми који се односе на идеолошку сагласност, очекивани правац политике и моралне вредности. У том смислу, присталице ове политичке опције одговарају профилу гласача склоних национално-конзервативним наративима, уз изражену осетљивост на питања политичког интегритета и корупције.

Најзад, најконзистентнији образац уочава се код апстинената. За разлику од осталих категорија, код ове ниједна вредносна ставка нема позитиван ефекат. Напротив, код чак десет од дванаест испитиваних ставова добијени су статистички значајни негативни логит коефицијенти. Овај образац упућује на дубоко укорењено неповерење у све елементе политичке понуде – како у лидере, тако и у програме, вредности и институције. Ово систематско дистанцирање од политике у целини, не може се тумачити тек као пуко одсуство интересовања за политику, већ пре као конзистентан образац неповерења и одбојности, који у одређеним аспектима поприма карактер протестног става.

У оквиру димензије *власт vs опозиција*, добијени резултати не показују јасну бинарну поделу, већ пре на диференцијацију дуж различитих димензија политичке мотивације. У том контексту, подршка владајућој коалицији заснива се превасходно на афективно-персонализованим и утилитарним елементима, док је код грађанске опозиције уочено преовладавање вредносно-нормативних критеријума. Насупрот томе, десна опозиција је у највећој мери структурисана око моралних вредности, док се код апстинента уочава одсуство позитивних мотивационих основа. Политички простор у Србији је структурисан кроз више паралелних мотивационих образаца, а не дуж јединствене димензије политичког сукоба. Таква конфигурација имплицира постојање сегментираног бирачког тела у којем различите групе бирача функционишу унутар различитих вредносних оквира, што отежава артикулацију универзалних мобилизационих стратегија.

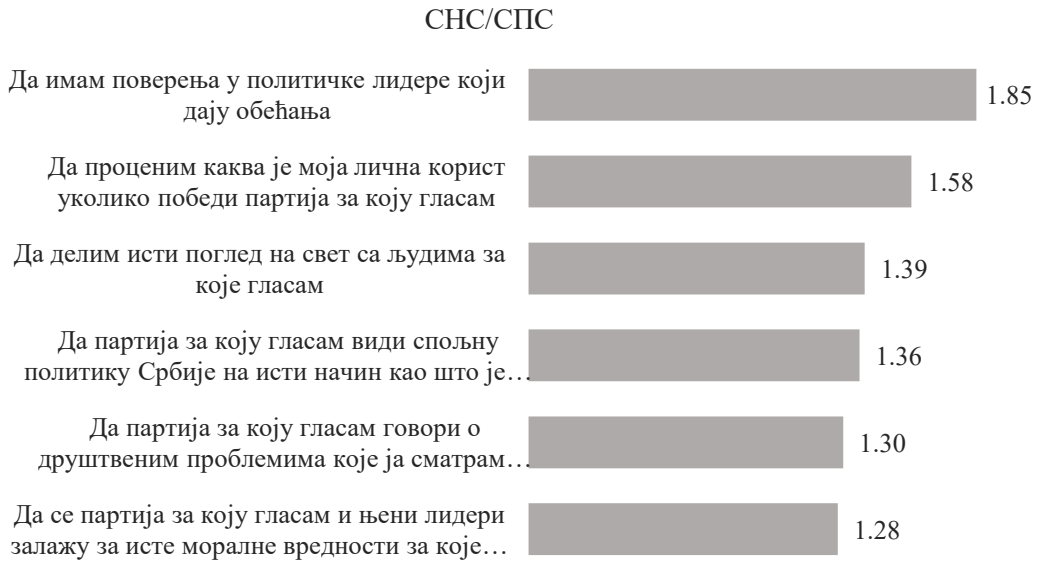

Графикон 94 log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за СНС/СПС

Унутар гласачког тела СНС/СПС, најјачи предиктор политичког избора је поверење у политичке лидере који дају обећања. Са *odds ratio* од 1.85, ова ставка има скоро двоструко већу вероватноћу да буде одабрана као кључна од стране бирача СНС/СПС у односу на оне који не показују исти ниво поверења. Овај налаз потврђује персонализовану и лидерску димензију подршке власти и у складу је са стабилним обрасцем *јаког вође* у политичкој култури постсоцијалистичких друштава. Добијени резултати указују на јасно профилисану матрицу политичке мобилизације унутар бирачког тела владајуће коалиције. Налази указују на доминантан значај перцепције легитимитета вођства и вербалне сигурности. У контексту СНС-а, овај налаз је у потпуности усклађен са дугогодишњом комуникационом стратегијом партије, у којој лидер (Александар Вучић) персонификује све аспекте политике — од економије до међународних односа. Поверење у обећања није само когнитивна процена будућих резултата, већ афективно-психолошка веза са ликом лидера, што је особина харизматске политике, често присутне у посттранзиционим демократијама.

Следећи најјачи ефекат има лична корист, што указује да је део подршке базиран на утилитарној, прагматичној мотивацији – односно очекивању конкретних бенефита, било економских, било социјалних. Оба ова индикатора упућују на материјално-персоналну основу мобилизације, као и прагматичну и клијентелистичку основу дела подршке бирача. То је посебно релевантно у контексту институционализоване партијске државе, у којој се приступ ресурсима (запослење, субвенције, стабилност) често доживљава као посредован припадношћу или лојалношћу власти. Истовремено, ова ставка не треба да се чита искључиво у негативном смислу *политичке трговине*, већ и као одраз перцепције да је власт *једина способна да обезбеди резултате*. У том смислу, очекивање користи је одраз функционалне лојалности грађана ка стабилности и сигурности, не нужно личне користољубивости.

На трећем месту је вредносна сагласност и афективна идентификација са људима за које се гласа, што говори о унутаргрупној солидарности и културолошкој блискости као мобилизационом механизму. Геополитичка оријентација и перцепција да партија дели исту визију спољне политике такође има значајан ефекат, што потврђује релевантност теме стабилности и суверенитета у дискурсу власти. У случају СНС/СПС, овај став често добија обрисе традиционалистичког, социјално-конзервативног и *антиелитистичког* оквира. То значи да се партија не доживљава само као политички актер, већ и као симбол народне аутентичности, блискости са *обичним човеком* и бранилац националног идентитета.

Следи ставка *Да партија види спољну политику Србије на исти начин као што је ја видим*, што говори о релевантности геополитичке оријентације као критеријума подршке власти. У оквиру стратегије *седења на две столице* — између Европске уније и Русије, између економског либерализма и политичког суверенизма — СНС је успела да артикулише визију Србије као *неколонизоване* државе. Тај дискурс има широку прихваћеност у бирачком телу које вреднује стабилност, независност и избегавање спољашњег утицаја.

На доњој граници статистички значајних предиктора налазе се ставови *Да партија говори о друштвеним проблемима које ја сматрам важним* и *Да се залаже за исте моралне вредности као ја*. Њихова мања снага ефекта не значи да су ирелевантни, већ да не представљају главне канале политичке идентификације код већине гласача СНС/СПС. То је очекивано уколико се има у виду да ове партије ретко воде експлицитну идеолошку дебату, већ уместо тога пружају интегративну поруку која обухвата елементе и социјалне правде, и националне безбедности, развоја, без јасно профилисаног вредносног језгра.

Гледано целовито, мобилизација гласача СНС/СПС почива на три комплементарна стуба:

1. Персонализовано поверење у лидерство (као симбол стабилности и одлучности),
2. Очекивање конкретне користи и резултата (економија, сигурност, јавни ресурси),
3. Културна идентификација и идеја заштите националних интереса (геополитика, вредности, *обичан човек*).

Ова структура објашњава дугорочну стабилност власти и високу кохезију бирачког тела, али истовремено отвара питање одрживости тог модела у условима политичког засићења, институционалног замора или кризе легитимитета. Уколико било која од три осе — поверење у вођство, испорука резултата или заштита вредности — буде угрожена, могуће је очекивати ерозију подршке.

Дакле, унутар гласачког тела СНС/СПС, у овом сегменту, поклапају се четири посебне хипотезе, односно четири приступа, а то су: имиџ партије и кандидата (у овом случају пренаглашено поверење у лидера), затим економски/рационални модел (економско гласање, лична корист), тематско гласање (спољнополитичка оријентација и друштвени проблеми) и вредносно-ставовски модел (моралне вредности, поглед на свет).

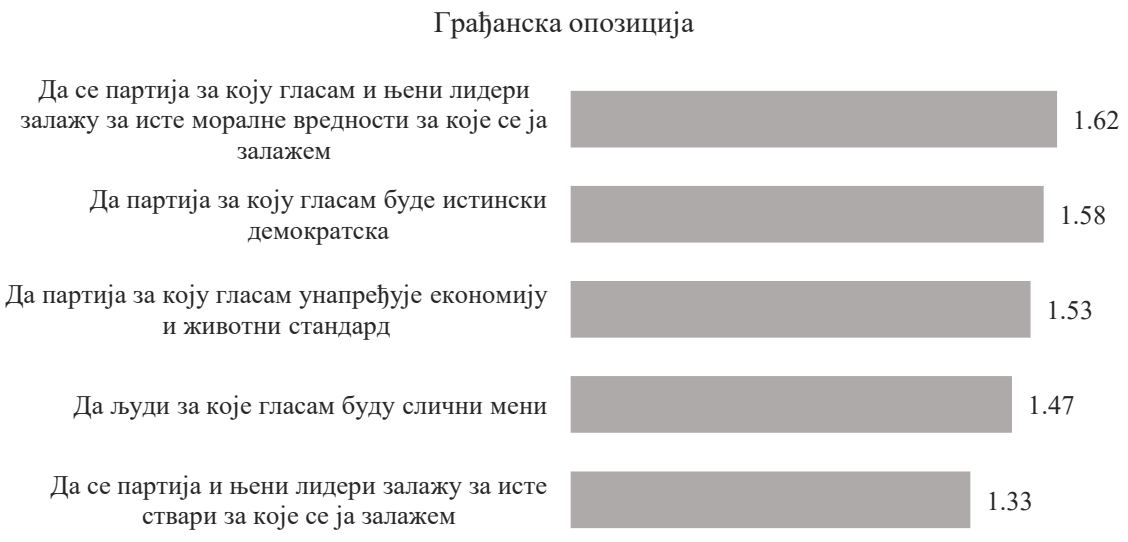

Графикон 95 – log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за грађанску опозицију

Гласачи грађанске опозиције у Србији показују вредносни профил који је структурисан око нормативне, демократске и програмске мобилизације, при чему нема ниједног утилитарног, персонализованог или антисистемског предиктора са статистички значајним

ефектом. Најјачи предиктор подршке унутар овог бирачког тела је став *Да се партија и њени лидери залажу за исте моралне вредности за које се ја залажем*, што указује да је гласачка одлука у овој категорији пре свега ослоњена на етичку идентификацију. У питању је захтев за конзистентношћу, интегритетом и личном вером у правичност политичке елите. У партијском систему Србије, где је политика често перципирана као корумпирана, ова ставка има јаку мобилизациону моћ, јер грађанска опозиција себи жели да припише идентитет *антикорупцијске, вредносне алтернативе*.

На другом месту је *Да партија за коју гласам буде истински демократска*, што у потпуности одражава постматеријалистички профил овог бирачког тела, у којем су демократске процедуре и институционална правичност кључни критеријуми политичке легитимности. Подршка се не даје због обећања, харизме или интереса, већ зато што се странка перципира као платформа за реафирмацију демократских норми.

Став *Да партија унапређује економију и животни стандард* показује да ово гласачко тело није равнодушно ни према материјалним питањима, али да та тема долази тек након вредносних критеријума. У питању је рационална подршка: грађани ове оријентације очекују конкретне резултате, ако су у функцији општег добра и вођени транспарентношћу и правичношћу.

На четвртом месту је афективна идентификација: *Да људи за које гласам буду слични мени*, што не значи персонализацију као код гласача СНС/СПС, већ перцепцију социјалне блискости, културне припадности и класне солидарности. Ово је важно у условима у којима грађанска опозиција често критикује елитизам власти и инсистира на локалном, грађанском и хуманом аспекту политике.

На крају, ставка *Да се партија залаже за исте ствари као и ја* јесте идеолошка потврда: гласачи грађанске опозиције не желе само поштене и демократске политичаре, већ и јасну програмску подударност са сопственим уверењима. Ово указује на когнитивну доследност и политичку артикулисаност.

Резултати осликавају језгро постматеријалистичког и либерално-демократског бирачког тела у Србији. Подршка грађанској опозицији заснива се на захтеву за вредносном конзистентношћу, демократским институцијама и програмској транспарентности. За разлику од гласача власти, који доминантно реагују на обећања, стабилност и лидере, гласачи грађанске опозиције бирају на основу онога шта странке јесу и за шта стоје, а не на основу онога шта обећавају или испоручују.

Ово гласачко језгро има снажну мотивациону основу, али ограничен мобилизациони домет у широј популацији, јер нема резон са афективно-персонализованим или материјалним очекивањима других сегмената бирачког тела. Управо због тога, грађанска опозиција често има проблем у трансферу вредносне поруке у политичку већину – она се обраћа артикулисаном, специфичном делу друштва, али мање ефикасно комуницира са групама код којих су наглашене егзистенцијалне или идентитетске потребе.

Унутар гласачког тела грађанске опозиције, у овом сегменту, имамо поклапање две посебне хипотезе, односно два приступа, а то су: вредносни (морал, демократске вредности, поглед на свет) и економски модел (економско гласање).

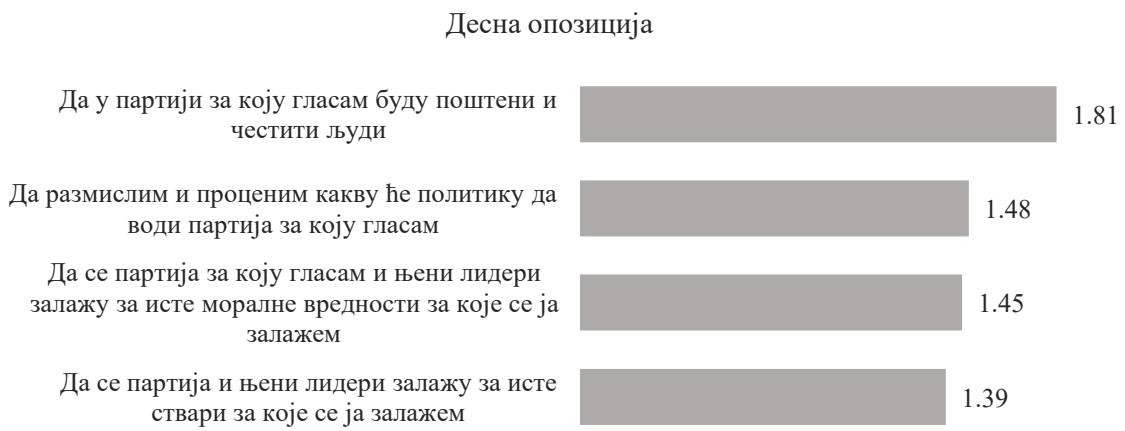

Графикон 96 *– log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за десну опозицију*

Гласачи десне опозиције у Србији карактеришу се политичком мотивацијом која се заснива на антисистемској, моралистичкој и етичкој димензији, уз додатак рационалне компоненте процене политике. Најснажнији ефекат има став *Да у партији за коју гласам буду поштени и честити људи*, што представља највишу вредност међу свим предикторима унутар десне опозиције. Ова ставка одражава потребу за моралном обновом, са антикорупцијским и антисистемским карактером. Подршка десној опозицији, у овом контексту, није заснована на програмским понудама или лидерима, већ на перцепцији да су *они који су на власти* корумпирани, а да само радикална, често идеолошки нетранспарентна опозиција може донети *морални препород*.

На другом месту је ставка *Да размислим и проценим какву ће политику да води партија*, што уноси рационалну компоненту у профил овог бирачког тела. Иако десна опозиција често делује емоционално и протестно, овај налаз указује да значајан део њихових гласача ипак анализира политичку праксу и последице одређеног деловања. Ово је нарочито важно у условима фрагментације и несистематичности понуде на десном спектру, где гласачи бирају не само по вредностима, већ и по оцени ко има капацитет да реализује те вредности.

Трећи најјачи ефекат има ставка *Да се партија и њени лидери залажу за исте моралне вредности као и ја*, што потврђује да је морална основа, а не социоекономска, главна покретачка снага ових партија. За разлику од грађанске опозиције, где се морал везује за институционалну коректност и демократију, овде се моралност пре чита као етнички, традиционални и патриотски кодекс. То је вредносна оса која се темељи на реду, части, породици, а често и на религијским референцама.

Четврта ставка *Да се партија залаже за исте ствари као и ја* додатно указује на идеолошку конгруентност, али у нешто слабијем интензитету. То значи да гласачи десне опозиције подржавају странке за које верују да деле њихове приоритете, али је та идентификација најчешће посредована преко моралне и антисистемске реторике, а не преко јасно артикулисаног програма.

Мобилизација десне опозиције у Србији функционише пре свега као реакција на постојећи систем, а не као подршка алтернативној визији. Вредности које преовлађују код њихових гласача нису развојне или институционалне, већ етичке, моралистичке и национално-идентитетске. У том смислу, ово бирачко тело представља морално-популистички блок, сличан ономе који се у другим земљама Европе окупља око антиелитистичких, национално-конзервативних покрета.

Занимљиво је да за разлику од СНС-а, где се поверење везује за лидере, и од грађанске опозиције, где се вредности везују за институције, код десне опозиције поверење се заснива на перцепцији честитости, што је по правилу, неутврђено, али емоционално снажно. Ово гласачко тело представља изразито поларизован и идеолошки захтеван елемент политичке сцене, чија је подршка нестабилна и склона наглим прелазима, али уједно и веома мотивисана.

У случају апстинената, добијени резултати указују да се ниједан од понуђених мотива не појављује као статистички значајан разлог за изборну апстиненцију. У аналитичком смислу, то значи да наведени фактори не објашњавају зашто ови испитаници одустају од изласка на изборе.

Графички приказ који је коришћен за апстиненте заснива се на техничкој трансформацији резултата: негативни *логит коефицијенти* су апсолутно вредновани и приказани као позитивни, искључиво ради визуелне упоредивости и хијерархијског приказа важности потенцијалних разлога. Међутим, тај поредак не треба тумачити као листу стварних мотива апстиненције. Напротив, он управо показује да ниједан од понуђених разлога није довољно јак да би се могао третирати као окидач неучествовања.

Ово отвара и методолошко питање: да ли апстиненте уопште треба приказивати у овом типу графичког поређења, имајући у виду да интерпретативни статус њихових резултата није симетричан са резултатима бирача политичких партија. Један приступ би био да их ипак задржимо у визуелној анализи, уз јасну напомену да се код апстинената не ради о идентификацији мотива већ о емпиријској потврди да понуђени мотиви нису релевантни.

Графикон 97 – log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за апстиненте

Поређено са бирачима који гласају за неке од партија, ниједан од вредносних критеријума није статистички значајан предиктор апстиненције у позитивном смеру. То значи да апстиненти не учествују на изборима зато што им ове ствари нису важне, већ зато што не верују да те вредности могу бити репрезентоване у политичком систему.

Овај образац указује на пасивни цинизам, односно на губитак поверења не само у конкретне странке, већ у саму везу између гласања и друштвене промене. Апстиненти дакле

не одбацују вредности. Они одбацују политички канал као средство реализације тих вредности. То је један од ретких момената где нам бројеви заправо кажу да треба да застанемо и преиспитамо саму операционализацију, а не само да читамо резултат. Прво, шта видимо у моделима? Код апстинената ниједна од понуђених мотивационих димензија – политика странке, слагање са моралним вредностима странке, препознавање личне користи, уверење да је партија демократска, спољнополитичко позиционирање, па чак ни перцепција поштења људи у партији – није статистички снажан, јасан или довољно објашњавајући разлог зашто не гласају. Другим речима, оно што мотивише гласаче да буду гласачи не може да се преведе симетрично у оно што мотивише апстиненте да не гласају.

Графикон 97 који смо направили је технички исправан у једном ужем смислу: он рангира ставке по *релативној важности* међу апстинентима, али важно је разумети шта се ту рангира. Узели су логит коефицијенти и *преведени* у визуелни хијерархијски приказ. То даје хијерархију, али не даје разлог апстиненције. Значи да чак и највиши стуб на овом графикону (*да имам поверења у политичке лидере који дају обећања*) није стварни покретач апстиненције. Он је само најмање слаб предиктор у групи веома слабих предиктора. То није позитиван разлог, то је најмање лош разлог.

Емпиријски, то је важан налаз. Апстиненција овде не изгледа као избор између странака. Она није последица тога што испитаник не види себе у програму ове или оне странке, или што му се не допада став неке партије о спољној политици, или што не верује да ће неко поправити економију. Да је тако, онда би бар неке од ових ставки биле јаки негативни предиктори (нпр. *не гласам јер не верујем да икога занима економија*, *не гласам јер ниједна странка нема моје вредности*, итд.). Ми то не добијамо. Уместо тога, добијамо празно поље. А шта значи празно поље? Потврда за нешто друго: апстиненција није артикулисана као избор унутар система, него као излазак из система. То је кључно. Апстинент не каже *не гласам јер не верујем да је нека странка довољно демократска*, он каже (парафразирамо логичку импликацију података) *уопште ми није важна ваша оса мерења, она не описује мој однос према политици*. То је позиција политичког искључења, а не позиција *незадовољног купца* на политичком тржишту.

Имамо већ резултат да је у Србији уочљиво ниско поверење у институције, ерозија грађанског морала, раст толеранције према клијентелистичким и коруптивним праксама, нормализација схватања да правила не важе једнако за све и да политички процес не производи заједничко добро. Имамо и налаз да је поверење у институције чврсто везано за подршку владајућем блоку, и да се емпатија и моралне категорије (солидарност, брига за друге) каналишу ка власти, док опозиција не успева да их претвори у сопствени мобилизациони ресурс. Имамо, даље, да су и економска обећања и геополитички кодови у Србији персонализовани и медијски структурирани кроз вертикалну лојалност према власти. У таквом окружењу апстиненција није *немамо исте вредности*, него *овај систем вредности не доживљавам као моју арену уопште*.

То је суштински налаз, апстиненти нису идеолошка група, него група повучена из политичког процеса. И ту долазимо до методолошког питања које смо поставили, односно, да ли их уопште треба приказивати на истој скали као гласаче. Строго, политичке партије су конструисане да *хватају* критеријуме избора (шта ми је важно код партије за коју гласам). Апстиненти по дефиницији не бирају, дакле инструмент мери нешто што није њихов стварни механизам понашања. Зато резултат изгледа као да су сви разлози слаби – не зато што су они *индиферентни грађани*, него зато што их инструмент пита *под којим условима би ипак учествовао*, а не *зашто не учествујеш*.

Све то има и политичку импликацију. И власт и опозиција у јавном дискурсу замишљају апстиненте као *резерву* која је пасивна, али потенцијално придобива. Наши подаци то не потврђују. Овде видимо нешто друго: апстиненти нису пасивни потенцијални гласачи, они су грађани који не виде себе у хоризонту политичког представљања уопште. А то значи да ниједна страна у актуелном сукобу власт–опозиција нема реалан језик којим би их вратила. Власт зато што репродукује логику лојалности и клијентелизма (коју део апстинената види као

корумпирану игру у коју не могу да уђу), опозиција зато што нуди морално-демократски речник који претпоставља да институције још увек имају капацитет да буду поправљене изнутра – што велики део апстинената очигледно не верује.

Апстиненција у Србији у овом делу истраживања није изведена из програмског неслагања са понуђеним политичким опцијама, већ из широког осећаја да сам поредак политичке репрезентације није легитиман и не вреди у њега улазити. То је много тежи проблем од *нико не нуди добар економски пакет*, већ је проблем легитимитета саме игре.

2. ПОЛИТИЧАРИ КАО ПРЕДИКТОРИ ПАРТИЈСКЕ ПРЕФЕРЕНЦИЈЕ

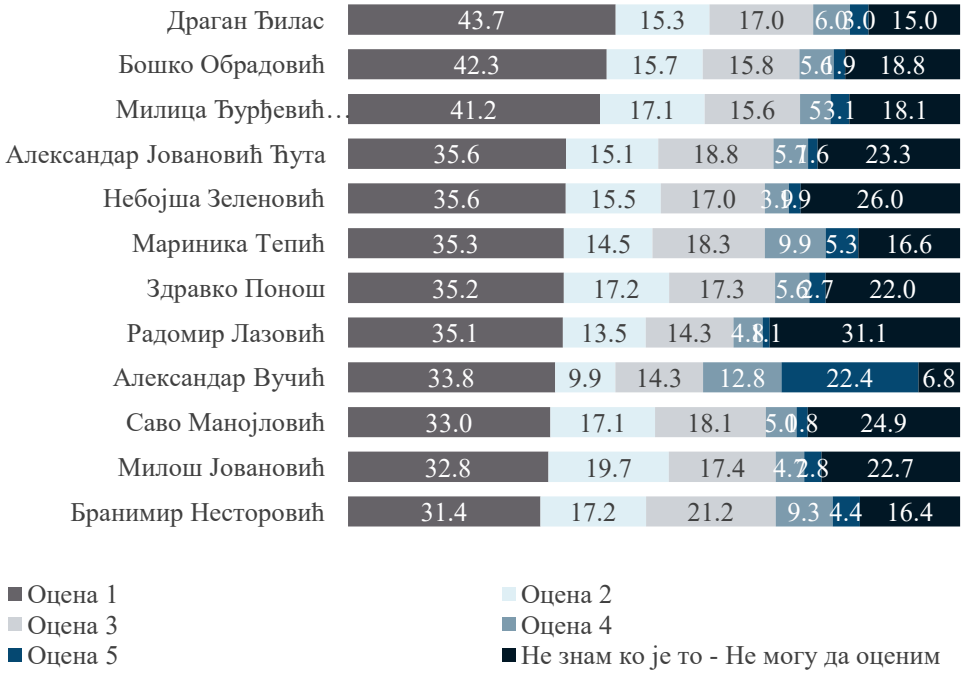

Графикон 98 – Оцене за политичаре

Графикон 98 приказује дистрибуцију процена политичких лидера на скали од 1 до 5, при чему оцена 1 означава јако негативан став, оцена 5 јако позитиван став, а последња категорија (не знам ко је то / не могу да оценим) мери степен препознатљивости. Оваква структура нам омогућава да истовремено сагледамо три ствари: степен одбацивања, степен подршке и ниво јавне видљивости.

Александар Вучић је једини актер који показује стабилну подршку бирача у смислу постојања израженог позитивног језгра. Поред релативно високог удела најнижих оцена (оцену 1 даје му око трећина грађана), он истовремено једини има значајан удео највиших оцена (оцена 5 преко 20%, а са оценом 4 укупан *тврдо позитиван* слој се креће око једне трећине). То значи да је Вучић перцепцијски поларизован: истовремено је снажно одбијен од великог дела грађана и истовремено снажно прихваћен од другог дела. Политички преведено, он не функционише као консензусна фигура већ као фигура лојалности – постоји група која га подржава високим интензитетом, не само пасивно. Управо та разлика у интензитету подршке одваја га од свих осталих актера. Такође, готово нико не наводи да *не зна ко је то* – препознатљивост је практично потпуна. То значи да је његов рејтинг већ *очврснуо* у јавном мњењу, он не ради са необликованим утиском, већ са већ донетим судом. У смислу изборне математике, то значи да Вучић полази са јасно дефинисаним ресурсом мобилизације.

Када је реч о актерима грађанске опозиције (Мариника Тепић, Драган Ђилас, Здравко Поношш, Небојша Зеленовић, Саво Манојловић, Александар Јовановић Ђута, Радомир Лазовић), заједничка карактеристика је изразито висока учесталост најнижих оцена (оцена 1 често прелази 30%, код Ђиласа и преко 40%), уз веома низак удео највиших оцена (оцена 5 је обично испод 6–7%). То указује да ови актери, у целини, нису успели да артикулишу позитивну реакцију или поверење које би ишло изнад њихове постојеће базе. Подршка постоји, али је слаба по интензитету и они немају велики број грађана који их процењује као *веома добру опцију*, већ пре ужу публику која их прихвата умерено (оцена 3), уз знатан број оних који их одбацују потпуно. Висок удео оцена 1 код Ђиласа, али и код Тепић, Зеленовића

или Поноша, показује да је негативна слика ових актера широко распрострањена и да је дугорочно укорењена у јавном дискурсу. То негативно наслеђе није само резултат њихове личне перцепције, већ и систематске медијске обраде – дугогодишње представљање грађанске опозиције као личног интересног блока, коруптивног круга или *антисрпске* структуре оставило је трајан утисак. Другим речима, ови актери нису неутрално неприхваћени, него активно дискредитовани.

Ипак, грађанска опозиција се суочава са још једним проблемом: релативно високим уделом испитаника који не знају довољно да би дали оцену. Код већине опозиционих лидера, за разлику од Вучића, *не знам ко је то / не могу да оценим* заузима приметан део. То значи да је велики део становништва политички изложен наративу владајуће већине, али не и алтернативи. Ова комбинација – низак удео највиших оцена, високо одбацивање и истовремено ограничена препознатљивост – говори да грађанска опозиција нема фигуру која би имала и снажну позитивну емоцију и широку јавну препознатљивост. Другим речима, она нема носећу личност која би могла да репродукује ефекат високог интензитета подршке какав постоји код Вучића.

Национални блок (Милош Јовановић, Бранимир Несторовић, Милица Ђурђевић Стаменковски, Бошко Обрадовић) показује нешто другачији образац. Удео најниже оцене (1) је такође веома висок, често изнад 30%, а код појединих актера (нпр. Обрадовић, Ђурђевић Стаменковски) иде и преко 40%. То значи да су ове фигуре интензивно одбијене од великог дела јавности. Али у поређењу са лидерима *грађанске* опозиције, код њих је нешто већи удео средњих оцена (3) и делом виших оцена (4), односно постоји нешто шира зона условно повољне перцепције. Ово је важно јер указује на постојање потенцијалног резервоара симпатије код дела бирача који нису нужно њихови садашњи гласачи, али су идејно близу. Ту се види простор за даљу мобилизацију на националним темама. Међутим, као и код грађанске опозиције, код већине ових лидера је приметан и релативно велики сегмент људи који кажу да не могу да их оцене, што значи да њихова препознатљивост и даље није универзална. Другим речима, ове фигуре имају потенцијал, али потенцијал није у потпуности материјализован у широку, стабилну подршку.

Случај Саве Манојловића је посебно занимљив јер указује на један другачији тип позиционирања. Код њега не постоји висок удео највиших оцена (оцена 5 је ниска), што значи да не постоји етаблирани став као код Вучића. Истовремено, он нема ни толико екстремно одбијање као класичне опозиционе фигуре која је дуго присутна. Уместо тога, највећи сегмент је у средњим оценама (2–3), уз приметно велики удео оних који и даље не могу да дају суд. То указује да се он перципира више као протестни/грађански лидер, а мање као класичан партијски лидер. Његов профил је и даље у процесу формирања, што значи да је његов рејтинг флуидан, он није непоправљиво одбачен, али није ни дубоко усвојен. То га издваја од традиционалне опозиције, која је често већ перципирана негативно.

Када се ови налази ставе у шири контекст досадашњих резултата у истраживању, слика је јасна. Власт се репродукује не само кроз институционалну предност него и кроз персонализовану везу између лидера и бирача. Та веза није нужно рационално програмска већ емотивно и идентитетски заснована, и она производи виши интензитет позитивних оцена. Опозициони лидери, и грађански и национални, не успевају да генеришу симетричну врсту афективне лојалности. Они углавном акумулирају незадовољство према власти, али то незадовољство се не претвара у снажно позитиван однос према њима самима. Другим речима, антивладино расположење се не претвара аутоматски у проопозициони ентузијазам.

Поред тога, висока учесталост најниже оцене код већине истакнутих опозиционих фигура указује да је у јавном простору дугорочно изграђен доживљај да су они већ испробана или компромитована опција, чак и када се ради о релативно новијим личностима. То практично значи да је владајући наратив, кроз константну негативну персонификацију опозиције, успео да произведе нешто што личи на превентивну дискредитацију: многи актери бивају одбијени и пре него што би уопште ушли у ширу изборну трку.

Овде није приказана само расподела симпатија према појединачним политичарима. Овде се види структура политичког система у Србији. Тај систем је персонализован, асиметрично и хијерархизовано по интензитету емоционалне везаности за власт. Власт располаже са једном фигуром која има и високу препознатљивост и високу позитивну мобилизациону способност. Опозиција има више фигура са високим нивоом одбацивања, слабим позитивним језгром и великим делом јавности који или нема став или има индиферентан, млак став. Управо то објашњава зашто упркос расту незадовољства систем не прелама аутоматски у смену власти, не постоји личност која код критичне масе грађана изазива не само неслагање са постојећим стањем него и осећај сигурности да је алтернатива зрела, поуздана и вредна ризика.

У даљем сегменту анализе користили смо поступак бинарне логистичке регресије са контролом демографских категорија (пол, старост, образовање, приход, регион, урбаност). Циљ је био да се испита однос између процене појединачних политичких фигура и вероватноће гласања за њихову партију. Зависна променљива у моделима јесте намера гласања (*сигурно* или *вероватно* бих гласао/ла за ту странку), док је кључна независна променљива вредносна процена лидера (оцена политичара на скали). Демографске варијабле остају у моделу искључиво као контролне, али нису предмет субстантивне интерпретације у овом делу.

Из методолошких разлога, а да би приказ остао аналитички јасан и економичан, не износе се читаве регресионе табеле са свим контролним предикторима и стандардним грешкама за сваког лидера појединачно. Уместо тога, за сваког лидера приказују се само два параметра добијена из засебног модела: вредност Nagelkerke R^2 и логит коефицијент. Оба параметра односе се на исту релацију – на везу између процене конкретног лидера и спремности да се гласа за странку коју тај лидер представља. Другим речима, сваки модел је специфичан за једног политичара и његову партију.

Nagelkerke R^2 нам показује колики део варијације у намери гласања може да се објасни оценом тог лидера (уз контролу демографије). Виша вредност Nagelkerke R^2 указује да је процена тог лидера релевантан и субстантивно јак фактор за разумевање гласачке намере у оквиру те партије. Нижа вредност упућује на то да однос према лидеру слабије структурише понашање бирача, односно да гласање за ту странку не зависи у мери у којој зависи, на пример, код неких других актера.

Логит коефицијент показује усмерење и јачину ефекта оцене лидера на вероватноћу гласања за његову странку. Позитиван логит коефицијент значи да раст повољне оцене лидера повећава вероватноћу да ће испитаник рећи да ће *сигурно* или *вероватно* гласати за ту странку; негативан коефицијент би значио супротно, односно да боља оцена неке личности смањује вероватноћу гласања за њену партију (што је у пракси ретко, али теоријски могуће). Интензитет ефекта расте са апсолутном величином коефицијента.

Важно је нагласити да су и Nagelkerke R^2 и логит коефицијенти у табели везани за референтну партију сваког појединачног лидера. На пример, вредности које стоје уз Александра Вучића односе се искључиво на вероватноћу гласања за СНС; вредности које стоје уз Драгана Ђиласа односе се на вероватноћу гласања за његову странку; вредности које стоје уз Бранимира Несторовића односе се на његову опцију, итд. Табела 94, се, дакле, не чита тако што се један лидер пореди са другом странком, већ тако што сваки ред представља одвојени модел у којем је *испитано* да ли је однос према том конкретном лидеру довољан да објасни намеру гласања за његову партију.

Овај начин приказа служи двема сврхама. Прво, он показује степен персонализације подршке, тј. у којој мери је глас за странку у ствари глас за лидера. Уколико је Nagelkerke R^2 висок и логит коефицијент јасно позитиван, то значи да је однос према личности кључан механизам политичке идентификације и да странка у значајној мери *стоји* или *пада* са тим лицем. Уколико су ове вредности ниске, то имплицира да подршка странци има слабију емотивно-персоналну компоненту и да је вероватније условљена другим факторима.

Друго, овај приступ омогућава индиректно поређење позиције власти и опозиције. Уколико се покаже да однос према лидеру владајуће странке веома добро предвиђа спремност

да се гласа за ту странку (више вредности Nagelkerke R^2 и снажно позитиван логит коефицијент), то потврђује да је подршка власти дубоко персонализована и да функционише кроз фигуру политичког носиоца, а не кроз програмске, институционалне или идеолошке канале. Насупрот томе, ако код опозиционих актера видимо ниже Nagelkerke R^2 вредности и слабије логит коефицијенте, то указује да они немају исти тип структурисане емотивне везе са сопственим потенцијалним бирачима. У том случају, гласач који је скептичан према власти не прелази нужно на одређену опозициону опцију због личне идентификације са њеним лидером, већ остаје у мање дефинисаном простору незадовољства, или чак бива апстинент.

Последња методолошка напомена односи се на конструкцију зависне и независне променљиве. Зависна променљива је дихотомизована намера гласања (*сигурно* или *вероватно* за партију датог лидера), док је независна – процена тог лидера оценама 4 и 5. То значи да модели не мере опште политичке симпатије, већ конкретно спајају евалуацију личности са изборном намером за организацију коју та личност симболички носи. Управо зато је довољно у табели приказати само Nagelkerke R^2 и логит коефицијент за сваког актера: ти параметри већ садрже кључну информацију о томе колико је персонални имиџ неког лидера интегрисан у стратегију прибављања гласова његове странке, и то након што су основне социодемографске разлике међу испитаницима статистички контролисане.

Табела 94 – Нагелкерке за политичаре

	Nagelkerke	Logit
Александар Вучић	0.692	4.279*** (.225)
Драган Ђилас	0.29	2.343*** (.226)
Саво Манојловић	0.205	2.287*** (.268)
Бранимир Несторовић	0.229	1.943*** (.241)
Мариника Тепић	0.184	2.197*** (.360)
Здравко Поношш	0.267	2.696*** (.292)
Радомир Лазовић	0.175	1.971*** (.410)
Милош Јовановић	0.301	2.711*** (.287)
Бошко Обрадовић	0.281	3.008*** (.336)
Милица Ђурђевић Стаменковски	0.233	2.385*** (.323)
Александар Јовановић Ђута	0.171	2.162*** (.328)
Небојша Зеленовић	0.169	1.935*** (.414)

Да бисмо разумели структуру подршке, од кључне важности је однос између става према лидеру и намере да се гласа за странку са којом је тај лидер повезан. Овде посматрамо две ствари: (1) колико добро позитивна оцена лидера објашњава намеру гласања за његову политичку опцију (Nagelkerke R^2, изражен у процентима), и (2) колика је вероватноћа да ће бирач који високо оцењује лидера (оцене 4 или 5) заиста гласати за ту политичку опцију. Сви модели су контролисани социодемографским варијаблама, тако да резултати не говоре само о друштвеној структури бирача, него о способности појединачних лидера да политички артикулишу и задрже подршку.

Положај Александра Вучића издваја се као институционално јединствен. Вредност Nagelkerke R^2 за Вучића износи 69,2%, што значи да однос према Вучићу објашњава више од

две трећине укупне варијације у намери да се гласа за Српску напредну странку. Реч је о изузетно високом нивоу објашњења за истраживања политичког понашања. Вероватноћа да ће особа која Вучића оцењује највишим оценама гласати за СНС износи 98.6%. Овај налаз показује да се унутар гласачког тела власти подршка не формира као подршка програму, идеолошкој позицији или институционалним перформансама, већ пре као однос личне лојалности према лидеру. У условима ниског поверења у институције, које је у другим деловима истраживања показано као системско, управо лидер заузима место које би у консолидованим демократијама имале институције. Та персонализација власти није само стилска, већ структурна: политичка понуда и политичка идентификација у значајној мери се поистовећују са једном фигуром.

Код грађанске опозиције слика је двојако занимљива. Са једне стране, однос између позитивне оцене лидера и намере гласања је и даље веома јак на нивоу појединца. Са друге стране, степен до којег тај однос објашњава целокупно изборно понашање је знатно нижи него код СНС-а, што упућује на мању кохезивност и недовољну институционализацију политичке алтернативе.

Код Драгана Ђиласа вредност Nagelkerke R^2 износи 29%. То значи да његова лична оцена објашњава отприлике трећину варијације у намери гласања за његов политички блок. То је висока вредност за опозициону сцену, али и даље далеко од нивоа какав има Вучић. Истовремено, вероватноћа да ће неко ко Ђиласа вреднује оценом 4 или 5 гласати за његову партију износи 91.2%. Дакле, код оног дела публике који га већ види позитивно, веза између подршке личности и изборне намере је веома снажна. Међутим, та веза није довољна да обједини шири опозициони корпус у један политички канал. То упућује на кључну слабост грађанске опозиције: персонализација постоји, али није преточена у јединствен политички оквир који би имао капацитет да преузме функцију *осе центра* за целокупно незадовољство влашћу.

Слично важи и за друге лидере у том делу спектра. Код Здравка Поноша добијамо Nagelkerke R^2 од 26.7%, уз вероватноћу од око 93.7% да ће појединац који га врло позитивно оцењује заиста гласати за његову опцију. Поношу, дакле, има способност да код свог профила бирача претвори позитиван лични утисак у конкретну изборну намеру. Ипак, објашњена варијанса је испод 30%, што показује да се политичка подршка не консолидује искључиво преко њега, него да и у оквиру грађанске опозиције постоји вишеструка идентификација, без јасне централне фигуре која би све то спојила у једну изборну понуду.

Код Маринике Тепић вредност Nagelkerke R^2 износи 18.4%, што указује да позитивна оцена њене личности објашњава мање од једне петине варијације у намери гласања за политичку опцију коју представља. Истовремено, вероватноћа да ће бирач који Маринику Тепић оцењује оценом 4 или 5 гласати за њену политичку опцију износи око 90%. То показује да је веза између позитивне перцепције лидера и изборне намере снажна код њених присталица, али да лични рејтинг није довољан да објасни изборно понашање ширег бирачког тела. Мариника Тепић успешно консолидује подршку унутар сопственог бирачког језгра, али да њен лидерски ефекат има ограничен домет у ширем политичком простору, што је у складу са фрагментисаном структуром грађанске опозиције.

Унутар еколошко-грађанског блока, резултати за Саву Манојловића, Александра Јовановића Ћуту и Небојшу Зеленовића показују исту логику, али у још израженијој фрагментацији. Код Манојловића је Nagelkerke R^2 20.5%, а вероватноћа да ће гласач који га вреднује највишим оценама подржати његову опцију износи 90.8%. Код Александра Јовановића Ћуте је Nagelkerke R^2 17.1%, а вероватноћа 89.7%. Код Зеленовића Nagelkerke R^2 износи 16.9%, а вероватноћа 87.4%. Сличан образац је и код Радомира Лазовића. Вредност Nagelkerke R^2 од 17.5% показује да позитиван став према њему објашњава мање од једне петине варијације у намери гласања за његову политичку опцију. Међутим, код испитаника који га оцењују највишим оценама, вероватноћа гласања за његову политичку опцију износи око 87.8%. То указује да позитивна процена лидера и овде представља поуздан предиктор изборне намере унутар сопственог бирачког језгра, али да њен укупни објашњавајући домет

остаје ограничен. Као и код других лидера грађанско-еколошког блока, лични кредибилитет обезбеђује високу кохезију међу већ опредељеним присталицама, али није довољан да политичку подршку прошири на значајно шири део бирачког тела. Ови налази нам говоре две ствари. Прво, код уског круга присталица ових лидера, лични кредибилитет се директно преводи у изборну намеру са врло високим интензитетом, што значи да постоји емоционално и политички стабилно језгро. Друго, тај ефекат није довољан да објасни ширу слику изборног понашања у том делу спектра: објашњена варијанса се креће између приближно једне шестине и једне петине. То је типично за покрете који су настали из тематске мобилизације (екологија, локални отпор, итд.), а не из класичне партијске структуре. Другим речима, ови лидери могу да генеришу високу лојалност код већ убеђених, али немају јасно изграђен механизам проширивања тог језгра у масовни бирачки корпус.

У националном делу опозиционог спектра приметан је образац који је у извесном смислу најближи моделу владајуће странке, иако у много мањем обиму. Код Милоша Јовановића, вредност Nagelkerke R^2 износи 30.1%, што значи да позитивна оцена лидера објашњава отприлике трећину намере гласања за ту опцију. Вероватноћа да ће гласач који Јовановића оцењује веома високо заиста гласати за његову странку износи 93.8%. Код Бошка Обрадовића Nagelkerke R^2 је 28.1%, а вероватноћа достиже 95.3%, једну од највиших вредности у опозиционом спектру. Ови резултати упућују на то да се унутар националног блока подршка обликује кроз снажно персонализовану представу лидера као заштитника *националних и моралних интереса*, који нуди сигурност, поредак и јасно одређен вредносни компас. То је важна разлика у односу на грађанску опозицију: док је грађанска опозиција раслојена по темама и профилима, национална опозиција изграђује однос ближи вертикали лојалности, у којој лидер функционише као симболичка гаранција.

Слично томе, код Милице Ђурђевић Стаменковски Nagelkerke R^2 износи 23.3%, а вероватноћа да ће бирач који је оцењује оценом 4 или 5 и гласати за њену партију износи 91.6%. Код Бранимира Несторовића Nagelkerke R^2 је 22.9%, а вероватноћа гласања 87.5%. Овде се види ефекат који је више заснован на харизми и наративу политичке заштите него на класичном програмском позиционирању. У оба случаја присутан је наглашен осећај персоналне блискости вође са *обичним људима*, који често користи језик заштите националног идентитета, здравља, безбедности или социјалне стабилности. Тај однос репродукује политичку лојалност чак и у одсуству разгранате страначке инфраструктуре.

Ако све ове резултате сагледамо заједно, уочава се неколико кључних последица за разумевање партијског система у Србији. Прво, изборна мотивација, односно намера гласања у Србији у великој мери је везана за однос према лидерима, а не за структурализовани програм или институционалну понуду. То важи и за власт и за опозицију. Код сваког од анализираних лидера, код бирача који их оцењују највишим оценама, вероватноћа гласања креће се од приближно 87% до готово 99%. То значи да позитивна перцепција лидера готово аутоматски прелази у изборну намеру, односно одлуку.

Друго, иако је тај механизам генералан, он није симетричан. Код СНС-а (Вучић) веза између лидера и намере гласања је не само јака, већ и структурално централна, објашњавање изборног понашања иде преко једне личности, са Nagelkerke R^2 од 69,2%. У том смислу, лична слика лидера замењује улогу партије, институција, програма и чак шире идеолошке артикулације. То је у складу са осталим налазима који показују ерозију институционалног поверења и померање легитимитета са система на појединца.

Треће, грађанска опозиција нема јединствен центар те врсте. Њени лидери могу да мобилишу своје непосредно бирачко језгро са врло високим степеном вероватноће гласања (преко 87%, често преко 90%), али њихова способност да објасне целу структуру гласачког понашања је мања (Nagelkerke R^2 се често креће између око 17% и 29%). То нам говори да грађанска опозиција не функционише као јединствен политички организам, већ као скуп више паралелних легитимитетских тачака – грађанских, европских, еколошких, итд. – које нису међусобно интегрисане у једну препознатљиву целину.

Четврто, национални део опозиције показује образац који је, по свом облику, најсличнији актуелној власти. Код актера попут Милоша Јовановића и Бошка Обрадовића, вредности Nagelkerke R^2 (око 28–30%) и веома високе вероватноће гласања (преко 93%) указују на постојање стабилног вертикалног односа поверења између лидера и гласачког тела. Овде је личност лидера већ артикулисана као политички носилац вредности, идентитета и обећања заштите. У том смислу, овај део опозиционог спектра показује степен унутрашњег политичког обликовања који је ближи власти него грађанској опозицији.

Добијени резултати указују да је политика у Србији изразито персонализована, али на два различита начина. У случају власти, лидер је конститутивни елемент читавог система, са готово потпуном предиктивном снагом за изборно понашање. У случају опозиције, персонализација постоји у више тачака, али је распарчана, идеолошки неједнака и институционално непотврђена. То производи ситуацију у којој власт располаже концентрисаним, интегрисаним извором лојалности, док опозиција располаже низом локализованих, али међусобно неусклађених извора подршке.

На следећем Графикону 99, приказан је однос између индивидуалне оцене лидера и вероватноће гласања за партију којој припада. Технички, вредности на оси представљају однос шанси (*odds ratio*): колико пута су шансе да ће неко гласати за одређену странку веће ако том лидеру даје високу оцену (4 или 5), у односу на некога ко му не даје високу оцену. Овде не говоримо о благом порасту наклоности, већ о драстичним скоковима у вероватноћи гласања, што указује да је фактор лидера носећа структура политичког избора у Србији.

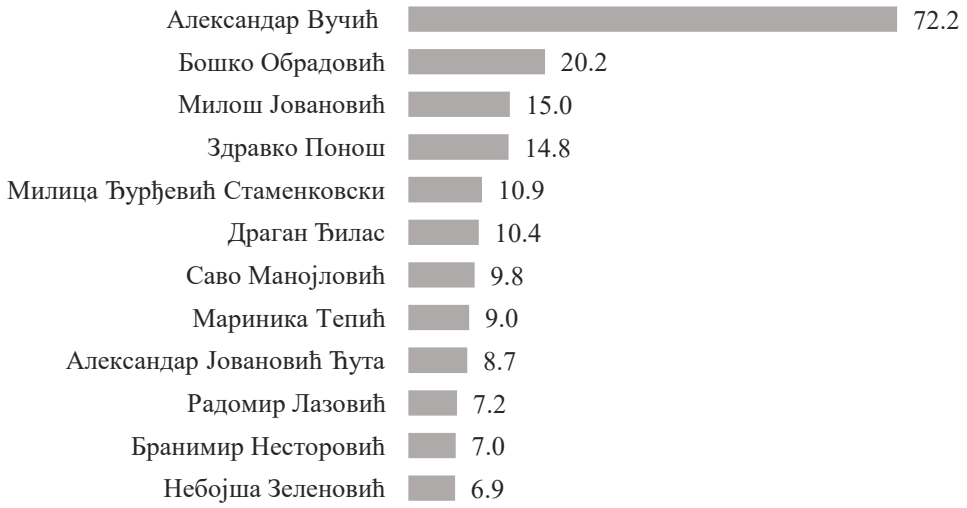

Графикон 99 – Очекивана вероватноћа (Log Odds) гласања за политичаре

Ако погледамо Графикон 99, евидентно најекстремнији резултат односи се на Александра Вучића. Ако испитаник даје Вучићу оцену 4 или 5, шансе да ће гласати за СНС расту више од 70 пута (72.2). Ово је вредност таквог интензитета да нам практично каже следеће: партијска подршка владајућем блоку се у великој мери не репродукује преко програма, идеологије или било чега другог, већ преко перципираног кредибилитета, енергичности и заштитничке улоге једне конкретне политичке личности. То значи да СНС није само организациона инфраструктура већ, у политичкој свести бирача, канал за персонализован однос *лидер–резултат*. Стога, однос према Вучићу делује као филтер кроз који се преламају све остале теме: економија, стабилност, безбедност, спољна политика, па и морална легитимизација власти. Овако висока вредност показује да у владајућем блоку постоји готово потпуно приписивање политичког учинка једном носиоцу ауторитета. То је типично за системе у којима је институционални капацитет власти у јавном доживљају персонализован и сконцентрисан, а не деперсонализован кроз институције.

Иако је случај Српске напредне странке екстремног интензитета, вредности за остале актере нису занемарљиве. Код Бошка Обрадовића (Двери), позитивна оцена лидера (4 или 5) повезана је са више од двадесетоструко већим шансама да се гласа за његову партију (20.2). То указује да је однос између гласача и ове странке, такође, превасходно персонализован. Подршка није у првом реду артикулисана кроз шире програмске пакете конзервативне деснице или кроз конкретне јавне политике, већ кроз препознавање Обрадовића као аутентичног заступника одређеног моралног, националног и културног наратива. Другим речима, партијски избор се одвија преко утиска о неподељеној личној доследности, а не преко институционалне вере у партију као организацију. Ово нам говори да је код значајног дела националне опозиције политичка идентификација везана за харизматски тип вођства, а не за стабилну организациону структуру.

Сличан механизам приметан је и код Милоша Јовановића (Нови ДСС) и Здравка Поноша. У оба случаја однос је двоцифрен (око 15.0 и 14.8). То значи да појединци који високо вреднују ове лидере вишеструко чешће бирају и њихове политичке партије. Овде је важно да су и Јовановић и Понош позиционирани у јавном простору као носиоци *рационалног патриотизма* или *државотворне одговорности*. Њихов профил се у јавности не гради (само) на идеолошкој поларизацији, него на представи стручности, компетентности, озбиљности и способности да *среде државу*. Тако добијамо другачију, умеренију варијанту персонализације: оданост није искључиво емоционална, него технократско-патриотска. Лидер постаје симбол ефикасности, не нужно само вредносне блискости.

Код Милице Ђурђевић Стаменковски (Заветници), вредност је око 10.9. Иако је нижа од вредности код претходно наведених актера, она је и даље веома висока у апсолутном смислу. Ово нам говори да и унутар радикалније артикулисаних десних опција постоји снажна веза између личног доживљаја лидера и избора партије. У овом случају, политичка понуда је у великој мери изграђена око стилске и реторичке препознатљивости: оштра спољнополитичка позиција, изражен суверенистички дискурс, наглашен мотив заштите националног достојанства и социјалне неправде.

У средишњем делу лествице налази се Драган Ђилас, са вредношћу око 10.4. И овде је јасно да бирачки однос не почива само на програмском профилу грађанске опозиције, већ на перцепцији да конкретни лидер може остварити политички ефекат (нпр. смену власти, институционални обрт, економски менаџмент). То значи да чак и у делу познатом по програмском, грађанском и институционалном речнику, глас није нужно дат апстрактној идеји демократије, него личности која се перципира као носилац капацитета за реалну промену. Овај налаз поткопава уобичајену тезу да је база бирача грађанске опозиције искључиво *програмски* оријентисана и ту је лични кредибилитет веома важан.

У доњем делу скале појављују се Саво Манојловић (око 9.8), Мариника Тепић (око 9,0), Александар Јовановић – Ћута (око 8.7), Радомир Лазовић (око 7.2), Бранимир Несторовић (око 7.0) и Небојша Зеленовић (око 6.9). Чак и ови *нижи* коефицијенти и даље значе значајно појачане шансе да се гласа за њихову партију ако се лидер вреднује високом оценом. То је важан налаз из два разлога.

Прво, ово показује да ниједан релевантан политички актер у Србији не функционише као *чиста* програмска понуда. Чак и код покрета који се представљају као еколошки или грађански, лична препознатљивост лидера делује као главни канал политичке артикулације. Другим речима, бирач не гласа за платформу *заштите јавних ресурса* у апстракцији, него за Ћуту као фигуру еколошког отпора. У том смислу, чак и условно речено, *системска* или *грађанска* опозиција почива на персонализованој политичкој идентификацији, само са другачијим вредносним садржајем (институционална обнова, борба против корупције, заштита јавног простора, социјална правда, итд.).

Друго, ови лидери имају нижи коефицијент од Вучића не зато што персонализација код њих не постоји, него зато што је њихова организациона инфраструктура мање масовна, медијска изложеност мања, а осећај непосредне *испоручивости резултата* ограниченији. Вучићев однос са гласачима је изграђен у условима у којима он наступа истовремено као

председник државе, медијски најприсутнија личност у земљи и симбол *стабилности система*. Опозициони лидери, по правилу, обећавају могућу промену, а не непосредни резултат. Зато је и њихов ефекат јачи у круговима већ опредељених или мотивисаних, али слабији у широј популацији.

Вучићев ефекат делује широкорадијски, ефекат опозиционих лидера делује секторски.

Када се све сабере, овај налаз емпиријски показује неколико ствари које су важне за разумевање политичке и партијске динамике у Србији.

Прво, структура избора је снажно персонализована. Партије се не доживљавају као посредници општег интереса, него као продужетак једне личности. Ово важи и за власт и за опозицију, иако са различитим интензитетом.

Друго, успех странке на власти у великој мери произлази из тога што је лик председника репрезентован као гарант заштите и конкретног учинка. То омогућава да се лојалност према лидеру преведе директно у изборну подршку странци, без потребе за снажном унутарстраначком кадровском легитимизацијом или програмском конзистенцијом.

Треће, и опозиција се у великој мери ослања на личности, али код ње персонализација има другу функцију. Док власт користи фигуру лидера да утврди постојећи поредак (стабилност, сигурност, контрола кризе, итд.), опозициони актери настоје да лидер постане политички сигнал за промену – демократску реконфигурацију система, отклањање корупције, одбрану јавних ресурса или заштиту националних интереса другачије дефинисаних од актуелног курса. То значи да се и у опозиционом пољу избор не дешава због апстрактног идеолошког пакета, него због уверења да управо та, конкретна особа може да *разбије* постојеће стање.

Четврто, налаз да се код свих актера појављују двоцифрене или вишеструке вредности повећања шанси показује да је политика партија у Србији суштински везана за персонални кредибилитет, а не за институционални ауторитет. Партије саме по себи не поседују довољан капацитет поверења, поверење се преноси преко личности. Управо зато, целокупно политичко надметање се не одвија између снажних партија, него између снажних личности које партије користе као инструмент.

Овај образац представља ризик за квалитет демократског процеса, јер суверенитет гласа постаје условљен лојалношћу према лично перципираној заштити, уместо да буде условљен програмском одговорношћу и институционалном контролом власти. Са друге стране, овај исти образац објашњава зашто чак и широко распрострањено неповерење у институције не производи нужно изборни слом власти: довољно је да постоји поверење у једну личност која се представља као *надинституционални гарант* да би политички поредак остао стабилан.

У последњем сегменту примењујемо исти аналитички поступак као и у претходним моделима, али сада за конкретне изборне листе. Кључни предиктор није више апстрактна вредносна оријентација, већ врло конкретан однос испитаника према носиоцу листе: да ли тај лидер добија оцену 4 или 5.

Модели бинарне логистичке регресије са контролом за демографске карактеристике (пол, старост, образовање, приход, регион, урбаност), што значи да је ефекат лидера изолован од структуре бирачког тела. Зависна променљива је спремност да се за ту листу гласа *сигурно* или *вероватно*.

Другим речима: питамо не шта грађани мисле о политичарима уопште, већ у којој мери позитивна процена конкретног носиоца листе претвара симпатију у глас.

Табела 95 – Оцена 4 или 5 за носиоца листе (логит коефицијенти)

	СНС/СПС	Грађанска опозиција	Милош Јовановић ДСС	Бранимир Несторовић Ми-Глас из народа	Власт vs опозиција
Мушки пол	0.007	-0.043	0.906**	0.494	-0.175
	(.215)	(.187)	(.369)	(.429)	(.321)
Старост	0.016**	-0.023***	0.014	0.000	0.014
	(.007)	(.006)	(.012)	(.015)	(.011)
Средње образовање	-0.085	1.005***	0.721	0.123	-0.755*
	(.251)	(.233)	(.442)	(.547)	(.370)
Високо образовање	-0.544*	1.294***	0.480	0.487	-1.769***
	(.290)	(.266)	(.498)	(.576)	(.472)
Средњи приходи	-0.164	-0.527**	1.493***	0.465	-0.308
	(.252)	(.224)	(.519)	(.547)	(.366)
Високи приходи	-0.184	-0.268	0.624	0.168	-0.283
	(.321)	(.272)	(.657)	(.689)	(.489)
Градско подручје	-0.545**	0.126	0.572	0.614	-0.858**
	(.234)	(.199)	(.402)	(.517)	(.342)
Војводина	0.607*	1.660***	1.108*	0.449	0.302
	(.330)	(.319)	(.600)	(.606)	(.509)
Западна Србија и Шумадија	0.236	1.336***	0.818	-0.062	0.241
	(.338)	(.326)	(.604)	(.691)	(.524)
Источна и Јужна Србија	0.269	0.885***	1.338**	-0.336	-0.377
	(.336)	(.343)	(.594)	(.611)	(.536)
Оцена 4 или 5 за носиоца листе	**4.376*** (.239)**	**2.950*** (.229)**	**3.109*** (.384)**	**4.286*** (.655)**	**5.644*** (.390)**
Константа	-3.491***	-2.724***	-7.809***	-6.983***	-1.645*
	(.565)	(.499)	(1.096)	(1.340)	(.828)
Nagelkerke R^2	.689	.359	.311	.369	.812

** p < 0.10; ** p < 0.05; *** p < 0.01.*

У Табели 98, резултати за коалицију СНС/СПС показују изузетно јаку персонализацију политичке подршке. Уколико испитаник даје високу оцену (4 или 5) Александру Вучићу, вероватноћа да ће гласати за СНС/СПС достиже око 98.8%. То произлази из логит коефицијента, који одговара повећању шанси за гласање приближно 79.5 пута у односу на испитанике који не дају тако високу оцену лидеру. Овако изражена веза између оцене лидера и изборне намере значи да се подршка странци не заснива само на програму, идеологији или социјалним позицијама гласача, него пре свега на перципираној поузданости и капацитету самог лидера. Уједно, Nagelkerke R^2 за овај модел износи 52.2% варијансе у намери да се гласа за СНС/СПС може статистички објаснити укљученим променљивама, пре свега оценом лидера. То је изузетно висока вредност за политичко понашање. Овде добијамо емпиријску потврду да је владајућа коалиција у великој мери изграђена као персонализовани политички пројекат заснован на лојалности лидеру, а не као класична партијска организација са унутрашњим програмским идентитетом.

Грађанска опозиција (у овом моделу третирана као блок који стандардно перципирају гласачи у категорији *грађанска опција*) показује сличну структуру. Логит коефицијент за оцену 4 или 5 лидера (у овом случају носиоци као што су Драган Ђилас или сродне фигуре те политичке струје) значи да позитивна оцена повећава шансе за гласање отприлике 19 пута. То се преводи у очекивану вероватноћу подршке од око 95%. Дакле, и у овом случају постоји јасна персонализација. Однос бирача према лидерима грађанске опозиције и даље јесте снажан покретач гласа, али није структурно апсолутан. Nagelkerke R^2 за овај модел износи 25.3% објашњене варијансе. То су средње вредности у поређењу са влашћу, али нам говори да код грађанске опозиције личност лидера јесте важан ресурс мобилизације, бирачи у већој мери задржавају и друге критеријуме, што је у складу са раније утврђеним досадашњим налазима.

Када посматрамо десни спектар, резултати упућују на интересантно раслојавање. Морали смо да раздвојимо две релевантне структуре: Демократску странку Србије (овде репрезентовану кроз Милоша Јовановића као носиоца листе) и листу *Ми – Глас из народа*, везану за Бранимира Несторовића. Код ДСС-а логит коефицијент за позитивну оцену лидера је 3.109, што повећава шансе за гласање око 22.4 пута и даје очекивану вероватноћу подршке од око 95.7%. Nagelkerke R^2 за овај модел износи 24.3% објашњене варијансе. Дакле, и у националном полу постоји јасна персонализована веза између односа према лидеру и намере да се гласа за листу. Ово говори да тај део опозиције није искључиво вредносно-идеолошки (на пример, наратив о Косову, одбрани традиције, негативном односу према ЕУ), него да је и он претворен у политички однос поверења према појединцу. Другим речима, ни овај део опозиције не функционише као класична програмска партијска десница, већ као лично поверење у фигуру која ту десницу артикулише.

Листа *Ми – Глас из народа* показује сличан образац, али са нешто другачијим интензитетом. Логит коефицијент за оцену 4 или 5 носиоца листе (овде Бранимир Несторовић) износи 4.286, а то значи да позитивно вредновање лидера повећава шансе за гласање више од 72 пута, што даје очекивану вероватноћу подршке од око 98.6%. То је, по апсолутној снази односа према лидеру, веома близу ономе што видимо код СНС/СПС. Овде се види да ова листа не постоји као програмска организација у класичном смислу, него као канал поверења у једну харизматизовану фигуру која се представља као *глас народа*, антиелитна и антисистемска артикулација незадовољства. Nagelkerke R^2 за овај модел износи 30.1% објашњене варијансе. Разлика грађанске и националне опозиције је у садржају а не у техници мобилизације: грађанска опозиција настоји да везу са лидером оправда кроз друштвену одговорност, борбу против корупције и институционалну промену, док *Ми – Глас народа* тај однос гради кроз антиинституционални афект, односно позивање на осећај да је читав постојећи политички систем веран само себи, а не грађанима. У емпиријском смислу, то значи да и ова опција не мобилише кроз програм у класичном смислу, него кроз осећај личне идентификације са носиоцем листе.

Последња категорија, власт у односу на опозицију, даје најјачу објашњавајућу моћ у целој анализи. Висок логит коефицијент значи да позитивна оцена лидера власти (опет у суштини Вучића као централног симбола) повећава шансе за подршку власти више од 282 пута. То се преводи у очекивану вероватноћу од око 99.6% да ће испитаник који лидера власти вреднује оценом 4 или 5 подржати странке на власти. Nagelkerke R^2 у овом агрегатном моделу износи 62.4% објашњене варијансе. Ово је изузетно висок ниво. Он нам показује да се линија поделе власт–опозиција у Србији не артикулише више кроз јасне политичке програме, идеолошке блокове, или чак социјалне интересе, већ кроз однос према једној политичкој фигури као оличењу пуног пакета власти: безбедности, спољне политике, социјалне помоћи, стабилности и наводне заштите *обичних људи*.

Шта овај налаз значи у ширем контексту целог истраживања. Прво, политичко поље у Србији је радикално персонализовано. Подршка СНС/СПС практично се не може одвојити од оцене Вучића. Не постоји институционална аутономија странке у односу на лидера: избор је психолошки и морално кодификован као однос према њему, а не као рационална процена политичке понуде. То је у потпуности у складу са налазима о поверењу у институције, где смо показали да се институционална легитимност перципира као ослабљена и нестабилна, али да појединци могу да задобију поверење чак и у окружењу у којем институције као целина нису високо цењене. У пракси, то значи да се дефицит поверења у институције надокнађује персоналним поверењем у лидера.

Друго, и опозиција све више понавља исти образац. И у грађанском и у националном делу опозиционог спектра, постоји снажан утицај односа према носиоцу листе на спремност да се гласа за ту опцију. Иако је тај утицај слабији него код власти, он је и даље статистички веома јак. То значи да и подаци за опозицију не говоре о консолидацији програмске, организационе и институционалне алтернативе, већ о формирању више паралелних *микро-лидерских* полова, сваки са својом публиком.

Треће, појава листе *Ми – Глас из народа* показује да се ова персонализација не јавља само у класичним странкама, већ и у *антисистемским* покретима који настоје да комуницирају *директно са народом*, заобилазећи партијску структуру. Чињеница да је вероватноћа гласања за ту листу код оних који носиоца листе процењују високом оценом практично идентична оној код СНС/СПС указује да је то исто тржиште политичких емоција: обећање заштите, осећај личне бриге, уверење да лидер *разуме обичног човека*. Разлика је пре у садржају реторике (систем је покварен и ја сам једини који вам говори истину) него у структури односа.

На крају, изузетно висока вредност Nagelkerke R^2 у моделу власт–опозиција (62.4%) даје нам један од кључних закључака за целу тезу: линија конфликта у Србији није идеолошка у класичном смислу (лево–десно, ЕУ–Русија, конзервативно–либерално), нити је строго социјална (богати–сиромашни, урбано–рурално). Та линија је постала персонална. То значи да политичка лојалност није више структурисана кроз вредности као трајне нормативне оријентире, већ кроз лојалност (или одсуство лојалности) према конкретној личности која се доживљава као гарант поретка. У том смислу, ова анализа потврђује да је постојећи режим успео да политичко представљање редукује на питање личног кредибилитета вође, док опозиција није успела да тај модел разбије изградњом сопствених институционалних ауторитета, већ га у добром делу репродукује кроз своје носиоце листа.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Тридесет година након обнове вишепартизма, политичке преференције бирача у Србији и даље се опиру једноставном објашњењу. Управо у том отпору лежи и основни налаз ове дисертације. Ниједан самостално узет основни теоријско-методолошки приступ и модел изборног понашања, није у стању да обухвати сложеност политичког опредељивања грађана Србије. Социолошки приступ открива структуру, али не објашњава механизам опредељивања. Психолошки приступ открива везаност, али не објашњава откуда потиче. Рационални приступ открива прорачун, али не објашњава оквир у коме се рационални избор одвија. Вредносно-ставовски приступ открива дубину преференција, али не објашњава начин превођења те вредносне дубине корена ставова у конкретан избор на гласачком листићу или изборну апстиненцију. Тек њиховим обједињењем, што је и била централна теоријска и методолошка амбиција дисертације, постаје видљивија унутрашња логика изборног понашања у Србији. Та емпиријски откривена логика, у којој се на крају, готово сви испитани фактори, независно из ког наведеног теоријског корпуса потичу, посредују кроз однос бирача према личности лидера као утеловљеном симболичком чворишту њихове процене легитимности политичког поретка.

Спроведено теренско истраживање за потребе ове дисертације било је усмерено на објашњење наведене логике. Анализиране су детерминанте изборног понашања у Србији применом релевантних методолошких приступа ради поређења објашњавајућег доприноса различитих фактора у процесу формирања изборне одлуке. Основни циљ није био само утврђивање изолованих корелационих односа између појединачних варијабли. Тежиште је било идентификација структуре изборне одлуке утврђивањем узајамног здруженог деловања (интеракције) различитих детерминанти и њиховог релативног значаја у процесу политичког опредељивања. Примењена биномијална логистичка регресија, уз коришћење Nagelkerke псеудо-R^2 као прилагођене мере објашњавајуће моћи различитих детерминанти, омогућила је систематско поређење експланаторног домета сва четири приступа на више истраживачких нивоа. Нивои поређења били су: партијска опредељеност, изборна апстиненција, опредељеност за власт наспрам опредељености за опозицију, те бирачи власти и бирачи опозиције посматрани кроз призму различитих друштвених расцепа. На последњем од нивоа поређења добијен је налаз који носи читаву дисертацију. Стога му је најпре посвећена посебна пажња у закључним разматрањима која сажимају налазе спроведеног истраживања.

Ради прегледности израђен је графикон синтетичког упоредног приказивања емпиријски утврђене структуре политичких преференција бирача у Србији. Управо тај Графикон 100 приказује вредности Nagelkerke R^2 за категорију *власт vs опозиција* у свим регресионим моделима тестираним у дисертацији. Представљајући више од технички збирног прегледа аналитичко је средиште целокупне дисертације. Суштински је кључ за читање свих осталих налаза и њихово објашњавање. Зато му се овде посвећује продубљена пажња.

Хијерархија добијених налаза откривене логике бирача у Србији, коју Графикон 100 упечатљиво приказује, није насумична. Та унутрашња логика бирачких преференција прати персонализацију и институционализацију политичког расцепа. На врху хијерархије су четири предиктора чија вредност Nagelkerke R^2 прелази 30%. То су: *процена политичког лидера* (62.4%), *процена степена демократије* (42.2%), *перцепција нефер избора* (36%) и *поверење у институције* (32.8%). Ова четири предиктора аналитички сродним чини однос бирача према легитимности постојећег политичког поретка оличеног у лидеру. Сва четири предиктора, на различит начин, мере исти феномен: лидер је персонализовано утеловљење поретка, демократичност и регуларност избора су процедурална мера поретка, поверење у институције је структурна мера поретка. То што управо ова четири предиктора заједно формирају врх хијерархије, и са израженом међусобном блискошћу у вредностима, представља најснажнији емпиријски доказ дисертације да се поларизација *власт vs опозиција* у Србији првенствено

него као сукоб идеологија, програма или друштвених интереса, већ као сукоб два супротстављена одговора на једно исто питање: да ли је поредак, оличен у лидеру, легитиман.

Графикон 100*: Nagelkerke R2 за категорију власт vs опозиција у свим регресионим моделима - степен у којем предиктор доприноси објашњењу изборне одлуке*

Средња зона хијерархије — постматеријалистичке вредности (26.6%) и протестна партиципација (24.2%) — откривају нешто другачију врсту расцепа. Обликован је не толико проценом легитимности колико вредносном и протестном оријентацијом која прати опозициону идентификацију. Протестна партиципација међутим, иако снажан предиктор, не сме се читати као еквивалент партијској привржености. Она показује расположење, али не нужно и трајно опредељење. Ради се о важној нијанси за исправно тумачење Графикона 100 у целини.

Социодемографски предиктори (18.8%), иако очекивано нижи, заслужују посебно објашњење. Чињеница је да класична социолошка варијабла (заједно пол, старост, образовање, приход, тип насеља) објашњава мање од петине варијабилности расцепа *власт vs опозиција*, док је један једини предиктор, процена лидера, објашњава три и по пута успешније. Ово је најупечатљивија појединачна бројка која емпиријски потврђује научну заснованост целе дисертације. Односна квантификација подржава аргументацију теоријског дела рада[807], која најављује откривање персонализације политике у мање развијеним и хибридним политичким системима. Теоријска претпоставка се нађеном квантификацијом претвара из квалитативне тврдње у мерљив, поновљив налаз.

Доњу зону хијерархије чине: ауторитарна политичка култура и геополитички ослонци (ЕУ, Русија, Косово), религиозност, персонална аутономија, ауторитарност, патриотизам, надзор, однос према животној средини, значај демократије, интерперсонално поверење и ауторитарно схватање демократије. Све те упоредно и односно сагледане варијабле су испод 9%. Ипак, не могу се читати као доказ да су политички небитне. Њихова ниска самостална вредност, у споју с чињеницом да композитна мера ауторитарне политичке културе има готово

[807] Maurice Duverger, *Les partis politiques*, *ibid*.; Maurice Duverger, *Introduction à la politique*, *ibid*.; Небојша Владисављевић, „Избори, демократија и такмичарски ауторитаризам у Србији 1990–2020“, *ibid*.

двоструко већу вредност од појединачне мере ауторитарности, показује да ове варијабле делују посредовано. Узете саме за себе могу изгледати неделотворним. Међутим налаз упућује да се оне преламају кроз процену лидера, институција и демократичности поретка у одлукама бирача у Србији пре него што донесу своје изборне одлуке. Другим речима, Графикон 100 не открива само хијерархију експланаторне моћи, већ и хијерархију путева деловања факторисаних варијабли. Поједине делују директно (врх хијерархије), а друге посредно, кроз оне на врху (дно хијерархије).

Читан као целина, Графикон 100 је визуализација статистичке потврде централне емпиријски провераване хипотезе дисертације. Ова хипотеза је да политичка подела у Србији, пре свега није подела између идеологија, класа или региона, већ подела између два супротна одговора на питање легитимности поретка. Том поделом сви остали фактори — вредносни, демографски, партиципативни, идентитетски — добијају свој политички значај тек посредством овог основног односа исказаног у лидеру. Графикон 100, у том смислу, функционише као сажети модел читаве дисертације. Све што њених 20 поглавља посвећених појединачним детерминантама показују дискурзивно, Графикон 100 показује сагледиво једним погледом, путем упоредне лествице.

Посебну пажњу заслужује место геополитичких ослонаца политичких преференција бирача у Србији. Однос према Европској унији (8.6%), Русији (7.3%) и косовском питању (6.8%) заузима средишњи део хијерархије. Ове три варијабле, које у јавном дискурсу и медијском извештавању о српској политици често заузимају централно место, показују у Графикону 100 скромну скупну и готово идентичну самосталну објашњавајућу моћ. Добијени налаз не треба тумачити као доказ да су спољнополитичка питања политички небитна. Она су толико дубоко интегрисана у шири вредносни и идентитетски профил бирача да је њихов ефекат на изборну одлуку готово искључиво посредан. Долазе у политичке преференције и изборне одлуке кроз опште вредносне оријентације и однос према лидеру, а не директно и самостално. Другим речима, спор о томе да ли је бирач *проевропски* или *проруски* оријентисан у највећој мери је, према налазима ове дисертације, спор дуж дубљег расцепа: ауторитарност наспрам неауторитарности, традиционализма наспрам модерности и односа према поретку. Тек посредно и секундарно то је спор о самој спољној политици.

Додатне објашњавајуће нијансе добијеног кључног налаза тичу се односа између четвртог предиктора (поверења у институције, 32.8%) и петог предиктора (постматеријалистичке вредности, 26.6%). Овај однос представља симболичну границу између системског и вредносног нивоа расцепа. Испод њиховог разграничења фактори све мање показују став према поретку као таквом, а све више партикуларне вредности и идентитетске оријентације бирача. Свакако, та граница није апсолутна. Међутим, аналитички је корисна. Разлог је да омогућава читање хијерархије од двадесет предиктора као структурисаног модела с три јасно различита слоја деловања, уместо гледања пуког низа бројки. Три јасно разграничена слоја деловања су: *системски* (легитимитет поретка), *вредносно-партиципативни* (оријентације и мобилизациони потенцијал), и *посредујући* идентитетске и културне варијабле чији ефекат зависи од претходна два).

Тростепену логику је могуће, ради боље теоријске прегледности, реконструисати и као јединствен, четворостепени аналитички низ формирања политичких преференција. Логички ланац односних међуделовања (акција, интеракција и трансакција) је:

1. социодемографски положај постављања почетног структурног оквира и друштвеног искуства појединаца;
2. из тог искуства развијање вредносне оријентације (демократског, ауторитарног, традиционалног или постматеријалистичког обрасца) која постаје мерило политичког расуђивања;
3. вредностима обликоване политичке перцепције (процене демократичности поретка, поверења у институције, оцене регуларности избора);
4. формирање на крају низа идентификације с политичким актерима, пре свега с лидером, кроз којег се сви претходни слојеви сажимају у конкретну изборну одлуку.

Овај аналитички низ не треба држати за доказан узрочно-последични ланац. Дизајн истраживања усмерио је тражење одговора методски релационо и пресечно (анкетом), а не каузално. Циљ није ни био потврђивање каузалности, како је на почетку дисертације изложено, већ је циљ био трагање за најверодостојнијим теоријским моделом објашњења. Изграђени теоријски модел који обједињује четири основна приступа и који се може назвати било синтетичким било интегративним, налази предикторе који су на врху као слој у којем се акумулирају ефекти свих претходних слојева и успева да их објасни.

Општи налаз

Епиријски установљена хијерархија омогућава формулисање главног теоријског закључка дисертације. Изборно понашање у Србији не може се у довољној мери објаснити искључиво социодемографским карактеристикама, идеолошким опредељењима, економским интересима или вредносним оријентацијама бирача које су узете појединачно. Разлог партијског опредељења, односно изборног понашања, усмерен је пре свега, око персонализованог односа према власти и процене легитимности политичког поретка, сједињеног у лидеру. Зато се политички лидер не појављује као један од предиктора изборне одлуке, већ као централна тачка око које се окупља поверење у институције, процене демократичности поретка, вредносне оријентације, економска очекивања и партијска идентификација.

Код присталица владајуће коалиције овај механизам ствара облик односа који је у дисертацији типологизован као *вертикална интеграција политичког легитимитета*. Механизам овог процеса сједињује различите нивое политичког ауторитета (лидер, странка, институције) у јединствен оквир политичког поверења. Институције, у значајној мери, добијају легитимитет посредно, кроз поверење у лидера који их представља. Овај налаз упућује и на паралелан процес институционалне супституције лидером. Политички систем Србије формално почива на институцијама представничке демократије, али значајан део грађана политичку ефикасност и стабилност не везује за рад институција самих по себи, већ за личност политичког лидера.

Насупрот томе, унутар гласача грађанске опозиције није формиран јединствен центар политичког легитимитета. Политичка репрезентација у овом делу спектра је полицентричног карактера. Различити лидери артикулишу различите програмске акценте, док њихову основну тачку повезивања представља оспоравање легитимитета власти. Ипак, тај заједнички именитељ није довољан за интегрисање у јединствени извор легитимитета, због чега грађанска опозиција функционише као мрежа паралелних, уже сегментираних центара подршке.

Присталице национално оријентисане опозиције показују компактнији образац, с јаснијом везом између лидера, вредносно-идентитетског оквира и бирачког тела. Међутим, она је лишена капацитета институционалне интеграције какав постоји код владајуће већине.

Последица системски структурираног асиметричног устројства је одсуство симетричне политичке конкуренције у Србији. Не постоје образоване две подједнако институционализоване опције. Конкуренција између вертикално интегрисаног модела репрезентације и плуралног, недовољно интегрисаног, *опозиционог простора* ради за конкурентност вертикалне хијерархијске интеграције. Кључни налаз истраживања, у овом погледу, је неусловљеност политичке промене само пуким оспоравањем легитимитета власти, већ и њена условљеност способношћу алтернативних актера да произведу позитивну, препознатљиву и мобилишућу политичку идентификацију, а не само антивладино расположење. Вишепартијски систем Србије, у том смислу, иако формално институционализован кроз вишепартијске изборе, функционише као простор персонализованих политичких избора. Бирачи, пре свега, препознају партије кроз личности које их представљају, а не кроз стабилне програмске алтернативе.

Посебни налази

Неопходни преглед налаза по свакој од шест посебних хипотеза, изискује претходно изузетно вредно наглашавање изведеног општијег закључка који произилази из теоријско-емпиријског модела истраживања чији су налази синтетички исказани Графиком 100. Налаз превазилази пуко утврђивање да ли је свака хипотеза потврђена, делимично потврђена или непотврђена. Сваки од четири теоријска приступа показао се тачним у делу стварности коју описује. Такође, потврђена је недовољност сваког да појединачно обухвати стварност у целини. Социолошки приступ успешно објашњава ко гласа и коме се одређена политичка понуда упућује, међутим не и зашто. Психолошки приступ, посредством имиџа лидера, показује највећу појединачну објашњавајућу снагу. То не чини лидера самосталном варијаблом, већ пре тачком у којој се сажимају поверење, легитимитет, очекивања и вредности. Рационални, економски приступ објашњава присуство и деловање материјалних очекивања добити и учинака власти. Међутим, његова експланаторна моћ није доминантна, јер грађани Србије економске процене тумаче кроз политички, а не искључиво материјални контекст. Вредносно-ставовски приступ објашњава најдубљи слој образовања преференција. Тај слој не одређује изборну одлуку непосредно, иако обликује начин на који грађани тумаче политичку стварност коју тумаче лидери, институције и медији. Управо у оваквом схватању комплементарности четири приступа, а не у ривалству међу њима, је централни теоријски резултат дисертације. Имајући то у фокусу сагледавања, сажети налази по свакој од шест посебних хипотеза су следећи.

Будући да је општа хипотеза, према којој су партијски лидери кључни фактор опредељивања бирача, а ауторитарна политичка култура и традиционалне вредности значајне детерминанте политичких преференција, потврђена у великој мери, потребно је сагледати који су посебни налази томе водили, а који не. Важно је подвући да није само статистичка значајност оцене лидера потврђена. Одлучујући је шири налаз да фигура лидера у Србији преузима функцију коју у стабилним партијским системима имају институционализоване партије и дугорочно стабилни идеолошки расцепи.

Прва посебна хипотеза (социодемографске варијабле као детерминанте изборног понашања) потврђена је уз важну теоријску квалификацију. Пол, старост, образовање, приходи, тип насеља и регион јесу релевантни за разумевање политичког понашања. Ипак не могу самостално објаснити основну политичку поделу. Владајућа коалиција налази најстабилнија политичка упоришта међу женама, старијим грађанима, испитаницима нижег образовања и прихода и становницима руралних средина. Грађанска опозиција превасходно мобилише млађе, образованије и урбано становништво. Најизраженија упоришта има у Београду и Војводини. Десна опозиција показује уравнотеженију социјалну структуру, с нешто већом подршком међу мушкарцима и у деловима земље где су традиционалне вредности снажније изражене. Највећа концентрација апстинената забележена је код млађих генерација у урбаним срединама, указујући да апстиненција није последица искључиво социјалне маргинализације, већ и недовољне идентификације с постојећом политичком понудом. Социодемографске карактеристике представљају структурну матрицу изборног понашања, али не и његов крајњи узрок.

Налазима је друга посебна хипотеза (партијска идентификација) делимично потврђена. За разлику од класичног модела Мичигенске школе, партијска идентификација у Србији је нестабилна. Дугорочна и афективна привржености одређеној партије, стечена у примарној социјализацији, није трајна. Постоји сложен, персонализован и ситуационо ојачан облик политичке привржености. Посредован је, пре свега, поверењем у конкретног лидера. Услед тога, налази показују да друга и трећа хипотеза нису независне у емпиријском смислу. Партијска идентификација и имиџ лидера међусобно се надопуњују и делимично преклапају.

Емпиријским налазима трећа посебна хипотеза (имиџ партије и кандидата) потврђена је у пуном обиму. Процена лидера функционише као политички кондензатор сабирања оцена његове способности, резултата, моралности, стабилности и способности да заштити групне

интересе бирача. Код владајуће коалиције веза између бирача и лидера је афективна, идентитетска и симболичка. Институције и партија су секундарни канали кроз које се артикулише поверење у лидера. Грађанска опозиција поседује вредносно артикулисано језгро, али њени лидери не производе подједнако снажан афективни однос у широј популацији. Присталице десне опозиције показују нешто израженију, али ограничену везаност за препознатљиве лидере.

Налази нису у потпуности потврдили четврту посебну хипотезу (тематско гласање). Теме су делимично значајне, али најчешће не делују као самосталан извор политичке одлуке. Бирачи их ретко процењују изоловано од претходно формираних преференција. Услед тога тематско гласање у Србији често има карактер рационализације изборне одлуке, а не независног критеријума избора. Мобилизациона снага тема разликује се од једног до другог политичког табора. Теме које чине окосницу грађанске опозиције су: демократија, поверење у институције и регуларност избора. Код десне опозиције то су: национални идентитет, државни суверенитет и однос према Косову и Метохији. Теме за бираче власти су: стабилност, економски резултати и безбедност. Све поменуте теме, најчешће, делују посредно преко поверења у лидера који се перципира као способан да њима управља.

Емпиријски је пета посебна хипотеза (рационални, економски модел) потврђена делимично. Нађено је да економске процене утичу на политичке преференције. Ипак, њихов утицај није одвојен од поверења у институције, нити од вредносних образаца и идентификације с лидером. Код социјално и економски зависних група економско гласање функционише перципирањем државе као извора егзистенцијалне сигурности, а не искључиво кроз макроекономску рационалност. Код бирача грађанске опозиције економско гласање чешће се повезује с критиком управљања ресурсима, корупцијом и захтевом за програмском транспарентношћу. Код апстинената економско незадовољство не преводи се аутоматски у гласање против власти. Бирачи, стога, нису ирационални. Међутим, њихова рационалност је често ситуациона и субјективна, а не искључиво програмска и институционално оријентисана.

Налази су у великој мери потврдили шесту посебну хипотезу (вредносно-ставовски приступ). Вредности су један од кључних слојева изборног понашања. Али њихов утицај није униформан, већ селективан и зависан од политичког садржаја и историјског искуства. Најзначајнији налаз тиче се разумевања демократије у Србији. Утврђено је да истовремено коегзистирају и аутентично и социјалдемократско и ауторитарно схватање демократије. Значајан део грађана демократски идеал декларативно прихвата, али га истовремено испуњава елементима послушности власти или наглашава улогу војске и верских ауторитета. Овај налаз показује да ауторитарна политичка култура не делује на одбацивање концепта демократије, али утиче на његову реинтерпретацију. У том смислу бирачи могу истовремено подржавати изборе и очекивати јаког лидера, прихватати демократску реторику и оправдавати концентрацију власти.

Компаративна анализа, ослоњена на *Европско проучавање вредности* (European Values Study), показала је да Србија припада групи европских земаља с најнижим степеном аутентичног разумевања демократије и једним од највиших нивоа прихватања ауторитарних интерпретација демократије. Погоршање овог односа и превага прихватања ауторитарних интерпретација демократије догодили су се између 2017. и 2024. године. Истраживање у овој дисертацији показало је да се традиционална идеолошка дихотомија на левицу и десницу у Србији непосредно не преклапа с поделом *власт vs опозиција*. Владајућа коалиција успешно комбинује конзервативне, традиционалистичке елементе с наглашено социјалдемократским, редистрибутивним обећањима, функционишући као врста *catch-all* партије која премошћује класичну идеолошку поделу. Услед вредносне артикулисаности, у опозиционом простору се тежи јаснијем, али и уже сегментираном идеолошком профилисању. Овај налаз додатно потврђује општу хипотезу. Лидер истовремено функционише не само као интегративна тачка легитимитета, него и идеолошка понуда. Због тога владајућа коалиција намерно избегава оштре вредносне поделе како би очувала што ширу базу персонализоване подршке.

Синтетишући проверу хипотеза и постигнути степен њихове потврђености налазима може се основано закључити да заједно показују да класични модели изборног понашања у Србији нису оповргнути. Доказано је и да ниједан од њих појединачно нема довољан експланаторни капацитет. Њихово обједињене, названо било интеграцијом било синтезом, открива да се политичке преференције бирача у Србији формирају као резултат јединственог политичко-културног механизма. Њима се лидер представља најочигледнијом манифестацијом дубљих вредносних и институционалних образаца који обликују политичко понашање грађана. Због тога је персонализација политике у Србији последица, пре свега, начина на који политичка култура структурира однос грађана према ауторитету, институцијама и демократији, а тек потом обележјима самог партијског система.

Како би се налази истраживања, синтетизовани Графиконом 100 сада закључно и сврстали у оквир шире истраживачке литературе, неопходно је разјаснити једно његово методолошко обележје важно за исправно читање вредности Nagelkerke R^2. Вредности коефицијента детерминације у линеарној регресији директно се тумаче као проценат објашњене варијансе. Код модела с дихотомном зависном варијаблом псеудо-R^2 мере немају идентичну, директно упоредиву интерпретацију. Немају ни горњу границу која се у пракси очекивано достиже. Вредности од 30-60%, добијене за предикторе на врху хијерархије, у контексту логистичке регресије представљају изузетно висок, а не умерен степен објашњене варијабилности. Зато поређење тих вредности унутар исте методолошке процедуре (а не њихово изоловано тумачење у односу на конвенције линеарне регресије) представља исправан начин читања Графикона 100. Аналитички релевантна није апсолутна вредност сваког појединачног Nagelkerke R^2, већ релативни однос и хијерархијски поредак свих тестираних предиктора унутар истог, интерно конзистентног модела поређења.

Процедура поређења заснивала се на упоредивом низу модела. Нулти (само-демографски) модел, као полазна референтна тачка за сваки предиктор, посебно је тестиран. Затим је модел проширен укључивањем, поред демографског блока, и предиктора чија се објашњавајућа снага процењује. Разлика између Nagelkerke R^2 нултог и проширеног модела представља додатни, специфични допринос сваког појединачног предиктора, контролисан за основне социодемографске разлике међу испитаницима. Овако добијена, инкрементална вредност, приказана је за сваки предиктор на Графикону 100. Тиме је обезбеђено да поређење не буде нарушено различитим бројем и саставом контролних варијабли у различитим моделима. Ипак, ова процедура истовремено намеће и претходно наведену границу тумачења. Вредност *Nagelkerke* R^2 не представља директан, узрочни утицај појединачне варијабле на изборну одлуку. Утврђена вредност је мера релационе експланаторне снаге статистичког модела у коме је та варијабла тестирана. Посебно је значајно да је то била лупа кроз коју је посматрано и тумачено ситуирање резултата истраживања у овој дисертацији у постојећу литературу о политичким преференцијама бирача и изборном понашању у Србији.

Налази дисертације нису настали у теоријском и емпиријском вакууму. Кумулативни су, како научно веродостојно сазнање настаје, надовезивањем на дугу традицију истраживања изборног понашања у Србији. Истовремено налази потврђују, али и прецизирају и делимично превазилазе постојећа сазнања.

Истраживања социодемографским моделом[808] деценијама уназад су указивала на значај старости, образовања, материјалног стандарда и типа насеља у диференцирању гласачких профила. Такав налаз ова дисертација потврђује, али и прецизно квантификује и релативизује. Показала је да овај скуп варијабли, узет заједно, објашњава мање од петине варијабилности основног политичког расцепа.

[808] Владимир Гоати, *Партијске борбе у Србији у постоктобарском раздобљу*, *ibid*.; Срећко Михаиловић, „Мишљење грађана о легитимитету власти у Србији“, *ibid.*; Зоран Славујевић, „О слоганима политичких странака и кандидата“, *ibid*.; Dragomir Pantić & Zoran Pavlović, *Political Culture of Voters in Serbia*, *ibid*.

Истраживања моделом партијске идентификације[809] закључила су да је партијска идентификација једна од пресудних детерминанти изборне одлуке. Ова дисертација тај закључак не оспорава. Ипак га теоријски усложњава. Показала је да партијска идентификација у Србији нема стабилност класичног модела Мичигенске школе, јер је, у значајној мери, персонализована и посредована лидерском компонентом. Тиме се затвара концептуални јаз између истраживања партијске идентификације и истраживања имиџа кандидата. Ранија литература их је често третирала као засебне истраживачке линије. Истраживања о имиџу лидера у свету[810] већ су показала да је имиџ битан фактор изборне одлуке. Ова дисертација доприноси тој линији истраживања. Показала је да је у контексту Србије имиџ лидера не само битан фактор, већ је по свом обиму објашњавајуће моћи и категорички доминантан над свим осталим тестираним факторима, укључујући и оне који су у компаративној литератури о западноевропским демократијама традиционално сматрани централним (партијска идентификација, социодемографски положај, економска процена).

Налази о повезаности образовања с демократско-либералним, а нижег образовања с ауторитарно-конзервативним оријентацијама[811] потврђени су и у овом истраживању. Додатно су продубљени налазом да Србија, у компаративном европском контексту (*European Values Study*), спада у групу земаља с најнижим степеном аутентичног разумевања демократије, уз забележено погоршање тог односа у периоду 2017-2024. година.

Због тога дисертација не представља пуко понављање или потврду постојеће литературе, нити раскид с њом. Њена најбитнија вредност је у интеграцији досадашњих посебних токова истраживања у јединствен аналитички оквир који омогућава директно, квантитативно поређење објашњавајуће снаге свих њих унутар исте методолошке процедуре. Досадашња, углавном фрагментисана истраживачка традиција о изборном понашању у Србији, ретко када је могла да пружи сличну компаративност.

Ограничења и слабости дисертације

Без икаквог самопретеривања значаја и вредности дисертације постоје и њена ограничења и слабости сагледиве после спроведеног емпиријског истраживања и писања. Упркос обимности прикупљене емпиријске грађе и методолошке систематичности примењеног приступа, полазно се одабраним дизајном истраживање ограничило, повлачећи слабости. Потребно их је експлицитно именовати у циљу исправног контекстуализовања резултата и одмеравања њихове генералибилности. Прецизно навођење граница у оквиру којих налази важе омогућава њихову исправну примену, спречава прекомерно уопштавање и, можда најважније, директно усмерава правце будућег истраживачког рада који су такође разрађени. Ради прегледности ограничења се могу груписати у три категорије. Прва је дизајн истраживања и врста коришћених података. Друга категорија је операционализација кључних теоријских конструкта. Трећа је домет генерализације добијених налаза.

Прво, дизајн истраживања се заснива на пресеку података. Примарно истраживање, као и коришћене секундарне истраживачке базе[812], бележе стање у одређеном временском

---

[809] Синиша Атлагић, *Партијска идентификација као детерминанта изборне мотивације: теоријске контроверзе и проблеми емпиријског истраживања*, *ibid.*; Зоран Павловић, „Предиктори апстиненције младих у Србији“, *ibid.*; Јасна Милошевић-Ђорђевић, „Чиниоци изборне апстиненције“, *ibid.*

[810] Brooks Aylor, „Source credibility and presidential candidates in 1996: The changing nature of character and empathy evaluations“, *ibid.*; Kim L. Fridkin & Patrick J. Kenney, „The role of candidate traits in campaigns“, *ibid.*; Arthur H. Miller, Martin P. Wattenberg & Oksana Malanchuk, „Schematic assessments of presidential candidates“, *ibid.*; Tamir Sheafer, „Charismatic communication skill, media legitimacy and electoral success“, *ibid.*

[811] Gabriel Almond & Sidney Verba, *The Civic Culture*: *Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, *ibid.*; Ronald Inglehart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, *ibid.*; Rune Stubager, „Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict“, *ibid.*; Zoran Pavlović, Bojan Todosijević & Olivera Komar, „Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans“, *ibid*.

[812] European Social Survey, European Research Infrastructure (ESS ERIC), *ESS11 - integrated file*, edition 4.1 [Data set]. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research, https://doi.org/10.21338/ess11e04_1, (2023)

тренутку. Зато није било могуће непосредно тестирање узрочних односа варијабли. Такође, није било изводљиво ни праћење динамике преференција током читавог тридесетогодишњег периода, на који наслов дисертације временски упућује, иако је временско одређење предмета спецификовало тренутак истраживања. Временска димензија од три деценије посредно је реконструисана ослањањем на постојећу литературу и претходна истраживања јавног мњења[813]. Отуда није било могуће са довољном поузданошћу пратити смер, динамику и темпо промена политичких преференција бирача у Србији током времена.

Поред тога, извори података нису мерно упоредиви. Комбиновање примарних података са секундарним базама података прикупљених у различитим годинама, различитим методолошким протоколима и делимично различитим узорцима скопчано је са ризиком мерне неупоредивости. Будући да инструменти прикупљања информација нису увек идентично формулисани, нити временски усклађени, тешко је остварити ригорозно спајање налаза у јединствен модел. Стога је захтеван опрез у поређењу квантификација из различитих извора, чак и када је примењен исти методолошки поступак обраде.

Операционализација кључних теоријских конструкта чини *другу* категорију ограничења. Конкретно, у овом истраживању ограничења се односе на начин мерења процене лидера и на проблем мултиколинеарности. Процена лидера мерена је превасходно једнодимензионалном оценом симпатије и препознатљивости и није обухваћена компетентност, интегритет, снага и емпатија лидера. Будући да оцена лидера, поверење у институције и процена демократичности поретка показују високу међусобну повезаност, отворено је питање мултиколинеарности. Тиме је отежано прецизно раздвајање независног доприноса сваког фактора. Отуда се не може искључити да сви индикатори делом мере исти, дубљи латентни конструкт, а то је генерализовани однос према легитимитету власти, а не три аналитички потпуно одвојена феномена. Ово ограничење директно се тиче и тумачења Графикона 100. Висока међусобна повезаност предиктора на врху хијерархије указује да њихове појединачне вредности Nagelkerke R^2, не представљају потпуно независне и кумулативне доприносе, већ одражавају различите димензије истог ширег конструкта политичког легитимитета.

Свођење зависне варијабле на дихотомију *власт vs опозиције*, иако методолошки оправдано циљем поређења експланаторне снаге предиктора у различитим моделима, поједностављује стварну фрагментираност партијске сцене у Србији. Дихотомна операционализација зависне варијабле својом редуктивношћу делимично заклања унутаропозиционе разлике. Најпре је то разлика између грађанске и десне опозиције, чији су се профили у истраживању показали различитим. Потом она не омогућава потанки увид у грануларнију структуру вишестраначке понуде.

Хипотетички оквир дисертације поставио је испитивање синергијског, интеракцијског дејства предиктора (на пример начина на који привржености лидеру појачава партијску идентификацију, заједно утичући на изборну одлуку). Ипак, у оствареном обиму анализе емпиријске грађе ово је један од аспеката о којем се претежно вршило интерпретативно повезивање квалитативних налаза тумачењем међусобне повезаности високо корелираних предиктора. Мора се рећи да без формалног статистичког тестирања интеракцијских или медијацијских ефеката, на пример, било путем модерацијске или медијационе регресионе анализе, нема пречица за сазнавање хипотетички претпостављених интеракција. Осим применом неопходних статистичких метода не може се постићи квантификовани налаз синергија предиктора. Зато ово представља методолошки дуг који остаје да буде намирен применом одговарајућих статистичких техника у будућим истраживањима.

2025; European Values Study (EVS), *EVS Trend File 1981-2017*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7503. Data file Version 3.0.0, doi:10.4232/1.14021, (2017) 2022; Comparative Study of Electoral Systems (CSES) https://cses.org/, (2017) 2022.

[813] *Јавно мњење Србије (JMC) 2012*; Бојан Тодосијевић, (ур.), *Представе о Европској унији и Русији у јавности Србије: јавно мњење Србије 2018 – JMC 2018,* Београд: Институт друштвених наука, 2021; и ранија JMC 122 (1997); JMC 124 (1998); JMC 125 (1999): JMC 137 (2000); JMC 143 (2000); JMC 167 (2001); JMC 172 (2002).

Неизбежна ограничења и слабости произвела је примена метода анкете. Уобичајени ризици повезани с методом истраживања јавног мњења лицем у лице, ма колико их се било свесно и све мере предострожности примењене како би се избегли, нису се могли отклонити. Ефекат социјалне пожељности одговора, нарочито изражен код питања о ауторитарним ставовима и оцени актуелне власти у изражено поларизованом политичком контексту је тешко отклонив ризик анкетног метода. Коначно, ни потенцијални утицај анкетара на процес прикупљања података није могуће у потпуности искључити, због чега и он представља једно од методолошки инхерентних ограничења анкетног истраживања.

Репрезентативност узорка је неизбежно питање слабости и ограничења сваког анкетног истраживања. Када је узорак 1525 испитаника онда се отвара питање обухвата мањих регионалних и социодемографских подгрупа, условљавајући стандардне грешке процена које нужно расту и ограничавају поузданост финијих поређења. Овом ограничењу треба додати и ризик накнадне рационализације испитаника. Познато је да грађани често не доносе политичке одлуке на потпуно свестан и аналитички начин, него накнадно проналазе аргументе. Тако је уобичајено позивање на конкретну тему или на економски учинак власти којима оправдавају већ раније, на другачијим основама формиране политичке позиције. Из тог разлога, одговори који се односе на *мотиве* политичког понашања морају се додатно опрезно тумачити. Они не морају верно одражавати стварне механизме формирања политичких преференција, будући да су често накнадно, самопредстављајуће тумачени.

Иако је откривени четвороразински аналитички ланац низа формирања политичких преференција (социодемографски положај → вредносне оријентације → политичке перцепције → идентификација с политичким актерима) на основу квантификација, ма колико је теоријски највероватнији редослед деловања, мора се узети условно. Другим речима, теоријски претпостављени низ, поткрепљен емпиријским налазима, није емпиријски доказан узрочни ланац. Пресечни методолошки дизајн истраживања не допушта да се са сигурношћу тврди да ли, на пример, вредносне оријентације заиста претходе политичким перцепцијама или је могућ и обрнут смер утицаја, па чак и њихово истовремено међусобно условљавање. Без истраживања које је методолошки дизајнирано за каузалну анализу не може се, на пример, искључити, да формирана партијска идентификација накнадно обликује начин на који испитаник тумачи сопствене вредности и перцепције приликом одговора на питања у анкетном упитнику. Наведено ограничење не може оспорити снажну унутрашњу логичку и теоријску кохерентност откривеног низа. Једино што се мора нагласити да је потребан опрез у начину његовог тумачења, без очекивања и претеривања да је коначно утврђени каузални модел. Упркос јасном истицању да је реч о сржно релационом моделу, остаје могућност да он буде интерпретиран као каузални, упркос јасно саопштеним оградама.

Коришћење модела уводи проблеме њихове спецификације. Мада је у истраживању за ову дисертацију тестиран велики број теоријски утемељених предиктора, чак се ни ту не може искључити утицај изостављених варијабли. Примером се може илустровати наведена ограничавајућа слабост. Укљученост конкретних медијских навика испитаника, степен њихове изложености дезинформацијама или директно искуство с корупцијом, посебно на локалном нивоу, могли би делимично изменити релативни положај појединих предиктора у хијерархији приказаној на Графикону 100. Слично томе, редослед укључивања предиктора у поступне регресионе моделе, крећући од демографског модела као полазне, референтне тачке потпуно је методолошки оправдано изабран. Тиме направљени избор по себи утиче на то колики ће се *додатни* допринос приписати сваком наредном предиктору. Најкраће, варијабле уведене раније у низ модела апсорбују делом заједничку варијансу с онима уведеним касније.

Неизоставно је навести и временску осетљивост налаза као могућу слабост. Истраживање на које се дисертација ослања спроведено је у одређеном политичком тренутку. Тиме је неизбежно *упило* обележја специфичног односа снага између владајуће коалиције и опозиције, конкретних персоналних понуда и тада актуелних међународних околности (укључујући и питања везана за Косово и однос према ЕУ и Русији). Обим хијерархије приказане у Графикону 100, и нарочито изузетно висока вредност предиктора процене лидера,

делимично одражава управо ову конкретну политичку констелацију. Због тога се не сме априорно држати за константу, независну од временског склопа спровођења истраживања. Колико је откривена хијерархија постојана током времена, и већ садашњег и будућег, остаје отворено питање. Оно најнепосредније упућује на потребу лонгитудиналног праћења чему ће се у завршници закључних разматрања посветити посебна пажња.

Једно од важних ограничења истраживања односи се на немогућност непосредног праћења генерацијске смене унутар истог узорка. Иако је истраживање обухватило репрезентативан пресек свих старосних кохорти пунолетних грађана, методолошки дизајн није омогућавао директно праћење како се политичке преференције појединих генерација мењају од уласка у бирачко тело до данас. Посматрање генерацијске смене унутар самог узорка, као и трајности образаца идентификованих код најмлађе, урбане и *најапстинентније* кохорте остало је необухваћено. Немогуће је искључити претпоставку да се управо ова кохорта може временом приближити обрасцима старијих генерација. Одговор је једино могуће тражити методолошки другачије дизајнираним истраживањем. Стога је неодговорено остало питање да ли је уочена ниска партијска идентификација млађих бирача трајна карактеристика генерације или пролазна фаза животног циклуса. Пресечни дизајн није допустио аналитичко решавање те представља важну тачку ослонца будућим лонгитудиналним истраживањима.

Трећу категорију слабости чини ограничени домет генерализације налаза истраживања изван Србије. Пронађени образац персонализованог легитимитета сагласан је с теоријским очекивањима о хибридним режимима и председничкој политици.[814] Ипак, специфична тежина општег обрасца и конкретни облик који има у другим постсоцијалистичким и хибридним политичким системима захтевају засебну емпиријску проверу и то компаративно заснованим емпиријским проучавањем. Тек после добијања налаза овим путем могуће је тврдити да је реч о регионалној, а не искључиво српској правилности.

Остварени резултати и допринос дисертације

Упркос наведеним ограничењима и слабостима, дисертација је дала непобитно значајан теоријски, методолошки и друштвени допринос који произилази из интегративног карактера примењеног истраживачког поступка. Важно је нагласити да како су одговорно, без умањивања, наведена ограничења и слабости, тако се и доприноси разборито издвајају. Они уопште нису у опреци наведеним ограничењима, већ су њима комплементарни. Будући да су у дисертацији јасно именовани домети њеног дизајна, могуће је тврдити да се доприноси заснивају на реалистично одмереној основи. Доприноси се, слично ограничењима, могу груписати у категорије. Четири су категорије сврставања доприноса. Категоризовани теоријски, методолошки, емпиријски и друштвено-апликативни допринос непосредно проистичу из интегративног, а не изолованог третмана четири класична приступа проучавања политичких преференција и изборног понашања.

Теоријски допринос кључан је и чини га обједињено, а не изоловано тестирање социолошког, психолошког, рационалног и вредносно-ставовског приступа изборном понашању. Емпиријски је показано да ниједан класични модел појединачно не поседује довољан капацитет објашњавања политичких преференција бирача у Србији. Потом, дисертација теоријски уводи, разрађује, проверава и потврђује аналитичке концепте вертикалне интеграције политичког легитимитета и институционалне супституције лидером. Њима се прецизније описује механизам којим поверење у институције постаје посредовано поверењем у конкретну политичку личност. Такав концептуални оквир применљив је и у анализи других случајева хибридног типа режима у региону Балкана и југоисточне Европе. Овим се доприноси и ширем разумевању председничке и персонализације политике,

[814] Maurice Duverger, *ibid*.; Небојша Владисављевић, *ibid.*, Орловић, *ibid.*

дорадом теоријских полазишта[815] конкретним, емпиријски засновано откривеним механизмом.

Допринос домаћој истраживачкој традицији је несумњив. Интегрисањем истраживачких линија, углавном развијаних одељено једних од других претходним деценијама (социодемографски модел, психолошки — партијска идентификација, имиџ кандидата, као и истраживања вредности и ауторитарности, као и економског и тематског гласања) превазилазе се слабости њихове одвојене употребе. Паралелно и независно развијање теоријско-методолошких приступа, сваког са специфичним изворима података и мерним инструментима, препречило је кумулативно напредовање истраживачког поља политичког понашања. Постављањем свих ових теоријских и моделских линија у јединствен, упоредив методолошки оквир, визуелизован Графиконом 100, дисертација је допринела да се, по први пут на овако систематичан начин за случај Србије, директно и квантитативно одмери релативна тежина сваког од наведених приступа. Тиме је отворила простор за обједињенији, синтетичнији и интегративнији, приступ проучавању изборног понашања у будућим студијама у Србији.

Методолошки допринос чини систематско поређење објашњавајуће моћи великог броја предиктора јединственом мерном логиком — Nagelkerke R^2 у серији упоредивих регресионих модела — синтетизованом Графиконом 100. Одговорно се може оценити да већ то представља ретко доступан, свеобухватан преглед релативног значаја детерминанти изборног понашања у случају Србије, превазилазећи уобичајену праксу тестирања појединачних модела независно једног од другог. Комбиновање података спроведеног теренског истраживања на репрезентативном узорку од 1525 испитаника с подацима у међународно стандардизованим базама[816] омогућава компаративно позиционирање српских налаза у ширем европском контексту, повећавајући робусност закључака триангулацијом извора података.

Емпиријски допринос дисертације огледа се у идентификовању и анализи коегзистенције аутентичног, социјалдемократског и ауторитарног разумевања демократије, чиме је пружена нијансирана слика њиховог истовременог присуства међу грађанима Србије. Она показује да ауторитарна политичка култура не функционише као отворено одбацивање демократских вредности, већ као њихова паралелна реинтерпретација. Налаз је од изузетног значаја за разумевање специфичног квалитета демократске консолидације у постсоцијалистичким друштвима. Истовремено, дисертација емпиријски документује асиметричну структуру партијске конкуренције. Вертикално интегрисан модел легитимитета код *власти vs опозиције*, недовољно интегрисаног опозиционог простора конкретизују квантификовани докази, те проширују теоријску расправу о персонализацији политике у постсоцијалистичким друштвима.

Налази дисертације релевантно *друштвено-апликативно* доприносе разумевању дефицита институционалног поверења и ризика прекомерне персонализације политичке репрезентације. Ови налази, такође, могу послужити као основа за осмишљавање политика грађанског и демократског образовања усмерених на јачање институционалне, а не искључиво персоналне легитимности власти. Пружање дубљег увида у политичко понашање и изборну мотивацију бирача јесте основа за промишљено деловање у правцу успостављања стабилног партијског система и демократских процедура. Конкретно, налаз да стабилност демократских институција не зависи искључиво од њиховог формалног уређења, већ и од вредности, уверења и политичких очекивања грађана, упућује на закључак да политичко образовање не сме бити ограничено на пуко упознавање с институцијама и процедурама. Мора обухватити и развој демократске политичке културе и разумевање улоге институција независно од личности која их тренутно представља. Односи између грађана и извора политичког легитимитета су

[815] *Ibid.*

[816] Напред већ рефериране базе ESS, EVS и CSES.

димензија које се, према налазима дисертације, показују аналитички најзначајнијим, а у досадашњој пракси грађанског образовања у Србији најслабије адресираним.

Поред издвојеног друштвено-апликативног доприноса, не могу се искључити ни компаративни и регионални апликативни допринос. Иако је емпиријска грађа ограничена на један национални случај, развијени теоријски инструментаријум у дисертацији формулисан је на начин који омогућава његову примену и на друге хибридне и постсоцијалистичке политичке системе у региону западног Балкана и обухватнијем региону југоисточне Европе. Реч је, пре свега, о концепту вертикалне интеграције легитимитета и разликовање персонализованог, институционално интегрисаног модела репрезентације, од полицентричног, вредносно артикулисаног, али недовољно интегрисаног модела опозиционог простора. Дисертација у овом погледу не нуди само објашњење за случај Србије, већ и преносив аналитички модел и мерни поступак. Систематско поређење Nagelkerke R^2 вредности серијом упоредивих модела истраживачи могу даље примењивати на сродне политичке контексте. Овако се ствара подручје директног упоредног тестирања аргумента о персонализацији политике на регионалном нивоу.

Могући правци даљег истраживања

Може да изгледа парадоксално, али управо идентификована ограничења истовремено отварају низ конкретних путања наставка истраживања.

Лонгитудинални, панел дизајн свакако да би био приоритет. Омогућио би праћење истих испитаника у више изборних циклуса и прецизније тестирање смера односних међуделовања, ближе проверавајући узрочности између поверења у лидера, поверења у институције и перцепције демократичности поретка. Ово питање, услед пресечног дизајна (*cross-sectional*) који не омогућава утврђивање временског следа и правца каузалних односа, дисертација је оставила отвореним. Лонгитудинално истраживање омогућило би и прецизније мерење темпа и правца промена политичких преференција кроз време. Дисертација, јасно ограничена на један временски пресек, није била у стању да то постигне. Истовремено омогућило би се и поновљено мерење предиктора кроз више изборних циклуса. На овај начине тестирала би се стабилност или промењивост откривене хијерархије предиктора.

Вишедимензионална мера имица лидера и формално тестирање интеракцијских ефеката представљали би логичан даљи правац истраживања потакнут овом дисертацијом. Раздвојено мерење компетентности, интегритета, снаге и емпатије омогућило би прецизнију операционализацију фактора лидера. Формално статистичко тестирање претходно оцртаних синергетских ефеката – на пример, степена привржености лидеру посредованог односом социодемографског положаја и партијске подршке, применом модерацијске или медијационе регресионе анализе, превазишло би ограничења претежно интерпретативног третмана ових односа у дисертацији. Било би изузетно корисно формално тестирати и претпостављени четвороразински аналитички ланац серијом медијационих модела. Њима би се проверило да ли и у којој мери ефекат социодемографског положаја на партијску подршку заиста бива посредован вредносним оријентацијама и политичким перцепцијама. Тиме би се за сада интерпретативно објашњење посредујућег деловања ових фактора поставило на поузданију статистичку основу.

Протестна партиципација, која се у овом истраживању показала значајним, али теоријски двосмисленим предиктором опозиционог опредељења, заслужује засебан правац дубљег проучавања. Протестни таласи у Србији, након завршетка теренског истраживања, указали су на потенцијал протестне мобилизације да преобликује обрасце политичке партиципације и однос грађана према политичком поретку, упућујући на оправданост истраживања овог предмета. Будуће истраживање могло би експлицитно тестирати везу

између протестног учешћа, стабилности изборне подршке и процеса формирања нових центара опозиционог легитимитета.

Компаративна, регионална истраживања унутар постсоцијалистичких и хибридних политичких система била би логични наставак научног сазнавања политичких преференција бирача започетог дисертацијом. Могло би се компаративно тестирати да ли је образац вертикалне интеграције легитимитета утеловљен лидером специфично *српска појава* или је регионално шира правилност хибридних режима и режима у демократској транзицији. Овакав компаративни оквир омогућио би и прецизније ситуирање налаза о ауторитарном схватању демократије у ширем контексту европских постсоцијалистичких друштава.

Квалитативно и мешовито методолошко продубљивање истраживања такође је природни правац наставка. Путем фокус-група и дубинских интервјуа с бирачима и политичким актерима омогућило би се разумевање механизама формирања персонализованог поверења, одржавања и преношења кроз генерације. Овај механизам анкетни метод и његов инструмент нужно своди на квантификоване индикаторе, али не омогућава да се објасне њихова психолошка и социјална дубина.

Додатно, *будући истраживачки дизајн могао би да укључи и експерименталне елементе унутар анкете*. Могла би се користити техника експеримента са листом (*list experiment*) или анкетног експеримента (*survey experiment*) за питања подложна ефекту социјалне пожељности (давање социјално пожељних одговора), попут ауторитарних ставова или критичке оцене актуелне власти. Тиме би се делимично неутралисало напред наведено ограничење анкетног метода и повећала поузданост мерења оних варијабли које су се показале аналитички најосетљивијим. Паралелно с тим, будући да дигитални и друштвени медији све више посредују политичку комуникацију и обликовање имиџа лидера у Србији, као и у већини савремених демократија, истраживања би могла да прошире анкетни приступ анализом садржаја и обрасцима дигиталне политичке комуникације. На овај начин би се могло проверити и утврдити како се персонализовани, вертикално интегрисани модел легитимитета, описан у овој дисертацији, производи и одржава у дигитализованом јавном простору.

Будућим истраживањима могла би да се *продуби анализа унутаропозиционе диференцијације* цизелиранијим издвајањем грађанске и десне опозиције као засебних аналитичких категорија, а не само агрегатном поделом на власт vs опозиција. Било би корисно да се истраживање настави *укључивањем генерацијске и кохортне перспективе*. Дисертација је идентификовала управо млађе, урбане апстиненте као сегмент чија политичка (не)идентификација остаје недовољно објашњена постојећим теоријско-методолошким моделима. Зато је неопходно посветити се истраживању у овом правцу, јер ће изборна улога тог сегмента популације вероватно расти у наредним изборним циклусима.

Пошто је дисертација идентификовала дефицит институционалног, а не персоналног поверења као структурну одлику политичке културе у Србији, будућа истраживања могла би да *укључе и евалуацију грађанског образовања и институционалног јачања поверења*. Проучавање би се могло усредсредити на сазнавање ефекта програма грађанског образовања на младе путем експерименталне студије. Могло би се пратити да ли и у којој мери јачање транспарентности и учинка конкретних институција, независно од личности која их тренутно представља, временом смањује степен у коме је институционално поверење посредовано поверењем у лидера. Овакав правац истраживања непосредно би повезао академске налазе ове дисертације с применљивим предлозима за питања јавне политике у домену демократског образовања и институционалне реформе.

ЗАКЉУЧАК

Најкраће саопштено, у овој дисертацији полазно је претпостављено да се сложена динамика образовања политичких перцепција и изборног понашања грађана Србије не може у потпуности објаснити ниједним појединачним теоријско-методолошким приступом. Ова полазна претпоставка потврђена је на сваком нивоу спроведене анализе. Дисертација се није

задржала на претпоставци да су сви посматрани приступи подједнако значајни. Потврдила је полазни аргумент да међу њима постоји јасна хијерархија и међусобна повезаност, што показују Графикон 100 и визуелно представљен распоред предиктора. Они се хијерархијски слажу око једне тачке. То је легитимитет политичког поретка отеловљен у личности лидера. Око те тачке се, попут концентричних кругова, окупљају институције, демократска процена, вредности и на крају, социодемографски положај бирача.

Најважнији допринос ове дисертације стога није појединачни налаз већ начин повезивања свих налаза у јединствени интерпретативни оквир. Теоријски, дисертација уводи концепте вертикалне интеграције легитимитета и институционалне супституције лидером, прецизно именујући и издвајајући сам механизам. Литература о хибридним режимима и председничкој политици интуитивно је описала сам процес којем је ова дисертација дала мерљив аналитички израз. Методолошки, дисертација показује да је систематском компаративном применом *Nagelkerke* R^2 на серију регресионих модела, сажетом у Графикону 100, могуће прецизно измерити колико је политика у Србији персонализована, у односу на поредбено шта, и по коју цену за институционалну алтернативу. Тврдња о томе не остаје више у простору *политиколошке имагинације*, већ добија мерљиво утврђивање ко добија, шта, како и колико и најбитније зашто.

Емпиријски, дисертација је документовала следеће. *Прво*, коегзистенцију аутентичног, социјалдемократског и ауторитарног разумевања демократије. *Друго*, асиметрију између вертикално интегрисаног легитимитета власти и полицентричног легитимитета опозиције. *Треће*, утврдила је чињенично да антивладино расположење није исто што и проопозициона политичка идентификација. Овај налаз има директне импликације на то како ће се, и да ли ће се, постојећа асиметрија политичке конкуренције у Србији у будућности мењати. Имајући све наведено у виду друштвена релевантност ове дисертације огледа се у пружању аналитичког основа промишљању значења јачања институција у политичкој култури где оне свој легитимитет добијају посредно, кроз личност која их представља, а не непосредно, сопственим институционалним ауторитетом.

Сагледани заједно, представљени теоријски, методолошки, емпиријски и друштвени доприноси нису одвојени закључци, већ различита лица једног главног налаза. Дисертација показује да се иза сваке појединачне бројке на Графикону 100 — иза сваких 62.4%, 42.2% или 36% — налази исти основни образац. Бирачи у Србији граде своју политичку идентификацију одозго на доле, полазећи од личности лидера, а не одоздо на горе, полазећи од социјалне групе, идеологије или партијског програма. Кад се овај образац именује, измери и индуктивно теоријски уоквири, постаје могуће поставити низ до сада непостављаних питања. Досадашња, у Србији фрагментирана истраживачка традиција политичког понашања није увек могла јасно да артикулише питања попут: *Зашто персонализација политике поприма толико асиметричан облик између власти и опозиције? Зашто се ауторитарни и демократски елементи разумевања демократије не искључују него коегзистирају и прожимају се? На који начин млађе, урбане генерације бирача, тренутно најмање интегрисане у постојећи политички поредак, могу временом изменити персонализовани модел легитимитета? Или, како, напротив, тај модел управо те млађе, урбане генерације могу репродуковати?*

Неопходно је нагласити и шта овом дисертацијом није покушано да се уради. Иако је просуђивала, изричито се није упуштала да пресуди да ли је персонализовани модел политичке репрезентације у Србији добар или лош за квалитет демократије. Јасно је одређено да није тежила ни да понуди нормативне препоруке како се може од тог модела отклонити. Имала је искључиво аналитички циљ. Била је посвећена описивању, мерењу и теоријском издвајању механизма обликовања политичке преференције бирача. Назначила је нормативну расправу о последицама тог механизма, али се у њу није упуштала остављајући је отвореном за политичку теорију, јавне политике и пресудно за грађане Србије. Таквом аналитичком уздржаношћу осигурана је научна вредност добијених налаза. Они су подложни провери, поновном тестирању и оспоравању будућим истраживањима. За разлику од њих, нормативне тврдње о пожељном политичком поретку и изрицане пресуде није могуће проверити и потврдити на

овај начин. Зато дисертација која је пружила емпиријски проверљиве налазе о политичким преференцијама бирача у Србији доноси нова, оригинална научна сазнања и богати фонд знања у области политикологије.

Када би се сви налази дисертације свели једном реченицом она би гласила: Политичке преференције бирача у Србији тридесет година након обнове вишепартизма су дисензус о питању легитимности на које је, у сукобљавању око одговора, лидер постао најпоузданији медијум формулисања одзива бирача у одсуству стабилних институционалних алтернатива. Зато агонистички дисензус овде није сукоб идеја, већ сукобљавање у трагању за налажењем одговора бирача на питање легитимности. Разумевање самог механизма овог процеса прецизно је описано и квантификовано (и синтетички приказано Графиконом 100). Следствена хијерархија предиктора је трајни оригинални допринос ове дисертације како политичкој социологији у Србији, тако и ширем компаративном разумевању хибридних политичких поредака и друштава у дугој транзицији.

Изборно понашање бирача у Србији не обликује се у једној равни, нити под дејством једног доминантног чиниоца. Стога је истраживање у овој дисертацији и било постављено да избегне замку убеђења и стремљења откривању једног појединачног, изолованог узрока. Избор бирача образује се у простору преплитања друштвеног положаја, вредносних оријентација, тематског и рационалног гласања, политичких перцепција и партијских идентификација. Социодемографски положај поставља им структурни оквир. Вредности обликују критеријуме политичког расуђивања. Политичке перцепције повезују те критеријуме с конкретним политичким поретком. Идентификација с лидерима и партијама даје целокупном процесу коначни, изборни израз. Зато истичемо да се научни допринос дисертације политичкој социологији Србије, тридесет година након обнове вишепартизма, огледа у објашњењу начина на који различити нивои политичке стварности заједно обликују јединствен и кохерентан механизам политичког опредељивања.

БИБЛИОГРАФИЈА

I. Чланци у часописима и поглавља у зборницима радова на српском и језицима региона

Антонић, Слободан. „Модернизација“. У Ђорђе Вукадиновић и Предраг Крстић (прир.) *Критички појмовник цивилног друштва*, стр. 233–272. Београд: Група 484, 2003.

Антонић, Слободан. „Изборна колебљивост у Србији: поређење и објашњење.“ *Социолошки преглед* 39(3), 2005: 229–250.

Бешић, Милош. „Вредносне оријентације и партијске преференције у Србији“. У Славиша Орловић и Деспот Ковачевић (приредили) *Тридесет година обновљеног вишепартизма у Србији*, стр. 175–197. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2020.

Бешић, Милош. „Грађанска политичка култура: Србија у Европи“. *Социолошки преглед* 50(3), 2016: 299–326.

Бешић, Милош. „Политички и ситуациони предиктори поверења у институције“. *Годишњак Факултета политичких наука* 6, 2011: 119–148.

Бешић, Милош. „Социјално поверење као фактор економске иновативности“. *Годишњак Факултета политичких наука* 20, 2018: 9–29.

Васовић, Вучина. „Нова раскршћа посткомунистичке демократије“. У Вучина Васовић и Вукашин Павловић (приредили) *Посткомунизам и демократске промене: демократска реконструкција државе и политичког система*, стр. 29–71. Београд: Југословенско удружење за политичке науке; Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2002.

Васовић, Мирјана и Милена Глигоријевић. „Демократске промене у Србији и процес деетнификације друштвене свести“. *Годишњак Факултета политичких наука* 5, 2011: 103–118.

Владисављевић, Небојша. „Демократија, консолидација демократије и пример Србије“. У Милан Подунавац (приређивач) *Устав и демократија у процесу трансформације*, стр. 195–207. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2011.

Владисављевић, Небојша. „Избори, демократија и такмичарски ауторитаризам у Србији 1990–2020“. У Милан Јовановић и Душан Вучићевић (приредили) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 991–1010. Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020.

Владисављевић, Небојша. „Мешовити режими, протести и 5. октобар“. У Душан Павловић (прир.) *Развој демократских установа у Србији – десет година после*, стр. 13–23. Београд: Фондација Heinrich Böll, Регионална канцеларија за Југоисточну Европу у Београду, 2010.

Владисављевић, Небојша. „Протести у недемократским режимима“. *Политичке перспективе* 1, 2011: 57–83.

Вучићевић, Душан и Петар Матић. „Традиционализам и модернизам: карактер друштвених расцепа у Србији“. *Национални интерес* 13(1), 2012: 131–150.

Вучићевић, Душан. „Улога политичких партија у процесу консолидације демократије у Србији“. *Политичка ревија* 2, 2012: 31–65.

Јовановић, Милан. „Од захтева за слободне и фер изборе до изборних реформи: дијалог између власти и опозиције у Србији 2019. године“. *Социолошки преглед* 55(2), 2021: 267–292.

Клачар, Бојан. „Стратегије рекламирања партија и кандидата на парламентарним и председничким изборима 2022. године“. *Српска политичка мисао* 1 (специјални број), 2022: 105–126.

Ковачевић, Деспот. „Изборна администрација у Србији: председнички избори 2017. године“. *Политички живот* 13, 2017: 9–21.

Ковачевић, Деспот. „Институционализација партијског система у Србији“. *Политички живот* 10, 2014: 63–73.

Кузмановић, Бора. „Ретрадиционализација политичке културе“. У Мирјана Васовић (ур.), *Фрагменти политичке културе*, стр. 257–284. Београд: Институт друштвених наука, 1998.

Лазић, Никола. „Антисистемски покрети у Србији као илузија политичких партија: анализа за време изборних година од 2014. до 2018: Доста је било, Покрет слободних грађана, Бели – само јако, Не да(ви)мо Београд“. *Национални интерес* 39(3), 2020: 109–128.

Лазић, Никола. „Политичке преференције и избор медија: повезаност избора медија са социодемографским карактеристикама грађана Србије“. *South Eastern European Journal of Communication* 6(2), 2024: 7–20.

Лончар, Јелена и Душан Спасојевић. „Изборни процес у Србији – између старог и новог компетитивног ауторитаризма“. *Политички живот* 26, 2024: 9–22.

Лончар, Јелена. „Избори и представљање жена у Србији од 1990 до 2020. године“. У Милан Јовановић и Душан Вучићевић (прир.) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 869–889. Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020.

Матић, Петар и Душан Вучићевић. „Социјални капитал и карактер ’друштвене замке’ у Србији“. *Политичка ревија* 4, 2013: 105–122.

Матић, Петар и Ђорђе Стојановић. „Политичка подршка и утемељење демократских вредности“. *Српска политичка мисао* 3, 2011: 205–222.

Милошевић, Јасна. „Основни приступи у проучавању изборног понашања“. *Психологија* 30(3), 1997: 279–294.

Милошевић-Ђорђевић, Јасна. „Чиниоци изборне апстиненције у Србији“. У Зоран Лутовац (ур.) *Политичке странке у Србији: структура и функционисање*, стр. 137–156. Београд: Friedrich Ebert Stiftung; Институт друштвених наука, 2005.

Михаиловић, Срећко. „Истраживања предизборног мњења грађана 1990-2019“. У Милан Јовановић и Душан Вучићевић (прир.) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 273–301. Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020.

Михаиловић, Срећко. „Мишљење грађана о легитимитету власти у Србији“. *Зборник радова Института за криминолошка и социолошка истраживања* 23(1), 1994: 118–130.

Орловић, Славиша. „Друштвени расцепи и њихов утицај на партијски систем Србије“. *Српска политичка мисао* 4, 2015: 103–124.

Орловић, Славиша. „Класична и савремена схватања демократије“. *Годишњак Факултета политичких наука* 2, 2008: 47–71.

Орловић, Славиша. „Партијска сцена и предизборна кампања у Србији“. *Анализа политике* 1, 2011: 7–12.

Орловић, Славиша. „Президенцијализација партија у Србији“. *Политички живот* 14, 2017: 7–25.

Павловић, Зоран. „Le parti c'est moi: имиџ лидера као детерминанта изборне оријентације у Србији од 1990. до 2020. године“. У Милан Јовановић и Душан Вучићевић (прир.) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 167–201. Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020.

Павловић, Зоран. „Обележја и перспективе политичке културе у Србији“. У *Српски изазови у светлу глобалних трендова треће деценије 21. века: Зборник радова Школе политичке екологије*, стр. 87–104. Београд: Фондација Konrad Adenauer; Школа политичке екологије Засавица, 2021.

Павловић, Зоран. „Партије без партијских присташа? Партијска идентификација у Србији у периоду 1990–2020“. У Милан Јовановић и Душан Вучићевић (прир.) *Кога, како и зашто смо бирали: избори у Србији 1990-2020. године*, стр. 133–165. Београд: Институт за политичке студије; ЈП Службени гласник, 2020.

Павловић, Зоран. „Предиктори апстиненције младих у Србији“. *Примењена психологија* 6, 2013: 5−21.

Пантић, Драгомир. „Културно-вредносни расколи као детерминанте партијског прегруписавања у Србији“. У Јован Комшић, Драгомир Пантић и Зоран Славујевић (уред.) *Основне линије партијских подела и могући правци политичког прегруписавања у Србији*, стр. 95–128. Београд: Friedrich Ebert Stiftung, 2003.

Петровић, Далибор и Милош Бешић. „Употреба социјалних медија за политичко информисање у Европи – фактори и последице“. *Социологија* 61(4), 2019: 565–584.

Пешић, Весна. „Национализам немогуће државе: Оквир за разумевање неуспеле легитимацијске транзиције у Србији“. У Драгица Вујадиновић и Владимир Гоати (уред.) *Између ауторитаризма и демократије*, *књ. 3: Национални и државни интерес модерне Србије*, стр. 65–78. Београд: Friedrich Ebert Stiftung и Центар за демократску транзицију (CEDET), 2007.

Славујевић, Зоран. „Истраживања расположења бирача за потребе изборне кампање“. *Политички живот* 1, 2011: 35–39.

Славујевић, Зоран. „О слоганима политичких странака и кандидата“. *Социолошки преглед* 39(1), 2005: 47–80.

Тодосијевић, Бојан и Зоран Павловић. „Идеолошки идентитет и изборно понашање: упоредна анализа дирекционог и проксималног модела политичког избора“. У Душко Радосављевић (уредио) *Идентитет и вредности човека у савременом друштву: психолошки аспекти*, стр. 162–176. Нови Сад: Факултет за право и пословне студије „Др Лазар Вркатић“, 2015.

Тодосијевић, Бојан. „Популистички ставови, изборна излазност и изборно опредељивање“. У Зоран Лутовац (ур.), *Грађани Србије и популизам: јавно мњење Србије 2017*, 95–129. Београд: Институт друштвених наука, 2017.

Bakić, Jovo. „Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije, 1990–2014“. *Sociologija* 57(1), 2015: 46–71.

Ružić, Vlatka i Marta Šimić. „Utjecaj masovnih medija na politiku“. *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu* 4(1), 2013: 77–82.

Šiber, Ivan. „Tri klasična pristupa istraživanju ponašanja birača“. *Politička misao: časopis za politologiju* XL(2), 2003: 88–103.

II. Монографије и зборници радова на српском језику и језицима региона

Аристотел, *Политика*. Превела са старогрчког др Љиљана Станојевић-Црепајац; предговор др Милош Н. Ђурић; редактор др Фрања Баришић; напомене и објашњења Љубомир Црепајац, 3. изд. Београд: Београдски издавачко-графички завод (БИГЗ), 1975.

Атлагић, Синиша. *Партијска идентификација као детерминанта изборне мотивације: теоријске контроверзе и проблеми емпиријског истраживања*. Београд: Фондација Friedrich Ebert; Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2007.

Бељинац, Никола. *Предмет и природа патриотске привржености у плуралним друштвима*, докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2019.

Бешић, Милош. *Методологија друштвених наука*. Нови Сад: Академска књига, 2019.

Бешић, Милош. *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација – генерацијски приступ: компаративна емпиријска студија вредности у земљама бивше Југославије*. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2016.

Бешић, Милош. *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација – генерацијски приступ: компаративна емпиријска студија вредности у земљама бивше Југославије*. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2014.

Васовић, Мирјана. *У предворју политике*. Београд: ЈП Службени гласник, 2007.

Вујачић, Илија. *Држава између грађанског и националног: прилози промишљању црногорског друштва и државе*. Подгорица: УДГ Хуманистичке студије, 2021.

Гоати, Владимир. *Политичке партије и избори у демократском поретку*. Београд: Центар за слободне изборе и демократију (ЦеСИД), 2001.

Гоати, Владимир. *Партије и партијски системи у Србији*. Ниш: Одбор за грађанску иницијативу; ОГИ центар, 2004.

Гоати, Владимир. *Партијске борбе у Србији у постоктобарском раздобљу*. Београд: Фондација Friedrich Ebert; Институт друштвених наука, 2006.

Гоати, Владимир. *Политичке партије и партијски системи*. Подгорица: Центар за мониторинг (ЦЕМИ); Факултет политичких наука у Подгорици, 2007.

Дал, Роберт. *Демократија и њени критичари*. Превео Ђурица Крстић. Подгорица: ЦИД, 1999.

Јовић, Дејан. *Југославија – држава која је одумрла: успон, криза и пад Кардељеве Југославије (1974–1990)*. Загреб; Београд: Прометеј; Самиздат Б92, 2003.

Ковачевић, Деспот. *Институционализације партија и партијских система у земљама бивше СФРЈ*. Докторска дисертација. Београд: ФПН УБ, 2019.

Лоу, Ерик. *Медији и политички процес*. Превео Синиша Атлагић. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2013.

Матић, Милан и Милан Подунавац. *Политички систем*. Београд: Институт за политичке студије, 1994.

Мек Квејл, Денис. *Увод у социологију масовних комуникација*. Превео Мирољуб Радојковић. Београд: Глас, 1969.

Орловић, Славиша (ур.). *Партије и избори у Србији – двадесет година*. Београд: Фондација Friedrich Ebert; Центар за демократију – Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2011.
Орловић, Славиша. *Надзирање демократије*. Београд: Клио, 2023.
Павловић, Зоран. *Вредности самоизражавања у Србији – у потрази за демократском политичком културом*. Београд: Институт друштвених наука, 2009.
Павловић, Зоран. *Предавања (презентације) 2017. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду*. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду, 2017.
Пантић, Драгомир Ј., и Зоран М. Павловић. *Political Culture of Voters in Serbia*. Београд: Институт друштвених наука, 2009.
Радојковић, Мирољуб и Мирко Милетић. *Комуницирање, медији и друштво*. Нови Сад: Stylos, 2005.
Ристић, Дејан. *Заблуде српске историје* (друго издање). Београд; Нови Сад: Вукотић медиа; Артпринт медиа, 2020.
Рот, Никола. *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике, 2017.
Славујевић, Зоран. *Политички маркетинг* (друго допуњено издање). Београд: Факултет политичких наука; Чигоја штампа, 2002.
Славујевић, Зоран. *Политичко комуницирање, политичка пропаганда и политички маркетинг*. Београд: Grafocard, 2009.
Славујевић, Зоран. *Походи на бираче у име државе и народа: изборне кампање у Србији од 1990. до 2016. године*, том I и II. Београд: Факултет политичких наука Универзитета у Београду; Чигоја штампа, 2017.
Стојиљковић, Зоран. *Партијски систем Србије* (друго измењено и допуњено издање). Београд: ЈП Службени гласник, 2008.
Тодосијевић, Бојан (ур.). *Представе о Европској унији и Русији у јавности Србије: јавно мњење Србије 2018 – JMC 2018*. Београд: Институт друштвених наука, 2021.
Тодосијевић, Бојан и Зоран Павловић. *Пред гласачком кутијом: политичка психологија изборног понашања у Србији*. Београд: Институт друштвених наука; RIC графичког инжењерства TMF, 2020.
Томић, Зоран. *Политичке кампање*. Мостар; Вараждин; Загреб; Сарајево: Свеучилиште у Мостару; Свеучилиште Сјевер; Synopsis d.o.o., 2024.
Томић, Зоран. *Политичко комуницирање*. Мостар; Вараждин; Загреб; Сарајево: Свеучилиште у Мостару; Свеучилиште Сјевер; Synopsis d.o.o., 2020.
Хобсбаум, Ерик и Теренс Рејнџер (уред.). *Измишљање традиције*. Београд: XX век, 2002.
Хобсбаум, Ерик. *Нације и национализам од 1780: програм, мит, стварност*. Превела Светлана Николић. Београд: XX век, 1996.

I. Чланци у часописима и поглавља у зборницима радова на страним језицима

Allen, Jerry L. & Daniel. J. Post. "Source Valence in Assessing Candidate Image in a Local Election". *Communication Research Reports* 21, 2004: 174–187.
Andersen, Peter A. & Robert J. Kibler. "Candidate Valence as a Predictor of Voter Preference". *Human Communication Research* 5, 1978: 4–14.
Ansolabehere, Stephen, Jonathan Rodden & James M. Snyder, Jr. "The Strength of Issues: Using Multiple Measures to Gauge Preference Stability, Ideological Constraint, and Issue Voting". *The American Political Science Review* 102(2), 2008: 215–232.
Arnoldson, Torild W. "Is Patriotism a Virtue?" *Advocate of Peace* 77(3), 1915: 66.
Aylor, Brooks. "Source Credibility and Presidential Candidates in 1996: The Changing Nature of Character and Empathy Evaluations". *Communication Research Reports* 16, 1999: 296–304.
Barišić, Pavo. "Truth and Politics in the Age of Digital Media". *Synthesis Philosophica* 66(2), 2018: 489–501.
Bartels, Larry M. "Issue Voting Under Uncertainty: An Empirical Test". *The American Journal of Political Science* 30(4), 1986: 709–728.
Batson, C. Daniel, Judy G. Batson, R. Matthew Todd, Beverly H. Brummett, Laura L. Shaw & Carlo M. R. Aldeguer. "Empathy and the Collective Good: Caring for One of the Others in a Social Dilemma". *Journal of Personality and Social Psychology* 68(4), 1995: 619–631.
Batson. Daniel C. & Tecia Moran. "Empathy-Induced Altruism in a Prisoner's Dilemma". *European Journal of Social Psychology* 29(7), 1999: 909–924.

Bayes, Thomas. “An Essay towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances”. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 53, 1763: 370–418.
Beckwith, Karen. “Numbers and Newness: The Descriptive and Substantive Representation of Women”. *Canadian Journal of Political Science* 40(1), 2007: 27–49.
Belknap, George & Angus Campbell. “Political Party Identification and Attitudes Toward Foreign Policy”. *Public Opinion Quarterly* 15(4), 1951: 601–623.
Benoit, William L., Mitchell S. McKinney & Robert Holbert. “Beyond Learning and Persona: Extending the Scope of Presidential Debate Effects”. *Communication Monographs* 68(3), 2011: 259–273.
Berger, Stefan. “Democracy and Social Democracy”. *European History Quarterly* 32(1), 2002: 13–37.
Berglund, Frode, Sören Holmberg, Hermann Schmitt & Jacques Thomassen. “Party Identification and Party Choice”. In Jacques Thomassen (ed.), *The European Voter: A Comparative Study of Modern Democracies*, 106–124. New York: Oxford University Press, 2005.
Bernhard, Helen, Urs Fischbacher & Ernst Fehr. “Parochial Altruism in Humans.” *Nature* 442(7105), 2006: 912–915.
Bešić, Miloš. “Measuring the Trust in the European Values Study and the European Social Survey”. *Sociologija* 63(2), 2021: 419–439.
Bishop, Sylvia & Anke Hoeffler. “Free and Fair Elections: A New Database”. *Journal of Peace Research* 53(4), 2016: 608–616.
Brady, Michael S. “The Ethics of Care and Empathy, by Michael Slote. The Impossibility of Perfection: Aristotle, Feminism, and the Complexities of Ethics, by Michael Slote”. *Mind* 124(495), 2015: 980–988.
Bratton, Kathleen A. & Leonard P. Ray. “Descriptive Representation, Policy Outcomes, and Municipal Day-Care Coverage in Norway”. *American Journal of Political Science* 46(2), 2002: 428–437.
Bruce, Steve. “Patronage and Secularization: Social Obligation and Church Support”. *British Journal of Sociology* 63(3), 2012: 529–552.
Bullock, John G. “Partisan Bias and the Bayesian Ideal in the Study of Public Opinion”. *The Journal of Politics* 71(3), 2009: 1109–1124.
Calhoun, Craig. “Nationalism and Ethnicity”. *Annual Review of Sociology* 19(1), 1993: 211–239.
Carmines, Edward G. & James A. Stimson. “The Two Faces of Issue Voting”. *American Political Science Review* 74(1), 1980: 78–91.
Claassen, Christopher, Sascha Göbel, Antonia Lang, Kathrin Ackermann, Petar Bankov, Kevin Brookes, Bartolomeo Cappellina, et al. “Measuring Rural and Urban Consciousness in Europe”. *Electoral Studies* 95, 2025 (102912): 1–11.
Cutler, Fred. “The Simplest Shortcut of All: Sociodemographic Characteristics and Electoral Choice”. *Journal of Politics* 64 (2), 2002: 466–490.
Dalton, Russell J. “Party Identification and Its Implications”. In William R. Thompson (ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 1–18. Oxford: Oxford University Press, 2016.
Dalton, Russell J. & Steven Weldon. “Partisanship and Party System Institutionalization”. *Party Politics* 13(2), 2007: 179–196.
Davis, Darren W. & Christian Davenport. “Assessing the Validity of the Postmaterialism Index”. *American Political Science Review* 93(3), 1999: 649–664.
de Vries, Catherine. “EU Issue Voting: Asset or Liability? How European Integration Affects Parties' Electoral Fortunes”. *European Union Politics* 11(1), 2010: 89–117.
Deci, Edward L. & Richard M. Ryan. “Self-Determination Theory in Health Care and Its Relations to Motivational Interviewing: A Few Comments”. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity* 9(24), 2012: 1–6.
Delli Carpini, Michael X. “Political Distillation: The Changing Impact of Partisanship on Electoral Behavior”. *American Politics Quarterly* 11(2), 1983: 163–180.
Dennis, Jack & Donald J. McCrone. “Preadult Development of Political Party Identification in Western Democracies”. *Comparative Political Studies* 3(2), 1970: 243–263.
Dow, Geoff. “What Do We Know about Social Democracy?” *Economic and Industrial Democracy* 14(1), 1993: 11–48.
Dowse, Robert E. & John A. Hughes. “The Family, the School, and the Political Socialization Process”. *Sociology* 5(1), 1971: 21–45.
Duch, Raymond M. & Michael A. Taylor. “Postmaterialism and the Economic Condition”. *American Journal of Political Science* 37(3), 1993, p. 747–779.
Duckitt, John. “Authoritarianism and Group Identification: A New View of an Old Construct”. *Political Psychology* 10(1), 1989: 63–84.

Edlund, Lena & Rohini Pande. “Why Have Women Become Left-Wing? The Political Gender Gap and the Decline in Marriage”. *The Quarterly Journal of Economics* 117(3), 2002: 917–961.
Eisenberg, Nancy, Natalie D. Eggum & Tracy L. Spinrad. “The Development of Prosocial Behavior”. In *The Oxford Handbook of Prosocial Behavior*, 114–136. Oxford: Oxford University Press, 2013
Eroğlu, Melek Hilal. “Relative Out-Party Hostility and Its Consequences in Multiparty Democracies”. *Electoral Studies* 95, 2025 (102924): 1–10.
Elff, Martin, Ruth Dassonneville & Kamil Marcinkiewicz. “After Secularisation? A Comparative Analysis of Religious Cleavages in Western Europe”. *European Journal of Political Research* 65(3), 2026: 889–912.
Feldman, Stanley & Karen Stenner. “Perceived Threat and Authoritarianism”. *Political Psychology* 18(4), 1997: 741–770.
Fiorina, Morris P. “Economic Retrospective Voting in American National Elections: A Micro-Analysis”. *American Journal of Political Science* 22(2), 1978: 426–443.
Flanagan, Scott C. “Value Change in Industrial Societies”. *American Political Science Review* 81(4), 1987: 1303–1319.
Fridkin, Kim L. & Patrick J. Kenney. “The Role of Candidate Traits in Campaigns”. *The Journal of Politics* 73(01), 2011: 61–73.
Gebethner, Stanislaw. “Free Elections and Political Parties in Transition to Democracy in Central and Southeastern Europe”. *International Political Science Review* 18(4), 1997: 381–399.
Golubok, Sergey. “Right to Free Elections: Emerging Guarantees or Two Layers of Protection?” *Netherlands Quarterly of Human Rights* 27(3), 2009: 361–390.
Goren, Paul. “Party Identification and Core Political Values”. *American Journal of Political Science* 49(4), 2005: 881–896.
Goren, Paul. “Political Expertise and Issue Voting in Presidential Elections”. *Political Research Quarterly* 50(2), 1997: 387–412.
Gradwohl, Ronen, Yuval Heller & Arye L. Hillman. “Social Media and Democracy”. *SSRN Electronic Journal*, 2022.
Groenendyk, Eric. “Competing Motives in a Polarized Electorate: Political Responsiveness, Identity Defensiveness, and the Rise of Partisan Antipathy”. *Political Psychology* 39(S1), 2018: 159–171.
Haidt. Jonathan & Craig Joseph. “How Moral Foundations Theory Succeeded in Building on Sand: A Response to Suhler and Churchland”. *Journal of Cognitive Neuroscience* 23(9), 2011: 2117–2122.
Heinz Eulau & Michael S. Lewis-Beck. “Introduction: Economic Conditions and Electoral Behavior in Transnational Perspective”. In Heinz Eulau & Michael S. Lewis-Beck (eds.) *Economic Conditions and Electoral Outcomes: The United States and Western Europe*, 1–14. New York: Agathon Press, 1985.
Hibbs, Douglas A. Jr. “Voting and the Macroeconomy”. In Barry R. Weingast & Donald A. Wittman (eds.) *The Oxford Handbook of Political Economy*, 565–586. Oxford: Oxford University Press, 2008.
Hill, Seth J. “Learning Together Slowly: Bayesian Learning about Political Facts”. *The Journal of Politics* 79(4), 2017: 1403–1418.
Kallos, Nicolae & Ovidiu Trasnea. “Political Values: Their Status and Social Function”. *International Political Science Review* 3(2), 1982: 182–189.
Katz, Daniel. “The Functional Approach to the Study of Attitudes”. *Public Opinion Quarterly* 24(2), 1960: 163–204.
Kitschelt, Herbert. “Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-Nuclear Movements in Four Democracies”. *British Journal of Political Science* 16(1), 1986: 57–85.
Kopecky, Petr & Cas Mudde. “The Two Sides of Euroscepticism”. *European Union Politics* 3(3), 2002: 297–326.
Fuchs, Dieter & Hans-Dieter Klingemann. “Citizens and the State: A Relationship Transformed”. In Hans-Dieter Klingemann & Dieter Fuchs (eds.) *Citizens and the State*, 419–443. Oxford: Oxford University Press, 1995.
Lanoue, David J. “Retrospective and Prospective Voting in Presidential-Year Elections”. *Political Research Quarterly* 47(1), 1994: 193–205.
Lyon, David. “The Snowden Stakes: Challenges for Understanding Surveillance Today”. *Surveillance & Society* 13(2), 2015: 139–152.
Levine, Jeffrey. “Choosing alone? The social network basis of modern political choice”. In Alan S. Zuckerman (ed.) *The Social Logic of Politics: Personal Networks as Contexts for Political Behavior*, 132–151. Philadelphia: Temple University Press, 2005.
Linde, Jonas & Stefan Dahlberg. “Quality of Government and Political Support”. In *The Oxford Handbook of the Quality of Government* (eds.) Andreas Bågenholm, Monika Bauhr, Marcia Grimes & Bo Rothstein, 228–248. New York: Oxford University Press, 2021.
Lockerbie, Brad. “Change in Party Identification: The Role of Prospective Economic Evaluations”. *American Politics Quarterly* 17(3),1989: 291–311.

Lockerbie, Brad. “Party Identification: Constancy and Change”. *American Politics Research* 30(4), 2002: 384–405.
MacKuen, Michael B., Robert S. Erikson & James A. Stimson. “Peasants or Bankers? The American Electorate and the U.S. Economy”. *American Political Science Review* 86(3), 1992: 597–611.
Mahsud, Noor Hamid Khan & Husnul Amin. “Theoretical Approaches to the Study of Voting Behaviour: A Comparative Analysis”. *Sir Syed Journal of Education & Social Research (SJESR)* 3(3), 2020: 65–73.
McKay, Lawrence, Christopher Claassen, Petar Bankov & Christopher Carman. “Countryside Champions or Urban Allies? What Rural and Urban Citizens Want from Elected Representatives”. *Electoral Studies* 95, 2025 (102937): 1–27.
Meehan, Eugene J. “The Study of Political Values”. *International Political Science Review* 3(2), 1982: 254–256.
Meloen, Jos D. “Authoritarianism, Education and Democracy”. In Russell F. Farnen, Hank Dekker, Rudiger Meyenberg & Daniel B. German (eds.) *Democracy, Socialization and Conflicting Loyalties in East and West: Cross-National and Comparative Perspectives*, 20–38. New York: St. Martin's Press, 1996.
Miller, Arthur H. & Martin P. Wattenberg. “Throwing the Rascals Out: Policy and Performance Evaluations of Presidential Candidates, 1952–1980”. *American Political Science Review* 79(2), 1985: 359–372.
Miller, Arthur H., Martin P. Wattenberg & Oksana Malanchuk. “Schematic Assessments of Presidential Candidates”. *American Political Science Review* 80(2), 1986: 521–540.
Minta, Michael D. “Gender, Race, Ethnicity, and Political Representation in the United States”. *Politics & Gender* 8(04), 2012: 541–547.
Mondak, Jeffery J. & Mary R. Anderson. “The Knowledge Gap: A Reexamination of Gender-Based Differences in Political Knowledge”. *The Journal of Politics* 66(2), 2004: 492–512.
Morrison, Rebecca S. & Peter C. Ordeshook. “Rational Choice, Light Guessing and the Gambler's Fallacy”. *Public Choice* 22(1), 1975: 79–89.
Müller, Jan-Werner. “A European Constitutional Patriotism? The Case Restated”. *European Law Journal* 14(5), 2008: 542–557.
Nadeau, Richard, & Michael S. Lewis-Beck. “National Economic Voting in U.S. Presidential Elections”. *The Journal of Politics* 63(1), 2001: 159–181.
Nathanson, Stephen. “Patriotism, War, and the Limits of Permissible Partiality”. *The Journal of Ethics* 13(4), 2009: 401–422.
Ndulo, Muna. & Sara Lulo. “Free and Fair Elections, Violence and Conflict”. *Harvard International Law Journal Online* 51, 2010 (Cornell Law Faculty Publications. Paper 186): 155–171.
Newton, Kenneth. “Social and Political Trust”. In *The Oxford Handbook of Political Behavior* (eds.) Russell J. Dalton & Hans-Dieter Klingemann, pp. 342–361. London: Oxford University Press, 2007.
Niemi, Richard G. & Herbert F. Weisberg. “What Determines the Vote?”. In Richard G. Niemi & Herbert F. Weisberg (eds.) *Controversies in Voting Behavior*, 137–151, Washington, DC: Congressional Quarterly, 1993.
Norrander, Barbara & Bernard Grofman. “A Rational Choice Model of Citizen Participation in High and Low Commitment Electoral Activities”. *Public Choice* 57(2), 1988: 187–192.
Norris, Pippa. “Introduction: The Growth of Critical Citizens?”, In Pippa Norris (ed.) *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*, 1–28. Oxford: Oxford University Press, 1999.
Nussbaum, Martha C. “Creating Capabilities: The Human Development Approach and Its Implementation”. *Hypatia* 24(3), 2009: 211–215.
Nussbaum, Martha C. “Toward a Globally Sensitive Patriotism”. *Daedalus* 137(3). 2008: 78–82.
Oakeshott, Michael. “Rationalism in Politics: A Reply to Professor Raphael”. *Political Studies* 13(1), 1965: 89–92.
O'Donnell, Guillermo. “Delegative Democracy”. *Journal of Democracy* 5(1), 1994: 55–69.
Oscarsson, Henrik & Martin Rosema. “Consideration Set Models of Electoral Choice: Theory, Method, and Application”. *Electoral Studies* 57, 2019: 256–262.
Pancer, S. Mark, Steven D. Brown & Cathy Widdis Barr. “Forming Impression of Political Leaders: A Cross-National Comparison”. *Political Psychology* 20(2), 1999: 345–368.
Pavlović, Zoran, Bojan Todosijević & Olivera Komar. “Education, Authoritarianism, and Party Preference in the Balkans”. *Problems of Post-Communism* 66(6), 2019: 402–417.
Pecile, Giorgio, Niccolò Di Marco, Matteo Cinelli & Walter Quattrociocchi. “Decoding Political Polarization in Social Media Interactions”. arXiv preprint arXiv:2407.03773, 2024.
Pollack, Detlef & Gert Pickel. “Religious Individualization or Secularization? Testing Hypotheses of Religious Change – The Case of Eastern and Western Germany”. *The British Journal of Sociology* 58(4), 2007: 603–632.
Pross, Harry. “Hierarchy of Political Values and Their Communication”. *International Political Science Review* 3(2), 1982: 205–211.

Radway, Laurence. "The Curse of Free Elections". *Foreign Policy* no. 40, 1980: 61–73.
Reingold, Beth. "Women as Officeholders: Linking Descriptive and Substantive Representation". Conference paper. *Political Women and American Democracy Conference*, University of Notre Dame, 2006.
Rokeach, Milton. "The Role of Values in Public Opinion Research". *Public Opinion Quarterly* 32(4), 1968: 547–559.
Rosema, Martin. "Partisanship, candidate evaluations, and prospective voting". *Electoral Studies* 25(3), 2006: 467–488.
Rotter, Julian B. "Generalized Expectancies for Internal versus External Control of Reinforcement". *Psychological Monographs: General and Applied* 80(1), 1966: 1–28.
Scheppele, Kim Lane. "Autocratic Legalism". *University of Chicago Law Review* 85(2), 2018: 545–584.
Schwartz, Shalom H. "Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values?" *Journal of Social Issues* 50(4), 1994: 19–45.
Sheafer. Tamir. "Charismatic Communication Skill, Media Legitimacy and Electoral Success". *Journal of Political Marketing* 7(1), 2008: 1–24.
Sigel, Roberta. "Assumptions About the Learning of Political Values". *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 361(1), 1965: 1–9.
Simmel, Georg. "A Contribution to the Sociology of Religion". *American Journal of Sociology* 11(3), 1905: 359–376.
Smith, Anthony D. "The Origins of Nations". *Ethnic and Racial Studies* 12(3), 1989: 340–367.
Stratmann, William C. "The Calculus of Rational Choice". *Public Choice* 18(1), 1974: 93–105.
Street, John. "Celebrity Politicians: Popular Culture and Political Representation". *The British Journal of Politics and International Relations* 6(4), 2004: 435–452.
Strömbäck, Jesper. "Political Marketing and Professionalized Campaigning: A Conceptual Analysis". *Journal of Political Marketing* 6(2–3), 2007: 49–67.
Stubager, Rune. "Education-Based Group Identity and Consciousness in the Authoritarian-Libertarian Value Conflict". *European Journal of Political Research* 48(2), 2009: 204–233.
Taylor, Charles. "The Politics of Recognition". In *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (ed.) Amy Gutmann, 25–73. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
Trivers, Robert L. "The Evolution of Reciprocal Altruism". *The Quarterly Review of Biology* 46(1), 1971: 35–57.
Van Deth, Jan W. & Peter A. T. M. Geurts. "Value Orientations, Left-Right Placement and Voting". *European Journal of Political Research* 17(1), 1989: 17–34.
Verba, Sidney, Nancy Burns & Kay Lehman Schlozman. "Knowing and Caring about Politics: Gender and Political Engagement". *The Journal of Politics* 59, 1997: 1051–1072.
Vozab, Dina. "Tracking the Relationship Between Media Literacy and Political Participation Across Different Generations". *Revija za sociologiju* 53(2), 2023: 271–298.
Walker, Jack L. "A Critique of the Elitist Theory of Democracy". *The American Political Science Review* 60(2), 1966: 285–295.
Wirls, Daniel. "Reinterpreting the Gender Gap". *Public Opinion Quarterly* 50(3), 1986: 316–330.
Zechman, Martin J. "Dynamic Models of the Voter's Decision Calculus: Incorporating Retrospective Considerations into Rational-Choice Models of Individual Voting Behavior". *Public Choice* 34(3–4), 1979: 297–315.
Zuckerman, Alan S. "Returning to the Social Logic of Politics". In *The Social Logic of Politics: Personal Networks as Contexts for Political Behavior* (ed.) Alan S. Zuckerman, 3–20. Philadelphia: Temple University Press, 2005.

II. Монографије и зборници на страним језицима

Achen, Christopher H. & Larry M. Bartels. *Democracy for Realists: Why Elections Do Not Produce Responsive Government*. Princeton: Princeton University Press, 2017.
Adorno, Theodor W, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson & R. Nevitt Sanford. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Brothers, 1950.
Almond, Gabriel & Sidney Verba. [1963]. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. London: Sage, 1989.
Altemeyer, Bob. *The Authoritarian Specter*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London; New York: Verso, 2006.

Aristotle, *Aristotle's "Politics"*. translated, with an Introduction, Notes, and Glossary, by Carnes Lord. 2nd edn. Chicago: University of Chicago Press, 2013;
Batson, C. Daniel. *Altruism in Humans*. New York: Oxford University Press, 2011.
Berelson, Bernard R., Paul F. Lazarsfeld & William N. McPhee. *Voting: A Study of Opinion Formation in a Presidential Campaign*. Chicago: University of Chicago Press, 1954.
Bobbio, Norberto. *Left and Right: The Significance of a Political Distinction*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
Bourdieu, Pierre. *La Distinction, Critique Sociale du Jugement*. Paris: Les Éditions de Minuit, 1970.
Bovens, Mark & Anchrit Wille. *Diploma Democracy: The Rise of Political Meritocracy*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
Bowles, Samuel & Herbert Gintis. *A Cooperative Species: Human Reciprocity and Its Evolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.
Breuilly, John. *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1993.
Bloom, Paul. *Against Empathy: The Case for Rational Compassion*. New York: HarperCollins, 2016.
Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
Buchanan, James M. & Gordon Tullock. *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1962.
Burke, Edmund [1790]. *Reflections on the Revolution in France*. London; New York: J. M. Dent & Sons; E. P. Dutton & Co, 1910.
Campbell, Angus, Gerald Gurin & Warren E. Miller. *The Voter Decides*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1971.
Campbell, Angus, Philip E. Converse, Warren E. Miller & Donald E. Stokes. *The American Voter*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
Carlsson, Ingvar & Anne-Marie Lindgren. *What Is Social Democracy? A Book about Ideas and Challenges*. Stockholm: Arbetarrörelsens Tankesmedja; Idé och Tendens, 2007.
Casanova, José. *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
Chadwick, Andrew. *Routledge Handbook of Internet Politics*. New York: Routledge, 2008.
Clarke, Harold D., David Sanders, Marianne C. Stewart & Paul Whiteley. *Political choice in Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
Coleman, James S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 1994.
Crouch, Colin. *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press, 2004.
Cwalina, Wojciech, Andrzej Falkowski & Bruce I. Newman. *Political Marketing: Theoretical and Strategic Foundations*. Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2011.
Dahl, Robert A. [1971]. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven: Yale University Press, 1972.
Dahl, Robert A. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press, 1956.
Dalton, Russell J. *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Thousand Oaks, CA: CQ Press, 2013.
Dalton, Russell J. *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. New York: Oxford University Press, 2004.
Dalton, Russell J. *Party Identification and Its Implications*. Irvine, CA: Center for the Study of Democracy, University of California, 2016.
Davie, Grace. *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
de Maistre, Joseph [1797]. *Considerations on France*. Translated and edited by Richard A. Lebrun. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
de Tocqueville, Alexis [1835-1840]. *De la démocratie en Amérique*, choix de textes et notes par Philippe Raynaud. Paris: GF Flammarion, 2023.
Debord, Guy. *La société du spectacle*. Paris: Buchet-Chastel, 1967.
Decety, Jean & William Ickes (eds.). *The Social Neuroscience of Empathy*. Cambridge, MA: MIT Press, 2009.
Delli Carpini, Michael X. & Scott Keeter. *What Americans Know about Politics and Why It Matters*. New Haven, CT: Yale University Press, 1996.
Deutsch, Karl W. [1953]. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*. Cambridge, MA: MIT Press, 1966.
Dewey, John [1927]. *The Public and Its Problems*. Chicago: Gateway Books, 1946.
Dodson, Debra L. *The Impact of Women in Congress*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
Downs, Anthony. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row, 1957.
Durkheim, Émile [1893]. *De la division du travail social*. Paris: Quadrige; Presses Universitaires de France, 1930.

Durkheim, Émile [1893]. *The Division of Labour in Society*. Translated by William D. Halls. London: Macmillan Press Ltd, 1984.
Durkheim, Émile [1897]. *Suicide: A Study in Sociology*. Translated by John A. Spaulding and edited by George Simpson. London: Routledge, 2005.
Durkheim, Émile [1912]. *The Elementary Forms of Religious Life*. Translated by Karen E. Fields. New York: Free Press, 1995.
Durkheim, Émile. *Moral Education* [1925]. Translated by Everett K. Wilson. New York: The Free Press, 1961.
Duverger, Maurice. *Introduction à la politique*. Paris: Gallimard, 1964.
Duverger, Maurice. *Les partis politiques*. Paris: Librairie Armand Colin, 1951.
Eatwell, Roger & Matthew Goodwin. *National Populism: The Revolt Against Liberal Democracy*. London: Pelican Books, 2018.
Egorov, Georgy. *Single-Issue Campaigns and Multidimensional Politics*. NBER Working Paper 21265, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 2015.
Elster, Jon, Claus Offe, Ulrich K. Preuss, with Frank Boenker, Ulrike Goetting & Friedbert W. Rueb. *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
Esping-Andersen, Gøsta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1990.
Eulau, Heinz & Michael S. Lewis-Beck (eds.). *Economic Conditions and Electoral Outcomes: The United States and Western Europe*. New York: Agathon Press, 1985.
Evans, Jocelyn J. *Voters and Voting: An Introduction*. London: SAGE Publications, 2004.
Eysenck, Hans J. *The Psychology of Politics*. London: Routledge & Kegan Paul, 1963.
Festinger, Leon. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Palo Alto, CA.: Stanford University Press, 1957.
Foucault, Michel [1975]. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Translated by Alan Sheridan. New York: Vintage Books, 1995.
Foucault, Michel [2004]. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–79*. Translated by Graham Burchell. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
Franklin, Mark N. *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
Fukuyama, Francis. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press, 1995.
Gandy Jr, Oscar H. *The Panoptic Sort: A Political Economy of Personal Information*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
Garland, David. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Chicago: University of Chicago Press, 2002.
Gazzaniga, Michael S. *The Social Brain: Discovering the Networks of the Mind*. New York: Basic Books, 1985.
Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
Goodwin, Jeff & James M. Jasper (eds.). *The Social Movements Reader: Cases and Concepts (3rd edn.)*. Chichester: Wiley-Blackwell, 2015.
Goren, Paul. *On Voter Competence*. New York: Oxford University Press, 2012.
Grasso, Maria T. *Generations, Political Participation and Social Change in Western Europe*. Abingdon: Routledge, 2016.
Green, Donald P. & Ian Shapiro. *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*. New Haven; London: Yale University Press, 1994.
Greene, Joshua. *Moral Tribes: Emotion, Reason, and the Gap Between Us and Them*. New York: Penguin Press, 2013.
Groenendyk, Eric. *Competing Motives in the Partisan Mind: How Loyalty and Responsiveness Shape Party Identification and Democracy*. New York: Oxford University Press, 2013.
Grossmann, Matt & David A. Hopkins. *Polarized by Degrees: How the Diploma Divide and the Culture War Transformed American Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2024.
Habermas, Jürgen [1992]. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Translated by William Rehg. Cambridge, MA: The MIT Press, 1996.
Habermas, Jürgen [1998]. *The Postnational Constellation: Political Essays*. Translated and edited by Max Pensky. Cambridge, MA: MIT Press, 2001.
Haidt, Jonathan. *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Pantheon Books, 2012.
Hayek, Friedrich A. von. [1960]. *The Constitution of Liberty: The Definitive Edition*. Edited by Ronald Hamowy. Chicago: University of Chicago Press, 2011.
Hess, Robert D. & Judith V. Torney. *The Development of Political Attitudes in Children*. Chicago: Aldine Publishing Company, 1967.

Hetherington, Marc J. & Jonathan D. Weiler. *Authoritarianism and Polarization in American Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
Hoffman, Martin L. *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
Hofstede, Geert. *Culture's Consequences: Comparing Values Behaviors Institutions and Organizations Across Nations*. London: Sage Publications, 2001.
Honneth, Axel. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, MA: The MIT Press, 1996.
Huntington, Samuel P. *Political Order in Changing Societies*. London: Yale University Press, 2006.
Inglehart, Ronald & Christian Welzel. *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
Inglehart, Ronald. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.
Inglehart, Ronald. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1977.
Jennings, M. Kent & Richard G. Niemi. *The Political Character of Adolescence: The Influence of Families and Schools*. Princeton: Princeton University Press, 1974.
Katz, Elihu & Paul F. Lazarsfeld. *Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. Glencoe, IL: The Free Press, 1955.
Kedar, Orit. *Voting for Policy, Not Parties: How Voters Compensate for Power Sharing*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
Kitschelt, Herbert. *The Radical Right in Western Europe*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.
Klingemann, Hans-Dieter & Dieter Fuchs. *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
Klingemann, Hans-Dieter (ed.). *The Comparative Study of Electoral Systems*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
Kriesi, Hanspeter. *Political Mobilization and Social Change: The Dutch Case in Comparative Perspective*. Aldershot: Avebury, 1993.
Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso, 1985.
Laclau, Ernesto. *On Populist Reason*. London: Verso, 2005.
Landman, Todd & Neil Robinson (eds.). *The Sage Handbook of Comparative Politics*. London: Sage Publications Ltd., 2009.
Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson & Hazel Gaudet. *The People's Choice: How the Voter Makes Up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Duell, Sloan and Pearce, 1944.
Levitsky, Steven & Lucan A. Way. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
Lewin, Kurt. *Field Theory in Social Science: Selected Theoretical Papers*. New York; Evanston & London: Harper & Brothers, 1951.
Lewis-Beck, Michael S., William G. Jacoby, Helmut Norpoth & Herbert F. Weisberg. *The American Voter Revisited*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
Linz, Juan J. *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2000.
Lippmann, Walter. *Public Opinion*. New Brunswick, NJ: Free Press Paperbacks, 1922.
Lipset, Seymour Martin, & Jason M. Lakin. *The Democratic Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 2004.
Lipset, Seymour Martin, & Stein Rokkan. *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press, 1967.
Lipset, Seymour Martin. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday, 1960.
Luhmann, Niklas [1968; 1975]. *Trust and Power: Two Works*. Translated by Howard Davis, John Raffan & Kathryn Rooney. Chichester; New York; Brisbane; Toronto: John Wiley & Sons, 1979.
Lyon, David. *The Electronic Eye: The Rise of Surveillance Society*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1994.
MacWilliams, Matthew C. *On Fascism: 12 Lessons from American History*. New York: St. Martin's Publishing Group, 2020.
Mannheim, Karl [1936]. *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*. Translated by Louis Wirth & Edward Shils. London; Henley: Routledge & Kegan Paul, 1998.
Marshall, Thomas Humphrey, with Tom Bottomore [1950]. *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press, 1992.
Marx, Gary T. *Windows into the Soul: Surveillance and Society in an Age of High Technology*. Chicago: University of Chicago Press, 2016.
Mauss, Marcel [1925]. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies*. Translated by Ian Cunnison. London: Cohen & West, 1966.

McAdam, Doug. *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930–1970*. Chicago: The University of Chicago Press, 1985.
McChesney, Robert W. *Rich Media, Poor Democracy: Communication Politics in Dubious Times*. New York: The New Press, 1999.
Merriam, Charles E. & Harold F. Gosnell. *Non-voting: Causes and Methods of Control*. Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1924.
Merton, Robert King [1949]. *Social Theory and Social Structure: Toward the Codification of Theory and Research*. New York: The Free Press, 1968.
Meyer, Thomas, with Lewis P. Hinchman. *The Theory of Social Democracy*. Cambridge: Polity, 2007.
Montero, José Ramón, Paolo Segatti & Kerman Calvo (eds.). *Religious Voting in Western Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2023.
Montesquieu [1748]. *De l'esprit des lois, tome 1*. Paris: GF Flammarion, 2025.
Mouffe, Chantal. *The Democratic Paradox*. London: Verso, 2000.
Mudde, Cas. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
Nie, Norman H., Sidney Verba & John R. Petrocik [1976]. *The Changing American Voter*. Cambridge: Harvard University Press, 1979.
Nimmo, Dan & Robert L. Savage. *Candidates and Their Images: Concepts, Methods, and Findings*. Akron, OH: Goodyear Publishing Company, 1976.
Norris, Pippa & Ronald Inglehart [2004]. *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide (2nd edn.)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
Norris, Pippa (ed.). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Government*. Oxford: Oxford University Press, 1999.
Norris, Pippa. *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
Norris, Pippa. *Why Elections Fail*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
North, Douglass C. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
Nussbaum, Martha C. *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
Oesch, Daniel. *Redrawing the Class Map: Stratification and Institutions in Britain, Germany, Sweden and Switzerland*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.
Ostrom, Elinor. *Understanding Institutional Diversity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005.
Parsons, Talcott [1951]. *The Social System*. London: Routledge; Taylor & Francis Group, 1991.
Pateman, Carole. *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
Peterson, Christopher & Martin E. P. Seligman. *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*. New York; Washington, DC: Oxford University Press; American Psychological Association, 2004.
Popkin, Samuel L. *The Reasoning Voter: Communication and Persuasion in Presidential Campaigns (2nd edn.)*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
Popper, Karl R. [1945], *The Open Society and Its Enemies. Vol. 1: The Spell of Plato; Vol. 2: The High Tide of Prophecy: Hegel, Marx, and the Aftermath*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013.
Prinz, Jesse J. *The Emotional Construction of Morals*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
Przeworski, Adam. *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
Putnam, Robert D. & David E. Campbell. *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*. New York: Simon & Schuster, 2010.
Putnam, Robert D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster, 2000.
Putnam, Robert D., Robert Leonardi & Raffaella Y. Nanetti. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1993.
Rawls, John [1971]. *A Theory of Justice (revised edn.)*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.
Robin, Corey. *The Reactionary Mind: Conservatism from Edmund Burke to Sarah Palin*. New York: Oxford University Press, 2011.
Rose, Richard & Neil Munro. *Elections and Parties in New European Democracies*. Washington, DC: CQ Press, 2003.
Rousseau, Jean-Jacques [1762]. *Du contrat social*, présentation, notes, bibliographie et chronologie par Bruno Bernardi. Paris: GF Flammarion, 2001.

Sadlon, Wojciech. *Polish Catholicism between Tradition and Migration: Agency, Reflexivity and Transcendence*. Abingdon; New York: Routledge, 2021.
Sartori, Giovanni. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. Colchester: European Consortium for Political Research Press, 2005.
Sartori, Giovanni. *The Theory of Democracy Revisited*. Chatham, NJ: Chatham House Publishers, 1987.
Schachter, Stanley & Michael Gazzaniga (eds.). *Extending Psychological Frontiers: Selected Works of Leon Festinger*. New York: Russell Sage Foundation, 1990.
Schachter, Stanley. *The Psychology of Affiliation: Experimental Studies of the Sources of Gregariousness*. Stanford: Stanford University Press, 1959.
Schumpeter, Joseph A. [1942]. *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Routledge, 2006.
Scruton, Roger. *The Meaning of Conservatism*. London: Palgrave Macmillan, 1984.
Sen, Amartya. *Inequality Reexamined*. New York; Oxford: Russell Sage Foundation; Clarendon Press, 1992.
Stein, Edith. *On the Problem of Empathy*. Washington, DC: ICS Publications, 1989.
Stenner, Karen. *The Authoritarian Dynamic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
Tarrow, Sidney G. [1994]. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics (revised and updated 3rd edn.)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
Taylor, Charles. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
Tilly, Charles, Ernesto Castañeda & Lesley J. Wood. [2004]. *Social Movements, 1768–2018 (4th edn.)*. New York and Abingdon: Routledge, 2020.
Trilling, Richard J. *Party Image and Electoral Behavior*. New York: Wiley-Interscience, 1976.
Uslaner, Eric M. *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
Verba, Sidney, Kay Lehman Schlozman & Henry E. Brady. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.
Verba, Sidney, Norman H. Nie & Jae-On Kim. *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
Viroli, Maurizio. *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
Vladisavljević, Nebojša. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
Weber, Max [1922]. *Economy and Society*. Edited and translated by Keith Tribe. Cambridge; London: Harvard University Press, 2019.
Welzel, Christian. *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
Wilson, Bryan R. *Religion in Secular Society*. London: Watts & Co, 1966.
Wright, Erik Olin. *Class, Crisis and the State*. London: Verso, 1979.
Zuboff, Shoshana. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs Books, 2019.

III. Интернет извори

European Parliament, JOINT MOTION FOR A RESOLUTION on the situation in Serbia following the elections: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-9-2024-0106_EN.html, приступљено 27.9.2024.

European Social Survey (ESS), https://www.europeansocialsurvey.org/, приступљено 15.6.2024.

European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC) (2025) ESS11 - integrated file, edition 4.1 [Data set]. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess11e04_1, приступљено 24.12.2025.

European Values Study (EVS), https://europeanvaluesstudy.eu/, приступљено 15.6.2024.

European Values Study (EVS). EVS (2022): EVS Trend File 1981-2017. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7503. Data file Version 3.0.0, doi:10.4232/1.14021, приступљено 15.6.2024.

European Values Study/ World Values Survey (EVS/WVS). (2024). Joint EVS/WVS 2017-2022 Dataset (Joint EVS/WVS). GESIS Data Archive, Cologne. ZA7505. Dataset Version 5.0.0, doi:10.4232/1.14320.

Freedom Index by Country, https://wisevoter.com/country-rankings/freedom-index-by-country/, приступљено 15.6.2024.

The Comparative Study of Electoral Systems (CSES), https://www.cses.org/, приступљено 15.6.2024.

The Comparative Study of Electoral Systems (www.cses.org). CSES MODULE 5 FULL RELEASE [dataset and documentation]. July 25, 2023 version. doi:10.7804/cses.module5.2023-07-25, приступљено 15.6.2024.

V-Dem Dataset: https://www.v-dem.net/data/the-v-dem-dataset/, приступљено 15.6.2024.

World Values Survey Trend File (1981-2022) Cross-National Data-Set. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WVSA Secretariat. Data File Version 4.0.0, doi:10.14281/18241.27, приступано од 15.6.2024.

World Values Survey, https://www.worldvaluessurvey.org/, приступљено 15.6.2024.

ПРИЛОЗИ

1. Образац анкетног упитника

Д1: Пол/Род:

1. Мушки
2. Женски
3. Остало
4. Не желим да кажем

Д2: Колико имате година? _____

Д3: Које сте националности?_____

Д4: Брачни статус

1. Неожењен/неудата
2. Ожењен/удата
3. Живи у заједници, није венчан-а (кохабитација)
4. Разведен-а
5. Удовац-ица

Д5: Коју школску спрему имате?

1. Основну школу или мање
2. Средњу стручну спрему/ИИИ степен
3. Четворогодишњу средњу школу
4. Вишу школу
5. Високу школу
6. Магистериј, докторат

Д5: Укупан број завршених година школовања_____

Д6: Које је Ваша вероисповест?

1. Немам вероисповест
2. _____(навести која)

Д7. Боравиште:

1. Село
2. Град

Д8. Општина боравишта:_____

Д9: Које је ваше занимање?

1. Приватник/Власник приватне фирме (колико запослених_____)
2. Директор/Менаџер/Управљач (колики је број запослених којима управљате_____)
3. Стручњак или техничар (нпр: доктор, наставник, инжењер, уметник, рачуновођа, медицинска сестра)
4. Виши управник (нпр: банкар, извршни директор у великој компанији, високи владин службеник, службеник синдиката)
5. Канцеларијски радник (нпр: секретар, службеник, нижи менаџер, државни службеник, књиговођа)
6. Радник у продаји (нпр: менаџер продаје, власник радње, асистент у продаји, агент осигурања, купац)
7. Услужни радник (нпр: управник ресторана, полицајац, конобар, берберин, неговатељ)
8. Квалификовани радник (нпр: надзорник, аутомеханичар, штампач, кројач, произвођач алата и печата, електричар)
9. Полуквалификовани радник (нпр: зидар, возач аутобуса, столар, лимар, пекар)
10. Неквалификовани радник (нпр: радник, портир, неквалификовани фабрички радник, чистач)
11. Власник пољопривредног газдинства, управник пољопривредног газдинства
12. Пољопривредни радник (нпр: земљорадник, тракториста)
13. Домаћица
14. Ученик/Студент

Д10: Запослени сте у:

1. Јавном сектору
2. Приватном сектору
3. Самозапослен/а
4. Нисам запослен/а

Д11: Какав је Ваш статус запослења?

1. Стални радни однос
2. Запослење на одређено време по уговору
3. Незапослен/а, тражим посао
4. Нисам запослен/а, не тражим посао
5. Пензионер/ка
6. Друго _____

Д12: Колики су, оквирно, укупни приходи вашег домаћинства на месечном нивоу?

1. Немам никаквих прихода
2. Мање од 20 хиљада динара
3. Од 20 – 29 хиљада динара
4. Од 29 – 38 хиљада динара
5. Од 39 – 44 хиљада динара
6. Од 45 – 50 хиљада динара
7. Од 51 – 60 хиљада динара
8. Од 61 – 70 хиљада динара
9. Од 71 – 80 хиљада динара
10. Од 81 – 90 хиљада динара
11. Од 91 – 100 хиљада динара
12. Од 100 – 120 хиљада динара
13. Од 120 – 150 хиљада динара
14. Од 150 – 180 хиљада динара
15. Од 180 – 200 хиљада динара
16. Од 200 – 250 хиљада динара
17. Од 250 – 300 хиљада динара
18. Преко 300 хиљада динара

П1. Да ли сте задовољни досадашњим учинком Владе Србије?

1. Веома сам задовољан
2. Углавном сам задовољан
3. Углавном сам незадовољан
4. Веома сам незадовољан
5. Немам став

П2. Генерално, да ли бисте рекли да је Србија кренула:

1. Правим путем
2. Погрешним путем
3. Немам мишљење

П3. Како бисте оценили квалитет живота у Србији?

1 Веома лоше
2 Углавном лоше
3 Углавном добар
4 Веома добар
5 Не знам да проценим

П4. Према Вашем мишљењу у Србији ће у наредних пет година бити?

1 Боље него данас
2 Горе него данас
3 Исто као данас
4 Не знам, не могу да проценим

П5. Уопштено говорећи, да ли бисте рекли да се већини људи може веровати или да човек никада не може бити довољно опрезан у односу према другим људима?

1. већини људи се може веровати
2. човек никада не може бити довољно опрезан

П6. Неки људи сматрају да имају потпуну слободу избора и контролу над својим животима, док други мисле да оно што чине нема никаквог стварног утицаја на оно што им се догађа. Молим Вас, назначите колико слободе избора и контроле мислите да имате над својим животом.

Уопште не									У највећој мери
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

П7. Независно од тога да ли идете у цркву или не, да ли бисте за себе рекли да сте:

1. Религиозна особа
2. Нерелигиозна особа
3. Атеиста
4. Агностик
5. Без одговора

П8. Која од ових тврдњи највише одговара Вашим уверењима?

1. Постоји лични бог (бог као личност)
2. Постоји нека врста духа или животне силе
3. Не знам шта да мислим
4. Не мислим да постоји било какав дух, бог или животна сила
5. Не знам/без одговора

П9. Колико је Бог важан у Вашем животу? Молим Вас да при одговарању користите скалу на којој број 10 значи, *веома важан*, а 1 значи, *потпуно неважан*.

Потпуно неважан									Веома важан	Не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П10. У политици се говори о „левици“ и „десници“. Где бисте Ви на овој скали сврстали своја уверења, уопштено говорећи?

Левица									Десница	Не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П11. У овој табели можете видети неколико супротстављених ставова о различитим друштвеним питањима. Где бисте Ви сместили своје ставове на овој скали?

Људи треба да преузму више одговорности и да се брину сами о себи.									Држава би требало да преузме више одговорности да свако има шта му је потребно.	Не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

Незапослени треба да прихвате сваки посао који им се понуди или им у супротном треба одузети помоћ за незапослене.									Незапослени треба да имају право да одбију посао који не желе.	Не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

Конкуренција је добра.									Конкуренција је штетна.	Не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

Треба смањити разлике у платама како би сви имали једнако.									Треба повећати разлике у платама како би се подстакло залагање појединаца.	Не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

Треба јачати приватно власништво над предузећима.									Треба повећати државно власништво над предузећима.	Не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П12. Молим Вас да сада погледате ову картицу. Прочитаћу различите облике политичких акција које људи могу предузети, па Вас молим да за сваку појединачно одговорите да ли сте је икад предузели лично, да ли бисте били спремни да је предузмете или је не бисте предузели ни под којим околностима?

	радим, већ сам то радио/ла	могао/ла бих	никада не бих	Не знам	Без одговора
потписати петицију	1	2	3	88	99
придружити се бојкотима	1	2	3	88	99
учествовати на законски одобреним демонстрацијама	1	2	3	88	99
придружити се неслужбеним штрајковима	1	2	3	88	99

П13. Често се расправља о томе шта би требало да буду циљеви ове земље у наредних десет година. На овој картици су неки од циљева којима различити људи дају различито првенство. Кад бисте морали да бирате, који од наведених циљева бисте изабрали као најважнији. тј. који би био први, а који Ваш други избор? (Заокружују се само ДВА понуђена одговора)

	ПРВИ ИЗБОР	ДРУГИ ИЗБОР
Постићи високу стопу економског раста.	1	2
Обезбедити јаке одбрамбене снаге.	1	2
Повећати утицај грађана на процес доношења одлука на њиховом радном месту и у њиховим заједницама.	1	2
Учинити наше градове и села лепшим.	1	2

П14. Уколико бисте морали да изаберете, за коју од ствари са картице бисте рекли да је најважнија? (Заокружују се само ДВА понуђена одговора)

	ПРВИ ИЗБОР	ДРУГИ ИЗБОР
одржавање реда у држави	1	2
обезбеђивање већег утицаја грађана на одлуке власти	1	2
борба против раста цена	1	2
заштита слободе говора	1	2

П15. Сви се, наравно, надамо да неће бити више ратова. Ипак, уколико би до тога дошло, да ли бисте били спремни да се борите за своју земљу?

1. Да
2. Не
3. Не знам (Не читати)

П16. Ово су две промене у нашем начину живота које би могле да се догоде у блиској будућности. Молим Вас да ми за сваку од њих кажете да ли бисте је, уколико би се догодила, сматрали добром, лошом, или небитном.

	Добро	Лоше	Небитно	Не знам
придавање мање важности послу	1	2	3	99
веће поштовање ауторитета	1	2	3	99

П17. Шта би друштво требало да обезбеди? Молим Вас да ми за сваку од тврдњи кажете да ли је сматрате важном или неважном:

	веома важно	углавном важно	неважно	потпуно неважно	Не знам
Елиминисати велике неједнакости у приходима грађана	1	2	3	4	99
Осигурати задовољење основних потреба свих људи у погледу хране, смештаја, одеће, образовања, здравствене неге	1	2	3	4	99
Награђивати људе према њиховим заслугама	1	2	3	4	99
Заштита од тероризма	1	2	3	4	99

П18. Молимо Вас да погледате овај списак и кажете ми колико поверења имате у сваку од наведених институција/организација. Је ли то поверење веома велико, велико, не баш велико, или никакво?

	веома велико	велико	не баш велико	никакво	не знам	без одговора
Црква	1	2	3	4	8	9
Војска	1	2	3	4	8	9
Образовни систем	1	2	3	4	8	9
Штампа	1	2	3	4	8	9
Синдикати	1	2	3	4	8	9
Полиција	1	2	3	4	8	9
Скупштина	1	2	3	4	8	9
Председник Србије	1	2	3	4	8	9
Јавне службе	1	2	3	4	8	9
Систем социјалног осигурања	1	2	3	4	8	9
Европска унија	1	2	3	4	8	9
УН (Уједињене нације)	1	2	3	4	8	9
Здравствени систем	1	2	3	4	8	9
Правосудни систем	1	2	3	4	8	9
Велика предузећа	1	2	3	4	8	9
Организације за заштиту животне средине	1	2	3	4	8	9
Политичке партије	1	2	3	4	8	9
Власт и државна управа	1	2	3	4	8	9
Друштвене мреже	1	2	3	4	8	9

П19. Иако су многе одлике демократије пожељне, нису баш све оне и суштинске одлике демократије. Молим Вас да ми за сваку од следећих ствари кажете да ли је сматрате суштинском одликом демократије. Користите скалу на којој 1 значи *уопште није суштинска одлика демократије*, а 10 значи да је нешто дефинитивно *суштинска одлика демократије*.

	Уопште није суштинска одлика демократије									Суштинска одлика демократије	То је противно демократији (НЕ ЧИТАЈ)	Не знам (Не читај)
Владе опорезују богате и субвенционишу сиромашне.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Верске власти дају коначно тумачење закона.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Људи бирају своје вође на слободним изборима.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Незапослени људи примају државну помоћ.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Војска преузима власт када је влада неспособна.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Грађанска права штите људе од државне репресије.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Држава уједначава приходе људи.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Људи слушају своје владаре.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99
Жене имају иста права као мушкарци.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	99

П20. Колико Вам је важно да живите у земљи којом се управља на демократски начин? Коју позицију бисте одабрали на скали на којој 1 значи *нимало ми није битно*, а 10 значи *апсолутно ми је битно*?

нимало ми није битно									апсолутно ми је битно	не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П21. У којој мери се овом земљом данас управља на демократски начин? Користећи скалу од 1 до 10, где 1 значи *нимало демократски*, а 10 значи *потпуно демократски*, коју бисте позицију одабрали?

нимало демократски									потпуно демократски	не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П22. На скали од 1 до 10, где 1 значи *нимало задовољан/на*, а 10 значи *потпуно задовољан/на*, колико сте задовољни начином на који политички систем у Вашој земљи у последње време функционише?

нимало задовољан/на									потпуно задовољан/на	не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П23. Сада ћу описати различите типове политичких система, па Вас молим да ми кажете шта мислите о сваком од њих као о могућем начину управљања овом земљом. За сваки од њих реците да ли га сматрате веома добрим, добрим, лошим или веома лошим.

	веома добро	добро	лоше	веома лоше	не знам
Имати јаког вођу који не мора да се оптерећује скупштином и изборима.	1	2	3	4	8
Имати стручњаке који уместо Владе доносе одлуке на основу сопствене процене о томе шта је најбоље за државу.	1	2	3	4	8
Имати војну управу у држави.	1	2	3	4	8
Имати демократски политички систем.	1	2	3	4	8

П24.Молим Вас да ми кажете да ли сматрате да наведена понашања могу увек бити оправдана, никад не могу бити оправдана или нешто између.

	никад									увек	не знам
Захтевати од државе бенефите на које немате право	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Утајити порез ако се таква могућност појави	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Конзумирати дроге попут марихуане или хашиша	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Примити мито на радном месту	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Хомосексуалност	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Намерни прекид трудноће (абортус)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Развод	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Еутаназија (прекид живота неизлечивим болесницима)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Самоубиство	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Имати успутни секс	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Избегавати плаћање карте у јавном превозу	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Проституција	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Инсеминација или вештачка оплодња	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Политичко насиље	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99
Смртна казна	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П25. Људи имају различита мишљења о себи и свом односу према свету. Користећи ову картицу, можете ли ми рећи колику блискост осећате према:

	веома близак/ска	близак/ска	не баш близак/ска	нимало близак/ска	не знам
Вашим насељу или граду	1	2	3	4	99
Вашем округу	1	2	3	4	99
Србији	1	2	3	4	99
Европи	1	2	3	4	99
Свету	1	2	3	4	99

П26. Постоје различита мишљења о томе шта је то што је најважније чиме се Влада треба бавити када је реч о унутрашњим проблемима. Ми ћемо Вам навести неколико могућности, а Ви нам реците шта би од тога био Ваш ПРВИ, а шта ДРУГИ избор. (Заокружују се само ДВА понуђена одговора!)

	Први избор	Други избор
Борба за бољи животни стандард	1	2
Борба против незапослености	1	2
Борба против криминала и корупције	1	2
Борба за јачање институција и владавине права	1	2
Борба за јачање демократије	1	2
Борба за јачање политичких слобода и права грађана	1	2

П27. А шта би по Вама од доле наведеног требали да буду приоритети власти у наредном периоду. Изаберите ТРИ од свих наведених, и заокружите број да ли је то по Вама ПРВО, ДРУГО или ТРЕЋЕ по значају/приоритету. (Заокружују се само ТРИ понуђена одговора)

	Прво по значају	Друго по значају	Треће по значају
Развој неразвијених општина и подручја	1	2	3
Заштита права радника	1	2	3
Заштита социјално угрожених и сиромашних	1	2	3
Борба за побољшање права и положаја националних мањина	1	2	3
Борба за равноправност жена у односу на мушкарце	1	2	3
Заштита права сексуалних мањина	1	2	3
Заштита права дужника банака	1	2	3
Унапређење здравственог система	1	2	3
Унапређење образовног система	1	2	3
Смањење утицаја Цркве и верских заједница на политику и државу	1	2	3
Борба против одласка младих из земље	1	2	3
Решавање стамбених проблема младих	1	2	3
Борба против свих облика насиља која постоје у друштву	1	2	3

П28. На овој листи су наведене различите групе људи. Да ли међу њима има оних које не бисте волели да имате за комшије?

	Не бих волео да имам за комишију	Немам никакав проблем да ми буде комшија
Тешке алкохоличаре	1	2
Наркомане	1	2
Хомосексуалце	1	2
Људе друге нације у односу на моју	1	2
Људи друге вере у односу на моју	1	2
Роме	1	2

П29. Навешћемо Вам неколико земаља, а ви нам реците да ли су те земље пријатељи или непријатељи Србије.

	Пријатељ	Непријатељ	Нити пријатељ, нити непријатељ
Сједињене Америчке Државе (УСА)	1	2	9
Русија	1	2	9
Немачка	1	2	9
Француска	1	2	9
Хрватска	1	2	9
Босна и Херцеговина	1	2	9
Турска	1	2	9
Мађарска	1	2	9
Албанија	1	2	9
Кина	1	2	9

П30. Постоје различита мишљења о томе шта је то што је најважније, чиме се Влада треба бавити када је реч о спољној политици. Ми ћемо Вам навести неколико могућности, а Ви нам реците шта би од тога био Ваш ПРВИ, а шта ДРУГИ избор. (Заокружују се само ДВА понуђена одговора!)

	Први избор	Други избор
Чланство Србије у ЕУ	1	2
Јачање веза Србије и УСА	1	2
Приближавање Србије Русији	1	2
Приближавање Србије Кини	1	2

П31. У којој мери, по Вашем мишљењу, Србија треба да се ослања у спољној политици на:

	У потпуности	У великој мери	Веома мало	Нимало	Не могу да проценим
ЕУ	1	2	3	4	9
САД	1	2	3	4	9
Русију	1	2	3	4	9
Кину	1	2	3	4	9

П32. Да ли на изборима гласате увек, обично или никада? Молим Вас да ми посебно одговорите за сваки од наведених нивоа. УПУТСТВО АНКЕТАРУ: ЧИТАЈ РЕДОМ И КОДИРАЈ ЈЕДАН ОДГОВОР У СВАКОМ РЕДУ

	Увек	Обично	Никада	Не знам
локални ниво	1	2	3	99
државни ниво	1	2	3	99

П33. Реците нам уопштено, да ли бисте сигурно, вероватно, могуће или никада гласали за следеће партије:

ПАРТИЈА	сигурно	вероватно	могуће	Никада
1. СНС (Српска Напредна Странка) – Александар Вучић/Милош Вучевић	1	2	3	4
2. ДС (Демократска Странка) – Зоран Лутовац	1	2	3	4
3. ССП (Странка Слободе и Правде) – Драган Ђилас	1	2	3	4
4. СПС (Социјалистичка Партија Србије) – Ивица Дачић	1	2	3	4
5. Бранимир Несторовић – Ми глас из народа	1	2	3	4
6. ДСС (Демократска Странка Србије) – др Милош Јовановић	1	2	3	4
7. Народни покрет Србије – Мирослав Алексић	1	2	3	4
8. Социјалдемократска партија Србије – Расим Љајић	1	2	3	4
9. СРС (Српска Радикална Странка) – др Војислав Шешељ	1	2	3	4
10. НС (Народна странка) – Вук Јеремић	1	2	3	4
11. Двери - Бошко Обрадовић	1	2	3	4
12. Доста је било – Суверенисти – Саша Радуловић	1	2	3	4
13. Заветници (За слободну Србију) – Милица Ђурђевић Стаменковски	1	2	3	4
14. ПОКС – Војислав Михаиловић	1	2	3	4
15. Зелено леви форнт – Не давимо Београд	1	2	3	4
16. Еколошки устанак – Ћута	1	2	3	4
17. Заједно – Небојша Зеленовић	1	2	3	4
18. СДС (Социјалдемократска Странка) – Борис Тадић	1	2	3	4
19. ПУПС – Партија уједињених пензионера Србије – Милан Кркобабић	1	2	3	4
20. Крени промени – Саво Манојловић	1	2	3	4
21. Покрет Србија Центар – СРЦЕ – Здравко Понош	1	2	3	4
22. Савез Војвођанских Мађара – Балинт Пастор	1	2	3	4
23. Странка правде и помирења – Усаме Зукорлић	1	2	3	4

П33а. За кога сте гласали на парламентарним изборима 17. децембра 2023. године:

1. Александар Вучић – Србија не сме да стане
2. Ивица Дачић – Премијер Србије
3. Др Војислав Шешељ – Српска радикална странка
4. Милица Ђурђевић Стаменковски, Бошко Обрадовић – Национално окупљање
5. Др Милош Јовановић – Нада за Србију
6. Vajdasági Magyar Szövetség – Савез војвођанских Мађара
7. Србија против насиља – Мирослав Мики Алексић, Маринка Тепић
8. Усаме Зукорлић – Уједињени за правду
9. СДА Санџака – Др. Сулејман Угљанин
10. Заједно за будућност и развој – Коалиција за мир и толеранцију
11. Народна странка – Вук Јеремић
12. Добро јутро, Србијо – Саша Радуловић, Борис Тадић
13. Политичка борба Албанаца се наставља – Шаип Камбери
14. Др Бранимир Несторовић – Ми – Глас из народа
15. Србија на западу – Да се струка пита
16. Руска странка – Слободан Николић
17. Чедомир Јовановић – Мора другачије
18. Албанска демократска алтернатива – Уједињена долина

П34. Уколико би се наредне недеље одржали парламентарни избори којој партији или коалицији бисте дали Ваш глас?

1. СНС (Српска Напредна Странка) – Александар Вучић/Милош Вучевић
2. ДС (Демократска Странка) – Зоран Лутовац
3. ССП (Странка Слободе и Правде) – Драган Ђилас
4. СПС (Социјалистичка Партија Србије) – Ивица Дачић
5. СДС (Социјалдемократска Странка) – Борис Тадић
6. ДСС (Демократска Странка Србије) – др Милош Јовановић
7. Народни покрет Србије – Мирослав Алексић
8. Социјалдемократска партија Србије – Расим Љајић
9. СРС (Српска Радикална Странка) – др Војислав Шешељ
10. НС (Народна странка) – Вук Јеремић
11. Двери - Бошко Обрадовић
12. Ми глас из народа – др Бранимир Несторовић
13. ПУПС – Партија уједињених пензионера Србије – Милан Кркобабић
14. Доста је било – Суверенисти – Саша Радуловић
15. Заветници (За слободну Србију) – Милица Ђурђевић Стаменковски
16. Крени промени – Саво Манојловић
17. ПОКС – Војислав Михаиловић
18. Зелено леви фронт – Не давимо Београд
19. Еколошки устанак – Ћута
20. Заједно – Небојша Зеленовић
21. Покрет Србија Центар – СРЦЕ – Здравко Поношевић
22. Савез Војвођанских Мађара – Балинт Пастор
23. Странка правде и помирења – Усаме Зукорлић
24. Нека друга, која?_____
25. Не знам
26. Не бих гласао/ла

П35. Када гласам важно ми је:

	Кључно	Важно	Мање важно	Неважно
Да имам поверења у политичке лидере који дају обећања	1	2	3	4
Да размислим и проценим какву ће политику да води партија за коју гласам	1	2	3	4
Да се партија и њени лидери залажу за исте ствари за које се ја залажем	1	2	3	4
Да људи за које гласам буду слични мени	1	2	3	4
Да делим исти поглед на свет са људима за које гласам	1	2	3	4
Да проценим каква је моја лична корист уколико победи партија за коју гласам	1	2	3	4
Да се партија за коју гласам и њени лидери залажу за исте моралне вредности за које се ја залажем	1	2	3	4
Да партија за коју гласам види спољну политику Србије на исти начин као што је ја видим	1	2	3	4
Да партија за коју гласам говори о друштвеним проблемима које ја сматрам важним	1	2	3	4
Да партија за коју гласам унапређује економију и животни стандард	1	2	3	4
Да партија за коју гласам буде истински демократска	1	2	3	4
Да у партији за коју гласам буду поштени и честити људи	1	2	3	4

П36. Без обзира за кога ћете Ви гласати, ко ће по Вашем мишљењу добити највише гласова на предстојећим изборима?

_____

П37. Оцените рад следећих политичара и јавних личности оценама од 1 до 5 као у школи, при чему је 1 најнижа а 5 највиша оцена

	Оцена 1	Оцена 2	Оцена 3	Оцена 4	Оцена 5	Не знам ко је то/ Не могу да оценим
Александар Вучић	1	2	3	4	5	9
Милош Вучевић	1	2	3	4	5	9
Ана Брнабић	1	2	3	4	5	9
Синиша Мали	1	2	3	4	5	9
Александар Шапић	1	2	3	4	5	9
Ивица Дачић	1	2	3	4	5	9
Бранко Ружић	1	2	3	4	5	9
Драган Ђилас	1	2	3	4	5	9
Саво Манојловић	1	2	3	4	5	9
Бранимир Несторовић	1	2	3	4	5	9
Радомир Лазовић	1	2	3	4	5	9
Здравко Понош	1	2	3	4	5	9
Добрица Веселиновић	1	2	3	4	5	9
Милош Јовановић	1	2	3	4	5	9
Бошко Обрадовић	1	2	3	4	5	9
Милица Ђурђевић Стаменковски	1	2	3	4	5	9
Александар Јовановић Ђута	1	2	3	4	5	9
Небојша Зеленовић	1	2	3	4	5	9
Маринка Тепић	1	2	3	4	5	9
Павле Грбовић	1	2	3	4	5	9
Борис Тадић	1	2	3	4	5	9

П38. Према Вашем мишљењу, колико често се наведен ствари дешавају на изборима у Вашој земљи?

	веома често	често	ретко	веома ретко	Не знам
Гласови се поштено пребројавају	1	2	3	4	9
Опозициони кандидати бивају спречени да уђу у изборну трку	1	2	3	4	9
ТВ вести фаворизују владајућу партију	1	2	3	4	9
Подмићивање гласача	1	2	3	4	9
Новинари поштено извештавају о изборима	1	2	3	4	9
Изборни званичници су поштени	1	2	3	4	9
Богати купују изборе	1	2	3	4	9
Гласачима се физички прети на изборним местима	1	2	3	4	9

П39. Неки људи следеће карактеристике сматрају важним карактеристикама истинског српства, док други мисле да оне нису важне. Колико важном сматрате сваку од њих?

	веома важно	углавном важно	неважно	потпуно неважно	Не знам
бити рођен у Србији	1	2	3	4	9
поштовати политичке институције и законе Србије	1	2	3	4	9
имати српско порекло	1	2	3	4	9
говорити српски језик	1	2	3	4	9
делити српску културу	1	2	3	4	9

П40. Мишљења људи о томе шта значи бити Европљанин/ка се разликују. Према Вашем мишљењу, колико је важно да Европљанин/ка поседује сваку од наведених одлика?

	веома важно	углавном важно	неважно	потпуно неважно	Не знам
бити рођен у Европи	1	2	3	4	9
имати европско порекло	1	2	3	4	9
бити хришћанин	1	2	3	4	9
делити европску културу	1	2	3	4	9

П41. Сада бисмо желели да сазнамо Ваше мишљење о људима из других земаља који долазе да живе у Србији - о досељеницима (имигрантима). Како бисте оценили утицај ових људи на развој Србије?

1. Веома добро
2. Углавном добро
3. Углавном лоше
4. Веома лоше
5 Не знам, не могу да проценим

П42. Наведене су две тврдње које људи понекад износе у расправама о животној средини и економском расту. Која од њих је ближа Вашој тачки гледишта?

1. Заштита животне средине треба да буде приоритет чак и ако то доведе до споријег економског раста и одређеног губитка послова.
2. Економски раст и отварање радних места треба да буду главни приоритет чак и када животна средина трпи до одређене мере.
3. Не знам

П43. Да ли сматрате да Влада Републике Србије треба или не треба да има право да:

	Дефинитивно треба да има право	Вероватно треба да има право	Вероватно не треба да има право	Дефинитивно не треба да има право	Не знам
Врши видео надзор на јавним површинама	1	2	3	4	99
Надгледа сву електронску пошту и све друге информације које се размењују на интернету	1	2	3	4	99
Прикупља информације о било којој особи која живи у Србији без знања те особе	1	2	3	4	99

П44. У којој мери сте забринути за животне услове:

	веома забринут/а	доста забринут/а	у одређеној мери	не превише	уопште нисам забринут/а	Не знам
људи у Вашем комшилуку	1	2	3	4	5	99
људи из округа у коме живите	1	2	3	4	5	99
Ваших сународника	1	2	3	4	5	99
Европљана	1	2	3	4	5	99
свих људи на свету	1	2	3	4	5	99

П45. У којој мери сте забринути за животне услове следећих група које живе у Вашој земљи?

	веома забринут/а	доста забринут/а	у одређеној мери	не превише	уопште нисам забринут/а	Не знам	Без одговора
старији људи	1	2	3	4	5	8	9
незапослени људи	1	2	3	4	5	8	9
досељеници	1	2	3	4	5	8	9
болесни и немоћни	1	2	3	4	5	8	9

П46. Колико често пратите активности политичара и странака путем:

	Сваки дан више пута дневно	1-2 дневно	2-4 пута недељно	1-2 недељно	Неколико пута месечно	Једном месечно	Неколико пута годишње	Једном годишње	Никада
Информативних емисија на ТВ-у	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гледањем специјализованих емисија на ТВ где гостују политичари	1	2	3	4	5	6	7	8	9
На интернет порталима	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Читањем дневне штампе	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Слушањем радија	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Преко Твитера	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Преко Фејсбука	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Преко Инстаграма	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Преко Вибера	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Преко Тик-Ток-а	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Гледањем клипова на јутјубу	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Разговором са пријатељима и породицом	1	2	3	4	5	6	7	8	9

П47. Колико често се политички информишете на следећим порталима:

	Сваки дан више пута дневно	1-2 дневно	2-4 пута недељно	1-2 недељно	Неколико пута месечно	Једном месечно	Неколико пута годишње	Једном годишње	Никада
Н1	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Нова С	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Блиц	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Курир	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Ало	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Мондо	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Информер	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Политика	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вечерње новости	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Српски телеграф	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Б92	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Директно	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Неки други? Који:	1	2	3	4	5	6	7	8	9

П48. Колико често се информишете на следећим ТВ станицама:

	Сваки дан више пута дневно	1-2 дневно	2-4 пута недељно	1-2 недељно	Неколико пута месечно	Једном месечно	Неколико пута годишње	Једном годишње	Никада
РТС1	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Н1	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Нова С	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Пинк	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Б92	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Прва	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Хепи	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Euronews	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Нека друга? Која:	1	2	3	4	5	6	7	8	9

П49. У којој мери Вас доленаведени могући проблеми забрињавају?

	То ме највише брине	Веома сам забринут	Донекле ме то брине	Уопште ме то не брине
Рат у Украјини	1	2	3	4
Израелско – палестински сукоб	1	2	3	4
Могућност рата између Русије и НАТО	1	2	3	4
Раст цена и инфлација	1	2	3	4
Економска нестабилност у земљи	1	2	3	4
Економска криза у свету	1	2	3	4
Енергетска криза (несташица гаса и горива)	1	2	3	4
Раст незапосленост	1	2	3	4
Политички протести на улицама	1	2	3	4
Криминал и корупција	1	2	3	4
Сукоби између власти и опозиције у Србији	1	2	3	4
Међуетничке тензије на Косову	1	2	3	4
Безбедност грађана	1	2	3	4
Нешто друго:	1	2	3	4

П50. У којој мери се слажете са доленаведеним ставовима?

	У потпуности се слажем	Углавном се слажем	Углавном се не слажем	У потпуности се не слажем	Не знам/Немам став
Опстанак властитог народа главни је задатак сваког појединца	1	2	3	4	9
Свако има све што му је потребно када је земља јака.	1	2	3	4	9
Заједничко порекло припадника нашег народа темељ је нашег поверења.	1	2	3	4	9
Национално мешовити бракови морају бити нестабилнији него други бракови.	1	2	3	4	9
Човек се може осећати сасвим сигурним само када живи у средини где је већина припадника његове нације.	1	2	3	4	9
Међу нацијама се може остварити сарадња, али не и потпуно поверење.	1	2	3	4	9
Без вође је сваки народ као човек без главе.	1	2	3	4	9
Најважнија особина коју деца треба да науче јесте послушност и покоравање	1	2	3	4	9
Хомосексуалци нису ништа бољи од криминалаца и треба их најстрожије кажњавати	1	2	3	4	9
На свету постоје само две врсте људи: јаки и слаби	1	2	3	4	9
Национална сигурност треба бити приоритет, чак и ако то значи ограничавање грађанских слобода	1	2	3	4	9
Људи који се не придржавају закона и правила требали би бити строго кажњени.	1	2	3	4	9

П51. Неки људи кажу да би Европска унија требало да настави да се шири. Други кажу да се већ превише проширила. Користећи ову картицу, одговорите који број најбоље описује Ваш став, уколико 1 значи *треба да се шири*, а 10 значи *већ се превише проширила?*

Треба и даље да се шири									Већ се превише проширила	не знам
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	99

П52. Како бисте гласали на евентуалном референдуму о уласку Србије у Европску унију?

1. Гласао бих *за*
2. Гласао бих *против*
3. Не бих изашао на референдум
4. Не знам

П53. Уколико сте против чланства Србије у ЕУ који су то кључни разлози. За сваки од наведених процените значај.

	Кључни разлог	Важан разлог	Мање важан разлог	Није разлог	Не могу да проценим
Разочаран-а сам како ЕУ поступа према Србији	1	2	3	4	99
Зато што нам уласком у ЕУ неће бити боље	1	2	3	4	99
Страх ме је да ће уласком у ЕУ Србија изгубити независност и суверенитет	1	2	3	4	99
Зато што то није интерес грађана него политичара	1	2	3	4	99
Зато што то није интерес грађана него ЕУ земаља	1	2	3	4	99
Зато што ће мени лично бити свеједно да ли је Србија у ЕУ или није	1	2	3	4	99
Зато што ништа не знам о томе	1	2	3	4	99

П56. Ако бисте могли лично да бирате између чланства Србије у Европској унији и потпуног повратка Косова као саставног дела Србије, шта бисте одабрали? (Прочитати одговоре. Могућ један одговор)

1. Чланство Србије у Европској унији, по цену признавања Косова као независне државе.
2. Потпуни повратак Косова као саставног дела Србије по цену одустајања од чланства у ЕУ.
3. Не зна /без одговора (не читати)

П57. У овом тренутку, многи би рекли да Влада Србије балансира између Русије и ЕУ, али да то истовремено није решење за стално. Ако би се од ње тражило да бира, шта мислите да би Србија требало да уради?

1. Србија треба да се првенствено посвети путу ка ЕУ чак иако то значи кварење односа са Русијом.
2. Србија треба да се првенствено посвети односу са Русијом чак иако то значи прекид пута ка ЕУ.
3. Не зна /без одговора (не читати)

2. Листа Табела

Табела 1 – Демографске карактеристике 64
Табела 2 – Социодемографски предиктори партијских преференција: биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 73
Табела 3 – Процена важности демократије 85
Табела 4 – Демократија је важна: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 86
Табела 5 – Просечна оцена степена демократије у Србији 89
Табела 6 – Оцена степена демократије у Србији: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 90
Табела 7 – Поимање демократије 92
Табела 8 – Три поимања демократије; поређење земаља; средња вредност три индикатора по оријентацији 96
Табела 9 – Просечна вредност поимања аутентичне демократије према партијским преференцијама 98
Табела 10 – Аутентично схватање демократије: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 99
Табела 11 – Социјалдемократско схватање демократије: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 100
Табела 12 – Ауторитарно схватање демократије: Биномијална регресиона анализа - логит коефицијенти 101
Табела 13 – Перцепција непоштених избора: Догађа се веома често и Догађа се често 107
Табела 14 – Поређење – перцепција о непоштености избора 108
Табела 15 – Перцепција о непоштености избора - индекс 109
Табела 16 – Перцепција о непоштености избора и партијске преференције 112
Табела 17 – Перцепција о непоштености избора: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 113
Табела 18 – Учешће у протестима, сумирани проценти: Радим, већ сам радио-ла то и Могао/ла бих 117
Табела 19 Протестна оријентација - индекси 120
Табела 20 Спремност грађана за учешће у протестима 121
Табела 21 – Протестна партиципација: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 122
Табела 22 – Материјалистичке вредности vs постматеријалистичке вредности – поређење земаља 129
Табела 23 – Постматеријализам vs материјализам: биномијална регресиона анализа – логит коефицијнти 134
Табела 24 – Ауторитарна и неауторитарна политичка култура: поређење земаља 140
Табела 25 – Ауторитарна vs неауторитарна политичка култура: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 143
Табела 26 – Подршка мерама надзора – поређење земаља 149
Табела 27 – Мере надзора - индекси 152
Табела 28 – Просечне вредности индекса подршке мерама надзора 153
Табела 29 – Надзор биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 154
Табела 30 – Друштвена правичност – проценат снажне подршке 161
Табела 31 – Социјална правда - индекси 164
Табела 32 – Ниво подршке социјалној правди и партијске преференције 165
Табела 33 – Залагање за једнакост: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 166
Табела 34 Лева оријентација (збир:8-10) минус десна оријентација (збир:1-3) 177
Табела 35 Левица vs десница - индекси 181
Табела 36 Левица vs десница просечна вредност партијских преференција 182
Табела 37 – Левица-десница: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 183
Табела 38 – Генерализовано поверење и партијске преференције: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 192
Табела 39 – Поверење у институције – Збир Веома велико и Велико 201
Табела 40 – Поверење у институције - индекси 203
Табела 41 – Просечно поверење у институције и партијске преференције 205
Табела 42 – Поверење у институције: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 206
Табела 43 – Грађански морал: Никад није оправдано – поређење земаља 214
Табела 44 – Грађански морал - индекси 220
Табела 45 – Дихотомна варијабла индекса грађанског морала 221
Табела 46 – Грађански морал: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти 223
Табела 47 Конзерватизам – Никад није оправдано - поређење по земљама 227

Табела 48 Конзервативизам - Дихотомна варијабла *230*
Табела 49 – Конзервативизам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *232*
Табела 50 Алтруизам – збир процента Веома забринут и Прилично забринут *236*
Табела 51 Алтруизам - индекси *239*
Табела 52 Просечне вредности алтруизма у односу на партијске преференције *240*
Табела 53 Алтруизам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *241*
Табела 54 Емпатија – збир процента Веома забринут и Доста забринут *246*
Табела 55 – Емпатија - индекси *248*
Табела 56 Емпатија и партијске преференције *250*
Табела 57 Емпатија: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *250*
Табела 58 – Религиозност у Европи *261*
Табела 59 – Религиозност – индекси *264*
Табела 60 Просечни ниво религиозности по партијама *265*
Табела 61 – Религиозност: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *265*
Табела 62 – Национализам – индекси *273*
Табела 63 - Национализам и партијске преференције *274*
Табела 64 – Национализам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *275*
Табела 65 – Патриотизам: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *280*
Табела 66 – Ауторитарна личност - индекси *285*
Табела 67 – Ауторитарност Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *286*
Табела 68 – Расно/етничка нетолеранција *292*
Табела 69 – Дихотомизована варијабла – расно/етничка нетрпељивост *292*
Табела 70 – Расна/Етничка нетолеранција: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *294*
Табела 71 – Не воле за комшије: по државама *295*
Табела 72 – Социокултурна дистанца - дистрибуција *297*
Табела 73– Дихотомизована варијабла – социокултурна дистанца *298*
Табела 74 – Социокултурна нетолеранција: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *299*
Табела 75 – Забринутост због миграната по државама *301*
Табела 76 – Дихотомизована варијабла – степен забринутости од миграната *302*
Табела 77 – Став према мигрантима: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *303*
Табела 78 – Животна средина изнад економије или Економија изнад животне средине у европским земљама *307*
Табела 79 – Дихотомизована варијабла Животна средина изнад економије или Економија изнад животне средине *309*
Табела 80 – Животна средина: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *312*
Табела 81 – Дихотомизована варијабла праћења медија *320*
Табела 82 – Дневно праћење медија: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *321*
Табела 83 – ЕУ ослонац у спољној политици и Русија ослонац у спољној политици: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *326*
Табела 84 – Индекси перцепције личне аутономије по партијским преференцијама *333*
Табела 85 – Локус контроле (персонална аутономија): Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *333*
Табела 86 – Косово ПРЕ ЕУ: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *338*
Табела 87 – Двофакторски модел структуре друштвених проблема *341*
Табела 88 – Екстракциони збир квадрата оптерећења и ротациони збир квадрата оптерећења *343*
Табела 89 – Патерн матрица – друштвене претње *343*
Табела 90 Факторски скор за економске и социјалне проблеме *345*
Табела 91 – Проблеми као предиктори гласања: Биномијална регресиона анализа – логит коефицијенти *348*
Табела 92 – Разлози гласања као детерминанта изборног понашања по партијским преференцијама *353*
Табела 93 – Логит коефицијенти: Свака ставка појединачни предиктор контролисан демографијом *354*
Табела 94 – Нагелкерке за политичаре *367*
Табела 95 – Оцена 4 или 5 за носиоца листе (логит коефицијенти) *373*

3. Листа Графикона

Графикон 1: Политичке преференције мушкараца и жена (%) 69
Графикон 2: Старосна структура и политичке преференције (%) 69
Графикон 3: Образовање и партијске преференције (%) 70
Графикон 4 – Урбано/рурално и партијске преференције (%) 70
Графикон 5 – Сектор запослења и партијске преференције (%) 70
Графикон 6 – Запослење и партијске преференције (%) 71
Графикон 7 – Висина прихода и партијске преференције (%) 71
Графикон 8 – Индекс изборне демократије у Србији – тренд 81
Графикон 9 – Значај демократије 82
Графикон 10 – Значај демократије– поређење земаља 83
Графикон 11 – Процена нивоа демократије у Србији 87
Графикон 12 – Процена нивоа демократије – поређење земаља 88
Графикон 13 – Поимање демократије – средње вредности 95
Графикон 14 – Разлике између средњих вредности аутентичног и ауторитарног поимања демократије 97
Графикон 15 – Фер избори: учесталост појављивања 105
Графикон 16 – Хистограм расподеле индекса перцепције непоштености избора 110
Графикон 17 – Ниво индекса перцепције непоштених избора по земљама 110
Графикон 18 – Учешће у протесту 115
Графикон 19 Протестна оријентација – поређење по земљама: просечна вредност за четири показатеља 119
Графикон 20 – Хистограм индекса протестне оријентације 121
Графикон 21 – Приоритети у земљи: Први и други избор 127
Графикон 22 – Материјалистичка и постматеријалистичка оријентација 128
Графикон 23 – Разлика постматеријалистичке и материјалистичке вредности у процентима 132
Графикон 24 – Вредности и партијске преференције 133
Графикон 25 – Индикатори ауторитарне политичке културе 139
Графикон 26 – Ауторитарна политичка култура у Европи 141
Графикон 27 Ауторитарна политичка култура и партијске преференције 142
Графикон 28 – Облици државног надзора 148
Графикон 29 – Подршка мерама надзора – просек по земљама 151
Графикон 30 – Хистограм индекса мера надзора 152
Графикон 31 – Друштвена правичност 160
Графикон 32 – Социјална правда – поређење земаља 162
Графикон 33 – Хистограм индекса социјалне правде 165
Графикон 34 – Лева vs десна оријентаци 176
Графикон 35 – Лева vs десна оријентација (проценат разлике - лева минус десна оријентација) – поређење земаља 179
Графикон 36 Хистограм индекса левица vs десница 182
Графикон 37 – Скатер 1: Веза између интерперсоналног поверења и индекса хуманог развоја 189
Графикон 38 – Интерперсонално поверење 189
Графикон 39 – Интерперсонално поверење – поређење земаља 190
Графикон 40 – Интерперсонално поверење у односу на партијске преференције 191
Графикон 41 – Скатер 2: Веза између поверења у институције и БДП по глави становника 198
Графикон 42 – Поверење у институције 199
Графикон 43 – Поверење у институције – поређење земаља 202

Графикон 44 – Хистограм индекса поверења у институције *204*
Графикон 45 – Грађански морал – Никад није оправдано *213*
Графикон 46 Грађански морал – поређење земаља *217*
Графикон 47 – Хистограм индекса грађанског морала *221*
Графикон 48 – Грађански морал и партијске преференције *222*
Графикон 49 – Конзервативизам - Никад није оправдано *226*
Графикон 50 – Конзерватизам – поређење земаља *229*
Графикон 51 – Конзервативизам по партијским преференцијама *231*
Графикон 52 – Алтруизам – брига о људима *235*
Графикон 53 Ниво алтруизма по земљама *238*
Графикон 54 Хистограм индекса алтруизма *240*
Графикон 55 Емпатија – забринутост за наведене групе *245*
Графикон 56 Емпатија – поређење земаља *247*
Графикон 57 Хистограм индекса емпатије *249*
Графикон 58 – Религиозност *260*
Графикон 59 - Религиозност у Европи – поређење земаља *263*
Графикон 60 – Хистограм индекса религиозности *264*
Графикон 61 – Мерење национализма *271*
Графикон 62 – Хистограм индекса национализма *273*
Графикон 63 – Однос према рату: Сви се, наравно, надамо да неће бити више ратова. Ипак, уколико би до тога дошло, да ли бисте били спремни да се борите за своју земљу? *278*
Графикон 64 – Спремност за рат и партијске преференције *279*
Графикон 65 – Индикатори ауторитарне личности *284*
Графикон 66 – Хистограм индекса – ауторитарна личност *286*
Графикон 67 – Не желим да ми буде комшија - проценти *290*
Графикон 68 – Расна/етничка нетолеранција у Европи *291*
Графикон 69 – Расно/етничка нетрпељивост и партијске преференције *293*
Графикон 70 – Не воле за комшије: *295*
Графикон 71 – Социокултурна нетолеранција – поређење по државама *297*
Графикон 72 – Социокултурна дистанца по партијским преференцијама *298*
Графикон 73 – Колико су забринути због миграната *300*
Графикон 74 – Забринутост због имиграната – поређење по државама *302*
Графикон 75 – Забринутост због миграната по партијским преференцијама *303*
Графикон 76 – Заштита животне средине vs економски развој *306*
Графикон 77 – Заштита животне средине изнад економије:разлике по европским земљама *308*
Графикон 78 – Животна средина и економија по партијским преференцијама *310*
Графикон 79 – Учесталост праћења политике у различитим типовима медија *317*
Графикон 80 – Праћење политике преко било ког медија *319*
Графикон 81 – Праћење медија: поређење по типу медија *320*
Графикон 82 – Праћење медија по партијским преференцијама *320*
Графикон 83 – Стране државе као пријатељи или непријатељи *323*
Графикон 84 – Ослонац у спољној политици *324*
Графикон 85 – Ослонац у спољној политици по партијским преференцијама *325*
Графикон 86 – Персонална (лична) аутономија *330*
Графикон 87 – Персонална (лична) аутономија – поређење европских земаља *331*
Графикон 88 – Косово или ЕУ *336*
Графикон 89 – Косово или ЕУ и политичке преференције по партијама *337*
Графикон 90 – Забринутост за проблеме *340*

Графикон 91 – Хистограм за економске и социјалне проблеме *346*
Графикон 92 – Хистограм – спољашњи и унутрашњи сукоби..... *347*
Графикон 93 – Разлози гласања као детерминанта изборног понашања *350*
Графикон 94 log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за СНС/СПС ... *357*
Графикон 95 – log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за грађанску опозицију *358*
Графикон 96 – log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за десну опозицију *360*
Графикон 97 – log odds (exp B) само за статистички значајне коефицијенте по хијерархији за апстиненте *361*
Графикон 98 – Оцене за политичаре *364*
Графикон 99 – Очекивана вероватноћа (Log Odds) гласања за политичаре..... *370*
Графикон 100: Nagelkerke R2 за категорију власт vs опозиција у свим регресионим моделима - степен у којем предиктор доприноси објашњењу изборне одлуке *377*

Биографија

Никола Лазић је рођен 9. јануара 1994. године у Азањи. Основно образовање стекао је у школи *Радомир Лазић* у Азањи. Постигао је изузетан успех, био је ђак генерације и добитник је дипломе *Вук Караџић*. Похађао је средњу школу *Паланачка гимназија* у Смедеревској Паланци. Завршио је друштвено-језички смер као ђак генерације и носилац дипломе *Вук Караџић*. Основне академске студије политикологије на програму Међународних студија, смер међународна политика на Универзитету у Београду – Факултету политичких наука уписао је академске 2013/2014, а дипломирао 2017. године. Мастер академске студије на програму Политиколошких студија, смер Избори и изборне кампање на Универзитету у Београду – Факултету политичких наука уписао академске 2017/2018, а завршни мастер рад на тему *Репрезентативна функција Народне скупштине Републике Србије од 2000. до 2017. године* одбранио је у септембру 2019. године. Након успешно завршених мастер студија, кандидат је у октобру 2019. године уписао докторске академске студије политикологије на Универзитету у Београду – Факултету политичких наука. Запослен је као истраживач сарадник на Институту за политичке студије у Београду од 2019. године.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Име и презиме аутора: Никола Лазић
Број индекса: 12/19

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом
Политичке преференције бирача у Србији 30 година након обнове вишепартизма

• резултат сопственог истраживачког рада;
• да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
• да су резултати коректно наведени и
• да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Београду, _____ Потпис аутора:_____

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ ДЕЛА ПРЕТХОДНО ОБЈАВЉЕНОГ АУТОРСКОГ РАДА

Изјављујем

да сам у докторској дисертацији под насловом *Политичке преференције бирача у Србији 30 година након обнове вишепартизма* у Другом делу, у поглављу 14. Праћење медија, делимично користио садржај из свог раније објављеног ауторског рада:

Никола Лазић, „Политичке преференције и избор медија – повезаност избора медија са социодемографским карактеристикама грађана Србије“, South Eastern European Journal of Communication 6(2), 2024, стр. 7–19.

Прецизније, у наведеном делу дисертације коришћен је следећи садржај овог рада:

- садржај са страница 8 до 11, од којих је текст на страници 8 цитиран, а од страница 9 до 11 послужио као основа за структурирање излагања, концептуализацију и операционализацију медијских варијабли у оквиру спроведеног емпиријског истраживања политичких преференција бирача у Србији, при чему теоријски оквир из наведеног рада није дословно преузет у дисертацији;
- првобитни налази обраде података представљени на страницама од 12 до 14 су на одговарајућим местима у поглављу дисертације посебно и прецизно атрибуирани.

Одговарајући наводи, са прецизним означавањем страница објављеног рада чији су делови коришћени, праћени су фуснотама на почетку односног поглавља и у даљем тексту, ради потпуног и доследног академског означавања конкретног коришћења претходно објављеног садржаја.

Изузев наведених и јасно означених делова ослоњених на претходно објављени рад, изјављујем да су сви остали налази изложени у наведеном поглављу дисертације, њихова продубљена анализа и интерпретација, резултат новог истраживачког рада спроведеног искључиво за потребе ове докторске дисертације.

Аутор докторске дисертације
Никола С. Лазић

У Београду, _____ Потпис аутора:_____

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА

Име и презиме аутора: Никола Лазић
Број индекса: 12/19

Студијски програм: Докторске студије политикологије
Наслов рада: *Политичке преференције бирача у Србији 30 година након обнове вишепартизма*

Ментор: проф. др Милош Бешић, редовни професор, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао ради похрањивања у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, _____ Потпис аутора: _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку *Светозар Марковић* да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политичке преференције бирача у Србији 30 година након обнове вишепартизма, која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

У Београду, _____ Потпис аутора: _____

1. Ауторство. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прерада. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољавате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу.